

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Jovović
Ivan Ivanović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Dragan Radulović
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXV, BROJ 99
JESEN 2024

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2024

7 globalizacija

7 Totalitarna demokratija
Bojan Jovanović

51 crnogorska diplomatija

51 Spoljna politika Crne Gore
Mira Šorović

105 pravo

105 Ekološko pravo
Dragoljub Drašković

137 geopolitika

137 EU i Rusija
Marko Kusovac

155 školstvo

155 Obrazovanje u XXI vijeku
Miloš Borozan

183 Bilingvalna nastava u Crnoj Gori
Dragiša Damjanović
Danilo Bulatović

227 književnost

227 Književno djelo Dušana Baranina
Sofija Kalezić

237 teatar

237 Ka pozorištu – države i dinastije
Luka I. Milunović

271 folklor

271 Novokoreografske igre ili
šund-ples
Slobodan Jerkov

istorija 277

Barska sakralna ikonografija iz **277**

vremena dukljanske kraljevine:

Plutej oltarne pregrade

Savo Marković

Misionar Juraj Križanić – **285**

preteča panslavizma

Ilija Vujošević

Kulturna baština Dobrote **309**

Ljubica Krivokapić

Odbrana crnogorskih pri- **321**

morskih gradova u XVII vijeku

od Osmanskog carstva

Jovan Đuranović

Cetinjsko pleme Donji Kraj **355**

Milorad Čeranić

Pljevaljski kraj u osmanskim **387**

popisima u XV vijeku

Veselin Konjević

film 421

Veljko Bulajić **421**

– majstor epskog filma

Božidar Proročić

Fransoa Trifo **501**

– genijalni filmski autor

Žarko Martinović

karikatura 537

Karikaturista kao **537**

hroničar vremena

Sonja Lagator

4
2
0
2
N
E
S
E
J

583 muzeologija

583 Pokloni turskog sultana Abdul Hamida II Knjazu Nikoli Petroviću
Marina Šoć

605 arheologija

605 Orientalni kultovi u Municipiumu S (Komini, Pljevlja)
Olga Pelcer Vujačić

621 neimarstvo

621 Izgradnja crnogorskih pruga (II)
Velizar Radonjić

649 Crna Gora za početnike

649 Nemiri princa Mirka
Petar Milatović

655 arhiv

655 Jedan razgovor Danila Radojevića i Dragoja Živkovića
(priredila Kosana Radojević)

665 vojna istorija

665 Crnogorska vojna istorija (I dio)
Srđa Martinović

TOTALITARNA DEMOKRATIJA

Bojan Jovanović

The main goal of this paper is primarily to bring attention to Tocqueville's predictions about the twisting of democracy into some form of a tyranny; more precisely, as he believed and explained, into something even worse than that, for as he says “the type of oppression by which democratic peoples are threatened will resemble nothing of what preceded it in the world (...) I seek in vain myself for an expression that exactly reproduces the idea that I am forming of it (...)The old words of despotism and of tyranny do not work”.

Pred čitaocem je sada jedna disputacija prevashodno o totalitarizmu i demokratiji, bolje reći totalitarizmu u demokratiji – ili *totalitarizmu-iz-demokratije* – no koja se može čitati i dočitati i kao separat jednog obuhvatnijeg istraživanja i istraživačkoga razmišljanja o nečemu što se naziva „kraj demokratije“ (dakle naziv je slijedeće disputacije ili teksta mogao biti i *Kraj demokratije?*).

Samo, valja razumjeti da tu u pitanju nije nikakav, kako ga nazivaju, endizam, nije u pitanju nikakvo nametanje kakvoga prethodnoga uvjerenja ili smatranja područnim činjenicama koje se onda imaju tome nekako prilagoditi ili protiviti, nije to, velimo, takvo izvjesno nasilje nad činjenicama. Svakako, nije u pitanju ni druga krajnost, naime zatvaranje, nešto veoma

uvježbano inače, očiju pred činjenicama, nego, jednostavno, *činjeničnost*.

Nema sumnje, čitalac će čitati redove koji slijede ponajprije u ukupnoj sferi i atmosferi (post)modernosti, odnosno njegova je opšta okolina i modernost i postmodernost ili, ni sasvim modernost, ni sasvim postmodernost.

Kako se stalno pokazuje, savremenici su nesvjesni ili nedovoljno svjesni značaja povijesnih događanja, hoćemo reći, povijesnosti događaja kojima su kalendarski kontemporarni. Tako je slučaj i danas, kada jedna epoha iščezava i stupnjevito i sve više ustupa mjesto drugoj, novoj – mislimo da lako može da se vidi da nijesmo, nijesmo, dodali bismo, tako ni približno, svjesni epohalne promjene ili epohalnosti promjene.

Kraj modernosti i početak postmodernosti su u pozitivnoj i negativnoj interferenciji, stara, odlazeća epoha modernosti je još uvijek okolna ili okolina, dočim u nekoj vrsti trajućeg kraja ili, tako da kažemo, negativnoj dinamici *krajanja*.

U toj sumračnoj sferi i atmosferi, nalik onome dijelu dana kada faktički nije ni dan ni noć i kada je još vidljivo i sunčevi zraci koliko toliko i dalje obasjavaju, ali i noć uveliko pada, ovaj tekst onda ukazuje na i analizira jedan fenomen kraja, jedan od fenomena kraja.

K tome, uveliko i sada u ponečemu i odavno, ukazuje se i na kraj porodice, novca, škole, politike, države, nacije. Dalje, počev od tome posvećene studije američkoga autora Džeremija Rifkina, nije li se ustalio i govor i razgovor i o kraju rada? Znamo, takođe, kako se govori i o kraju povijesti, a takođe imamo i razmišljanja o kraju fizike. Štaviše se govori i o kraju pismenosti, odnosno fonetskoga pisma.

Međutim, kako je to i posve logično, kraj modernosti, prolazanje jedne epohe i njezina sve veća bivšost, povlači za sobom upravo i nestajanje njezinih institucija, njezine, tako da kažemo, realne sadržine, modernoga modernosti i obrazaca življenja.

Na primjer, ukoliko se pitamo šta je to što je izrazito moderno ili što naprosto modernost čini modernošću, izvan svake sumnje, odgovor je da je to industrija. Tako, najmanje nekih dvjesto godina i više, moderna se civilizacija drukčije i naziva i industrijska civilizacija.

Danas, možemo govoriti i već se uveliko govori o kraju – štaviše, treba da budemo precizni: ukidanju – industrije i industrijske civilizacije. Drugim riječima o deindustrijalizaciji, podvucimo planskoj a ne tek onoj konjunktornoj, tako da se u tom smislu moderna ekonomija nalazi u tranzicionom kretanju iz tzv. braon u zelenu ili prosto postmodernu ekonomiju.

U toj tranziciji ili na tom putu od zagađujućih tehnologija modernosti ka onome što se recentno u odgovarajućem argou uobičajava sugestivno nazivati *clean technologies*, desiće se velike i vrlo velike, skokovite i šokovite komutacije, odnosno promjene najveće skale, takve koje nijesu i nikako ne mogu biti ili ostati tek onoga ekonomskoga presjeka i radijusa, implikatura je dakle *drastična demodernizacija*.

Atinska demokratija

No kada je u pitanju tekuća predmetna tematizacija, demokratija, pogotovo danas ili uzeto u onome onako skiciranome kontekstu, zanima nas značaj njezinoga početka. Prvi put u povijesti, barem koliko mi je uzeto kao proučavatelju (do sada) poznato, termin „demokratija“, upotrijebio je refleksivno i sasvim savremeno objasnio Herodot, kako znamo famozan u Ciceronovoj metonimiji *otac istorije*.

Ono što Herodot želi da izučī, rekonstruiše i ispriča je (pri)povijest o tome kako je započela atinska demokratija (ili samo demokratija). U njegovome spisu *Istorije*, Herodot, pored ostaloga (Knjiga VI), piše: „Brak Megaklea i Agariste je dao Klistena koji je učvrstio plemena i ustanovio demokratiju u Atini“.¹

¹ Herodotus, *The Histories*, Oxford University Press, 1998, p. 399.

Herodot pripovijeda i o tome kako su Megakle i Agarista imali još jednoga sina po imenu Hipokrat. Ovaj je imao, opet, ćerku i sina koje je po roditeljima nazvao Megakle i Agarista. „Ova Agarista, ćerka Hipokratova, udade se za Ksantipa, sina Arifronova. Kada je bila trudna sanjala je da je rodila lava, i nekoliko dana kasnije ona je Ksantipu rodila sina, Perikleu“.² Dakako, riječ je o atinskom političaru i lideru Perikleu, kojega se uobičajeno smatra kreatorom zlatnoga doba atinske demokratije.

Prije toga (naime u Knjizi III), čitamo o tome kako manja skupina velikaša Persijanaca, konspiratora, priprematelja i izvršitelja zavjere protiv tadašnjih držatelja vlasti (kojima inače nedavno bjehu odsjekli glave), diskutujući o tome šta poslije prevrata, razmatraju opšte stanje stvari u Persiji i prije svega želeći su da načine dogovor o tome koga će postaviti na vlast nakon svega toga, tačnije: koji oblik vlasti će se uspostaviti. A da bi se razumjeli i sporazumjeli oko toga, najprije, hoteći su da shvate koji je oblik vlasti najbolji, naime uopšte najbolji.

To je predmet njihove diskusije.

I jedan od njih (konspirator po imenu Otan), veli i „predlaže da se upravljanje zemljom povjeri narodu Persije“.³

Njegov nagovor je jednovremeno prodemokracijski i protiv-monarhijski. „Moje je mišljenje“, rekao je, ‘da treba stati na kraj sistemu u kojem je jedan od nas jedini vladar. Monarhija nije ni privlačna ni plemenita institucija. Videli ste kako je Kambiz postao opak i takođe ste iskusili slično ponašanje od Maga. Kako monarhija može biti uredna stvar, kada monarh ima dozvolu da radi šta hoće, a da nikome ne odgovara? Učinite čovjeka monarhom, pa čak i ako je najmoralnija osoba na svijetu, on će napustiti svoj uobičajeni način razmišljanja. Sve prednosti njegovog položaja rađaju u njemu arogantnu uvredljivost, a zavist je ionako ukorijenjena u ljudskoj prirodi’“.⁴

² *Ibid.*, p. 399.

³ *Ibid.*, p. 204.

⁴ *Ibid.*, p. 204.

S druge strane, kako stoje stvari s vladavinom većine? „Kao prvo, ima najbolje od svih imena da opiše jednakost pred zakonom. Na drugom mjestu, potpuno je oslobođena poroka monarhije. To je vlada žrijebom, to je odgovorna vlada i sve odluke upućuje na obične ljude. Stoga ja predlažem da napustimo monarhiju i povećamo moć naroda, jer sve zavisi od njihovog broja.’ Ovo su bile Otanove misli“. ⁵

Dalje je govorio Megabiz, drugi jedan od konspiratora. „Otanovi argumenti za ukidanje monarhije’, rekao je, ‘predstavljaju i moje shvatanje takođe’. Ipak, utoliko ukoliko preporučuje prenos vlasti na opštu populaciju, njegov argument je pogrešan. Masa je neefektivna, i nema ničega glupljeg ili više podložnog brutalnosti. Ljudi teško da će prihvatiti to da pobjegnu od despotove brutalnosti samo da bi onda pali u brutalne kandže beslovesnih masa, kada je svaka akcija koju preduzme despot postupak nekoga ko zna šta radi, ali znanje i mase su nekompatibilni“. ⁶

Interesantno je da se dalje predlaže da se „demokratija ostavi neprijateljima Persije“. ⁷ Na kraju, veli, „razumno je pretpostaviti da najbolji ljudi donose najbolje odluke’. To je bio Megabizov predlog“.

Zatim treća osoba, Darije, iznosi svoj stav. „Mislim da je Megabiz u pravu za ono što je rekao za mase, ali nije u pravu za oligarhiju. Pred nama su tri izbora, i hajde da pretpostavimo da svaki od njih je najbolji od svoje vrste, najbolja demokratija, najbolja oligarhija, najbolja monarhija. Po mome mišljenju, najbolja monarhija daleko nadmašuje ostale“. ⁸

Sada, valja primijetiti da su ovi prethodni redovi od značaja za historiografa – no ništa manje ni za politikologa – pošto podstiču

⁵ *Ibid.*, p. 205.

⁶ *Ibid.*, p. 205.

⁷ *Ibid.*, p. 205.

⁸ *Ibid.*, p. 205.

na istraživačko razmišljanje i pošto pokreću zapitanost o tome da li je demokratija, bazična ideja demokratije, radije i prije per-sijanska umotvorina.

No neka ovdje bude toliko rečeno u vezi sa Herodotovom (pri)povijesti te o početku kada je u pitanju teorija i praksa demokratije. A kada je u pitanju totalitarizam, odnosno termin „totalitarizam“, uobičajeno se smatra da su ga prvi koristili italijanski fašisti. U vrijeme kada je *Il Duce* prvi put definisao svoj vlastiti režim kao totalitaran, termin je već uveliko cirkulisao među liberalima, demokratama, socijalistima i katoličkim protivnicima njegovoga režima.

Dakle, kako saznajemo, „termini totalitarizam i totalitaran su skovani u italijanskoj antifašističkoj opoziciji, dajući političkoj misli ključni koncept kojim će se opisati možda najkrucijalnije iskustvo dvadesetoga stoljeća“.⁹

Dovani Amendola je vjerojatno bio prvi koji je upotrijebio pridjev „totalitaran“ kako bi opisao novinu italijanske politike. Musolinijeva vlada je bila totalitarna jer je tražila totalnu, nekontrolisanu dominaciju nad političkim i administrativnim životom. U dva članka objavljena 1923. u listu *Il Mondo* (12. maja i 28. juna), Amendola je nedavne administrativne izbore definisao kao skandale: Musolinijeva stranka je predstavila i većinsku i manjinsku listu, nasilno sprečavajući postojanje bilo kojih drugih kandidata. „U Amendolinim očima, ovi postupci bili su znakovi onoga što je nazvao ‘totalitarnim sistemom’ – to jest, ‘prefiguracijom totalne dominacije, potpune i nekontrolisane tiranije političkog i administrativnog života’“.¹⁰

Dakle, pridjev „totalitarna“ se odnosi na vlade koje zanemaruju dva temelja svake demokratije: prava manjine i vladavinu većine. Nekoliko mjeseci kasnije, značenje pojma se proširilo. U novembru 1923. g, Amendola je napisao: „Za one koji će

⁹ Simona Forti, *Totalitarianism*, Stanford University Press, 2024, p. 8.

¹⁰ *Ibid.*, p. 9.

proučavati fašistički pokret u budućnosti, njegova istaknuta karakteristika će uvijek biti ‘totalitarni’ duh, koji će omogućiti našem sutrašnjem izlasku sunca samo rimskim gestom, kao što ne dopušta današnjim danima hraniti duše koje se ne pridržavaju vjerovanja ‘Vjerujem’..., ali vam zapravo uskraćuje pravo da imate vlastitu svijest, a sa njom i svoje sutra” (193). U januaru 1924, Augusto Monti je takođe koristio riječ totalitaran kako bi osudio fašističke izbore: „Nakon iznenadnog napada na Rim i totalitarnih izbora u gradovima i regijama“, napisao je, ‘fašizam se sprema da sprovede totalitarne izbore za Dom parlamenta’“. ¹¹

A izraz, pak, totalitarna demokratija’ prvi je upotrijebio Jakob Talmon u studiji (prvi put štampana 1952) istoimenoga naziva. Po njemu, kako objašnjava, „zajedno sa liberalnim tipom demokratije pojavio se iz istih premisa u XVIII vijeku trend u pravcu nečega što predlažemo da se nazove totalitarni tip demokratije. Ove dvije struje su rame uz rame postojale sve od osamnaestoga vijeka. Tenzija među njima je konstituisala važno poglavlje u modernoj istoriji, a sada je postala najvitalnije pitanje našega vremena“. ¹²

Teorija anacikloze

Ipak, uzeto u tekstu koji je pred čitaocem, sintagma „totalitarna demokratija“ uzima na sebe nešto drukčiju denotaciju, možemo slobodno reći orvelijansku ili takođe više tokvilovsku.

Prije svega, denotacija bi bila sljedeća: nastajanje totalitarizma kao suprotnosti demokratiji (i slobodi prije svega, pošto, doista, možemo zamisliti demokratiju bez slobode) ali ne negdje – geografski, ideološki, mentalitetski – izvan ili daleko od

¹¹ *Ibid.*, p. 9.

¹² Jacob Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Westview

Press, 1985, p. x.

demokratije kao demokratije; nego, naprotiv, posred demokratije ili još ako se hoće – upravo iz demokratije.

Razumije se da je tako, takvo razmišljanje je donekle neočekivano, tako da kažemo, nepravilno, međutim, nije u pitanju nikakvo novo razmišljanje, novum niti nekakav novum radi novuma. Kada to kažemo, imamo na umu i sljedeće:

„Za totalitarizam se kaže da se razvija u kontekstu masovne demokratije. Ovo može da zvuči čudno dok se ne ukaže na to da su totalitaristički sistemi redovno tvrdili da su demokratski – na primer nacionalsocijalizam i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Štaviše, oni često nastaju iz demokratskih situacija, to jest tamo gde se dogodi slom demokratskih struktura: tiranija je, tako, u mnogim drevnim grčkim državama dolazila da zameni demokratiju“.¹³

Krajem XVIII vijeka, federalista Aleksandar Hamilton je upozorio i na delikatan odnos demokratija – despotija, odnosno na povijesnu lekciju „da je najveći dio onih koji su ugušili slobodu u republikama započinjao svoju karijeru ponizno se udvarajući narodu – u početku su demagozi, na kraju postaju tirani“¹⁴.

Međutim, smatramo da je ovdje i inače najvažnijega značaja naukovanje Aleksisa de Tokvila o predmetnome pitanju. Iznio ga je u poznatome njegovome spisu *Demokratija u Americi*.

Naime, pokušavajući da zamisli pod kakvim bi se novim crtama despotizam mogao pojaviti u svijetu, Tokvil vidi društvo bezbrojnog mnoštva sličnih ljudi, takvih koji se bez predaha vrte da bi sebi pribavili sitna i vulgarna zadovoljstva. Zatim ukazuje na totalitarnu strategiju koja je u pozadini svega: „Iznad njih se uzdiže ogromna starateljska vlast“.¹⁵

¹³ Erik Karlton, *Lica despotizma*, Clio, 2001, str. 29.

¹⁴ Aleksandar Hamilton, *Federalistički spisi*, Biblioteka Ideje, 1981, str. 196.

¹⁵ Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, Liberty Fund, Indianapolis, 2012, p. 1250.

Prema tome, ovaj, izgleda dalekovidi, Francuz nas upozorava, predviđajući dolazak totalitarizma; i u okviru toga, specifikuje *en detail* kakav će biti taj totalitarizam, takva totalitarna vlast. Naime, veli Tokvil, vlast čiji će cilj biti da ljude – one nad kojima je uspostavljajuća vladavinu i vladajuća – najprije *raznim načinima prosto spriječi da odrastu*.

Ali ono o čemu se ovdje želi fokusiranije govoriti i to veoma s akcentuacijom, jeste prije svega to da je riječ o totalitarizmu, izgradnji jednoga totalitarizma unutar, a ne izvan, onoga što je (bila) demokratija, izrastanju njegovome, tako da kažemo, upravo iz demokratije ili direktno iz demokratskoga podnožja kakvo se uspostavilo tokom dugo vremena i tako uspostavljeno izgledalo ne samo običnome čovjeku nego i političaru i politikologu onako kako je svagda izgledajuće kada je po izgledanju nešto dato jednom za svagda i kada se po inerciji posmatra sa pozitivnim halo-efektom, tako dugo vremena, nekako se pokazuje tako i bez obzira na promjene i pogoršanja.

Treba akcentuirati dalje. Degeneracija demokratije u totalitarizam koji je konkretno ili konsekventno kompatibilan definiciji totalitarizma, onome što je u definicijama totalitarizma konstantno, najavljena je u spisu *Demokratija u Americi*. I kako je upozorio politikolog koji vidi realnost kakva jeste ili bi mogla biti, „Tokvilova ideja da demokratska sloboda može biti transformisana u ropstvo još i danas opstaje. I ne bez dobrog razloga“.¹⁶

Svakako, kako se može primijetiti, ovdje iznijeta tokvilovska promišljanja i predikcije mogu se dovesti i u vezu sa teorijom ustavnih ili političkih ciklusa starogrčkog povjesničara i politikologa Polibijusa (Polibije). Treba ukratko i u najvažnijem razvidjeti koliko se polibijevska teorija može pokazati kao korisna za razumijevanje sadašnjosti i pravaca u kojima će se razvijati dinamika politike na nacionalnom, internacionalnom i globalnom planu (globalna politika).

¹⁶ Claude Lefort, *Democracy and Political Theory*, Polity Press, 1988, p. 181.

Prema starogrčkoj politikologiji ili političkoj filozofiji, postoji šest bazičnih tipova političkih režima. To su *monarhija*, *tiranija*, *aristokratija*, *oligarhija*, *demokratija* i *ohlokratija*.

Od toga, kako je to i Aristotel klasifikovao, tri politička režima su dobra a tri su loša, odnosno kvarenje ovih dobrih. Recimo, tiranija je kvarenje ili degeneracija kraljevine.

U šest knjiga njegovoga spisa *Istorije*, Polibije razmatra različite ustave različitih političkih sistema i razvija teoriju ustavne promjene, odnosno velike političke promjene, onoga što bismo, svakako nešto uže uzeto, danas moderno ili popularizovano opisali sintagmom *regime change*.

„Početna tačka ustavnoga ciklusa bilo kojega političkoga sistema je prirodno stanje koje je već hijerarhijski strukturisano“.¹⁷ To je monarhija. Nakon što kraljevina (*basilea*) evoluirala iz ovoga osnovnoga, početnoga stanja, otpočinje, zapravo, ciklus promjene ili *polibijanski ciklusi*.

Konkretno, kraljevinu smjenjuje tiranija, tiraniju aristokratija, aristokratiju oligarhija, oligarhiju demokratija, demokratiju ohlokratija i ohlokratiju opet monarhija ili bolje reći kraljevina. Ova smjena se dešava po određenoj zakonomjernosti, takoreći neizbježno, prema zakonima sukcesije. Za Polibija, štaviše, riječ je o zakonima koji su deterministički i podrazumijevaju promjenu sreće ili sudbine.¹⁸

Na primjer, aristokratija. Neizbježno degenerira u oligarhiju. Zašto?

Najprije, aristokratija nastaje kao reakcija na tiraniju, dakle kraljevsku vlast koja se kvarilački otela kontroli, vlasti koja tlači njezine podanike umjesto da joj je cilj njihovo najveće dobro ili kao kod Platona i Aristotela, *najviše dobro*.

¹⁷ Stephan Podes, *Polybius and His Theory of Anacyclosis Problems of Not Just Ancient Political Theory*, History of Political Thought, Vol. XII, No. 4, Winter 1991, p. 587.

¹⁸ Ili starogrčkom teminologijom – *tyche*.

Dalje, kako bi se srušio tiranin, potrebno je da se podignu najistaknutiji ili najbolji (velikaši) ili prosto najmoćniji pojedinci u društvu i da se udruže protiv njega. Tiranin biva ili oboren ili natjeran da dijeli vlast sa aristokracijom.

Međutim, nakon izvjesnoga vremena, takoreći zakonomjerno, sada ona aristokratija koja je postala *cratos* počinje da koruptira i vremenom degeneriše iz pravedne u nepravednu, odnosno u oligarhiju koja, dakle, sada i sama počinje da se kvarilački otima kontroli i tlači narod čiju podršku više nema.

Naravno, ovakva Polibijeva sagledavanja podrazumijevaju dvije konstante, biološku i političku, naime saznanje o ljudskoj prirodi i o prirodi vlasti ili vladanja. Politikolozi ih stavljaju pod signaturu: teorija anacikloze.

Tehnizacija države i društva

Obratimo pažnju da se totalitarizacija demokratije ili totalitarizacija iz demokratije dešava u realnosti i u obliku tehnizacije ili tehnologizacije demokratskih društava, osobito tehnizacijom i tehnologizacijom države, dakle, uvodno generalno uzev, pukim nastajanjem modernizovanoga društva, modernoga društva ili, bolje rečeno, nastajanjem onoga što francuski teoretičar Žak Elil opisuje sintagmom *tehnološko društvo*, te u tom kontekstu uspostavom konjunkcije države i tehnike.

Zašto? Ovakva jedna zapitanost iznimno je značajna. Uvodno se može saopštiti da je „sa političke, društvene, i ljudske tačke gledišta, ova konjunkcija države i tehnike daleko najvažniji fenomen istorije“. Zatim, zato što „konjunkcija države i tehnike nije neutralan fakt. Za mnoge to nije iznenađujuće i implicira ništa drugo do rast državne moći“. ¹⁹ Konjunkcija države i tehnike nije neutralna iz jednoga bazičnoga razloga, budući da

¹⁹ Jacques Ellul, *The Technological Society*, Vintage Books, New York, 1964, Pp. 233, 247.

prije svega tehnika uopšte nije neutralna, te da ne samo da danas nema ili ne može biti države bez tehnike nego uopšte ni modernizacije. A kako je zapazio i zaključio britanski politikolog Entoni Gidens, „totalitarizam i modernost nisu povezani samo slučajno, već imanentno“.²⁰

Takođe, možemo reći i to da shodno tome „dokumenti kao što je Deklaracija Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima ne znače ništa čovječanstvu opkoljenom tehnikom“.²¹

I najzad, poenta koju ovdje zapravo želimo akcentuirati, „tehnika čini opsolentnim tradicionalne demokratske doktrine“.²²

Ipak, uzeto za potrebe onoga što je razlog ovoga teksta koji je pred čitaocem, nalazi se da je najrelevantnije Elilovo saznavanje i saopštavanje da „u krajnjem, tehnika uzrokuje državu da postane totalitarna, da kompletno apsorbuje živote njenih građana“.²³

I doista, ovaj je tekst u mnogo čemu dopuna Elilovog saznanja koje mu je glavno ili *nervus probandi* da „čak i kada je država rezolutno liberalna i demokratska, ona ne može uraditi drugačije nego da postane totalitarna“.²⁴

Dakle, uzmimo kako napreduje tehnizacija i tehnoevolucija, onda time i tehnizacija države – maltene, apsorbcija države tehnikom – nastaje, nastaje gotovo neminovno, nešto što Elil, kojega valja prepoznati kao posve relevantnog autora, naziva „kompletno tehnička, totalitarna država“.²⁵

Ali sada valja opaziti kako je ovo kako naučava Elil veoma različito od onoga kako se o tome vrlo često čuje i čita, zapravo, sasvim suprotno u odnosu na to kako neki od uticajnih naukuju,

²⁰ Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Biblioteka Eunomia, 1998, str. 164.

²¹ *The Technological Society*, p. 281.

²² *Ibid.*, p. 281.

²³ *Ibid.*, p. 284.

²⁴ *Ibid.*, p. 284.

²⁵ Up.: *Ibid.*, p. 287.

oblikujući javna mnjenja da još više zapadnu u zabludu neznanja, neku vrstu masovne ablepsije.

Ponovo se sve glasnije i sa sve viših nivoa aktuelizuje u postmodernističkoj i postmodernizmičkoj intonaciji parola *egalite, liberte, fraternite*, iznova se govori posebno o slobodi, tako o kakvoj uzvišenoj i univerzalnoj vrijednosti, kojoj savremene supertehnologije najzad prokrčuju put. Ideolozi digitalizma, kakav je Nikolas Negropont, direktor Medijske laboratorije na Masačusetskom institutu za tehnologiju (MIT), vide digitalne konstitucije i konfiguracije kao „konačnu tehnologiju slobode“.

Pomenuti autor Rifkin (inače, savjetnik tri ranija predsjednika Evropske komisije i najnovije Lajenove) smatra da supertehnologije oslobađaju čovjeka ropskog rada i pružaju šansu savremenom svijetu za neku vrstu nove, duhovne, renesanse. Najmoćnije zemlje svijeta postavljaju digitalizovanje u rang političkog prioriteta, izdvajaju ogromne sume iz budžeta za tu svrhu. Tako se čitav svijet digitalizuje (i postmodernizuje), tako se međutim i tehnicizira, dalje se nastavlja tehnicizacija u formi digitalizacije. Tako da možemo, skupa sa Elilom, konstatovati da „digitalna tehnika čini opsolentnim tradicionalne demokratske doktrine“. Jednom riječju – demokratiju.

Pitanje – koje svakako značajem veoma premašuje okvire ove disputacije – nije samo oblika: Da li recentne tehnike i tehnologije oslobađaju ili pokoravaju? Ili – Da li iste demokratizuju ili de-demokratizuju?; nego, najprije, riječ je o prevashodnosti aksiološkog i antropološkog određenja naspram zagonetke tehnike, hajdegerijanskoj zapitanosti o onome što je tehnika ali i produžavanju u tome započetome pravcu, dakle dalje prokrčnim šumskim putem.²⁶

Pomalo je nevjerovatno kako recentni autori glorifikuju tehniku, potpuno, mislimo, previđajući realizam u tome pitanju

²⁶ Tako budući da je Hajdegerovsko filozofski famozno označenje suštine tehnike, ipak, samo negativno, gledano dakako u logičkom smislu.

i pristupe u radovima korifeja, poput pomenutoga Žaka Elila ili Herberta Markuzea.

Na primjer, čitamo u jednoj o tih glorifikacija: „Tehnologija oslobađa, tvrdim, do te mjere da može opunomoćiti pojedince, omogućiti nezavisnu komunikaciju i mobilizaciju, i jačati pojavljujuće se civilno društvo“.²⁷

Najprije, tvrdnja da „tehnologija oslobađa“ ne samo da je netačna, nego i neozbiljna i na neki način i blesava. Naravno, tačna je na jednom nižem, tako da kažemo, pukome operativnome nivou, gotovo da bismo rekli Gene Sharp ili *regime change* nivou.

Ili – više filozofijski govoreći, iznijeto tvrđenje se može uzeti kao uslovno tačno ukoliko se vidi i raz-vidi jedna strana tehnike, koja je običnome ljudskome razumu ili jednodimenzionalnoj svijesti jedino pred očima. Samo, tako se previđa i to u potpunosti druga strana tehnike, ukoliko se drugim riječima previđa i previđa druga strana onoga što je njezina bitnost, naime *skrivena bit novovjekovne tehnike*.

Naprotiv, ispravno je bazično markuzeovsko naukovanje da su tehnika i tehnologija – prema njegovoj prepoznatljivoj formulaciji: *tehnička racionalnost* – povezane sa onime što je kako kaže „logika dominacije“. A svakako da markuzeovskoj pronicljivosti nije moglo promaći da „tehnoška racionalnost razotkriva svoj politički karakter pošto postaje veliko sredstvo bolje dominacije, stvarajući jedan istinski totalitaran univerzum...“²⁸

Doduše, gornja glorifikacija je rektifikovana tako što se sa mnogo više realizma konstatuje: „Čak i u liberalnim demokratijama, postoji zabrinutost da građani permanentno gube svoju

²⁷ Larry Diamond and Marc F. Plattner (eds.), *Liberation Technology*, Johns Hopkins University Press, 2012, p. xii.

²⁸ Herbert Marcuse, *One-dimensional Man*, Routledge, London and New York, 1991, p. 20.

privatnost u korist države i korporacija, i da izabrane vlade podrivaju liberalne norme ustavnosti i individualnih prava u bezglavoj navali za tehnološkom prednošću u borbi protiv terorizma, protiv sajber kriminala, i rekonceptualizuju rat kao takav.“²⁹

Zatim iznosi isto tako realističniju i sada već relevantnu zapi-
tanost da li će digitalne tehnologije postati instrumenti
oslobođenja ili instrumenti društvene i političke kontrole.³⁰

No u osnovi i uzeto ukupno, riječ je o neozbiljnom ili ne-
zbiljnom pristupu problematici, vjerovatno i aspektima institu-
cionalne apologije, mislimo tako u kontekstu sve većeg opšteg
pretvaranja cjelokupnih državnih teritorija – dakle ne teritorija
samo bjelodano autoritarnih država poput Kine nego i zapadnih
demokratija, prije svega SAD – u svojevrzni transparentni disci-
plinarni prostor, nešto što autori opisuju kao „demokratski total-
itarizam“³¹ i „sloboda pod prismotrom“³², te kao čudnovatu
novu formu „jedinstva suprotnosti“, takvoga da se „subjektivno
upražnjavanje slobode poklapa sa objektivnom kontrolom“.³³

Eksplzivni razvoj elektronike i mikroelektronike, koji obi-
lježava naše doba i najavljuje jedno novo doba – doba nanoele-
ktronike – agresivno utiče na sva područja ljudskog življenja, od
kupovine, preko stanovanja, zatim do informisanja.

Kao što je elektrika promijenila – ili omogućila promjenu –
cijelog spektra društvenog života, tako i elektronika mijenja, ili
omogućava promjenu, svega onoga što prihvatamo da su

²⁹ *Ibid.*, p. xxvi.

³⁰ *Ibid.*, p. xxvi.

³¹ John Fiske, “Surveilling the City: Whiteness, the Black Man and Democratic Totalitarianism”, *Theory, Culture and Society* 15 (1998) 2, str. 67–88.

³² Žarko Paić, „Svoboda pod nadzorom. O izginotju družbe v dobi global-
itarnosti“, *Phainomena*, 20 (2011) 76–77–78, str. 5–30.

³³ Slavoj Žižek, “The Digital Police State”, in: Slavoj Žižek, *Hegel in A
Wired Brain*, Bloomsbury Academic, New York 2020.

konstante modernog načina egzistencije, takođe i kada smo mišljenja da su te konstante negativne, štetne ili pogrešne. U skladu sa rečenim, primijetimo da elektronika mijenja i politiku, političke procese, način kako ljudi percipiraju politiku ili participiraju u istoj.

Digitalni opoziv demokratije

Kada se konkretno radi o političkim procesima, elektronika vrlo mnogo mijenja način kako se biraju – pogotovo: kako će se birati – nosioci političkih funkcija, koje onaj izvikani i imputirani demos bira na izborima.

Drugim riječima, elektronika utiče – i to direktno – na demokratske forme, mijenjajući ih sve izraženije i pripremajući strukturno neku vrstu onoga što je politikolog Robert Dal definisao kao „treća demokratska transformacija“.

A ako govorimo u terminima dovođenja u pitanje i sl., informaciono-komunikacione tehnologije (ICT) su dovodeće u pitanje demokratiju, zapravo aktuelnu formu demokratije, opozivajuće i takoreći (maltene) prijeteeće kada je u pitanju funkcionisanje ustanove pod nazivom parlament.

Pošto, kroz postepeno unapređivanje, elektroničko baziranje demokratskih procesa će vremenom dovesti do postavljanja teško opozivog pitanja: Kakvog daljnjeg smisla ima postojanje parlamenta, u kojem sjede „predstavnici naroda“ kojim je predstavnicima mandate elektronika *ipso facto* opozvala?

Demokratija kakvu znamo je naglašeno modernistička pojava. To znači da nijedna druga epoha nije znala za ono što mi moderni nazivljemo demokratijom. Nije slučajno što velimo – demokratija kakvu znamo. Pošto, naravno, isto je tako tačno ukoliko se kaže da je demokratija veoma stara pojava. Kao potpuno nova istorijska pojava – inače baš kao i filozofija – i „vladavina naroda“ se prvi put (dakle sa Klistenovim dolaskom na

vlast) pojavljuje u Starih Grka, negdje krajem VI i početkom V vijeka prije Hrista.

Razlika između antičkog i modernističkog oblika demokratije je prije svega izražena u sljedećoj osnovnoj podjeli: grčka demokratija je participativna, moderna demokratija je predstavnička. Odatle se onda ide u daljnje elaboracije i eksplikacije, takođe i vrjednovanja. Kada u ovom tekstu pišemo o aspektima kraja demokratije mislimo, prije svega, demokratija je predstavnička demokratija – ali i kao što će se uvidjeti i demokratije uopšte.

Samo, reći će se o tome, može li i o kakvom kraju demokratije uopšte može biti riječ, pošto kao da nigdje nema nedvosmislenih, jasnih naznaka ili dokaza koji bi takvu predikciju, takvo očekivanje, sertifikovali. Iako naznake ili dokazi, reći ćemo još uvijek, nijesu toliko nedvosmisleni ili jasni, kraj demokratije je *as a matter of fact* implicitan u svim najrecentnijim globalnim trendovima: *liberalizmu, informatizaciji, globalizaciji*.

Drugim riječima, deregulacija, nastajanje globalnog tržišta, informatičkog društva i planetarnih organa vlasti – egzekutive i legislative, neminovno ili inherentno konstante demokratije dovodi u pitanje, pored ostaloga, modernu i demokratiju uopšte, demokratske ustanove, njihovo elementarno funkcionisanje ako se hoće.

Uzmimo primjer informatizacije. Kako je kraj demokratije latentno prisutan u projekciji onoga što se nazivlje informatičko društvo?

Pojednostavljeno, informatičko društvo se može shvatiti i tako da u njemu svaki pojedinac ima kompjuter. Sve je kompjuterizovano: sve što može da se obavlja posredstvom ove naprave, obavlja se ustaljeno.

Na primjer tzv. *e-commerce*: sada se sve veći broj kupovina i trgovine uopšte, obavlja *on-line* putem, porudžbinama preko Interneta i sl. Tako je i kada je *e-banking* u pitanju – razne bankarske transakcije, uplate i isplate i dr.

A tako je/će biti sve više i kada je u pitanju ključnost demokratije – izborni proces.

Na primjer, u Estoniji su u oktobru 2005. godine održani opštinski izbori na kojima je, širom države, oko 10.000 ljudi glasalo elektronskim putem. Dakle, učestvovali su na izborima iako nijesu fizički izlazili na biračka mjesta.

Takođe, na parlamentarnim izborima, u proljeće 2007. godine, nekih 30.000 Estonaca je glasalo elektronskim putem, a to je otprilike 1 na 30 od ukupnog broja zvanično registrovanih glasača.

Tendencija, reklo bi se: prirodna za informatizaciju, jeste da se jednog dana omogući to da svi ljudi koji imaju pravo glasa glasaju elektronskim putem, kompjuterski. To znači da će u tom tako nazvanom informatičkom društvu ono što mi nazivamo izbori ili izborni proces izgledati potpuno drugačije. Sintagma „izlazak na izbore“ – biće arhaična.

Izgleda da se – i kada je ta tematika u pitanju – kao nezaobilazan pokazuje kanadski teoretičar Maršal Makluan. „U našem softverskom svijetu trenutnih elektronskih komunikacija, politika se kreće od starih obrazaca političke reprezentacije preko izabranih delegata ka novoj formi spontane i trenutne involviranosti komune u sve oblasti donošenja odluka... Izbori kakve mi znamo danas biće besmisleni u takvom jednom društvu“, kako je, u intervjuu za magazin *Playboy* iz 1969, najavio famozni Kanađanin.

Dakle, predikcija je u tome da u informatičkom društvu neće biti izbora na kakve smo navikli.

Samo, šta (će) to (da) znači kada je u pitanju demokratija ukupno? Glasачka kutija, uzeta kao *trade mark* demokratije, odlazi u ropotarnicu povijesti – da li isto čeka i demokratiju?

Isto, nije li logično pomisliti: izbori će samo biti advansovani, drugo ostaje isto. Izbori će biti efikasniji, više demokratski. Nije li onda, čak, tačno nešto sasvim suprotno: umjesto kraja demokratije imaćemo neku vrstu *non plus ultra* demokratije? Da pogledamo...

Ako svaki građanin ima kompjuter, elektronski *card reader*, identifikacionu karticu i PIN, onda svi punoljetni građani mogu da glasaju na izborima; koji, opet, takoreći ne moraju ni da budu održani. Dakle, informatizacija ili kompjuterizacija biračkog tijela *ipso facto* ukida izbore u smislu izbornog spektakla, „izlaznosti birača“ i sl.

Međutim, vidimo kako ova ista kompjuterizacija ukida i nešto drugo, negdje važnije. To je implicitno i u onome što veli i Makluan, naime da softver čini prevaziđenim stare obrasce „političke reprezentacije preko izabраниh delegata“. Dakle, informatika ukida parlament. Ne smetnimo s uma da je jedini razlog postojanja parlamenta – koji se u međuvremenu „otuđio“ – to da u njemu sjede „predstavници naroda“.

Jedan čovjek, poslanik ili delegat, predstavlja zakonom utvrđen broj stanovnika, pošto je, prosto fizički, nemoguće da se svi punoljetni građani okupe na jednom mjestu, kao što to činjahu stari Grci u atinsko doba demokratije.

Sada se ta situacija mijenja, mijenja sa informatikom i kibernetikom. Poenta je u tome da ako ljudi elektronski, to jest: virtuelno – sada ipak mogu da se „okupe“ na jednom mjestu, onda im više nijesu potrebni nikakvi delegati, poslanici.

Sljedstveno, informatizacija čini suvišnim ustanovu parlamenta. Zato i velimo, pored ostaloga, kako je u informatizaciji involviran kraj demokratije uzete da je predstavnička demokratija.

Kriza demokratije

Kako ukazuje Lari Dajmond, „svijet je u umjerenoj ali trajućoj krizi demokratije još otprilike od 2006“.³⁴

Osim toga, konstatuje da je od 2000. g. došlo do 25 slomova demokratije širom svijeta, kako vojnim i državnim udarima,

³⁴ Larry Diamond, “Facing Up to the Democratic Recession”, in: Larry Diamond and Marc F. Plattner (eds.), *Democracy in Decline?*, Johns Hopkins University Press, 2015, p. 102.

tako i postepenom i inkrementalnom degradacijom demokratskih prava i procedura.³⁵

Prisustvujemo li itekakvoj osjeki, tako da kažemo, onoga što je američki režimski politikolog Semjuel P. Hantington nazvao treći talas demokratizacije, smatrajući da tako nešto otpočinje 1975. godine? Štaviše, jednome novome talasu, talasu totalitarizacije?

Uopšteno se može konstatovati kako, zbilja, postoji neka vrsta, skoro stalnog, nezadovoljstva demokratijom – doduše, i političkim sistemom i politikom uopšte – koje dolazi odozdo, znači, od strane „demosa“.

No ništa manje, nezadovoljstvo demokratijom kao oblikom vladavine, organizacije društva uopšte, dolazi i „odozgo“, znači, od strane raznoraznih političkih i metapolitičkih „elita“, koje bi htjele, ponekad se čini sve očitije i otvorenije, smrskavanje svake demokratije zasnagda, pogotovo ukoliko je riječ o demokratiji ukotvljenoj na nacionalnom nivou moderne demokratske države.

Gledano iz ugla *demos*a, osnovna zamjerka demokratiji, otprilike, bila bi kako, skoro kao po pravilu, ne odražava stvarno stanje stvari, odnosno, pravu volju naroda i omogućava rukovodećim klanovima i klikama da raznim mahinacijama i zakulisnim radnjama izigraju narodnu volju, formulišući političke prioritete u skladu sa njihovim, a ne narodnim interesima.

Gledano iz ugla „elita“, demokratiji se zamjera prekomjerna neefikasnost, sporost u odlučivanju, „kolektivizam“ koji se s neprijateljstvom odnosi prema slobodi i kvalitetu individualnog, takođe i laicizam itd.

I po jednom i po drugom osnovu, često se konstatuje i to da je demokratija, zapravo, utonula u krizu, te da je neophodno da se to konstatuje, kako bi se demokratija kao koncepcija bazično izmijenila.

³⁵ *Ibid.*, p. 102.

Tako, recimo, konstatuje se i u jednoj studiji iz 1975. godine – koju je studiju, inače, poručila tzv. Trilateralna komisija – pod naslovom „Krizna demokratije“, gdje se analizira stanje demokratije u modernom svijetu i sukladno nalazima zahtijevaju se korjenite promjene s obzirom na konstatovanu činjenicu da je demokratija u nesumnjivoj krizi. Jedan od autora te studije je i Hantington, koji se u pomenutoj analizi zalaže i za (kako je doslovno napisao) „veći stepen umjerenosti u demokratiji“.

U istoj studiji čitamo i: „U Zapadnoj Evropi stalno raste maglovit i uporan osjećaj da se nad demokracijom gubi vlast. Britanski slučaj postao je najdramatičniji primjer te boljetice, ne zato što bi to bio najgori primjer, nego zato što se Britanija, koja je izbjegla sve hirove politike na kontinentu, uvijek smatralo majkom i modelom demokratskih procesa. Čini se da njene sadašnje nevolje najavljuju slom tih demokratskih procesa ili barem njihovu nesposobnost da odgovore na izazove modernih vremena.³⁶

To je sve ovako, dakle, konstatovano prije nekih 50 godina. Kako stoje stvari danas, kada je u pitanju demokratija i „dijagnoza“ njene krize, zahtjev za „većim stepenom umjerenosti u demokratiji“, možemo reći na kraju krajeva i – neprijateljstvo prema demokratiji?

In medias res možemo konstatovati da je to neprijateljstvo – ukoliko o tome govorimo – danas ne samo podjednako prisutno, kada je u pitanju, dakle, odnos političkih i metapolitičkih „elita“ prema pitanju demokratije, nego da je kulminiralo.

To može da se vidi i iz načina mišljenja velikog broja savremenih teoretičara, koji oblikuju intelektualna javna mnjenja u svim demokratijama savremenoga svijeta.

„U politici nam danas ne treba više, već manje demokratije“, kako o tome piše i američki politički teoretičar srednje generacije Farid Zakarija. U studiji *Budućnost slobode*, Zakarija uka-

³⁶ *Krizna demokratije i participacija*, Biblioteka Novi svijet, 1982, str. 19.

zuje na systemske slabosti demokratije i uz ostalo piše : „Deregulacija demokratije takođe je otišla predaleko. Ona je proizvela jedan nezgrapni sistem, nesposoban da vlada ili zadobije poštovanje naroda. Iako se niko ne bi usudio da rđavo govori o današnjoj demokratiji, većina ljudi instiktivno oseća problem. Poštovanje javnosti prema politici i političkim sistemima u svakoj razvijenoj demokratiji nalazi se na najnižem nivou u čitavoj istoriji“.³⁷

Ovaj autor, dalje, ukazuje na činjenicu da su u svim anketama javnog mnjenja na vrhu najpoštovanijih institucija Vrhovni sud, oružane snage i Sistem federalnih rezervi. Dakle – institucije koje nije birao narod. „Kao kontrast tome, Kongres, najrepresentativnija i najpovratnija od svih političkih institucija, nalazi se na dnu većine ovakvih anketa“, poentira Zakarija.

Uzimajući u obzir ovakve stavove spram demokratije, nije iznenađujuće što je pomenuti Hantington, tako u recenziji studije *Budućnost slobode*, konstatovao i to da je to „jedna od najvažnijih knjiga o globalnim političkim trendovima koja se pojavila u posljednjoj deceniji“.

Dakle, možemo da vidimo kako se u ovakvim i sličnim analizama-protiv-demokratije, uspavljujućom retorikom, zapravo zahtijeva *in facto* ukidanje demokratije. To ukidanje demokratije ima ublaženiji oblik i isključivanja tako nazvanih masa iz procesa odlučivanja, ekskluziju kada je riječ o onima od institucija u kojima se donose najvitalnije političke ili ekonomske odluke, nešto koje predstavlja, naravno, radikalno redefinisane demokratije.

Upravo u tom smislu radikalnog redefinisanja, autori autoriteti poput i Fridriha fon Hajeka predlagali su osnivanje dva parlamenta. Dakle, sada ne samo uvođenje drugog doma, nešto što je bio jedan od osnovnih zahtjeva u doba pobune masa; nego

³⁷ Fareed Zakaria, *The Future of Freedom*, W.W. Northon/Company, 2004, p. 248.

uvođenje drugog parlamenta, nešto što je recentan, kako izgleda, jedan od osnovnih zahtjeva kada je u pitanju *pobuna elita*.

Tako bi onda, prema tim predlozima, politički sistem bio zasnovan na dvije parlamentarne ustanove – u jednoj bi od tih ustanova, onako kao i sada, sjedjeli predstavnici naroda, a u drugom parlamentu bi sjedjeli predstavnici političkih, finansijskih, ekonomskih i ekspertske elita.

Naravno, jasno je da je ono osnovno tako predložene reforme demokratije sljedeće – u onom narodnom parlamentu odlučivalo bi se o pitanjima koja ne tangiraju najveće interese države, odnosno političke vlasti i društvenih elita, dok bi se o takvim pitanjima odlučivalo u drugom parlamentu. Jedan parlament bi predstavljao onaj običan narod, drugi, pak, realnu moć. Hajek je to opisao kao osnovnu promjenu strukture demokratije.

„Kada u ovoj knjizi predlažem osnovnu promjenu strukture demokratske vladavine, koju će većina ljudi u ovo vreme smatrati potpuno nepraktičnom, to znači pribavljanje jedne vrste intelektualnog instrumentarija u pripravnosti, koji u slučaju da slom postojećih institucija postane očevidan, nadam se, može da pokaže izlaz“.³⁸

Takav predlog – o osnivanju dva parlamenta unutar jedne te iste demokratske organizacije društva – je zanimljiv jer predstavlja novi melanž demokratije i liberalizma, novi melanž teokovina engleske i francuske revolucije.

Pošto, podsjetimo se toga, tamo u prvim istorijskim fazama parlamentarizma i parlamenta u toj ustanovi ne sjedjahu predstavnici naroda, nego članovi ondašnjih elitnih grupa, sjedjahu tamo oni koji posjedovahu realnu društvenu moć. I tek podosta kasnije, „narod“ ulazi u parlament, tamo se ušančuje, tako sve do današnjega dana. *Elite moći* sada hoće povijesnu reverziju... Posmatrano iz jedne šire i više perspektive, riječ je i o sukobu

³⁸ Friedrich A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty Political Order of a Free People*, Volume 3, The University of Chicago Press, 1979, p. xiii.

dvije varijante modernosti, kontinentalnih i ostrvskih revolucionarnih tekovina i pogleda na svijet.

Majorizacija ili majnorizacija?

Da se podsjetimo da je demokratija, osim što je tako nazvana vladavina naroda, takođe i vladavina većine.

To je opšteprihvaćena konstanta. Naravno, demokratija podrazumijeva i različite oblike obezbjeđivanja prava manjinama u demokratiji ili obezbjeđenje jedne manjine od svakog djelovanja većine koje ih realno ugrožava. Drugim riječima, demokratija ima ili bi trebalo da ima (efikasne) mehanizme zaštite manjine od većine. Dakle, zaštite od onoga što se naziva nadglasavanje na osnovu brojeva ili brojčane premoći. Takvo djelovanje većine u odnosu na manjinu u kakvom demokratskom sistemu naziva se majorizacija.

No ovdje se odmah može primijetiti da je na neki način svaka demokratija ili demokratija kao takva neki vid majorizacije. Druga je stvar, svakako, kako se u svakom konkretnom sistemu obezbjeđuju prava i slobode konkretnoga manjninskoga kolektiviteta ili kolektiviteta, kako se dakle pravno i politički obezbjeđuje potreban stepen zaštite ili tako da kažemo pravične kompenzacije.

Dakle, demokratija je vladavina većine. Premda, nije li istinitije ukoliko se ogradimo i kažemo dodajući – do sada? Osim toga, tvrdnja da je demokratija vladavina većine – zapravo i naroda uopšte – nije samo jednom dovedena u pitanje. Zavisi od toga kako se gleda na teoriju i praksu demokratije, no, prije svega, rekli bismo da je tome tako, ovisi da li se na tu problematiku gleda u budnome ili bunovnome stanju. Nije li demokratija bila uvijek i oduvijek tek samo najprije majorizacija – naime, vladavina većine – zatim, uzeto u realnosti, vladavina manjine.

Da napustimo na trenutak rudimentarne definicije o (navodnoj) vladavini naroda (i većine) i da vidimo i razvidimo i neka druga sagledavanje onoga što je teorija i praksa ili da kažemo istorijat demokratije.

Prije svega, valja razlikovati antičke ili klasične i moderne oblike demokratije, dakle, generalno direktnu i posredničku demokratiju. Prema proučavanjima istaknutog britanskog politikologa Dejvida Helda, možemo u iskustvu i istoriji razlikovati nekoliko oblika ili modela demokratije. Uzmimo onaj model demokratije koji Held opisuje kao *kompetitivni elitizam*.

Prema ovakvom jednom viđenju ili iskustvu demokratije, „građanin je portretisan kao izolovan i ranjiv u svijetu označenom kompetitivnim sudarom elita“.³⁹ Narod ili građanstvo u najvećoj mjeri sačinjavaju upravo takvi pojedinci koji nijesu niti mogu biti (stvarno) politički subjekti.

Političke i parapolitičke elite određuju političke procese i u takvoj situaciji građani ili narod vladaju samo na papiru, tako da kažemo nijesu subjekti već objekti vladavine.

Ovakvo je stanovište poznatog političkog ekonomiste Jozefa Šumpetera. Dovodeći insistentno u pitanje opšteprihvaćenu definiciju demokratije, ovaj nudi „drugu definiciju demokratije“.⁴⁰ Tako nešto kao narodna volja ne postoji, osim kao demagoška parola, udžbenička fraza ili medijska fikcija. Ako i postoji nešto nalik tome – narodnoj volji – onda je ta volja izmanufakturisana, a ne izvorna. Birači (koje naziva elektoralna masa) ne definišu centralna politička pitanja aktuelnoga trenutka.

Uobičajeno, političke partije vrše ne samo artikulaciju nego i restrikciju raspoloživih izbora. Dalje, demokratija nije u znaku građanina ili naroda – osim na prvi pogled – nego u znaku lidera i liderstva. Zato je naziva *liderska demokratija*.

³⁹ David Held, *Models of Democracy*, Polity Press, 2008, p. 158.

⁴⁰ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, 1994, p. 269.

A to onda nije vladavina naroda kakva se zamišlja. Političke gazde su partije, njima psiho-tehnike kojima se služe, partijski *advertising*, slogani, muzika i (danas bismo dodali) medijski efekti nijesu samo *accessories*, nešto sporedno ili dopunsko, nego glavnost u politici.

I u takvoj situaciji, „uloga birača je ograničena na prihvatanje ili odbacivanje jednoga gazde ili drugoga“. ⁴¹

U takvom, rekli bismo, bolje, prosto, realnije shvaćenome, demokratskome sistemu, „jedini puni participanti su članovi političkih elita u političkim partijama i na javnim dužnostima. Uloga običnog građanina je ne samo veoma limitirana, nego se i često slika kao nepoželjno ometanje za glatko funkcionisanje javnog *decision making*-a“. ⁴²

Ili kako je o tome zborio Markuze, „slobodan izbor gospodara ne ukida ni gospodare ni robove“. ⁴³

Francuski politikolog Moris Diverže je ovako nešto ili realnost savremene demokratije opisao sintagmom *demokratija bez naroda*.

Takav model degeneracije demokratije imamo i danas, degenerisaniji još i više nego kada je Diverže pisao, uzimajući u obzir problem majnorizacije, objasnićemo ga još u nekoliko lapidarnih poteza.

Ukoliko svaki proces ima neki ishod ili *output*, onda je output političkoga procesa u demokratiji odlučivanje i zakonodavstvovanje, odnosno – odluke i zakoni. Svrha čitavoga političkoga procesa je svedena na donošenje zakona, a u demokratiji na proceduralno demokratsko donošenje zakona. Osobito najnovije, degeneracija o kojoj se govori bi bila u tome da se donose i stupaju na snagu zakoni koji

a) nemaju legitimitet, njihovo porijeklo nije demokratska većina

⁴¹ *Models of Democracy*, p. 150.

⁴² *Ibid.*, p.

⁴³ *One-dimensional Man*, p. 10.

b) otuda ne predstavljaju *javno dobro*

c) njihovo porijeklo, štaviše, nije iz domicilne demokratije unutar koje unatoč tome moraju imati prostor za važenje ili dejstvenu pravnu snagu

Ovdje, riječ je o majnorizaciji, riječ je o heteronomnim zakonima koji (poput zakona o promjeni pola i sl.) nemaju nacionalno nego supranacionalno porijeklo. Konkretno, misli se na zakone čiji – stvarni, a ne formalni – generisatelj nije skupština (ne generiše ih skupština Slovenije, Francuske, Crne Gore itd) kao institucionalni *lokus* izvorne volje, konstitucionalni generator zakona u zemlji, te su otuda i kao takvi de-generisani; te na zakone koji nijesu izraz izvorne demokratske volje i *per se* nemaju podršku većine kao *demos*-a ali ipak imaju pravno dejstvo *kao da* ih je generisala demokratska većina.

Nove forme kontrole

Poznavajući vrljeti i vrtloge psihe, unutrašnje predjele, psihografiju ljudske duše – u uvodu vjerovatno najznačajnije knjige dvadesetoga vijeka *Bjekstvo od slobode* – socijalni psiholog Erih From pita i sljedeće: „Ne postoji li, možda, pored urođene želje za slobodom i instinktivno priželjkivanje potčinjenosti?“

Postoje razne vrste robovanja. Okovi, dakako, mogu da budu i nevidljivi. Naravno, ovdje se ne misli na to da sad neko dobrovoljno hoće da bude predat da u lancima vesla na kakvoj galiji.

U principu, svako hoće biti slobodan („Kao ptica na grani“). Međutim, potpuno je jasno da sloboda podrazumijeva, zahtijeva granice. Nepostojiva je bezgranična sloboda u realnom, trodimenzionalnom, ograničenom svijetu.

To je jedan od kamena međaša i liberalne doktrine. Sloboda bez ograničenja nije samo nemoguća već i autoanulirajuća. Otuda, jedno je primjerena, a drugo pretjerana sloboda.

Ili pretjerane slobode... No, da li je sintagma „pretjerana sloboda“ neki kontradiktum? Možda. To još valja ispitati. Za sada, nesumnjivo je da su veliki filozofi – oni s čijim imenima često identifikujemo filozofiju kao takvu – bili skeptični kada je u pitanju sloboda u svakom smislu te riječi.

Znamo, pominjemo skepticizam najizraženiji kod Platona. Baš on govori o pretjeranoj slobodi. Kako bismo sažeto objasnili takvo njegovo stajalište? Ukratko, Platon kaže ovo: „Plodovi slobode nijesu samo slatki, no i gorki i nerijetko – otrovni!“ Kad su pretjerano slobodni, smatra Platon, a mi ga ovdje pojednostavljeno interpretiramo, ljudi postaju spremni na svašta i čine svašta. Najednom, ništa im više nije sveto, niti se oni u toj svojevrsnoj i prostačkoj omamljenosti slobodom čega gnušaju, dakle, kao onoga što nije dostojno čovjeka.

O tome se govori i u ovome dijalogu iz VIII knjige spisa *Država*. Dijalog je između Sokrata (koji objašnjava) i Glaukona.

„Ista ona bolest koja je izbila u oligarhiji i koja ju je upropastila, javlja se i u ovoj državi, još veća i jača jer je potpomognuta slobodom, i ona demokratiju odvođi u ropstvo: jer, stvarno, prekomernost uvek vodi velikom preokretu, tako je i kod vremena, i kod biljaka, i kod tela, a ništa manje i kod državnih uređenja.

– I to je prirodno. – Preterana sloboda, izgleda, ne prelazi ni u šta drugo, nego u preterano ropstvo i za pojedinca i za državu. – Tako je. – Onda je – rekoh – sasvim prirodno da tiranida ne nastaje iz nekog drugog državnog uređenja nego iz demokratije: mislim, posle krajnje slobode – najveće i najstrašnije ropstvo. – To je prirodno – odgovori on.“⁴⁴

Sokrat objašnjava kako narod bježeći od dima robovanja slobodnima upada u vatru robovanja robovima. „I tako bi, umesto krajnje i neumerene slobode, navukao ruho najtežeg i najgoreg robovanja robovima. – Da, tako se dešava. – Pa, onda“, pitaće

⁴⁴ Platon, *Država*, str. 260.

Sokrat, „zar je neskromno izjaviti da smo dovoljno pokazali kako iz demokratije postaje tiranida, i kakva je ona kad to postane? — Jeste, sasvim je dovoljno“, potvrđuje Glaukon.⁴⁵

Sokrat (odnosno Platon) objašnjava i kako od čovjeka postaje, kako ga naziva, demokratski čovjek, nešto značajno drugo. I kako kvaritelji kvare djecu i mlade, kvare sina dobrog roditelja – znajući „to da u svakom čoveku, pa čak i u ponekom od nas što izgledamo tako umereni, postoji neka strašna, divlja i nedopuštena vrsta strasti“ – njega oni kvaritelji „vuku u svakojako bezakonje, koje njegovi zavodnici nazivaju ‘potpunom slobodom’; otac i ostali bliski rođaci podržavaju u njemu umerene strasti, a zavodnici rade protiv toga. I kad ovi zlotvori i tvorci tiranina osete da mladića neće moći drukčije osvojiti, onda svojim čarolijama, probude u njemu ljubav, koja postaje vođ besposlenih i rasipničkih strasti“.⁴⁶

A kada sistematsko kvarenje mladoga čovjeka, pak, odmakne, onda „i ako u svojoj duši naiđe na još neko mnjenje ili požudu, koji se smatraju dobrima i mogu da osete stid, on ih ubija i tera od sebe, sve dok sasvim ne očisti dušu od umerenosti i ne napuni je stranom ludošću“.⁴⁷

Takođe, smatra Platon, poseban problem je u tome što se u jednoj tački širenja slobode ova ultraradikalno okreće protiv same sebe! U savremenosti, uzmimo primjer francuske buržoaske revolucije. Krenula je kao nešto izuzetno, uz eksklamacije upravo slobodi (... liberte...). Ubrzo, zatim, sve se preokreće i revolucija dopijeva u stadijum gole giljotine – štaviše, bješe to larpurlartizam giljotine – što je predstavljalo radikalnu negaciju svake slobode. Kada se taj *salto mortale* slobode postavlja i posmatra u politici, pokazuje se kao ono što se naziva paradoks demokratije.

⁴⁵ Isto, str. 267.

⁴⁶ Isto, str. 269/270.

⁴⁷ Isto, str. 270.

Takav se paradoks desio konkretno u Njemačkoj 1930-ih.

Tako nazvana demokratija je materijalizacija i manifestacija slobode u oblasti političkog i društvenog života. To, da je taj i taj pojedinac u savremenosti (navodno)slobodan on zna i po tome što ima pravo glasa. Realno ili prividno, bira ko će da bude na vlasti, odnosno ko će njime vladati. Ali kako stoje stvari, međutim, ukoliko taj pojedinac, svjesno ili nesvjesno, preferira diktaturu a ne demokratiju?

Teorijski, baza demokratskog ustrojstva je demokrata kao psihološki profil građanina. U praksi, situacija je (češće nego što mislimo) takva da predložak demokratskog procesa treba da budu pojedinci koji su *de facto* autoritarni (pošto, prosto, nema ko drugi ili drugačiji).

Doduše, pokazalo se da preferiranje „čvrstorukaša“ najviše (ili zakonomjerno) izbija u prvi plan u kakvim vanrednim okolnostima. Na primjer, kakve su bile one kada je Sirakuzi, glavnom gradu Sicilije, zaprijetila vojska Kartagine.

U takvim okolnostima, narod Sirakuze je dao svu vlast u ruke jednom čovjeku koji je, istina, porazio Kartaginjane. Međutim, kada se trijumfalno vratio, 405. godine p. n. e, prigrabio je svu vlast u Sirakuzi nad kojom će vladati kao tiranin narednih četrdesetak godina. To je bio Dionizije (stariji). Elem, kao što pokazuju istorija i iskustvo, ljudi masovno, pa i kompulzivno-histerično, glasaju za takvog demagoga koji obećava i obećava. Na kraju – iako se na pukoj leksičkoj ravni to nikada sasvim ne ogoli – taj budući samosilnik počne da obećava da će ih, ako glasaju baš za njega, osloboditi od tereta slobode. Takav jedan demagog bio je zloglasni firer.

Prema tome, paradoks demokratije je već i u pukoj mogućnosti da se na demokratskim izborima izabere vlada ili vladar koji zatim ukidaju izbore i demokratiju uopšte. I po tome, onda, vidimo, „pod vladavinom represivne cjeline, sloboda se može pretvoriti u snažan instrument dominacije.“⁴⁸

⁴⁸ *One-dimensional Man*, p. 9.

Dobrovoljna ropstva

„Jedan narod sam sebe porobljava, preseca sam sebi grkljan kada može da bira između vazalstva i položaja slobodnog čoveka, a ipak okreće leđa slobodi i stavlja sebi jaram, pristaje na bedu, štaviše, naizgled je pozdravlja“, zapisao je *inter alia* francuski politički pisac Etjen de la Boatje u njegovom najpoznatijem djelu *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu* iz 1550. godine.

Ovaj autor revolucionarski ukazuje na pokorenost naroda i brojne vlastodršce njegovoga vremena. Međutim, nešto što izaziva njegovu srdžbu nijesu toliko tirani i tiranije kao takvi. Nego, uzeto na prvome mjestu, Boatje je kao u inflamaciji zbog činjenice da „sami stanovnici dopuštaju, bolje rečeno, sprovode u delo sopstveno pokoravanje, pošto bi odbijanjem da se pokore bili oslobođeni“.

Ono što ovaj autor ne može da shvati, to je da velike mase ljudi naprosto ne žele slobodu, odbacuju je, kao da hoće da žive u neslobodi. Buni se protiv opšte atmosfere u kojoj je prirodno da nisi slobodan. Čak i ne znaš šta znači biti slobodan.

„Priznajmo, dakle – piše Boatje – da sve ono čemu je učen i navikavan, čoveku izgleda prirodno, a da mu je zapravo urođeno samo ono što prima svojom prvobitnom, netaknutom prirodom. Navika postaje prvi razlog dobrovoljnog ropstva. Ljudi su poput ždrebaca koji najpre grizu uzdu da bi je kasnije zavoleli, i propinjući se pod sedlom, ubrzo počnu da uživaju u pokazivanju ama i ponosno se šepure pod oklopom“.

Naravno, ova rasprava je napisana u (kasnom) Srednjem vijeku. Boatje piše mnogo prije Velike revolucije, pobune masa, Pariske komune ili 1848. g. To jest, danas imamo ljudska prava i slobode, pisane zakone i višestranačke izbore itd. Kako, onda, stoje stvari kada je u pitanju ono što frenetično tematizuje njegova *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*?

Nekih 460 godina kasnije jedan drugi Francuz piše i o tome da se mi, savremeni, sve više hvatamo u vrlo slične mreže neslobode, jednog novog ropstva koje je najkarakterističnije po tome što mu sve više pripada apozicija dobrovoljnosti. Naime, Žan Bodrijar piše u eseju „Najlakša rešenja“ i ovo: „‘Dobrovoljno ropstvo’? Ovaj pojam je dvostruko iluzoran... Što ne znači da dobrovoljno ropstvo nema svoja pravila i svoje strategije... Sve u svemu, sadašnji vid ropstva, dobrovoljan ili prinudan, ne odnosi se više na odsustvo slobode, već, naprotiv, na višak slobode gdje čovjek, oslobođen po svaku cijenu, ne zna više zbog čega je slobodan ni zašto...“

Takođe, Bodrijar neofromovski upozorava da je nesloboda koja sve više nadolazi groteskni izdanak upravo slobode ili oslobođenja, onoga, dakle, čime se moderni vijek toliko „gordio nad drugim vjekovima“; i o čemu je, uostalom – neka groteska bude kompletirana – toliko sanjao i Etjen de la Boatje.

Tako – poslije toliko vjekova – Bodrijar piše za (post)modernog čovjeka maltene isto što i Boatje za srednjevjekovnog, recimo ovako: „Ratosiljamo se slobode na sve moguće načine, dotle da izumevamo nova ropstva“ („Najlakša rešenja“).

Logično se postavlja pitanje zašto je tome tako. U najkraćem, zato što koliko god da je sloboda važna tu nije u pitanju nešto bezuslovno. Naprotiv. Kao što je objasnio psiholog Abraham Maslov čovjek ima razne potrebe. Dalje, njegove su potrebe nejednakoga intenziteta ili importantnosti. Očito, postoje neke važnije i neke manje važne potrebe – određena skala potreba.

U praksi, znači da postoji neki prioritet u zadovoljavanju svih tih potreba. Kad se namire one važnije tek onda dolaze na red one druge, sljedeće. U tom smislu, na toj ljestvici potreba, sloboda se ne kotira baš kao bezuslovna vrijednost. Na primjer, slobodi kao duševnoj potrebi konkurišu tjelesne potrebe kakve su glad, žeđ... no isto tako i potreba za bezbjednošću.

Sloboda ili sigurnost?

Ta dilema danas postaje sve aktuelnija i akutnija. Sasvim uopšteno se može iskazati da su u Srednjem vijeku ljudi konflikt između slobode i sigurnosti razriješili u korist ovog potonjeg. Tamo i tada ne bješe individua.

Dalje, kako kroz istoriju više raste stepen osvojene slobode, kako je pojedinac više individua, srazmjerno tome raste i stepen nesigurnosti, onako kako što o tome ubjedljivo piše From: „Svaki korak ka većoj individuaciji pretio je ljudima novim nesigurnostima“.

A to je već situacija u kojoj se, takoreći, sloboda koju sam toliko htio nekako okreće i izokreće – okreće protiv mene, izokreće u nešto neželjeno. Ili prema Bodrijarovom uvidu, to je već moderna povijesna situacija „subjekta u koštacu s vlastitom slobodom“.

Šta radi ovaj subjekat, šta preduzima kao odgovor na izazov slobode koja se pokazuje, maltene, kao neplanirana pošast? Ili – pitanje, inače, nije ironično – kako se modernizovani subjekat brani od slobode?

Upravo tako: brani se od slobode. Po Fromu, pojedinac u modernosti vremenom unutar sebe uspostavlja određene mehanizme odbrane od slobode. Kao što je psihologija identifikovala odbrambene mehanizme od neuroze (racionalizacija, transfer i sl) tako je socijalna psihologija identifikovala odbrambene mehanizme od slobode.

I na društvenome nivou, nivou društva kao društvenoga agregata, „kada se dostigne ova tačka, dominacija – pod maskom obilja i slobode – proširuje se na sve sfere privatnoga i javnoga postojanja, integriše svu autentičnu opoziciju, apsorbuje sve alternative“.⁴⁹

⁴⁹ *Ibid.*, p. 20.

Logika totalitarizma

Kako smo gore izrekli, spis Aleksisa de Tokvila *Demokratija u Americi* ovdje smatramo značajnim najprije zato što se u njemu ukazuje i upozorava na nešto što su opasnosti inherentne demokratiji.

Konkretnije, njegova su razmišljanja o tome od „kojega tipa despotizma demokratske nacije treba da strahuju“.⁵⁰

Ali nije meritum u tome da je strahovanje stanovnika demokratskih nacija od spoljne ekspanzije ili napadaja kakve despotije ili despotizma, nego od unutrašnje opasnosti, opasnosti unutrašnje anacikloze.

Tokvil je u ovome vrlo egzakatan i o tome čitamo:

„Primijetio sam tokom svog boravka u Sjedinjenim Državama da bi demokratska socijalna država slična onoj u Amerikanaca mogla ponuditi jedinstvene mogućnosti za uspostavljanje despotizma.“⁵¹

Svakako, kako smo i rekli ranije, ovakva su upozorenja najprije sasvim stara, tako da kažemo, sokratovska, odnosno platonovska. Ipak, Tokvil je prvi koji je iznijansirano prediktivno ukazao i upozorio na opasnost da se iz demokratije kao takve – dakle sistema politike, vlasti i načina života zasnovanoga na slobodi kao bazičnoj vrijednosti – izrodi ne samo njezina suprotnost, koja znači negaciju slobode sa prepoznatljivim tiranskim karakteristikama, nego da će ta negacija slobode u stvari biti gora od tiranije, te k tome da takve negacije slobode, dakle ljudske slobode, nije bilo do sada u povijesti politike.

„Tako da mislim da ta vrsta opresije kojom su demokratski narodi ugroženi neće ličiti ni na šta od onoga što joj je

⁵⁰ *Democracy in America*, p. 1245.

⁵¹ *Ibid.*, p. 1245.

prethodilo u svijetu; naš savremenici ne mogu pronaći sliku toga u svojim sjećanjima. Uzalud tražim za sebe izraz koji tačno reprodukuje ideju koju formiram od toga i uključuje je; stvar o kojoj želim da pričam je nova, i ljudi još nisu stvorili izraz koji je mora prikazati. Stare riječi kakve su ‘despotizam’ i ‘tiranije’ ne funkcionišu. Stvar je nova, pa moram probati da je definišem, pošto je ne mogu imenovati.“⁵²

Podsjetimo čitaoca da je Tokvilov spis publikovan 1835. g. (prvi tom) i da je nastao nakon njegovoga putovanja i obilaska Amerike koji je trajao nekih godinu dana.⁵³ To konkretno znači da tada uopšte nije postojao termin „totalitarizam“, nešto što će se tek u XX vijeku pojaviti i ustanoviti. Uostalom, isto kao što nije ni postojala pojava ili praksa totalitarnosti, barem ne u modernom smislu i shvatanju.

Nakon Tokvila, nije se, kao što znamo, ustalilo shvatanje kako demokratiji prijeti, takoreći zakonomjerno, izvrtanje u nove oblike tiranije, totalitarnost, odnosno totalitarizacija. Teorija anacikloze nije zaživjela nego radije zamrla, uprkos, primjera radi, paradoksu demokratije ili činjenici da je tzv. firer, dakle, došao na vlast na demokratski organizovanim izborima.

Rizika demokracijske anacikloze je svjestan i francuski politički filozof Klod Lefor. Čini nam se ispravno, vidi i hiperplaziju demokratije kao uzročnika unutrašnje totalitarizacije. „Sada ću se usuditi da postavim pitanje odakle potiče totalitarna avantura? Ne rađa se ni iz čega. To je znak političke mutacije. Ali koja je to mutacija? Čini mi se da bi bilo uzaludno pokušati to analizirati na nivou načina proizvodnje, kao posljedicu konačne koncentracije kapitala; ali bilo bi jednako uzaludno tretirati ga, kao što su se neki zadovoljili, kao proizvod fantazija

⁵² *Ibid.*, Pp. 1248–9.

⁵³ Tokvil je poslat od strane tadašnje francuske vlade povodom toga da prouči američki zatvorski sistem i iskustva i saznanja prenese u Francusku radi primjene.

revolucionarnih intelektualaca, koji nastoje da dovrše rad jakobinaca iz 1793. g. kako bi rekonstruisali svijet na *tabula rasa*. Po mom mišljenju, totalitarizam se može razjasniti samo shvatanjem njegovog odnosa sa demokratijom.“

Po ovom autoru, totalitarizacija ili kako to naziva totalitarna avantura „proizlazi iz demokratije, iako je u početku zaživjela, barem u svojoj socijalističkoj verziji, u zemljama u kojima je demokratska transformacija tek počela. Ona preokreće tu transformaciju, dok istovremeno preuzima neke od njenih karakteristika i proširuje ih na nivo fantazije“.⁵⁴

Na drugome mjestu isti autor nalazi se na istim intelektualnim i vrijednosnim pozicijama: „S ove tačke gledišta, ne može li se totalitarizam zamisliti kao odgovor na pitanja koja postavlja demokratija, kao pokušaj rješavanja njezinih paradoksa?“⁵⁵

Ali aktuelizacija polibijanske anacikloze ne treba da previše usmjeri pažnju na državnu ravan demokratije. Pošto, demokratija je danas ugrožena ili je pod agresijom, tako da kažemo, odozgo, mislimo od demokratskih nedemokratskih analogona usidrenih na supranacionalnim kotama i kordinatama; no prije svega i konkretno usljed realne i realizujuće se mogućnosti koja se upravo tekuće legalizuje i legitimizuje da se decizionistička snaga autoriteta za nešto što se u anglosaksonskom svijetu označuje kao *state of exeption* a kod nas naziva i poznato je kao vanredno stanje, tako da kažemo, *redemokratizuje*... nakon što je učinjeno sve što je bilo neophodno, odnosno najneophodnije, kako bi se izvršila kako su je ponegdje nazvali *demokratizacija demokratije*.

Takva jedna situacija ili ta vlast koja se uzdižuće i uspostavljajuće postavlja iznad dosadašnjeg ili, ako se hoće, staroga svjetskoga poretka poodmaklo decentriranih država, najbolje je

⁵⁴ Claud Lefort, *The Political Forms of Modern Society*, The MIT Press, 1986, Pp. 301–302.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 305.

opisana, mislimo, u odgovarajućim radovima kontroverznog njemačkog pravnika i politikologa Karla Šmita.⁵⁶ Prije nego što o agresijskoj anaciklozi kažemo riječ-dvije, samo ćemo napomenuti da je ovaj autor aktuelniji danas nego ikada i vjerovatno da je njegovo naukovanje o kojemu ćemo naredno nešto više reći najaktuelnije od svih s obzirom na aktuelne, globalne, trendove i trajektorije.

Osim opštega epohalnoga okvira koji smo u samome početku designirali, takođe, kada se razmišlja o demokratiji u sadašnjem i budućem vremenu, imamo na umu i opšti okvir globalizacije, izvan kojega se okvira, takoreći, ništa više direktno ili indirektno ne dešava, zatim da „globalizacija uzrokuje probleme za nacionalne demokratije“.⁵⁷

I kao što je to slučaj sa nacionalno-teritorijalnom državom, koja je pogođena, itekako, strukturno pogođena strukturnom moći globalizovanja svega ili globalizacije, tako je i sa demokratijom, njezine se osnove potresaju, prije svega skupa sa globalizacijom izazvanim potresanjima moderne (još uvijek postojeće) države, prije svega samim tim pošto je osnova oblika demokratije kakvu znamo upravo država u ovom obliku za kakav znamo.

Time se opet vraćamo na ono što je od realne relevantnosti, naime onaj ranije identifikovani i elaborirani sukob na relaciji nacionalno – supranacionalno. Premda, ovdje je sada nama od interesa i naglašeno relevantan iz toga sukoba deriviran sukob dvaju modusa i prevashodno re-skaliranja demokratskoga oblikovanja političkoga i, dakako, ne samo političkoga života. U

⁵⁶ Vidjeti kod socijalnoga konstruktiviste Aleksandra Venta aktuelnije o ovome.

⁵⁷ Michael Zürn and Gregor Walter-Drop, “Democracy and Representation Beyond the Nation State”, in: Alonso, Sonia Keane, John Merkel, Wolfgang (Ed.): *The Future of Representative Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, p. 261.

opisivanju ovoga sukoba – koji ponajprije treba uopšte identifikovati, onda identifikovati i u predikamentu onoga presudno relevantnoga – možemo se od intelektualnih instrumenata koristiti i sintagmom „supranacionalna demokratija“.

Takođe, jednim drugim, riječju supranacionalizacija, budući da se njome reprezentuje realna sadržina i ukazuje na vjerovatno najvažniju sadržinu onoga što neki od autora, relevantnih za ovu temu, opisuju kao „globalizacija političkog života“ a njezin ishod i kao „globalna politička zajednica“.⁵⁸

Kada tako govorimo, mislimo u konkretnosti govorenja na realnost onoga što je izvjesna federalna analogija i federalna demokratija, međutim čiji su konstituenti državni akteri a formalni izvor legitimiteta ne *demos* nego *demoi*.

Takođe, podjednako ako ne i više, mislimo na instauraciju neke vrste vladavine prava, takve vladavine čiji su podređenici ovoga puta u podjednakoj mjeri kako države tako i njihovi državljani (tzv. princip direktnog efekta), uključujući, da se razumijemo, i države (sljedstveno i državljane) koji su u statusu neslaganja (*non-complying states*). Prema riječima autora koji problematizira ovu problematiku, riječ je o onome što bi bilo „supranacionalno traganje za sankcionišućom vlasti“.⁵⁹

Kada se dalje razmišlja o istome, upada u oči da je ideja i ideologija supranacionalizma povezana – gotovo da bi se moglo reći uvijek i nadasve inherentno – sa intencijom institucionalizacija svjetske politike. U praksi, tako nešto znači instituisanje institucija čiji autoritet nije više nacionalnoga nego internacionalnoga domena, često takvih koje su konkretni (dovršeni, institucionalizovani) ili potencijalni bazični parnjaci istih takvih institucija na nacionalnoj skali političkoga i ukupnoga života.

⁵⁸ Morten Ougaard and Richard Higgott (eds.), *Towards a Global Polity*, Routledge, 2002, p. 1.

⁵⁹ Jonas Tallberg, *European Governance and Supranational Institutions*, Making states comply, Routledge, 2004, p. 72.

Zatim se te institucije dalje institucionalizuju i kako izgleda glavna značajka te njihove institucionalizacije jeste/biće indukovanje novih, kvalitativno većih ovlašćenja, poradi kojih ovlašćenja i poradi koje ovlašćenosti (ovlasti, o-vlasti) te institucije nije više korespondentno nazivati internacionalnima nego radije supranacionalnim institucijama. Svakako, između takvih institucija prepoznamo kao (potencijalno) najvažniju tzv. Ujedinjene nacije.

Institucionalizacija UN se zahtijeva pod signaturom: reforma UN, koja reforma, opet, imajuća je kao njezin meritum reformu Savjeta bezbjednosti. Takva jedna reforma, pak, ukoliko bi se sproveda u djelo, vjerovatno bi bila i *ipso facto* i *ipso iure* radikalna, zapravo tako nešto arhi-tektonski najradikalnije od onoga što se dalo sprovesti u djelo i to ne samo, primjera radi, tamo od vremena nakon Drugoga svjetskoga rata, upravo ovdje misleći upravo na uspostavu, instituisanje institucije UN, nego, štaviše, tamo od vremena Vestfalskoga mira i njegovoga, toga mira, najvažnijega postignuća do danas.

Ključno propulzivno pitanja ovdje i danas je ovakvo: „Da li je u toku supranacionalizacija UN?“

Supranacionalizacija koja je tekuća (de-demokratizacija), pokazuje se na primjeru UN i s time u vezi najnovijega dokumenta pod nazivom *Pakt za budućnost UN* (usvojenoga u Njujorku u septembru tekuće godine). Dokumentom se želi, kako se obrazlaže, postići *inter alia* da se multilateralni sistem UN učini efikasnijim, jednakijim, pravednijim i demokratskijim, te pripremljenijim za budućnost koja dolazi.

U tom cilju (paragraf 39), kaže se: „Mi ćemo reformisati Savjet bezbjednosti, prepoznajući urgentnu potrebu da se učini reprezentativnijim, inkluzivnijim, transparentnijim, efikasnijim, efektivnijim, demokratskim i računopoložljivim“.⁶⁰

⁶⁰ Pact for the Future, Global Digital Compact, and Declaration on Future Generations, p. 29, https://www.un.org/en/summit-of-the-future?_gl=1*

Jedan od razloga kojima se opet i iznova zahtijeva i legitimise pomenuta reforma jeste onaj kojime se ukazuje na navodnu demokratizaciju Savjeta bezbjednosti (SB). Prije svega, Savjet i način rada bio bi izmijenjen tako što bi se povećao broj njegovih članova, kako bi bio reprezentativniji, time i demokratskiji. Na primjer, kako se lamentira, Africi se čini od početka nepravda koju bi valjalo ispraviti reformom, tako da bi i time, odista, naravno samo na prvi pogled, riječ je o demokratizaciji ovoga, tako da kažemo, izvršnoga organa UN.

Međutim, uzeto naravno pri brižljivijem i nezavisnijem ispitivanju, demokratizacija Savjeta bezbjednosti je iz drugoga ugla gledanja bazično problematična, budući formalna i faktička centralizacija, te je u tom smislu, faktički, uzeta kao takva, pored ostaloga *ipso facto* upravo i nedemokratska.

Da se razumijemo, glavna meta cijeloga ovoga pothvata – i zasigurno ne od juče – i glavna promjena do koje je stalo i, u stvari maltene jedino stalo, jeste promjena načina donošenja odluka u SB. Naime, kako se i veli u istom paragrafu (stavka g), „pitanje veta je ključni element reforme Savjeta bezbjednosti“.⁶¹

U samoj stvari zahtjev za reformom, odnosno promjena što se želi postići, vidimo da je bazično u pitanju nešto vrlo jednostavno i svodi se na promjenu načina odlučivanja u SB – meritum je da se odluke više ne bi donosile kao do sada, a upotreba veta bi bila, najprije, redukovana na manji određen broj slučajeva, zatim se može očekivati i formalno ukidanja prava na veto (stalnih članica).

Problem koji se time pojavljuje kao aktuelan – a trebalo bi ga sada aktuelizovati – jeste intrikantan, koje znači sastojeći se od nekoliko upletenih ili inherentnih problema, takvih za koje je teško reći koji je najvažniji (ili najteži).

8iz0tu*_ga*NjE0MTk4NzgyLjE3MjgyMjk2MTI.*_ga_TK9BQL5X7Z*MTcyODIyOTYxMi4xLjEuMTcyODIyOTcyMS4wLjAuMA..

⁶¹ *Ibid.*, p. 29.

Na primjer, pojavljuje se problem podjele vlasti. Međutim, nije riječ o podjeli vlasti kakva je poznata iz udžbenika (pisanih za modernost), nego o internacionalnoj separaciji institucija, faktički je to *vertikalna podjela vlasti*.

Sa supranacionalizacijom vladavine i sa reformom UN, vertikalna podjela vlasti postaje složenija, tačnije komplikovana do krajnosti. Takvim komplikovanjem, zatim, otvara se iznova ne samo pitanje: Ko odlučuje?, nego i pitanje: Ko odlučuje da odlučuje?⁶²

Takvo pitanje je konstitucionalno, tačnije bilo je konstitucionalno i prakonstitucionalno pitanje – prethodno konstitucionalno pitanje – prilikom nastajanja i nastanka moderne, nacionalno-teritorijalne države, dakle u jeku modernizacije Planete i Povijesti.

Sada je u toku postmodernizacija, nešto što bi da povlači za sobom (i) povijesnu reverziju. Egzekucija dovršenja reforme UN – razumije se u simbiozi sa dosadašnjim stupnjevima vertikalne podjele vlasti kako smo je upravo skicirali – ponovo otvara bazična pitanja, prethodna pitanja, takva koja je modernost kao modernizacija politički, pravno i na druge načine zatvorila. Uključujući, dakle, takođe i pitanje: *Ko odlučuje?*

⁶² Up.: J. H. H. Weiler and Marlene Wind (eds.), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge University Press, 2003, p. 97.

Reference:

- Diamond Larry, *Facing Up to the Democratic Recession*, in: Larry Diamond and Marc F. Plattner (eds.), *Democracy in Decline?*, Johns Hopkins University Press, 2015.
- Diamond Larry and Plattner Marc, F., (eds.), *Liberation Technology*, Johns Hopkins University Press, 2012.
- Ellul Jacques, *The Technological Society*, Vintage Books, 1964.
- Held David, *Models of Democracy*, Polity Press, 2008.
- Fiske John, *Surveilling the City: Whiteness, the Black Man and Democratic Totalitarianism, Theory, Culture and Society* 15 (1998) 2, Pp. 67–88.
- Forti Simona, *Totalitarianism*, Stanford University Press, 2024.
- Gidens Entoni, *Posledice modernosti*, Biblioteka Eunomia, 1998.g.
- Hayek Friedrich, A., *Law, Legislation and Liberty Political Order of a Free People*, Volume 3, *The University of Chicago Press*, 1979.
- Herodotus, *The Histories*, Oxford University Press, 1998.
- Hamilton Aleksandar, *Federalistički spisi*, Biblioteka Ideje, 1981.
- Karlton Erik, *Lica Despotizma*, *Clio*, 2001.
- *Kriza demokratije i participacija*, Biblioteka Novi svijet, 1982.
- Lefort Claude, *The Political Forms of Modern Society*, The Mit Press, 1986.
- Lefort Claude, *Democracy and Political Theory*, Polity Press, 1988.

- Marcuse Herbert, *One-dimensional Man*, Routledge, London and New York, 1991.

- Ougaard Morten and Higgott Richard (eds.), *Towards a Global Polity*, Routledge, 2002.

- *Pact for the Future, Global Digital Compact, and Declaration on Future Generations*, https://www.un.org/en/summit-of-the-future?_gl=1*8iz0tu*_ga*NjE0MTk4NzgyLjE3MjgyMjk2MTI.*_ga_TK9BQL5X7Z*MTcyODIyOTYxMi4xLjEuMTcyODIyOTcyMS4wLjAuMA

- Paić Žarko, *Svoboda pod nadzorom. O izginotju družbe v dobi globalitarnosti*, *Phainomena*, 20 (2011) 76–77–78, str. 5–30.

- Podes Stephan, *Polybius and His Theory of Anacyclosis Problems of Not Just Ancient Political Theory*, *History of Political Thought*, Vol. XII, No. 4, Winter 1991.

- Schumpeter Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, 1994.

- Tallberg Jonas, *European Governance and Supranational Institutions Making states comply*, Routledge, 2004.

- Talmon Jacob, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Westview Press, 1985.

- Tocqueville Alexis de, *Democracy in America*, Liberty Fund, Indianapolis, 2012.

- Zakaria Fareed, *The Future of Freedom*, W.W. Northon/Company, 2004.

- Zürn Michael and Drop Gregor Walter, *Democracy and Representation Beyond the Nation State*, in: Alonso, Sonia Keane, John Merkel, Wolfgang (Ed.): *The Future of Representative Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

- Žižek Slavoj, *The Digital Police State*, in: Slavoj Žižek, *Hegel in A Wired Brain*, Bloomsbury Academic, New York 2020.

- Weiler Joseph, H. and Marlene Wind Marlene (eds.), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge University Press, 2003.

SPOLJNA POLITIKA CRNE GORE

Mira Šorović

The smallest nation in the Western Balkans, Montenegro, fought numerous empires through centuries in a protracted war for freedom. Throughout its millennium-long history, building alliances with neighbours and gaining the support of various powers to defend or restore the nation's independence, has been the most crucial foreign policy task for Montenegro's leaders. Hence, the objectives of Montenegro's foreign policy were tied to the necessity of promoting and developing the nation in all fields and obtaining partners for such interests, including today when Montenegro strives to adopt the ideals and standards of the European Union and join European and Euro-Atlantic alliances.

Crna Gora iako je mala, balkanska, mediteranska i ekološka država na rubu evropskog kontinenta, njen geostrateški značaj je čini mnogo privlačnijom za regionalne i globalne aktere, nego što veličina njene teritorije to i zaista predstavlja.¹ Svoju

¹ Ovaj rad je nastao nakon višegodišnjeg istraživanja spoljne politike i diplomatije Crne Gore, odnosno jednim dijelom predstavlja skraćenu verziju doktorske disertacije pod naslovom „Uticaj Crne Gore na spoljnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Državne zajednice Srbija i Crna Gora (1992–2006)“. Navedeni projekat je realizovan zahvaljući finansijskoj podršci dobijenoj od strane Ministarstva nauke Crne Gore u okviru stipendije za doktorska istraživanja u Crnoj Gori za period novembar 2020 – novembar 2022. godine.

samostalnost je povratila 21. maja 2006. godine, iz čega proističe zaključak da je spoljna politika i diplomatija Crne Gore imala mnogo izazova i prepreka početkom XXI vijeka, ali i ranije, koje je bila u obavezi da riješi, prije obnavljanja svopstvene nezavisnosti.

U međunarodnim odnosima, male države, odnosno njihova spoljna politika se i danas nalazi u sjenci velikih i jakih država koje zloupotrebljavaju svoju snagu i moć. To je osnova realpolitike, tako da „moćni uvek čine ono što mogu, a slabi podnose onoliko koliko moraju.“² Takođe, spoljna politika malih država, usljed opravdanog straha i neizvjesnosti u današnjem prilično uzdrmanom svjetskom poretku i otvorenim ratnim žarištima (rusko-ukrajinski rat i izrelesko-palestinski rat), bazira se na bezbjednosti, sigurnosti, kao i očuvanju i dodatnoj afirmaciji sopstvenih nacionalnih interesa.³ Prema tome, malim državama u ovako opasnom svijetu ne preostaje ništa drugo nego da poštuju „pravila igre“ velikih igrača, te da se prilagođavaju njihovim potrebama.

Kada je riječ o spoljnoj politici Crne Gore, kao mala država, konstantno izmorena ratovima i borbom za slobodu, bila je oskudna u svemu. Imala je skromnu diplomatsku tradiciju, sa zanemarljivim diplomatskim angažmanom i novčanim izdavanjima, tako da je nekorektno govoriti o tradiciji i kontinuitetu crnogorskog spoljnopolitičkog djelovanja.⁴ Prije sticanja neza-

² Tukidid, *Peloponeski rat*, knjiga V, str. 17, preuzeto iz: Duško Lopandić, „Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima u Evropskoj uniji“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 1/2010, str. 79.

³ Kenneth Hanf, Ben Soetendorp, „Adapting to European Integration: Small States and the European Union“, *Routledge Taylor & Francis Group*, London and New York, 1998, pp. 1–6.

⁴ Neuporediv je period od 1874. godine kada je u okviru Senata formirana Knjaževska kancelarija za spoljne poslove ili 1879. godine kada je Crna Gora

visnosti, Crna Gora je postojala kao banovina/federalna jedinica/republika koja je ulazila u sastav jugoslovenske tvorevine (koja je tokom vremena mijenjala ime i oblik državnog uređenja), tako da Crna Gora nije imala mnogo prostora da nametne svoje interese i konkretnije utiče na rješavanje crnogorskog pitanja, već se stapala sa Srbijom i odobravalala zajedničke, jugoslovenske interese.⁵ Dakle, ova historijska građa ima veliki značaj za današnju Crnu Goru. Ona može imati uticaja da se „bolje razumiju razlozi radi kojih Crna Gora – budući da, u specifičnim okolnostima, gotovo prva ustupa svoj državni subjektivitet zarad šire zajednice i posljednja istrajava sa iluzijom o zajedništvu – odlučuje da obnovi svoju državnost.“⁶

Shodno navedenom, Fakultet političkih nauka u Podgorici, kao jedinica u okviru Univerziteta Crne Gore, osnovan je tek 2006. godine, svega par nedjelja prije održavanja referenduma o nezavisnosti. Stoga, nije teško zaključiti da su političke nauke, uključujući međunarodne odnose i spoljnu politiku, bile u zaostatku i daleko manje razvijene u odnosu na Republiku Srbiju ili Republiku Hrvatsku, iako su tokom jugoslovenske ere bile dio iste države. U prilog tome se ne može govoriti o kontinuitetu spoljne politike Crne Gore, jer su postajali periodi „crnih rupa“, kada crnogorska strana nije bila u mogućnosti da vodi sopstvenu

dobila prvo Ministarstvo inostranih djela Knjaževine Crne Gore u odnosu na formiranje Ministarstva spoljnih poslova, tzv. Republički komitet za odnose sa inostranstvom Izvršnog vijeća Skupštine Crne Gore (1974), odnosno Ministarstvo inostranih poslova (1991/3).

⁵ Država Srba, Hrvata i Slovenaca (29. 10– 01. 12. 1918), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929), Kraljevina Jugoslavija (1929–1945), Savezna Federativna Republika Jugoslavija (1945–1992), Savezna Republika Jugoslavija (1992–2003), Državna zajednica Srbija i Crna Gora (2003–2006).

⁶ Branko Lukovac, Predgovor u: Novak Adžić, *Poslanstva u Crnoj Gori (1878–1921) Informator*, Ministarstvo inostranih poslova Crne Gore, Cetinje, 2002, str. 5.

politiku, jer nije imala sopstvenu državu. U Crnoj Gori postojali su pojedini državni organi, a potom i ministarstvo tokom postojanja Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), ali usljed izolacije zemlje, međunarodnih sankcija i ratova u susjedstvu, spoljna politika gotovo da nije ni postojala. Prema tome, još uvijek ne postoji objavljen udžbenik ili monografija cjelokupne spoljne politike Crne Gore. Izuzetak su naučni članci, zbornici radova ili poglavlja u pojedinim knjigama koje se bave tematikom ovog područja, gdje je uvrštena i Crna Gora, sa aspekta evropskih ili evroatlantskih integracija.⁷

Od velikog značaja je naučni rad bivšeg ministra spoljnih poslova Crne Gore i crnogorskog ambasadora u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) Srđana Darmanovića, koji se bavio pitanjem Crne Gore sa aspekta političkih nauka, gdje je bila uključena i spoljna politika. Darmanović je svoj akademski rad bazirao na političkoj dinamici i razvoju političkog i izbornog sistema, kao i ustavnom pravu.⁸ Veliku pažnju je poklanjao i tranzicionom procesu u Evropi, pa nije mogao da se ne osvrne i na Crnu Goru. Jer, politički sistem je upravo zbog svoje jedinstvenosti (Crna Gora je jedina evropska država koja nije promjenila vlast/režim putem demokratskih i slobodnih izbora, sve do 30. avgusta 2020. godine⁹. Milo Đukanović je efektivno bio na

⁷ Boris Vukićević, "Foreign Relations of Post-Independence Montenegro: A Change of Direction", *Lithuanian Foreign Policy Review*, Vol. 36, 2017, p. 108.

⁸ Tri Darmanovićeva najznačajnija rada na temu Crne Gore objavljena su u *Journal of Democracy*: "Montenegro: Dilemmas of a Small Republic" (January 2003, Volume 14, Issue 1); "Montenegro: A Miracle in the Balkans" (April 2007, Volume 18, Issue 2); "The Never-Boring Balkans: The Elections of 2016" (January 2016, Volume 28, Issue 1).

⁹ Na ovaj dan održani su parlamentarni izbori u Crnoj Gori. Prema podacima Državne izborne komisije, rezultati parlamentarnih izbora su iznenađujući: „vladajuća Demokratska partija socijalista je osvojila 35,06 odsto glasova; koalicija *Za budućnost Crne Gore*, koju predvodi Demokratski front (DF)

vlasti 34. godine – od Antibirokratske revolucije (1989), kada je kao jedan od „mladih, lijepih i pametnih“ sa ulice došao do premijerske fotelje i bio na vlasti sve do političkog pada 2. aprila 2023. godine, kada je u drugom krugu predsjedničkih izbora izgubio od Jakova Milatovića), zainteresovao pojedine istraživače van granica naše države.

Nakon detaljnog istraživanja spoljne politike Crne Gore, glavna tema u političkim naukama su evropske i evroatlantske integracije. Članci, naučni radovi i knjige obiluju ovom tematikom. Mada, iskristalizovani su određeni problemi koji se naziru. Prof. dr Boris Vukićević navodi da je prisutan očigledan nedostatak jezgrovite i sveobuhvatne analize ključnih događaja i dokumenata, a ne samo njihovo puko citiranje, parafraziranje i predočavanje podataka bez smislenijeg povezivanja sa uzrocima i posljedicama. Pored toga, pojavljuje se i manjak objektivnog i kritičkog pristupa, bez suvišnih riječi i komentara, praveći jasnu distinkciju između političke agende i naučnog istraživanja. Vodeća autorka u ovoj oblasti je prof. dr Gordana Đurović, bivša ministarka evropskih integracija i nekadašnja glavna pregovaračica Crne Gore sa Evropskom unijom (EU), koja ima bogato iskustvo u ovom domenu, praveći poveznicu između političke i naučne karijere.¹⁰

osvojila je 32,5 procenata glasova, savezu *Mir je naša nacija* pripalo je 12,5 odsto glasova, dok je građanski pokret *Crno na bijelo* podržalo 5,53 procenata birača. Bošnjačka stranka osvojila je 3,98 odsto, Socijaldemokrate 4,10, SDP – Jaka Crna Gora 3,14, Albanska koalicija *Jednoglasno* 1.14, Albanska lista 1,5 odsto.“ („Izbori u Crnoj Gori: Konačni rezultati – vladajuća DPS na 35.06 odsto, ‘Za budućnost Crne Gore’ ima 32,5“, BBC News na srpskom, objavljeno 30. avgusta 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-53968827>, pristup: 03. 11. 2023)

¹⁰ Boris Vukićević, “Foreign Relations of Post-Independence Montenegro: A Change of Direction”, op. cit., pp. 108–109.

Istoriografija je jako razvijena nauka u Crnoj Gori. Vjerovatno tu ima udjela i činjenica da se crnogorsko društvo uporno drži prošlosti, ne zaboravljajući istorijske/političke podjele i konflikte.¹¹ U tom maniru, Vlada Crne Gore je posebno nakon obnove nezavisnosti podsticala izučavanje crnogorske istorije, jer je predstavljala međunarodnoj zajednici Crnu Goru kao izuzetno staru državu. Poseban doprinos istoriji diplomatije Crne Gore je dao prof. dr Radoslav M. Raspopović, (koji je istraživao period od 1711. godine – uspostavljanje diplomatskih veza sa ruskim carstvom, zaključno sa 1918. kada je Kraljevina Crna Gora pripojena Srbiji, odnosno SHS) u čuvenoj monografiji pod naslovom *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*. Nakon toga, napisane su knjige koje su se bavile izučavanjem odnosa Crne Gore sa velikim silama (Rusijom, Velikom Britanijom¹², Francuskom¹³, itd), ali nijednu od tih knjiga nije napisao politikolog ili analitičar političkih nauka, već istoričar.¹⁴ Ipak, da bi na pravi način razumjeli i današnje političke procese i kretanja u zemlji, neophodno je da osvijetlimo i objasnimo istorijske prilike i događaje iz prošlosti, jer kako je zapazio američki predsjednik Teodor Ruzvelt (*Theodore Roosevelt*): „Istorija se ponavlja, ali svaki put sve više košta.“

¹¹ Kao posebno važna imena za istraživanje Crne Gore sa istorijskog aspekta su: Novak Adžić, Šerbo Rastoder, Živko Andrijašević i Adnan Prekić.

¹² Prof. dr Saša Knežević je dao poseban doprinos prilikom istraživanja odnosa dvije zemlje, o čemu svjedoče i dvije naučne monografije pod naslovom *Crna Gora i Velika Britanija* i *Velika Britanija i aneksiona kriza*.

¹³ U pitanju je obimna studija pod naslovom *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, koju je napisao dr Dimitrije-Dimo Vujović.

¹⁴ Boris Vukićević, “Foreign Relations of Post-Independence Montenegro: A Change of Direction”, op. cit., p. 110.

Državno ustrojstvo i spoljna politika Crne Gore kroz istoriju

Posvećivanje pažnje istorijskim činjenicama koje su oblikovale ovu državu i društvo predstavlja najbolji način za razumijevanje promjena u (spoljnoj) politici Crne Gore novijeg datuma. Iz tog razloga, načinjena je kratka hronološka retrospektiva izgradnje crnogorske države i državnog uređenja koje se tokom vremena mijenjalo, iz čega je proizašlo „stvaranje države i nje-
no uokvirivanje pravom.“¹⁵ Usljed nedostatka prostora da ovoj temi pridam veći značaj, načinjena je rigorozna selekcija ključnih događaja i podataka iz prošlosti.

Država Crna Gora (u ranijim nazivima pominje se i Duklja/Zeta) imala je određene forme službenih odnosa sa susjednim i drugim državama. Na ovom prostoru, tokom prošlih vijekova su nastajale i nestajale civilizacijski jako značajne državne tvorevine, od ilirskog doba, preko istočnog dijela Rimske imperije/Vizantije, zatim je uslijedio uticaj i nameti Mletačke republike, Osmanskog carstva, Habsburške monarhije, njemačkog Rajha i fašističke Italije. Tokom Hladnog rata dolazi do raspada Jugoslavije i obnove crnogorske državnosti, što je i danas prilično aktuelna tema. Tokom burne istorije, Crna Gora je uspijevala da opstane, iako se suočavala sa pritiskom i konstantnim uticajima i miješanjima stranih osvajača i velikih sila, što je oblikovalo našu kulturu i tradiciju.¹⁶

Diplomatija se posmatra kao produžena ruka spoljne politike, tako da njeni počeci sežu do perioda postojanja Duklje i vladavine

¹⁵ Mladen Vukčević, „Odluke AVNOJ-a i vertikala crnogorske državnosti“, *Matica*, br. 56–57, zima 2013/proljeće 2014, str. 7.

¹⁶ Đorđe Borozan, „Istorijat diplomatije Crne Gore“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 9–11.

kneza Vladimira. U tim godinama, aktuelan je sukob između Vizantije i Bugarske, te Vizantija ostvaruje veze sa knezom Vladimirom, otvarajući svoje poslanstvo 992. godine. Primarni motiv je bio stvaranje saveza, u cilju dobijanja vizantijske pomoći u zaustavljanju Samuilovih osvajanja. Navedena godina je uzeta za početak diplomatije tadašnje Duklje. Nakon robovanja Jovana Vladimira i stradanja dukljanske države, Vladimirov povratak sa Samuilovom kćerkom Kosarom u zemlju se smatra prvim političkim dogovorom pomenutim u *Ljetopisu popa Duljanina*. Dalje, u čuvenoj bici u podnožju Rumije – poznatoj i kao Tuđemilska bitka (1042) – u vizantijskim spisima je opisana kao pobjednička, jer je vizantijska vojska pretrpjela težak poraz. Ovaj događaj načinio je Duklju samostalnom državom. Idući u tom vremenskom pravcu, za vrijeme vladavine kneza Mihaila, Duklja je uzdignuta u rang kraljevine (1077). Tim povodom će uslijediti teritorijalno proširenje dukljanske države na račun susjednih država što će biti razlog više za diplomatsko-političku saradnju sa Vizantijom, Vatikanom i Bugarskom. Štaviše, u jednom pismenom obraćanju, rimski papa Grgur VII, oslovio je Mihaila sa *rex sclavorum*, čime se potvrđuje hipoteza da je Duklja u to vrijeme bila priznata država i imala uspostavljene diplomatsko-političke odnose sa susjedima. Važna godina koja se tiče diplomatije i crkvene politike bila je 1089, kada je barska biskupija uzdignuta na rang nadbiskupije.¹⁷

Posljednji dukljanski vladar i ujedno posljednji vladar iz prve crnogorske dinastije Vojislavljevića bio je knez Radoslav. Oslabljenju državu, oko 1185. godine osvojio je župan Stefan Nemanja, što je označilo kraj dukljanske državne nezavisnosti. Stefan Nemanja je u Duklju došao kao osvajač, a ne vladar koji ima nasljedno pravo. Nakon osvajanja države, vlast je predao najstarijem sinu Vukanu.¹⁸

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, drugo dopunjeno izdanje,

Vukotić Media, Beograd, novembar 2021, str. 18–19.

Od XII vijeka, dukljanski, a potom i zetski vladari, pored konstantnih međusobnih borbi oko prijestola, ostvarili su intenzivnu saradnju sa okruženjem. Pohodom raškog župana Stefana, diplomatsko-političke radnje biće okončane. Zeta, iako je bila dio srpske države, imala je povlašćen status. Primorski gradovi su uživali autonomiju. Zeta je zadržala unutrašnju samostalnost, što se odrazilo na očuvanje kulturne i političke baštine. U državi Nemanjića, Zeta je u unutrašnjem i spoljnopoličkom pogledu imala mnogo veću ulogu u odnosu na svoju teritoriju. Međutim, nakon smrti cara Dušana (1355), snaga represivnog sistema postepeno opada, što je ostavilo prostora za pojavu novih vladara – dinastiju Balšić. Ova dinastija će prvo ovladati prostorom gdje su postojale prirodne granice najranije crnogorske države, a zatim težiti da poveže raskomadane oblasti u jednu cjelinu, u periodu između 1360. i 1421. godine. Sljedbenik dinastije Balšića je dinastija Crnojevića. Naime, ova dinastija je imala intenzivne odnose sa Dubrovnikom i Mletačkom republikom, ali i porodične veze sa moćnim feudalcima u susjedstvu. Tokom njihove vladavine, formirana je, a potom i razvijena državnopravna svijest o stanovništvu i prostoru koji će kasnije biti identifikovan kao crnogorski. Dinastija Crnojević je njegovala političke veze sa Mletačkom republikom do te mjere da je posmatrala Republiku kao svoju zaštitnicu.¹⁹ O njihovim bliskim odnosima svjedoči „osnivanje prve štamparije na slovenskom jugu 1490–92. i diplomatsko-politička misija izdanja na Obodu i u Cetinjskom manastiru po prostoru onovremene Crne Gore i širom Balkana, najznamenitija je kulturna, diplomatsko-politička i književna misija crnogorske diplomatije.“²⁰

Krajem XV vijeka, tačnije otpočinjanjem mletačko-osman-skog rata (1499–1502), gasi se državna samostalnost Crne Gore. „Na taj način se započeta borba za obnovu nezavisnosti

¹⁹ Đorđe Borozan, *Istorijat diplomatije Crne Gore*, op. cit., str. 12–14.

²⁰ Ibidem, str. 14.

nastavljala, da bi početkom XVIII vijeka rezultirala gotovo političkom nezavisnošću. Naime, kako od vremena Morejskog rata s kraja XVIII vijeka počinje proces potpunog odvajanja i sticanja nezavisnosti, to je ujedno i vrijeme izgradnje organa državne vlasti, teritorijalnog širenja, kao i borbe za međunarodno priznanje i sticanje državnog subjektiviteta. Ovakve napore Crne Gore pratili su sve teži trajni konflikti sa Osmanskim carstvom koje je uporno, pred međunarodnom javnošću, diplomatski smatralo Crnu Goru dijelom sopstvene teritorije. Kako je od vremena postupnog uzmicanja osmanske države Balkan ulazio u sferu međunarodnih odnosa, to se zainteresovanost velikih sila za Crnu Goru, kao prostor gdje se stalno održavao otpor osmanskoj vlasti i stvarao prepoznatljivi samostalni politički ambijent, stalno uvećavala. S druge strane, da bi stekla njihovu naklonost i ubijedila da se ne radi o pukom odmetanju od osmanske vlasti, već o prostoru na kojem se stvara i obnavlja raniji politički subjektivitet, Crna Gora je započela kontinuiranu diplomatsku aktivnost.²¹

Osvrt na spoljnu politiku Crne Gore, dio je prvih historiografskih radova u Crnoj Gori. Knjigu *Istorija o Crnoj Gori* napisao je mitropolit Vasilije (objavljena u Petrogradu 1754). U njoj je predstavio uspostavljanje crnogorsko-ruskih odnosa 1711. godine, pa se ova godina posmatra kao polazna osnova za zvanično započinjanje spoljnopolitičkih odnosa Crne Gore i carske Rusije. U *Kratkoj istoriji Crne Gore*, koju je napisao mitropolit Petar I, (objavljena u *Grlici* 1835), opširnije je opisano uspostavljanje crnogorsko-ruskih odnosa. U *Istoriji* su predloženi podaci o odnosu Rusije prema Crnoj Gori tokom ruskog ratovanja protiv Osmanskog carstva, kao i o posjeti mitropolita Danila ruskom caru (1715). Prilikom tog susreta, ruski car je izdao *gramatu* (kao stalnu novčanu pomoć Cetinjskom manastiru) i opredijelio značajnu novčanu pomoć za crkvu i crnogorski

²¹ Ibidem, str. 15.

narod.²² Dakle, crnogorski izaslanici, prije formalnog sticanja državne nezavisnosti, povremeno su slati u druge države, a posebno kod predstavnika velikih sila. Tokom XVIII vijeka bile su to političke i duhovne ličnosti koje su činile posjete ruskom dvoru, što je imalo najveći značaj za Crnu Goru. Posjete su se ticale obezbjeđivanja političke zaštite i materijalne pomoći, dok se kao motiv prikrivalo ostvarivanje kontakata sa ostalim velikim silama.²³

Shodno međunarodno-pravnom načelu, isključivo države mogu biti subjekti međunarodnih odnosa, preciznije rečeno diplomatskih i konzularnih odnosa, tako da su određeni oblici spoljnopoličkog djelovanja Crne Gore u periodu konstituisanja države imali uslovan značaj. Iz tog razloga, u odnosima Crne Gore sa drugim državama nijesu se mogli razviti klasični oblici međunarodnog predstavljanja, usljed ograničenja koja su proizlazila iz faktičke izgrađenosti unutrašnjeg državnog poretka i, sa druge strane postojećih ograničenja koja su imala veze sa njenim međunarodnim statusom. U tom pravcu, razvili su se neuobičajeni primjeri međunarodnog predstavljanja koji se vezuju za diplomatsku praksu tokom prve polovine XIX vijeka. Dakle, u tom periodu su osnovana stalna predstavništva u Carigradu, Skadru i Kotoru, ruski konzulat u Kotoru (1804–806) i pokušaj uspostavljanja francuskog konzulata u Kotoru (1807–1808)²⁴, jer je na osnovu *Ugovora u Tilzitu* (25. jun 1807) Boka Kotorska pripala Francuskoj, čime se javila potreba za predstavljanjem

²² Živko Andrijašević, „Spoljna politika Crne Gore kao predmet crnogorske historiografije“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, *Zbornik radova* br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 28.

²³ Saša Knežević, „Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa“, *Matica*, br. 53, proljeće 2013, str. 209.

²⁴ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore (1711–1918)*, Istorijski institut Crne Gore i Novinsko-izdavačka ustanova Vojska, Podgorica – Beograd, 1996, str. 179.

crnogorskih interesa. Međutim, akt uspostavljanja konzularnih poslova je tumačen kod crnogorskog naroda kao težnja proširivanja francuskog uticaja na ovo područje, čime Crna Gora svoj odnos sa Rusijom nije htjela da dovodi u pitanje.²⁵

Štaviše, u duhu izgradnje crnogorskog društva, formiranja pojedinih institucija i uvođenja svjetovne vlasti, Crna Gora dobija *de facto* obilježja subjekta međunarodnih odnosa. Tom prilikom dolazi do uvođenja prakse stalnog predstavljanja. Primarna funkcija ovih predstavnika bila je zaštita crnogorskih interesa, prvenstveno u Turskoj (hrvat-baše²⁶ i crnogorski kapetani²⁷)

²⁵ Ibidem, str. 195–201.

²⁶ Institut predstavljanja Crnogoraca u Carigradu, sa konzularnim obilježjima, koji je imao određenu sudsku vlast. Takođe, ubirao je novac (*hrvat-bašaluk*), što je ukazivalo na određenu unutrašnju strukturu za zastupanje Crnogoraca u Osmanskom carstvu. Termin „hrvat-baša“ je označavao starješinstvo nad Hrvatima, jer su Crnogorci u Carigradu nazivani Hrvatima, kako bi bezbrižnije i lakše mogli obavljati poslove, jer je Crna Gora bila konstantno u ratu sa Osmanlijama. Stoga, Crnogorci su uzimali srodno ime (Hrvati), jer je u turskoj carevini Hrvate štitio bečki ćesar, što je bila dodatna povoljnost. (Za više informacija pogledati u: Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore (1711–1918)*, op. cit., str. 202–213).

²⁷ Tokom druge polovine XIX vijeka, uvršten je novi termin – „kapetan“ koji je bio crnogorski zastupnik u Carigradu. Knjaz ili Praviteljstvujušći senat je postavljao crnogorske kapetane u Carigradu. Crnogorski kapetan se trudio da izvlači Crnogorce koji su greškom zatvoreni u tamnicu od strane osmanskog suda i bio je ovlašćen da uhvati krivca i preda ga osmanskoj vlasti. Taj posao, kapetan je bio u obavezi da obavlja o svom trošku, bez novčane nadoknade. Imao je nadzor nad radom Crnogoraca, te one koji ne rade, vraćao je u Crnu Goru – posjedovao je i određena sudska ovlašćenja. Takođe, rješavao je sukobe i svađe između Crnogoraca, pa je imao pravo da globi i vrši naplatu duga po zamolnicama koje mu je slao Senat. Kapetan je primao platu od Senata, ali su mu Crnogorci za njegovo predstavljanje u Carigradu plaćali jedan fiorin godišnje, što je zajedno sa prikupljenim sredstvima od globe

i Austrougarskoj. Postojala je konzularna agencija u Skadru (1855)²⁸, koja je kasnije prerasla u konzulat²⁹ (1863).³⁰

Jedno od prvih crnogorskih konzularnih predstavništava u inostranstvu (Mletačka republika), bila je crnogorska agencija u Kotoru. Ona je unazad par vjekova predstavljala jedini kontakt male, podlovcenske države sa Mletačkom republikom, ali i ostalim državama. Crnogorska agencija u Kotoru je otvorena 1830. godine za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša, shodno crnogorskim i austrougarskim interesima. Ova konzularna agencija je obavljala čitav niz privatnopravnih poslova u cilju zaštite svojih crnogorskih državljana, iako se njena prevashodna dužnost ticala održavanja veza sa Jeremijom Gagićem, ruskim konzulom u Dubrovniku.³¹ Prema tome, formiranjem određenih

predavano u državnu kasu na Cetinju. Iako su lokalne vlasti ukazivale počasti crnogorskim kapetanima, samo djelovanje nije imalo diplomatski karakter, bilo je riječi o pukom uvažavanju predstavnika Crnogoraca. Dakle, crnogorski kapetan je preteča konzula, sa redukovanim nadležnostima, odnosno preteča političkih predstavnika, jer Crna Gora u tom periodu nije bila nezavisna i međunarodno priznata država (Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, ljeto 2014, str. 175–178)

²⁸ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore (1711–1918)*, op. cit., str. 213.

²⁹ Od 1863. godine djelatost crnogorskih predstavnika je konzularni karakter, uprkos činjenici da turske vlasti nijesu priznavale ovaj status. Predstavništvo u Skadru je zatvoreno početkom 1876, da bi bilo obnovljeno 1893. godine kao konzulat. (*Ministarstvo inostranih djela 1879–1915, Zbornik dokumenata*, priredio S. Burzanović, Podgorica, 2007, str. 6; u: Saša Knežević, *Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa*, op. cit., str. 210.)

³⁰ „Ministarstvo inostranih djela 1879–1915, Zbornik dokumenata“, priredio S. Burzanović, Podgorica, 2007, str. 6; u: Saša Knežević, *Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa*, op. cit., str. 210.

³¹ Radoslav M. Raspopović, „Diplomatija Crne Gore 1711–1918“, op. cit,

državnih institucija, a zatim i uvođenjem svjetovne vlasti, Crna Gora dobija potpunija obilježja faktičkog subjekta u međunarodnim odnosima. Na osnovu toga, uspostavlja se praksa stalnog predstavljanja, iako je primarna funkcija crnogorskih predstavnika u ovom periodu bila zaštita interesa Crnogoraca u inostranstvu.³² Uz to, prisustvo crnogorskog zastupnika u Kotoru (na teritoriji Austrije u periodu kada Crna Gora nije postojala kao međunarodno priznata država) imala je određenu težinu i politički značaj, te je pitanje crnogorskog agenta postalo ponovo aktuelno nakon proglašenja Crne Gore za knjaževinu (1852).³³

Na Pariskom kongresu (1856), na kome je predsjedavao Napoleon III (*Charles-Louis Napoléon Bonaparte*), postojala je želja crnogorske strane, tačnije knjaza Danila da prisustvuje ovom događaju. Uprkos prijateljstvu koje je postojalo između ova dva vladara i uvažavanja knjaževe molbe da se na Kongresu predloži crnogorsko pitanje, umiješao se turski izaslanik, koji je spriječio tu namjeru, navodeći da je riječ o unutrašnjem pitanju Otomanske imperije.³⁴

Kao posebno značajan događaj u istoriji Crne Gore navodi se Berlinski kongres (1878), kada je Crna Gora postala nezavisna država. Berlinski kongres smatra se „vododjelnicom u spoljnoj politici i diplomatiji Crne Gore. Naime, očigledna nemoć i izostanak diplomatskih kapaciteta najbolje su odslikani ignorancijom crnogorskih predstavnika kao pregovaračkih subjekata tokom kongresne rasprave, donošenjem zaključaka i njihovim

str. 221–228, u: Đorđe N. Lopičić, *Konzularni odnosi Crne Gore od XV veka do 1918. godine*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 64.

³² Saša Knežević, *Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa*, op. cit., str. 210.

³³ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore (1711–1918)*, op. cit., str. 224–228.

³⁴ Zoran Lakić, *Crna Gora i njene istorijske granice*, op. cit., str. 22.

postavljanjem u poziciju pukog posmatrača dok se kroje granice sopstvene zemlje. Odluke Berlinskog kongresa otvoriće vrata uključenju Crne Gore u međunarodne odnose modernog doba i postaviti pred nju izazove samostalnijeg utvrđivanja spoljne politike i izgradnje kapaciteta za njeno sprovođenje u narednim decenijama.“³⁵

Međunarodno priznata Crna Gora i njeno djelovanje u okvirima međunarodnih odnosa

Nakon 1878. godine³⁶ i međunarodnog priznanja Crne Gore, država je stekla pravni osnov – pravo poslanstva (*ius legationis*) za predstavljanje u okvirima međunarodne zajednice, čime su stvoreni adekvatni uslovi da se formira diplomatska služba i uspostave zvanični odnosi Knjaževine Crne Gore sa drugim državama, nakon čega su otvorena crnogorska predstavništva u inostranstvu. Osnovane su stalne diplomatske misije u: Carigradu (1913–1915), Parizu (1916–1921) i Njujorku (1918–1921). Takođe, u ovom vremenskom intervalu, postojali su i crnogorski konzulati³⁷ u: Kotoru, Skadru, Trstu i Rimu, uz

³⁵ Budimir Lazović, „Spoljna politika i diplomatija Crne Gore krajem XIX vijeka i početkom XX vijeka i uloga vojvode Gavra Vukovića“, *Zbornik radova* br. 154, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, 2019, str. 83.

³⁶ Pored navedenog, društveni odnosi su regulisani pisanim zakonskim propisima, pa tako, „Crna Gora nije više vojnički logor, nego država. Crnogorac nije samo vojnik, nego i građanin.“ (Knjaz Nikola, prilikom promovisanja *Opšteg imovinskog zakona* (1888), preuzeto iz: Stanko Roganović, Marko Špadijer, *Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 2002, str. 3)

³⁷ Prof. dr Lopičić konzularne odnose Crne Gore dijeli u dva perioda. Prvi, koji obuhvata period od XV do XVIII vijeka, i drugi koji se odnosi na XIX

postojanje velikog broja počasnih konzulata. Broj stalnih misija je bio prilično mali, usljed skromne diplomatske crnogorske mreže i finansijske državne snage. Iz tog razloga je praktikovana *ad hoc* diplomatija^{38,39}

Na Cetinju su, za potrebe poslanstava, krajem XIX i početkom XX vijeka, izgrađene palate sa elementima luksuza i prestiža (Rusija, Austrougarska, Italija, Francuska i Engleska). Pojedine strane misije su bile smještene u privatnim kućama, što je bio slučaj sa Turskom, Srbijom, Bugarskom, Grčkom i Njemačkom, dok su SAD koristile prostorije *Grand* hotela.⁴⁰ Prema tome, ovo je bio period kada je knjaževina Crna Gora uspostavila zvanične odnose sa nizom država: Rusijom i Francuskom (1878–1921), Italijom (1879–1922), Austrougarskom (1879–1914), Velikom Britanijom (1879–1921), Osmanskim carstvom (1881–1912), Grčkom (1881–1921), Bugarskom (1896–1913),

vijek, zaključno sa 1918. godinom. Tokom prvog perioda, Crna Gora nije zaključila nijednu konzularnu konvenciju koja bi regulisala ovu materiju, jer Crna Gora u tom periodu nije bila međunarodno priznata, iako je *de facto* postojala kao država. Održavala je konzularne odnose sa Mletačkom republikom, Dubrovačkom republikom, Srbijom i Turskom. Drugi period se odnosio na period kada je Crna Gora postala međunarodno priznata država koja je otvarala konzularna predstavništva u inostranstvu, iako su se pojavljivala dva ozbiljna problema: siromašna i mala država koja je iscrpljena odbrambenim ratovima, kao i nedostatak finansijskih sredstava za održavanje konzularnih predstavništava. (Đorđe N. Lopičić, *Konzularni odnosi Crne Gore od XV veka do 1918. godine*, op. cit., str. 51–74.)

³⁸ Zahvaljujući razvijenoj *ad hoc* diplomatiji, knjaz/kralj Nikola je za vrijeme svoje duge vladavine posjetio: Beč, Atinu, Rim, Sankt Peterburg, Carigrad, Beograd, Pariz, London i Rim (neke od ovih gradova čak i više puta).

³⁹ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, op. cit., str. 367–414.

⁴⁰ Stanko Roganović, Marko Špadijer, *Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, op. cit., str. 8.

Srbijom (1897–1918), SAD (1905–1921) i Njemačkom (1906–1914).⁴¹ Na osnovu konkordata (18. avgust 1886), Crna Gora je uspostavila diplomatske odnose i sa Vatikanom. Konzularni odnosi sa Belgijom su uspostavljeni 1910. godine. U Španiji je imala atašea od 1914. godine, dok je Portugalija u Kraljevini Crnoj Gori bila zastupljena preko vojnog atašea.⁴² Ipak, potrebno je istaći da pored pomenute Belgije, Španije, Vatikana, pojedini autori dodaju i Rumuniju, Norvešku i Portugal kao zemlje sa kojima je Crna Gora otpočela bilateralne diplomatske odnose, iako predstavnici prethodno navedenih država nijesu imali status diplomatskog predstavnika, te je potrebno ukazati da je na Cetinju, koje se polako počelo pretvarati „u minijaturnu prijestonicu u kojoj se živi po evropskim uzorima“⁴³, tokom perioda postojanja Knjaževine, a potom i Kraljevine Crne Gore, postojalo svega jedanaest diplomatskih predstavništava stranih država, što je prilično skromna brojka.⁴⁴ O ovoj temi interesantno zapažanje je predočio Budimir Lazović koji je početak moderne crnogorske diplomatije opisao kao kretanje sa „gole ledine“, ali i kao „put u nepoznato“⁴⁵.

Na Cetinju su strani diplomatski predstavnici obavljali svoje uobičajene poslove, davali savjete, iznosili svoja mišljenja i zapažanja, pisali izvještaje i depeše obavještavajući svoju zemlju o prilikama i važnim događajima u Crnoj Gori, ali i predavali

⁴¹ Novak Adžić, „Poslanstva u Crnoj Gori (1878–1921) Informator“, op. cit., str. 7–47.

⁴² Đorđe Borožan, „Istorijat diplomatije Crne Gore“, op. cit., str. 17.

⁴³ Stanko Roganović, Marko Špadijer, *Diplomska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, op. cit., str. 7.

⁴⁴ Ibidem, str. 3.

⁴⁵ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, op. cit., str. 289–299, u: Budimir Lazović, *Spoljna politika i diplomatija Crne Gore krajem XIX vijeka i početkom XX vijeka i uloga vojvode Gavra Vukovića*, op. cit., str. 84.

note i proteste. Ipak, pojedini izaslanici su uživali i veliku naklonost crnogorskog vladara, što je bio slučaj sa Aleksandrom Semjonovičem Joninom (Александр Семёнович Ионин) koji je bio ruski ministar-rezident u Crnoj Gori, odnosno nekadašnji ruski konzul u Dubrovniku. Prijateljski odnosi Jonina i knjaza/kralja Nikole su uzrokovali jačanje prijateljskih veza između dvije države. Pored toga, Jonin je obavljao i brojne poslove po molbi knjaza/kralja Nikole I, između ostalog i prevođenje, jer crnogorski državni činovnici nijesu bili mnogo vješti i znaveni.⁴⁶

Ukoliko se posmatra šira slika, crnogorska diplomatija, iako je bila solidno institucionalno zasnovana, finansijski i kadrovski je bila ograničena. Knjaz/kralj Nikola bio je glavni nosilac spoljne politike i predstavnik Crne Gore. Njegovi kontakti i posjete bili su najvažniji dio spoljnopolitičke aktivnosti Crne Gore, što je imalo refleksiju na međunarodni položaj Crne Gore.⁴⁷ Prema riječima profesora Budimira Lazovića, najsvjetlija institucija Crne Gore u vrijeme knjaza/kralja Nikole bila je crnogorska diplomatija, upravo zbog činjenice što su njeni nosioci bili sposobne i dorasle ličnosti.⁴⁸ Uzrok se može pronaći u činjenici da su improvizacija i nepotizam u diplomatiji bili umogome manje zastupljeni u odnosu na druge državne službe, jer su greške i neadekvatno činjenje nosile pogubnu i višestruku štetu u moralnom i političkom prestižu države.⁴⁹ Jer, parafrizirajući jedno zapažanje nekadašnjeg američkog predsjednika Kenedija (*John*

⁴⁶ Stanko Roganović, Marko Špadijer, *Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, op. cit., str. 9 i 29.

⁴⁷ Saša Knežević, „Međunarodne prilike i pozicija Crne Gore početkom XX i XXI vijeka“, op. cit., str. 210.

⁴⁸ Budimir Lazović, „Državnik u diplomatiji“, *Tokovi*, br. 2, Berane, 2007, str. 168.

⁴⁹ Budimir Lazović, „Spoljna politika i diplomatija Crne Gore krajem XIX vijeka i početkom XX vijeka i uloga vojvode Gavra Vukovića“, op. cit., str. 97.

Kennedy), koji ukazuje na razliku između unutrašnje i spoljne politike, ističući da se u unutrašnjoj politici praštaju greške, dok u spoljnoj politici ne, pogotovo ukoliko je riječ o strategijskim pitanjima, gdje je jedna greška dovoljna da uništi čitavo čovječanstvo.⁵⁰

Prvo crnogorsko poslanstvo je otvoreno u Carigradu (1879), u rangu opunomoćenog ministra – vojvode Stanka Radonjića koji je istovremeno bio i ministar vojnih djela. Gavro Vuković ga je na navedenoj dužnosti zamijenio već 1879. do 1880. godine, odnosno od 1882. do 1884. godine, kada je imenovan Mitar Bakić koji je dužnost obavljao do 1887. godine u rangu otpravnika poslova.⁵¹ Nakon njega, dužnost (poslanika u Carigradu) je obavljao Mitar Plamenac od 1887. do 1889. godine, pa opet Bakić⁵² od 1890. do 1893. godine.⁵³ (Nakon izbijanja rata između Osmanskog carstva i Crne Gore došlo je do prekida diplomatskih odnosa (1903–1912), ali su na čelu poslanstva bili: Jovan Matanović (1903–1906), Dušan Drecun (1906–1907), Dušan Gregović (1907–1909), Jovo Popović (1909–1910) i Petar Plamenac (1912). Potom je u Beogradu otvoreno drugo poslanstvo, na osnovu ukaza kralja Nikole (13. oktobra 1913), kada je za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra imenovan Lazar Mijušković. U Parizu je otvoreno treće poslanstvo (jun 1916), u periodu kada se kralj Nikola i crnogorska vlada

⁵⁰ Radovan Vukadinović, *Teorije vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005, str. 30.

⁵¹ Đorđe Borožan, „Istorijat diplomatije Crne Gore“, op. cit., str. 17–18.

⁵² Mitar Bakić je ime od značaja u spoljnoj politici i diplomatiji Crne Gore. Tokom drugog boravka u Carigradu, (1890–1893), dobio je stalnu akreditaciju u Carigradu, pri čemu je postao jedini crnogorski diplomata sa stranom akreditacijom u nekoj stranoj zemlji u navedenom periodu, te zvanično postao izvanredni poslanik.

⁵³ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, op. cit., str. 326.

nalaze u izbjeglištvu zbog austrougarske okupacije Crne Gore. Za otpravnika poslova Crne Gore imenovan je Luj Brine (*Louis Brine*), dotadašnji generalni konzul Crne Gore. Četvrto crnogorsko poslanstvo je otvoreno u Vašingtonu, sredinom 1918. godine, sa ciljem da emigrantska vlada pridobije podršku američke vlade u očuvanju državne nezavisnosti u periodu održavanja Pariske mirovne konferencije, shodno Vilsonovim (*Thomas Woodrow Wilson*) principima iz čuvenih 14 tačaka. Za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra imenovan je Anto Gvozdenović, ađutant kralja Nikole. Pored navedenih, crnogorske interese u inostranstvu su zastupali brojni počasní konzuli u Austrougarskoj, Argentini, Brazilu, Belgiji, Francuskoj, Italiji, Malti, Norveškoj, Kanadi, Španiji, Holandiji, Švajcarskoj, itd. Prije početka Prvog svjetskog rata Crna Gora je imala 27 počasnih konzula.⁵⁴

U Evropi, tokom XX vijeka, došlo je do pregrupisanja sila i promjene strukture međunarodnih odnosa. U novom sistemu su se našle i male države koje su imale interesantan i štićenički odnos u odnosu na pojedine velike sile. To je bio slučaj i sa Crnom Gorom, „u čijoj je politici mnogo toga zavisilo od stava i držanja Rusije.“⁵⁵

Ali, nešto prije otpočinjanja Prvog svjetskog rata (1914–1918), Crna Gora je sa ostalim balkanskim državama (Srbijom, Grčkom i Bugarskom) ratovala u Prvom balkanskom ratu (1912–1913) protiv Osmanskog carstva. Ubrzo je uslijedio Drugi balkanski rat (1913) koji je otpočeo usljed nezadovoljstva nastalog prilikom raspodjele osvojenih/oslobođenih teritorija nakon Prvog rata. Važno je podvući da tokom ovih ratova koji su se ticali oslobođenja balkanskih naroda od Osmanlija, ali i kasnije, prilikom otpočinjanja Prvog svjetskog rata, Crna Gora je uvijek priskakala

⁵⁴ Đorđe Borozan, „Istorijat diplomatije Crne Gore“, op. cit., str. 17–18.

⁵⁵ Saša Knežević, „Međunarodne prilike i pozicija Crne Gore početkom XX i XXI vijeka“, op. cit., str. 113.

u pomoć Srbiji. Jer, činjenica je da Crna Gora tokom svoje duge istorije postojanja i ratovanja, nikada nije napadala, ona je uvijek i isključivo branila svoju slobodu i teritoriju.

Promjene na međunarodnoj sceni koje su uslijedile nakon stvaranja Antante, nijesu zaobišle ni Crnu Goru. Zapadni svijet je Crnu Goru posmatrao kao tradicionalnog eksponenta ruske politike. Dugo se čekalo da zapadne sile, a naročito Velika Britanija, steknu blagonaklon odnos prema njoj. Crnogorska diplomatija, ali i javnost, sa posebnim simpatijama posmatrala je približavanje i saradnju Rusije, Francuske i Velike Britanije. Sa odobravanjem je dočekan novonastali savez, koji je predstavljao adekvatan politički kontekst za ostvarenje crnogorskih spoljnopoličkih ambicija.⁵⁶ Naravno, Rusija je Crnu Goru instruisala ka uspostavljanju mirnih odnosa sa Austrougarskom uz izbjegavanje zategnutosti u odnosima, iako nije sa radošću posmatrala naznake njihovog približavanja. Takve poteze vukao je knjaz Nikola, grabeći prilike i ne konsultujući Rusiju koja je bila preokupirana dalekoistočnim problemima.⁵⁷

Prvi svjetski rat je Crnu Goru zatekao nespremnu. Crnogorska vojska je prethodno bila iscrpljena balkanskim ratovima. Nije posjedovala dovoljno naoružanja, a i to što su imali na raspolaganju bilo je zastarjelo i slabog kvaliteta. Nakon egzila kralja Nikole I i njegove svite (1916), izbjeglička Vlada je „upravljala” van države, pa je Crna Gora bila puštena na milost i nemilost novonastalim političkim okolnostima. U tom periodu su se zbila dva događaja koja su odredila dalju sudbinu Crne Gore i njenog naroda: Podgorička skupština i Božićni ustanak.

Velika narodna skupština ili Podgorička skupština (13. novembar 1918)⁵⁸ se od dana njenog održavanja pa sve do

⁵⁶ Ibidem, preuzeto iz: *Glas Crnogorca*, br. 39, 1. septembar 1907.

⁵⁷ Ibidem, str. 113.

⁵⁸ Na ovoj čuvenoj skupštini, Crne Gora je donijela zaključak da se ujedini sa (bratskom) državom Srbijom u jednu državu, pod dinastijom Karađorđević,

današnjeg dana u istorijskoj i političkoj literaturi navodi kao kontroverzan događaj. Stavovi koji osporavaju legitimitet i legalitet ove skupštine između ostalih su: „Rad na ujedinjenju Crne Gore i Srbije intenziviran je tokom oslobođenja Crne Gore i okupacije njene teritorije od strane savezničkih trupa (francuskih, engleskih, srpskih, američkih i italijanskih). Kao dio savezničkih snaga, u Crnu Goru ulaze i srpske snage... Sa srpskom vojskom u Crnu Goru su ušli i političari zaduženi da realizuju politiku *sjedinjenja Crne Gore sa Srbijom*... Oni su odmah po ulasku srpskih trupa na području Crne Gore formirali Privremeni Centralni izvršni odbor za ujedinjenje Srbije i Crne Gore koji je djelovao po instrukciji srpske vlade. Pašićeva politika motivisana je potrebom da se rad na ujedinjenju Crne Gore i Srbije prikaže kao vjekovna želja crnogorskog naroda i smanji mogućnost spoljnog uplitanja s obzirom da se radi o međunarodno priznatoj državi koja ima kralja, vladu, skupštinu, ustav... Poslanici su birani na javnim zborovima organizovanim bez biračkih spiskova, bez identifikacije prisutnih i bez biračkih odbora. U mnogim kapetanijama nijesu ni održani skupovi, već su delegati jednostavno imenovani... Istovremeno je Vrhovna komanda srpske vojske naredila svojim komandantima u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu da spriječe povratak uglednim crnogorskim internircima dok se pitanje ujedinjenja ne riješi... Sazivanjem skupštine u Podgorici, a ne na Cetinju, željela se osigurati pobjeda bezuslovnog ujedinjenja, jer se znalo da su Cetinjani i okolina, uporište njenih protivnika... Čitav postupak biranja i sazivanja Skupštine je bio nelegalan i nelegitiman. U to vrijeme je postojala crnogorska država i njen međunarodno-pravni legitimitet i kontinuitet, crnogorska vlada, crnogorska skupština birana na izborima 1914, crnogorski dvor pri kojem su

i kao ujedinjena država pristupi stvaranju Države Srba, Hrvata i Slovenaca. (Vladislav Ilić (ur.), *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja*, Istorija, Interpres, knjiga 5, Beograd, 1970, str. 520).

djelovali akreditovani predstavnici velikih sila i Srbije, crnogorski Ustav i zakoni. Odluke Podgoričke skupštine nije priznala ni jedna velika sila. Samo je Srbija zvanično raskinula diplomatske odnose sa Crnom Gorom 28. decembra 1918, više od mjesec dana po donošenju odluke o bezuslovnom ujedinjenju.⁵⁹

U Crnoj Gori, tokom održavanja Podgoričke skupštine, ali i nakon nje, dolazi do pojave dva ideološki i politički sukobljena tabora (*bjelaši* i *zelenashi*), koji su na različite načine poimali interese i prava crnogorskog naroda. „Bjelaši su istupali u ime principa narodnosti prema kome svi pripadnici jednog naroda imaju pravo da se ujedine u zajedničku nacionalnu državu, pa budući da su Crnogorci dio srpskog naroda, to je njihovo neotuđivo pravo da se ujedine u jedinstvenu državu. Zelenaši su, pak, istupali u ime državnog prava, u ime državno-pravnih tradicija Crne Gore, pa su smatrali da im na osnovu tih tradicija pripada pravo da zadrže svoju posebnost, odnosno autonomnost.“⁶⁰

Kao drugi događaj od posebne važnosti za Crnu Goru iz ovog perioda, svakako je bio Božićni ustanak crnogorskog naroda (24. decembar 1918. po starom ili 6. januar 1919. po novom kalendaru). Nastao je kao težnja da se ponište odluke Podgoričke skupštine (26. novembar 1918) o nelegitimnom i nelegalnom prisajedinjenju Crne Gore Srbiji⁶¹: „da se Crna Gora oslobodi faktičke vojne okupacije srpske vojske; da se odbrani i afirmiše crnogorska državna nezavisnost i da Crna Gora kao punopravan i ravnopravan državno-pravni subjekt stupi u jugoslovensku konfederaciju.“⁶²

⁵⁹ Istorijski leksikon Crne Gore, knjiga 5, *Daily Press/Vijesti*, Podgorica, 2006, str. 1037–1040.

⁶⁰ Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Školska knjiga / Stvarnost, Zagreb, 1989, str. 178.

⁶¹ Novak Adžić, „Božićni ustanak crnogorskog naroda 1919. godine“ (I), *Portal Analitika*, objavljeno: 6. januar 2016. <https://www.portalanalitika.me/clanak/214701>—, pristup: 24. 10. 2023.

⁶² Ibidem.

Kralj Nikola I Petrović Njegoš je abdicirao u korist svog unuka Aleksandra Karađorđevića i napustio zemlju. Međutim, pobornici nezavisnosti Crne Gore, okupljeni oko zelenaškog pokreta, digli su pobunu koju je predvodio bivši ministar unutrašnjih poslova Jovan Plamenac.⁶³ Postojalo je mnogo crnogorskih uglednih imena okupljenih oko ove ideje, dok se kao vojnički vođa ustanika, nakon povratka u Crnu Goru iz zarobljeništva izdvojio Krsto Zrnov Popović. U tom periodu su nastali politički ciljevi i zahtjevi Štaba crnogorskih ustanika⁶⁴. Uslijedio je neizbježan ideološki sukob između Crnogoraca i Srba, da bi tokom 1923. godine bili zapaženi rezultati u likvidaciji crnogorskih komita, zelenaša. „Procjenjuje se da broj odbjeglih, interniranih, zatvaranih, osuđivanih, likvidiranih i poginulih dostiže cifru od 5.000. Veliki broj kuća je popaljen, uništena su velika materijalna dobra. To je bio prvi veći ideološki raskol i sukob u Crnoj Gori.“⁶⁵

Zapravo, nakon formiranja Države Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), komitski zelenaški pokret nije imao nikakve šanse da opstane, ni na unutrašnjem, ni na međunarodnom planu.⁶⁶ Jer, kako navodi Milovan Đilas: „Komitstvo je opadalo brzo, ostavljajući za sobom krvave i nejasne tragove – kao da su komiti, ginući junačno i tonući u sve grublja nasilja, i sami hteli da zamrače ono za šta su se borili. Uzroci tom opadanju bili su mnogostruki. Narod ih je, pritisnut vlastima i sit života pod opsadom, sve više napuštao, a i komiti su, ogorčeni, sve češće činili takve postupke koji su ih odvajali od naroda, od te šume najdu-

⁶³ Alekšis-Žil Trud, *Razaranje Balkana: Kako su razbili Jugoslaviju?*, Grafo San, Beograd, 2013, str. 69.

⁶⁴ Više informacija o ovoj temi pronaći u: Novak Adžić, „Božićni ustanak crnogorskog naroda 1919. godine“ (I), op. cit., pristup: 24. 5. 2022.

⁶⁵ Dimitrije Dimo Vujović, „O kontroverzama u shvatanjima ujedinjenja Crne Gore i Srbije“, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd, 1987, str. 133.

⁶⁶ David Đ. Dašić, *Istorija diplomatije*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2015, str. 393.

blje i jedine u kojoj su mogli naći utjecišta.“⁶⁷ Ovaj sukob, otpočeo prije više od jednog vijeka i dalje traje, prilično je aktuelan i često se indirektno provlači kroz politički diskurs Crne Gore koji podriva državu, bez naznaka da će doći do izmirenja.

Shodno donošenju *Krfske deklaracije* (1917), pitanje karaktera nove države je definisano bez crnogorskog predstavnika, uz učešće Jugoslovenskog odbora, sa Nikolom Pašićem kao glavnim kreatorom politike.⁶⁸ Naime, Crna Gora nije imala svog predstavnika tokom trajanja Konferencije mira u Parizu (1919), što je okarakterisano diplomatskim izrazom „prazna stolica“. Prestankom diplomatskih misija (1920. i 1921. godine), okončana je viševjekovna crnogorska državnost, te Crna Gora biva prisajedinjena Srbiji, odnosno Kraljevini SHS.⁶⁹

Spoljna politika Crne Gore tokom postojanja FNRJ/SFRJ

Kraljevina Jugoslavija je imala razgranatu diplomatsku mrežu, koja je ipak posjedovala mnogo slabije razvijen diplomatski aparat, sa mnogo manjim brojem diplomatskih i konzularnih predstavnika, nego što je to bio slučaj sa socijalističkom Jugoslavijom. Dakle, iz Crne Gore je poticalo svega nekoliko šefova diplomatskih predstavništava Kraljevine Jugoslavije i svega pet ljudi na ministarskim pozicijama⁷⁰, dok će taj broj biti

⁶⁷ Milovan Đilas, 1990, str. 195; u: David Đ. Dašić, *Istorija diplomatije*, op. cit., str. 393.

⁶⁸ Radoslav Raspopović, „Uvod“, u: *Crna Gora i SAD u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu 1905–1918*, Istorijski institut – SANUS, Podgorica, 2010, str. 33.

⁶⁹ Đorđe Borozan, „Istorijat diplomatije Crne Gore“, op. cit., str. 19.

⁷⁰ Više informacija o ovoj temi pronaći u: Boris Vukićević, „Crnogorski kadrovi u diplomatskoj službi socijalističke Jugoslavije“, *Istorijski zapisi*, godina XCIV, broj 3–4, 2021, str. 123–150.

značajno veći nakon 1945. godine (oko osamdeset ambasadora i značajan broj generalnih konzula iz Crne Gore). Ovi podaci se mogu objasniti činjenicom da u Kraljevini koja je bila unitarna, nije postojala definisana dinamika odnosa i kadriranja u državnim organima između njenih sastavnih djelova, tako da nije postojalo uvažavanje lokalne pripadnosti prilikom odabira i postavljanja dužnosnika na diplomatske i konzularne funkcije.⁷¹

Nakon završetka Drugog svjetskog rata (1945), na vlast dolazi Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)⁷², koja je preuzela upravljanje i kontrolu nad čitavom državom, uključujući i resor spoljnih poslova koji je dodijeljen ministru Ivanu Šubašiću. Međutim, glavnu riječ u jugoslovenskoj spoljnoj politici je vodio Politbiro Centralnog komiteta (CK) KPJ, tačnije predsjednik Josip Broz Tito. Pored toga, sva djelovanja i aktivnosti su bila pod strogim nadzorom Odjeljenja za zaštitu naroda, tijela koje je bilo zaduženo za ispitivanje političke i profesionalne prošlosti činovnika, njihovog odnosa prema novoj vlasti, ali i potencijalnih kontakata sa diplomatskim zapadnim predstavnicima. Jer, postojala je tendencija da se politički nesigurni (drugovi i drugarice) zamijene političkim čvrstim činovnicima koji su odani partiji.⁷³

Na samom početku, KPJ je imala manjak diplomatskih kadrova koji su imali adekvatno obrazovanje, znanje (prevenstveno stranih jezika), ali i iskustvo i stručnost. Zbog toga, partija je postepeno u ovom resoru preuzimala vlast, osnivajući Diplomatsku školu u okviru Ministarstva inostranih poslova (1946) i Novinarsko-diplomatsku višu školu (1948). Bitno je napomenuti da

⁷¹ Ibidem, str. 123–125.

⁷² Zbog promjena koje su zadesile zemlju, ova partija mijenja naziv u Savez komunista Jugoslavije 1952. godine.

⁷³ Slobodan Selenić, „Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije“, *Annales for Istrian and Mediterranean Studies: Series Historia et Sociologica*, Vol. 24, No. 4, 2014, str. 553–559.

je prilikom odabira kadrova za diplomatsku službu presudnu ulogu imala Uprava za kadrove CK KPJ, formirajući diplomatsku mrežu koja je odana vladajućem režimu.⁷⁴

Već tih prvih poslijeratnih godina, bio je uočljiv značajan broj jugoslovenskih diplomata iz Crne Gore, usljed snažnog prisustva KPJ, odnosno diplomatsko-konzularne mreže koja se popunjavala boračkim i partijskim kadrovima. U prilog tome „govore i podaci da je u jednom trenutku, uprkos njenih 3% udjela u stanovništvu Jugoslavije, Crna Gora imala 12% diplomata, 17% generala i 15% zaposlenih u saveznoj administraciji.“⁷⁵ Tako da socijalistička Jugoslavija predstavlja „zlatno doba“ za diplomatske aktivnosti, ali i sve druge društvene djelatnosti – razvoj republika, uključujući i malu i slabo razvijenu Crnu Goru.

Nakon Titovog kategoričnog „ne“ Staljinu (1948), Jugoslavija se postepeno okreće ka Zapadnom svijetu i zemljama Trećeg svijeta. Tako, posredstvom SAD, Jugoslavija sklapa Ugovor o prijateljstvu i saradnji sa Grčkom i Turskom (NATO državama članicama), zarad očuvanja mira i dubljeg razvoja prijateljskih odnosa tri balkanska naroda. Ovaj Ugovor iz Ankare je poznat i kao Balkanski sporazum ili Balkanski savez (1953–1956), koji je nakon normalizacije odnosa između Jugoslavije i SSSR-a izgubio na značaju.⁷⁶

Zahlađenje odnosa između dvije super sile (SAD na čelu zapadnog bloka, predvođen NATO savezom i SSSR na čelu

⁷⁴ Arhiv Jugoslavije, fond 507/XIII, SKJ, k. 2/10, Komisija za razvoj SKJ i kadrovsku politiku, preuzeto iz: Slobodan Selenić, *Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije*, op. cit., str. 558.

⁷⁵ M. Špadijer, *Vladimir Popović Španac*, 1914–1972, Matica crnogorska, Podgorica, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 2021, str. 294; preuzeto iz: Boris Vukićević, „Crnogorski kadrovi u diplomatskoj službi socijalističke Jugoslavije“, op. cit., str. 127.

⁷⁶ David Đ. Dašić, *Istorija diplomatije*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2015, str. 514.

istočnog bloka, predvođen Varšavskim ugovorom) i otpočinjanje Hladnog rata, uticali su da Jugoslavija zajedno sa Egiptom i Indijom stvori Pokret nesvrstanih zemalja (1961), kako bi se izbjegla dublja polarizacija i biranje strana, što bi impliciralo neke neželjene političke poteze. Tim činom, Beograd je, zahvaljujući politici nesvrstanosti, postao nezaobilazan svjetski diplomatski centar, dok će čitava naredna decenija biti označena kao zlatan period jugoslovenske diplomatije⁷⁷, koja će ostaviti dubok trag na diplomatski kadar iz Crne Gore. I ne samo to. To je period u kome je došlo do institucionalnog razvoja i veće vidljivosti *ad hoc* diplomatije Crne Gore. Podsjetićemo da je tokom kasne faze postojanja SFRJ, na osnovu Ustava iz 1974. godine, formiran posebni organ Crne Gore koji se ticao inostranih poslova – Republički komitet za odnose sa inostranstvom (1979), nastao u okvirima Izvršnog vijeća Skupštine Crne Gore, nakon razornog zemljotresa (usljed potrebe za organizovanjem susreta sa brojnim međunarodnim delegacijama i bolje koordinacije međunarodne pomoći).⁷⁸ Dakle, kao razlog koji je predstavljan kao „adekvatno“ objašnjenje za nepostojanje organa ovog tipa do 1979. godine, navodi se finansijska pozadina – bila je riječ o uštedi novčanih sredstava, jer je Crna Gora imala predstavnika u Vladi koji je bio zadužen za odnose sa inostranstvom. Ovo tijelo je razmatralo pitanja spoljne politike Crne Gore i participiralo u formulisanju savezne spoljne politike i odnosa sa iseljeništvom na Saveznom savjetu. Međutim, na te pozicije postavljani su kadrovi čije je porijeklo bilo crnogorsko, ali koji su živjeli i radili u Beogradu, tako da nisu bili progresivnog razmišljanja u pogledu razvoja političkih, kulturnih i ekonomskih veza Crne Gore sa drugim državama, međunarodnim organizacijama i praćenja tema od

⁷⁷ Ibidem, str. 528.

⁷⁸ Boris Vukićević, „Crnogorski kadrovi u diplomatskoj službi socijalističke Jugoslavije“, op. cit., str. 144.

međunarodnog značaja.⁷⁹ Ali, kako je još davno zapazio čuveni jugoslovenski/hrvatski politikolog prof. dr Radovan Vukadinović u *Politici i diplomatiji*, totalitarni režimi nemaju potrebu da svojoj javnosti objašnjavanju pojedine korake i spoljnopolitičke odluke, što kod demokratskih sistema nije slučaj.⁸⁰ Uz to, ova institucija (na čijim osnovama će se kasnije formirati Ministarstvo inostranih/vanjskih poslova), obuhvatala je veoma široku lepezu međunarodne saradnje i djelovanja, što je bilo od velike koristi Crnoj Gori, kao federalnoj jedinici u njenom naučnotehničkom i privrednom razvoju, prilikom stvaranja sopstvenih kadrova, kao i prilikom ispunjavanja potreba saveznih organa, odnosno njihovog djelovanja u diplomatsko-konzularnim predstavništvima. Jer, poslijeratna Jugoslavija (FNRJ/SFRJ) je „imala jednu od najboljih spoljnih politika i diplomatija, čime je stekla široku političku i ekonomsku podršku državi i njenom razvoju nakon II svjetskog rata – suočenu sa pritiscima i prijetnjama Staljina, SSSR i VU.“⁸¹ Dodatno, zahvaljujući uspješno vođenoj politici nesvrstanih, zadobila je veliki uticaj i ugled u svijetu. Jugoslavija je bila ugledna članica Ujedinjenih nacija (UN) koja je aktivno propagirala borbu za dekolonizaciju, aktivno se zalažući za mir i razoružanje na svjetskom nivou. Imala je aktivnu ulogu u izgradnji projekta evropske bezbjednosti i saradnje (KEBS), a bila je i kandidat za članstvo u Evropskoj ekonomskoj zajednici. Takav

⁷⁹ Branko Lukovac, „Nastajanje i djelovanje MIP-a Crne Gore u okvirima SFRJ“, *Diplomarius*, magazin Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija, broj 6, mart 2016, str. 50–52.

⁸⁰ Radovan Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1984, str. 39.

⁸¹ Branko Lukovac, „Spoljna politika Crne Gore u SFRJ, SRJ, SCG i prioriteti spoljne politike Crne Gore“, Zbornik radova br. 154, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 76.

ugled Jugoslavije u svijetu pozitivno se odrazio i na Crnu Goru. Shodno tome, bila je korisnica veoma povoljnih kredita i bespovratnih sredstava, povezujući se sa značajnim poslovnim partnerima, pri čemu je usavršavala svoj kadar na prestižnim svjetskim univerzitetima i drugim institucijama, što je bilo od značaja za cjelokupno jugoslovensko društvo, a ne samo crnogorsko.⁸²

Shodno navedenom, tokom postojanja SRJ i SCG, a zatim i samostalne Crne Gore, mnogi jugoslovenski kadrove su nastavili svoju (diplomatsku i konzularnu) karijeru u novonastalnim državnim tvorevinama, jer je nesporna činjenica da je jugoslovenska diplomatija ostavila snažan pečat na spoljnu politiku i društvenopolitički život uopšte. Na nivou Crne Gore, institucija Republičkog komiteta⁸³ je bila preteča ili preciznije rečeno, ranija forma današnjeg Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore.⁸⁴

Formiranje SRJ i nova crnogorska spoljnopolička koncepcija

Raspadom SFRJ i osamostaljivanjem nekadašnjih jugoslovenskih republika (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i BJR Makednija) značajno su promijenjeni spoljnopolički prioriteti

⁸² Ibidem, str. 75–77.

⁸³ Nešto kasnije Komitet je transformisan u Sekretarijat za odnose sa inostranstvom (sekretar Dragan K. Vukčević), da bi u periodu od 1989. do 1991. godine Sekretarijat bio transformisan u Ministarstvo za odnose sa inostranstvom, a zatim u Ministarstvo inostranih poslova. (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Izvršnom vijeću i republičkim organima uprave, *Službeni list SR Crne Gore*, br. 89/2 i Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Vladi Socijalističke Republike Crne Gore i republičkim organima uprave, *Službeni list SR Crne Gore*, br. 91/4; preuzeto iz: Boris Vukićević, „Crnogorski kadrovi u diplomatskoj službi socijalističke Jugoslavije“, op. cit., str. 144.)

⁸⁴ Boris Vukićević, „Crnogorski kadrovi u diplomatskoj službi socijalističke Jugoslavije“, op. cit., str. 146–147.

novonastalih država, napuštajući principe politike nesvrstanosti, te prihvatajući evropsku i evroatlantsku orijentaciju kao ključne strateške i spoljnopolitičke ciljeve.⁸⁵ Međutim, Crna Gora i Srbija su odstupale od ovako radikalnih političkih koncepcija. One su bile istrajne u svojim namjerama: težile su preuređenju i kontinuitetu druge Jugoslavije, pa je nastala „nova“ politička tvorevina – dvočlana federacija SRJ (27. aprila 1992), sačinjena od Crne Gore i Srbije. Štaviše, podsjetićemo da je neposredno prije formiranja SRJ održan referendum (1. marta 1992) o državno-pravnom statusu Crne Gore. Građani Crne Gore, njih 95,94%, glasalo je za nastavak života u zajedničkoj državi ravnopravnih republika, koja bi zadržala međunarodni kontinuitet nekadašnje SFRJ.⁸⁶ Ipak, tokom trajanja ove političke tvorevine, pojaviće se mnogi nedostaci i manjkavosti, koji će kako vrijeme bude odmicalo samo smetati, što će dvije republike dodatno dijeliti i udaljavati od zajedničke budućnosti.

Novoformirana SRJ nije imala precizno definisanu spoljnu politiku⁸⁷, što ne čudi, jer je država značajan vremenski period svog postojanja bila međunarodno izolovana, pod sankcijama UN (1992–2000), koje su predstavljale presedan u međunarodnoj zajednici⁸⁸. Bile su to najobimnije sankcije sa najrigoroznijim setom koje su ikada sprovedene⁸⁹, uvedene kao

⁸⁵ Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičke orijentacije država Zapadnog Balkana: uporedna analiza“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, godina 4, broj 4, Beograd, 2010, str. 295–296.

⁸⁶ Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, op. cit., str. 355.

⁸⁷ Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Srbije (SRJ/SCG) od 1992. do 2015. godine“, *Međunarodna politika*, god. LXVI, br. 1158–1159, Beograd, 2015, str. 115–127.

⁸⁸ Više o ovoj temi pročitati u: Ivana Jelić, *Odgovornost država u međunarodnom pravu*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2009.

⁸⁹ Vojin Dimitrijević, Jelena Pejic, „UN Sanctions: Two Years Later“, in: Dimitris Bourantonis, Jarrod Wiener (eds.), *The United Nations in the New*

„recipročan odgovor“ na jugoslovensku krizu i ratove koji su izbili u susjedstvu. Iz tog razloga, bilo je nemoguće govoriti o strategiji i spoljnoj politici SRJ. Takođe, tokom posljednje deka-de XX vijeka, SRJ je bila u nezavidnom položaju, rastrzana između nastojanja da riješi srpsko nacionalno pitanje i definiše položaj Srba na postjugoslovenskom području. Dodatno, monopolizacija spoljne politike SRJ od strane predsjednika Srbije Slobodana Miloševića, uzrokovala je da savezna diplomatija bude u potpunosti neuočljiva. Predsjednik Milošević je otišao i korak dalje. Ukinuo je Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije, dok je Crna Gora uspjela da sačuva sopstveno Ministarstvo inostranih poslova^{90,91}

Shodno navedenom, od 1991. godine, na čelu resornog Ministarstva bili su: Nikola Samardžić (1991–1992), Miodrag Lekić (1992–1995), Janko Jeknić (1995–1997), Branko Perović (1997–2000), Branko Lukovac (2000–2002), vršilac dužnosti ministra, Dragan Đurović (2002–2003), Dragiša Burzan (2003–2004), Miodrag Vlahović (2004–2006)⁹², da bi nakon sticanja nezavisnosti Crne Gore funkciju ministra obavljali: Milan Roćen (2006–2012), Nebojša Kaluđerović (2012), Igor Lukšić

World order: The World Organization at Fifty, Palgrave Macmillan, London, 1996, p. 124.

⁹⁰ Nakon održanih prvih višestranačkih izbora u Crnoj Gori (1990), formirano je Ministarstvo za odnose sa inostranstvom, koje je već u februaru 1991. godine preimenovano u Ministarstvo inostranih poslova, da bi krajem 1991. bilo nazvano Ministarstvo spoljnih poslova, pa ponovo 1993. godine vraćeno na Ministarstvo inostranih poslova. (Đorđe Borozan (ur.), *Leksikon diplomatije Crne Gore*, knjiga 2, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2022, str. 502–503)

⁹¹ Dragan Đukanović, „Kontinuitet vanjske politike Crne Gore od 1997 godine: uspjesi i izazovi“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, *Zbornik radova* br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 122.

⁹² Đorđe Borozan (ur.), *Leksikon diplomatije Crne Gore*, knjiga 2, op.

(2012–2016), Srđan Darmanović (2016–2020), Đorđe Radulović (2020–2022), Ranko Krivokapić (2022), Filip Ivanović (2023–2024) i Ervin Ibrahimović (2024).

Iako je u Članu 1 Ustava SRJ (1992) precizirana ravnopravnost građana i republika članica⁹³, u stvarnosti to nije bio slučaj. (Međunarodnoj) javnosti je redovno slata slika da crnogorski političari aktivno učestvuju u kreiranju i implementaciji spoljnopolitičkih prioriteta SRJ, premda su sve spoljnopolitičke aktivnosti bile u rukama Slobodana Miloševića i njegovih ljudi od povjerenja. Za crnogorskog predstavnika bila je obezbijeđena uloga posmatrača tokom održavanja brojnih sastanaka na vrhu, što je u svojim memoarima slikovito i bez ustezanja opisao nekadašnji predsjednik Republike Crne Gore Momir Bulatović: „Na svim pregovorima ja to i jesam bio, iako su mnogi smatrali da mi takva uloga ne bi smjela pripadati. Više puta su me crnogorska politička opozicija, a novinari posebno, nastojali pežorativno svrstati na tu poziciju. Pitali su me, pred uključenim kamerama, zašto nemam aktivniju ulogu u mirovnim pregovorima, a ja (zbog ‘pravila ćutanja’) nisam mogao da kažem ono što je bio moj stvarni cilj. Radovao sam se, naime, što mi je pripala sporedna uloga. Jer, da bi neko postao ‘glavni junak jedne priče’, u konkretnom slučaju, morao bi platiti cijenu, na koju ja nikad i ni pod kojim okolnostima ne bih bio spreman. U lošem filmu, u to vjerujem i dan-danas, bolje je biti statista, nego glavni glumac.“⁹⁴

Crnogorska politička elita na čelu sa Demokratskom partijom socijalista (DPS) pristajala je na ovaj skrajnuti i podređen položaj Crne Gore. Neko vrijeme je na taj način obezbjeđivala svoje bivstvovanje na političkoj sceni, sve do političkog rascjepa unutar

cit., str. 503.

⁹³ Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Službeni list SRJ*, br. 1/92.

⁹⁴ Momir Bulatović, *Pravila ćutanja*, Vukotić Media, Beograd, 2020, str.

DPS-a⁹⁵ (1997/8) koji će usloviti politički zaokret u Crnoj Gori.

⁹⁵ Politički rascjep unutar DPS-a se, između ostalog, dogodio nakon što je tadašnji premijer Crne Gore Milo Đukanović izložio svoje negativne političke stavove o predsjedniku Slobodnu Miloševiću u intervjuu koji je dao za beogradsko *Vreme*. Tom prilikom, krtikovao je Miloševićevu politiku i vođenje SRJ, opisujući ga kao čovjeka „prevaziđene političke misli, lišen sposobnosti strateškog gledanja na izazove koji stoje pred našom državom.“ (Marija Janković, „Crna Gora i Srbija: Kako je Đukanović okrenuo leđa Miloševiću i prvi put postao predsjednik“, *BBC News*, objavljeno: 19.10.2020, <http://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/serbian/lat/balkan-54538629.amp>, pristup: 12.11.2023) Nakon objave ovog Đukanovićevog intervjua, redovno se oglašavala supruga predsjednika Miloševića, dr Mira Marković u svojoj rubrici koju je imala u časopisu *Duga*, pa su počele da pristižu priče o crnogorskim „mafijašima“ i „švercerima“, indirektno optužujući Đukanovića. (Kosta Nikolić, Nebojša Popović, „Crna Gora – jedna osporavana državnost (1992–2012)“, u: Velimir Čurgus Kazimir (ur.), *Bratska hajka – Crna Gora jedna osporavana državnost*, Centar za bezbednost i toleranciju, Beograd, 2013, str. 29). Mira Marković je imala značajnog udjela u produbljivanju ovog političkog sukoba u Crnoj Gori, jer je posredstvom svog muža i njegovog prijatelja Momira Bulatovića indirektno ušla u sukob sa Milom Đukanovićem, te uticala na stvaranje dvije političke struje u Crnoj Gori (prosrpska i procnogorska orijentacija), odnosno podjelu unutar DPS-a. Na taj način, Milo Đukanović će ostati u DPS-u i neprimjetno napraviti otklon od dojučerašnje politike jugoslovenstva promovišući procnogorsku politiku – nezavisnost Crne Gore. Sa druge strane, Momir Bulatović će osnovati Socijalističku narodnu partiju (SNP) koja će biti prosrpski/projugoslovenski orijentisana, sa težnjom da Crna Gora ostane u zajednici sa Srbijom. Takođe, u jednom Bulatovićevom intervjuu koji je dao za *Ekspres*, prisjećao se teških ratnih godina sa kojima se Crna Gora suočavala, pa nije propustio ni da prokomentariše Đukanovića i njegovu posjetu SAD-u (1996): „Tada je Milo Đukanović bio mnogo veći Srbin od mene i postojalo je jedinstvo u tome da je najveći interes Crne Gore očuvanje Jugoslavije, odnosno zajednička država sa Srbijom. Milo Đukanović briljantno radi svoj posao za sve to

Tom prilikom, utvrđene su nove spoljnopoličke koncepcije i načinjen je otklon od Miloševićeve politike. Prema tome, tokom, a posebno nakon NATO bombardovanja SRJ (1999), Milo Đukanović započinje sa progresivnom političkom koncepcijom – ponovno otvaranje crnogorskog pitanja. Takav Đukanovićev način vođenja crnogorske politike su Elizabet Roberts (*Elizabeth Roberts*), a potom i Jelena Džankić nazvale „puzujućom nezavisnošću“ (*policy of creeping independence*)⁹⁶, što je predstavljalo postepeno isključenje Crne Gore iz saveznih jugoslovenskih institucija.

Tokom više decenija opstanka na vlasti, Milo Đukanović je kao vješt političar uspijevao da se održi na političkoj sceni, mijenjajući kurs vladajućeg DPS, ali i svoje političke stavove i ideologiju, zavisno od potrebe, uz generalno govoreći, punu podršku međunarodne zajednice. Kako je prof. dr. Žarko Puhovski primijetio: „Ne treba, naime, zaboraviti da se u međuvremenu dogodilo to da se Crna Gora počela ponašati kao Austrija nakon Drugog svjetskog rata, dakle, sebe je proglasila

vreme (...). Onda, 96. godine, u Americi, u Beloj kući, meni nude da se okrenem protiv Slobodana Miloševića i ja to odbijam. Ne interesuje me Slobodan Milošević, nego ne mogu da vodim Crnu Goru koja je protiv Srbije. Milo Đukanović, odmah posle toga biva pozvan u Ameriku i on odbija da sarađuje sa njima, a onda mu oni stave na sto papire koji pokazuju da je odgovoran za šverc cigareta i od onda Milo Đukanović, koji je zaista nekada bio briljantan, koji je izuzetno sposoban, vešt političar, više nije čovek vođen svojom voljom.“ (Velimir Perović, „Intervju Momir Bulatović: Milošević tražio da nas prime u NATO da izbegnemo rat“, povodom smrti Momira Bulatovića objavljen intervju koji je aprila 2018. dao za *Ekspres*, objavljeno: 30. 9. 2019, <https://www.ekspres.net/vesti/intervju-momir-bulatovic-milosevic-trazio-da-nas-prime-u-nato-da-izbegnemo-rat> pristup: 12. 10. 2023.)

⁹⁶ Elizabeth Roberts, *Serbia – Montenegro – A New Federation?*, Conflict Studies Research Centre, Oxford, March 2002, p. 6.

prvom žrtvom Miloševića, kao što se Austrija proglasila prvom žrtvom Hitlera, a ne i sudionikom u ratu, što su bile i Austrija i Crna Gora u oba slučaja.⁹⁷ Međutim, Đukanović je prosto koristio priliku da se izbori za nezavisnost Crne Gore, ali to je bilo prvi put da nije naišao na podsticaj i razumijevanje međunarodne zajednice. Jer, postojalo je mnogo problema koji su se nazirali na prostoru Zapadnog Balkana, pa su predstavnici EU bili mišljenja da na referendum o nezavisnosti Crne Gore treba sačekati. Štaviše, bili su ubijedjeni da bi održavanje referenduma o državno-pravnom statusu Crne Gore dodatno produbilo već podijeljeno crnogorsko društvo. Otišli su i korak dalje, te su otvoreno strijepili da bi crnogorska nezavisnost osporila Rezoluciju Savjeta bezbjednosti br. 1244, čime bi se međunarodna zajednica našla u nepovoljnom položaju – neophodnost suočavanja sa pitanjem Kosova. Zatim, pitanje crnogorske nezavisnosti bi imalo uticaja na povećanje pritiska od strane separatista u Republici Srpskoj. I na kraju, zvaničnici EU su smatrali da je Crna Gora mnogo mala i siromašna da bi bila nezavisna i samostalna država.⁹⁸ Ali, nakon 2006. godine, činjenice i zvanični podaci neće biti ni približni ovim projekcijama.

Crnogorsko rukovodstvo na čelu sa Milom Đukanovićem je pokušavalo posredovanjem kod međunarodne zajednice i putem diplomatskih kanala da izbjegne NATO agresiju na SRJ⁹⁹.

⁹⁷ Radio emisija *Peščanik*, emitovana: 21. 11. 2008, sa temom: „Polovan narod“, govore: profesor filozofije Žarko Puhovski, pravnik Vladimir Todorić, politolog Vladimir Pavićević i pravica Vesna Rakić-Vodinelić, https://pescanik.net/polovan-narod-i/_pristup: 12. 11. 2023._

⁹⁸ International Crisis Group, „Još uvek kupujući vreme: Crna Gora, Srbija i Evropska unija“, *Balkans Report No. 129*, Podgorica/Belgrade/Brussels, 7. maj 2002, str. 5

⁹⁹ NATO agresija pod nazivom *Milosrdni anđeo* trajala je 78. dana, od 24. marta do 10. juna 1999. godine.

Dakle, crnogorska elita nije blagonaklono posmatrala okretanje Miloševića „protiv čitavog svijeta“ i promovisanje ratne politike koja je samo produbljivala raskol između Crne Gore i Srbije. Otud hapšenja i politički progoni brojnih slobodnih intelektualaca koji su kritikovali Miloševiću politiku¹⁰⁰, jer je u sultanističkom maniru nametao sopstvene stavove i volju putem Vojske Jugoslavije, odnosno Vrhovnog savjeta odbrane, vodeći državu direktno u rat. Naime, takvim nerazumnim i hirovitim djelovanjem, javlja se otvoren sukob između savezne i republičke vlasti Crne Gore, uz otvoreno odbijanje i neispunjavanje naredbi koje su dolazile sa vrha. Savezno rukovodstvo je građane pozivalo na mobilizaciju, dok je istovremeno crnogorska vlast organizovala radnu obavezu, kako bi što manje građana (Crnogoraca) bilo u obavezi da ode na ratište.¹⁰¹ Prema tome, ratna razaranja i broj žrtava u Crnoj Gori je bio brojčano mnogo manji u odnosu na Srbiju. Crna Gora je bila pošteđena većih infrastrukturnih razaranja, tako da će u periodu koji slijedi Crna Gora primiti veliki broj raseljenih lica sa Kosova, što je međunarodna zajednica umijela da cijeni. Ali kada je riječ o spoljnoj politici, odnosno diplomatiji Crne Gore u ovom ratnom periodu, ista gotovo da nije ni postojala. To potvrđuje i ambasador Miodrag Lekić u svojim dnevničkim zapisima, koji je između ostalog, zapisao sljedeće: „ostao sam jedini jugoslovenski ambasador u jednoj važnoj zapadnoj državi, Italiji, pošto je Beograd, već prvi dan bombardovanja, prekinuo diplomatske odnose sa SAD, Francuskom, Velikom Britanijom i Njemačkom.“¹⁰²

¹⁰⁰ Više o ovoj temi pročitati u: Miodrag Perović, „Crnogorci su nedovršen narod“, intervju odradila Tamara Nikčević, *Dani*, Sarajevo, br. 101, http://www2.filg.uj.edu.pl/~wwwip/postjugo/texts_display.php?id=538, objavljeno: 7. maj 1999, pristup: 5. 10. 2023.

¹⁰¹ Šerbo Rastoder, „Državna uprava u Crnoj Gori“, *Matica*, proljeće 2011, str. 257.

¹⁰² Miodrag Lekić, *Moj rat protiv rata: Rimski dnevnik jugoslovenskog*

Nakon 5. oktobra 2000. godine i sloma Miloševićevog režima, SRJ konačno izlazi iz izolacije i obnavlja diplomatske odnose sa Zapadom. Ponovo postaje dio međunarodne zajednice, pristupanjem i punopravnim članstvom u Organizaciji ujedinjenih nacija (1. novembra 2000) i Organizaciji za evropsku bezbjednost i saradnju (10. novembra 2000) i članica Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope (26. oktobra 2000). Započet je i postupak pristupanja Savjetu Evrope tokom 2000. godine, koji je zvanično okončan u aprilu 2003.¹⁰³ Ipak, ponovo se javljaju unutrašnji problemi i nesaglasja na nivou SRJ, koji imaju primat nad crnogorskim pitanjem. Mada, ovaj put je Crna Gora uskratila legitimitet novoformiranim državnim organima na saveznom nivou vlasti, jer nova Vlada u Beogradu nije imala razumijevanje za crnogorska promišljanja. Tim činom, uprkos brojnim sastancima koji su se odvijali na visokom nivou, crnogorska strana nije odstupala od svojih političkih stavova, samo je za kratko odložila svoje independističke težnje.

Redefinisani su odnosi između zvanične Podgorice i Beograda zahvaljujući *Beogradskom sporazumu* (14. mart 2002) i *Ustavnoj povelji* (4. februar 2003), pri čemu je stvorena labava konfederacija – Državna zajednica Srbija i Crna Gora (SCG), uz posredovanje međunarodne zajednice, preciznije rečeno Visokog predstavnika EU za spoljnu i bezbjednosnu politiku Havijera Solane (*Francisco Javier Solana Madariaga*). Novousvojeni dokument, bez obzira na to što je potpisan od strane visokih zvaničnika (predsjednik Crne Gore, Milo Đukanović, predsjednik Vlade Crne Gore, Filip Vujanović,

ambasadora tokom NATO bombardovanja Srbije i Crne Gore, Catena Mundi, Beograd, 2019, str. 15.

¹⁰³ Marko Dašić, „Međunarodni politički položaj kao odrednica spoljne politike malih država: studija slučaja Republike Srbije od 2000. do 2018. godine“, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2020, str. 168.

predsjednik SRJ, Vojislav Koštunica, predsjednik Vlade Srbije, Zoran Đinđić, potpredsjednik savezne vlade SRJ, Miroljub Labus i Visoki predstavnik EU za spoljnu i bezbjednosnu politiku, Havijer Solana) nije imao značajniju težinu, jer je *Beogradski sporazum* bio normativni galimatijas, pun pravnih praznina i nedorečenosti, koji je crnogorskoj strani poslužio kao prihvatljiva prelazna faza ka samostalnosti Crne Gore, pri čemu je „očuvana zajednička država, ali na drugačijim osnovama.“¹⁰⁴

Naime, kao posebno važan za crnogorsku stranu bio je Član 60 – *klausula privremenosti* koja se ticala prava država članice SRJ da po isteku perioda od tri godine od potpisivanja spomenutog dokumenta, država ima pravo da pokrene postupak za izmjenu svog državnog statusa, i na referendumu provjeri volju građana, odnosno svoj državno-pravni status.¹⁰⁵

Nakon atentata na premijera Srbije Zorana Đinđića (12. mart 2003), unutar Državne zajednice je započet proces postupnog redefinisanja spoljnopolitičkih prioriteta, jer dolazi do jačanja nacionalističkih tendencija. Na međunarodnoj sceni ponovo se provlači pitanje statusa Kosova i pokreće pitanje položaja Srba u bivšim jugoslovenskim republikama (BiH i Hrvatskoj). Prema tome, evroatlantske integracije više nijesu bile u fokusu interesovanja. Crna Gora se našla u teškoj poziciji. Bila je primorana da načini izbor: da vodi spostvenu spoljnu politiku ili da se silom prilika uklapa u kalupe koji nijesu imali dodirnih tačaka sa njenim nacionalnim interesima.¹⁰⁶

¹⁰⁴ CdM, „Beogradski sporazum, pokret za nezavisnost...“, <https://www.cdm.me/arhiva/10-godina/beogradski-sporazum-pokret-za-nezavisnost/>, objavljeno: 22.5.2016, pristup: 22. 11. 2023.

¹⁰⁵ Srđan Darmanović, „Crna Gora – Nova nezavisna država na Balkanu“ u: Centar za monitoring CEMI, *Referendum u Crnoj Gori 2006. godine*, Podgorica, 2006, str. 15.

¹⁰⁶ Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, 24, 2019, str. 293.

Međutim, usljed prevagnuća interesa zvaničnog Beograda u odnosu na zvaničnu Podgoricu, postalo je uočljivo njihovo postupno mimolijaženje. To je uvidjela i EU, koja je pred kraj 2005. godine, još uvijek u okviru arazmana Državne zajednice, uvela adekvatan termin u pregovaračkim procesima sa EU – „dvostruki kolosjek“, koji je ukazivao na postepeni razlaz Crne Gore i Srbije, odnosno na politički osjetljivo stanje u Zajednici koje se opisivalo kao nemogućnost država da međusobno isprate jedna drugu u okvirima dinamike evropskih integracija.¹⁰⁷

Nakon nepune dvije godine od raspada Državne zajednice (krajem 2007), Srbija će proglasiti „vojnu neutralost“, čime će pasti u vodu sve prethodne godine i aktivnosti koje su se ticale promovisanja evroatlantskih aspiracija (članstvo u NATO savezu).¹⁰⁸ Istovremeno, ovo je bio očigledan dokaz da je perspektiva nekadašnje Državne zajednice SCG bila neodrživa i klimava, usljed razlika koji su se odnosili na spoljnopolitičke opcije Crne Gore i Srbije.¹⁰⁹

Referendum o državno-pravnom statusu Crne Gore je pratio brojne dogovore unutar crnogorske političke elite i težilo se da se ispune svi evropski standardi koje je preporučila Venecijanska komisija, kako bi čitav proces bio legalan i legitiman, odnosno kako bi protekao u duhu demokratije i mira. Referendum je održan 21. maja 2006. godine, i ovaj datum će ostati ubilježen u modernu istoriju Crne Gore kao dan kada je Crna Gora obnovila svoju nezavisnost. Referendumsko pitanje je glasilo: „Želite li da Republika Crna Gora bude nezavisna

¹⁰⁷ Ibidem, str. 293–294.

¹⁰⁸ Dragan Đukanović, „Vojna neutralnost Srbije u zapadnobalkanskom kontekstu“, u: Srđan Korać (ur.), *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Hanns Siedel Stiftung, Beograd, 2016, str. 270–283.

¹⁰⁹ Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, op. cit., str. 294.

država sa punim međunarodno-pravnim subjektivitetom?”¹¹⁰ Na navedeno pitanje bila su ponuđena dva odgovora: „Da“, koji je zaokružilo 230.711 građana ili 55,5% (Blok za nezavisnu državu na čelu sa Milom Đukanovićem) i „Ne“, koji je zaokružilo 184.954 građana, odnosno 44,5% (Blok za očuvanje Državne zajednice SCG na čelu sa Predragom Bulatovićem).¹¹¹ Ubrzo su stizale čestitke iz svih krajeva svijeta, a prva država koja je čestitala crnogorsku nezavisnost bio je Island.

Dometi spoljne politike Crne Gore nakon 2006. godine

Crna Gora je nedugo nakon obnavljanja nezavisnosti započela sa (re)definisanjem spoljnopolitičkih ciljeva i prioriteta, zahvaljujući donijetim Spoljnopolitičkim/vanjskopolitičkim prioritetima (novembar 2007). Naravno, trasirani proevropski kurs je bio dominantna težnja Crne Gore još od 1997. godine. Shodno tome, nakon 2006. godine, Crna Gora je ustanovila tri suštinska spoljnopolitička prioriteta, koji su se pozitivno odrazili na unapređenje međunarodnog položaja Crne Gore. Dakle, u prethodno navedenom strateškom dokumentu primarno je naznačen najznačajniji spoljnopolitički cilj (na unutrašnjem i spoljnom državnom planu) – punopravno članstvo Crne Gore u EU¹¹².

¹¹⁰ Kosta Nikolić, Nebojša Popović, „Crna Gora – jedna osporavana državnost (1992–2012)“, u: Velimir Čurguz Kazimir (ur.), *Bratska hajka – Crna Gora jedna osporavana državnost*, op. cit., str. 81.

¹¹¹ Šerbo Rastoder, „Državna uprava u Crnoj Gori“, op. cit., str. 269.

¹¹² Crna Gora je potpisala *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju* (2007). Zatim, 2010. godine, postaje kandidat za članstvo u EU, da bi tokom 2012. godine bio formalno započet pristupni pregovarački proces Crne Gore sa EU. U posljednjih par godina, iako je Crna Gora lider u regionu, bar kada je riječ o evropskim integracijama, bilježi stagnaciju u pregovaračkom procesu. (Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, op. cit., str. 297)

Zatim, kao drugi strateški cilj je navedeno članstvo Crne Gore u Sjevernoatlantskom savezu¹¹³, kao adekvatna garancija za mir, stabilnost i bezbjednost zemlje.¹¹⁴ I kao treći strateški cilj Crne Gore se navodi uspostavljanje dobrosusjedskih odnosa i regionalne saradnje¹¹⁵ (potpuna konsolidacija, odnosno norma-

¹¹³ Crna Gora je evroatlantske integracije započela ulaskom u *Partnerstvo za mir* (novembar 2006) i potpisivanjem *Individualnog akcionog plana partnerstva* (2008), zatim je Crna Gora dobila *Akциони plan članstva* (2009), da bi 2. decembra 2015. godine i pozivnicu za članstvo u Sjevernoatlantskom savezu, odnosno konačno pristupila savezu 5. juna 2017. godine. (Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, op. cit., str. 298–299)

¹¹⁴ Dragan Đukanović, Ivona Lađevac, „Definisanje spoljnopolitičkih prioriteta: slučaj Crne Gore“, u: Edita Stojić-Karanović i Slobodan Janković (urs), *Elementi strategije spoljne politike Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2008, str. 36.

¹¹⁵ Crna Gora je nakon 2006. godine težila da održi korektne odnose sa najbližim susjedima. Međutim, sa pojedinim državama, uprkos činjenici da je proteklo nešto manje od dvije decenije od obnove nezavisnosti, još uvijek nije uspjela da riješi sporna/otvorena pitanja. Tako, nije okončan slučaj Crne Gore sa Hrvatskom po pitanju Prevlake i broda *Jadran*, što postaje prilično diskutabilna i problematična tema, jer se dovodi u pitanje članstvo Crne Gore u Evropskoj uniji, a sve to usljed usvajanja *Rezolucije o genocidu u sistemu logora Jasenovac i logorima Dahau i Mazthauzenu* (2024), od strane crnogorskog parlamenta. Sporan je i granični prelaz Čakor sa Kosovom. Zatim, slučaj Crne Gore sa BiH po pitanju Sutorine i jednog dijela jadranske obale koji je zatvoren 2014/2015. godine, ali postoji mogućnost da isti u bliskoj budućnosti bude nanovo otvoren. Mada, najzategnutiji i najkomplikovaniji su bilateralni odnosi sa Srbijom zbog brojnih otvorenih pitanja. (Više informacija o ovoj temi pronaći u: Mira Šorović, „Uticaj Crne Gore na spoljnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Državne zajednice Srbija i Crna Gora (1992–2006)“, doktorska disertacija, Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2024, str. 259)

lizacija odnosa sa zemljama na prostoru Zapadnog Balkana). Takođe, iako mala evropska država, Crna Gora je imala ambiciju da uspostavi, a potom i ojača bilateralne odnose sa najuticajnijim državama svijeta (strateško partnerstvo sa SAD-om, Rusijom, Narodnom Republikom Kinom), zatim razvije kvalitetne odnose sa zemljama EU, ali i utvrdi opšte smjernice kada je riječ o njenom djelovanju u ključnim međunarodnim organizacijama (SE, UN, OEBS, itd).¹¹⁶

U okviru navedenog dokumenta, podvlači se značaj saradnje Crne Gore sa Republikom Srbijom. U tom maniru, biće nastavljen razvoj tijesnih veza između dvije zemlje usljed „niza historijskih, kulturnih i ekonomskih faktora.“¹¹⁷ Ipak, odnosi između ove dvije zemlje će, kako vrijeme bude odmicalo, biti zahlađeni i svedeni na nizak nivo, posebno nakon što je Crna Gora priznala jednostrano proklamovanu nezavisnost Kosova od Srbije (2008). Takođe, provlačili su se i drugi problemi koji su se ticali dvojnog državljanstva, pitanje jezika i vjerskih objekata u Crnoj Gori, itd.

Pored svega navedenog, u *Spoljnopolitičkim prioritetima* se ukazuje na potrebu intenziviranja odnosa i saradnje sa malim evropskim državama – Andorom, Lihtenštajnom, Monakom, Islandom, Maltom, San Marinom, Luksemburgom i Kiprom – u cilju razmjene pozitivnih iskustava u oblasti efektivnosti i efikasnosti njihovih državnih uprava.¹¹⁸ U prilog tome, jako je važno istaći da je Crna Gora svoja spoljnopolitička opredjeljenja i stremljenja uvrstila i u najviši konstitutivni akt države – *Ustav Crne Gore* (2007).¹¹⁹ Naime, u preambuli su precizno navedene

¹¹⁶ Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, op. cit., str. 289–290 i 296.

¹¹⁷ *Spoljnopolitički prioriteti Crne Gore*, Vlada Crne Gore, 15. novembar 2007, str. 4.

¹¹⁸ Dragan Đukanović, Ivona Lađevac, „Definisanje spoljnopolitičkih prioriteta: slučaj Crne Gore“, op. cit., str. 40.

¹¹⁹ Ustav Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007.

težnje Crne Gore ka evropskim i evroatlantskim integracijama¹²⁰, dok je u Članu 15 istaknuto nastojanje da će Crna Gora u odnosima sa drugim subjektima međunarodnih odnosa (uključujući i međunarodne organizacije) primjenjivati načela međunarodnog prava i sa njima ostvarivati korektne i prijateljske odnosa.¹²¹

Shodno činjenici da je Crna Gora postala proevropski orijentisana država, zanemarila je sopstvene (ekonomske i finansijske) interese, ali i istorijsku bliskost i prijateljske veze sa Ruskom Federacijom koji sežu vjekovima unazad. Tako, tokom trajanja aneksije Rusije na Krim (2014), a potom i rusko-ukrajinskog rata (21. februar 2022. godine), Crna Gora je uvela sankcije svom nekadašnjem prijatelju i pokrovitelju, kopirajući političke poteze Zapada, što je naišlo na riječi odobravanja i podrške visokih evropskih zvaničnika.

Ipak, da se vratimo na crnogorsku diplomatiju. Od avgusta 2020. godine, kada je DPS izgubila vlast, ubrzo je došlo do masovnog opoziva velikog broja tadašnjih diplomatskih i konzularnih predstavnika sa ključnih političkih adresa širom svijeta, jer su mahom dolazili iz redova DPS-a ili bili blisko povezani sa nekadašnjim vladajućim režimom i strukturom vlasti. Uz to, potrebno je dodati da je Crna Gora od navedenog datuma promijenila tri vlade (2020–2024), što se negativno odrazilo na cjelokupnu spoljnu politiku Crne Gore. Tako da i danas u značajanom broju diplomatsko-konzularnih predstavništva Crne Gore u svijetu nema čelnih državnih predstavnika (čak u 27 zemalja), uključujući Njemačku, Rusiju, Kinu, Veliku Britaniju, SAD, ali i u međunarodnim organizacijama kao što su NATO i UN. Mada, u posljednje vrijeme, postala je praksa da se na pozicije ambasadora u „atraktivnim zemljama“ predlažu

¹²⁰ Ustav Crne Gore, preambula, alineja 5.

¹²¹ Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, op. cit., str. 295.

nestručni ljudi, bez diplomatske pozadine, kvalifikacija i adekvatnog obrazovanja, bliski najužem krugu crnogorske vladajuće elite, što je naišlo na osudu i protivljenje crnogorskog predsjednika Jakova Milatovića.¹²²

Takođe, Crna Gora je na početku 2020. godine prihvatila novu metodologiju pregovora, tako da se pregovarački proces sveo na činjenicu da se nijedno poglavlje ne može privremeno zatvoriti, sve dok Crna Gora nije uspjela da dobije pozitivne ocjene o privremenim mjerilima IBAR (*Interim Benchmark Assessment Report*) u poglavljima 23 – Pravosuđe i temeljna prava i 24 – Pravda, sloboda i bezbjednost, što je ostvareno tokom juna 2024. godine. Period između 2020. i 2024. godine bio je prilično usporen, zapravo, stagnirao je, što se odrazilo i na godišnje izvještaje Evropske komisije.

Maj mjesec 2024. godine bio je u znaku Rezolucije o genocidu u Srebrenici, tačnije njenim amandmanima, koje je Vlada Crne Gore usvojila na elektronskoj sjednici. U prilog tome, u Skupštini Crne Gore, premijer države Milojko Spajić je informisao poslanike, ali i širu javnost, da će Crna Gora glasati za Rezoluciju UN-a o genocidu u Srebrenici (23. maj 2024), jer navedenu rezoluciju posmatra kao dio implementacije pravne tekovine EU, tj. kao dio usklađenosti crnogorske sa evropskom spoljnom politikom, što je naišlo na negodovanje prosrpskih partija u Crnoj Gori, ali i visokih zvaničnika iz Republike Srbije.¹²³

¹²² Radio Slobodna Evropa, „Zašto diplomatska služba Crne Gore ne funkcioniše od avgusta 2020. i ko predstavlja državu u inostranstvu?“, objavljeno: 2. 7. 2024, <https://www.danas.rs/svet7region/zasto-diplomatska-sluzba-crne-gore-ne-funkcionise-od-avgusta-2020-i-ko-predstavlja-drzavu-u-inostranstvu/>, pristup: 1. 10. 2024.

¹²³ Al Jazeera, „Crnogorska vlada usvojila amandmane na predlog Rezolucije o genocidu u Srebrenici“, objavljeno: 12. 5. 2024, <https://www.google.com/amp/s/balkans.aljazeera.net/amp/news/balkan/2024/>

Kao pandan prethodno navedenoj Rezoluciji, parlamentarna većina Skupštine Crne Gore je izglasala Rezoluciju o genocidu u Jasenovcu, čiji inicijatori su bili predsjednik Skupštine Andrija Mandić i poslanik Milan Knežević. Naknadno, putem amandmana u parlamentu, promijenjen je naziv rezolucije, te je usvojen njen novi naziv „Rezolucija o genocidu u sistemu logora Jasenovac i logorima Dahauu i Mauthauzenu“, sa 41 glasom poslanika. Rezolucija je oštro kritikovana od strane crnogorske opozicije koja je ukazivala da ona šteti nacionalnim interesima Crne Gore, što odstupa i istovremeno se kosi sa crnogorskim putem ka članstvu u EU. Uz to, ova sporna rezolucija je naišla i na osudu Hrvatske, putem protestne note, koja je prijetila čak i povlačenjem hrvatskog ambasadora u Podgorici, što se neće pozitivno odraziti na crnogorsko napredovanje u pregovorima sa EU.¹²⁴

Umjesto zaključka

Na osnovu svega navedenog, dolazimo do zaključka da bez obzira na hiljadugodišnju državnost Crne Gore, u ovom radu je ukazano značaj transformacije crnogorskog habitusa u skladu sa međunarodnim odnosima i dešavanjima na svjetskoj političkoj sceni. Iz tog razloga se podvlači bitnost definisanja spoljnopolitičkog kursa Crne Gore. Jer, Zapadni Balkan, uprkos nastojanjima balkanskih država da dosegnu evropske vrijednosti i standarde, i danas u sebi nosi prizvuk pežorativnog značenja koje se vezuje za rat, etničke sukobe, nerazvijenost i

5/12/crnogorska-vlada-usvojila-amandmane-na-predlog-rezolucije-o-genocidu-u-srebrnici/, pristup: 1. 10. 2024.

¹²⁴ *Radio Slobodna Evropa*, „Skupština Crne Gore usvojila rezoluciju o Jasenovcu, opozicija napustila glasanje“, objavljeno: 28. 6. 2024, <https://www.google.com/amp/s/www.slobodnaevropa.org/amp/skup%25C5%25A1tina-crne-gore-jasenovac/33013320.html>, pristup: 1. 10. 2024.

primitivizam. Međutim, uprkos svemu, ovaj prostor je upravo zbog svog geostrateškog značajao već duži vremenski period „postao poligon geopolitičkog nadmetanja.“¹²⁵

Crna Gora je promjenom svoje spoljnopolitičke orijentacije i prioriteta (1997) trasirala put ka zapadnom svijetu, odnosno evropskim i evroatlantskim integracijama. Bilo je to zaista dug put, praćen brojnim trzavicama, preprekama i problemima. Ipak, Crna Gora je od strane međunarodne zajednice prepoznata kao država koja zagovara mir i promoviše stabilnost u regionu. Članica je brojnih regionalnih inicijativa i univerzalnih međunarodnih organizacija. S tim u vezi, svoju evropsku orijentaciju je potvrdila u par navrata, a svoj spoljnopolitički put je krunisala 2010. godine kada je postala zemlja kandidat za članstvo u Uniju, odnosno 2017. godine kada je postala članica NATO saveza.

Svojom skromnom diplomatskom mrežom i vođenjem spoljne politike koja se zasniva na proevropskom konceptu, Crna Gora kao mala evropska država nastoji da se izbori za svim izazovima koji se pojavljuju u međunarodnoj zajednici, pokušavajući da se izbori za svoju poziciju na međunarodnoj političkoj sceni i na taj način privuče inostrani kapital i respektabilne ulagače iz svijeta. Vrijeme će pokazati koliko uspješno.

¹²⁵ Boro Vučinić, „Crna Gora geopolitički u evroatlanskoj sferi uticaja“, Zbornik radova br. 154, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 171.

Literatura:

- „Spoljnopolitički prioriteti Crne Gore“, Vlada Crne Gore, 15. novembar 2007.

- Adžić, Novak, „Božićni ustanak crnogorskog naroda 1919. godine“ (I), *Portal Analitika*, objavljeno: 6. januar 2016. <https://www.portalanalitika.me/clanak/214701>—, pristup: 24.10.2023.

- Adžić, Novak, „Poslanstva u Crnoj Gori (1878–1921) Informator“, Ministarstvo inostranih poslova Crne Gore, Cetinje, 2002.

- *Al Jazeera*, „Crnogorska vlada usvojila amandmane na predlog Rezolucije o genocidu u Srebrenici“, objavljeno: 12.5.2024, <https://www.google.com/amp/s/balkans.aljazeera.net/amp/news/balkan/2024/5/12/crnogorska-vlada-usvojila-amandmane-na-predlog-rezolucije-o-genocidu-u-srebrnici/>, pristup: 1.10.2024.

- Alekšić-Žil Trud, „Razaranje Balkana: Kako su razbili Jugoslaviju?“, Grafo-San, Beograd, 2013.

- Andrijašević, Živko, „Istorija Crne Gore“, drugo dopunjeno izdanje, Vukotić Media, Beograd, novembar 2021.

- Andrijašević, Živko, „Spoljna politika Crne Gore kao predmet crnogorske historiografije“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 27–48.

- Borožan, Đorđe, (ur.), „Leksikon diplomatije Crne Gore“, knjiga 2, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2022.

- Borožan, Đorđe, „Istorijat diplomatije Crne Gore“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 9–20.

- Bulatović, Momir, „Pravila ćutanja“, *Vukotić Media*, Beograd, 2020.

- CdM, „Beogradski sporazum, pokret za nezavisnost...“, <https://www.cdm.me/arhiva/10-godina/beogradski-sporazum-pokret-za-nezavisnost/>, objavljeno: 22.5.2016, pristup: 22.11.2023.

- Čurgus Kazimir, Velimir (ur.), *Bratska hajka – Crna Gora jedna osporavana državnost*, Centar za bezbednost i toleranciju, Beograd, 2013.

- Darmanović, Srđan, „Crna Gora – Nova nezavisna država na Balkanu” u: Centar za monitoring CEMI, „Referendum u Crnoj Gori 2006. godine“, Podgorica, 2006, str. 9–20.

- Dašić, Marko, „Međunarodni politički položaj kao odrednica spoljne politike malih država: studija slučaja Republike Srbije od 2000. do 2018. godine“, doktorska disertacija, *Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu*, Beograd, 2020.

- David Đ. Dašić, „Istorija diplomatije“, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, *Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Beograd, 2015.

- Dimitrijevic, Vojin, Pejic, Jelena, “UN Sanctions: Two Years Later”, in: Dimitris Bourantonis, Jarrod Wiener (eds.), *The United Nations in the New World order: The World Organization at Fifty*, *Palgrave Macmillan*, London, 1996, pp. 124–153.

- Đukanović, Dragan, „Kontinuitet vanjske politike Crne Gore od 1997 godine: uspjesi i izazovi“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 121–137.

- Đukanović, Dragan, „Spoljnopolitičke orijentacije država Zapadnog Balkana: uporedna analiza“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, godina 4, broj 4, Beograd, 2010, str. 295–313.

- Đukanović, Dragan, „Spoljnopolitičke orijentacije država Zapadnog Balkana: uporedna analiza“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, godina 4, broj 4, Beograd, 2010, str. 295–296.

- Đukanović, Dragan, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Crne Gore nakon obnove nezavisnosti 2006. godine“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, 24, 2019, str. 289–307.

- Đukanović, Dragan, „Spoljnopolitičko pozicioniranje Srbije (SRJ/SCG) od 1992. do 2015. godine“, *Međunarodna politika*, god. LXVI, br. 1158–1159, Beograd, 2015, str. 115–127.

- Đukanović, Dragan, „Vojna neutralnost Srbije u zapadnobalkanskom kontekstu“, u: Srđan Korać (ur.), *Uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost i stabilnost u Evropi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Hanns Siedel Stiftung, Beograd, 2016, str. 270–283.

- Đukanović, Dragan, Lađevac, Ivona, „Definisanje spoljnopolitičkih prioriteta: slučaj Crne Gore“, u: Edita Stojić-Karanović i Slobodan Janković (urs), *Elementi strategije spoljne politike Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2008, str. 32–47.

- Hanf, Kenneth, Soetendorp, Ben, “Adapting to European Integration: Small States and the European Union“, *Routledge Taylor & Francis Group*, London and New York, 1998, pp. 1–6.

- Ilić, Vladislav (ur.), *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja*, Istorija, Interpres, knjiga 5, Beograd, 1970.

- International Crisis Group, „Još uvek kupujući vreme: Crna Gora, Srbija i Evropska unija“, *Balkans Report No. 129*, Podgorica/Belgrade/Brussels, 7. maj 2002.

- Istorijski leksikon Crne Gore, knjiga 5, *Daily Press/Vijesti*, Podgorica, 2006.

- Ivana Jelić, „Odgovornost država u međunarodnom pravu“, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2009.

- Janković, Marija, „Crna Gora i Srbija: Kako je Đukanović okrenuo

leđa Miloševiću i prvi put postao predsjednik“, *BBC News*, objavljeno: 19.10.2020, <http://www.google.com/amp/s/www.bbc.com/serbian/lat/balkan-54538629.amp>, pristup: 12.11.2023

- Knežević, Saša, „Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa“, *Matica*, br. 53, proljeće 2013, str. 209–226.

- Lazović, Budimir, „Državnik u diplomatiji“, *Tokovi*, br. 2, Berane, 2007.

- Lazović, Budimir, „Spoljna politika i diplomatija Crne Gore krajem XIX vijeka i početkom XX vijeka i uloga vojvode Gavra Vukovića“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, 2019, str. 81–106.

- Lekić, Miodrag, „Moj rat protiv rata: Rimski dnevnik jugoslovenskog ambasadora tokom NATO bombardovanja Srbije i Crne Gore“, *Catena Mundi*, Beograd, 2019.

- Lopandić, Duško, „Male i srednje zemlje u međunarodnim odnosima u Evropskoj uniji“, *Međunarodni problemi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, br. 1/2010, str. 79–112.

- Lopičić, Đorđe N., „Konzularni odnosi Crne Gore od XV veka do 1918. godine“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 51–74.

- Lukovac, Branko, „Nastajanje i djelovanje MIP-a Crne Gore u okvirima SFRJ“, *Diplomarius*, magazin Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija, broj 6, mart 2016, str. 50–52.

- Lukovac, Branko, „Spoljna politika Crne Gore u SFRJ, SRJ, SCG i prioriteti spoljne politike Crne Gore“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 75–80.

- Perović, Miodrag, „Crnogorci su nedovršen narod“, intervju odradila Tamara Nikčević, *Dani*, Sarajevo, br. 101,

http://www2.filg.uj.edu.pl/~wwwip/postjugo/texts_display.php?id=53
8, objavljeno: 7. maj 1999, pristup: 5.10.2023.

- Perović, Velimir, „Intervju Momir Bulatović: Milošević tražio da nas prime u NATO da izbegnemo rat“, povodom smrti Momira Bulatovića objavljen intervju koji je aprila 2018. dao za *Ekspres*, objavljeno: 30.9.2019, dostupno na: <https://www.ekspres.net/vesti/intervju-momir-bulatovic-milosevic-trazio-da-nas-prime-u-nato-da-izbegnemo-rat>, pristup: 12.10.2023.

- Radio emisija Pešcanik, emitovana: 21.11.2008, sa temom: „Polovan narod“, govore: profesor filozofije Žarko Puhovski, pravnik Vladimir Todorić, politolog Vladimir Pavićević i pravnica Vesna Rakić-Vodinelić, <https://pescanik.net/polovan-narod-i/>, pristup: 12.11.2023.

- *Radio Slobodna Evropa*, „Skupština Crne Gore usvojila rezoluciju o Jasenovcu, opozicija napustila glasanje“, objavljeno: 28.6.2024, <https://www.google.com/amp/s/www.slobodnaevropa.org/amp/skup%25C5%25A1tina-crne-gore-jasenovac/33013320.html>, pristup: 1.10.2024.

- *Radio Slobodna Evropa*, „Zašto diplomatska služba Crne Gore ne funkcioniše od avgusta 2020. i ko predstavlja državu u inostranstvu?“, objavljeno: 2.7.2024, <https://www.danas.rs/svet7region/zasto-diplomatska-sluzba-crne-gore-ne-funkcionise-od-avgusta-2020-i-ko-predstavlja-drzavu-u-inostranstvu/>, pristup: 1.10.2024.

- Raspopović, Radoslav M., *Diplomatija Crne Gore (1711–1918)*, Istorijski institut Crne Gore i Novinsko-izdavačka ustanova Vojska, Podgorica – Beograd, 1996.

- Rastoder, Šerbo, „Državna uprava u Crnoj Gori“, *Matica*, proljeće 2011, str. 247–294.

- Roberts, Elizabeth, „Serbia – Montenegro – A New Federation?“, Conflict Studies Research Centre, Oxford, March 2002.

- Roganović, Stanko, Špadijer, Marko, „Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori“, *Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske*, Zagreb, 2002.

- Selenić, Slobodan, „Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije“, *Annales for Istrian and Mediterranean Studies: Series Historia et Sociologica*, Vol. 24, No. 4, 2014, str. 553–562.

- Selenić, Slobodan, „Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije“, *Annales for Istrian and Mediterranean Studies: Series Historia et Sociologica*, Vol. 24, No. 4, 2014, str. 553–559.

- Šarkinović, Hana, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica*, ljeto 2014, str. 169–208.

- Šorović, Mira, „Uticaj Crne Gore na spoljnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Državne zajednice Srbija i Crna Gora (1992–2006)“, doktorska disertacija, Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2024.

- Ustav Crne Gore, Službeni list Crne Gore, br. 1/2007.

- Ustav Savezne Republike Jugoslavije, Službeni list SRJ, br. 1/92.

- Vučinić, Boro, „Crna Gora geopolitički u evroatlanskoj sferi uticaja“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, Zbornik radova br. 154, Odjeljenje društvenih nauka, Podgorica, 2019, str. 161–185.

- Vujović, Dimitrije Dimo, „O kontroverzama u shvatanjima ujedinjenja Crne Gore i Srbije“, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd, 1987.

- Vujović, Dimitrije Dimo, *Podgorička skupština 1918*, Školska knjiga/Stvarnost, Zagreb, 1989.

- Vukadinović, Radovan, *Politika i diplomacija*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1984.

- Vukadinović, Radovan, *Teorije vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005.

- Vukčević, Mladen, „Odluke AVNOJ-a i vertikala crnogorske državnosti“, *Matica*, br. 56–57, zima 2013/proljeće 2014, str. 7–24.

- Vukićević, Boris, „Crnogorski kadrovi u diplomatskoj službi socijalističke Jugoslavije“, *Istorijski zapisi*, godina XCIV, broj 3–4, 2021, str. 123–150.

- Vukićević, Boris, “Foreign Relations of Post-Independence Montenegro: A Change of Direction”, *Lithuanian Foreign Policy Review*, Vol. 36, 2017, pp. 107–135.

EKOLOŠKO PRAVO

Dragoljub Drašković

The paper deals with environmental law, i.e. environmental protection law, as a new branch of law that is still being constituted and developed, both at the national and international normative level. The author believes that the current environmental issues caused by the accelerated technical and technological development and industrialization have imposed the need to establish a certain system of norms that regulate the way people behave in their habitat. The right to a healthy environment, as a new human right in the constitutional and legal system in the EU countries is embodied in the corresponding legal documents. However, Montenegro has so far failed to build a solid methodological foundation for its national environmental law, as well as to precisely define its subject matter. The author concludes that much more needs to be done to develop and improve environmental law and its application.

U cilju teorijske podrške sve većem jačanju značaja ekološkog prava, tj. prava zaštite životne sredine, u ovom tekstu će biti riječi o nastanku, razvoju, predmetu, sadržini i pravnim izvorima ove grane prava. Radi se o relativno novoj i mladoj pravnoj disciplini, koja se u savremenim uslovima još uvijek konstituiše i razvija, kako u međunarodnom, tako i u domaćem pravu. Zaštita životne sredine je tokom razvoja ljudskog društva

predstavljala globalni svjetski problem na međunarodnom i regionalnom nivou, ali i u okvirima nacionalnih državnih i pravnih sistema, da bi u posljednjih pet decenija konačno dobila status pozitivnopravne zaštite.

Životna sredina i njena zaštita je postala predmet prava, a pravo na zdravu životnu sredinu, bez obzira na sve razlike u konkretnoj fizionomiji i formulacijama pravnih akata kojima se životna sredina štiti, konstitucionalizovano kao jedno od novih univerzalnih ljudskih prava. To pravo se izgrađuje na osnovi prirodne sredine u kojoj čovjek živi, u širem smislu ekosa, koji čini stub Heksagona prirodnog prava. Ono je u procesu svog konstituisanja u sebe uključilo i pravo na život u zdravoj životnoj sredini, pravo na korišćenje prirodnih resursa i bogatstava, pravo na informisanje o stanju životne sredine, kao i pravo na učešće u odlučivanju o svim pitanjima od značaja za životnu sredinu. Pravna teorija je sve vrijeme nastojala da pravo na zdravu i zaštićenu životnu sredinu izgradi kao posebno i samostalno pravo, nezavisno od drugih osnovnih prava čovjeka.

U Crnoj Gori ekološko pravo predstavlja granu prava koja je počela da se razvija krajem prošlog i početkom ovog vijeka. Sve do 2004. godine ono, međutim, nije imalo značajniju ulogu u reformi prava i države. Tada je proces priključivanja Crne Gore Evropskoj uniji nesumnjivo ubrzao razvoj mnogih životnih i društvenih oblasti i njihovo pravno regulisanje, pa tako i područje zaštite životne sredine i pravne discipline koja ga uređuje. U procesu pridruživanja Crna Gora je započela kompleksni postupak usklađivanja nacionalnog zakonodavstva sa propisima Evropske unije¹. Radi se o usvajanju pravnih tekovina Evropske unije kroz izmjene važećeg zakonodavstva,

¹ Pristupni pregovori Evropske Unije sa Crnom Gorom otpočeli su u junu 2012. godine. Do sada su otvorena 33 poglavlja, od kojih su tri privremeno zatvorena. U međuvremenu, Crna Gora je intenzivno sprovela Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju.

ali i donošenje novih zakona, a zatim o njihovoj adekvatnoj primjeni u praksi.

Cilj Evropske unije u oblasti zaštite životne sredine je promovisanje snažne klimatske akcije, podsticanje održivog razvoja i harmonizacija sistema zaštite životne sredine sa drugim politikama Evropske unije. Pravne tekovine Evropske Unije (*Acquis communautaire*)² uređuju i oblast zaštite životne sredine i obuhvataju propise koji se odnose na klimatske promjene, kvalitet voda i vazduha, upravljanje otpadom, zaštitu prirode, industrijsko zagađenje, hemikalije, buku i civilnu zaštitu. Poglavlje 27 *Acquis*-a – Životna sredina i klimatske promjene – otvoreno je u decembru 2018. godine. Širina i kompleksnost sadržine čini zaštitu životne sredine jednim od najzahtjevnijih područja za usklađivanje koje obuhvata više od dvije stotine većih pravnih akata kojima se uređuju pojedina pitanja.

Životna sredina kao predmet uređivanja ekološkog prava

Opšti pojam životne sredine dugo nije bio utvrđen u pravnoj regulativi i teoriji, čak ni na međunarodnom nivou. Predmet interesovanja bili su uglavnom neki posebni aspekti životne sredine za čije regulisanje su donošeni normativni dokumenti. Konstantno je, međutim, bila prisutna svijest o značaju životne

² *Acquis Communautaire* (skraćeno „*acquis*“) predstavlja komunitarno pravo, ali i pravne tekovine EU, kao sistem pravnih akata koji uključuje primarno i sekundarno zakonodavstvo EU i skup je prava i obaveza zemalja članica EU. To pravo obuhvata i sadržinu, načela, političke ciljeve, planove i programe osnivačkih ugovora, zakonodavstvo donijeto na osnovu tih ugovora, presude Suda pravde EU, deklaracije i rezolucije koje je usvojila EU, mjere koje se odnose na zajedničku spoljnu i bezbjednosnu politiku, pravosuđe i unutrašnje poslove, međunarodne ugovore koje je sklopila EU, kao i ugovore između zemalja članica EU. Država koja teži članstvu u EU mora prihvatiti odluke iz osnivačkih ugovora i uskladiti svoje zakonodavstvo sa *Acquis Communautaire*.

sredine i nužnosti očuvanja prirodnih vrijednosti kao uslova opstanka i napretka ljudskog društva. Uviđalo se da je životna sredina kao čovjekovo prirodno okruženje, zbog evidentnog tehničko-tehnološkog napretka društva, u mnogim oblastima sve više izložena različitim vidovima narušavanja. Izgradnjom velikih industrijskih kapaciteta, čak i u gradskim zonama, korišćenjem savremenih izvora energije i krupnih naučnih i tehničkih dostignuća, kao pozitivnih efekata razvoja proizvodnog procesa i društva u cjelini, stvoreni su uslovi za kvalitetniji život ljudi, ali i izazvane značajne negativne posljedice u prirodnom okruženju čovjeka u vidu njegovog ugrožavanja ili oštećenja.

U pravnoj teoriji životna sredina se različito definiše. To je posljedica činjenice da, kao što je rečeno, do kasno nije data generalna teorijska definicija kojom bi na opšti način bilo utvrđeno značenje ovog pojma. Može se navesti npr. mišljenje po kojem se pod pojmom životne sredine podrazumijeva skladna cjelina i idealna harmonija različitih, čovjeku gotovo nevidljivih, faktora koji kao takvi postoje samo na zemlji i stvaraju uslove za odvijanje života i za sam taj život.³

Sva do danas iznijeta shvatanja pojma životne sredine mogu se ipak, najšire gledano, svrstati u tri osnovne grupe. Prvo je usko gledanje po kojem je životna sredina praktično prirodna sredina koja čovjeka okružuje, koju on koristi onako kako se ona ispoljava, bez potrebe da je mijenja svojim aktivnostima i djelovanjem. Tako posmatrana, životna sredina obuhvata prirodno okruženje i elemente prirode u njemu (vazduh, vodu, zemlju, klimu, biljni i životinjski svijet, zračenja, buku, vibracije itd). Po drugom, širem shvatanju, životnu sredinu čini ne samo prirodno, već i političko, ekonomsko i kulturno čovjekovo okruženje. Ovako shvaćena, u ovom obliku svoga ispoljavanja, životna sredina uključuje, dakle, sve političke,

³ V. Čok, Međunarodno-pravna zaštita životne sredine, *Bezbednost i društvena samozaštita*, br. 4, Beograd, 1990, str. 16.

ekonomske, socijalne i kulturne odnose, odnosno sva područja na kojima se posredno ili neposredno odvija čovjekova životna i radna aktivnost. Životna sredina je rezultat kontinuiranog djelovanja čovjeka kroz istoriju koji je svojim radom stvara, izgrađuje, razvija i usavršava i zato obuhvata njegovo ukupno okruženje (gradove, sela, naselja, infrastrukturu, idustrijske, istorijske, kulturne i druge objekte).

Shvaćena u ovom, širem smislu, životna sredina se u značajnoj mjeri podudara sa pojmom *ekosistema*, pod kojim se, prema crnogorskom Zakonu o životnoj sredini podrazumijeva dinamička zajednica živog svijeta (biocenoze) i staništa (biotopa) koji međusobno djeluju u određenom prostoru.⁴ Na taj način se još jednom potvrđuje uzajamni odnos između čovjeka i prirode u kojem su kroz istoriju bili međusobno povezani u jednu čvrstu cjelinu. Taj odnos je uvijek prožimala složenost i ispreplijetanost međusobnih interesa, uz povratni uticaj jednih na druge. „Upravo ta interakcija čovek – životno okruženje, tj. životna sredina, predstavlja osnov čitavog savremenog prava zaštite životne sredine“⁵. Tako se dolazi i do trećeg, normativističkog shvatanja pojma životne sredine, po kojem životna sredina predstavlja ono što je normativnim aktima utvrđeno i definisano kao takvo. Upravo to normativno određenje životne sredine predstavlja začetak nove grane prava o životnoj sredini u pravnim sistemima savremenih država – ekološkog prava.

Normativno određenje i definicije pojma životne sredine i zaštite životne sredine razlikuju se u ustavnim i zakonskim aktima pojedinih država. U nacionalnom crnogorskom zakonodavstvu se životna sredina definiše kao prirodno okruženje: vazduh, zemljište, voda i more, biljni i životinjski svijet; pojave

⁴ Član 6, stav 1, tačka 12) Zakona o životnoj sredini, *Sužbeni list Crne Gore*, br.48/2008, 40/2010, 40/2011 i 27/2014.

⁵ S. Lilić, *Zaštita životne sredine, lokalna samouprava i lokalna Agenda 21*, *Lex Forum*, br. 5–8, 2005, str. 15.

i djelovanja: klima, jonizujuća i nejonizujuća zračenja, buka i vibracije, kao i okruženje koje je stvorio čovjek; gradovi i druga naselja, kulturno-istorijska baština, infrastrukturni, industrijski i drugi objekti.⁶ Zaštita životne sredine, prema istom zakonu, je, pak, skup aktivnosti, mjera, uslova i instrumenata kojima se prati, sprječava, ublažava i ograničava zagađivanje životne sredine, čuva i održava prirodna ravnoteža, održivo koriste i unapređuje prirodne i radom stvorene vrijednosti.⁷

Nastanak i razvoj ekološkog prava

Sve do polovine XX vijeka svijest o značaju životne sredine i njene zaštite u najvećem broju čak i najrazvijenijih država svijeta još uvijek je bila nedovoljno razvijena. Životnoj sredini nije pridavana potrebna pažnja. Samo sporadično, u okviru zakona koji su uređivali određena konkretna područja društvenog života, regulisani su i pojedini aspekti životne sredine. Nije postojala posebna zakonska regulativa u ovoj oblasti, pa samim tim ni pravo životne sredine kao posebna grana prava.

Od 60-ih godina prošlog vijeka počinje da jača svijest o životnoj sredini kao društvenoj i prirodnoj vrijednosti koja zaslužuje posebnu zaštitu zbog njene sve veće ugroženosti. Ta svijest postepeno dobija političku i pravnu fizionomiju u brojnim međunarodnim dokumentima. U Rezoluciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 1968. godine konstatovano je pogoršanje stanja životne sredine i njegov negativni uticaj na život čovjeka u njoj. Takav stav doveo je do pojačane aktivnosti na nivou država i regiona, ali i u širim razmjerama, na utvrđivanju mjera za zaštitu životne sredine. Donijet je određeni broj dokumenata u nacionalnim okvirima i na međunarodnom nivou koji su se bavili životnom sredinom i njenom zaštitom. Švedska je 1969.

⁶ Član 6, stav 1, tačka 1) Zakona o životnoj sredini.

⁷ Član 6, stav 1, tačka 2) Zakona o životnoj sredini.

godine donijela Zakon o zaštiti životne sredine kao prvi ekološki zakon koji je na prilično potpun način uređivao zaštitu životne sredine i predstavljao začetak budućeg cjelovitog sistema prava na zdravu životnu sredinu i pravnu zaštitu tog prava.

Zaštita životne sredine dalje dobija svoje mjesto kao sastavni dio nacionalnih politika pojedinih evropskih država⁸. Pojedini novi principi u zaštiti životne sredine dobijaju karakter i značaj ustavnih načela⁹, kao što su princip „predostrožnosti“, princip „zagađivač plaća“, princip „saradnje“ itd¹⁰. Ustavi država postepeno utvrđuju pravo na zdravu životnu sredinu kao jedno od osnovnih prava čovjeka i sistematizuju ga u djelovima koji uređuju ljudska prava i slobode i njihovu zaštitu. Najrazvijenije zemlje počinju i zakonima da uređuju zaštitu životne sredine tako da ona postaje predmet nacionalnih zakonodavstava¹¹.

Iako prvi ugovori o osnivanju Evropske zajednice, pa ni Rimski ugovor o Evropskoj ekonomskoj zajednici (EEC Ugovor) od 1957. godine, ne uključuju pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu i njegovu zaštitu, u okviru Zajednice se već tada

⁸ Kao primjer može se navesti prvi federalni ekonomski program SR Njemačke od 1971, nakon kojeg je, na osnovu Zakona o vodenim resursima od 1957. i Zakona o atomskoj energiji od 1959, koji su predstavljali normativni začetak budućeg njemačkog ekološkog prava, donijeto nekoliko ekoloških zakona.

⁹ Federalni ustav SR Njemačke od 1994. jemči zaštitu životne sredine u članu 20 na sljedeći način: „U duhu svoje odgovornosti spram budućih generacija, država će kroz okvire odredbi ovog ustava, posebnih zakona, pravosudnih institucija i prakse sudova štititi osnovne prirodne uslove života“. Slične odredbe sadrže i ustavi država članica.

¹⁰ O ovim principima vidjeti više: M. Kostić, Arhuska Konvencija i zaštita životne sredine u Evropskoj uniji, *Pravni život*, br. 9, Beograd, 2008, str. 454.

¹¹ Evropske države, u skladu sa sopstvenim specifičnostima životne sredine, donose zakone kojima uređuju zaštitu životne sredine i izgrađuju novu granu prava po ugledu na njemačko ekološko pravo. Na toj osnovi nastaje buduće ekološko pravo Evropske unije.

jasno uviđa nužnost normativnog uređivanja te oblasti. Normativna aktivnost u zaštiti životne sredine je postepeno intenzivirana sedamdesetih godina prošlog vijeka kada je shvaćeno da životna sredina i njena zaštita postaje sve značajnija za budućnost čovječanstva. Kao početak razvoja prava životne sredine u okviru Evropske zajednice može se uzeti stupanje na snagu Jedinstvenog evropskog akta 1987. godine kojim je Zajednici dato u nadležnost da u oblasti životne sredine donosi pravne akte sa obavezujućom snagom. Ugovor iz Matrihta od 1992. godine, kojim Evropska zajednica prerasta u Uniju¹², konačno sadrži opredjeljenje Evropske unije da izgrađuje normativni sistem zaštite životne sredine na globalnom nivou, a ne samo kroz pojedinačne akte država, kako donošenjem sopstvenih propisa, tako i usaglašavanjem normativnih akata država sa pravom Unije¹³. Matrihtskim ugovorom zaštita životne sredine je utvrđena kao jedan od osnovnih principa Unije. Države članice su neposredno obavezane za ostvarivanje Ugovora. Uporedno stvaranje nacionalnih ekoloških prava i prava Evropske unije vodilo je konstituisanju prava čovjeka na život u zdravoj životnoj sredini, odnosno međunarodnog ekološkog prava, kao jednog od osnovnih demokratskih prava.

Takvi stavovi su na međunarodnom nivou dalje potvrđeni u Principu 2 Stokholmske konferencije UN o čovjekovoj sredini održane 1972. godine, na kojoj je donijeta Stokholmska deklaracija¹⁴ o načelima zaštite životne sredine. To je jedan od prvih međunarodnih dokumenata koji uređuje odnos čovjeka prema prirodi i jasno utvrđuje pravo na životnu sredinu kao

¹² Ugovor o Evropskoj uniji, Matrihtski ugovor, potpisan je 7. februara 1992, a stupio na snagu 1. novembra 1993.

¹³ Članstvo države u Evropskoj uniji automatski znači da njeno nacionalno zakonodavstvo mora uvažavati ciljeve i zadatke koje Unija postavlja.

¹⁴ *United Nations Declaration the Protection of the Environment*, Stockholm, 1972.

individualno pravo čovjeka i preduslov za uživanje drugih njegovih prava. Deklaracija ističe da „ljudsko biće ima pravo na slobodu, ravnopravnost i adekvatne uslove životne sredine, u nekoj životnoj sredini čiji kvalitet omogućava život u dostojanstvu i blagostanju...“ (Načelo I Deklaracije). Sa Stokholmskom deklaracijom zaštita životne sredine i njen značaj za život i zdravlje čovjeka konačno postaje normativno uvažena na međunarodnom nivou. Deklaracija je predstavljala pravni osnov za dalje normativno uređivanje prava životne sredine i nastanak i ubrzani razvoj međunarodnog ekološkog prava. Zato se Stokholmska deklaracija u teoriji smatra početkom regulacije zaštite životne sredine u savremenim uslovima. Deklaracija je pokrenula koncept „održivog razvoja“ (*sustainable development*)¹⁵. Taj princip je dobio svoje konačno uobličjenje na Konferenciji u Rio de Žaneiru.

Usljedilo je zaključivanje niza međunarodnih ugovora i donošenje velikog broja deklarativnih akata na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou koji su dalje razrađivali osnovne principe Stokholmske deklaracije. Ti dokumenti su predstavljali osnovu dalje izgradnje pravnog okvira za zaštitu životne sredine na nivou međunarodne zajednice. Tu prije svega treba pomenuti Deklaraciju Ujedinjenih nacija o životnoj sredini kojom su utvrđeni polazni principi za međunarodne, regionalne i nacionalne akte koji su dalje donošeni. Osnivanjem Agencije UN za zaštitu okoline (United Nations Environment Programme – UNEP) zaštita životne sredine je međunarodno institucionalizovana, što je značajno uticalo na dalji razvoj ekološkog prava na međunarodnom nivou.

Iz ovog perioda treba pomenuti još dva međunarodna dokumenta za zaštitu ljudskih prava koji na međunarodnom planu

¹⁵ Koncept održivog razvoja sadržan je u principu međugeneracijske solidarnosti, odnosno, odgovornosti sadašnjih generacija za očuvanje prirodnih dobara i životne sredine za buduće generacije.

izričito garantuju pravo čovjeka na život u zdravoj životnoj sredini. To su Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda (1981)¹⁶ i Sansalvadorski protokol¹⁷ uz Američku povelju o ljudskim pravima¹⁸.

Dvadeset godina nakon Stokholmske deklaracije na Konferenciji Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju održanoj u Rio de Žaneiru 1992. godine usvojen je sljedeći značajan međunarodni akt, Deklaracija o životnoj sredini i razvoju¹⁹. U Deklaraciji se ističe pravo čovjeka na život u zdravoj životnoj sredini na način da „države snose ...odgovornost za obezbjeđenje da aktivnosti pod njihovom jurisdikcijom ili kontrolom ne prouzrokuju štetu životnoj sredini drugih država ili područja izvan granica njihove nacionalne jurisdikcije“²⁰. Za razliku od Stokholmske deklaracije, Deklaracija iz Rio de Žaneira pravo životne sredine tretira prije svega kao skup procesnih prava čije ostvarivanje je obaveza svih društvenih subjekata uključenih u obezbjeđivanje i zaštitu zdrave životne sredine. Na nacionalnom nivou, građanin mora imati odgovarajući pristup informacijama o životnoj sredini kojima raspolažu organi državne vlasti i mogućnost da učestvuje u procesu donošenja odluka. Zaštita ovog prava uključuje i pravo na djelotvoran pravni lijek u

¹⁶ *African Charter on Human Rights and People's Rights*. U članu 24 Povelje se svim narodima garantuje pravo na zdravu životnu sredinu koje omogućava normalan život.

¹⁷ *Additional Protocol to the American Convention of Human Rights in the area of Economic, Social and Cultural Rights* – Sansalvadorski protokol o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima usvojen 1988. i u članu 11 svakom garantuje život u zdravoj životnoj sredini i pristup osnovnim javnim službama. Države se obavezuju da promovišu zaštitu, očuvanje i unapređenje životne sredine.

¹⁸ Usvojena 1969.

¹⁹ *Declaration on Environment and Development; United Nations Conference on Environment and Development*, Rio de Janeiro, 1992.

²⁰ Preambula i Princip 2 Deklaracije.

odgovarajućem upravnom ili sudskom postupku. Deklaracijom je ojačan princip održivog razvoja i utvrđeno da je za obezbjeđenje zdrave životne sredine i njene zaštite neophodan udruženi napor svih odgovornih društvenih subjekata.

Od međunarodnih dokumenta koji su dalje donijeti za razvoj ekološkog prava poseban značaj ima Ministarska deklaracija koja je usvojena na Trećoj ministarskoj konferenciji pod nazivom „Životna sredina u Evropi“ (Third Ministerial Conference “Environment for Europe”) održanoj u Sofiji 1995. godine.

Značajnu ulogu u konstituisanju i razvoju ekološkog prava zauzima i Arhuska konvencija koja je zaključena 25. juna 1998. godine na Četvrtoj ministarskoj konferenciji, u okviru Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija „Životna sredina za Evropu“, održanoj u Arhusu u Danskoj²¹, a stupila na snagu 30. oktobra 2001. godine. Konvenciju su potpisale Evropska unija i 35 zemalja zapadne i istočne Evrope.²² Njenim prihvatanjem države su preuzele obavezu da u svoja zakonodavstva ugrade sve demokratske standarde i principe utvrđene na međunarodnom nivou u oblasti zaštite životne sredine. U skladu sa principom održivog razvoja, Konvencija utvrđuje pravo čovjeka da živi u adekvatnoj životnoj sredini koja mu obezbjeđuje zdrav život, a time i lični i moralni integritet. Konvencija istovremeno proklamuje i obavezu da se životna sredina štiti i razvija u interesu kako sadašnjih, tako i svih budućih generacija. I prema ovoj Konvenciji građanima se mora

²¹ Puni naziv Arhuske konvencije glasi: *The UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters* – Konvencija o pristupu informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pristup pravosuđu po pitanjima koja se odnose na životnu sredinu/Aarhuska Konvencija.

²² Skupština Crne Gore je usvojila Zakon o potvrđivanju Konvencije, ratifikovala Konvenciju 12. maja 2009. *Službeni list Crne Gore – Međunarodni ugovori*, br. 38/2009.

obezbijediti pravo na pristup informacijama, pravo na učešće u donošenju odluka, kao i pravo na zaštitu ovih prava pred nadležnim državnim organima. Upravo ta prava, međusobno povezana, omogućavaju uspješno ostvarivanje prava na zdravu životnu sredinu. Konvencija je bitno ubrzala razvoj ekološkog prava na međunarodnom nivou.

Od usvajanja Arhuske konvencije Evropska unija intenzivno radi na usaglašavanju nacionalnih zakonodavstava iz oblasti zaštite životne sredine sa zahtjevima Konvencije. U tom cilju donose se normativni dokumenti koji obavezuju organe Unije, ali i institucije država članica. Među njima treba pomenuti pravne akte Evropskog parlamenta i Savjeta i to: Direktivu 2003/4/EC o pristupu javnosti informacijama o životnoj sredini, Direktivu 2003/35/EC o učešću javnosti u donošenju odluka o izradi posebnih ekoloških planova i programa i Uredbu br. 376/2006 o primjeni odredbi Arhuske konvencije na institucije i tijela Evropske zajednice. Evropska unija se sve više usmjerava na preduzimanje preventivnih radnji i mjera u cilju očuvanja, zaštite i unapređenja životne sredine i zdravlja ljudi.

Lisabonskim ugovorom²³ po prvi put se, kao primarni cilj u sprovođenju zaštite životne sredine, utvrđuje i „poboljšanje“ životne sredine. Prethodni akti su propisivali samo obavezu „očuvanja“ životne sredine. Prema odredbama ovog ugovora, zaštita i poboljšanje životne sredine i održivi razvoj treba da budu osnovne vrijednosti, ne samo unutar Evropske unije, već i u odnosima između Unije i svih drugih država (član 3 Ugovora). Druga značajna karakteristika Ugovora je u tome što utvrđuje zajedničku odgovornost država članica i Evropske unije za dalje

²³ Potpisan 13. decembra 2007. u Lisabonu, a stupio na snagu 1. decembra 2009. nakon ratifikacije u svim zemljama članicama. Puni naziv Ugovora je: *Ugovor o izmjenama i dopunama Ugovora o stvaranju Evropske unije (Mastrihtski ugovor) i Ugovora o stvaranju Evropske ekonomske zajednice (EEZ) (Rimski ugovor).*

sprovođenje programa zaštite životne sredine (član 194 Ugovora).

U narednom periodu sve veći broj država svojim pravnim aktima, prije svega ustavima i zakonima, uređuje zaštitu životne sredine i garantuje pravo čovjeka da živi u zdravoj životnoj sredini. Time se istovremeno vrši i nužno usklađivanje i prilagođavanje nacionalnih pravnih sistema u oblasti zaštite životne sredine međunarodnim standardima. Najveći problem u sprovođenju regulative Evropske unije i dalje je predstavljala nedovoljna ili neadekvatna implementacija direktiva, kao osnovnih pravnih akata Unije u ovoj oblasti, u nacionalna zakonodavstva. Države članice su najčešće samo djelimično uključivale direktive u svoje pravne sisteme ili ih, pak, neadekvatno primjenjivale. To je dobrim dijelom bila posljedica činjenice da su države samostalno odlučivale o postupku i načinu primjene direktiva, i pored njihovog obavezujućeg karaktera.

Sadržina, predmet, pravna priroda i karakteristike prava na život u zdravoj životnoj sredini

Na iznijeti način postepeno se dolazi do stanja da se može govoriti o ekološkom pravu kao cjelini materijalnih i procesnih prava koja čine simbiozu sa korpusom osnovnih ljudskih prava. Sve izraženije prijetnje životnoj sredini izazvane ubrzanim tehničko-tehnološkim razvojem i industrijalizacijom društva nametnule su potrebu uspostavljanja određenog sistema normi kojima se uređuje način čovjekovog ponašanja u sredini u kojoj živi, kao dijela ukupnog društvenog i pravnog poretka. Pravna disciplina koja sadrži te pravne norme i uređuje čovjekov odnos prema prirodi naziva se ekološko pravo ili pravo zdrave životne sredine²⁴. Kao posebna grana prava, ekološko pravo može se

²⁴ Ovo pravo se još naziva i pravom životne sredine, pravom okoline i sl.

Vidjeti više: I. Kovačević, *Ekološko pravo i ekološka politika*, Evropski defen-

označiti kao sistem ekološkopравnih normi koje pravno uređuju i determinišu ekološkopравni odnos kao društveni odnos čovjeka prema prirodi koja ga okružuje u cilju zaštite životne sredine i očuvanja prirodnih vrijednosti²⁵.

Ekološko pravo danas se ubrzano izdvaja kao posebna grana prava koja dobija svoje mjesto u svim pravnim sistemima, naročito u razvijenim zemljama u kojima se i ono sve više razvija. To pravo reguliše kriterijume, uslove, način i postupak za ostvarivanje prava čovjeka na život u zdravoj životnoj sredini. Kao jedna od vodećih grana međunarodnog prava u koju se razvija, ekološko pravo svojim normama obavezuje sve relevantne međunarodne i domaće društvene subjekte da uređuju životnu sredinu i izgrađuju društvo i prirodu na ekološkim osnovama.

O pravnoj prirodi, sadržini i obimu prava na život u zdravoj životnoj sredini u pravnoj teoriji postoje različita shvatanja. Najčešće se smatra da se radi o novoj grani prava koja još nije dovoljno razvijena već tek nastaje, što nameće nužnost određivanja njegovog mjesta među drugim pravima čovjeka. Prema tim shvatanjima, pravo na život u zdravoj životnoj sredini predstavlja specifičnu simbiozu građanskih i političkih prava sa jedne, i socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava sa druge strane²⁶. Iznijeto je i mišljenje da pravo na zdravu životnu sredinu i njegova zaštita čini sastavni dio prava na solidarnost²⁷,

dologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, 2012, str. 45–46; V. Joldžić, Ekološko pravo Opšti i Posebni deo (Primer Srbije-države u tranziciji), Beograd, 2008, str. 12–17. U evropskim državama ovo pravo ima nazive i: *Ecological Law*, *Droit de l'environnement*, *Diritto del ambiente* i sl.

²⁵ U tom smislu i: S. Lilić, M. Drenovak, *Ekološko pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014, str. 19–20.

²⁶ A. Birne, A. Boyle, C. Redgwel, *International Law and the Environment*, Oxford University Press, second edition, 2009, p. 356–360.

²⁷ Pravo na solidarnost uključuje i pravo na razvoj, pravo na mir, pravo na

ili, pak, da ga treba smatrati jednim od ljudskih prava „treće generacije“ koja tek dobijaju svoje mjesto u korpusu ljudskih prava²⁸.

U svakom slučaju, ekološka prava se kao ustavna kategorija pojavljuju relativno kasno, zbog čega predstavljaju nova prava. U ta prava mogu se, prije svega, ubrojati pravo na zdrav život i pravo na zdravu životnu sredinu. To su prirodna i neotuđiva prava svih živih bića, a prvenstveno čovjeka. Ona su neophodna pretpostavka života, zdravlja, dostojanstva i integriteta čovjeka, njegovog biološkog i duhovnog opstanka i jedan od osnovnih i bitnih uslova za uživanje svih drugih ljudskih prava²⁹. Pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu izvorno predstavlja prirodno pravo čovjeka da živi u zdravoj životnoj sredini, a tek kasnije postaje predmet normativnog uređivanja i dobija status ustavom garantovanog prava u većini država. Iako, kao što će se dalje vidjeti, prioritetno predstavlja predmet regulacije ustavnog prava, izgleda nesporno da to pravo sadrži elemente različitih grana prava sa kojima se graniči, prije svega građanskog prava, ali i drugih grana prava koje se bave zaštitom životne sredine. Po tradicionalnoj kategorizaciji prava čovjeka pravo na zdravu životnu sredinu bi pripadalo grupi socijalno-ekonomskih prava i u ustavima država se uglavnom i sistematizuje u tu kategoriju prava. Ali norme prava životne sredine su svakako specifičnog karaktera u odnosu na norme drugih grana prava u okviru kojih su sadržane. Kasnije se sve više uviđa razlika između materijal-nopravne i procesnopravne komponente ovog prava. Pri tome,

korišćenje rezultata zajedničkog nasljeđa čovječanstva, pravo na komunikaciju i pravo na samoopredjeljenje. Više o pravu solidarnosti vidjeti u: V. Dimitrijević, M. Paunović, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1996.

²⁸ Vidjeti više: M. Kostić, Pravo na pristup informaciji o životnoj sredini u Evropskoj uniji, *Strani pravni život*, br. 3, 2007, str. 49.

²⁹ Ibidem, str. 60.

sa stanovišta zaštite životne sredine, procesnopravna strana prava na zdravu životnu sredinu dobija sve više na značaju, posebno nakon usvajanja Arhuske konvencije. Pravni sistem izgrađen na bazi tog aspekta prava na zdravu životnu sredinu predstavlja, u stvari, mehanizam preko kojeg se štiti prirodna sredina i život u njoj.

Garantovanje prava na zdravu životnu sredinu kao ustavnog, osnovnog ljudskog prava, podrazumijeva istovremeno i propisivanje obaveze svakog subjekta na svaranje uslova za njegovo nesmetano uživanje, tako da se „pravo na zdrav život vezuje i uz dužnost svakog da u okviru svojih ovlašćenja i poslova posebno brine o prirodi i ljudskoj sredini“³⁰. Kao nosioci dužnosti i obaveza na ostvarivanju ekološkog prava javljaju se države, građani, pravna lica, privredni subjekti, međunarodne, vladine, nevladine organizacije itd. Ustavi po pravilu sadrže odredbe da je svako, a posebno država, dužan da preduzima mjere za zaštitu životne sredine.

Ustavne i zakonske garancije prava na zdravu životnu sredinu u Crnoj Gori

U Crnoj Gori od sedamdesetih godina XX vijeka zaštita životne sredine dobija značajnije mjesto i ulogu. Na nivou države počinje donošenje zakonskih i podzakonskih akta iz oblasti ekološkog prava. Naime, sprovođenje Deklaracije o ekološkoj državi Crnoj Gori (20. septembar 1991)³¹ kojom je Crna Gora proglašena ekološkom državom zahtijevalo je posebne normativne akte i angažovanje svih relevantnih društvenih subjekata u njihovom donošenju i primjeni. U

³⁰ M. Pajvančić, *Ekološka prava kao ljudska prava – ustavne garancije, Ekologija i pravo*, Pravni fakultet u Nišu, Centar za publikacije, Niš, 2011, str. 200.

³¹ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 39/1991.

sistemu osnovnih ljudskih prava i sloboda koje Ustav Crne Gore od 2007. godine³² utvrđuje u više od trećine ukupnog broja svojih članova svoje mjesto dobija i pravo na zdravu životnu sredinu. Paralelno sa donošenjem propisa o zaštiti životne sredine vrši se njihovo usklađivanje sa regulativom o zaštiti i unapređivanju životne sredine na međunarodnom nivou.

Ustav Crne Gore već u Preambuli, u četvrtom njenom opredjeljenju, ističe uvjerenje da je država odgovorna za očuvanje prirode, zdrave životne sredine, održivog razvoja, uravnoteženog razvoja svih njenih područja i uspostavljanje socijalne pravde. Iako su u ustavnopravnoj teoriji iznijeta različita gledišta o pravnoj prirodi i pravnom dejstvu preambule ustava, u kojima se ona najčešće smatra deklarativnim dijelom ustavnog teksta, ipak je nesporno da se radi o uvodnom, polaznom dijelu ustavnog akta koji ističe temeljne ciljeve i polazišta države. Tako posmatrano, može se konstatovati da već davanje životnoj sredini i zaštiti životne sredine karaktera načela preambularnog dijela Ustava i jedne od osnovnih vrijednosti ustavnog sistema predstavlja prvi značajan korak ka njenom punom ustavnom konstituisanju. Očuvanje prirode i zdrave životne sredine kao opšteg dobra se već u uvodnom sadržaju Ustava ističe kao prvenstvena dužnost i odgovornost države. Takvo opredjeljenje je logičan nastavak prethodnog proglašenja Crne Gore ekološkom državom. Istovremeno, to je izraz spremnosti da se odlučnije štiti zdrava životna sredina koja je ugrožena tehnološkim razvojem, ali i nemarnim odnosom čovjeka prema prirodi i životnom okruženju. Ovaj polazni osnov Preambule Ustava izražava i spremnost ustavotvorca da u normativnom dijelu Ustava dalje obezbijedi to opredjeljenje garantovanjem niza prava iz domena životne sredine, ali i propisivanjem posebnih obaveza u čuvanju i unapređenju životne sredine.

³² *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007.

Ustav dalje, u članu 1 stav 2, u ustavnoj definiciji karaktera, odnosno osnovnih svojstava države Crne Gore, daje i određenje da je Crna Gora ekološka država, što je logičan slijed opredjeljenja istaknutog u Preambuli Ustava. Taj princip „označava neraskidivu vezu između čovjeka i prirode, odnosno njegovog životnog okruženja“³³. Ekološki karakter države se dalje posebno razrađuje u članu 23 Ustava kojim se direktno uređuje životna sredina i garantuje pravo na zdravu životnu sredinu kao ustavna kategorija i novo, opšte ljudsko pravo u demokratskom Ustavu. To daje novi kvalitet ustavnosti u Crnoj Gori.

Pravo na zdravu životnu sredinu je svoje mjesto našlo u Zajedničkim odredbama Drugog dijela Ustava koji nosi naziv Ljudska prava i slobode. Dakle, i pored činjenice što je ovo pravo po svojoj prirodi, kao što je rečeno, pretežno socijalno-ekonomsko pravo, Ustav ga sistematizuje u zajedničkim odredbama o ljudskim pravima i slobodama. Ekonomska i socijalna prava Ustav Crne Gore, pak, uređuje u poglavlju 4 ovog dijela. Činjenica da Ustav pravo na zdravu životnu sredinu smješta u Zajedničke odredbe o ljudskim pravima i slobodama još više ističe njegov značaj i omogućava potpunije razumijevanje njegove suštine i prirode u nacionalnom ustavnom sistemu. Ustav je to pravo konstituisao kao jedno od osnovnih prava i sloboda čovjeka, posebno pravo, u okviru korpusa drugih osnovnih ljudskih prava i sloboda. Ustavno regulisanje ovog prava uključuje zaštitu i unapređenje životne sredine kao osnovne društvene vrijednosti, ali i utvrđivanje uslova za ostvarivanje prava građana na zdravu životnu sredinu. Zato takvo ustavno garantovanje ovog prava ne isključuje mogućnost sukoba u realizaciji prava pojedinca na zdravu životnu sredinu sa obavezom države da poboljšava i štiti životnu sredinu³⁴.

³³ M. Vukčević, *Komentar Ustava Crne Gore*, Podgorica, 2015, str. 54.

³⁴ I. Krstić, Pravo na zdravu životnu sredinu u korpusu ljudskih prava,

Ustav u članu 23, stav 1 širokom formulacijom garantuje pravo svakog na zdravu životnu sredinu. Ovo ekološko pravo pripada „svakome“, dakle svim ljudima koji žive u Crnoj Gori. Ono obuhvata dva osnovna, bitna elementa. Jedan je upravo pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu. Drugi element je čuvanje i unapređenje životne sredine, kao obaveza svih, a posebno države, da tu i takvu životnu sredinu čuva i da u skladu sa tom svojom obavezom propisuje uslove i način obavljanja privrednih i drugih djelatnosti kojima se najviše ugrožava životna sredina. U stavu 2 člana 23, Ustav dalje garantuje pravo svakom na blagovremeno i potpuno obavješćavanje o stanju životne sredine, na mogućnost uticaja prilikom odlučivanja o pitanjima od značaja za životnu sredinu, kao i pravo na pravnu zaštitu ovih prava. U stavu 3 ovog člana Ustav i posebno utvrđuje da je svako, a posebno država, obavezan da čuva i unapređuje životnu sredinu. Ovim stavom dužnost zaštite životne sredine propisana je kao obaveza opšteg karaktera, obaveza svih, a posebno države, na čuvanju i unapređenju životne sredine. Ta obaveza proizlazi iz prava na zdravu životnu sredinu, čini to pravo potpunim i logični je slijed opredjeljenja Ustava da Crnu Goru definiše kao ekološku državu. Upravo to osnaživanje prava na zdravu životnu sredinu obavezom svih subjekata na unapređenju i zaštiti životne sredine daje mu karakter jedinstvene vrijednosti u novom, modernom Ustavu Crne Gore. A posebno apostrofirana obaveza države na unapređenju i zaštiti životne sredine svrstava pravo na zdravu životnu sredinu u kategoriju pozitivnih prava, jer zahtijeva propisivanje dužnosti određenih subjekata koje su neophodne za njegovo ostvarivanje. Država je inače primarni, osnovni nosilac obaveze zaštite, čuvanja i unapređenja životne sredine u gotovo svim uporednim ustavnim sistemima. Kao garant svih osnovnih prava i sloboda građana država ima i posebnu obavezu i odgovornost u pružanju potpune zaštite i unapređenju ekoloških prava.

Pravo na zdravu životnu sredinu pored svog ustavnog proklamovanja zahtijeva dalju odgovarajuću normativnu razradu, ali i adekvatnu primjenu u praksi. Ustavne odredbe treba da posluže zakonodavcu kao osnova za utvrđivanje uslova, načina i postupka ostvarivanja tog prava. Bez stvaranja i primjene odgovarajućih pravnih normi koje čine pravo na zdravu životnu sredinu ne može se obezbijediti ni adekvatna i potpuna zaštita životne sredine. Pozitivno ekološko pravo u Crnoj Gori karakteriše veći broj zakona i podzakonskih akata.

Među zakonskim propisima kao najznačajniji se izdvaja već pomenuti Zakon o životnoj sredini. To je sistemski zakon koji utvrđuje opšte zakonske okvire pravnog uređivanja oblasti životne sredine i njene zaštite. Poseban značaj ovog zakona je što se njime, u skladu sa članom 23 Ustava Crne Gore, na savremenim naučnim i stručnim osnovama uređuje cio sistem zaštite i unapređenja životne sredine i na taj način praktično vrši kodifikacija zakonske regulative u toj oblasti. Zakonom su utvrđena osnovna načela i pojmovi na kojima se zasniva sistem zaštite životne sredine, definisani subjekti zaštite i odgovornost za zagađivanje životne sredine.

Izvori ekološkog prava

Govoriti o pravnim izvorima prava zaštite životne sredine, kao i o pravnim izvorima prava uopšte, u punom značenju tog pojma, podrazumijevalo bi analizu kompleksnih pravnih pojmova, kao što su subjekti prava, pravni odnos, pravne norme, pravni akti, primjena prava, tumačenje prava, odnos prava zaštite životne sredine i drugih grana prava itd. Ovdje se, naravno, pravni izvori sistema zaštite životne sredine neće razmatrati u tom smislu jer bi to prevazilazilo ambicije ovoga rada. Razmotriće se prije svega njihova struktura, kako na unutrašnjem, nacionalnom, tako i na međunarodnom planu.

U pravu zaštite životne sredine, kao i u pravu u cjelini, mogu se razlikovati dvije vrste izvora prava, i to materijalni i formalni izvori prava zaštite životne sredine. Materijalni izvor prava zaštite životne sredine, ili izvor prava u materijalnom smislu, predstavlja društvena pojava koja izaziva potrebu stvaranja tog prava, odnosno društvena činjenica iz koje to pravo stvarno nastaje³⁵. U tom smislu, materijalni izvor prava zaštite životne sredine je zaštita opštedruštvenog interesa u oblasti zaštite i unapređivanja životne sredine. Formalni izvor prava zaštite životne sredine, ili izvor tog prava u formalnom smislu, su opšti pravni akti koji sadrže opšte norme o pravilima ponašanja ljudi i pravnih lica u oblasti zaštite i unapređivanja životne sredine. Ti izvori su „sredstvo pomoću koga se izražava materijalni izvor prava“³⁶ zaštite životne sredine.

Zbog naglašene uloge i značaja prava zaštite životne sredine, potrebno se i posebno zadržati na osnovnim elementima i karakteristikama izvora prava zaštite životne sredine u formalnom smislu, tj. opštih pravnih akata koji uređuju zaštitu životne sredine.

Analiza formalnih izvora prava zaštite životne sredine predstavlja, u stvari, sagledavanje normativnih akata koji to pravo čine posebnom granom prava. Na osnovu do sada rečenog moglo bi se zaključiti da pravo zaštite životne sredine predstavlja skup svih opštih pravnih normi kojima se propisuju pravila ponašanja ljudi, pravnih lica, države i drugih subjekata u oblasti zaštite životne sredine. Te norme su sadržane u opštim aktima koji predstavljaju formalne izvore prava zaštite životne sredine. Budući da su pravne norme o zaštiti životne sredine sadržane u velikom broju akata, formalni izvori prava zaštite životne sredine su veoma brojni. Na osnovu tih opštih pravnih

³⁵ R. Lukić sa B. Košutićem, *Uvod u pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1976, str. 229.

³⁶ Ibidem.

akata i normi stvaraju se, iz njih izvire, pojedinačni pravni akti kojima se utvrđuju pojedinačne pravne norme, konkretizovana pravila ponašanja subjekata prava u oblasti zaštite životne sredine. Svi ti opšti i pojedinačni akti u kojima su sadržane opšte i pojedinačne pravne norme čine tzv. formalne izvore prava zaštite životne sredine, odnosno pravo zaštite životne sredine. Najšire, oni se mogu podijeliti na unutrašnje, domaće ili nacionalne, i međunarodne izvore prava zaštite životne sredine.

Unutrašnji izvori prava zaštite životne sredine obuhvataju sva opšta akta domaćeg, nacionalnog prava u kojima su sadržane pravne norme o zaštiti životne sredine. Poređani na hijerarhijskoj ljestvici, prema pravnoj snazi svojih normi, to su Ustav, zakoni i podzakonski pravni akti.

Ustav je najviši pravni akt u strukturi izvora prava uopšte, pa time nužno i prava zaštite životne sredine. Ustavom se utvrđuju osnovni principi, načela sistema zaštite životne sredine, kao i prava i obaveze svih društvenih subjekata u zaštiti životne sredine. Uređuje se posebno nadležnost države u definisanju politike u oblasti zaštite životne sredine i normativno-tehničkom utvrđivanju i sprovođenju zakona i drugih pravnih akata u ovoj oblasti. Pri tome se uređenje materije zaštite životne sredine u evropskim i svjetskim ustavima prilično razlikuje, što značajno utiče na sadržinu i karakter prava na zdravu životnu sredinu u pojedinim zemljama. Ustavnopravne norme koje se odnose na zaštitu životne sredine najčešće utvrđuju osnovno pravo čovjeka da živi u čistom i zdravom prirodnom okruženju. Pandan tog prava je dužnost države, nosilaca javnih funkcija, ali i drugih subjekata, da stvaraju potrebne uslove za ostvarivanje tog prava. Iako najveći broj ustava u svijetu ovo pravo utvrđuje samo kao načelo, neki ustavi ipak utvrđuju veći broj njegovih elemenata, garantujući mu i pravnu zaštitu. Ustav Crne Gore, kao što je prethodno rečeno, utvrđuje pravo svakog na zdravu životnu sredinu, prava koja ulaze u sastav tog osnovnog prava, pravo na

pravnu zaštitu tih prava, kao i obavezu svih, a posebno države, da čuvaju i unapređuju životnu sredinu.

Zakoni su opšti pravni akti (izvori prava) kojima se, u skladu sa ustavom, uređuje sistem zaštite prava na zdravu životnu sredinu i propisuju pravila ponašanja subjekata u tom sistemu. Zakoni utvrđuju pravne norme koje su neophodne za sprovođenje zaštite životne sredine na adekvatan način. Pri tome se zaštita životne sredine, potpuno ili djelimično, uređuje sa više zakona. To su opšti, ili sistemski, i posebni zakoni. Oni obezbjeđuju pravnu zaštitu prava na život u zdravoj životnoj sredini, o čemu će u ovom tekstu dalje posebno biti riječi.

Pravo na zdravu životnu sredinu na osnovu zakona dalje se uređuje pravnim aktima niže pravne snage od zakona (podzakonski pravni akti). Oni sadrže pravne norme kojima se bliže utvrđuju pravila ponašanja adresata normi zakona, tako da predstavljaju i tzv. sprovedbene propise. Zakon o životnoj sredini npr. sadrži odredbe kojima se uređuje donošenje podzakonskih akata potrebnih za sprovođenje tog zakona³⁷. Čini se, međutim, da bi uređivanje tako važnog, ustavom zagarantovanog, prava čovjeka, kakvo je pravo na zdravu životnu sredinu, u savremenom društvu u principu trebalo u što manjoj mjeri prepuštati podzakonskoj regulativi i nadležnosti izvršne vlasti. Takav normativni pristup bi potvrđivao punu i razvijenu svijest o značaju i uvažavanju zdrave životne sredine za izgradnju demokratskog društva.

Međunarodni pravni izvori sistema zaštite životne sredine su sadržani u većem broju međunarodnih pravnih akata, od kojih su neki već pomenuti u ovom tekstu. Samo na nivou Evropske unije do sada je donijeto blizu hiljadu različitih akata kojima se štiti životna sredina i pojedini njeni segmenti³⁸. Među tim dokumentima posebno su značajne međunarodne konvencije čija

³⁷ Član 74 Zakona o životnoj sredini.

³⁸ *Vodič kroz EU politike – Životna sredina* (urednici Nataša Dragojlović i Tanja Mišćević), Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2011, str. 54.

pravila obavezuju države članice da preduzimaju odgovarajuće mjere u cilju očuvanja, zaštite i unapređenja životne sredine. Ti međunarodni pravni akti uključuju se u nacionalno zakonodavstvo zdrave životne sredine tek kada budu ratifikovani od strane nadležnog državnog organa, najčešće parlamenta, i objavljeni na propisani način. Od tog dana oni počinju i da proizvode pravno dejstvo u pravnom poretku zemlje koja ih je ratifikovala. U Crnoj Gori potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori tako postaju sastavni dio domaćeg pravnog sistema, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drugačije od domaćeg zakonodavstva³⁹. To je tzv. monistički princip po pitanju pravnog dejstva međunarodnog ugovora uopšte, a time i u oblasti zaštite životne sredine, koji je Crna Gora usvojila.

Treba reći i to da Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda usvojena u okviru Savjeta Evrope⁴⁰ ne garantuje pravo na zdravu životnu sredinu i zaštitu životne sredine kao samostalno pravo. Konvencija ne pruža direktnu zaštitu tog prava u slučaju povrede, ali ga štiti u sklopu nekog drugog zaštićenog prava. Naime, Evropski sud za ljudska prava u Strazburu poštuje pravo na zdravu životnu sredinu i

³⁹ Član 9 Ustava Crne Gore.

⁴⁰ *Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedoms*, Rome, 4 Novembar 1950, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, *Službeni list Srbije i Crne Gore – Međunarodni ugovori*, br. 9/20003. U predmetu Bijelić protiv Crne Gore i Srbije (predstavka br. 11890/05, presuda 28. 04. 2009) Evropski sud za ljudska prava u Strazburu je utvrdio da se Konvencija primjenjuje na Crnu Goru od 3. 03. 2004, tj. od dana ratifikacije Konvencije od strane bivše Državne zajednice Srbije i Crne Gore i stupanja na snagu za tu Državnu zajednicu. Iz toga proizlazi da je Crna Gora obavezna da primjenjuje Konvenciju i usklađuje svoj pravni sistem sa Konvencijom, a time i praksom Evropskog suda za ljudska prava, od 2004, a ne od 11. 05. 2007. kada je pristupila Savjetu Evrope.

obezbjeduje njegovu zaštitu u okviru prava na život, prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, prava na mirno uživanje imovine i prava na informisanje o životnoj sredini i učešću javnosti u donošenju odluka državnih organa iz oblasti zaštite životne sredine⁴¹. Pravo na zdravu životnu sredinu je direktno povezano sa pravom na život i zdravlje, pa je Evropski sud u svojim odlukama više puta isticao da član 2 Evropske konvencije koji utvrđuje garanciju prava na život nalaže državama, ne samo da se uzdrže od namjernog ili nezakonitog lišavanja života, već i da preduzimaju odgovarajuće mjere kako bi osigurale zdrav i normalan život svojih građana. Posebno je značajno da se uspostavi pravična ravnoteža između konkretnog interesa pojedinca i interesa društva kao cjeline. Država ne može odgovarati za svaku pretpostavljenu prijetnju životu pojedinca, ali će odgovarati ako je znala ili morala znati za takvu prijetnju u vrijeme postojanja stvarnog i neposrednog rizika za život pojedinca, a propustila je da preduzme mjere kojima bi se taj rizik izbjegao⁴².

Zaštita prava na zdravu životnu sredinu

Pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu zahtijeva zaštitu svim pravnim sredstvima. Najšire posmatrano, može se govoriti o građanskopravnoj i krivičnopravnoj zaštiti prava na zdravu životnu sredinu. Građanskopravna zaštita ovog prava u širem smislu odvija se najčešće primjenom propisa upravnog prava iz oblasti zaštite životne sredine, zbog čega je tijesno ispreplijetana sa upravnopravnom zaštitom. Upravnopravna

⁴¹ Vidjeti opširnije: D. Drašković, Pravo na zdravu životnu sredinu između Ustava Crne Gore i Evropske konvencije, *Ogledi iz ustavnog sudstva*, CID, Podgorica, 2021. str. 122–141.

⁴² Iz obrazloženja presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Oneryildiz protiv Turske, predstavka br. 48939/99, presuda od 30. 11. 2004.

zaštita zdrave životne sredine u Crnoj Gori je, prije svega, predmet uređivanja sistemskim zakonom kojim se reguliše na opšti način. To je Zakon o životnoj sredini. Ako u propisima upravnog prava neko pitanje nije normirano, a postoji materijalna veza sa građanskim pravom, primjenjuju se odgovarajuće norme građanskog prava. Npr. na pitanja odgovornosti za štetu pričinjenu životnoj sredini koja nijesu posebno uređena Zakonom o životnoj sredini, primjenjuju se opšta pravila Zakona o obligacionim odnosima⁴³. Takođe, član 5 Zakona o svojinsko pravnim odnosima⁴⁴ propisuje da je vlasnik nepokretnosti dužan da se pri korišćenju nepokretnosti uzdržava od radnji i da otklanja uzroke koji potiču od njegove nepokretnosti kojima se otežava korišćenje drugih nepokretnosti preko mjere koja je uobičajena s obzirom na prirodu i namjenu nepokretnosti i na mjesne prilike, ili kojima se prouzrokuje znatnija šteta.

Što se tiče posebnih zakona, pravo na zdravu životnu sredinu je zaštićeno odgovarajućim zakonima u različitim granama zakonodavstva koji regulišu zabranu eksploatacije prirodnih resursa i kontrolu zagađenja životne sredine. U Crnoj Gori su to zakoni kojima se uređuju pojedini segmenti životne sredine, kao npr. Zakon o vodama, Zakon o rudarstvu, Zakon o šumama itd⁴⁵. Tim zakonima obezbjeđuje se takođe građanskopravna zaštita prava na zdravu životnu sredinu. Zakoni uređuju mjere, način i postupak zaštite životne sredine, kao i finansiranje i unapređenje te zaštite. To ponovo potvrđuje da postoji čvrsta međusobna povezanost građanskog prava i prava životne sredine u zaštiti životne sredine.

⁴³ *Službeni list Crne Gore*, br. 47/2008, 4/2011.

⁴⁴ *Službeni list Crne Gore*, br. 19/2009.

⁴⁵ Zakon o vodama, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 27/2007, *Službeni list Crne Gore*, br. 32/2011, 47/2011; Zakon o rudarstvu, *Službeni list Crne Gore* br. 65/2008, 74/2010 i 40/2011; Zakon o šumama, *Službeni list Crne Gore*, br. 74/2010 i 40/2011.

Domaća i uporedna pravna praksa pokazala je, međutim, da propisi upravnog i građanskog prava nijesu dovoljni da obezbijede potpunu i efikasnu zaštitu životne sredine. Naime, čovjekove aktivnosti kojima djeluje na prirodu oko sebe često sadrže elemente protivpravnog postupanja, što nameće nužnost preduzimanja adekvatnih mjera za njegovo sprečavanje. Stoga se, naročito posljednjih godina, kada, sa primjenom novih tehničkih i tehnoloških dostignuća, ugrožavanje životne sredine radnjama sa elementima krivičnih djela postaje sve češće, javila potreba za zaštitom životne sredine krivičnim pravom kao granom pozitivnog prava. Kada preventivne mjere utvrđene za sprečavanje povreda i ugrožavanja životne sredine ne daju rezultate, nužno je posegnuti za krivičnopravnom zaštitom kao represivnim oblikom zaštite od strane države. Radi se o slučajevima u kojima je životnu sredinu od različitih štetnih postupanja moguće zaštititi samo tim vidom zaštite. Krivičnopravna zaštita je istovremeno u funkciji prevencije budućih inkriminiranih radnji protiv životne sredine.

Krivičnopravna zaštita prava na zdravu životnu sredinu primjenjuje se u slučaju narušavanja životne sredine radnjama koje su krivičnopravnim propisima utvrđene kao krivična djela, za njih propisane krivične sankcije i uslovi pod kojima se učinocima tih djela iste mogu izreći. U gotovo svim krivičnim zakonodavstvima u svijetu propisuju se krivična djela kroz koja se neposredno ili posredno štiti pravo čovjeka na zdravu životnu sredinu. Biće tih krivičnih djela se sastoji u povredi ili ugrožavanju životne sredine. Povreda se ispoljava u oštećenju ili uništenju životne sredine, a ugrožavanje u izazivanju opasnosti za životnu sredinu koja se može različito manifestovati.

U krivičnom zakonodavstvu Crne Gore životna sredina se tradicionalno štitila izricanjem sankcija za krivična djela

propisana u pojedinim oblastima, kao npr. krivična djela protiv zdravlja ljudi, krivična djela protiv privrede, krivična djela protiv opšte sigurnosti i sl. Sa početkom primjene novog Krivičnog zakonika⁴⁶, krivična djela iz oblasti ekološkog kriminaliteta koja imaju za cilj zaštitu životne sredine u Crnoj Gori su prvi put sva inkriminisana na jednom mjestu i ugrađena u posebnu glavu XXV Krivičnog zakonika koja nosi naziv: Krivična djela protiv životne sredine i uređenja prostora. Takav sistematski pristup je doprinio efikasnijem sprovođenju krivičnopravne zaštite prava na zdravu životnu sredinu. Jedan broj krivičnih djela protiv životne sredine i dalje je ostao utvrđen u prethodno pomenutim posebnim zakonima kojima se uređuju vode, šume, rudno bogatstvo i sl. Zato su radnje koje su pozitivnim propisima utvrđene kao krivična djela protiv životne sredine mnogobrojne i veoma različite.

Napredak u krivičnopravnoj zaštiti životne sredine učinjen je usvajanjem Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična djela⁴⁷ kojim je u Crnoj Gori prvi put uvedena mogućnost utvrđivanja krivične odgovornosti pravnih lica. Stvorene su pravne pretpostavke da pravno lice (privredna društva, korporacije, multinacionalne kompanije i sl) krivično odgovara i za krivična djela učinjena protiv životne sredine. Praksa, naime, pokazuje da u savremenim uslovima poslovanja pravna lica, u skladu sa velikom ekonomskom snagom koju često posjeduju, vrše i djelatnosti koje mogu sadržati i nedozvoljene radnje sa štetnim i opasnim posljedicama izraženim u uništenju ili ugrožavanju čovjekove prirodne sredine, biljnog i životinjskog svijeta, a često i ljudskih života. Nedostatak Zakona je, međutim, što ne propisuje za koje konkretno inkriminisane radnje pravno lice, odnosno odgovorno lice u pravnom licu,

⁴⁶ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006, *Službeni list Crne Gore*, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 40/2013 i 56/2013.

⁴⁷ *Službeni list Crne Gore*, br. 2/2007, 13/2007 i 30/2012.

može krivično odgovarati. U nedostatku potpunijeg zakonskog rešenja, mora se smatrati da pravno lice može odgovarati, uz ispunjenje propisanih uslova, za radnje koje su Krivičnim zakonikom ili posebnim zakonom utvrđene kao krivična djela protiv životne sredine.

Treba pomenuti i krivičnopravnu zaštitu prava na zdravu životnu sredinu na međunarodnom nivou. Uvažavajući značaj ovog prava i potrebu njegove efikasne zaštite u okviru Evropske unije, krivičnopravna zaštita obezbijedena je nizom univerzalnih akata donijetih u okviru OUN, kao i regionalnih međunarodnih pravnih akata⁴⁸. Tim dokumentima međunarodna zajednica je utvrdila pravne standarde u oblasti zaštite životne sredine, koje su zemlje, pa tako i Crna Gora, dužne da implementiraju u svoje nacionalno zakonodavstvo.

Zaključak

Nastanak ekološkog prava kao nove grane prava koja uređuje odnos čovjeka prema prirodi i kriterijume, uslove, način i postupak za ostvarivanje njegovog prava na zdravu životnu sredinu, izraz je potrebe da se životna sredina zaštititi od sve većih opasnosti i ugrožavanja koja joj prijete. Konstituisanje i primjena prava zaštite životne sredine, kao savremene pravne nauke, ima odlučujuću ulogu i značaj za uspješno i efikasno funkcionisanje sistema zaštite životne sredine. Ova nova grana prava, prije svega međunarodnog, a

⁴⁸ Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava zaključena 1988. u Strazburu, u okviru Savjeta Evrope; Direktiva 2004/35/CE Evropskog parlamenta i Savjeta od aprila 2004. o odgovornosti za ekološku štetu u vezi sa zaštitom i otklanjanjem ekološke štete; Direktiva 2008/99/EZ o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava kojom se propisuju mjere koje države članice treba da preduzmu u oblasti krivičnog prava u cilju efikasnije zaštite životne sredine.

zatim i nacionalnog karaktera, doprinosi obogaćivanju pravne teorije i zakonodavstva novim, savremenim pravnim normama i disciplinama u kojima su sadržane. Zato razvoj i usavršavanje prava zaštite životne sredine, a posebno njegova primjena, zahtijeva posebnu pažnju i angažovanje države i društva u cjelini.

Pravo na zdravu životnu sredinu, kao suština sistema ekološkog prava, predstavlja relativno novo ustavno pravo čovjeka, kako na domaćem tako i na međunarodnom planu. Na globalnom nivou je prilično kasno izgrađena svijest o neophodnosti stvaranja odgovarajućih pravnih normi koje uređuju pravo na zdravu životnu sredinu i njihovom značaju. Praktično, tek kada je u društvu postalo jasno da ubrzana industrijalizacija, globalni razvoj i težnja za profitom, sa kulminacijom u drugoj polovini XX vijeka, ugrožava njegov dalji opstanak. Kao rezultat takvog sazrelog shvatanja o potrebi potpunije zaštite čovjekove životne sredine poslj ednjih pet decenija uslijedilo je donošenje velikog broja pravnih instrumenata koji uređuju životnu sredinu na međunarodnom i nacionalnom nivou. Životna sredina i njena zaštita, kao predmet uređivanja ekološkog prava, postaju ustavna kategorija i dobijaju svoje mjesto u ustavnim tekstovima najvećeg broja država. Dalje se životna sredina i pravo na zdravu životnu sredinu počinju štititi pozitivnopravnim normama ekološkog prava, zakonskog i podzakonskog karaktera.

Uvažavanje i dosljedna primjena prava na zdravu životnu sredinu neophodan je uslov i pretpostavka ostvarivanja prava čovjeka na zaštitu i očuvanje njegovog psihičkog i fizičkog integriteta. Zato moderne države Evropske unije nastoje da što potpunije regulišu pravo na zdravu životnu sredinu i prava koja ulaze u njegov sastav. U njima je to pravo normativno uobičajeno kroz odgovarajuće pravne instrumente i akte. U nacionalnom pravnom sistemu takvo nastojanje, međutim, još uvek nije

dovoljno izraženo. Crna Gora se nalazi tek na početku procesa implementacije evropske regulative u pojedine oblasti nacionalnog zakonodavstva. Identično stanje je i u oblasti zaštite životne sredine u kojoj je ubrzavanje procesa harmonizacije nacionalnog zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije posebno neophodno. Nacionalno ekološko pravo i dalje nije uspostavljeno na čvrstoj metodološkoj osnovi, niti je jasno definisan njegov predmet i obim primjene. Zato je i ocjena Evropske komisije u Izvještaju o napretku Crne Gore za 2023. godinu da je Crna Gora postigla određeni nivo spremnosti u ovoj oblasti i ostvarila ograničeni napredak u daljem usklađivanju nacionalnog zakonodavstva sa pravnim tekovinama Evropske unije o vodama, zaštiti prirode i klimatskim promjenama.

Za ispunjavanje završnih mjerila u Poglavlju 27 u oblasti zaštite životne sredine potrebni su dalji značajni teorijski i praktični naponi na usaglašavanju domaćeg ekološkog prava sa pravom Evropske unije⁴⁹. Neophodno je donošenje niza pravnih akata i preduzimanje odgovarajućih materijalnih radnji, kao što je organizovanje institucija za pravilno upravljanje prirodom i njenim bogatstvima, izgradnja čvrstih mehanizama sprečavanja zagađivanja i narušavanja životne sredine, utvrđivanje adekvatnih vidova edukacije o zdravoj životnoj sredini i njenom značaju za život čovjeka, uspostavljanje sistema odgovornosti za ugrožavanje životne sredine i sl. Nije, naravno, dovoljno donijeti propise, već je nužna njihova dosljedna implementacija i primjena, naročito u oblasti upravljanja otpadom, kvaliteta voda i vazduha, zaštite prirode

⁴⁹ Napredovanje u pregovorima u cjelini, pa i u Poglavlju o zaštiti životne sredine i klimatskim promjenama, uslovljeno je napretkom u ispunjavanju prelaznih mjerila koji je predviđen u poglavljima 23 i 24 koja se odnose na vladavinu prava. Nijedno poglavlje neće biti privremeno zatvoreno dok se taj cilj ne ostvari.

i klimatskih promjena. Pojačani naponi treba da doprinesu jačanju svijesti o tome da je pravo na zdravu životnu sredinu sastavni dio prava na život kao jednog od osnovnih ljudskih prava. Do tada, crnogorsko zakonodavstvo ostaje samo djelimično usklađeno sa pravnim tekovinama Evropske unije u oblasti zaštite životne sredine i klimatskih promjena.

EU I RUSIJA

Marko Kusovac

Russia's relations with different countries of the European continent went through different forms and phases, depending on numerous factors such as socio-political, security, or expansionist, all in accordance with the clearly defined geostrategic interests and pretensions. What hinders Russia the most is the NATO policy of expansion to the countries of former Soviet Union, i.e. all the countries that have been in the orbit of interest of both Imperial Russia and the Russian Federation. Russia, as a powerful foreign policy player on the international stage and a global nuclear superpower, must certainly take care of its interests in the creation of a new world order.

Države nastale raspadom SSSR-a trebale su formirati svoje sisteme u skladu sa zapadnoevropskim. One su nazvane novim demokratijama.

Iako su Evropljani na kraju Hladnog rata bili zaokupljeni svojim problemima, Ugovorom iz Mastrihta, Ugovorom iz Amsterdam, Šengenskim sporazumom i uvođenjem jedinstvene monetarne valute, oni su veliku pažnju poklanjali ovim zemljama. Saradnja sa novim demokratijama je bila veoma čvrsta i ubrzo su mnoge od njih postale članice EU. Međutim, Rusija je bila izuzetak. Ona nije posebno spominjana ni u vrijeme donošenja nacrtu Zajedničke spoljne i bezbjednosne politike EU.

Evropljani su vremenom shvatili da se Rusija ne može ignorisati. To je bila zemlja koja je imala najveću teritoriju na svijetu, dobar geostrateški položaj, obilje prirodnih resursa i veliki broj stanovnika. Sve ovo nije odvajalo Rusiju od Zapada već je upućivalo na razvoj odnosa sa njim. Bilo je očigledno da Rusija nije u stanju sama dostići nivo privredne snage koji bi odgovarao njenim bogatstvima i veličini.¹ Takođe, Zapadna Evropa je bila svjesna da će se izvjesne najavljene promjene u Rusiji odraziti na evropski prostor. Zbog toga je došlo do donošenja dokumenta pod imenom „Zajednička strategija EU-a za Rusiju“. Dio autora smatra da je ovaj dokument zapravo bio rezultat realne transformacije Evropske unije i njene želje da se proširi na istok, a ne uvažavanje ruskih ekonomskih interesa. Tim više što su iskazane političke, ekonomske i vojne slabosti Rusije gurnule tu zemlju u drugi plan na međunarodnoj sceni.² S obzirom da je nestao sistem na kojem se Rusija zasnivala devedesetih godina, Zajednička strategija je trebalo da omogući pružanje pomoći novoj državi, tj. njeno uključivanje u nove svjetske tokove. EU je ovim gestom pokazala da računa na Rusiju kao budućeg evropskog partnera.

Saradnja između EU i Rusije je najprije ostvarena na ekonomskom planu. Usvajanje „*Medium-Term Strategy for the Development of Relations between Russian Federation and the EU*“ je bio ruski odgovor na inicijativu EU. Iako njihova saradnja nije odmah zaživjela, odnos između EU i Rusije je bivao sve bolji.

Na samitu EU na Krfu, 1994. godine, prihvaćen je nacrt „Ugovora o partnerstvu između EU i Rusije“. Rusija je ovaj dokument vidjela kao priliku za uspostavljanje stabilne osnove

¹ Marinko Ogorec, *Putinova Rusija – Novi uspon stare vojne sile*, Golden market – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008, str. 131.

² Čehulić Vukadinović L., *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*, CID Podgorica & Politička kultura Zagreb, 2010, str. 214.

za dalju saradnju sa Zapadnom Evropom. Ugovorom je, na političkom polju, omogućeno da čelnici EU, putem svojih radnih grupa u Moskvi, dobijaju sve relevantne informacije. Na ekonomskom polju je ostavljena mogućnost za uspostavljanje zone slobodne trgovine između EU i Rusije, mada do toga u praksi nije došlo.³

EU i Rusija su, uz povremena sukobljavanja oko određenih pitanja, uspjele da relativno lako i brzo pređu preko problema i razlika koje su ih nekada razdvajale. Danas je Ruska federacija značajan partner Evropske Unije. „U odnosima realnijeg sagledavanja ruskih objektivnih vrijednosti i mogućnosti djelovanja, ali i trajne želje euroatlantskih saveznika da Rusija ipak na neki način ostane involvirana u europski prostor, odnosi Rusije sa Zapadom temelje se na obostranim kalkulacijama i svojevrsnom novom međusobnom iscrpljivanju i propitivanju realnih dosega djelovanja.“⁴

U oblasti ekonomije, gotovo 40% cjelokupne međunarodne trgovine se ostvaruje između Rusije i država-članica EU. Potpisan je i „Ugovor o trgovini“, kojim je olakšan pristup gotovo čitavom zapadnoevropskom tržištu. Takođe, EU je u okviru svojeg programa tehničke pomoći (TAIEX) izdvojila oko 1,5 milijardi eura za zajedničke projekte sa Rusijom, a njih je iz godine u godinu sve više. Saradnja je postignuta i u okviru spoljne politike i bezbjednosti. Saradnja u ovoj oblasti, o kojoj se govori u Sporazumu iz 1994. godine, produbljena je decembra 1995. godine, na sastanku u Madridu. Tada je usvojena „Strategija za buduće odnose EU i Rusije“, a 1999. godine je uslijedilo usvajanje okvirnog dokumenta u Kelnu. Odnos između Rusije i EU je kasnije nadograđivan usvajanjem ugovora i strategija, kako u okviru EU, tako i u okviru NATO-a.

³ Čehulić Vukadinović L., *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*, CID Podgorica & Politička kultura Zagreb, 2010, str. 215.

⁴ *Ibid*, str. 216.

Između ostalog, odnosi su ojačani u oblasti energetike, zaštite životne sredine, obrazovanja i saobraćaja. Napredak je ostvaren i u okviru političkog dijaloga, zajedničkog djelovanja u suzbijanju organizovanog kriminala i trgovine narkoticima, kao i radnji koje se odnose na pranja novca.

Moć Rusije leži u izvozu nafte i gasa. Gas je zajednički imenitelj koji kroji diplomatske odnose Rusije sa zemljama EU. Energetika je u samoj srži odnosa Rusija i EU, to znači da je diplomatski dijalog dio ukupnog institucionalizovanog energetske dijaloga Rusije i EU. Taj proces tek je u začetku i može se očekivati da će Rusija nastojati da, prije pune integracije zemalja regiona jugoistočne Evrope u Uniju, maksimalno pojača svoje prisustvo. Naravno, radi se o izgradnji mreže gasovoda preko ovog regiona prema zemljama EU.

Odnos Ruske diplomatije prema zemljama EU je jasan i ogleda se u razvijanju ekonomske saradnje između dva velika tržišta, iako u ostvarenju te saradnje ima veoma mnogo političkih neslaganja i prepreka.

Rusiji je potrebno veliko tržište kao što je EU da bi plasirala svoje energetske proizvode, u prvom redu prirodni gas, ali isto tako i naftu i ugalj. Evropi je potrebna Rusija kao stabilan dobavljač tih energetske resursa jer će energetska stabilnost u budućnosti biti preduslov za ekonomsku i političku stabilnost svake države ili regiona.

Pitanja ekonomske stabilnosti i uspješnosti polako preuzimaju primat nad pitanjima kontrole atomskog naoružanja, razoružanja, kao i popuštanja napetosti, čak i u toj mjeri da su sve prisutnija uvjerenja da se upravo na ekonomskoj stabilnosti zasniva politička, pa i vojna stabilnost, a uvodi se i pojam geoekonomije umjesto pojma geopolitike. Za razliku od autora koji je najavio sukobe civilizacija, još početkom 90-ih godina, postoje autori koji predviđaju da će međunarodni odnosi ići u

pravcu konkurencije među ekonomskim blokovima, a snaga se neće mjeriti vojnim nego ekonomskim mjerilima.⁵

Polazišta aktuelne ruske energetske politike definisana su u dokumentu „Ruska energetska strategija do 2020.“, koji je usvojen 2003.⁶ godine. Polazna konstatacija je da „Rusija posjeduje velike energetske resurse – na teritoriji nalazi se jedna trećina svjetskih rezervi gasa, jedna desetina rezervi nafte, jedna petina rezervi uglja i 14 % rezervi uranijuma, ali i snažan energetski kompleks koji je temelj ekonomskog razvoja i instrument unutrašnje i spoljne politike“.

Energetska politika treba da bude usmjerena na promjenu od snabdjevača sirovinama ka aktivnom učesniku na globalnom tržištu, što je zadatak od „strateškog značaja“. To obezbjeđuje energetska bezbjednost Rusije i ona ostaje „stabilan i pouzdan partner evropskih država i cijele svjetske zajednice“.⁷ Strategija identifikuje Evropu i Aziju kao primarna tržišta za rusku spoljnu energetska politiku formulacijom da „strateškim interesima Rusije odgovara formiranje zajedničke energetske politike, kao i energetske i transportne infrastrukture u regionima Evrope i Azije, uz obezbjeđenje nediskriminirajućeg tranzita energije“. Država će „podsticati učešće ruskih kompanija u razvoju i realizaciji velikih međunarodnih projekata u transportu gasa i nafte prema Zapadu i Istoku“, stoji u dokumentu.

⁵ Coolsaet Rik, “Historical Patterns in Economic Diplomacy – From Protectionism to Globalisation.” <http://www.isanet.org/archive/coolset.html>

⁶ *Summary of Energy Strategy of Russia for the Period up to 2020*, vidi na: ec.europa.eu/energy/russia/events/doc/2003_strategy_2020.en.pdf

⁷ Za razliku od potrošača za kog energetska bezbjednost označava stabilno, pouzdano i po prihvatljivim cijenama snabdijevanje energentima (naftom i gasom), za proizvođača to znači stabilnu i predvidljivu tražnju i cijene koje opravdavaju po pravilu velike iznose koji se ulažu u istraživanje, proizvodnju i transport energije. Milan Simurdić „Ruska energetska politika i Balkan“ preuzeto sa <http://www.isac-fund.org>

Pažnju privlači i sljedeći dio: „Problemi tranzita za Rusiju, koja ima jedinstvenu geografsku i geopolitičku poziciju, imaju posebno značenje... Tržište Centralne i Zapadne Evrope će biti jedno od najvećih tržišta u narednih 20 godina“.

Ruska koncepcija spoljne politike iz 2008. o energiji govori šturo. Međutim, ona postavlja značajne zadatke pred rusku diplomatiju: „jačanje strateškog partnerstva sa vodećim proizvođačima energetske resursa, razvoj aktivnog dijaloga sa državama potrošačima i tranzitnim državama kao i mjere za održavanje pouzdanog energetske snabdijevanja praćene odgovarajućim aktivnostima usmjerenim na stabilnost tražnje i bezbjednost tranzita“. Vrijedi izdvojiti i zadatak posvećivanja posebne pažnje proizvođačima energije na Bliskom istoku što je od „strateškog značaja za ruske nacionalne interese“.

U odnosu na prethodnu strategiju nacionalne bezbjednosti, energija dobija izraženije mjesto u novom tekstu i to u dva aspekta: kao resurs i kao bezbjednosno pitanje. Energija je predstavljena kao instrument moći koji jača poziciju Moskve u međunarodnim poslovima i obezbjeđuje resurse za strateško odvrćanje. Dakle, u punoj mjeri važe riječi tadašnjeg predsjednika a sadašnjeg premijera Putina koji je 2005. rekao da „Rusija nema druge oblasti u kojoj može da bude lider“ jer posjeduje konkurentne, prirodne i tehnološke prednosti koje je mogu postaviti na vodeće mjesto u globalnom energetske sektoru. Istom prilikom, na sastanku Nacionalnog savjeta za bezbjednost, rekao je i da je „energija najvažnija sila svjetske ekonomske napretka. Tako je oduvek bilo, tako će biti i u budućnosti“.⁸

⁸ Russia: Is Georgian Gas Crisis Evidence of Moscow's New Energy Strategy, *RFE/RL*, 2006. Preuzeto sa: <http://www.rferl.org/content/article/1064978.html>

Razvoj ekonomske diplomatije prema EU

Ekonomska diplomatija je izazov cjelokupne diplomatske aktivnosti svake zemlje pa i Rusije od početka 21. vijeka. Pojmom „ekonomska diplomatija“ označavaju se diplomatske aktivnosti usmjerene prema unapređenju i zaštiti ekonomskih interesa zemlje. U geopolitičkom poretku dominacije jedne supersile (SAD) i uslovima novog ubrzanja procesa globalizacije bezbjednosna pitanja, koja su bila dominantna u periodu konfrontacije blokova, ustupaju mjesto ekonomskim pitanjima, što i određuje jaku orijentaciju spoljašne politike većine zemalja u ovom pravcu. Razvoj efikasnog koncepta ekonomske diplomatije izgleda najprimjereniji pristup uspješnom vođenju spoljne politike u uslovima kada je neophodno stalno tražiti kvalitetne strane investitore i nova tržišta za domaće proizvode. Razlike u veličini i ekonomskoj snazi zemalja, različitost političkih i ekonomskih sistema, različite karakteristike i sistemi regulacije tržišta, utiču na to da zemlje razvijaju i različite koncepte ekonomske diplomatije, što nameće različite zahtjeve i za obrazovanje diplomata i za smjernice njihovih aktivnosti u inostranstvu. Iako resor spoljašne politike ima dominantnu ulogu u funkcionisanju ekonomske diplomatije, niz drugih aktivnosti i poslova vezanih za ovaj koncept treba da obave drugi resori.

Resor spoljašne politike, između ostalog, obezbjeđuje okvirne uslove za privrednu saradnju sa drugim zemljama, što povoljniju poziciju u multilateralno dogovorenom okruženju, te inicira aktivnosti stvaranja pogodne klime za plasman proizvoda svoje zemlje na inotrižišta i strano investiranje u sopstvenoj zemlji.

U geopolitičkom poretku dominacije jedne supersile, u kome je uklonjena ideološka barijera ekonomskim integracijama, pitanja bezbjednosti, koja su bila dominantna u periodu konfrontacije blokova država u toku Hladnog rata, ustupaju mjesto

prvenstveno ekonomskim pitanjima, što određuje i jaku orijentaciju spoljašne politike većine zemalja pa tako i Rusije u ovom pravcu.⁹

Ruski energetske interesi i planovi koincidiraju sa približavanjem regiona EU granicama Ruske federacije, to jest, proširenje EU.

Ovaj dijalog ne odvija se u vakuumu, na njega u značajnoj mjeri utiču kretanja u svjetskim poslovima. U tom dijalogu ima elemenata i saradnje i nadmetanja. Proces ima dvije dimenzije: političku i ekonomsku, koje su isprepletane, međusobno se dopunjuju i dinamično smjenjuju – čas nadvladava politika, pa i geopolitika, čas ekonomija. Ono što je za jednu stranu politika, za drugu može biti ekonomija i obrnuto. Energetska bezbjednost postala je dio strategije nacionalne bezbjednosti, kako Rusije, tako i EU, što dodatno povećava značaj teme.

Nepodijeljeno je razmišljanje da su EU i Rusija energetske međuzavisne i da je to dugoročno jedan od suštinskih faktora u njihovim odnosima. Odvojeno je pitanje da li Rusija dovoljno ulaže u nove izvore gasa i transportnu mrežu. Naime, među kupcima u EU provijava bojazan da u uslovima stalnog rasta domaće potrošnje i niskih investicija u nova nalazišta u dogledno vrijeme može doći do značajnog smanjenja količina ruskog gasa za izvoz. Potrebna je nova formula za međusobnu zavisnost – Rusiji su potrebna finansijska sredstva i tehnologija, kupcima u EU ruski gas.

Ekonomska i finansijska kriza, praćena padom tražnje gasa može na kraći, pa i srednji, rok, utiče na spoljnu energetske politiku Rusije. Sukcesivne gasne krize na relaciji Moskva – Kijev narušavaju povjerenje u pouzdanost ruskih isporuka gasa.

Na geopolitiku gasa negativno se odrazio sukob u Gruziji 2008. Projekti koji nose veću mjeru geopolitike u odnosu na

⁹ Huntington P. Samuel, "The Lonely Superpower", iz: časopisa *Foreign Affairs*, Vol. 78, Issue 2 mart/april New York 1999.

ekonomske kriterijume mogli bi da čekaju na povoljnije vrijeme za rješavanje.

Međutim, jednom zacrtane trase gasovoda i naftovoda žive sopstveni život nezavisno od realizacije i mogu značajno da utiču na politiku svih aktera.

Nastavak nadmetanja gasovoda i naftovoda na Balkanu u konceptu „igre nulte sume“ (*zero sum-game*) ne donosi održivo rešenje. Potrebne su obostrano dobitne kombinacije (*win-win*) – komplementarni, a ne konkurentni, međusobno isključivi projekti. I za region jugoistočne Evrope, uz poželjnu izgradnju Južnog toka, prioritet su različiti izvori i pravci dopremanja gasa. Ne bi trebalo sumnjati da je široka i razgranata gasovodna infrastruktura u regionu zapravo u funkciji njegove stabilizacije. Jednom izgrađeni gasovodi, pogotovo u regulisanom okruženju, sa predvidljivim i transparentnim pravilima igre, doprinose stabilnosti.

Posebnu korist ili prednost u diplomatskom i ekonomskom smislu Ruske Federacije nad Evropskom unijom pojačava skorašnja kriza u regionu sjeverne Afrike, a posebno građanski rat u Libiji koja je bila veliki izvoznik nafte prema EU. U nedostatku ovog enegetskog resursa pojačana je zavisnost EU od tržišta Rusije, što joj daje blagu privilegiju u političkim pregovorima i međusobnim odnosima.

Nova Strategija nacionalne bezbjednosti Ruske Federacije, usvojena maja 2009. godine, sadrži osnove, pravce i ciljeve unutrašnje i spoljne politike zemlje u narednih deset godina. U dokumentu se navodi da će u cilju zaštite nacionalnih interesa Rusija voditi racionalnu i pragmatičnu spoljnu politiku na osnovama međunarodnog prava. Rusija se zalaže za bližu saradnju sa Unijom, uključujući i dosljedan razvoj saradnje u ekonomiji, spoljnoj i unutrašnjoj bezbjednosti, obrazovanju, nauci i kulturi. Kao dugoročni nacionalni interes Rusije navodi se formiranje evroatlantskog otvorenog sistema kolektivne bezbjednosti koji bi bio zasnovan na jasnim pravnim osnovama.

Najveća prijetnja interesima i pograničnoj bezbjednosti zemlje vidi se u prisustvu i mogućim eskalacijama oružanih sukoba u blizini granica Rusije, kao i u neriješenim pograničnim problemima Rusije i nekoliko susjednih država.¹⁰

Iako Rusija i Evropska unija imaju redovan politički dijalog i konsultacije o brojnim pitanjima u oblasti bezbjednosti i odbrane, načelna spremnost da se sarađuje u maloj mjeri se realizuje u praksi. Kroz politički dijalog EU i Rusija nastoje da koordinišu spoljnospolitičke stavove, posebno na Balkanu, Bliskom Istoku i u svim područjima regionalnih sukoba. Dijalog Rusije i EU o političkim sredstvima za rješavanje krize u Iraku početkom 2003. godine imao je malo efekta. Kad je riječ o Iranu, EU i Rusija imaju različite stavove o tome u kojoj mjeri i na koji način treba vršiti pritisak na Teheran zbog nuklearnog programa. Unija nastoji da utiče na politiku Rusije prema sukobima u južnom Kavkazu, ali do sada nijesu postignuti značajniji rezultati.¹¹

Iako je saradnja EU i Rusije u oblasti spoljne i bezbjednosne politike u brojnim dokumentima označena kao prioritet i ključna komponenta u razvijanju partnerstva dvije strane, u stručnoj javnosti postoji znatna doza skepticizma kada se govori o sadašnjem stanju i perspektivama odnosa Rusije i EU. Jedna od zamjerki je da u saradnji dominiraju formalni pristupi, a ne strateški interesi EU i Rusije, tako da se ona kreće u okvirima uobičajenih konsultacija zbog čega i zajedničke aktivnosti po pravilu izostaju.

Postoje i mišljenja da nedovoljna efikasnost saradnje u ovoj oblasti dijelom proizlazi iz različite prirode EU i Rusije. Unija je

¹⁰ „Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года“, Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. No 537, <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

¹¹ Roy Allison, “Russian security engagement with the European Union”, in: Roy Allison, Margot Light and Stephen White, *Putin’s Russia and the Enlarged Europe*, str. 70–80.

svojevrsan međunarodni subjekt sa ograničenom nadležnošću u oblasti spoljne i bezbjednosne politike i sistemom donošenja odluka na više različitih nivoa, koji uvijek ne obezbjeđuje da se interesi država-članica efikasno usklađuju sa interesima EU kao cjeline. Unija se zasniva na mekom i multilateralnom pristupu bezbjednosnim pitanjima. Sa druge strane, Ruska Federacija je velika sila sa jedinstvenom politikom i definisanim političkim, ekonomskim i strateškim interesima i sa čvrstim stavovima prema pitanjima za koje smatra da su od vitalnog nacionalnog značaja.¹²

Različito posmatranje geopolitičkih prilika u svijetu

Rusija i Evropska unija još uvijek različito posmatraju mnoge fundamentalne aspekte spoljnopolitičke i bezbjednosne politike saradnje, kao što su institucionalna struktura, modaliteti zajedničkih misija za očuvanje mira i upravljanje krizama, itd. Uprkos značaju, u ovoj oblasti nije postignut očekivani napredak. Iako je nekoliko ruskih vojnih oficira učestvovalo u policijskoj misiji EU u Bosni i Hercegovini 2003. godine, Rusija je odbila pozive Unije da učestvuje u drugim operacijama i upozorila da će njen odgovor ovakvim predlozima biti isti ukoliko se ne postigne dogovor o prihvatljivoj formi saradnje „na jednakim osnovama“.¹³

Najosjetljivije, a ujedno i najbitnije, je pitanje političkog odnosa između Rusije i Evrope. Ono je uslovljeno velikim američkim uticajem na zemlje Zapadne Evrope, tj. prisustvom SAD-a na evropskom tlu. Rusija je zbog toga prinuđena da u određenoj mjeri usklađuje svoju zvaničnu politiku sa Vašingtonom. Prioriteti ruske politike u Evropi su zaštita teritorijalnog

¹² Maria Raquel Freire, “Looking East: The EU and Russia”, <http://www.ces.uc.pt/publicacoes/oficina/261/261.pdf>

¹³ Danilov, Dmitry, “Russia and European security”, in: What Russia sees, *Chaillot Paper*, No. 74, 2005, str . 11.

integriteta Rusije, kao i integriteta njenog saveznika Bjelorusije, sa kojom je u državnoj uniji. Evropska Unija njihov odnos reguliše kroz dijalog oko političkih i bezbjednosnih pitanja i mjera za njihovo lakše sprovođenje. EU zahtijeva od Rusije da svoje zakonodavstvo prilagodi standardima EU, pri čemu se posebno misli na carine. Glavne nedoumice između EU i Rusije su pitanje Kosova i Čečenije. Takođe, važno je pomenuti i slučaj u kojem je Kalinjingrad samostalno sarađivao sa EU, na polju socijalnih i ekonomskih pitanja.

Rusija se protivila nezavisnosti Kosova prvenstveno iz razloga jer je na svojoj teritoriji imala sličnu situaciju, tj. pitanje Čečenije. Rat u Čečeniji je započet zbog terorističkih napada širom Rusije, za koje je Kremlj optuživao čečenske teroriste. Ruska Vlada je navela da je ovaj rat povelila i zbog očuvanja cjelovitosti ruske federacije, protiv marioneta neprijateljskih sila. Međutim, postoje i mišljenja da je osnovni cilj napada na Čečeniju istrebljivanje muslimanskog življa, kao i kontrola nad teritorijom za koju se smatra da je most između Evrope i bogatih kaspiskih rezervi nafte na Kavkazu.

Posebno dobre odnose Rusija je razvila sa Njemačkom i Francuskom. „O tome govore izuzetno prisni odnosi koje su lično zasnovali trojica evropskih lidera Putin, Šreder i Širak u prvoj polovini 2000-ih, a potom nastavili Putin i Medvedev sa Merkelovom i Sarkozijem.“¹⁴ Uprkos dobrim odnosima sa dvije evropske zemlje, Rusija se snažno zalaže protiv NATO-vog stremljenja da primi Ukrajinu u svoje članstvo, jer smatra da bi to dovelo do destabilizacije u samoj Ukrajini i regionu. Saradnja sa drugim zemljama regulisana je ugovorima, kao što su Šangajski, BRIK, Carinska unija itd.

Širenje EU na istok, uključujući i Baltik, predstavljalo je opasnost za Rusiju. Ona je time mogla biti izolovana iz evropskih

¹⁴ Petrović D., *Rusija i Evropa*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2010, str. 93.

integracionih procesa, a kao prvi korak ka tome Rusi su vidjeli Šengenski režim. Takođe, Zajednička evropska spoljna i bezbjednosna politika (CFSP) izazivala je u Rusiji suprotstavljena mišljenja. S jedne strane CFSP je za jednu grupu autora viđena kao izvjestan ustupak SAD-a Evropljanima, uz to da SAD ostaje glavni svjetski lider, dok je radikalnija struja na CFSP gledala kao na početak multipolarnosti međunarodne zajednice.

Polazeći od činjenice da su nakon završetka Hladnog rata stvoreni uslovi za uspostavljanje istinski ravnopravne saradnje između Rusije, Evropske unije i SAD, u junu 2008. godine Moskva je iznjela prijedlog za zaključenje novog ugovora o evropskoj bezbjednosti. To bi trebalo bi da osigura model evropske bezbjednosti koji bi omogućio da Moskva ima jednak glas u svim pitanjima evropske bezbjednosti i da to bude osnova za stvaranje opšteevropskog sistema bezbjednosti.

Rusija nastoji da dobije mogućnost da utiče na razvoj bezbjednosne i odbrambene politike EU i traži da bude uključena u sve faze donošenja odluka – od identifikacije problema do sprovođenja zajedničkih akcija za njegovo rješavanje, što Unija ne prihvata. Pored toga, uprkos relativnom vojnom slabljenju, Rusija ima geopolitičke interese i nije zadovoljna podređenom ulogom na evropskoj sceni.

Takođe, Rusija insistira na stavu da je prije raspoređivanja bilo koje misije izvan teritorija zemalja članica, neophodno dobiti i odobrenje Savjeta bezbjednosti UN. Rusija je zabrinuta da bi bez mandata SB UN, Unija mogla da raspoređuje svoje snage u oblastima koje su od njenog nacionalnog strateškog interesa, kao što su Moldavija ili zemlje južnog Kavkaza.

Evropska bezbjednosna i odbrambena politika pokazala se kao prilično kontroverzna tema i među državama članicama EU. Ispojile su se razlike u stavovima da li bezbjednosna i odbrambena politika treba da bude nezavisna od SAD i NATO. To je došlo do izražaja tokom krize do koje je došlo 2003. godine zbog rata u

Iraku. U EU često nema dovoljno jedinstva kada su u pitanju finansiranje i sposobnost da se izgrade jake evropske vojne snage i nezavisni odbrambeni identitet Unije.

Iako je Rusija, u više navrata, načelno podržala razvoj evropske bezbjednosne i odbrambene politike, očekujući da će ona predstavljati „alternativni pol“ u globalnoj bezbjednosnoj arhitekturi, niz regionalnih sukoba je pokazao da su evroatlantske veze često snažnije od onih koje povezuju zemlje evropskog kontinenta. Ispoljene su značajne razlike u stanovištima EU i Rusije kada je riječ o pitanjima koja su veoma značajna sa stanovišta vojno-strateške ravnoteže u svijetu, kao što su postavljanje američkog antiraktnog štita u Evropi, nuklearni program Irana, ratni sukob Rusije i Gruzije i priznavanje nezavisnosti Južne Osetije i Abhazije od strane Rusije, kao i problem Kosova.¹⁵

Između Evropske unije i Rusije postoji mnogo zajedničkih tačaka i interesa koji ukazuju na njihovu dugoročnu međuzavisnost i uzajamnu zainteresovanost za razvoj partnerskih odnosa i saradnje. Politički dijalog EU i Rusije o međunarodnim bezbjednosnim pitanjima koji datira od Sporazuma o partnerstvu i saradnji EU i Rusije dobio je dodatni podsticaj strategijom EU o Rusiji, Srednjoročnom strategijom Rusije prema EU i brojnim sporazumima koji su predvidjeli saradnju dvije strane u oblasti spoljne i bezbjednosne politike. Kao rezultat toga postoje brojne institucionalne veze Ruske Federacije i Evropske unije, putem kojih dvije strane redovno razmjenjuju mišljenja o ključnim međunarodnim pitanjima.

I pored toga što su i Unija i Rusija očigledno zainteresovane za stabilne i konstruktivne odnose u dugoročnoj perspektivi, postoje i značajne razlike u njihovim međunarodnim interesima, pozicijama i dugoročnim ciljevima, o čemu se vode složeni pregovori

¹⁵ Jović-Lazić A., *Saradnja EU i Rusije u oblasti spoljne i bezbednosne politike*, Međunarodna politika, Beograd, 2009, str. 295–318.

i što sve ograničavajuće djeluje i na domete njihove saradnje u oblasti spoljne i bezbjednosne politike.

S obzirom na to da su Evropska unija i Ruska Federacija dva veoma uticajna aktera na međunarodnom planu, kao i da njihovi odnosi imaju i veliki globalni politički, ekonomski i drugi značaj, teško je zamisliti rješavanje aktuelnih međunarodnih problema bez angažovanja i EU i Rusije. Obje strane su svjesne značaja stvaranja strateškog partnerstva i razvoja svestrane saradnje, što je nesumnjivo u dugoročnom interesu i EU i Rusije. S pravom se može očekivati da će se ti procesi, bez obzira na sve probleme, protivrječnosti i krize nastaviti. To se odnosi i na saradnju u oblasti spoljne i bezbjednosne politike koja dobija sve veći značaj sa stanovišta mira, stabilnosti i razvoja u svijetu.

Sukobi u interesnoj zoni Rusije

Ako gledamo na period prije izbijanja krize u Ukrajini, možemo reći da je Rusija u doba Putinove vladavine uravnotežila rusku spoljnu politiku.

Nakon terorističkog napada na SAD (Al Kaida), Putin je Džordžu Bušu ponudio pomoć u borbi protiv međunarodnog terorizma. Podržao je i vojnu akciju SAD-a u Avganistanu protiv talibanskog režima, koji je smatran prijetnjom za ruske interese u centralnoj Aziji. Uprkos tome, rusko-američki odnosi se prije mogu nazvati taktičkom saradnjom nego „strateškim partnerstvom“ kako ih je Kremlj predstavljao. Ruski i američki interesi se previše mimoilaze da bi mogli da obezbijede trajniji karakter zbližavanja započetog nakon 11. septembra i terorističkih napada na SAD.¹⁶

Putinova Rusija je na početku pokrenula izvjesno energetske partnerstvo sa EU. Rusija je postala prvi snabdjevač EU prirodnim gasom, pa mnoge Evropljane brine eventualni ruski monopol

¹⁶ Vukadinović R., *Međunarodni politički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, 2004.

u ovom sektoru. Rusija je zbog prisne ekonomske saradnje uspostavila jake političke veze sa najvećim i najmoćnijim državama EU, prvenstveno Velikom Britanijom, a takođe i sa Njemačkom i Francuskom. Između 2002. i 2004. godine nastala je osovina Berlin – Pariz– Moskva, koja se usprotivila ratu u Iraku. Ipak dešavanja oko Ukrajine, a posebno aneksije Krima pokvarili su u mnogome odnos Rusije i Zapada. Mnogi prethodni događaji su svakako doprinijeli transformaciji percepcije prema Zapadu u Rusiji. Irački rat, „Revolucija ruža“ u Gruziji, zatim „Narandžasta revolucija“ u Ukrajni, ali i rast cijena energenata. Putin i njegovi saradnici iz tih i drugih procesa i događaja izvukli su zaključak da su odnosi Rusije sa Sjedinjenim Državama i Zapadom u cjelini inherentno nejednaki i konfliktni i da će Rusija bolje zadovoljiti svoje interese ako slijedi sopstveni kurs.¹⁷

Sa Kinom, Rusija ima složen odnos koji se, sa jedne strane, ogleda u zabrinutosti Moskve zbog demografskog pritiska Kine prema Sibiru i ruskom Dalekom istoku, koji su slabo naseljeni, ali izuzetno bogati sirovinama i, sa druge strane, saradnja sa Kinom na stabilizaciji centralne Azije i suprostavljanje američkoj hegemoniji. Tu je zapravo riječ o pokretanju doktrine Jeljcinovog premijera Jevgenija Primakova, koji je devedesetih godina prošlog vijeka propovijedao stvaranje evroazijskog strateškog trougla Moskva – Nju Delhi – Peking. Poslije Kine, Indija je važan partner ruskog vojno-industrijskog kompleksa. Međutim, u spoljnoj politici Indija je mnogo bliža SAD-u nego Rusiji iz poznatih razloga.

Na drugoj strani, u isto vrijeme Putin je „otvorio“ Rusiju prema muslimanskom svijetu, sa kojim rado razvija bilateralne odnose, gdje Iran zauzima prvenstveno mjesto posebno u razvijanju nuklearnog programa zbog čega je izbila i kriza u odnosima Irana sa Zapadom. Moskva je razvila trgovinske odnose sa Turskom,

¹⁷ Štavljanin D., *Hladni mir: Kavkaz i Kosovo*, Radio Slobodna Evropa i Čigoja štampa, Prag/Beograd, 2009. str. 50.

Malezijom i Saudijskom Arabijom sa kojima ostvaruje saradnju u energetsom sektoru i prodaji vojne opreme i oružja.

Putin je uspio da vojno i ekonomski oporavi Rusiju. Ekonomski oporavak Rusije se ne može objasniti samo izvozom oružja i prirodnog gasa kako se to obično misli. Za porast životnog standarda „krive su“ mnogobrojne reforme koje je Putinova vlada sprovela kao i devalvacija domaće valute u odnosu na američki dolar, čime su nacionalni proizvođači postali konkurentniji i uspjeli da zamijene uvozne proizvode koji su postali skupi, a koji su to tada dominirali nacionalnim tržištem. Visoke cijene prirodnih goriva na svjetskim berzama, koje Rusija izvozi u ogromnim količinama, omogućile su brzo popunjavanje državne kase. Moskva je uspjela značajno da umanjí spoljni dug i da poveća penzije i plate službenika. Iz ovoga se možda najprije može objasniti Putinova dugotrajna vladavina koja je Rusiju opet promovisala kao značajnog faktora na svjetskoj geopolitičkoj sceni.

Međutim, kao što podvlači Lora Mandvil¹⁸, nakon dolaska Putina na vlast 2000. godine, „nostalgija za nestalim carstvom – veoma prisutno osjećanje od raspada SSSR – izrodila je zvaničnu ideologiju koja želi da vaskrsne rusku moć i da ponovo preuzme kontrolu nad bivšim sovjetskim republikama“. Moskva se postepeno vratila na svoje „blisko inostranstvo“ i uglavnom igra na dvije table: ekonomskoj i političkoj. Na ekonomskom planu, ruske firme se zahvaljujući visokim cijenama prirodnih goriva nameću cijelom postsovjetskom svijetu, naročito u energetsom sektoru.

Ukrajinska kriza za sada potvrđuje predviđanja Bžežinskog da je Ukrajna važan geopolitički stožer tj. polje na „velikoj šahovskoj tabli“ svijeta na kojoj će se odigrati mnogo poteza Zapada

¹⁸ L. Mandeville, „Russie: retour en force dans l'ex-Empire“, *Politique internationale*, br. 103, Paris, 2004, str. 249. Vidjeti u: Vjačeslav Avijucki, *Kontinentalne geopolitike: svijet u XXI vijeku*, Clio, 2009.

i Rusije. Ukoliko bi Moskva povratila kontrolu nad Ukrajinom, sa njenih 52 miliona stanovnika, velikim resursima, kao i njenom pristupu Crnom moru, Rusija bi automatski ponovo stekla potrebna sredstva da postane moćna imperijalna sila, spajajući Evropu i Aziju. Gubitak nezavisnosti Ukrajine imao bi neposredne posljedice po srednju Evropu, što bi preobrazilo Poljsku u geopolitički stožer na istočnoj granici ujedinjene Evrope¹⁹.

Ukrajina će, paralisana iznutra, nastaviti da se bori za opstanak, ali oko nje će se odvijati velike (geo)političke igre. To je katastrofalno za nju, a i samim tim, veoma loše za Evropu u cjelini.

Protivljenje proširenju NATO-a je konstanta koja prati spoljnu politiku Rusije od raspada Sovjetskog Saveza do današnjih dana. Vojna doktrina Ruske Federacije proširenje NATO-a imenuje kao glavnu vojnu opasnost po svoju nacionalnu bezbjednost, pa samim tim ne želi da dopusti da preko Ukrajine opasnost pokuca na vrata.

U ukrajinskoj krizi koja je nastala 2014. godine, otvoreno i neočekivano, Rusija želi da pokaže Evropskoj uniji da će čvrsto braniti svoje ekonomske i političke interese, iskazujući protivljenje proširenju i zadiranju u njene interesne zone. Takođe, želi da destabilizacijom Ukrajine, pokaže svoje protivljenje NATO ekspanziji koja se približava njenim granicama.

¹⁹ Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001, str. 89–91.

OBRAZOVANJE U XXI VIJEKU

Miloš Borožan

The paper analyses some of the key challenges that educational systems, as one of the supporting pillars of civilization, face in the 21st century. The author puts special emphasis on the role of social networks as well as on the challenges that artificial intelligence brings to the educational process. Although the main goal of the paper is to ask useful questions, the author also considers possible strongholds or foundations on which the educational systems of tomorrow could be built. Through the analysis of historical and contemporary examples, the paper suggests that it is necessary to reform educational approaches in order to prepare students for the complex world in which they will live. By developing the capacity for continuous learning and openness to different ideas, education can be refocused on its main goal – the construction of cognitive tools for making sense of reality and understanding the importance of culture for a meaningful life.

Istorijski trenutak u kojem živimo djeluje svjetlosnim godinama daleko od prosperiteta koji su prethodne generacije zamišljale.¹ Svjedoci smo ratnih sukoba različitih intenziteta u 92 zemlje svijeta (Institute for Economics & Peace, 2024) i humanitarnih katastrofa koje se odvijaju pred našim očima u Palestini, Jemenu i Sudanu. Po podacima Svjetske banke, marta

¹ Rad je zasnovan na govoru održanom 20. marta 2024. godine u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti (CANU) u Podgorici.

2024. godine 689 miliona ljudi na svijetu živjelo je ispod granice siromaštva (World Bank, 2024), a ekonomske nejednakosti su na nivou iz 1910. godine (Chancel & Piketty, 2021). Negativne političke i društvene posljedice nepoštovanja pravila koja su trebala dopustiti globalizaciji da efikasnijom raspodjelom resursa podigne životni standard svih građana i omogućiti usvajanje demokratskih vrijednosti i vladavine prava, su vidljive širom Zapadnog svijeta (Draghi, 2024). Političke posljedice se manifestuju porastom popularnosti političkih snaga koje gledaju ka unutra, te nostalgičara autokratije, rastućim političkim i ekonomskim podjelama, kako na nivou pojedinačnih država, tako i na nivou geopolitičkih blokova. Edelmanov Barometar povjerenja za 2022. godinu ukazuje da ljudi najviše vjeruju institucijama u autokratijama poput Kine, Ujedinjenih Arapskih Emirata i Saudijske Arabije, u kojima je poštovanje ljudskih prava ostavljeno na milost neizabranim liderima, dok među građanima Zapadnih društava dominiraju osjećaji sumnje i nepovjerenja (Edelman, 2022). Rastuće tenzije, inflacija i nezadovoljstvo, masovna otpuštanja radnika, protesti, osjećaj izgubljenosti i učestvovanja u igri kojoj se unaprijed zna negativni krajnji ishod, 8,2 miliona mladih uzrasta od 15 do 29 godina van obrazovnih i sistema rada samo unutar EU (Eurofound, 2024) i ozbiljan pad u rezultatima posljednjih PISA testiranja (OECD, 2023) djelovali bi kao više nego dovoljan skup razloga za pesimizam.

Međutim, u ovom radu nije mi cilj da ocrtam neki sumoran, siv pogled na budućnost, već da prenesem razmišljanja o nekim od izazova sa kojima se sistemi obrazovanja susrijeću u XXI vijeku, koje smatram naročito važnima, te da otvorim par vertikalna za budućnost. Takođe, cilj ovog rada nije da pruži odgovore, *već da postavi korisna pitanja.*

Glavni izazovi pred obrazovanjem u XXI vijeku

Uloga obrazovanja u društvu se najčešće svodi na dvije dimenzije, jednu dominantno ekonomsku koja se zasniva na ideji kreiranja ljudskih resursa koji će garantovati dalji ekonomski rast i drugu, na prvi pogled više humanističke prirode, koja ističe da je krajnji zadatak obrazovnih sistema da pripreme buduće generacije i da im pruže spoznajne i kulturološke alate koji će im omogućiti da daju smisao svojim životima i postanu, zauzvrat, stvaraoci nečeg vrijednog.

Uzimajući kao referentni kriterijum bilo koji od navedenih ciljeva, svjedoci smo neuspjeha današnjih obrazovnih sistema da ih ostvare. Na primjer, ideja obrazovanja kao katalizatora ekonomskog razvoja posrće između ostalog pred ogromnim jazom između traženih i dostupnih vještina na tržištu rada, gdje u nekim slučajevima preko 30% visokoškolaca ne radi posao za koji se školovalo (Montt, 2017). Pri čemu je, istraživanje koje smo sproveli tokom školske 2020/2021. godine u srednjim školama u Crnoj Gori, Italiji i Francuskoj, pokazalo da ova pojava (odnosno jaz između traženih i dostupnih vještina na tržištu rada) ima korijene u neinformisanosti maturanata i lošem kvalitetu informacija kojima raspolazu (Borozan et al, 2022). Kako je moguće da su današnji maturanti, rođeni u digitalnom dobu, neinformisani? Kako je to moguće, u eri navedene dostupnosti informacija, jeftinih avio karata i rastućeg broja mladih sa fakultetskim obrazovanjem?

Rat za pažnju

Po prvi put u istoriji, ukupnost ljudskog znanja je naizgled dostupna i udaljena samo par klikova. I pored toga, ili možda zahvaljujući tome, svjedoci smo nevjerovatnog porasta širenja

teorija zavjere, dezinformacija i lažnih vijesti (Abdalla Mikhaeil & Baskerville, 2024). Ovo vuče za sobom pitanje čiju važnost teško možemo precijeniti i koje se tiče druge putativne uloge obrazovnog sistema – *Zašto dosad nezamisliva dostupnost informacija nije dovela do prosvjećenijeg društva?* Najsmisleniji odgovor na ovu zagonetku nam dolazi iz studija o pažnji. Riječima Nobelovca Herberta Sajmona:

„U svijetu bogatom informacijama, to bogatstvo znači istovremeno i oskudicu nečeg drugog: ono što te informacije troše. Ono što informacije troše je prilično očigledno: troše pažnju svojih korisnika. Dakle, bogatstvo informacija stvara siromaštvo pažnje i potrebu da se ta pažnja efikasno rasporedi.“ (Simon, 1971)

Možemo reći da je pažnja najvažniji ograničeni resurs u onome što se često naziva informaciono doba. Profiti kompanija kao što su Meta, Google i Twitter (danas X) zavise u najvećoj mjeri od reklama, čija je cijena finansijska protivvrijednost resursa koji korisnici investiraju u korišćenje mreža, odnosno njihove pažnje. Iz tog razloga navedene kompanije su razvile sve moćnije algoritme koji imaju za cilj da korisnike zadrže što duže – mehanizmi za održavanje pažnje se zasnivaju većinom na personalizaciji sadržaja² koji su nam predstavljeni na mrežama (uključujući tu i motore za pretragu poput Gugla). Na globalnom nivou, prosječan pojedinac danas provodi oko šest i po sati na internetu svaki dan (Kemp, 2023), dok je jedna trećina odraslih Amerikanaca onlajn gotovo neprekidno (Perrin & Atske, 2021). Prema jednom često citiranom izvještaju iz 2009. godine prosječni Amerikanac konzumira 34 gigabajta sadržaja dnevno (Bilton, 2009; Bohn & Short, 2009). U prosjeku, to

² Osnova te personalizacije je analiza preferencija korisnika, koje se izvode iz istorije njihovih prethodnih interakcija i putem algoritama koji uzimaju u obzir velike baze podataka.

znači oko 100.000 riječi u jednom danu (za poređenje *Rat i mir* ima samo 460.000 riječi). Jedno skorije istraživanje je pokazalo da odrasli stanovnik Amerike pogleda svoj smartfon svakih 19 sekundi u toku dana (Ward et al, 2017). Kako je rekao Ričard Fajnman: „znanje nije besplatno, morate obratiti pažnju“, a tehnologija je omogućila pojedincima da se fokusiraju na svoje ograničene resurse pažnje, umjesto na kreiranje znanja, na visoko stimulativne, emocionalno evokativne sadržaje (Berger & Milkman, 2012), i na izvore informacija koji potkrepljuju njihova postojeća vjerovanja i stavove (Gagnon-Bartsch et al, 2018; Sunstein, 2018). U kontekstu ovakve bespoštedne borbe za našu i pažnju naših učenika i studenata, postavlja se pitanje kakve šanse ima škola?

Društvene mreže

Veliki dio vremena koje provodimo onlajn je na društvenim mrežama. Od personifikacije dobrobiti tehnološkog razvoja i tehnokratskog optimizma, društvene mreže su se pretvorile u moćno oružje za potpirivanje mržnje, netrpeljivosti, polarizacije i ekstremizacije po svim mogućim i nemogućim dimenzijama i kanale za eroziju svih veza koje drže naša raznolika, građanska i demokratska društva na okupu, uključujući tu i obrazovni sistem. Istraživanja su pokazala da se lažne vijesti šire brže od onih istinitih (Vosoughi et al, 2018), da dopiru do više ljudi i da postoji značajna korelacija između vremena provedenog na društvenim mrežama i povjerenja u, kako političke, tako i naučne institucije (Verboord et al, 2023). Nekad su društva držali na okupu zajednički bogovi, krvne veze i isti neprijatelji, a danas su to društveni kapital, institucije i zajednički narativ. Međutim, društvene mreže su oslabile sve troje. Danas, društvo se može opisati metaforom razbijenog ogledala, gdje se svaka podskupina ogleda u sopstvenoj istoriji, sopstvenim problemima

i čak sopstvenim činjenicama. A kad ljudi izgube povjerenje u institucije, izgube i povjerenje u priče koje te institucije pričaju odnosno predaju. Takođe, distribuirane mreže koje se spontano stvaraju na Fejsbuku i Tviteru mogu dovesti do protesta i zbacivanja vlasti, ali nikad ne mogu vladati i biti osnova za kreiranje nijednog oblika politike, naročito obrazovne.

Izolacija od različitosti

Za obrazovanje, jedan od najštetnijih fenomena – koji su magnifikovale društvene mreže – predstavlja stvaranje i širenje takozvanih *eho soba*, odnosno zatvorenih grupa i zajednica koje su okupljene oko određenih stavova i uvjerenja, bilo da se radi o prednostima određenog načina ishrane, bilo o vjerovanju da je bivši američki predsjednik Donald Tramp jedina nada čovječanstva u borbi protiv reptila koji piju krv djece (Sunstein, 2018). Navedena personalizacija sadržaja i rastuće izlaganje korisnika isključivo sadržajima koji potvrđuju njihove preferencije i stavove dovodi do toga da su šanse da se dođe u kontakt sa suprotnim, izazovnim ili uopšte neočekivanim idejama, sve manje.

Ova izolacija od ideja koje izazivaju naše stavove i mišljenja (i stoga su potencijalno neprijatne), zajedno sa gotovo paranoičnim rastom brige za zaštitu emotivnog i psihološkog dobrostanja studenata, polako dovodi do toga da i na institucijama za visoko obrazovanje imamo slučajeve gdje su profesori bili suspendovani i čak udaljeni sa nastave zbog predavanja navodno opasnih ideja. Neki od najupečatljivijih primjera dolaze nam sa američkih univerziteta. Na primjer, 2014. godine studenti prava na Harvardu su predali zvaničan dopis nastavnom vijeću univerziteta u kojem su pozvali profesore da ne predaju krivični zakon o silovanju ili, u jednom

slučaju, čak koriste riječ „prekršiti“³, sa ciljem sprečavanja izazivanja nelagodnosti i uznemiravanja studenata (Gersen, 2014). Još zloglasniji su primjeri poziva za izbacivanje raznih književnih djela iz nastave, pod optužbama da predstavljaju prijetnju mentalnom zdravlju studenata. Neki među njima uključuju *Gospođu Dalloway* Virginije Woolf (na Rutgers Univerzitetu, zbog navodnog izazivanja suicidalnih sklonosti) i Ovidijeve *Metamorfoze* (na Univerzitetu Kolumbija, zbog opisa seksualnog napada) (Lukianoff & Haidt, 2015). Drugim riječima, čini se da je krajnji cilj ovakvih kampanja pretvoriti kampuse u *sigurne zone* u kojima su mladi odrasli zaštićeni od riječi i ideja koje nekima, možda, mogu stvoriti nelagodu. Međutim, tako radeći stvaramo i uslove da studenti nikad ne dođu u situaciju da preispitaju, brane i eventualno promijene svoje ideje i nauče da se prema svojim idejama odnose, ne kao prema nekom dragocjenom vlasništvu, već kao prema nečemu nezasićenom, podložnom i željnom promjena.

Vještačka inteligencija

Naš historijski trenutak je duboko okarakterisan tehnološkim napretkom, naročito u oblasti vještačke inteligencije (AI), čija je pojava, između ostalog, usadila sjeme sumnje u naše (doista nedavno stečeno) uvjerenje da ljudska percepcija, uređena našim razumom, predstavlja jedinu valjanu metriku za osmišljavanje stvarnosti (H. Kissinger et al, 2021). Pojava takvih tehnologija već uvodi epohalne transformacije u različitim oblastima ljudskog djelovanja kao što su ekonomija, medicina i međunarodna politika. U kontekstu obrazovanja, ignorisati postojanje alata poput Chatgpt-ja (<https://chatgpt.com/>) i Photomat-a (<https://photomath.com/>)

³ Kao u „kršiti zakon“, na engleskom je *violate* koja dijeli korijen sa riječju *violence* (nasilje).

(koji na osnovu fotografije rešava bilo koji matematičku problem) bi bio akt kako stručnog, tako i političkog sljepila. Iako temeljno razmatranje implikacija razvoja i upotrebe vještačke inteligencije u obrazovanju prevazilazi okvire ovog rada, htio bih da ukažem na neke od njegovih aspekata koje smatram važnima, naročito u takvom svijetu gdje mašine uče i koriste logiku nedostupnu ljudskom razumu.

U svojoj srži, AI mijenja naš odnos sa stvarnošću i našim razumijevanjem iste (Berardi, 2023; H. Kissinger et al, 2021; H. A. Kissinger, 2018). Naime, AI može da procjenjuje različite aspekte stvarnosti od onih dostupnih ljudima, otkrivajući ranije neprimjetne, ali potencijalno vitalne aspekte realnosti. Nedavni događaji kao što je pobjeda AlphaZero (vještačke inteligencije koja igra šah) nad Stockfish-om (dotad najmoćnijim šahovskim programom na svijetu)⁴ i otkriće Halicina, novog antibiotika koji može da se bori protiv sojeva do tada otpornih bakterija (Stokes et al, 2020), predstavljaju primjere vještačke inteligencije koja otkriva odnose van dometa ljudske pažnje i razumijevanja. Oni takođe predstavljaju dvostruki izazov – ugrožavaju inherentnu demokratsku raspodjelu oskudnih mentalnih resursa u našoj populaciji (Loewenstein & Wojtowicz, 2023) i otvaraju niz hitnih pitanja o našem sopstvenom pristupu implikacijama takvih zaključaka i otkrića. Najteže, ali ipak najvažnije pitanje o svijetu u koji smo zakoračili je sljedeće: šta će biti sa ljudskom vrstom i savješću ako vještačka inteligencija nadmaši našu moć objašnjavanja, a naša društva više ne budu u stanju da tumače svijet u kome žive na način koji njima samima ima smisla? Šahovski velemajstori i igrači eksperti igre Go, koji su gledali partije u kojima je učestvovao AI, priznali su da ne razumiju logiku nekih poteza. AI je igrao žrtvujući figure koje ljudski igrači smatraju vitalnim

⁴ <https://www.chess.com/news/view/updated-alphazero-crushes-stockfish-in-new-1-000-game-match>

(kao što je kraljica) i povlačeći dotad neviđene poteze (H. Kissinger et al, 2021). U određenim oblastima kao prepoznavanje obrazaca, analiza velikih podataka i upravo igranje igara, kapaciteti AI već uveliko premašuju ljudske, međutim da li će AI moći da objasni – na način koji ljudi mogu da razumiju – zašto su njegove akcije optimalne⁵?

Put naprijed Vrijednosti

Prije XIX vijeka, poezija, retorika, istorija i moralna filozofija smatrane su posebno vrijednima za obrazovanje, jer su prenosile znanje o ljepoti, dobroti i istini. Tradicionalni stav o obrazovanju bio je da se ono prvenstveno treba usredsrijediti ne na sticanje novih znanja putem naučnih istraživanja, već na kanonski korpus egzemplarnih tekstova koji nude estetske i etičke modele vrijedne oponašanja. Stoga, sve do ranog XIX vijeka, samo je ograničenom broju nauka pripisivan potencijal za ljudsko obrazovanje. U Njemačkoj, krajem XVIII vijeka te su se nauke obično nazivale lijepim naukama (*schöne Wissenschaften*) (Strube, 1990). One su se razlikovale od fakultetskih nauka (*Fakultätswissenschaften*) kao što su teologija, pravo i medicina – kao i od drugih viših nauka (*höhere Wissenschaften*) poput matematike i fizike (van Bommel, 2015).

Lijepe nauke mogle bi se opisati kao estetske discipline, to jest discipline u kojima ljepota oblika igra bitnu ulogu: poezija, arhitektura, slikarstvo, muzika, itd. Unutar obrazovnog konte-

⁵ Razmislite o hipotetičkom scenariju u kojem AI stvoren za vojnu strategiju predlaže komandantu da žrtvuje ljudske živote u situaciji borbe – da li je treba poslušati, čak i ako ne razumijemo zašto? Citirajući Kisindžera: *Da li je moguće da ljudska istorija ide putem Inka, suočenih sa španskom kulturom koja je izazivala strahopoštovanje i istovremeno im bila potpuno nerazumljiva?* (H. A. Kissinger, 2018).

ksta, one su se obično odnosile samo na književne discipline: poeziju, govornništvo i u manjoj mjeri, filozofiju. Često su se poistovjećivale s klasičnom književnošću i takođe su uključivale discipline koje su bile potrebne za potpuno razumijevanje i uvažavanje klasičnih tekstova, kao što su istorija, mitologija i geografija. Naime, klasična književnost smatrala se suštinski važnom za obrazovanje jer se isticala ljepotom, tačnije, savršenom formom. Citirajući Johana Gotfrida Herdera (1744–1803), „ljepota je bila od esencijalne važnosti za obrazovanje kao jer su se čulne sposobnosti ljudskog uma morale njegovati prije apstraktnijih, intelektualnih sposobnosti“ (Herder, 1861, p. 296). Ipak, iako je ljepota bila središnja tačka fokusa klasičnog obrazovanja, ona nikako nije bila njegov jedini cilj. Poput većine klasičnih učitelja svog vremena, Herder je vjerovao da je ljepota usko povezana s dobrotom i istinom. Jednom kad steknu tačnost i preciznost intenzivnim proučavanjem savršene forme, tvrdio je, razumno se može očekivati od djece da te vrline pretoče u moralno valjano ponašanje (Herder, 1962, p. 77). Štaviše, kako je „ljepota samo vanjski oblik istine“ (Herder, 1962, p. 40), intenzivno proučavanje ljepote imalo bi neposredan učinak na dječiji osjećaj za istinu. Naime, lijepe nauke bile su neophodne za njegovanje tri svojstva koja čovjeka čine ljudskim bićem: osjećaj za lijepo, osjećaj za dobrotu i osjećaj za istinu (van Bommel, 2015). Stoga, Herder je opisao lijepe nauke kao one koje njeguju naš osjećaj ljudskosti, tj. nauke koje nas *obrazuju* u ljudska bića: „Iz tog razloga je ... najbolje nazvati ih ‘obrazovnim naukama’ (bildende Wissenschaften)“ (Herder, 1962, p. 38). Odnosno, takav ideal obrazovanja svjedoči o tome da su vrijednosti viđene ne samo kao uključene u znatan broj nauka, već kao njihova središnja tačka. Daleko od povezivanja sa ukupnošću ljudskog znanja, vjerovalo se da se obrazovanje može postići samo proučavanjem onih naučnih disciplina u kojima ljudske vrijednosti imaju

središnju ulogu. Tek nakon sticanja obrazovanja nastavljalo bi se s višim ili fakultetskim naukama, kojima se međutim, nije pridavala nikakva posebna obrazovna vrijednost.

Ova čvrsta razlika između lijepih i viših nauka će biti uzdrmana tek kada su pod uticajem filozofije Imanuela Kanta, vrijednosti postupno diskreditovane kao prikladan objekat naučnog saznanja. Svojom Kritikom moći suđenja Kant je pokrenuo oštru i vrlo uticajnu kritiku pojma lijepih nauka, koju je smatrao apsurdom (van Bommel, 2015). Bio je uvjeren da ne postoji „nauka o lijepom, nego samo kritika lijepog, niti lijepa nauka već samo lijepa umjetnost“ (Kant, 1790, p. 157). Iako on tada još nije razvio dosljedan koncept nauke, insistirao je na tome da se nauka bavi isključivo znanjem koje je moguće dobiti primjenom strogih metoda. Nakon njega, koncept lijepih nauka je brzo nestao i Hegel je nekoliko godina kasnije napisao i da sam izraz „lijepe nauke“ više nije u upotrebi (Hegel, 1990, p. 557). Ovom disocijacijom nauke i umjetnosti, ostvarenom na tragu kantovskog obrata, zabijen je klin između elemenata znanja i vrijednosti, koji su dugo bili uspješno spojeni u konceptu lijepih nauka. Ova promjena paradigme u filozofskom načinu razmišljanja o nauci duboko je uticala na ideje o obrazovanju. Upravo je apstrakcija ideala humanističkog obrazovanja od njegove tradicionalne povezanosti s konkretno dokazivim i oponašanim vrijednostima stvorila novi standard razmišljanja o odnosu između nauke i obrazovanja.

Obrazovna vrijednost više nije bila prerogativ humanističkih nauka, već ju je mogla prisvojiti bilo koja naučna disciplina koja je imala za cilj razotkriti dio harmonične ukupnosti ljudskog znanja. Tako je otvoren put za mnogo više nauka da postupno uđu u kanone obrazovanja. Kao rezultat ovog problema, tokom XIX vijeka, postupno se produbljivao jaz između pozitivnih rezultata rigorozne nauke i njenih humanističkih motivacija (van Bommel, 2015). Na kraju će postati toliko širok da će

prisiliti mnoge naučnike da odustanu od humanističkog ideala obrazovanja i da ga zamijene novim idealom objektivne nauke, idealom koji i dan danas upravlja obrazovnim politikama.

U ovom istorijskom trenutku, djeluje da su ljudi u opasnosti od gubljenja svoje spoznajne i ekonomske vrijednosti spram tehnologija koje pokreće vještačka inteligencija i njihove sposobnosti da nadmaše ljude u raznim domenima. Na primjer, AlphaGo je pobijedio svijetskog šampiona u Go-u tako što je napravio poteze koje ljudi do tada nijesu uspjeli zamisliti⁶. Međutim, prije nego što je vještačka inteligencija počela da igra Go, ova kao i mnoge druge igre je imala različite, slojevite svrhe: igrač je želio ne samo da pobijedi, već i da nauči nove strategije, potencijalno primjenljive na druge dimenzije života. Sa svoje strane, AI ima i poznaje samo jednu svrhu: da pobijedi. Ona „uči“ ne konceptualno već matematički, marginalnim prilagođavanjem svojih algoritama. U ovakvim rekombinantnim, zero-sum igrama, dolazi do odvajanja inteligencije od savjesti. Naime, dok je inteligencija sposobnost da se pobijedi u igri zahvaljujući kombinatornim, računskim sposobnostima; savjest je etička i estetska refleksija o ciljevima igre (Berardi, 2023; H. A. Kissinger, 2018). Inteligencija je sposobnost odlučivanja između odlučivih (logičkih) alternativa, dok „samo savjest može odlučiti o neodlučivim alternativama“ (H. A. Kissinger, 2018). Definitivno napuštanje klasičnog ideala humanističkog obrazovanja u kasnom XIX i ranom XX vijeku – napuštanje koje je vidljivo u cijeloj Evropi – dovelo i do napuštanja ideje da vrijednosti nijesu samo predmet vrijedan naučnog znanja, već i da su njihovo odgajanje i prenošenje primarna dužnost humanističkog obrazovanja. Upravo pojava tehnologija poput AI čini potrebu za vraćanjem vrijednosti u srce obrazovnog sistema još hitnijom. Stoga, moj prvi prijedlog se tiče

⁶ <https://www.theguardian.com/technology/2016/mar/15/googles-alphago-seals-4-1-victory-over-grandmaster-lee-sedol>

refokusiranja obrazovnog sistema – naročito na nižem i srednjem nivou – na upravo ovakve ideale humanističkog obrazovanja.

(Ne)znanje

Masimo Rekalkati, poznati italijanski psihoanalitičar i pisac, govoreći o obrazovanju, kaže da „učiteljevo znanje nikada nije ono što popunjava rupe u znanju, već upravo ono što ih čuva“ (Recalcatti, 2014, p. 35). Uprkos svemu, mi i dan danas učimo djecu *šta* da misle umjesto *kako* da misle. Pisanje ovog rada me je podsjetilo na jednu anegdotu koja ovu razliku jasno ilustruje. Naime, jedna od misterija koja je zaokupljala moju pažnju kao djeteta bila je kako avioni funkcionišu i prije svega kako lete. Kako u školi tako i u knjigama, na to pitanje sam dobio isti odgovor – gornja površina avionskog krila je ispupčenija od donje pa vazduh koji prelazi preko krila mora brže da se kreće nego onaj ispod njega. Vazduh koji se brže kreće je nižeg pritiska, tako da razlika u pritiscima ispod i iznad krila kreira silu koja se zove uzgon i koja drži avion u vazduhu. To saznanje mi je djelovalo uvjerljivo i nebrojeno puta sam ga ponovio sve dok na petoj godini fakulteta nijesam pogledao film u kojem je glavni junak letio avionom naopačke, odnosno kabinom na dolje. U svijetu koji bi funkcionisao po mehanizmu iz navedenog objašnjenja, to ne bi bilo moguće. Moram priznati da je taj uvid imao vrlo otrežnjujući efekat na moj pogled na sopstveno znanje. Skloni smo da se prema sopstvenom znanju ophodimo kao prema ličnom vlasništvu koje treba širiti i braniti, kao da je znanje ukras – koji nam omogućava uspon u hijerarhiji, pa ga takvog i prenosimo. Najštetnija posljedica ovakvog pristupa je jaz između rasta saznanja i rasta samopouzdanja u sopstveno znanje. Riječima Nasera Taleba: „...najveća zamjerka obrazovnom sistemu upravo to što

primorava studente da na silu iznalaze objašnjenja datih pojava i što ih posramljuje ako se suzdržavaju od davanja suda, odnosno ako samo kažu da ne znaju“ (Taleb, 2007, p. 120).

Mi smo bića koja tragaju za objašnjenjima, pa smatram korisnim da se sjetimo izjave Vilijama Džejmsa da je „obrazovanje u osnovi borba protiv našeg nervnog sistema“ (James, 1892, p. 145) i umjesto da učimo djecu da budu „beskrajno precizni u greškama“, fokusirajmo se na prenošenje ideje o nužnosti izbjegavanja konačnih, zatvorenih uvjerenja. Paradoksalno, što više informacija imamo, to ćemo naše stavove smatrati opravdanijim i ispravnijim. Kad nam um okupira određeni pogled na svijet, skloni smo da uzimamo u obzir samo ono što potvrđuje da smo u pravu. Upravo glavni saznavni problem jeste to što „potkrijepljujući dokazi ne postoje“. Odnosno, mi možemo znati koja je tvrdnja netačna, ali ne i koja je tačna. Više ćemo se približiti istini negativnim primjerima nego potkrepljujućim dokazima – korpus našeg znanja se zahvaljujući seriji potvrđenih dokaza ne povećava. Kao što je lijepo opisao Marko Tulije Ciceron anegdotom o Dijagori koji nije vjerovao u bogove. Njemu su pokazali tablice oslikane portretima vjernika koji su se molili i preživjeli brodolom, što je impliciralo da ih je molitva zaštitila od utapanja. Dijagora je upitao: „A gdje su slike onih koji su se molili i udavili?“ (cit. u Taleb, 2007, p. 100).

Smatram da bi trebalo učiti djecu da budu nezadovoljna sopstvenim znanjem – učenost bez erudicije može imati katastrofalne posljedice. Umjesto da ih navikavamo na takozvani naivni empirizam, odnosno ideju uzimanja primjera iz prošlosti koji potkrepljuju naše teorije i tretiranje njih kao dokaza, trebalo bi se voditi mišlju da je pobijanje mnogo efikasnije u utvrđivanju istine nego potvrđivanje. Time bismo izbjegli ponavljanje konfirmacijske greške (Wason, 1960) i zavaravanja i sebe i naših studenta pričama koje gode ljudskoj platonskoj

žudnji za tačno uređenim obrascima. Ono što vidimo nije nužno i sve što postoji, i kao u čuvenom problemu ćurke i Dana zahvalnosti – hiljadu dana ne može dokazati da smo u pravu, ali samo jedan dan može dokazati da nismo. Stoga, smatram da suština obrazovanja mora biti naučiti kako se uči. U tom viđenju stvari, diploma je dokaz da smo naučili da učimo i da možemo nastaviti samostalno, odnosno označava kapacitet za učenje. Ako učenje nikad neće prestati, kakvu važnost ima da li studiranje traje jednu ili dvije godine više?

Radoznalost

Eksplzija dostupnosti interneta i internet sadržaja dovela je do promjene u našim navikama, čiji se entitet može porediti sa prelaskom sa usmene na pisanu kulturu ili onom koju je Gutenbergova štamparija napravila za demokratizaciju znanja u XV vijeku. Značajno, iako su mediji primarno izvor informacija – oni nijesu samo pasivni kanali, već oni aktivno oblikuju sam proces mišljenja (Maršal Makluan, cit. u Carr, 2008). A ono što internet čini je to da oduzima sposobnost koncentracije i kontemplacije. Nekad smo bili slični ronocima u dubokom moru riječi, vođeni Prustovom idejom da je „naše znanje počinjalo tamo gdje se autorovo završavalo“ (Proust et al, 2011, p. 38). Dolazimo iz tradicije zapadne kulture u kojoj je ideal bila složena, gusta struktura visoko obrazovane i artikulirane individualnosti koja je podsjećala na katedralu, odnosno muškarce i žene koji su u sebi nosili lično izgrađenu i jedinstvenu verziju cjelokupnog intelektualnog nasljeđa Zapada. Međutim, sada u svima nama (uključujući i sebe) vidim zamjenu te složene unutrašnje arhitekture novom vrstom samorazvijanja pod pritiskom preopterećenosti informacijama i tehnologije instant dostupnog. Ovo novo ja treba sadržati sve manje i manje unutrašnjeg repertoara ovog gustog kulturnog

nasljeđa i prostirati se što šire i što tanje, dok se povezujemo s tom ogromnom mrežom informacija kojoj se pristupa jednostavnim pritiskom na dugme, pretvarajući nas u ono što Ričard Forman zove „ljudi palačinke“ (Foreman, 2005). Odnosno, naši umovi sada očekuju primanje informacija na način na koji ih internet distribuira: u brzom toku malih čestica. U ovakvom kontekstu, rezultati skorašnjeg istraživanja koji kažu da 46% studenata u Italiji sprema ispite bez da ikada otvore knjigu, nijesu začuđujući (A.I.E., 2024).

Na prvi pogled, sve vještine i prednosti temeljnog učenja se na ovaj način gube. Međutim, u ovom slučaju kao predavači, imamo snažnog saveznika na našoj strani – *radoznalost*. Radoznalost je jedna od najznačajnijih (i najzagonetnijih) sila naše psihe (Kang et al, 2009). Autori poput Džordža Levenštajna tvrde da se radoznalost takođe može objasniti kao evolucijom stečeni način mozga da prevaziđe određena kognitivna ograničenja (Loewenstein, 1994; Wojtowicz & Loewenstein, 2020). Naime, jedan od najkorisnijih načina razmišljanja o našem mentalnom aparatu je njegovo viđenje kao ograničenog skupa aspecifičnih resursa koji se mogu upotrijebiti na razne načine (Loewenstein & Wojtowicz, 2023). Evolutivni problem se tiče činjenice da „razmišljanje o tome na šta obratiti pažnju troši upravo one mentalne resurse odnosno sposobnosti obrade informacija koje pokušavamo rasporediti“ (Wojtowicz & Loewenstein, 2020). Radoznalost rješava ovaj problem uvođenjem hedonističkih signala koji nam pomažu da rasporedimo naše oskudne resurse efikasno, kodirajući informacije o prilikama za kreiranje smisla (Golman & Loewenstein, 2015). Naš zadatak kao predavača je onda upravo da kreiramo prilike za kreiranje smisla. Praktične implikacije ove fundamentalne promjene u pristupu obrazovanju bi značile njegovo usklađivanje sa pomenutom potrebom fokusiranja na učenje kako razmišljati, na pitanja umjesto na odgovore, te na

nepoznato umjesto onog što je (navodno) poznato. Moramo se vratiti radoznalosti kao pokretačkoj snazi obrazovanja. Nažalost, sama riječ „radoznalost“ se ne pominje ni u jednom od strateških dokumenata koji su osnova obrazovnih politika u našoj zemlji, uključujući i zakone o osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju.

Tri praktična savjeta *Otvorenost za nepoznato*

Završio bih ovaj niz trima savjetima mnogo praktičnije prirode. Moja životna i obrazovna iskustva vezana su za boravke i život u inostranstvu i smatram da je u pravu veliki italijanski pisac Cesare Pavese kad kaže:

„Putovati je brutalnost. Prisiljava čovjeka da vjeruje strancima i da izgubi iz vida poznatu udobnost doma i prijatelja. Stalno se osjećate izvan ravnoteže. Ništa nije vaše osim bitnih stvari – vazduha, sna, snova, mora, neba – sve stvari koje teže vječnome ili onome što o njemu možemo zamisliti.“ (Pavese, cit. u McEwan, 1981, p. 1)

Mnogo više se nauči vani, prije svega iz kontakta sa drugačijim i nepoznatim. Osim onih evidentnih, individualnih, doživljaj istog i jednoobraznog ima i društvene kao i političke posljedice.

„Politički neprijatelj ne mora biti moralno loš, ili estetski ružan; on ne mora nužno da se predstavlja kao ekonomski konkurent i možda bi čak moglo izgledati povoljno posloovati sa njim. On je jednostavno drugi, stranac, a za njegovu suštinu dovoljno je da je egzistencijalno, u posebno intenzivnom smislu, nešto drugo i strano, tako da se, u krajnjem slučaju, mogući sukobi sa njim ne mogu spriječiti ni kroz sistem unaprijed utvrđenih pravila niti kroz intervenciju ‘neangažovane’ i stoga ‘nepistrasne’ treće strane.“ (Schmitt, 1932, p. 26, prevod autora)

Ovaj citat, koji pripada jednom od ideoloških antecedenata nacizma, njemačkom filozofu Karlu Šmitu, nosi važnu poruku – jedini mogući način da se upravlja čovjekom je učiniti da se osjeća okružen neprijateljima. Kad smo okruženi samo onim što nam je poznato, onda će, a da to ne shvatimo, ono što ne izgleda tako u nama početi da izaziva sumnju. U tom trenutku, nastaje potreba da verujemo onima koji vam govore da je dobro ko ste i da su drugi, tačnije, bili oni ljudi, knjige ili ideje, neprijatelji vašeg identiteta. Marketing danas to čini. Univerziteti koji izbacuju Virdžiniju Vulf iz obavezne literature to čine. Sa druge strane, mogli bismo zaključiti da uvijek postoji potreba za izvjesnom nelagodnošću da bismo napredovali i promijenili horizonte.

Druga važna lekcija koju bih izdvojio iz života u inostranstvu tiče se važnosti iskustvenog doživljavanja prevazilaženja prepreka. Odlučivati u uslovima van zone komfora i bez zaštitne mreže zahtijeva otvaranje ka rizicima, preuzimanje odgovornosti i prihvatanje nužnosti promjene. Važnost iskustava koja sadrže epizode suočavanja i uspješnog prevazilaženja poteškoća u formiranju pojedinca je naglašena i u epigenetičkim studijama konstrukta rezilijencije, odnosno onog što čini da analogna životna iskustva ostave različite posljedice na ljude (Nestler & Russo, 2024). Naime, longitudinalna istraživanja na pacovima su pokazala da najotporniji postaju, ne oni mladunci koji žive u simbiozi sa pretjerano zaštitničkim majkama, koje ih štite od svih mogućih nedaća, već oni koji postepenim udaljavanjem od majke, koja ostaje njihova sigurna luka, slobodno istražuju i razvijaju kako autonomiju tako i sopstvene sposobnosti rješavanja problema (Caldji et al, 2011). Takođe, važne indikacije stižu i od studija napuštene djece u Rumuniji, gdje je Čaušeskuova odluka da zabrani abortuse 1980. godine dovela do nezapamćenog rasta broja napuštene djece koja su često sklonište nalazila u

kanalizacionim sistemima gradova poput Bukurešta (Chugani et al, 2001; Rutter, 1998; Rutter et al, 2007). Odrastanje u takvim uslovima ostavlja posljedice u vidu ozbiljnih zaostajanja u raznim dimenzijama razvoja. Međutim, praćenje slučajeva u kojima su se životni putevi napuštene djece blizanaca razilazili nakon usvajanja jednog od njih, pokazali su da sigurnost, toplina i briga porodice predstavljaju faktore koji omogućavaju povratak nesmetanom razvoju i nadoknađivanje sposobnosti u odnosu na privilegovanije vršnjake, od makro nivoa ponašanja do mikro nivoa genske ekspresije (Fraga et al, 2005; Nestler, 2016; Nestler et al, 2016).

Treću preporuku bismo mogli najlakše predstaviti – pustimo djecu da budu djeca, da se igraju i zabavljaju sa drugom djecom. Djetinjstvo u novijim generacijama postalo je ograničeno – s manje mogućnosti za slobodnu, nestrukturiranu igru: manje vremena provedenog vani bez nadzora, više vremena onlajn (Haidt, 2022). Slobodna igra bez nadzora je prirodni način podučavanja mladih vještinama koje će im trebati kao odraslima, što za ljude uključuje sposobnost saradnje, donošenja i poštovanja pravila, kompromisa, presuđivanja u sukobima i prihvatanja poraza. U jednom briljantnom eseju iz 2015. ekonomista Stiven Horvic kaže da slobodna igra priprema djecu za umjetnost udruživanja za koju je Aleksis de Tokvil, nakon svoje turneje po Sjedinjenim Državama 1830-ih, rekao da je ključ vitalnosti američke demokratije (Horwitz, 2015). Stoga, kako bismo pripremili članove sljedeće generacije za ulazak u obrazovne sisteme i kasnije za život u demokratiji, možda je najvažnija stvar koju možemo učiniti, jeste pustiti ih da se igraju i prestati im uskraćivati iskustva koja su im najpotrebnija da postanu dobri građani: slobodna igra u skupinama djece različitih godišta, uz minimalan nadzor odraslih. Takođe, mnogobrojna istraživanja posljedica kasnijeg odlaska u školu, poznatog i kao *redshirting*, pokazala su dobrotvorne efekte kako

na školsko postignuće tako i na razvoj društvenih vještina, integraciju među vršnjacima i smanjenju stopu konfliktualnosti (ovi su rezultati naročito značajni za dječake) (Cascio & Schanzenbach, 2016; Gonzalez, 2016; Stateler, 2012).

Za kraj, uzimajući u obzir rezultate našeg istraživanja o procesima donošenja odluka o upisu fakulteta, podacima o stepenu napuštanja fakulteta, broju mladih koji su van obrazovnog i sistema rada, stopama tzv. „jaza u vještinama“ na tržištu rada, i sve veće usložnjavanje društva, univerzalizacija opštih studijskih programa po ugledu na anglosaksonski *General Arts* ili francuski *Classes Préparatoires*, omogućila bi značajnom dijelu mladih koji se suočavaju sa izborom karijere da sazru i oblikuju svoje preferencije ne izlazeći iz obrazovnog ciklusa.

Umjesto zaključka

Obrazovanje (a i društvo) se nalazi u periodu koji liči onom nakon pada vavilonske kule – vrijeme gubitaka, promjena i konfuzije. U isto vrijeme, ovo je momenat za slušanje, razmišljanje i kretanje iznova. Vremenski horizonti djelotvornosti promjena u obrazovanju su dugi ali ne predugi, kao što nas uče primjeri Škotske u XVIII vijeku i skoriji primjeri Estonije i Singapura. Obrazovni sistem se mora vratiti učenju mladih ljudi onome što nas čini ljudima. Cilj obrazovanja treba biti da kulturu učini prijemčivom za svijest mladih ljudi, jer kultura mora biti sredstvo – ništa ne pokazuje njenu važnost jasnije od iskustvenog dolaženja do činjenice o njenoj nužnosti za smislen život.

Bibliografija:

- Abdalla Mikhaeil, C., & Baskerville, R. L. (2024), Explaining online conspiracy theory radicalization: A second-order affordance for identity-driven escalation, *Information Systems Journal*, 34 (3), 711–735, <https://doi.org/10.1111/isj.1242>
- A.I.E. (2024). *Le abitudini di studio all'Università* A. I. E. (Associazione Italiana Editori), <https://media2-col.corriereobjects.it/pdf/2024/cultura/Talents-Venture-AIE-Febbraio-2024.pdf>
- Berardi, F. “Bifo” (2023, October 3), Unheimlich: *The Spiral of Chaos and the Cognitive Automaton*, *E-Flux*. <https://www.e-flux.com/notes/526496/unheimlich-the-spiral-of-chaos-and-the-cognitive-automaton>
- Berger, J., & Milkman, K. L. (2012), What Makes Online Content Viral? *Journal of Marketing Research*, 49(2), 192–205. <https://doi.org/10.1509/jmr.10.0353>
- Bilton, N. (2009, September 12), *The American Diet: 34 Gigabytes a Day*, Bits Blog, <https://archive.nytimes.com/bits.blogs.nytimes.com/2009/12/09/the-american-diet-34-gigabytes-a-day/>
- Bohn, R., & Short, J. (2009), *How Much Information?* University of California.
- Borozan, M., Palumbo, R., & Luppi, B. (2022), *Uninformed, Misinformed or just Ambiguity-Averse? At the Root of the Students' University Choice and Implications for Policy*.
- Caldji, C., Hellstrom, I. C., Zhang, T.-Y., Diorio, J., & Meaney, M. J. (2011), Environmental regulation of the neural epigenome, *FEBS Letters*, 585(13), 2049–2058. <https://doi.org/10.1016/j.febslet.2011.03.032>
- Carr, N. (2008, July 1), Is Google Making Us Stupid? *The Atlantic*,

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/306868/>

- Cascio, E. U., & Schanzenbach, D. W. (2016), First in the Class? Age and the Education Production Function, *Education Finance and Policy*, 11(3), 225–250. https://doi.org/10.1162/EDFP_a_00191

- Chancel, L., & Piketty, T. (2021), Global Income Inequality, 1820–2020: The Persistence and Mutation of Extreme Inequality, *Journal of the European Economic Association*, 19(6), 3025–3062. <https://doi.org/10.1093/jeea/jvab047>

- Chugani, H. T., Behen, M. E., Muzik, O., Juhász, C., Nagy, F., & Chugani, D. C. (2001), Local brain functional activity following early deprivation: A study of postinstitutionalized Romanian orphans, *NeuroImage*, 14(6), 1290–1301. <https://doi.org/10.1006/nimg.2001.0917>

- Draghi, M. (2024), Economic policy in a changing world. *Business Economics*, 59(2), 73–77.

- Edelman. (2022), 2022 Edelman Trust Barometer, <https://www.edelman.com/trust/2022-trust-barometer>

- Eurofound. (2024), *Becoming adults: Young people in a post pandemic world*, Publications Office of the European Union, <https://data.europa.eu/doi/10.2806/87785>

- Foreman, R. (2005, March 8), Edge: THE PANCAKE PEOPLE, OR, “THE GODS ARE POUNDING MY HEAD” *Edge*. https://www.edge.org/3rd_culture/foreman05/foreman05_index.html

- Fraga, M. F., Ballestar, E., Paz, M. F., Ropero, S., Setien, F., Ballestar, M. L., Heine-Suñer, D., Cigudosa, J. C., Urioste, M., Benitez, J., Boix-Chorner, M., Sanchez-Aguilera, A., Ling, C., Carlsson, E., Poulsen, P., Vaag, A., Stephan, Z., Spector, T. D., Wu, Y.-Z., ... Esteller, M. (2005), Epigenetic differences arise during the lifetime of monozygotic twins. *Proceedings of the National Academy*

of Sciences of the United States of America, 102(30), 10604–10609.
<https://doi.org/10.1073/pnas.0500398102>

- Gagnon-Bartsch, T., Rabin, M., & Schwartzstein, J. (2018, May 29), *Channeled Attention and Stable Errors*.
<https://www.semanticscholar.org/paper/Channeled-Attention-and-Stable-Errors-Gagnon-Bartsch-Rabin/fea0d834a611bfb082837487ab80cf948d799ef3>

- Gersen, J. S. (2014, December 15), The Trouble with Teaching Rape Law, *The New Yorker*, <https://www.newyorker.com/news/news-desk/trouble-teaching-rape-law>

- Golman, R., & Loewenstein, G. (2015), Curiosity, information gaps, and the utility of knowledge. *Information Gaps, and the Utility of Knowledge* (April 16, 2015), 96–135.

- Gonzalez, J. (2016, April 24), Kindergarten Redshirting: How Kids Feel About it Later in Life. *Cult of Pedagogy*,
<https://www.cultofpedagogy.com/academic-redshirting/>

- Haidt, J. (2022, April 11), Why the Past 10 Years of American Life Have Been Uniquely Stupid, *The Atlantic*,
<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/05/social-media-democracy-trust-babel/629369/>

- Hegel, G. W. F. (1990), Aphorismen aus Hegels Wastebook. In *Jeaner Schriften 1801–1807* (Vol. 2).

- Herder, J. G. (1861), I. Ueber den Einfluß der schönen in die höhern Wissenschaften, In *Blumenlese aus morgenländischen Dichtern* (pp. 289–306), “J. G.” Cotta.

- Herder, J. G. (1962), *Schulreden*, Julius Klinkhardt,
https://www.untje.com/en/language-and-linguistics/language-reference-and-general/dictionaries/schulreden-paperback-johann-gottfried-herder-1962_112135_100921/

- Horwitz, S. (2015), *Cooperation Over Coercion: The Importance*

of *Unsupervised Childhood Play for Democracy and Liberalism*, (SSRN Scholarly Paper 2621848), <https://doi.org/10.2139/ssrn.2621848>

- Institute for Economics & Peace (2024). *Global Peace Index 2024: Measuring Peace in a Complex World*, Sydney,
<http://visionofhumanity.org/resources>

- James, W. (1892). *Psychology: Briefer course*, (pp. xiii, 478), Macmillan and Co. <https://doi.org/10.1037/11630-000>

- Kang, M. J., Hsu, M., Krajbich, I. M., Loewenstein, G., McClure, S. M., Wang, J. T., & Camerer, C. F. (2009), The Wick in the Candle of Learning: Epistemic Curiosity Activates Reward Circuitry and Enhances Memory, *Psychological Science*, 20,(8), 963–973, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02402.x>

- Kant, I. (1790), *Kritika moći suđenja*, Dereta.

- Kemp, S. (2023), *Digital 2023: Global Overview Report*. <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report>

- Kissinger, H. A. (2018, May 15), How the Enlightenment Ends, *The Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/06/henry-kissinger-ai-could-mean-the-end-of-human-history/559124/>

- Kissinger, H., Schmidt, E., Huttenlocher, D. P., & Schouten, S. (2021), *The age of AI: And our human future* (First edition), Little Brown and Company.

- Loewenstein, G. (1994), The psychology of curiosity: A review and reinterpretation, *Psychological Bulletin*, 116(1), 75–98. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.116.1.75>

- Loewenstein, G., & Wojtowicz, Z. (2023), The Economics of Attention. *SSRN Electronic Journal*, <https://doi.org/10.2139/ssrn.4368304>

- Lukianoff, G., & Haidt, J. (2015, August 11), How Trigger

Warnings Are Hurting Mental Health on Campus, *The Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/09/the-coddling-of-the-american-mind/399356/>

- McEwan, I. (1981), *The Comfort of Strangers*, Jonathan Cape.
- Montt, G. (2017), Field-of-study mismatch and overqualification: Labour market correlates and their wage penalty, *IZA Journal of Labor Economics*, 6(1), 2. <https://doi.org/10.1186/s40172-016-0052-x>
- Nestler, E. J. (2016), Transgenerational Epigenetic Contributions to Stress Responses: Fact or Fiction? *PLOS Biology*, 14(3), e1002426. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.1002426>
- Nestler, E. J., Peña, C. J., Kundakovic, M., Mitchell, A., & Akbarian, S. (2016), Epigenetic Basis of Mental Illness, *The Neuroscientist*, 22(5), 447–463. <https://doi.org/10.1177/1073858415608147>
- Nestler, E. J., & Russo, S. J. (2024), Neurobiological basis of stress resilience, *Neuron*, 112(12), 1911–1929, <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2024.05.001>
- OECD. (2023). *PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education*, OECD. <https://doi.org/10.1787/53f23881-en>
- Perrin, A., & Atske, S. (2021), *About three-in-ten U.S. adults say they are 'almost constantly' online*, Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/03/26/about-three-in-ten-u-s-adults-say-they-are-almost-constantly-online/>
- Proust, M., Ruskin, J., Karpeles, E., & Searls, D. (2011), *On Reading*, Hesperus Press.
- Recalcatti, M. (2014), *L'ora di lezione, Per un'erotica dell'insegnamento*, Einaudi.
- Rutter, M. (1998), Developmental catch-up, and deficit, following

adoption after severe global early privation. English and Romanian Adoptees (ERA) Study Team, *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 39(4), 465–476.

- Rutter, M., Colvert, E., Kreppner, J., Beckett, C., Castle, J., Groothues, C., Hawkins, A., O'Connor, T. G., Stevens, S. E., & Sonuga-Barke, E. J. S. (2007), Early adolescent outcomes for institutionally-deprived and non-deprived adoptees, I: Disinhibited attachment, *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 48(1), 17–30, <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2006.01688.x>

- Schmitt, C. (1932), *The Concept of the Political: Expanded Edition* (G. S. W. a new F. by T. B. Strong & L. Strauss, Eds.), University of Chicago Press, <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/C/bo5458073.html>

- Simon, H. A. (1971), Designing Organizations for an Information-Rich World, In *Computers, Communication, and the Public Interest* (Martin Greenberger, pp. 40–41), Baltimore, MD: The Johns Hopkins Press.

- Stateler, J. S. (2012), *Academic red-shirting: Perceived life satisfaction of adolescent males* [Texas A&M University-Commerce]. <https://www.proquest.com/openview/0154b2da4f9acf2d99fe556412dae033/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>

- Stokes, J. M., Yang, K., Swanson, K., Jin, W., Cubillos-Ruiz, A., Donghia, N. M., MacNair, C. R., French, S., Carfrae, L. A., Bloom-Ackermann, Z., Tran, V. M., Chiappino-Pepe, A., Badran, A. H., Andrews, I. W., Chory, E. J., Church, G. M., Brown, E. D., Jaakkola, T. S., Barzilay, R., & Collins, J. J. (2020). A Deep Learning Approach to Antibiotic Discovery, *Cell*, 180(4), 688–702.e13. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.01.021>

- Strube, W. (1990), Die Geschichte des Begriffs “Schöne Wissenschaften”, *Archiv Für Begriffsgeschichte*, 33, 136–216.

- Sunstein, C. R. (2018), *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*, Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv8xnhtd>
- Taleb, N. N. (2007), *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, Random House Publishing Group.
- van Bommel, B. (2015, December 14), Between “Bildung” and “Wissenschaft”: The 19th-Century German Ideal of Scientific Education–EGO. *European History Online*, <https://www.ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/germanophilia-and-germanophobia/bas-van-bommel-between-bildung-and-wissenschaft-the-19th-century-german-ideal-of-scientific-education>
- Verboord, M., Janssen, S., Kristensen, N. N., & Marquart, F. (2023), Institutional Trust and Media Use in Times of Cultural Backlash: A Cross-National Study in Nine European Countries, *The International Journal of Press/Politics*, 19401612231187568. <https://doi.org/10.1177/19401612231187568>
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018), The spread of true and false news online, *Science*, 359(6380), 1146–1151, <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>
- Ward, A. F., Duke, K., Gneezy, A., & Bos, M. W. (2017), Brain Drain: The Mere Presence of One’s Own Smartphone Reduces Available Cognitive Capacity, *Journal of the Association for Consumer Research*, 2(2), 140–154, <https://doi.org/10.1086/691462>
- Wason, P. C. (1960), On the Failure to Eliminate Hypotheses in a Conceptual Task, *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 12(3), 129–140, <https://doi.org/10.1080/17470216008416717>
- Wojtowicz, Z., & Loewenstein, G. (2020), Curiosity and the economics of attention, *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 35, 135–140, <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2020.09.002>
- World Bank. (2024), *March 2024 Update to the Poverty and*

Inequality Platform (PIP): What's New (English). Global Poverty Monitoring Technical Note; no. 36<http://documents.worldbank.org/curated/en/099839303252425642/IDU1d671646616eef14bb31a2ba103042c40ae3c>. World Bank.

BILINGVALNA NASTAVA U CRNOJ GORI

Dragiša Damjanović

Danilo Bulatović

This study examines bilingual teaching practices in secondary education in Montenegro, aiming to assess their quality and identify best practices. Through a review of the legal framework and regulations related to bilingual education, the study explores how these laws are implemented and how effectively they support bilingual teaching. The study also considers the challenges faced by teachers and students in bilingual educational settings and provides recommendations for improving the quality of this practice.

Dvojezična nastavna praksa u Crnoj Gori

Okvirna analiza dvojezične nastavne prakse u srednjoškolskom obrazovanju je inicirana od strane Pedagoškog tima za podršku eTwinning programu u Crnoj Gori, u cilju sagledavanja prakse sprovođenja dvojezične nastave i detektovanja dobrih praksi u dvojezičnoj nastavi, ali i izrade seta preporuka za njeno poboljšanje.

Okvirna analiza ima za cilj detektovanje inicijalnog stanja kvaliteta dvojezične nastave i bazirana je na jedinstvenim istraživačkim principima:

- provjerljivosti;
- vjerodostojnosti;

- transparentnosti;
- nepristrasnosti.

Potreba za ovakvom analizom se ukazala i u samim Preporukama Savjeta Evrope od 22. maja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje koje višejezičnost definišu kao jednu od ključnih kompetencija.

Dvojezična nastava u zemaljama EU predstavlja jedinstveno školsko okruženje koje podstiče razvoj sposobnosti prikladne i efikasne upotrebe različitih jezika u učenju i podučavanju.

Osiguranje kvaliteta dvojezične nastave predstavlja polazište za razvoj i vještine pismenosti. Sposobnost razumijevanja, izražavanja i tumačenja pojmova, misli, osjećanja, činjenica i mišljenja u usmenom i pisanom obliku (slušanje, govorenje, čitanje i pisanje) u različitim društvenim i kulturnim kontekstima u skladu s vlastitim željama ili potrebama, se u višejezičnom okruženju najbolje i najbrže stiče.

Višejezično porodično, školsko, društveno okruženje bogati i multikulturalne kompetencije i osnažuje slobodnije kretanje, saradnju i školovanje u jednom širem prekograničnom prostoru.

Jaka unija evropskih nacija je moguća samo ukoliko se kreira prostor jačanja multilingvalnih kompetencija, koje će osnažiti učenike i nastavno osoblje da se uvezuju i sarađuju sa svim evropskim mrežama školskih ustanova. Ovakva analiza je neophodna za detektovanje načina razvijanja jedinstvene obrazovne politike u pogledu poboljšanja kvaliteta dvojezičnog obrazovanja.

Nacionalni pravni okvir

Jezička politika u Crnoj Gori predstavlja jedinstveno rješenje koje je zabilježeno u pravnom prometu u ovom dijelu Evrope. Crna Gora sprovodeći jedinstvene reforme na temeljima *Političkog dogovora o pojedinim pitanjima koja se tiču evropskih integracija* (više poznat kao Sporazum o nazivu

jezika) na čijim temeljima je sproveden paket reformi koje su izmijenile zakonodavni okvir kojim se uređuje sektor obrazovanja. *Sporazum o nazivu jezika* je Ustavni sud Crne Gore 2013. godine proglasio neustavnim uz obrazloženje da je to pokušaj da se kreira jedinstveni naziv predmeta u programima obrazovanja od službenog jezika i jezika u službenoj upotrebi.

Demokratsko i jedinstveno rješenje, bez obzira na presudu Ustavnog suda, je i danas prisutno u obrazovnim programima i javnim ispravama, te se nastava izvodi na službenom jeziku (crnogorskom), a izvodi se i na jezicima u službenoj upotrebi (srpskom, bosanskom, albanskom i hrvatskom).

U nastavku analize pruža se detaljan prikaz zakonskih rješenja koja se sa različitih aspekata odnose na bilingvalnu nastavu, te je stoga neophodno pažljivo ih uzeti u obzir kada je u pitanju sama analiza, ali i iniciranje preporuka za buduća dugoročna unapređenja sistema bilingvalne nastave u srednjoškolskom obrazovanju u Crnoj Gori. Postoji više zakona i pravilnika koji se direktno ili indirektno odnose na dvojezične nastavne prakse u srednjoškolskom obrazovanju. Analiza u daljem toku pregleda kvalitet pravnog okvira, stepen primjenjivosti zakonskih rješenja u dvojezičnoj nastavi, prednosti, te nedostatke tih zakonskih rješenja.

Iako postoje relevantni zakoni i pravilnici koji podržavaju bilingvalnu nastavu, postoje izazovi u njihovoj implementaciji. To uključuje nedostatak specifičnih smjernica za nastavnike u bilingvalnom okruženju, kao i potrebu za dodatnim obrazovanjem i resursima kako bi se obezbijedio visok kvalitet nastave na oba jezika.

Uzimajući u obzir ove zakone i pravilnike, analiza pravnog okvira za bilingvalnu nastavu u crnogorskim srednjim školama će se fokusirati na evaluaciju njihove primjenjivosti i efikasnosti u stvarnom obrazovnom okruženju. Takođe će razmotriti kako ovi zakoni doprinose prednostima bilingvalne nastave, ali i identifikovati potencijalne nedostatke koji zahtijevaju dalje unapređenje sistema.

Ustavna određenja

Polazeći od činjenice da je nosilac suvereniteta Crne Gore građanin, bez obzira na nacionalnu, vjersku ili bilo koju drugu pripadnost ili svojstvo, Ustav Crne Gore je članom 8 zabranio neposrednu i posrednu diskriminaciju, po bilo kom osnovu. Poštujući afirmativne akcije, Ustavom je propisano da se posebne mjere koje se propisuju za ostvarivanje ciljeva nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti ne mogu smatrati diskriminacionim propisima.

Odredbama člana 13. Ustava Crne Gore, kao jedno od načela utvrđeno je *expressis verbis*, da je službeni jezik u Crnoj Gori crnogorski jezik.

Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima¹ definiše da su teritorijalni jezici ono koji su u tradicionalnoj upotrebi na određenoj teritoriji države od strane njenih građana, koji čine brojčano manju grupu od ostatka stanovništva i koji su različiti od zvaničnog (službenog) jezika. Teritorijalni jezici, u kontekstu Povelja, u Crnoj Gori su: srpski, bosanski, albanski i hrvatski jezik. Ustav Crne Gore ove jezike definiše jezicima u službenoj upotrebi.

Povelja je prvi instrument koji je Savjet Evrope donio sa ciljem da doprinese očuvanju i razvoju regionalnih i manjinskih jezika u različitim aspektima privatnog i društvenog života. Tradicionalnost upotrebe ovakvih jezika suspenduje dijalekte zvaničnih jezika, jezike migranata i tražioce azila.

Neteritorijalni jezici, prema tom aktu, su oni jezici koji se razlikuju od jezika koji su u upotrebi kod ostalog stanovništva države, ali koji iako se tradicionalno koriste na njenoj teritoriji, ne mogu da budu poistovjećeni sa nekom njenom konkretnom

¹ Council of Europe: European Charter for Regional or Minority Languages – Explanatory Report, para. 18.

teritorijom. U crnogorskom kontekstu, prema Povelji, takvi su sljedeći jezici: ruski, romski, turski, ukrajinski i italijanski jezik. Ovi jezici se, dakle, ne mogu smatrati teritorijalnim jezicima u Crnoj Gori.

Crna Gora na jedinstven način, članom 13 Ustava, definiše ravnopravnost ćiriličnog i latiničnog pisma i jedina je država u regionu u kojoj su ova dva pisma u potpunosti ravnopravna.

Analiza zakonskih okvira – obrazovni kontekst

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju predstavlja opšti zakon koji uređuje sve oblasti obrazovanja i vaspitanja u Crnoj Gori, kao i sistemske nadležnosti nad upravljanjem mrežom vaspitno-obrazovnih ustanova. Ovaj Zakon definiše autonomnost ustanova koja zabranjuje političko, religiozno i nacionalno djelovanje i korišćenje prostora ustanova u te svrhe. Djelatnost vaspitno-obrazovnih ustanova je neprofitna i kao takva predstavlja jedinstvenu djelatnost utemeljenu na sljedećim principima i ciljevima:

- obezbjeđenje mogućnosti za svestrani razvoj pojedinca, bez obzira na pol, životno doba, invaliditet, socijalno i kulturno porijeklo, nacionalnu i vjersku pripadnost i tjelesnu i psihičku konstituciju;
- zadovoljenje potrebe, interesovanja, želje i ambicije pojedinca za cjeloživotnim učenjem;
- omogućavanje postizanja međunarodno uporedivog nivoa znanja, vještina i kompetencija;
- razvijanje svijesti, potrebe i sposobnosti za očuvanje i unapređenje ljudskih prava, pravne države, prirodne i društvene sredine, multietičnosti i različitosti;
- razvijanje svijesti o državnoj pripadnosti Crnoj Gori i njenoj kulturi, tradiciji i istoriji;
- omogućavanje pojedincu, u skladu sa sopstvenim mogućnostima, uključivanje i participaciju na svim nivoima

rada i djelovanja;

- razvijanje svijesti o nacionalnoj pripadnosti, kulturi, historiji i tradiciji;
- doprinos ostvarivanju strateških ciljeva Crne Gore.

Više je nego evidentno da su definicije principa i ciljeva vaspitno-obrazovne djelatnosti tradicionalistički određene, ne praveći jasnu diferencijaciju između načela, principa i ciljeva ovakve djelatnosti. Strateško planiranje se oslanja na ovakve principe i ciljeve, koji su definisani Opštim zakonom o obrazovanju i vaspitanju, a nijesu u potpunosti izvedeni iz cjeline koncepcije vaspitanja i obrazovanja. Načela vaspitnog rada nijesu u potpunosti integrisana u Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju. Ovaj odnos prikazan je u tabeli u nastavku, sa posebnim fokusom na praksu višejezične nastave:

Tabela: Procjena integrisanosti načela vaspitnog rada u Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju

#	Načela vaspitnog rada	Procjena integrisanosti	Obrazloženje sa fokusom na višejezičnu nastavu:
1.	Uvažavanje ličnosti vaspitanika	↗	Nedovoljna uključenost vaspitanika u kreiranje obrazovnih programa i politika. Neprepoznavanje vjerskih, kulturnih i jezičkih specifičnosti vaspitanika. Neinformisanost o nastavnim planovima i programima. Ne postoji garantovano pravo na dopunsku i dodatnu nastavu.

2.	Lično angažovanje vaspitanika u procesu vaspitanja	↓	Zbog tradicionalističke organizacije nastavnog procesa, lično uključivanje vaspitanika je u najvećoj mjeri sporedno. Ukoliko je vaspitanik loš govornik službenog jezika on biva još više marginalizovan i isključen iz svakodnevne komunikacije.
3.	Mnogostranost vaspitnog rada	↘	Mnogostranost vaspitnog rada nije definisana u svom punom opsegu, već samo djelimično, dok se mnogo polaže na autonomnost ustanove i nastavnika za individualni razvoj i afirmaciju mnogostranosti vaspitnog rada, posebno u pogledu višejezične nastavne prakse, kada realizatori nastave i nisu voljni prilagoditi nastavu jezičkim osobenostima vaspitanika.
4.	Socijalizacija	→	Socijalizacija ima veliki značaj na institucionalnom nivou, ali nije istaknuta u onom obimu u kojem bi morala biti kao jedno od značajnih načela vaspitnog rada. Neophodno je propisati adekvatnu socijalizaciju vaspitanika kao obavezu vaspitno-obrazovnog rada. Socijalizacija u višejezičnom okruženju predstavlja poseban izazov za vaspitni rad.

5.	Individualizacija	↘	Individualizacija, poput socijalizacije, nije istaknuta u onom obimu u kojem bi morala biti kao jedno od značajnih načela vaspitnog rada. Realizatori vaspitnog rada nijesu spremni za adekvatnu individualizaciju nastave u višejezičnom okruženju.
6.	Dosljednost	↘	Dosljednost je na veoma niskom nivou integrisana u zakonodavstvu, posebno ne uzimajući u obzir specifičnosti višejezične nastave. Neminovna su velika odstupanja u dosljednosti sticanja bilingvalnih kompetencija: to se posebno ogleda u slabijem istrajavanju učenja drugog jezika.
7.	Cjelishodnost i usmjerenost vaspitanja	↘	Vaspitni rad može dati željene rezultate samo ako je vaspitaču i vaspitanicima jasno šta vaspitanjem treba postići. Vaspitanicima često nije dato na znanje šta je cilj koji vaspitni proces treba da ispuni, što se posebno uočava necjelishodnošću u višejezičnom okruženju.

8.	Uvažavanje pedagoških saznanja i opredjeljenja	↘	Zakonodavni okvir je položio veliko povjerenje u ličnost realizatora vaspitnog rada kao i u autonomiju istih; istraživački trendovi pokazuju da želja za razvojem višejezičnog školskog okruženja nije predmet pedagoških istraživanja, niti interesovanja kreatora obrazovne politike.

Procjena integrisanosti načela vaspitnog rada u Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju ocijenjena je uz pomoć 5 uporedivih simbola koji označavaju različite stepene integrisanosti, i to:

- ↑ - U potpunosti integrisano;
- ↗ - Veoma integrisano;
- - Djelimično integrisano;
- ↘ - Slabo integrisano;
- ↓ - Uopšte nije integrisano.

Pored procjene integrisanosti načela vaspitnog rada u Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, važno je analizirati uvezanost drugih značajnih zakonskih rješenja koja podstiču ili sputavaju razvoj multilingvalnih kompetencija u učionici. Sljedeća tabela prikazuje značajne odredbe zakona za razvoj multilingvalnih kompetencija:

Tabela: Odredbe Zakona značajne za
razvoj multilingvalnih kompetencija

Značajni elementi	Član	Tretman u <i>Opštem zakonu o obrazovanju i vaspitanju</i>	Ocjena implementacije i uticaja
Ciljevi obrazovanja i vaspitanja	Član 2	Obrazovanje i vaspitanje ima za cilj da razvija svijest, potrebu i sposobnost za očuvanje i unapređenje ljudskih prava, pravne države, prirodne i društvene sredine, multietičnosti i različitosti. Za razvijanje multietičnosti i različitosti neophodna je integracija engleskog jezika u nastavnom procesu.	Niska, prepoznavanje potrebe za integracijom engleskog jezika neophodno za razvoj multietičnosti i različitosti.

Jednakost u jeziku	Član 9	Jasno je definisana jednakost u ostvarivanju prava na obrazovanje bez obzira na jezik.	Visoka i ima pozitivan uticaj.
		Naznačeno je da strani državljanin koji ima stalno nastanjenje ostvaruje pravo na obrazovanje u skladu sa posebnim zakonom.	Niska , a potencijalno bi imala veoma pozitivan uticaj.
		Stranci sa privremenim borvatom ne ostvaruju jednakost prava na obrazovanje osim ukoliko su ostvarili privremeni boravak po osnovi usavršavanja ili naučno-istraživačkog boravka	Niska , a potencijalno bi imala veoma pozitivan uticaj.

Upotreba jezika	Član 11	Zagarantovana je upotreba službenog jezika u nastavi, ali i jezika u službenoj upotrebi.	Visoka , ali ima sve manje pozitivan uticaj.
		Negativna strana ogleđa se u tome što nije definisana potreba za izvođenjem nastave na engleskom jeziku.	Niska , ali bi imala veoma značajne višestruke pozitivne uticaje.
		Nastava za lica koja koriste znakovni jezik, odnosno posebno pismo ili druga tehnička rješenja izvodi se na znakovnom jeziku i pomoću sredstava tog jezika.	Srednja , ali ima mnogo veću mogućnost za implementaciju.
Nastava na stranom jeziku	Član 12	Nastava u ustanovi se može izvoditi i na stranom jeziku za obrazovne programe za koje je licencirana ustanova po odobrenju.	Niska , broj licenciranih ustanova je veoma mali i kompleksnost procedure demotivirše razvoj.
		Nastava u ustanovi se može izvoditi na stranom jeziku iz pojedinih ili svih nastavnih predmeta za obrazovne programe za koje je	Niska , izdata mišljenja su necjelishodno i neadekvatno donešena u nevišejezičnim školama već po političkom nestratiškom planiranju.

		licencirana ustanova uz mišljenje Zavoda za školstvo i Centra za stručno obrazovanje (u daljem tekstu: Centar).	
Pedagoška evidencija	Član 114	U školi u kojoj se nastava izvodi na jeziku pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, pedagoška evidencija štampa se i vodi na crnogorskom jeziku i na jeziku pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica.	Srednja , ali ima mnogo veću mogućnost za implementaciju i Crna Gora je jedina zemlja u regionu koja je na ovaj način je zakonski definisala pedagošku dokumentaciju.
		Potreba za štampanjem i vođenjem pedagoške evidencije na engleskom jeziku nije prepoznata.	Niska , prevođenje pedagoške dokumentacije je ograničeno isključivo na rad sudskih tumača što dodatno komplikuje proces i usložnjava internacionalizaciju rada mreža obrazovnih ustanova Crne Gore.

Javne isprave	Član 115	U školi u kojoj se nastava izvodi na jeziku pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, javne isprave štampaju se i izdaju na crnogorskom jeziku i na jeziku pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica.	Srednja , ali ima mnogo veću mogućnost za implementaciju i Crna Gora je jedina zemlja u regionu koja je na ovaj način je zakonski definisala javne isprave.
		Potreba za štampanjem i izdavanjem javnih isprava na engleskom jeziku nije prepoznata.	Niska , prevođenje javnih obrazovnih isprava je ograničeno isključivo na rad sudskih tumača što dodatno komplikuje proces i usložnjava internacionalizaciju rada mreža obrazovnih ustanova Crne Gore.

Na osnovu prethodne tabele zaključuje se da Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju u različitoj mjeri prepoznaje različite multilingvalne elemente, te da postoji veliki prostor i potencijal za unapređenje elemenata multilingvalnosti u obrazovnom

sistemu. Kako bi se postigli ciljevi razvoja multietičnosti i različitosti, te kako bi se obezbijedila međunarodna uporedivost i prohodnost javnih obrazovnih isprava i vaspitanika, neophodno je posvetiti posebnu pažnju integraciji upotrebe engleskog jezika u nastavnom procesu, te analizirati potencijal za štampanjem i izdavanjem pedagoške evidencije i javnih isprava na engleskom jeziku.

Tretman službenog jezika, jezika u službenoj upotrebi i znakovnog jezika (pomoću sredstava tog jezika) je veoma pozitivan kada je u pitanju izvođenje nastave u školama, a ovaj tretman obezbjeđuje prohodnost i uporedivost prije svega ka zemljama regiona, a i garantuje poštovanje prava manjinskih naroda. Ipak, uzevši u obzir proevropske ambicije i perspektivu Crne Gore, preporučuje se uvođenje engleskog jezika u službenu upotrebu u zemlji. Engleski jezik jeste u pravnom prometu kada su u pitanju odnosi Crne Gore sa drugim zemljama, ali nije zvanični jezik u službenoj upotrebi. Razmatrajući ustavna određenja koja definišu pravni poredak Crne Gore koji definiše da su potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka i da kao takvi maju primat nad domaćim zakonodavstvom (član 9 Ustava Crne Gore), neminovno se uočava da je uspostavljen pravni primat zakona i ugovora koji su nastali upravo na engleskom jeziku. Kako bi ustavno određenje iz člana 9 imalo svoju punu primjenu neophodno je razmotriti uvođenje engleskog jezika kao jezika u službenoj upotrebi.

U jezičkom kontekstu je bitno analizirati javne obrazovne isprave i njihove suplemente, u cilju dobijanja kompletne slike stanja multilingvalnosti u obrazovnom sistemu, te u cilju uočavanja potencijala za veću implementaciju i integraciju multilingvalnih standarda kako u samom nastavnom procesu, tako i u štampanju i izdavanju javnih isprava i njihovih suplemenata. Sve ovo je bitno kako bi se otvorio put za implementaciju

multilingvalnosti u punom opsegu, u cilju sistemskog razvoja i podsticanja multietičnosti i različitosti vaspitanika, te u cilju postizanja veće prohodnosti vaspitanika ka evropskim obrazovnim sistemima i okvirima. U nastavku slijedi prikaz analize prisutnosti multietičnih standarda u javnim obrazovnim ispravama i njihovim suplementima.

Tabela: Obrazovne javne isprave i njihovi suplementi

Obrazovna isprava	Zakon koji reguliše izdavanje obrazovne isprave	EQF okvir	Jezik	Procjena stepena implementacije suplementa u praksi
Diploma o završenom stručnom obrazovanju u	<i>Zakon o stručnom obrazovanju</i> u stavu 1 člana 68 prepoznaje da je sastavni dio diplome o sticanju nivoa obrazovanja u stručnoj školi dodatak diplomi koji je usklađen sa EUROPASS -om.	Zakon je predvidio da sastavni dio diplome mora biti dodatak diplomi koji je usklađen sa EUROPAS S-om	- Službeni jezik - Jezici u službenoj upotrebi - Engleski jezik	Nizak, neposrednim istraživanjem nije bilo moguće utvrditi broj izdatih dopuna diplomama stručnog obrazovanja bez obzira na nivo obrazovanja. Podzakonski akti koji definišu obrasce javnih isprava ne definišu obrasce za dopune diplomama.

Sertifikat o stečenoj stručnoj kvalifikaciji	<i>Zakon o nacionalnim stručnim kvalifikacijama</i> prepoznaje Europass dokumente,			
Potvrda o stečenoj ključnoj vještini	i to: - Europass dopuna sertifikatu; - Europass dopuna diplomi (Supplement); - Europass mobilnost; - Europass jezički portfolio; i - Europass biografija (CV).	Zakon je prepoznao EUROPAS S dokumente u potpunosti.	- Službeni jezik - Jezici u službenoj upotrebi - Engleski jezik	Nizak, neposrednim istraživanjem nije bilo moguće utvrditi broj izdatih dopuna za naznačene obrazovne isprave. Podzakonski akti koji definišu obrasce javnih isprava ne definišu obrasce za dopune diplomama.
Potvrda o stečenom dijelu stručne kvalifikacije				
Diploma o završenoj gimnaziji	<i>Zakon o gimnaziji</i> ne prepoznaje dodatke diplomi.	Ovaj zakon ne poznaje implemntaciju EQF i ne poznaje dopunu diplomi.	- Službeni jezik - Jezici u službenoj upotrebi	Nije moguće procijeniti.

Kada je riječ o srednjoškolskom obrazovanju, uočava se da Zakon o stručnom obrazovanju i Zakon o nacionalnim stručnim kvalifikacijama prepoznaju dodatke diplomi, i to na EUROPASS metodologiji. Iako su suplementi kompatibilni sa Evropskim kvalifikacionim okvirom (EQF) i mogu se izdati na službenom jeziku, jezicima u službenoj upotrebi i na engleskom jeziku, procjenjuje se da je stepen implementacije dodatka diplomi (suplemenata) u praksi veoma nizak jer nije moguće utvrditi broj izdatih dopuna za naznačavanje obrazovnih isprava, a da podzakonski akti ne definišu obrasce za dopune diplomama. S tim u vezi, neophodno je dodatno integrisati suplemente obrazovnih isprava u zakonskim rješenjima kako bi oni dobili punu primjenjivost u praksi.

Profesionalno usavršavanje nastavnika – kontekst višjejezičnosti

Ključne odredbe Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju u XIII dijelu jasno definišu pravo i obavezu na stručno usavršavanje kroz različite oblike kontinuiranog profesionalnog usavršavanja. Kataloge programa stručnog usavršavanja nastavnika donosi Nacionalni savjet, na prijedlog Zavoda za školstvo, odnosno Centra za stručno obrazovanje. Autor programa za stručno usavršavanje nastavnika mogu biti pravno ili fizičko lice koje obavlja obrazovno-vaspitnu ili naučno-istraživačku djelatnost, licencirane ustanove visokog obrazovanja i strukovna udruženja nastavnika.

Broj autora se iz godine u godinu dinamično uvećava, ali broj pokrivenosti prioriternih oblasti i zastupljenost programa koji su razvijani u cilju razvoja određenih ključnih kompetencija i dalje nije na potpunom nivou pokrivenosti. Ova struktura je prikazana u narednoj tabeli.

Tabela: Struktura prioritetnih oblasti u
katalogima programa stručnog usavršavanja

Katalog Zavoda za školstvo	Katalog Centra za stručno obrazovanje
Ocjenjivanje	Elektrotehnika
Metode učenja	Informacione tehnologije
Rad sa darovitim učenicima	Mašinstvo i obrada metala
Prevenција nasilja	Mašinstvo i obrada metala
Podsticaj razvoja djece u predškolskom vaspitanju i obrazovanju	Mehatronika
Primjena informaciono-komunikacionih tehnologija	Saobraćaj
Zdravstveno obrazovanje	Građevinarstvo i uređenje prostora
Inkluzivno obrazovanje	Ekonomija
Multidisciplinarni pristup nastavi	Pravo
Druge oblasti stručnog usavršavanja	Prehrana
	Zdravstvo i socijalna zaštita
	Hemijska industrija
	Trgovina
	Ugostiteljstvo

	Lične usluge
	Muzička umjetnost
	Obuka kod poslodavca
	Inovativni pristup nastavi i učenju
	Izrada nastavnog materijala
	Vrednovanje i ocjenjivanje postignuća učenika
	Rad u nastavi sa učenicima sa posebnim potrebama
	Rad sa darovitim učenicima
	Komunikacija u školi
	Razvoj ključnih kompetencija
	Izrada dokumenata za razvoj kvalifikacija
	Organizacija slobodnih i vannastavnih aktivnosti
	Globalno obrazovanje
	Timski rad i saradnja
	Ostalo

Prioritetne oblasti stručnog usavršavanja nastavnika za pet godina određuje Ministarstvo, na prijedlog ustanova, Zavoda za školstvo i Centra za stručno obrazovanje. U trenutku analize u Katalogu Centra za stručno obrazovanje je prisutan jedan jedini program stručnog usavršavanja usmjeren na razvoj

kompetencija višjejezičnosti pod nazivom *Kompetencija višjejezičnosti kroz jezik struke*; dok je procenat zastupljenosti programa koji se odnose na razvoj kompetencija višjejezičnosti u Katalogu zavoda za školstvo 4,6% ukupnog broja programa.

Tabela: Prisutnost prioriternih elemenata unutar kataloga

Prioritetni elementi	Katalog Zavoda za školstvo	Katalog Centra za stručno obrazovanje
Uključenost tema	Na veoma malom stepenu uključene su svega 3 teme, a sve ostale teme su svrstane pod ostalim pedagoškim oblastima bez dalje stratifikacije.	Uključene sve teme za koje postoji razvijen program.
Ciljano određivanje prema ključnim kompetencijama	Ne postoji dio Kataloga posvećen razvoju ključnih kompetencija, već svega 3 sporadične obuke koje su adresirane na sve ključne kompetencije.	Postoji dio koji je posvećen ključnim kompetencijama kao i podoblasti za svaku od ključnih kompetencija.

U skladu sa savremenim tendencijama i evropskim okvirima neminovno se nameću potrebe da se programi u katalogima za profesionalno usavršavanje nastavnika stratifikuju shodno evropskoj praksi, odnosno da svaki program mora imati jasno naznačene sljedeće elemente:

1. sektor;
2. nivo zahtjevnosti obuke;
3. trajanje;
4. tip;
5. podobnost ISCED nivou;
6. jezik;
7. izvođač.

Takođe, evropska praksa nalaže da se ovi programi razvijaju tako da budu bazirani na ključnim kompetencijama koje će biti stečene implementacijom programa, za razliku od dosadašnje prakse u Crnoj Gori u kojoj se programi razvijaju na osnovu prioriternih oblasti koje određuju Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje, što je doводilo do određene podijeljenosti u radu između ove dvije institucije.

U referentnom okviru preporuka za ključne vještine cjeloživotnog učenja Savjeta Evrope iz 2018. godine utvrđuje se osam ključnih kompetencija:²

- kompetencija pismenosti;
- kompetencija višejezičnosti;
- matematičke, naučne i inženjerske kompetencije;
- digitalne i tehnološke kompetencije;
- lične vještine i sposobnost učenja;
- kompetencija aktivnog građanstva;
- preduzetnička kompetencija;
- kompetencija kulturne osviješćenosti i izražavanja.

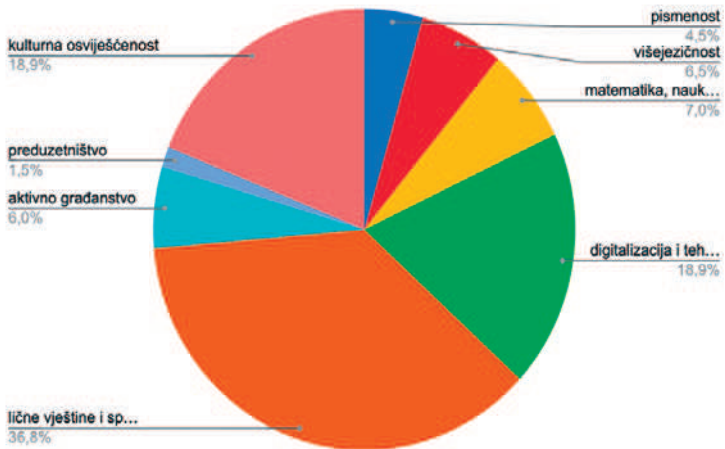
Primjećuje se ne samo da je kompetencija višejezičnosti jedna od osam ključnih kompetencija u ovom referentnom okviru, već i da postoji nekoliko drugih kompetencija koje se međusobno dopunjuju, nadograđuju i daju dodatnu vrijednost jedna drugoj. Važno je ne posmatrati svaku kompetenciju kao zasebnu cjelinu, već uočiti i međuzavisnosti različitih kompetencija. S tim u vezi,

² <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/improving-quality/key-competences>

podsticanje višejezičnosti može imati direktan pozitivan uticaj i na razvoj pismenosti, kompetencija građanstva, kulturne svijesti i izražavanja, ali i ostale ključne kompetencije. Analogno tome, do pozitivnog uticaja na razvoj kompetencije višejezičnosti kod vaspitanika može dovesti i podsticanje pismenosti, socijalizacije, kulturne svijesti itd.

Na sljedećem dijagramu je prikazana procentualna zastupljenost ključnih vještina cjeloživotnog učenja Savjeta Evrope u ukupnom broju programa unutar kataloga programa stručnog usavršavanja nastavnika Zavoda za školstvo Crne Gore.

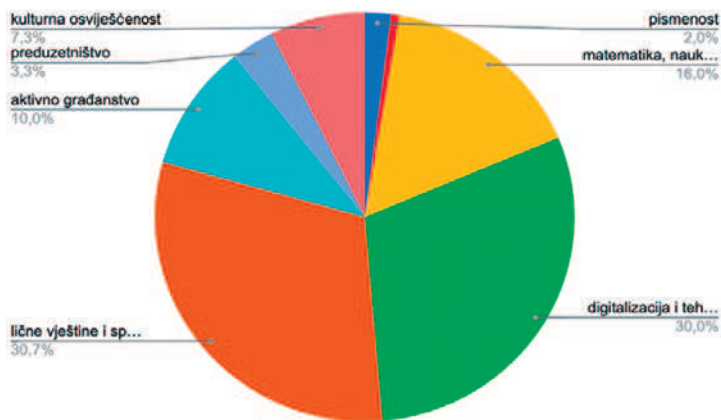
Grafik: Procentualna zastupljenost programa i djelova programa koji su usmjereni ka razvoju ključnih kompetencija u ukupnom broju programa unutar kataloga programa stručnog usavršavanja nastavnika Zavoda za školstvo Crne Gore



Na grafikonu je vidljiv različiti stepen prisutnosti programa i djelova programa koji su usmjereni ka razvoju ključnih kompetencija unutar kataloga Zavoda za školstvo Crne Gore. Poseban fokus se stavlja na zastupljenost pismenosti i višejezičnosti. Ukupno 4,5% programa unutar kataloga je fokusirano na razvoj ključne kompetencije pismenosti, a kada je riječ o višejezičnosti ona je zastupljena u 6,5% postojećih programa. Ovo govori da u 279 programa stručnog usavršavanja nastavnika koji su svrstani u katalog, svega njih 13 je na neki način usmjereno na razvoj kompetencije višejezičnosti kod nastavnika. Takođe, nerijetko su ovi programi dio nekog opširnijeg programa i samo djelimično zaista razvijaju kompetenciju višejezičnosti. Ovakva fokusiranost na razvoj višejezičnosti kod nastavnika dovodi do pitanja koliko nastavnika zaista stiče kompetencije višejezičnosti koje može dalje razvijati kod učenika.

Identična analiza sprovedena je i kada je u pitanju katalog stručnog usavršavanja nastavnika Centra za stručno obrazovanje Crne Gore.

Grafik: Procentualna zastupljenost programa i djelova programa koji su usmjereni ka razvoju ključnih kompetencija u ukupnom broju programa unutar kataloga programa stručnog usavršavanja nastavnika Centra za stručno obrazovanje Crne Gore



Neophodno je istaći da se u proteklih više od deceniju ni u jednom katalogu ne mogu naći programi stručnog usavršavanja za nastavnike koji realizuju nastavu iz albanskog jezika i književnosti, ali ni jedan jedini program nije prilagođen i realizovan na albanskom jeziku ili na nekom od stranih jezika na kojem se realizuje nastava u Crnoj Gori. Evidentno je da veliki broj programa za stručno obrazovanje nastavnika koji realizuju dvojezičnu nastavu ne postoji ni u jednom katalogu, niti u prethodnim. Ono što je bilo nezaobilazno prepoznati u ovom okvirnom istraživanju se ogleda u nepostojanju programa za stručno obrazovanje nastavnika koji realizuju programe osnovnog obrazovanja odraslih, koji je nezaobilazan za puno ostvarivanje ciljeva zadržavanja nulte stope nepismenosti stanovništva.

Primjetno je da broj programa za realizatore programa obrazovanja kod licenciranog obrazovanja odraslih koji se realizuju na bilo kojem jeziku koji nije službeni jezik nije nađen u procesu ovog istraživanja.

Poražavajuće je i saznanje da u katalozima stručnog usavršavanja drugih sektora poput Kataloga Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu i Uprave za ljudske resurse broj programa koji se realizuju na nekom od drugih jezika koji nije službeni jezik nije bilo moguće detektovati tokom ovog istraživanja.

Na kraju je važno pomenuti razvijeni program obrazovanja odraslih za sticanje ključnih kompetencija za učenje albanskog jezika, što predstavlja pomak kada je u pitanju podsticanje sticanja kompetencije višejezičnosti kod odraslih. Takođe, u okviru obrazovanja odraslih testovi auto škola za sticanje vozačke dozvole se, pored crnogorskog, izrađuju i na engleskom i albanskom jeziku.

Naredna tabela ukazuje na prepoznatost aktivnosti stručnog usavršavanja unutar različitih resora izvršne vlasti u Crnoj Gori, te prisutnost programa stručnog usavršavanja na drugim jezicima osim na službenom jeziku, prije svega na jezicima u

službenoj upotrebi i na engleskom jeziku. Pojedini resori uopšte nemaju razvijene programe stručnog usavršavanja, ili imaju programe obuka koji se po svojoj prirodi značajno razlikuju od programa stručnog usavršavanja. U ovoj procjeni su analizirani isključivo programi stručnog usavršavanja, te nijedna od ostalih vrsta obuka i usavršavanja nije razmatrana. Iz tog razloga je za određene resore naznačeno da nemaju razvijene aktivnosti stručnog usavršavanja, i samim tim da ne postoje ni programi stručnog usavršavanja na drugim jezicima.

Tabela: Analiza prisutnosti programa stručnog usavršavanja na drugim jezicima osim na službenom jeziku unutar resora izvršne vlasti:

Resor	Prepoznatost aktivnosti stručnog usavršavanja unutar resora	Prisutnost programa stručnog usavršavanja na drugim jezicima osim na službenom jeziku
Pravda	DA	↘
Unutrašnji poslovi	DA	→
Odbrana	DA	↗
Finansije	NE	↓
Vanjski poslovi	DA	↑
Evropske integracije	DA	↑
Prosvjeta	DA	↓

Nauka i inovacije	NE	↓
Mladi i sport	DA	↓
Kultura i mediji	DA	↓
Ekonomija	NE	↓
Saobraćaj i pomorstvo	NE	↓
Održivi razvoj, ekologija i turizam	NE	↓
Zdravlje	DA	↗
Ljudska i manjinska prava	DA	↗
Javna uprava	DA	↗
Rad i socijalno staranje	DA	→
Prostorno planiranje, urbanizam i državna imovina	NE	↓

Procjena prisutnosti programa stručnog usavršavanja na drugim jezicima osim na službenom jeziku unutar resora izvršne vlasti ocijenjena je uz pomoć 5 uporedivih simbola koji označavaju različite stepene prisutnosti, i to:

- ↑ - U potpunosti prisutno;
- ↗ - Veoma prisutno;
- - Djelimično prisutno;
- ↘ - Slabo prisutno;
- ↓ - Uopšte nije prisutno.

Kao što je ranije naznačeno, u procjeni su analizirani isključivo programi stručnog usavršavanja unutar resora, isključujući druge vrste obuka i usavršavanja. Iz tabele se primjećuje da resori vanjskih poslova i evropskih integracija imaju apsolutno najbogatiju ponudu programa stručnog usavršavanja na drugim jezicima, te da u odnosu na ostale resore prednjače i resori odbrane, zdravlja, ljudskih i manjinskih prava i javne uprave. Svi ostali resori imaju djelimičnu i slabu prisutnost programa na drugim jezicima, a neki uopšte nemaju programe na stranim jezicima. Takođe, postoji i određeni broj resora koji uopšte ni nema razvijene programe stručnog usavršavanja. Ono što posebno zabrinjava su resori nauke i inovacija, sporta i mladih i kulture i medija koji nemaju niti jedan program stručnog usavršavanja na drugim jezicima, te resor prosvjete koji ima najveći broj razvijenih programa stručnog usavršavanja u poređenju sa svim ostalim resorima, ali se niti jedan od njih ne izvodi na jeziku koji nije službeni jezik.

Predloženi elementi za katalogizaciju programa stručnog usavršavanja:

Naziv programa stručnog usavršavanja	Naziv programa je neophodno cjelishodno definisati tako da oslikava precizno ishode stručnog usavršavanja.
Sektor:	Odabir sektora treba prilagoditi realnim sektorima
Nivo zahtjevnosti:	1. Osnovni nivo (rezervisan za početnike sa manje iskustva) 2. Srednji nivo (rezervisan za one koji imaju više od 5 godina radnog iskustva u izvođenju nastave) 3. Viši nivo (rezervisan za polaznike koji

	imaju bogato iskustvo bez obzira na broj godina radnog iskustva) Nivo zahtjevnosti treba jasno da se oslikava u trajanju
Trajanje:	Trajanje treba da bude jasno definisano prema cjelinama ukoliko su definisane i da se kreće u rasponu od 6 do 32 časa – ne duže.
Tip:	Neophodno je jasno definisati metodološki da li je program: 1. Webinar 2. Serija webinarara 3. Seminar 4. Serija seminara
Podobnost ISCED nivou:	1. ISCED 2 - niže stručno obrazovanje; 2. ISCED 3 - srednje trogodišnje stručno obrazovanje; 3. ISCED 4 - srednje četvorogodišnje stručno obrazovanje; 4. ISCED 5 - više stručno neuniverzitetsko obrazovanje.
Jezik:	Neophodno je istaći jezik realizacije programa stručnog usavršavanja posebno u onom dijelu ukoliko je moguće program prilagođavati engleskom jeziku.

Katalogizacija programa stručnog obrazovanja treba da bude cjelishodna, mora sadržati sve elemente od značaja za izbor programa stručnog usavršavanja. Da bi se mogla podesiti pretražljivost po više kriterijuma programa najpopularnije rješenje je kreiranje adekvatnog digitalnog prostora koji bi

omogućio pretraživanje katalogizovanih programa prema više kriterijuma. Neminovno se uočava mogućnost proširenja MEIS portala tako da sadrži sve neophodne elemente koji su do sada korišćeni, ali i one koji su predloženi. Do sada je prosto nezamislivo izvršiti stratifikaciju po ISCED nivoima, ili pak po stepenu kompleksnosti programa što je polazniku obuke više nego značajno prilikom odabira programa.

Manjinska prava i slobode

Dio Ustava Crne Gore koji se odnosi na posebna – manjinska prava, a koji se odnosi na zaštitu identiteta je član 79 i kaže:

Zaštita identiteta

Član 79

Pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica jemče se prava i slobode koja mogu koristiti pojedinačno i u zajednici sa drugima:

- 1) na izražavanje, čuvanje, razvijanje i javno ispoljavanje nacionalne, etničke, kulturne i vjerske posebnosti;
- 2) na izbor, upotrebu i javno isticanje nacionalnih simbola i obilježavanje nacionalnih praznika;
- 3) na upotrebu svog jezika i pisma u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi;
- 4) na školovanje na svom jeziku i pismu u državnim ustanovama i da nastavni programi obuhvataju i istoriju i kulturu pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica;
- 5) da u sredinama sa značajnim učešćem u stanovništvu organi lokalne samouprave, državni i sudski organi vode postupak i na

jeziku manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica;

6) da osnivaju prosvjetna, kulturna i vjerska udruženja uz materijalnu pomoć države;

7) da sopstveno ime i prezime upisuju i koriste na svom jeziku i pismu u službenim ispravama;

8) da u sredinama sa značajnim učešćem u stanovništvu tradicionalni lokalni nazivi, imena ulica i naselja, kao i topografske oznake budu ispisani i na jeziku manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica;

9) na autentičnu zastupljenost u Skupštini Crne Gore i skupštinama jedinica lokalne samouprave u kojima čine značajan dio stanovništva, shodno principu afirmativne akcije;

10) na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne samouprave;

11) na informisanje na svom jeziku;

12) da uspostavljaju i održavaju kontakte sa građanima i udruženjima van Crne Gore sa kojima imaju zajedničko nacionalno i etničko porijeklo, kulturno-istorijsko nasljeđe, kao i vjerska ubjeđenja.

Kako bi pripadnici manjinskih naroda mogli izraziti, čuvati, razvijati i javno ispoljavati nacionalne, etničke, kulturne i vjerske posebnosti, potrebno je posvetiti posebnu pažnju očuvanju i zastupljenosti jezika tih naroda u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi, mogućnosti školovanja na svom jeziku i pismu u državnim ustanovama, mogućnostima vođenja postupaka sudskih i državnih organa na njihovom jeziku u sredinama sa njihovim značajnim učešćem u stanovništvu, mogućnostima da sopstveno ime i prezime upisuju i koriste na svom jeziku i pismu u službenim ispravama, i na informisanje na svom jeziku.

Veliki je akcenat na mogućnosti za potpuno izražavanje na sopstvenom jeziku kada su u pitanju manjinski narodi. Širinom koju ovaj ustavni član obuhvata, zastupljenost jezika u privatnoj, javnoj i službenoj upotrebi morala bi se odnositi i na prisutnost jezika manjinskih naroda kako u nastavnim sredstvima i ispravama, tako i u realizaciji nastave i programa stručnog usavršavanja nastavnika. Ranije je uočeno da prisutnost programa stručnog osposobljavanja nastavnika koji se odnose na podsticanje kompetencije višejezičnosti gotovo da ne postoji u katalozima Zavoda za školstvo i Centra za stručno obrazovanje, kao i da se ni jedan program ne izvodi na jezicima u službenoj upotrebi u Crnoj Gori. Ovo ukazuje na nedostatak suštinskih procesa i programa kada je u pitanju višejezičnost u obrazovanju, uprkos nekim dobro postavljenim zakonskim okvirima za takvo nešto.

Ustav Crne Gore, član 79, pruža snažnu zaštitu prava pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, postavljajući temelje za očuvanje njihovog identiteta. U kontekstu višejezičnih kompetencija i razvoja obrazovnog sistema, očuvanje identiteta postaje ključno pitanje koje utiče na bogatstvo kulturne raznolikosti i jačanje društvenog sklada crnogorskog društva u cjelini.

Pravo na upotrebu vlastitog jezika i pisma, kako u privatnom tako i u javnom i službenom kontekstu, čini osnovu za očuvanje identiteta manjinskih zajednica. Ovo pravo ne samo da podržava jezičku raznolikost, već i omogućava očuvanje kulturne i etničke baštine kroz obrazovanje na maternjem jeziku. Član 79 Ustava Crne Gore takođe zahtijeva da nastavni programi obuhvataju istoriju i kulturu pripadnika manjinskih naroda, čime se doprinosi očuvanju i prenošenju tradicije na buduće generacije.

Osnivanje prosvjetnih, kulturnih i vjerskih udruženja uz podršku države takođe igra ključnu ulogu u očuvanju identiteta. Kroz ova udruženja, pripadnici manjinskih zajednica mogu

njegovati svoj jezik, tradiciju i vjerska uvjerenja, doprinoseći tako očuvanju kulturnog nasljeđa.

Važno je naglasiti i značaj srazmjernog predstavljanja pripadnika manjinskih naroda u političkim, javnim službama i organima lokalne samouprave. Afirmativne akcije, kao što su zastupljenost u Skupštini Crne Gore i javnim službama, omogućavaju da manjinske zajednice aktivno učestvuju u donošenju odluka i oblikovanju društvenih politika.

Informisanje na vlastitom jeziku i održavanje kontakata s drugim zajednicama koje dijele slično nacionalno i etničko porijeklo čini vitalnu vezu između manjinskih zajednica unutar i izvan Crne Gore. Ova komunikacija doprinosi jačanju međunarodnih veza, kulturne razmjene i očuvanju zajedničkog kulturno-istorijskog nasljeđa. Ustav Crne Gore, ne samo da garantuje prava pripadnika manjinskih naroda, već i postavlja osnove za razvoj obrazovnog sistema koji podržava očuvanje identiteta kroz jezičku, kulturnu i obrazovnu autonomiju. Ovaj pristup doprinosi izgradnji društva koje cijeni različitosti i promoviše inkluzivnost, stvarajući temelje za harmoničan razvoj crnogorskog društva u globalnom kontekstu.

U procesu jačanja identiteta manjinskih zajednica, ključan je i razvoj programa stručnog usavršavanja koji su dostupni na engleskom jeziku. Ova inicijativa ne samo da promoviše višejezičnost, već takođe pruža mogućnosti za profesionalno usavršavanje svim građanima, stvarajući inkluzivno društvo i otvoreno demokratsko okruženje.

Povećanje pristupačnosti programima stručnog usavršavanja na engleskom jeziku doprinosi jačanju jezičkih kompetencija pojedinaca. Ovo nije samo korisno u globalnom kontekstu, gdje engleski jezik često služi kao međunarodni jezik komunikacije, već i unutar samih manjinskih zajednica. Učenje na engleskom olakšava interakciju i razmjenu ideja između različitih etničkih i kulturnih grupa.

Dostupnost programa na engleskom jeziku omogućava pripadnicima manjinskih zajednica da prate najnovije trendove i informacije u svojim strukama na globalnom nivou. To ne samo da unapređuje njihove profesionalne vještine, već ih čini konkurentnijim na tržištu rada. Učestvovanje u globalnom dijalogu putem engleskog jezika pruža im priliku da dijele svoja iskustva i perspektive, čime doprinose i obogaćuju međunarodnu zajednicu.

Ovaj pristup stručnom usavršavanju podržava stvaranje otvorenog demokratskog društva u Crnoj Gori. Otvorenost ka stranim jezicima, posebno engleskom, promoviše transparentnost, slobodu govora i slobodu pristupa informacijama. Građani koji mogu pristupiti informacijama i obrazovnom materijalu na engleskom jeziku imaju veće šanse da se aktivno uključe u demokratske procese i izraze svoje stavove na međunarodnom nivou.

U kontekstu integracije u Evropsku uniju, razvoj programa stručnog usavršavanja na engleskom jeziku predstavlja važan korak. To olakšava saradnju sa evropskim partnerima, unapređuje mogućnosti za participaciju u evropskim projektima i inicijativama, te pomaže u ispunjavanju standarda i zahtjeva koji su uobičajeni u evropskom okruženju.

Kroz ovakav pristup, Crna Gora ne samo da jača svoju identitetsku raznolikost, već i gradi otvoreno, inkluzivno društvo koje je spremno za integraciju u Evropsku uniju. Otvorenost prema različitostima, jezicima i kulturama postaje osnovna vrijednost, čime se postiže usklađivanje s evropskim demokratskim standardima i vrijednostima.

Nepostojanje prevoda udžbenika na engleskom jeziku je dovelo do značajnih problema u integraciji u nastavni proces velikog broja učenika koji su kao izbjeglice zatražili azil u Crnoj Gori.

Zapošljavanje nastavnika

Član 101

Nastavnici u ustanovama ili posebnom odjeljenju ustanove sa nastavom na jeziku pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica moraju, pored uslova propisanih zakonom, da imaju aktivno znanje jezika i pisma te manjine i crnogorskog jezika.

Član 101 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju u Crnoj Gori ima ključnu ulogu u osiguranju poštovanja manjinskih prava i sloboda.

Ova norma doprinosi postizanju i ostvarivanju:

1. Jezičke ravnopravnosti:

Odredba propisuje da nastavnici koji predaju na jeziku pripadnika manjinskih naroda moraju imati aktivno znanje tog jezika, pisma, ali i crnogorskog jezika. Ovo osigurava da manjinski učenici imaju pristup kvalitetnom obrazovanju na svom jeziku, čime se promovise jezička ravnopravnost i očuvanje jezičkog identiteta manjinskih zajednica.

2. Kulturne autonomije:

Za manjinske zajednice, jezik je često ključni element kulturnog identiteta. Ova odredba direktno podržava očuvanje kulturne autonomije manjinskih naroda, jer omogućava da se obrazovanje prilagodi jezičkim potrebama tih zajednica. Time se doprinosi očuvanju i promociji kulturne baštine manjinskih grupa.

3. Inkluzivnosti obrazovnog sistema:

Zahtjev za aktivnim poznavanjem crnogorskog jezika takođe naglašava važnost inkluzivnosti u obrazovnom sistemu. Nastavnici se podstiču da budu sposobni komunicirati na crnogorskom jeziku, što olakšava integraciju manjinskih učenika u šire društvo.

4. Prevencije diskriminacije:

Ova odredba štiti nastavnike od diskriminacije na osnovu jezičke ili etničke pripadnosti. To doprinosi stvaranju obrazovnog okruženja u kojem se cijeni i poštuje kulturna raznolikost, što je u skladu s principima ljudskih prava.

5. Unapređenje komunikacije:

Za nastavnike je bitno ne samo posjedovati znanje jezika manjinske zajednice već i crnogorskog jezika. Ovo unapređuje međuetničku komunikaciju, smanjuje jezičke barijere između različitih zajednica i doprinosi izgradnji međusobnog razumijevanja.

Ukupno, član 101 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju u Crnoj Gori ima za cilj stvaranje obrazovnog sistema koji poštuje jezička prava manjinskih zajednica, podržava kulturnu autonomiju i doprinosi inkluzivnosti društva. Ova norma je ključna komponenta u ostvarivanju šireg cilja – stvaranja društva u kojem se poštuju i promovišu prava i slobode svih građana, bez obzira na njihovu etničku pripadnost.

Pravilnik o obliku i načinu vođenja pedagoške evidencije u školama dopunjuje član 101 Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju, pružajući konkretna uputstva za jezičku inkluziju manjinskih zajednica. Zahtijeva dvojezično vođenje pedagoške dokumentacije u ustanovama koje realizuju nastavu na jeziku manjinskih naroda, čime podržava očuvanje jezičkog

identiteta, prilagođavanje obrazovanja i transparentnost u obrazovnom procesu. Ova odredba operacionalizuje jezička prava propisana zakonom, obezbeđujući dosljednost u sprovođenju manjinskih prava u sektoru obrazovanja. Ovako propisana norma definiše da se sva pedagoška evidencija (svjedočanstva, dnevnici itd.) vode dvojezično čime su kao javne isprave razumljive i pripadnicima manjinskih naroda, ali i povećava njihovu prohodnost u susjednim zemljama koje koriste te jezike u službenoj upotrebi ili kao službeni jezik. Ono što neminovno otežava prohodnost crnogorskih obrazovnih isprava jeste to što se ne vode dvojezično na engleskom jeziku. Uporedna praksa nam svjedoči da u susjednim zemljama prava manjinskih naroda (posebno crnogorskog) nijesu na tom nivou poštovanja kao što su u Crnoj Gori i da se u susjednim zemljama ne može posvjedočiti obrazovna isprava na crnogorskom jeziku kao jeziku manjinskog naroda u drugim zemljama.

Nezaobilazno je istaći da član 18 Zakona o manjinskim pravima i slobodama predstavlja važan korak ka osiguranju participacije manjinskih zajednica u upravljanju obrazovnim ustanovama jer definiše da je Ministarstvo prosvjete Crne Gore u obavezi da pri izboru rukovodioca ustanove koja realizuje nastavu na jeziku manjinskog naroda da traži mišljenje savjeta manjinskih naroda toga jezika. Postavljanje ovakvih uslova ima za cilj osigurati kvalitetno vođenje škole, ali otvara i prostor za političke uticaje koji mogu uticati na rukovođenje školom. Uključivanje mišljenja Savjeta manjinskih naroda i nacionalnih zajednica prije izbora direktora škola dodatno jača demokratski proces, omogućavajući manjinskim zajednicama da izraze svoje stavove i interese u obrazovnom sektoru. Ova odredba promoviše inkluzivnost, transparentnost i saradnju između državnih organa i manjinskih zajednica u oblasti obrazovanja.

7. Izvođenje obrazovnih programa na jezicima koji nisu službeni jezik

Naredni dio analize se fokusira na izvođenje obrazovnih programa na jezicima koji nisu službeni jezik. Analiza će se dotaći i prevoda obrazovnih programa, određenih nastavnih sredstava poput udžbenika i nadzornika kontrole kvaliteta koji se služe jezicima koji nisu službeni. Analiza je posebno obradila douniverzitetsko i univerzitetsko obrazovanje.

7.1. Douniverzitetsko obrazovanje – izvođenje obrazovnih programa na nematernjem jeziku

Na douniverzitetskom nivou obrazovanja u Crnoj Gori gotovo da ne postoje obrazovni programi koji su prevedeni na neki od jezika u službenoj upotrebi ili neki drugi strani jezik. Jedino se predmetni program *Albanski jezik*, koji je usvojen od strane Nacionalnog savjeta za obrazovanje, izvodi na albanskom jeziku.

Kada je riječ o udžbenicima, opšteobrazovni udžbenici su većinom prevedeni na albanski jezik ali nijedan nije preveden na engleski jezik što otežava inkluziju crnogorskih i nealbanskih govornika u obrazovni proces. Udžbenici za stručno obrazovanje nisu prevedeni sa crnogorskog ni na jedan drugi jezik.

Sljedeći grafički prikaz prikazuje broj učenika koji prate nastavu na albanskom, i dijelom na engleskom jeziku. Praksa izvođenja nastave na engleskom jeziku ukazuje na pomake i potrebu prepoznavanja engleskog jezika kao jezika u službenoj upotrebi unutar Ustava Crne Gore.

Nastava na albanskom i dijelom na engleskom jeziku – državne ustanove



Grafički prikaz ukazuje na izvođenje nastave na albanskom jeziku u dvije predškolske ustanove u kojima nastavu prati gotovo 400 učenika. U 12 osnovnih škola se izvodi nastava na albanskom jeziku i pohađa je gotovo 2600 učenika, dok gotovo 900 učenika pohađa nastavu na albanskom jeziku u 3 srednje škole u zemlji. U dvije srednje škole nastava se djelimično izvodi na engleskom jeziku i pohađa je preko 400 učenika. Ovdje se javlja paradoks nepostojanja prevedenih obrazovnih programa i velikog broja učenika koji pohađaju nastavu na jezicima koji nisu službeni.

Takođe, važno je pomenuti i izvođenje programa obrazovanja za učenje crnogorskog jezika za strance za šta licencu imaju samo Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Institut stranih jezika, dok se jezičke kompetencije iz crnogorskog jezika stiču kroz obrazovni program *Crnogorski jezik kao nematernji*, koji se izvodi u svim dvojezičnim vaspitno-obrazovnim ustanovama. Ipak, ovaj obrazovni program svojim obimom ne zadovoljava jezičke potrebe polaznika.

Kada govorimo o nadzornicima koji vrše eksternu kontrolu kvaliteta douniverzitetskog obrazovanja, jedan broj njih se služi jezicima koji nisu službeni, i to:

1. Albanski jezik: 11% nadzornika je dalo izjavu da ima aktivno znanje albanskog jezika;

2. Engleski jezik: 30% nadzornika je dalo izjavu da ima aktivno znanje engleskog jezika.

Sertifikaciju znanja ova dva jezika nije bilo moguće verifikovati bez obzira što postoje adekvatni programi obrazovanja za sticanje vještina u oba jezika i proces izdavanja javne obrazovne isprave.

7.2. Visoko obrazovanje – Izvođenje studijskih programa na engleskom jeziku

Kada je u pitanju visoko obrazovanje, jedini program koji je licenciran tako da se izvodi na nekom od jezika u službenoj upotrebi u Crnoj Gori je Samostalni studijski program za obrazovanje učitelja na albanskom jeziku, koji se realizuje pri Univerzitetu Crne Gore.

Izuzetno od upotrebnih jezika shodno ustavnom određenju, bitno je napomenuti i studijske programe koji se u potpunosti izvode na engleskom jeziku shodno međunarodnim akreditacijama. To su programi Međunarodno hotelijerstvo i menadžment (VATEL) i master program Statistika koji je akreditovan od strane Eurostat-a kao Evropski master zvanične statistike (EMOS) koji se izvode na Univerzitetu Donja Gorica, akademski program Biznis i ekonomija (MONTEB), program Informaciona bezbjednost i doktorske studije iz oblasti Održivi razvoj koji se izvode na Univerzitetu Crne Gore, program Finansijski menadžment i agrobiznis koji se izvodi na Univerzitetu Mediteran.

Ono što je podsticajno za kompletno obrazovno okruženje je prisutnost studijskih programa na engleskom jeziku, kao i činjenica da je na Univerzitetu Donja Gorica engleski jezik službeni jezik. Iako se gorenavedeni programi izvode na engleskom jeziku shodno međunarodnim akreditacijama, preporuka je da se engleski jezik prepozna kao zvaničan jezik u službenoj upotrebi u Crnoj Gori u Ustavu i zakonskim rješenjima u zemlji. Na taj način bi se u potpunosti eliminisale barijere kada je u pitanju izvođenje nastave na engleskom jeziku kako u ustanovama visokog obrazovanja, tako i na nivou douniverzitetskog obrazovanja, jer je trenutni zakonski okvir u Crnoj Gori u konfliktu sa međunarodnim okvirima zbog neprepoznatljivosti engleskog jezika kao jezika u službenoj upotrebi.

Praksu, koja polako oživljava realizaciju nastave u visokom obrazovanju, je neophodno da prati promjena i na srednjoškolskom nivou. Jačanje kompetencija nastavnika u srednjoškolskom sistemu i poboljšanje znanja engleskog jezika otvara brojne mogućnosti za stručno obrazovanje u Crnoj Gori.

8. Zaključak

Evidentirano je da višejezično obrazovanje pruža značajne prednosti u pogledu razvoja jezičkih kompetencija i interkulturalnih vještina kod učenika. Posebno se ističe važnost dvojezične nastave u srednjim školama, koja omogućava učenicima da steknu vještine potrebne za efikasno komuniciranje na različitim jezicima, što je od ključnog značaja u sve globalizovanijem društvu.

Analiza je ukazala na nekoliko ključnih aspekata:

1. **Kvalitet dvojezične nastave:** Osiguranje kvaliteta dvojezične nastave je esencijalno za razvoj jezičkih i pismenih vještina. Učenje na više jezika omogućava učenicima da bolje razumiju, izraze i interpretiraju pojmove, misli i osjećanja u različitim društvenim i kulturnim kontekstima.

2. **Profesionalno usavršavanje nastavnika:** Razvoj programa stručnog usavršavanja nastavnika na engleskom jeziku ne samo da promoviše višejezičnost, već i omogućava nastavnicima da prate najnovije globalne trendove i primjenjuju ih u učionici. Ovo je ključno za jačanje njihovih profesionalnih kompetencija i povećanje konkurentnosti na tržištu rada.

3. **Podrška manjinskim zajednicama:** Višejezično obrazovanje ima poseban značaj za očuvanje identiteta manjinskih zajednica. Kroz podršku države u osnivanju prosvjetnih, kulturnih i vjerskih udruženja, te kroz pristup obrazovnim programima na vlastitom jeziku, manjinske zajednice mogu bolje očuvati svoj jezik, kulturu i tradiciju.

4. **Međunarodna saradnja i integracija:** Razvoj višejezičnih kompetencija olakšava saradnju sa evropskim partnerima i omogućava učenicima i nastavnicima da učestvuju u međunarodnim projektima i inicijativama. Ovo je posebno važno u kontekstu integracije Crne Gore u Evropsku uniju.

U konačnici, analiza naglašava potrebu za kontinuiranim radom na unapređenju dvojezične nastave i podršci višejezičnosti u obrazovnom sistemu Crne Gore. Ovo će omogućiti stvaranje inkluzivnog, multikulturalnog društva koje cijeni

različitosti i promovise interkulturalni dijalog, što je ključ za harmonizovan razvoj društva u globalnom kontekstu.

Preporuke za buduća istraživanja

1. *Dugoročne studije*: Potrebno je sprovesti dugoročne studije koje prate razvoj jezičkih kompetencija kod učenika kroz cijelo njihovo obrazovanje, kako bi se bolje razumjeli dugoročni efekti višjejezičnosti.

2. *Komparativna istraživanja*: Uporediti modele višjejezičnog obrazovanja u Crnoj Gori sa onima u drugim zemljama kako bi se identifikovale najbolje prakse i prilagodile specifičnim potrebama crnogorskog obrazovnog sistema.

3. *Istraživanja učinka na tržištu rada*: Analizirati kako višjejezične kompetencije stečene kroz obrazovni sistem utiču na zapošljivost i profesionalni uspjeh pojedinaca, što bi moglo dodatno opravdati ulaganja u višjejezično obrazovanje.

4. *Uticaj na interkulturalnu kompetenciju*: Ispitati na koji način višjejezično obrazovanje doprinosi razvoju interkulturalne kompetencije i socijalne kohezije u društvu.

5. *Podrška nastavnicima*: Istražiti potrebe i izazove s kojima se suočavaju nastavnici u dvojezičnoj nastavi kako bi se razvile efikasne strategije podrške i profesionalnog usavršavanja.

6. *Tehnološka podrška*: Ispitati kako digitalni alati i resursi mogu poboljšati efikasnost višjejezičnog obrazovanja, te kako ih najbolje integrisati u nastavni proces.

7. *Implementacija preporuka Evropske unije*: Uskladiti nacionalne obrazovne politike sa preporukama Evropske unije koje uključuju promociju višjejezičnosti kao sredstva za jačanje

evropskog identiteta i interkulturalnog razumijevanja. Ovo uključuje implementaciju programa razmjene kao što su Erasmus+, koji omogućavaju učenicima i nastavnicima da steknu iskustva u različitim jezičkim i kulturnim okruženjima.

Ove preporuke će pomoći u daljem unapređenju višejezičnog obrazovanja u Crnoj Gori i omogućiti bolje razumijevanje i implementaciju višejezičnih praksi u obrazovnom sistemu.

KNJIŽEVNO DJELO DUŠANA BARANIA

Sofija Kalezić

Dušan Baranin is a writer of historical novels who appeared on the literary scene around 1926. His literary work is characterized by both large volumes, amounting to several thousand pages, and high quality reflected in the specific observational depiction of authentic characters. If one wanted to comprehend the Serbian and Montenegrin history of the 19th century, the best way to do so would be by reading the works of this writer.

Dušan Baranin je objavio zbirke poezije *Šum krvi u besanim noćima* (1930), *U sjeni Balkana* (1931), zbirku eseja *Sloboda je hrabrost* (1945), pripovijetke *Šume padaju* (1946), *Seljaci* (1946), romansirane biografije *Prota Mateja Nenadović* (1953), *Zeko Buljubaša* (1954) i *Karađorđe* (1957), dramski triptihon *Troja vrata* (1954); pripovijetke *Hajdučica u haremu* (1954), historijsku priču *Hajdučka ljubav* (1965), *Knez Mihailo* (1966), *Mehmed-paša Sokolović* (1967), *Drino vodo...* (1968), *Pripovetke* (1968), *Osamstodeveta* (1969), *Niče raja* (1970), *Toma Vučić Perišić* (1971) i *U oluji* (1972). Najvažniji dio Baraninovog stvaralačkog opusa predstavljaju romani *Njih troje* (1954), *Hajdučica u haremu* (1954), *Đavo u manastiru* (1957), *Gladni zemlje* (1958), *Dvojniki* (1958), *Golači* (1958), *Smail-aga* (1960), *Zamke* (1962), *Deligrad* (1962), *Veliki gospodar*

(1964), *Hajduk Veljko I, II* (1965), *Mehmed-paša Sokolović* (1967), *Stevan Nemanja* (1978) i *Carica Mara* (1987). *Izabrana djela Dušana Baranina*, koja čine istorijski romani, publikovana su u Beogradu, 1966. godine u deset tomova.

U toku dvije decenije nastavničkog rada, koje je proveo u različitim mjestima i selima: Lončarima (Bosna), Brocu (Semberija), Podgorinji (Valjevo), Turopolju (Hrvatska), do Zemuna, u kojem je završio učiteljsko službovanje, kada je bivao kažnjavan ili otpuštan iz službi, Baranin se bavio novinarstvom, književnošću i politikom. Bio je pripadnik Zemljoradničke stranke, koja je bila u stalnoj opoziciji međuratnom režimu, saradnik *Srpskog književnog glasnika*, hrvatskog *Književnika*, sarajevskog *Pregleda*, beogradskog *Stožera* i cetinjskih *Zapisa*. Godine 1941, Baranin kao rezervni oficir biva raspoređen u zagrebačku armijsku oblast, gdje je bio ratni dopisnik. Poslije mnogo premještaja, krajem juna vratio se u Crnu Goru, gdje je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku. Tamo ostaje sve do početka 1945. godine, kada se vraća u oslobođeni Beograd.

U literaturi ovaj pisac se javio oko 1930. godine, poetskom zbirkom *Šum krvi u besanim noćima*, da bi kasnije objavio i drugu zbirku pjesama – *U sjenci Balkana*. Nakon oslobođenja, vodio je list *Selo*, a kao iskusan prosvjetni radnik, organizovao je dvije škole, za preciznu mehaniku i automehaničarsku, u kojima je bio direktor, sve do penzionisanja 1958. godine. U međuvremenu, vodio je izdavačku kuću *Brazda*, u kojoj je publikovao i svoje dvije zbirke pripovjedaka – *Seljaci* i *Šume pada-ju*. U ovim pripovijetkama opisuje život seljaka i šumskih radnika na Durmitoru i u Semberiji tokom Drugog svjetskog rata. Od prevedene književnosti, izdavao je djela Somerseta Moma, Džona Štajnbeka i drugih pisaca.

U cjelokupnom Baraninovom narativnom korpusu izdvaja se ciklus njegovih istorijskih romana. Principom sistematskog



Dušan Baranin
(1903–1978)

proučavanja XIX stoljeća, on je kompleksno predstavio arhivsku i dokumentarnu građu, što mu je pomoglo da maštovito dočara surovu stvarnost ovog razdoblja nacionalne istorije. Godine 1953, on objavljuje monografiju o protu Mateji Nenadoviću, koja ga uvodi u temu Prvog srpskog ustanka, što će mu kasnije poslužiti za modelovanje njegovih istorijskih romana.

„Zanimljivo je da Baranin veliča spontanost, putenost i prirodnost svojih junaka“, o odlikama djela ovog autora pisao je Miodrag Maksimović. „Deca šuma i gora, svežeg planinskog vazduha i nesputane osećajnosti, njegovi heroji dele pravdu po svome rzu i obrazu, spremni na nežnost i oproštaj, samilost i milosrđe isto koliko i gotovi na zverski obračun, na nemilosrdnu osvetu, na bezobzirni lični kriterijum, bilo kakva vrednost da je u pitanju. U tom smislu Baraninovi romani nisu apoteoza nacionalne istorije, već kritičko saznanje brojnih njenih tokova i ishodišta.“¹

¹ Miodrag Maksimović: „Portret Dušana Baranina“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i*

Takođe, publikovao je romansiranu biografiju Zeka Buljubaše i monografiju o Karađorđu, datim ostvarenjima praveći uvod u proučavanje ustaničkog perioda XIX vijeka. U svom prvom romanu *Njih troje*, pisac pruža sliku života i rada učitelja na selu prije rata, dok u ostvarenju *Gladni zemlje*, on tretira stvaranje radnih zadruga u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Autor opisuje psihologiju i otpor seljaka koji ne mogu da shvate da im se oduzima zemlja za koju su se vezali krvlju i životom.

U prvom od niza istorijskih romana *Đavo u manastiru (Niče raja)*, pisac prikazuje ustaničke podvige početkom XIX vijeka, kada ustanici zauzimaju Beograd. On slika vođe – vlastodršce i pobjednike, pišući o austrijskim i ruskim uticajima, kao i sukobima među samim ustanicima, koji konačno dovode do sloma 1813. godine. U romanu *Deligrad*, glorifikuje moravske bećare koji su devet godina predstavljali branu turskim najezdama, od Carigrada do ustaničke Srbije, dok se u djelu *Dvojnjak* prikazuje buna Bosanaca protiv Carigrada i osmanlijskog režima.

Knjiga *Karađorđe* nalazi se na središtu između monografije i istorijskog romana. Kao i u romanu *Đavo u manastiru*, figuriraju iste ličnosti, dok istorija predstavlja zajedničku podlogu. Prikazom Karađorđeve ličnosti pisac je oslikao profil srpskog naroda u ustanku. Karađorđe je bio tvorac događaja, ali su događaji i njega modelovali; on je vladao ustaničkom vojskom, ali je i ona na njega uticala, tako da je odnos junak – masa prikazan u spomenutoj uslovljenosti i međusobnom prožimanju. Krupnoj problematici srpskog ustanka i glavnih učesnika u njemu, pristupio je lišen romantičarskih predrasuda i nacionalne mistike.

Jedan od najznačajnijih Baraninovih istorijskih romana je *Veliki gospodar*, posvećen ličnosti kneza Miloša, u kojem je prikazao Obrenovićevu vladavinu u oslobođenoj zemlji od

1813. do 1860. godine. Složena i protivrječna Obrenovićeva ličnost prikazana je u borbama oko vlasti i naporima za samostalnost Srbije. „Dušan Baranin je osobena pojava, moglo bi se reći usamljen pisac u našoj književnosti“, istakao je Jovan Čadenović. „Stvarao je različita djela, ali s najviše uspjeha u žanru istorijskog romana kojim se gotovo niko kod nas, u poslijeratno vrijeme, nije sistematski bavio. Objavio je veliki broj djela, naročito istorijskih romana u kojima je izvršio obnovu ovoga žanra u našoj književnosti. Stvorio je brojnu čitalačku publiku, pa njegova djela objavljuju veliki izdavači u ogromnim tiražima. Po Andrićevim riječima, on je „sam samcit, uprkos svemu... svojim delom, sam sebi izborio status pisca profesionalca“.²

U nastavku predgovora o ovom Baraninovom romanu koji je priredio, Čadenović ističe da je interesovanje za istoriju ovog pisca u velikoj mjeri bilo predodređeno precima, tradicijom, zavičajem i ličnim sklonostima. Nije bez značaja činjenica da je Baranin rođen na Žabljaku, gdje je bila živa epska tradicija, porodična predanja o junačkim precima koji su učestvovali u hajdučkim četama u Prvom srpskom ustanku, činili podvige, pjevali uz gusle i pričali priče, zbog čega je bio ponosan na svoje porijeklo.

Djelo *Hajduk Veljko* sublimira istorijsku istinu i narodno predanje o junaku nošenom željom za avanturom i ratničkim podvigom, s tim što je u ovom ostvarenju istovremeno predstavljena panorama ustaničkih borbi u istočnoj Srbiji i Negotinskoj Krajini. Pisac je u kratkoj biografiji Vuka Karadžića posvećenju Hajduk Veljku primijetio da ni Vuk, koji je inače bio strog u davanju procjena o istorijskim ličnostima Prvog srpskog ustanka, nije mogao da se liši pristrasnosti kada su bili u pitanju podvizi i moralna ubjeđenja ovoga junaka.

² Jovan Čadenović: Dušan Baranin i njegov roman *Veliki gospodar*, predgovor romanu Dušana Baranina *Veliki gospodar*, Obod, Cetinje, 1994, str. 7.

Baranin je u romanu *Knez Mihailo* prikazao period kneževih lutanja po Evropi koji je označavao doba njegovog opredjeljenja za modernu državnu organizaciju. Knez Mihailo je po svim važnim osobinama predstavljao suprotnost ocu Milošu, budući da je on prvi kulturni Evropejac među srpskim vladarima, koji je imao ambiciju da se svi balkanski narodi oslobode osmanlijskog ropstva. Takođe, u ovom ostvarenju Baranin gradi drugačiji portret Smail-age Čengića, koji je prikazan u čuvenom Mažuranićevom spjevu kao nasilnik, osvjetljavajući njegov ljudski i humani lik. U djelu *Golaći* oslikava panoramu zbivanja i udesa slavnih branilaca Srbije na Drini, pod vođstvom Zeka Buljubaše, čiji su borci većinom bili beskućnici. Oni svoju porodicu zamjenjuju borbom za zemlju, ginući svi na obalama Drine.

„Svet u istorijskom romanu posebno uređuju vlast i moć“, naglašava Đorđije Vuković u ostvarenju *Istorijski roman*. „Bune i zavere mahom rešavaju pitanje opstanka i deobe vlasti. Prostor je razgraničena teritorija na kojoj se zna ko vlada. I vreme radnje se nekad poklapa sa vladavinom cara ili kneza. Vlastoljublje spada u osnovne razloge delanja pojedinih junaka i pretendena na presto. Vlast je, kako je rekao Tolstoj, najjača, neraskidiva, teška i postojana veza među ljudima.“³

U fragmentima svoje eksplicitne poetike ili intervjuima, Baranin odbacuje shvatanje o prevaziđenosti romaneskne vrste čiji je on bio tvorac, tvrdeći da su „svi dobri romani ujedno istorijski“. S obzirom na to da je ozbiljno pristupao modelovanju romaneskne građe, samo za ostvarenje posvećeno knezu Mihailu, pročitao je više od trista knjiga, ne računajući arhivsku građu i brošure.

Autor ovih prozних epopeja impozantnog obima se trudio da u najvećoj mogućoj mjeri očuva spisateljsku nepristrasnost, te da

³ Đorđije Vuković: *Istorijski roman*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009, str. 35.

srpske ustaničke borbe dočara u kolopletu istorijskih uslovljenosti, u najvećoj mjeri osuđujući velikaše i njihovu pristrasnu političku borbu. Njegovi junaci realizovani su u kompleksnom sagledavanju vrlina i mana, nadanja i žrtve, veličine i patnje, umjetnički ovaploćeni kao ljudi koji nijesu mogli da se oslobode obilježja vlastitog vremena, često bivajući nastavljači osmanlijskih i feudalnih običaja.

„Pisac poštuje istoriju, kreće se u njenim okvirima i inspiriše njenim smislom“, konstatuje Pavle Zorić. „Jer istorija nije samo suvi podatak, godina, bitka; ne, ona je sveukupnost jednog doba, složena celina koju određuju mnogi činioci – politički, psihološki, geografski; ona je atmosfera, mozaik svega onoga što jednu epohu ispunjava i pokreće; ona je živi mehanizam naroda i čoveka, ljudski dekor i psihološka drama čoveka, njegova ekonomija i njegova etika.“⁴

Još od djetinjstva Baranin je slušao priče o borbama s Turcima, u ljudima iz svog kraja prepoznavajući potomke nekadašnjih ustaničkih boraca. Durmitor i njegova okolina, čuveni hajdučki i uskočki kraj koji nikada nije potpao pod tursku vlast i koji je kao takav pružao utočište brojnim ljudima koji su se sklanjali od turskih zuluma, čini primarno motivsko izvorište romana ovog književnika.

Drugo vrelo autorove inspiracije i predmetnu osnovu njegovih istorijskih romana, predstavljao je Prvi srpski ustanak. Iz piščeve postojbine – Drobnojaka i Hercegovine, kada je ustanak izbio, došlo je preko trista hajduka i uskoka u pomoć ustanicima u Srbiji, među kojima se nalazio i Baraninov pradjed, kojega je on u romanu *Niče raja* prikazao pod imenom Palija. Miodrag Maksimović u tekstu *Portret Dušana Baranina* piše da su

⁴ Pavle Zorić: Istorijsko osećanje Dušana Baranina, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 216–217.

Drobnjaci oduvijek bili borbeni i privrženi ideji za slobodu, što svjedoči i smaknuće najvećeg turskog junaka Smail-age Čengića. Veze između Drobnjaka i Srbije u to doba, preko Zlatibora i užičkog kraja, redovno su se održavale, bez obzira na prisustvo Turaka u Sandžaku.

Stanovnici durmitorskog kraja duhovno su prožeti narodnom poezijom, koja je dobrim dijelom u njemu i ponikla. Predanja o Kosovskom boju, srpskoj srednjovjekovnoj državi i ustanku, predstavljala su neiscrpnu stvaralačku i duhovnu građu ljudi koji su živjeli na njegovim padinama. U toku Drugog svjetskog rata, Durmitor je kao slobodna teritorija bio pribježište mnogih boraca iz raznih krajeva zemlje. Odgajen u duhu narodne legende, autor svoje prve književne inspiracije nalazi u motivima usmenih pjesama i predanja, kao i u velikoj ruskoj literaturi (Puškin, Gogolj, Čehov, Tolstoj, Dostojevski). Budući da je čitao i djela Balzaka, Igoa i Mopasana, njegova interesovanja u najvećoj mjeri bila su vezana za staru realističku prozu, što se da sagledati i iz načina portretisanja junaka, koji su kod ovog pisca pažljivo i detaljno umjetnički realizovani.

U mjestima gdje je učiteljevao, bilo da se radio o semberijskom selu Brocu (odakle je poticao knez Ivo od Semberije), u kojem je pisac mogao čuti o podvizima velikog ustaničkog borca Zeka Buljubaše ili u Turopolju, u kojem se upoznao sa životom hrvatskih seljaka, Šenoinim junacima i predanjima o seljačkoj buni – Baranin je imao priliku da „upije“ različite motive i u cjelokupnom narativnom korpusu realizuje njihovu umjetničku obradu.

Piščevo gledanje na istoriju realistično je i omeđeno istorijskim faktima, što njegove junake ne lišava prirodnosti. Baranin je nastojao da istorijska zbivanja oslobodi patetike, a da istorijske ličnosti naslika jednostavno, ubjedljivo i toplo. Sočnim i blago arhaizovanim jezikom, kojim su vladali i naši

pisci starijeg perioda, Baranin je ispoljio izrazit dar za psihološka stanja junaka, kako u humoristično, tako i tragično intoniranim epizodama.

Literatura:

- Čađenović, Jovan: Dušan Baranin i njegov roman *Veliki gospodar*, predgovor romanu Dušana Baranina *Veliki gospodar*, Obod, Cetinje, 1994.

- Maksimović, Miodrag: Portret Dušana Baranina, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002

- Zorić, Pavle: Istorijsko osećanje Dušana Baranina, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.

- Vuković, Đorđije: *Istorijski roman*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009.

- Racković, Nikola: Baranin Dušan, u knjizi istoimenog autora: *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine, Podgorica, 2009.

KA POZORIŠTU – DRŽAVE I DINASTIJE

Luka I. Milunović

Considering the constant, intensive communication with neighbours and other European countries, and the cultural environment created during the Vojislavljević, Balšić and Crnojević dynasties, we are looking for indicators of the possible existence of public performances with dramatic characteristics in our region before the 16th century.

Veoma skromni obim poznatih neposrednih i autentičnih svjedočanstava osnovni je oslonac pri našim nastojanjima da, prateći uglavnome posredna fakta, nagovještaje i analogone, ukažemo na očekivano moguću egzistenciju određenih dramskih formi i oblika u okviru stvaranoga kulturnoga miljea na našim prostorima tokom, raznim događajima bogatih, turbulentnih stoljeća od dolaska Slovena i formiranja njihovih trajnih zajednica i države, pa do početaka 16. stoljeća.

Mada na vrlo posnim relevantnim pisanim izvorima, crnogorska historiografija je uglavnome uspjela da uspostavi kroki kretanja Slovenskih plemena, koja su tokom 6. i 7. stoljeća na našim prostorima i okruženju počela trajno naseljevati teritorije nekadašnjih rimskih provincija i organizovati svoje zajednice. U literaturi nalazimo da su se na našim prostorima Sloveni konačno satbilizovali tridesetih godina 7. stoljeća.¹ Na

¹ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje, 2007, str. 13. „Barski ljetopisac je naveo formiranje jednog moćnog i velikog sovenskog kraljevstva na čijem je čelu bila dinastija Svevladovića.“ Ibidem.

pitanje o tome odakle su, naseljavajući područje današnje Crne Gore, dolazila Sovenska plemena, argumentovani odgovor nudi dr Radoslav Rotković u svojim radovima. Dr Rotković naime, ukazuje na visoki stepen podudarnosti ne samo naziva i rasporeda lokaliteta, kao i na razne jezičke sličnosti ili istovjetnosti na našim prostorima, sa područjima Polablja i Pomorja na ševeru Evrope.² Toponime, druge nazive i uopšte jezičke sličnosti i karakteristike, iako nastajanjem udaljena, možemo u stvari posmatrati kao osnovna autentična uporišta pri razmatanju identiteta narodnih skupina dok još nijesu prihvatile pismenost kako bi se mogli ostavljati autentični tragovi o svojoj egzistenciji.

Dok u talasima naseljavaju prostor rimske provincije Prevalis, Sloveni, koji nas naviše intresuju, će saglasno praksi i na sušednim prostorima, po teritoriji koju zauzimaju dobiti naziv Dukljani i tu formirati svoju državu Duklju. U trajanju kroz stoljeća Duklja će, u nekima periodima vladavine dinastije Vojislavljević, biti najmoćnija država na Balkanu. „Kraljevina Duklja bila je na vrhuncu svoje moći za vlade Bodinove, kada se njena teritorija na jugu prostirala do Dračke teme,...“³

Krajem 12. stoljeća u Duklji/Zeti otpočinje dominacija Nemanjića, dinastije iz sušedstva, poslije koje se, u drugoj

² Uz oslonac na konsultovanu relevantnu građu, dr Rotković ističe kako neposredno otkritivamo: „...neobično veliku podudarnost zemljopisnih naziva u Polablju i Pomorju i u Cnoj Gori, a da se istovremeno takav paralelizam ne može naći niđe drugo u slavjanstvu.“ (Dr Radoslav Rotković, „Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijek: izvori i legende“, Podgorica, 1999, str. 7). Dalje dr Rotković naglašava: „Ne samo da smo našli toliki broj onomastičkih paralela između polabsko-pomorskog i zetsko-primorskog onomastičkog areala, nego smo u više rejona našli jednak ili sličan raspored (Ibidem, str. 10).

³ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje, 2007, str. 19.

polovini 14. stoljeća, osamostaljuje druga crnogorska dinastija, Balšići. Dinastija Balšića će vladati Zetom/Crnom Gorom do 1421. godine. U 15. stoljeću, poslije Balšića, uzdiže se treća crnogorska dinastija – Crnojevići, koja kontinuirano vlada Crnom Gorom do pod sam kraj 15. stoljeća.

Duklja, Vojislavljevići ...

Razvoj države Duklje, uvećavanja teritorije, ratne i diplomatske borbe, te političke uspjehe, kao i privatni život članova dinastije Vojislavljević, njihova razna pregnuća i postignuća⁴ ovđe nećemo detaljnije pratiti. Našu pažnju usmjeravamo ka uočavanju tek obrisa okvira dostignutih razina kulturnoga ambijenta koji se formira u sazvučju tragova tradicija zadržanih iz prapostojbine, postojećih uticaja u novoj domovini, te naročito tekućih ponašanja, angažovanja i ostvarenja. Pokušavamo u stvari da što je moguće bolje osvijetlimo svakodnevni javni život, kako bi prije svega, u ambijentu raznih oblika pojava u oblasti kulture, mogli tragati za mogućim formama scenskih prikaza. Koliko nam god, u literatri pominjani ostavljeni tragovi i njihova relevantna tumačenja, budu dozvoljavali nastojaćemo, dakle, da u okviru javnoga života tragajući razmišljamo o oblicima egzistencije kulturnih i zabavnih manifestacija pitajući se o njihovim sadržajima. Nastojaćemo, naime, da sadržaje kulturnih pojava dovedemo u vezu sa linijom kontinuiteta postojanja mogućih formi i oblika prikaza sa dramskim karakteristikama, koje opet u konačnome, želimo da vidimo inkorporirane u podumijentu početnih stadijuma razvoja opštenarodnoga dramskoga i uopšte teatarskoga izraza na prostoru Crne Gore.

⁴ Na naučnome skupu *Novac u Crnoj Gori* (Cetinje, april, 2006) argumentovano je ukazano na moguće kovanje novca u Duklji. Viđeti: Velimir Vujačić, „Da li su dukljanski vladari kovali novac“, u: *Novac u Crnoj Gori* (radovi sa naučnoga skupa) Cetinje, 2007, str. 65–119.

Polazeći trajno iz prapostojbine Slovenska plemena će na prostore koje konačno naseljavaju organizovati zajednice i državu donoseći svoja vjerovanja, božanstva, mitove kultove i običaje. Skrenućemo pažnju na važna zapažanja dr Novaka Kilibarde, koji analizirajući razvitak usmenoknjiževnoga stvaralaštva Slovena između ostaloga ističe: „Vizantijski hroničar Teofilakt Simokata, iz VII vijeka, zapisuje kako su vizantijski vojnici zarobili slovenske uhode koji nijesu nosili oružje, nego muzičke instrumente uz koje pjevaju.“⁵ Razmatrajući dalje zapis vizantijskoga hroničara, dr Kilibarda će zaključiti da je: „... nepobitna činjenica da je slovenski paganizam morala pratiti usmena književnost koja mu odgovara. A onda se logično može zaključiti da je slovenska svirka uz date diple, frulu ili neke gusle sa strunama iz konjskoga repa, podrazumijevala i pjesmu i ples koji ta muzika prati kao njihov neizostavni saputnik.“⁶

Dolazeći iz postojbine Slovenska plemena se srijeću sa hrišćanstvom (kasnije pravoslavlje i katoličanstvo) i trgovima raznih ranije formiranih tradicija prije svih rimskih, ali i sa modifikovanima keltskima i naročito ilirskima koje su dugo trpjele jake uticaje Rima, a preko ovih stiže se i do tragova uticaja grčkih kulturnih domašaja. Zračenje uticaja kulturnih postignuća antičke Grčke i Rima na našim prostorima svakako je moralo ostvarivati određene trajne tragove na gledanja, ponašanja i uopšte način života, kako neposredno domicilnoga stanovništva, tako i posredno trajnih doseljenika.

Već smo mogli uočiti da tragovi iz perioda snažnoga uticaja Grčke kulture i kasnije dominacije Rima na prostoru Crne Gore,

⁵ Novak Kilibarda, *Usmena književnost – Istorija crnogorske književnosti: knjiga I*, Podgorica, 2012, str. 30.

⁶ „Na osnovu Simokatinoga podatka, kao i uz pomoć logično formiranih pretpostavki, može se pouzdano tvrditi da su balkanski Sloveni, i prije doseljavanja na Balkan, a to je period njihova rodovsko-plemenskoga ustrojstva, imali oformljeno usmenoknjiževno stvaralaštvo.“ Ibidem, str. 31.

koje nam danas nude arheološki nalazi, ukazuju na relativno bogat javni život određenih slojeva stanovništva i u skladu sa tim na moguće sadržaje zabava u rasponu od pučkih veselja, pa preko određenih oblika scenskih prikaza, sve do, još uvijek potpuno nepotvrđenoga, ali snažno nagoviještenoga, postojanja, možda čak ne samo jednoga, antičkoga teatra u nekome od tada većih gradova (Risan, Dokleja, Budva, Municipijum S. ...).⁷ Uz moguća saznanja o kulturim tokovima proteklih stoljeća, Dukljani će u svoje vrijeme neposredno ošetiti dva osnovna vjerska, ali i kulturna uticaja koji dolaze iz Rima i Konstantinopolja. Veoma oskudni izvori ne ostavljaju mogućnost da potpunije pratimo sve te kulturne uticaje, njihovu snagu, način i oblike refleksije na običaje i ponašanja u svakodnevnome, javnome životu u Duklji. Oslanjajući se na ostavljene tragove o dostignutim relevantnim kulturnim razinama, pokušaćemo da bacimo nešto više svijetla na sadržaje svakodnevnoga, javnoga života Dukljana.

Društvo u Duklji su, uz običan narod, tvorili dobrostojeći i uticajni kler, te više (*kraljevsko*) i niže (*narodno*) plemstvo. U primorskim oblastima narod se dominantno bavio ribolovom i trgovinom, uz povremeno (zavisno od prilika) gusarenje. U zaleđu, narod se bavi uglavnome poljoprivrednom proizvodnjom i zanatstvom, najčeće samo za zadovoljavanje sopstvenih potreba.⁸ Mimo ratnih prilika koje i nijesu bile baš tako rijetke, u vremenima mira, društveni ambijent se formirao uglavnom pod uticajem međusobnih odnosa pomenutih staleža.

Kod nastojanja da se utvrde obrisi karakteristika kulturnoga ambijenta posebno treba imati u vidu pojavu i rad raznih škola (gradske, arhiepiskopske, monaške, zanatske) koji se može

⁷ Luka I Milunović, „Ka pozorištu – praznorišta i uticaji“, *Matica*, XXIII/2022, str. 139.

⁸ Viđeti šire u: Fran Milobar, „Dukljanska kraljevina“, Cetinje, 2006, *Glasnik*, jan. – mart, 1900, str. 1–27.

pratiti „...od 840. godine osnivanjem crkve Sv. Marije u Budvi.“⁹ Kada govorimo o nivou opšte pismenosti i obrazovanja u Duklji treba stalno imati na umu rad crkvenih i kraljevskih (državnih) skriptorijuma.

Dok tražimo paralele sa životom u okruženju, da bismo mogli u određenoj mjeri šire govoriti o kulturnim domašajima u Duklji do pada pod nemanjićku vlast, pored oslonaca na razne oblike svjedočanstva, pažnju treba usmjeriti na sadržaje stranih izvora, sa jedne, te naravno dominantno, na veoma značajno domaće djelo *Ljetopis popa Dukljanina* (*Regnum Sclavorum*)¹⁰ sa druge strane. Polazimo od konstatacije da djelo kakvo je *Ljetopis popa Dukljanina*, samo sobom uz ostale pisane tragove i spomenike, ukazuje na postojanje raznih oblika književnosti, kako religioznoga karaktera, tako i onih koji sadržajem nijesu bili direktno vezani za crkvu. U relevantnoj literaturi se nude argumentovana tumačenja koja skreću pažnju na veliku izvjesnost postojanja mnogo šire pisane (književne i istorijske) osnove, koja je bila podumijenta pri nastanku ovoga domaćega djela. Analiza sadržaja *Ljetopisa popa Dukljanina* naime, konkretno ukazuje na izvjesnost postojanja više raznih pisanih izvornika koje je autor, možemo reći, sasvim izvjesno koristio. Još će Fran Milobar ukazati na djelove *Ljetopisa* koji snažno asociraju na postojanje narodnih pjesama na čiji se sadržaj najvjerovatnije autor oslanjao. „Eno ono što pripovijeda pop Dukljanin o Vojslavljevoj pobjedi nosi na sebi tragove narodne pjesme. Ili na primjer ono, gdje pripovijeda kako je isti Vojislav organizovao ustanak protiv Grka – ovo je bez sumnje narodna pjesma u prozi, no

⁹ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje, 2007, str. 86.

¹⁰ „Prolaze vjekovi, dolaze i prolze istaknuti istoričari, hroničari i drugi učeni ljudi koji su se bavili crnogorskom prošlošću a Ljetopis popa Dukljanina traje i i sa istim zanimanjem, kao u vrijeme kada je pronađen ovaj istorijsko-književni spis i dalje pobuđuje interesovanje stvaralaca pisane riječi.“ Ibidem, str. 78.

žaliti je od Boga, da nam se nigdje nije sačuvala kakva pjesma u vezanom slogu.“¹¹ U istom smislu Jovan Kovačević ukazuje na priču o Ostroilu, koja, kako kaže, podseća na sadržaj nekoga francuskoga epa. U nastavku je napomenuto da se susret sa francuskim pjevačima: „...mogao ostvariti za vlade kralja Bodina pri prolazu krstaša iz južne Francuske...“¹² Još jedan iznijeti komentar ovoga autora za nas je takođe naročito interesantan: „...ne mora da znači da je epsaka pjesma kod Južnih Slovena zapadnoga porijekla nastala u IX vijeku, jer su slovenski pjevači i igrači bili poznati u Njemačkoj od prve polovine IX vijeka, a kod Mađara u XI vijeku su se nazivali *igric*.“¹³

Za ugao gledanja koji smo prihvatili naročito je, dakle, interesantno argumentovano ukazivanje na, u Duklji savim izvjesno, postojanje narodne, ili pak autorske poezije,¹⁴ zato što, kao uostalom i u drugim sredinama, to obično implicira recitovanje, odnosno razne oblike javnoga (pred publikom) izvođenja tj. govorenja, ili pjevanja stihova, a to nas, uz navedena saznanja o slovenskim sviračima, igračima i pjevačima, u konačnome dovodi do moguće egzistencije makar i najjedostavnijih dijaloških formi, odnosno određenih dramskih oblika. Ovakva razmišljanja čine se uvjerljivijima kada se imaju na umu uticaji zatečenih

¹¹ Fran Milobar, „Dukljanska kraljevina“, Cetinje, 2006, *Glasnik*, jan. – mart 1900, str. 28.

¹² *Istorija Crne Gore: knjiga I*, Titograd, 1967, str. 427.

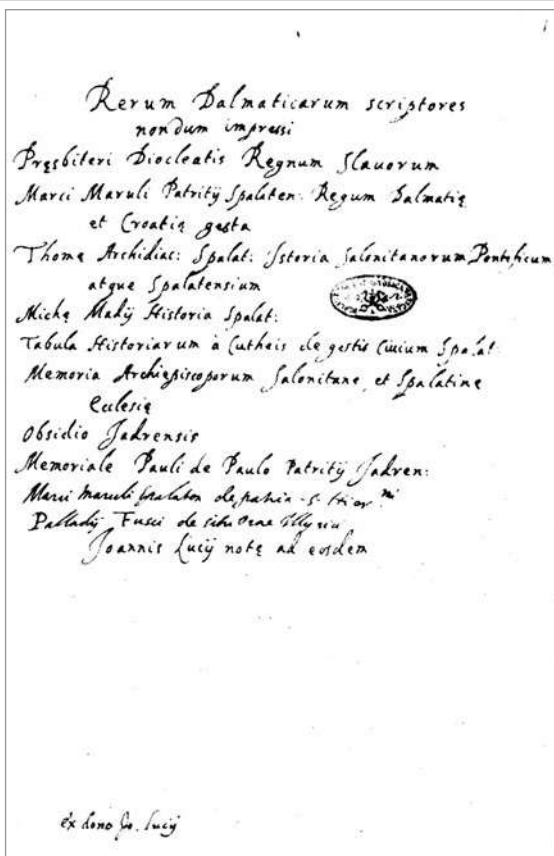
¹³ Ibidem.

¹⁴ U literaturi je skrenuta pažnja na značaj nagrobnih natpisa, koje i ovde treba uzeti u obzir, naravno, naročito one koji su „... posvećeni episkopima i monasima, sastavljeni djelimično u heksametrima ili u leonskim stihovima.“ (Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje, 2007, str. 78–79). „Postojanje epigrafskih natpisa svjedoči o zavidnom intelektualnom stepenu razvoja Bara u to doba, s već izgrađenom tradicijom literalnog žanra.“ (Ivan Jovović, „Vojislavljevići i Dukljansko-Barska nadbiskupija“, *Vojislavljevići : Zbornik radova sa skupa*, Cetinje – Podgorica, 2015, str. 225).

tradicija ponašanja u javnome životu, u sazvučju sa tekućim saznanjima o načinu života u sušedstvu ili, zahvaljujući pomorstvu, u prekomorskim oblastima. No, ovđe ćemo, poput F. Milobara u već navedenome citatu, morati da zaključimo – da je za žaliti od Boga što nam o tome kakav neposredni trag nije sačuvan.

Bez sasvim tvrdoga oslonca ipak ćemo, uz pouzdana saznanja o nivou književnoga stvaralaštva, naša razmišljanja usmjeriti ka mogućoj egzistenciji dramskih formi u okviru kulturnoga miljea u Duklji i povezati ih sa uvodnom konstatacijom autora *Ljetopisa*. Autor nam naime kaže da je od: „...mladića grada Bara koji se zabavljahu ne samo slušanjem i čitanjem o ratovima...“¹⁵ naročito bio zamoljen. Ostavljeno je otvoreno pitanje što je sve zaokupljalo pažnju mladih, očigledno visoko pismenih, obrazovanih, okrenutih čitanju obimnijih pisanih sadržaja, Barana dok se (čime? i kako?) zabavljaju. Želimo ovđe ponuditi odgovor da su to mogli biti i određeni javni prikazi i sasvim moguće neki dramski oblici, za koje je očekivano morala biti zanteresovana formirana intelektualna elita. Kao što je i drugdje bilo uobičajeno, narod će i ovđe rado prihvatati ovakve oblike zabave, te ih, uz određene modifikacije, obično u vrijeme poklada i sam praktikovati. Uz ovo u istome pravcu, iako ne sasvim direktno, čini se da bi moglo biti postavljeno i pitanje da li su duvački instrumenti, koji su, recimo, tokom Tuđemilske bitke, oktobra 1042. godine, ali moguće i drugim sličnim prilikama, korišćeni da se zaplaše neprijatelji, mogli biti upotrebljavani i u vremenima mira, naravno, za savim drugačije namjene. Recimo, makar u onim prilikama kada se široj publici žele što detaljnije ispričati (predstaviti) ostvareni ratni uspjesi.

¹⁵ „Samo u jednoj rečenici sadržana je jedna mala istorija o autoru, crkvi, pismenosti, barskoj omladini, ratovima.“ (Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Cetinje, 2007, str. 78).



Regnum slavorum

Naša razmišljanja da je u Duklji za očekivati postojanje potreba (ali i mogućnosti da se zadovolje) za raznim prikazima i prikazivanjima sa određenim dramskim karakteristikama, držimo da, posmatrano u širem kontekstu, podržavaju i dostignute razine u drugim oblastima, kako arhitekture, tako i likovnih umjetnosti, što je opet, svakako moralo utcati na formiranje i razinu kulturne i uopšte javne atmosfere.

Prije nego što će, počevši od katedrale Sv Tripuna u Kotoru, na primjerima čitavoga niza sakralnih objekata detaljnije

analitički sagledati arhitekturu, dr Aleksandar Čilikov ukazuje da: „U tipološkom pogledu sakralne građevine Duklje/Zete izgrađene tokom perioda IX–XII vijeka mogu se svrstati u tri osnovne grupe: crkve sa centralnom osnovom; jednobrodne crkve sa ili bez kupole; i trobrodne bazilike.“¹⁶ Dalje se, u istome radu, kaže da su Dukljansko-zetski hramovi „po pravilu, dobijali skulptoralni ukras u vidu plitkoga reljefa“¹⁷, te da su vjerovatno: „... poседаovali bojenu skulpturu u slobodnom prostoru izrađenu od drveta“.

Kada su ostavljeni tragovi u pitanju i likovna umjetnost, kao i druge oblasti, dijeli skromnost u sačuvanim svjedočanstvima što je, dakle, karakteristično, doduše, ne samo za kulturno-umjetničko stvaralaštvo. Razmatrajući dostupne tragove, počevši od najreprezentativnijega – zidnoga slikarstva iz vremena kralja Mihaila u crkvi na Stonu, dr Čilikov će o likovnoj kulturi Duklje-Zete zaključiti: „...da suštinu njenoga karaktera predstavlja dualitet umjetničkih realizacija sadržanih u korišćenju kako vizantijskih, tako i preromaničkih iskustava i praksi.“¹⁸

Ne napuštajući razmišljanja o, želimo da vjerujemo, realnosti egzistencije određenih dramskih oblika u Duklji, učinimo za moguću paralelu sasvim kratak osvrt na pozorišna kretanja na širim prostorima u tokom ranoga srednjega vijeka. Pored toga što se osećalo nasljeđe antičkoga tetatra, to je vrijeme kada, kao se ističe u literaturi, nije sazidano ni jedno pozorište ili napisana drama. Negativne stavove o pozorištu (predstavljanju, maškaranju) koje je u početku širenja imala, hrišćanska crkva će vremenom ublažiti i početi da na prostoru Evrope koristi modificovane dramske elemente pri vršenju i najvećih vjeskih

¹⁶ Aleksandar Čilikov, „Likovna umjetnost u doba Vojislavljevića“, *Vojislavljevići : Zbornik radova sa skupa*, Cetinje – Podgorica, 2015, str. 82.

¹⁷ Ibidem, str. 89. Viđeti dalje: str. 89 i 91.

¹⁸ Ibidem, str. 92.

službi (Božić, Uskrs). Nešto kasnije od tih dramskih sadržaja u okviru crkve nastaje hrišćanska drama, koja će vremenom napustiti prostor vjeskih objekata i zauzeti javne prostore okrećući se sadržajima komplementarnim potrebama najširih slojeva naroda koji ih tako rado prihvata. To je put nastajanja Mirakula – dramaticija čudnih događaja iz života svetaca. Šireći sadržaj koji obrađuju dobiće naziv Misterije, koje su se širom Evrope izvodile tokom Srednjega vijeka.¹⁹ Pred ovih dramskih oblika po evropskim gradovima se kreću, samostalno ili u grupama, putujući zabavljači oba pola: žongleri, akrobate, pjevači i komičari, prikazuju svoje produkcije povezujući u neku ruku rimsku pozorišnu tradiciju sa nastajanjem narodnih pozorišta u Evropi krajem Srednjega vijeka.

Kada imamo na umu (a) tragove šecanja na stare tradicije sa prostora koje su naselili, (b) saznanja o ponašanjima na širem evroskome prostoru, te što je posebno važno (c) tekuće dostignute kulturne domašaje, navlaštito one o kojima imamo sigurne potvrde, teško je vjerovati da i državljani Duklje nijesu imali interesovanja, ili čak potrebe za organizovanjem raznih oblika svečanosti, proslava i javnih manifestacija u čijim je sadržajima bilo i djelova sa jasno uočljivim elementima dramskoga izraza. Teško je, naime, vjerovati da na prostoru će je nastao *Ljetopis popa Dukljanina* i *Miroslavljevo jevanđelje*, sakralni objekti kao što je katedrala sv. Tripuna, ili predstava kralja Mihaila i druge freske iz crkve u Stonu, nije bilo potreba, živoga interesovanja i praktikovanja bar nekih oblika dramskoga izraza.

¹⁹ Viđeti Nil Grant, „Istorija pozorišta“, Beograd, str. 36–39. „U Francuskoj to su bile *mystère*, u Nemačkoj *Mysterienspiel*, u Španiji *sacramental*, u Italiji *sacra rappresentazione*. Ibidem, str. 39. Sličnih predstava bilo je u Skandinaviji i Istočnoj Evropi.

Zeta, Balšići ...

Decenije 12. stoljeća, nakon smrti kralja Bodina (oko 1108. god.) donose relativno česte izmjene vladalaca na čelu Duklje. Opada moć džave uz stalno jačanje pritisaka sušeda naročito Raške Nemanjića. Konačno će, krajem 12. stoljeća (od 1185. godine) Raški župan Stefan Nemanja uspjeti da nametne svoju vlast u Duklji.²⁰

Prevlast Nemanjića na prostorima dukljanske države potrajaće do uzdizanja dinastije Balšića (od 1360. god.) odnosno ponovne uspostave autonomnosti ovih oblasti. To je period kada iz političkoga života nestaje dinastija Vojislavljevića, u svim oblastima života nastoji se potrijeti dukljanska tradicija, gubi se i naziv Duklja, područje dobija naziv Zeta. Prevlast Raške donosi Duklji/Zeti slične, jasno vidljive tendencije u oblasti kulture. Na prostoru će su se stoljećima sudarali i preplijetali preovladajući zapadni sa istočnim uticajima, sada se nastoje nametnuti kao dominantna pravoslavno orijentisana (Vizantija) sahvaćanja u umjetnosti i kulturi uopšte.

Pisana književnost Duklje (*Barski ljetopis*, *Miroslavljevo jevanđelje*, ...) zaustavljena je da bi se otvorio put dominaciji: „...jedne nove i drugačije tradicije...”²¹ U narodnoj poeziji period dominacije Nemanjića skoro i da nije ostavio tragova.²²

²⁰ „Raški župan Stefan Nemanja nije u Duklju došao kao vladar koji na nju ima nasljedno pravo, već kao osvajač.“ (dr Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 2015, str. 19). Uporedi: *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, Titograd, 1970, str. 4.

²¹ Videti šire: *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, Titograd, 1970, str. 95.

²² „Da nije pjesme Tešana Podrugovića *Ženidba Dušanova* i nešto stihova o Svetome Savi, koje je Vuku saopštilo dvoje slijepih prosjaka, gotovo bi se moglo reći da je dvjestogodišnja vladavina Nemanjića očutana u usmenoj poeziji Crnogoraca i Srba.“ Novak Kilibarda, *Usmena književnost – Istorija crnogorske književnosti : knjiga I*, Podgorica, 2012, str. 70.

U arhitekturi dukljanske tradicije se snažno opiru novim uticajima postajući u stvari most preko kojega karakteristike zapadnoga graditeljstva prodiru u Rašku. Slična situacija je i sa skulpturom: „U uhodanim kamenorezačkim radionicama Primorja, u kojima je stvarana skulptura, nove genealogije majstora tokom XIII v. samo su nastavile ono što su njihovi djedovi i očevi zpočeli u XII vijeku.“²³ Slikarstvo i primijenjena umjetnost se takođe mogu posmatrati iz ugla da „... umjetničke prilike na geografski malom, ali tranzitno veoma važnom prostoru već urbanizovane Zete kad je došla pod vlast Stefana Nemanje ukazuju ne toliko na njen lokalni značaj, koliko na početne impulse koji su potekli iz nje i slili se u rašku školu, ostavljajući joj zadugo u nasljeđe pečat svoje orijentacije.“²⁴

U svijetlu stvaranga kulturnoga ambijenta od kraja 12. do druge polovine 14. stoljeća treba tražiti mogućnosti za tekuće oblike egzistencije raznih vidova zabave, tendencija razvoja i karakteristike igara, dramskih formi i javnoga života uopšte. Pri traganju za nagovještajima i tragovima mogućih scenskih i dramskih oblika neophodno je uzimati u obzir oficijelno nametanu dominaciju pravoslavnih shvatanja,²⁵ sa jedne, odnosno strujanja iz bližega i daljega okruženja dostupnoga preko stalnih kontakata sa razvijenim gradskim sredinama, kao i uticaje dukljanske tradicije koja je, gradeći se kroz stoljeća, neprestano bila zapljusnuta saznanjima o kulturnim i drugim iskustvima, kao iz neposrednoga okruženja, sa jedne, tako i sa prekomorskih prostora, sa druge strane.

²³ *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, Titograd, 1970, str. 208.

²⁴ *Ibidem*, str. 223.

²⁵ „Tako na primjer, po *Krmčiji* (prevod svetog Save – XIII stoljeće), ni svjetovno ni duhovno lice nije smjelo pozorište ni gledati ni igrati u njemu, a naročito se zabranjivalo ‘u sve nedelje i praznike’ izvođenje ‘posmešljivih igara’. Isto tako su se strogo osuđivali ljudi koji se ‘penju na pozorište’ i tu izvode ‘podrugljive igre’. Viđeti: Josip Lešić, *Istorija pozorišta Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985, str. 15.



Krajem prve i početkom druge polovine 14. stoljeća ubrzano slabi centralna vlast u državi Nemanjića, što će snažno podsticati nastojanja oblasnih feudalnih gospodara na emancipaciju, odnosno da područja, koja su pod njihovom upravom, prošire i potpuno osamostale. U tome pravcu energično reaguju Balšići u Zeti, koja je uz oslonac na nekadašnji ugled i snagu dukljanske države na čijoj se teritoriji uglavnome prostire, uvijek imala poseban status i određen stepen samostalnosti u odnosu na feudalni centar.²⁶ Dinasti iz porodice Balšić (druga crnogorska dinastija) vadali su Zetom od 1360. do 1421. godine (od Balše I, pa preko Đurđa I, Balše II, Đurđa II do Balše III).²⁷ Na državni status zemlje kojom Balšići vladaju ukazuju i titule kojima se, ili kojima su, titulisani u pisanim i drugim oblicima komunikacije. Poslije titule župana, koju su u početku vadavine nosili, Balšići sebe nazivaju, ili im se drugi obraćaju sa „gospodin“, ili „gospodar“.²⁸ Potrebno je takođe istaći, za to vrijeme veoma važnu i indikativnu činjenicu, da su kao specifičan i jasan izraz

²⁶ „Još od vremena Nemanjinih osvajanja rušenja i razaranja Dukljanske države, „srpska vlast je na osvojenim teritorijama je bila tanka i djelovala je samo na površinu...“ . Božidar Šekularac, „Balšići od oblasnih gospodra do moćnih dinasta“, u: *Balšići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 29,

²⁷ Porijeklo Balšića nije u literaturi potpuno rasčičeno. Postoje mišljenja, ne bez argumentacije, da su potomci plemićke familije iz Provanse (Francuska). Viđeti: Josip Jeličić, *Zeta i dinastija Balšić*, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 40–41. „Prema jednoj pretpostavci (Č. Mijatović, 1881) koju savremeni istoričari olako i bez ijednog ozbiljnog argumenta odbacuju, porodica Balšić je u Zetu došla krajem XIII vijeka (1272–1280) i to iz Francuske (Provansa).“ Dr Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Beograd, jul 2015, str. 24–25.

²⁸ Viđeti: Božidar Šekularac, „Balšići od oblasnih gospodra do moćnih dinasta“, u: *Balšići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 25–28.

suverenosti, uz korišćenje dinastičkih pečata, simbola i grbova, Bališići kovali novac.²⁹ Kovanjem novca pored državne i važne monetarne emancipacije, Bališići podstiču razvoj domaće trgovine (robonovčanih odnosa) koja se odvijala sa Dubrovnikom, Mlecima i srpskim oblastima (vino, maslinovo ulje, so, ...). Za vrijeme Bališića u gradovima je, pored trgovine, razvijano i zanatstvo, dok se stanovništvo sa vangradskih područja bavilo stočarstvom i zemljoradnjom, te naročito vinogradarstvom, maslinarstvom, pčelarstvom, ribolovom...³⁰

Napuštamo oblasti diplomatije, ratova, širenja i jačanja države, da bi pogled uprli prema stvaranoj kulturnoj atmosferi u Zeti potkraj 14. i početkom 15. stoljeća, posmatrajući je kao ambijent koji bi trebalo da čini realnim očekivanja egzistencije raznih javnih prikaza, pa i onih sa izraženim dramskim karakteristikama.

Tragajući za uslovima i mogućom egzistencijom raznih oblika javnih scenskih nastupa i prikaza sa različitim dramskim sadržajima u doba Bališića, nastojaćemo da, uz oslonac na dostupna saznanja, karakteristike formiranoga kulturnoga ambijenta u drugoj polovini 14. i početku 15. stoljeća, odslikamo sasvim kratkim osvrtima na domašaje arhitekture, umjetnosti, primijenjene umjetnosti, kao i književno-jezičkoga nasljeđa koji inače držimo za najindikativniji oslonac kada su naša interesovanja u pitanju. Imaćemo pri tome, stalno na umu da bogatiji kulturni milje, kao poželjni ambijent, sugerira i podstiče da se na odgo-varajućemu nivou pojave i egzistiraju različiti oblici javnih prikaza sa dramskim karakteristikama.

²⁹ „Pečati i novac koji su koristili ili kovali Bališići kao dominantni simbol imaju glave vuka otvorenih čeljusti.“ Aleksandar Saša Samardžić, „Dinastički simboli Bališića“, u: *Bališići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 176. O novcu Bališića videti: Milan Pravilović, „Novac Bališića“, u: *Novac u Crnoj Gori* (radovi sa naučnoga skupa) Cetinje, 2007, str. 119–148.

³⁰ Videti: Mašo Miljić, „Ekonomске prilike u državi Bališića“ u: *Bališići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 185.

O osobinama arhitekture sa kraja 14. i početka 15. stoljeća pouzdanije se može govoriti samo kada je sakralno graditeljstvo u pitanju. O, za to vrijeme šire uobičajenim profanim, ili fortifikacionim građevima iz doba Balšića nema pouzdanih autentičnih tragova na našim prostorima, mada postoje toponimi kao što su: *Balšića doviri* ili *kula* (Ulcinj) *Dvori Balšića* (Godinje), *Balšin grad* (Ponari). Način života, sa jedne, i pomenuti lokaliteti, sa druge strane, snažno nas upućuju na sasvim očekivano postojanje i profanih graditeljskih poduhvata u vrijeme Balšića, ali to tek treba da potvrde naredna, prije svih arheološka, istraživanja.

Sakralna arhitektura je uglavnome prostorno vezana za gorice Skadarskoga jezera (Starčevo, Moračnik). Sagledavajući karakteristike crkvenoga graditeljstva Balšića, dr Ćedomir Marković, ukazuje na postojanje posebnoga plana osnove građevina i ističe trikonhose,³¹ za koje će zaključiti da se: „...može reći da predstavljaju posebnu skupinu i to ne samo u okviru svog osnovnog tipa, već i u okviru ukupne srednjovjekovne građevinske djelatnosti.“³² Nije bez značaja istaći da je sama izgradnja povjeravana i domaćim graditeljima: „...koji su pristizali iz centara u kojima je ova djelatnost bila posebno razvijena, u kojima je bio prisutan i posebno njegovan graditeljski duh Zapada, kakvi su u to vrijeme bili Bar i Kotor.“³³

Poznati tragovi (uglavnome *minorni ostaci*) ne dozvoljavaju da se sa više sigurnosti sagledaju i analiziraju karakteristike umjetnosti i primijenjene umjetnosti u doba Balšića. Na osnovu tragova nekadašnjega freskopisa sasvim je izvjesno da su vjerski

³¹ „Svi su građeni ili od tesanog ili pritesanog kamena složenog u pravilne, horizontalne redove, što ih bitno razlikuje od sličnih susjednim oblastima.“ Ćedomir Marković, „Arhitektura Balšića“, u: *Balšići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 116.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

objekti nastali u ovome periodu (Starčevo, Moračnik i Prečista Krainska) bili oslikani, dok: „... ispod slikarstva sa početka XVII v. u Crkvi Sv. Nikole Manastira Praskvica takođe postoje tragovi starijeg živopisa.“³⁴ Ne može se pouzdano govoriti o autorima, mada se sasvim opravdano daju pretpostaviti uticaji iz ateljea u Kotoru, đe: „...često provijavaju gotičke stilske naznake u kombinaciji sa elementima tradicije vizantinskoga poimanja slike.“³⁵ Pored zidnoga i štafelajnoga postojalo je i minorno slikarstvo. Iluminisana su i na razne načine ukrašavana rukopisna djela nastala u skriptorijumima sa područja Skadarskoga jezera.

Na primijenjenu umjetnost, i pored toga što nema direktnih tragova, upućuje nas život na visokome nivou članova dinastije Balšića, koji su morali imati bogate odjevne i ukrasne predmete, moguće dijelom izrađene od domaćih majstora, kao i uglavnom nabavljane od Kotora, preko Dubrovnika do Venecije, sa kojima se u to vrijeme intenzivno komuniciralo i trgovalo. Konstatujući da su u umjetničkoj kulturi u vrijeme Balšića dominantno prisutna dva uticaja (vizantijske i zapadnoevropske umjetnosti) A. Čilikov će zaključiti: „Među dva pomenuta umjetnička modela, dominantniji je bio onaj vezan za zapadnoevropska umjetnička strujanja u kojima je privrženost gotičkom stilu glavna odrednica.“³⁶

Književno-jezičko nasljeđe Balšića, koje je za naš ugao posmatranja naročito interesantno, zahvata šire vremenske i prostorne koordinate od vremena vladavine (*Gorički zbornik*) ove dinastije i područja kojim su vladali.³⁷ U vezi mogućega razvrstavanja ovoga nasljeđa u literaturi je istaknuto: „...da bi se

³⁴ Aleksandar Čilikov, „Umjetnost u doba Balšića“, u: *Balšići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 71. Kod ove oblasti i dalje se oslanjamo na analizu istoga autora.

³⁵ Ibidem, str. 71–72.

³⁶ Ibidem, str. 74.

³⁷ Adnan Čirgić Aleksandar Radoman, „O književno jezičkome nasljeđu epohe Balšića“, u: *Balšići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 76.

prema 'žanrovskoj' pripadnosti moglo podijeliti na: *biblijsku, hagiografsku i apokrifnu, liturgijsku, teološku, dramsku*, te prijevodnu, *narativnu književnost...*³⁸ Za nas je naravno najviše interesantno ono što se odnosi na dramsku književnost kao najčešće važnoga preduslova i agensa postojanja prikaza raznih dramskih formi na javnoj sceni. Posmtarajući korpus od 22 teksta nastala u Boki kotorskoj,³⁹ a koja su do nas doprla preko prepisa iz 17. stoljeća i svrstana u period baroka, autori A. Čirgić i A. Radoman u svome radu ukazuju da se na širim prostorima prikazanja kao crkvene drame uglavnome vezuju za pojavu bratovština.

U našim primoskim gradovima bratovštine se javljaju stoljećima ranije⁴⁰ od datiranja nastaka prepisa, preko kojih su crkvena djela sa dramskim sadržajem do nas doprla, pa bi, uz oslonac na praksu u Evropi, pojavu bokokotorskih prikazanja⁴¹ mogli vezati, ako ne i ranije, a ono uz dosta izvjesnosti za period vladavine Balšića i kasno srednjovjekovlje u Zeti/Crnoj Gori uopšte. Nastanak crkvenih dramskih tekstova mnogo ranije od prepisa koji su do nas doprli, pored stabilne povezanosti djelovanja svih punktova katoličke crkve,⁴² podržava i

³⁸ Ibidem, str. 77–78.

³⁹ Videti: dr Radoslav Rotković, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja*, Podgorica, 2000.

⁴⁰ U Kotoru su esnafsku organizaciju – bratovštinu osnovali kožari. „Organizacija je svoj rad usklađivala s *ispravama* koje su donošene u prisustvu gradskog notara. Prva takva isprava potiče iz 1398. godine, kada su kožari već imali svoj dom van gradskih zidina i zajedničku prostoriju za štavljenje koža.“ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje, 1989, str. 320.

⁴¹ „Korpus bokokotorskih prikazanja čine raznorodni tekstovi pisani osmeračkim distisima, od jednostavnijih dijaloških formi do složenijih oblika.“ (Videti: Adnan Čirgić Aleksandar Radoman, „O književno jezičkome nasljeđu epohe Balšića“, u: *Balšići : zbornik radova*, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 82).

⁴² „Kolijevka crkvene drame na našem Jugu bio je vjerovatno Zadar, odakle se crkvena drama širila na sjever do Kvarnera i na jug do Budve.“

egzistencija sličnih scenskih oblika na evropskim prostorima sa kojima su crnogorski, prije svih primorski gradovi dolazili često u kontakt kroz stalne, najčešće ekonomske djelatnosti. Dramski tekstovi sa crkvenim sadržajem inače nijesu nastajali sa namjerom da ostanu neprikazani, odnosno da budu samo književni oblik, već su obično bili direktno vezani i najčešće direktno uslovljeni potrebom i namjerom neposrednoga izvođenja. Postojanje dramskih tekstova zato u ono vrijeme snažno implicira njihovo javno prikazivanje u prikladnim prilikama, što otvara put sigurnijoj pretpostavci da su prikazanja nastala u Boki, držimo ne samo tu, i izvođenja u vrijeme svojega nastajanja.

Dostignuti kulturni nivo, razvijene trgovačke, ali i druge veze sa prekomorskim državama u okruženju, u doba Balšića, čine sasvim realnom i pretpostavku da su se scenski događaji na našim prostorima odvijali ne samo u okviru sakralnih objekata, već i na gradskim trgovima, ili dvorovima ondašnje zetske vlastele. „Pored stalnih profesionalnih zabavljača na dvorovima zetskih dinasta, tu su gostovali i putujući predstavljači iz Italije i Francuske, a posebno iz Dubrovnika. Znamo da su u septembru 1395. dubrovački svirači svirali i pjevali na crkvenoj slavi manastira Ratac kraj Bara; da su obostrano gostovali artisti iz Zete i Dubrovnika, 1412. i 1413.; da je Dubrovačko Vijeće umoljenih zabranilo odlazak u Zetu grupi dubrovačkih zabavljača 1444. godine. Takođe je zabilježeno da su Balša II i despot Stefan Lazarević međusobno izmjenjivali svoje trubače.“⁴³

Formirana šira kulturna atmosfera u državi Balšića, a naročito rezultati razmatranja vremena nastanka pisanih dramskih tekstova religioznoga sadržaja, učvršćuju uvjerenje da su na javnim prostorima, uz nastupe žonglera, sviraca i raznih drugih

Pavao Cindrić, *Hrvatski i srpski teatar*, Zagreb, 1960, str. 14.

⁴³ Ratko Đurović, „Pozorište“, *Stvaranje*, XXXV/1980, sv. 6 (jul), str. 923.

Videti: Josip Lešić, *Istorija pozorišta Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985, str. 23 i dalje

zabavljača, postojali i određeni oblici prikaza sa dramskim karakteristikama, kako crkvenih, tako i laičkih, što bi bilo komplementarno sa opštim tokovima na širim prostorima. U to vrijeme, kako nalazimo u literaturi, na evropskome tlu: „u mnogim prilikama na seoskim svetkovinama ili turnirima, mogla je da se odigra neka vrsta narodnoga pozorišta, što je uključivalo mnogo manje aristokratske aktivnosti od one kada se vitezovi u oklopima viteški bore jašući na konjima (a docnije su, čak i te viteške borbe umnogome postale ‘šou’).“⁴⁴ Pored usko crkvenih, i druge svetkovine, najčešće sa njima povezane sa drugačijim oblicima širih okupljanja – vašari, turniri i razni veći skupovi, obično bi obezbjeđivali brojnu publiku. Stvarao se tako povoljan ambijent za nastupe sviraca, zabavljača, vještaka, pa i predstavljača. Valja nam zato skrenuti pažnju na aktuelne tragove koji ukazuju na moguće učesnike i održavanje određenih oblika turnira na našim prostorima u periodu vladavine dinastije Balšića.

Dva kamena biljega, čiji se nastanak povezuje sa periodom vladavine Balšića, danas nalazimo na Cetinju, nedaleko od Balšića pazara, kod samoga ulaza u ograđeni prostor nekropole oko Vlaške crkve.⁴⁵ Napomenućemo da se u pisanim izvorima pomen Cetinja srijeće od prve polovine 15. stoljeća. Poznato je da se u Kotorskim notarskim spisima 1440. godine pominje izvjesni Tudor Ivanović sa Cetinja (*Thudor Nenoe Ivanovich de Zetine*).⁴⁶

⁴⁴ Nil Grant, *Istorija pozorišta*, Beograd, 2006, str. 41.

⁴⁵ Naziv *Vlaška crkva*, kako nam sačuvano predanje kazuje, potiče otuda jer su objekat podigli Vlasi, kod najveće gomile đe je sahranjen njihov predak Ivan Borojev (Borojević) – starovlah. Treba reći da na prostoru Crne Gore u vrijeme Balšića srijetamo pomen Vlaha u spisima Dubrovačkoga i Kotorskaoga arhiva.

⁴⁶ *Sazdanje Cetinja : izvori i legende* / dr Radoslav Rotković, Titograd, 1984, str. [17]

Pažnju dakle usmjeravamo ka kamenim biljezima – stećcima tipa sanduka, čiji se nastanak u nauci datira u kraj 14. i početak 15. stoljeća. Do naših dana dospjela su u stvari dva takva stećka sa Cetinskoga polja, od kojih su strane jednoga tehnikom urezivanja bogato ukrašene raznim prikazima. Prije nego posvetimo malo više pažnje ukrašenome kamenome biljegu treba napomenuti da je prema autentičnome svjedočanstvu pored Vlaške crkve bilo više desetina raznih stećaka koji su u drugoj polovini 19. stoljeća slomljeni i iskorišćeni za ojačavanje temelja pri obnovi i proširenju pomenutoga sakralnoga objekta. Broj stećaka pominjemo jer govori o veličini nekropole, odnosno posredno i o veličini naselja na Cetinskome polju u to vrijeme. Pri procjeni veličine konkretnoga naselja na osnovu veličine nekropole, treba znati da ova nije, kao centralna, služila za šire područje, jer je na grobljima u nekoliko manjih naselja oko Cetinja, takođe konstatovan određen broj stećaka.⁴⁷

Naročito će nas ovđe interesovati ukrašeni stećak (u literaturi označen kao *Stećak I*) odnosno njegovo drugo polje. Uz same ivice drugoga polja ovoga stećka izrađen je ornament u obliku zavrnutoga kanapa dok, kako se u literaturi ističe: „Na polju 2 prikazan je konj sa jahačem u sedlu usmeren nalevo u pravcu zapada. Konjanik u ruci, pod pazuhom, drži koplje uzdignuto prema gornjem levom uglu polja. Vrh koplja – bodil, jasno se razlikuje od drvenog kopljišta, na kome se primećuje nataknuti predmet u obliku prstena. Konj je na prvi pogled prikazan statično. Međutim, ovđe je okamenjen karakterističan trenutak zaustavljanja konjskog kasa.“⁴⁸ Držimo očiglednim da se radi o

⁴⁷ Dr Jovan Vukmanović u svom radu ističe da je i u nekoliko sela u okolini Cetinja (Ugnji, Vrela, Bokovo..) bilo, ili ima stećaka.

⁴⁸ Vladimir Leković, „Nešto o stećcima Vlaške crkve“, *Starine Crne Gore*, VI/1978, str. 202–203. „Stećci svojim oblikom predstavljaju posebnu varijantu tipa *sanduk*. Deformisani su na specifičan način.“ ... „razlike u dimenzijama su zanemarljive: gornja površina stećka I 160 x 80 cm; donja

predstavi pobjednika (slavodobitnika) na nekom turniru, ličnosti sa očigledno zavidnim ekonomskim i, saglasno tome, društvenim statusom. Ne uzimajući za primarno da li je održan na Cetinjskome polju, ili će drugo, turnir na kojemu je na stečku prkazani kopljanik učestvovao mogao bi biti borbeni-viteški, ili takmičenje u vještini pogađanja mete kopljem, kako se u literaturi sugerše i upućuje na analogiju s tradicijom sačuvanom i do danas u Dalmaciji (alkarska takmičenja u Sinju). Za nas je ovđe naročito važno da se, doduše, ne po prvi put,⁴⁹ zapitamo o porukama važnim za naša interesovanja koje nosi kopljanik prikazan na stečku sa Cetinjskoga polja?

Konjanik-kopljanik prikazan na stečku u „trenutku zaustavljanja konjskog kasa“ sa vijencem (*prstenastom formom*) pri vrhu koplja mogao bi nositi poruku o pobjedi na upravo završenoj igri-nadmetanju (*pripetavanju*) na nekom turniru. Poslije završenoga takmičenja na turniru pobjednik-slavodobitnik ponosito nosi znak pobjede na koplju najvjerojatnije se spremajući da ga upravo, po ustaljenome plemenitome ceremonijalu, preda svojoj izabranici imenujući je tako *kraljicom turnira*, dami za koju smatra da je najljepša, ili najdostojnija da ponese takvo znamenje. Mogućnost ostvarivanja takvoga trenutka mogla bi biti i razlogom učešća kopljanika na turniru, te ulaganja sasvim sigurno ne maloga truda (pripreme, nabavka opreme i drugo) da pobijedi. Možda je baš tim trenutkom – predajom vijenca-prstena, kopljanik ostvario nešto mnogo važnije u svome životu i dugoročnije od same slave i pamćenja uspjeha što su neminovno nosile, kao što i danas nose, razne turnirske pobjede.

površina iznosi 140 x 65 cm; visina 110 cm.“ (Ibidem, str. 201–202).

⁴⁹ Poruke i nagovještaje koje bi mogao nositi kopljanik sa Cetinjskoga polja razmatrali smo u više naših radova. Videti: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896 : Drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje 2022, str. 17–18.



Kopljanik

Publika, koja se izvjesno okupljala povodom turnira i drugih sličnih javnih događaja (javne pripreme za održavanje i učestvovanje u turniru) najvjerovatnije nije poticala iz istoga mjesta (za očekivati je bilo prisustvo kako učesnika, tako i gledalaca iz udaljenijih destinacija). Stvorena atmosfera, uz rađanje interesa za finansijsku podršku trgovaca, zanatlija i njihovih bratovština, svakako je morala privući mnoge svirce, zabavljače i predstavljače, pa se moglo očekivati prikazivanje i raznih dramskih oblika (crkvenih i laičkih) sličnih uobičajanim u ondašnjoj Evropi. Napomenućemo ovđe da dok govori o izvođenju misterija, kao obliku pravoga uličnoga pozorišta, što je na tlu Francuske postalo dio uobičajenoga urbanoga života, Ronald Harvud će istaći: „Nih je podržavala Crkva, koja je smatrala da one još uvek ohrabruju veru kod naroda, a trgovci i trgovački interesi pomagali su pokriću troškova jer su predstave privlačile posetioce iz svih krajeva.“⁵⁰

Politička i ekonomska snaga Balšića, kao osnovna podumijenta njihovoga načina života, kao i intenzivni kontakti

⁵⁰ Ronald Harvud, *Istorija pozorišta*, Beograd, 1998, str. 105.

sa razvijenim zemljama Evrope, pa i šećanja na moguće porijeklo (francuski plemići iz Provanse) daju osnovu zaljučku da se i u oblasti zabave nije mnogo zaostajalo, ako je uopšte bilo razlike, za aktuelnim ponašanjem na širim prostorima sa kojima se često trgovalo i komuniciralo raznim povodima.

U ozračju kontinuiranih susreta i preplijetanja tekućih domaćih kulturnih tradicija, pregnuća i postignuća, sa jedne, sa uticajima pojava iz razvijenijih sredina, sa druge strane, vidimo formiranje karakteristika egzistencije dostignutoga nivoa raznih javnih manifestacija u čijim sadržajima ima i prikaza određenih dramskih formi i oblika. Držimo da dosta pouzdano možemo uočiti određenu etapu u razvoju teatra na našim prostorima u vrijeme Zete Balšića za koju se, doduše, navlaštito po nagovještajima i indicijama, ali i uglavnome posredno po ostavljenim tragovima, može reći da korespondira sa onime što se u toj sferi dešavalo širom Evrope krajem 14. stoljeća, te na početku, ali i tokom 15. stoljeća.

Crna Gora, Crnojevići ...

Toponim Crna Gora u latinskom obliku *Monte Nigro*, prema objavljenim istraživanjima Vojislava D. Nikčevića, javlja se u dokumentima još u 11. i 12. stoljeću, prvi put 9. XI 1053. godine. Kasnije, u ćirilskim dokumentima naziv *Crna Gora*, se javlja u vranjanskoj povelji (1296. god.) a zatim u drbrovačkim (1376. god.) i kotorskom (1438. god.) spisima.⁵¹ Tokom 15. stoljeća, za vrijeme vladavine dinastije Crnojević, naziv Crna Gora za prostor (u početku između Njeguša i Skadarskoga jezera) i državu, potpuno će potisnuti starije nazive Duklja i Zeta.

Poslije nestanka dinastije Balšića sa političke i državne scene u Zeti/Crnoj Gori javljaju se i jačaju Crnojevići. Rodoslov

⁵¹ Viđeti: Prof. dr Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Crnojevića*, Podgorica, 2018, str. 13–14.

Crnojevića nije sasvim pouzdano utvrđen. Zna se za pretka Đuraša i njegove potomke Đuraševića, koji se pominju već u 14. stoljeću. Potomci ovoga Đuraša su Crnoje i njegovi sinovi Radič Crnojević, Stefan i Dobrovoj (Đuraševići/Crnojevići) koji se pominju od 1395. godine.⁵²

Na samome početku druge polovine 15. stoljeća Stefan (Stefanica) Crnojević (vlastelin od 1426; gospodar Zete 1451–1465) će sasvim učvrstiti (ugovor sa Venecijom 1451. godine) svoju i vlast dinastije Crnojević u Crnoj Gori. Crnojevići su imali svoj grb (dvoglavi orao) i zastavu (crveno polje sa grbom u sredini).⁵³ Sa Stefanom Crnojevićem ponovno nastaje snažnija afirmacija države Crne Gore. Stefanicu Crnojevića će poslije smrti naslijediti sin Ivan, koji je vladao do smrti 1490. godine, kada ga naslijeđuje sin Đurđe.

Period u kojemu su Crnojevići vladali Crnom Gorom ispunjen je nerijetkim sukobima, borbama i ratovanjem sa susjednim feudalcima, sa jedne, odnosno Otomanskim carstvom i Mlecima, sa druge strane. Pod snažnim pritiscima velikih sila Ivan Crnojević seli prijestonicu sa Žabljaka na Obod, pa konačno na Cetinje⁵⁴ da bi tamo podigao dvorac i manastir, đe se vrlo brzo formira politički, vjerski, kulturni i državni centar.⁵⁵ Crnojevići će vladati

⁵² Ibidem, str. 19.

⁵³ Videti: Dr Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Beograd, jul 2015, str. 42.

⁵⁴ „Vidjeći kako se širi tursko carstvo, herceg Ivan Crnojević prenese svoj dvor iz Zete u Crnu Goru, na polje Cetinje, a tamo postavi i sagradi predivnu mitropolitovu rezidenciju.“ (Mitropolit Vasilije Petrović, *Istorija o Crnoj Gori*, fototipsko izdanje, Cetinje – Titograd, 1985, str. 66–69.

⁵⁵ „Sazdanje Cetinja nije brižljivo planirao njegov osnivač ili njegovi žitelji, niti je grad nastao kao posljedica dugih sučeljavanja potreba i djelatnosti ljudi. Nastanak Cetinja je, u stvari, istorijski bljesak – humani čin izazvan nuždom za odbranu najviših vrijednosti ljudskog postojanja: slobode i dostojanstva života. Mnogi gradovi nastaju u srednjem vijeku, ali su veoma rijetki, ako uopšte postoje, oni koji će svojim nastajanjem postati državna,

Crnom Gorom do pod sam kraj 15. stoljeća, kada Đurđe, pod pritiskom otomanskih zavojevača, mora napustiti prijestonicu i državu, ostavljajući vlast narodnome (plemenskome) zboru i vladici. Ostao je zapis sa kraja posljednje godine 15. stoljeća: „Crnogorci danas sazvaše zbor (*dieno chiamar el suo sboro*) da se okupe i posavjetuju šta da čine...” (Kotor, 25. oktobra 1500. godine).⁵⁶

No i pored, može li se reći i uprkos, burnih događaja koji su pratili njihovu vladavinu Crnojevići uspjavaju da u Crnoj Gori široko otvore vrata kulturnim strujanjima sa prostora ondašnje Evrope. Krajem 15. stoljeća dah renesanse, jednoga od najkрупnijih pokreta u kulturi zapadne Evrope, jasno se oseća ne samo na Cetinju.⁵⁷ Dinasti Crnojević nastoje da na dvorovima i u svojoj zemlji žive na način kao to čini vlastela iz okruženja i širih evropskih prostora sa kojima ratuju, pregovaraju, trguju i zasnivaju porodične veze. Kada govorimo o ustrojstvu ponašanja i životu uopšte na dvoru Ivana Crnojevića⁵⁸ treba imati na umu

vjerska i kulturna prijestonica u kojoj će prvi proizvod biti – štampana knjiga. Zato i fenomen neponovljivosti Cetinja leži, prije svega, upravo u samom nastajanju ove naseobine ljudi i sposobnosti njegovih žitelja da kroz vjekovno trajanje, često uprkos istorijskoj sudbini, sačuvaju osnovna načela humanosti koja su i ugrađena u gradske temelje.“ Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884–1896 : Drugo prošireno i dopunjeno izdanje“ Cetinje, 2022, str. 16.

⁵⁶ *Sunudo, I Diarii. III, 776. – Sazdanje Cetinja* / dr Radoslav Rotković, Titograd, 1884, str. 143.

⁵⁷ Cetinje se: „...nalazi na presjeku velikih nebeskih krugova koji prolaze kroz sveta mjesta Nazaret i Vitlejem u Palestini i duhovne i kulturne centre Evrope, Veneciju i Pariz. Sredstvima sferne trigonometrije lako je dokazati ovu konstataciju.“ Boško Mijanović, *Cetinske vertikale : Renesansni obzori Crnojevića*, Cetinje, 1997, str. 6.

⁵⁸ Skrenućemo ovde pažnju i na književni zapis Stjepana Mitrova Ljubiše (*Pričanja Vuka Dojčevića*). Vuk Dojčević priča da je u Mlecima sa gospodarem išao u pozorište „svaku božju večer da se u njem tobož zabavljamo“. Dojčević dalje prepričava sadržaj repertoara za koji smatra da loše utiče na ponašanje ljudi (podstiče na poroke), ali odmah ističe da

da: „Među njegovim uglednim saradnicima pominju se vojvode Đurađ i Vuk, zatim kefalije, dvorodržica (maior domus), logotet Božidar Grk i šef dvorske kancelarije ‘dijak’ Nikola koji je vođio resor diplomatske službe, a tu je bio i mitropolit Visarion.“⁵⁹

Pominjući u okvirima javnoga i zabavnoga života okruženje države Crnojevića valja napomenuti da sredinom 15. stoljeća u Novome boravi hercegovački dinast herceg Stjepan Vukčić-Kosača (1405–1466), koji drži na svome dvoru za zabavu grupu muzičara različite specijalnosti i „bufone“ (komičare, zabavljače) za koje se zna da su išli i u Dubrovnik u vrijeme proslave svetoga Vlaha. U dokumentima se pominju *bufon* Mrvac i *bufonesa* Mara.⁶⁰ „Stefan je gotovo neizostavno svake godine dolazio u Novi pred svršetak zime i provodio tu nekoliko nedelja“⁶¹ U dokumentima se pominju kao tužioci i glumci: *glumaz* Kuković (1446. god. na području Pive) i *glumaz* Radosalić (Tjentište, 1450. god.).⁶²

Nekoliko važnih podataka koji makar i posredno mogu ukazati na svakodnevni način života, ponašanja i običaje dinasta Crnojević iz ugla koji nas najviše interesuje nalazimo u zborniku arhivske građe koju je priredio dr Radoslav Rotković.⁶³ Pri sklapanju ugovora (jul, 1551. godine) Stefanica Crnojević u tački 3 traži da mu se dodijeli pristojna kuća u Kotoru za njega, njegovu braću, baštinike i carinike. U razmatranjima tačaka ugovora sa Stefanicom (6. IX 1455. god.) Venecija je potvrdila

pozorišta ne bi pozatvarao, već bi promjenom repertoara učinio da podstiču vrline kako bi bili prihvatljivi i za naše krajeve.

⁵⁹ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Tom I, Cetinje, 1989, str. 361. „Ne smije se dalje smetnuti s uma da je Ivan Crnojević spadao u red najobrazovanijih ljudi svoga doba, ...“, Ibidem, str. 383.

⁶⁰ Sima M. Ćirković, *Herceg Stefan-Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1965, str. 277.

⁶¹ Ibidem, 121.

⁶² Josip Lešić, *Istorija pozorišta Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985, str. 31.

⁶³ *Sazdanje Cetinja* / dr Radoslav Rotković, Titograd, 1984. Zbornik je izašao u izdanju Leksikografskoga zavoda Crne Gore.

prihvatanje uglavnom svih već postavljenih zahtjeva.⁶⁴ U vezi tačke 3. Sinjorija se pravda da nema kuća u Kotoru, ali ističe da će posalti preporuku kotoranima u tome pravcu. Kotorani su uvažavajući preporuku izašli u susret Stefanici.⁶⁵ Napomenućemo da o životu u Kotoru za vrijeme Crnojevića govori i zapis sa putovanja Mletačkoga poslanika iz 1473. godine u kojemu napominje da je u Moskvi sreo: „...majstora Trifuna zlatara iz Kotora, koji je ranije i tada izrađivao lijepe vaze i posude....“. Zapis mletačkoga poslanika upućuje na dostignuti nivo razvoja umjetničkoga zanatstva zlatarstva.⁶⁶ Početkom vladavine i Ivan Crnojević će (11. XI 1466. god.) pod uslovima kao i njegov otac sklopiti sporazum sa Venecijom: „...pod istim pravima i uslovima koje je imao i njegov uzvišeni otac Stefanica...“

Posebno skrećemo pažnju na palatu Crnojevića u Kotoru koja je za nas interesantna jer pomaže da se iz specifičanoga ugla sagleda ponašanje i način života crnogorske vlastele. U tome pravcu privlači pažnju zapis Timotija Ćisile (T. *Cisilla*, *Bove d oro*, 1624. god.). Pominjući Ivana Crnojevića i njegovu palatu u Kotoru Ćisila zapisuje: „... u kojoj je dolazio kad je boravio u grad radi svoje zabave i radi ostaloga, kako je običavao, da se zabavlja sa gospodom kotorskim plemićima.“ Imajući na umu duh onoga vremena nije teško pretpostaviti da su tada zabave vlastelina pratili nastupi zabavljača raznih specijalnosti, sviraca i predstavljača.⁶⁷

⁶⁴ „Dalje, da dobiju platu od Sinjorije kao što su bili nagrađeni i plaćeni u vrijeme gospodina Balše.“ (*Sazdanje Cetinja* / dr Radoslav Rotković, Titograd, 1984, str. 25. Viđeti: Ibidem, str. 21–23, kao i str. 165.

⁶⁵ „Stefan Crnojević je, doduše, uživao kuću nekog iseljenog Dubrovčanina, za koju je knez plaćao najamninu, a kasnije je i otkupio za Crnojeviće.“, *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, tom drugi, Titograd, 1970, str. 268.

⁶⁶ „Kao i ostale umjetničke grane Kotora i zlatarstvo je u XV v. proživjelo gotički stil i našlo se na domaku renesanse. Nekoliko desetina kotorskih zlatara iz druge četvrtine XV. v. imalo je pune ruke posla.“ Ibidem, str. 572.

⁶⁷ Ovde podsećamo na, kako smo već ukazali, u literaturi iznijeti stav da su

U to vrijeme su, na adekvatan način, proslavljane i veće pobjede u bitkama. O jednoj od takvih manifestacija slavlja govori zapis mletačkoga senatora iz 1574. godine: „Čim je stigla vijest o oslobođenju Skadra, paljene su vatre i činjele se procesije na mletačom kopnu i po svim krajevima dokle se prostire naša uprava.“⁶⁸ Razumije se da su i ovakve prigode takođe bile pogodne prilike za nastupe ranih zabavljača i predstavljača. U *Cetinjskome ljetopisu* nalazimo zapise o sličanim ponašanjima,⁶⁹ ali i o tome kako su veselja i *razne igre* korištene i u okviru taktike pred napad na utvrđeni grad Svač. Napadači, da bi dekuržirali braniocima Svača: „Činili su veselje oko grada tri dana i razne igre igrali.“⁷⁰

Oslanjajući se na sadržaj zbornika dokumenata, koji smo ranije pomenuli, skrenućemo pažnju na nekoliko podataka preuzetih iz arhivske građe o korišćenju raznih tkanina, odjevnih i drugih predmeta da bismo bacili još svijetla na način života i ponašanje na dvoru Crnojevića, što posmatramo u okviru formiranoga ambijenta će se uz razne oblike zabave opravdano mogu očekivati i nastupi predstavljača, odnosno javno izvođenje sadržaja sa određenim dramskim karakteristikama.

kotorski dramski tekstovi, koji su do nas došli zahvaljujući prijepisima iz 17. stoljeća, mogli nastati mnogo ranije (moguće u 14. ili 15. stoljeću). Uz to je istaknuto da ovakvi rukopisi nijesu imali isključivo književne pretenzije, već su bili podložak za javno prezentiranje, tj. izvođenje (predstavljanje) u prikladnim prilikama.

⁶⁸ *Sazdanje Cetinja* / dr Radoslav Rotković, Titograd, 1984, str. 43.

⁶⁹ „Zatim Skender stiže do Kroje grada, gdje ga dočekaše s velikom radošću. Učiniše veselje i razne igre.“ Videti: „Povijest o Skenderbegu Crnojeviću na svetom krštenju nazvanom Đurađ“, u: *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis : drugo, prevedeno izdanje* / dr Božidar Šekularac, Cetinje, 1996, str. 70. I dalje: „Zatim je Sefer beg činio veselje zbog one pobjede...“ Ibidem, str. 73.

⁷⁰ Ibidem, str. 59. Napomenućemo da se igre (zabave) vojske navode u *Istoriji o Crnoj Gori* kao jedan od uzroka poraza u Maričkoj bici (1371). Videti: Mitropolit Vasilije Petrović, *Istorija o Crnoj Gori*, Cetinje – Titograd, 1985, str. 48–49.

Znajući za interesovanja i zahtjeve, Venecija 1474. godine šalje na poklon Ivanu Crnojeviću: „...do 100 komada tkanine raznih boja i 3000 zlatnih dukata...“. O odjeći Crnojevića neposredno govori opis dolaska Đurđa Crnojevića i njegove žene Izabete u Zadar 1496. godine, kada će mletački hroničar primijetiti: „Ta žena je okićena nakitom, odjevena u zlatotkanu odoru. I on je takođe neobično lijep i visok čovjek, obučen u haljine izvezene zlatom na grčki način.“ Raznobojna tkanina koju je na poklon dobio Ivan Crnojević i kasnije izgled odjeće njegovoga sina Đurđa i snahe Izabete otvaraju pitanje o mogućemu radu domaćih majstora i dostignutoj razini primijenjene umjetnosti u vrijeme Crnojevića. Još nešto svjetla na život crnogorske vlastele, kao korespondentan sa atmosferom na drugim dvorovima u Evropi, baciće i veoma skupocjena pokretna imovina koju je uz, za ono vrijeme veliku nepokretnu imovinu (livade, šume, vinogradi, ribolovi, ...) uz pripadajuće prihode, imala i dobijala crnogorska mitropolija i njeno sedište Cetinjski manastir.⁷¹ U testamentu koji Đurđe piše kao izbjeglica u Milanu, oktobra 1499. godine, budući razdvojen od svoje supruge Izabete, poziva je da određene predmete koje su odnijeli bježeći iz zemlje vrati manastiru na Cetinju: „Spomenute crkvene stvari, bile od srebra, od zlata, mjedi, kositera, ili od svile, bile ikone ili sveci, sa sudovima, bile čaše kašike, i sve fine stvari, imenovane i neimenovane, sa rukopisima i pokućstvom, daj rekoh, sve Crkvi svete Marije na rijeci Cetini;...“⁷²

Đurđe Crnojević, kao nesporno autentična renesansna ličnost, uz očigledno naočitu pojavu,⁷³ imao je i izvanredno obrazovanje.

⁷¹ „Za isto mogaše se imenovati među najljepšijem crkvama i manastirima u Evropi.“ *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis : drugo, prevedeno izdanje* / dr Božidar Šekularac, Cetinje, 1996, str. 129.

⁷² *Sazdanje Cetinja* / dr Radoslav Rotković, Titograd, 1984, str. 137. Gore navedeni citati: Ibidem, str. 38, str. 10, str. 166, str. 40 i str. 133.

⁷³ „I kao srednjovječan čovjek bio je uočljiv svojom visinom i neobičnom ljepotom.“ Boško Mijanović, *Pashalni ciklus Đurađa Crnojevića*, Cetinje, 1994, str. 11.

Analiza crnogorskih inkunabula dozvoljava zaključak da je Đurđe, uz nesumnjivi književni afinitet, solidno poznao matematiku, gometriju, astronomiju o čemu se u literaturi ističe: „S obzirom na njegovo široko renesansno obrazovanje, mogla bi se prihvatiti kao ispravna pretpostavka da je Đurđe bio slušalac nekog italijanskog univerziteta, možda u Padovi.“⁷⁴ Renesansni duh na dvorovima crnogorske vlastele u drugoj polovini 15. stoljeća, koji smo nastojali da identifikujemo, ne odnosi se, dakle, samo na ponašanje, odjeću i druge predmete koje su Crnojevići imali i koristili već i na, što je naročito važno, poštedovano široko obrazovanje.

Učinjenim kratkim osvrtima u opsegu izdašnosti konsultovane arhivske građe nastojali smo da ukažemo na konture slike koja pokazuje da ponašanje i način života na dvorovima Crnojevića sasvim korespondira sa atmosferom na dvorovima ondašnje evropske vlastele. Kulturnu tradiciju i aktulene tekuće domašaje, pod čijim se uticajima formira javna atmosfera, posmatramo i kao poželjni ambijent te jedan od veoma važnih preduslova za, moguće kontinuirano, postojanje određenih dramskih formi i oblika na našim prostorima za vrijeme vladavine dinastije Crnojevića. Tražeći dalje elemente formiranja ambijenta koji sugerira očekivanje praktikovanja oblika zabave sa nastupima raznih zabavljača i predstavljača sasvim sažetim napomenama ćemo skrenuti pažnju i na opšti kulturni nivo stvaran u Crnoj Gori druge polovine 15. stoljeća.

Graditeljstvo Crnojevića sasvim je u skladu sa prilikama u kojima su živjeli i potrebom za stalnom odbranom teritorije kojom su vladali. Podizali su i uređivali uglavnom utvrđene gradove i sakralne objekte: Đurđevac, Soko, Žabljak, Obod (Riječki grad) i Cetinje, kao i manastirski kompleks Kom. Sakralna arhitektura pored manastira (Cetinje, Kom) obuhvata i niz manjih crkava za koje se konstatuje: „Čitava skupina jednobrodnih crkvice iz prvog razdoblja umjetnosti Crnojevića potpuno je

⁷⁴ Ibidem, str. 13.

zapadnjačka.⁷⁵ Najambicioznija i najveća građevina Crnojevića je Cetinjski manastir, koja: „je tebalo da proslavi svog ktitora“⁷⁶ Ivana Crnojevića.⁷⁷

Sasvim je, čini se, realna pretpostavka da su sakralni objekti iz vremena Crnojevića, u skladu sa tekućim crkvenim kanonima bili oslikani, što podržavaju freskopisane plohe u crkvama na Beškoj i Komu, kao i moguće Soko grad, đe su prema nalazima putopisaca pronađeni, doduše sitniji bojadisani djelovi sa zidova objekta. Kanoni su takođe nalagali da prostor u crkvama ima oltarsku pregradu – ikonostas, pa se u tome smislu o štafelajnom slikarstvu u literaturi zaključuje: „Čini se logičnim da su crnojevičke hramove ikonama opskrbljivali kotorski i italokritski ikonopisci a moguće je da su u manastirima, posebno Cetinjskom, i postojali domaći slikarski ateljei.“⁷⁸

Najsnažnije svjedočanstvo o dostignutim razinama, ne samo u oblasti kulture, koje su ostavili Crnojevići je rad štamparije i inkunabule koje su iz nje izašle na svjetlost dana. Rad štamparije i njena izdanja, pored kulturnoga, ukazuju i na opšti nivo razvijenosti sredine iz koje potiču. E. Lj. Nemirovski će, uočavajući važnost rada skriptorijuma, postojanja zakonika, kao i nivoa razvoja trgovine i zanatstva u državi Crnojevića, pouzdano zaključiti: „Oprema za štamparije može se prevesti iz jedne zemlje u dugu. Ali štamparija može normalno i stabilno da funkcioniše samo u slučaju ako u zemlji postoji dovoljno visok

⁷⁵ I dalje: „Njihovi planovi spadaju u nasljeđe zapadnjačke umjetnosti, a u istom obliku žive u Primorju od protoromanskih vremena.“ *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, tom drugi, Titograd, 1970, str. 487.

⁷⁶ Ibidem, str. 493.

⁷⁷ „Manastirsku crkvu su po svemu sudeći gradili dubrovački majstori s čijom se neimarskom vještinom Ivan Crnojević još ranije upoznao.“ Čedomir Marković, „Graditeljska baština Crnojevića“, u: *Crnojevići : Zbornik 1*, Cetinje –Podgorica, 2010, str. 97.

⁷⁸ Aleksandar Čilikov, „Umjetnička kultura u doba Crnojevića“, u: *Crnojevići : Zbornik 1*, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 379



ГДА ВЪЗКРАТ
НЬ СІОНЫ, БЫХ
ТѢШЕНИ • Т
НИШЕСЕ РАДО
НАША • ИИЗ
СЕЛІА • ТОИ
ВЫЗЫЦТЕХ, В
ЕСТЬ ГЪ СЪТВОРНТИ СЛНМН •
АБ ЕСТЬ ГЪ СЪТВОРНТИ СЛНАМН,
СЕДЕЩЕСЕ • ВЪЗВРАТН ГИ ПЛѢНИЕН
ПОТОКЫ ЮГОМЪ • СТЮШЕ Н С

Inicijal iz
Psaltira sa posljedovanjem

razvoj zanatstva uošte, a naročito obrade metala, livenja, rezbarenja u drvetu i metalu.“⁷⁹ Ne napuštajući dosadašnji ugao gledanja, treba učiniti kratak osvrt makar na, za našu temu, držimo, najinteresantnije izdanje Crnojevića, *Psaltir sa posljedovanjem*, koji je štampan na Cetinju 1495. godine.

Kada razmišljamo neposredno o scenskome životu u državi Crnojevića, sa kraja 15. stoljeća i pored rigidnoga stava pravoslavlja prema predstavljanju i predstavljacima, pogled upiremo prema crnogorskim inkunabulama, publikacijama sa dominantno religioznim sadržajem, koje su štampane na Cetinju u doba Crnojevića. Listamo *Psaltir sa posljedovanjem*, posebno prateći inicijale koji su u ovome izdanju ocijenjeni kao „biser umjetničkoga blaga“. U svijetlu našega interesovanja kod *Psaltira sa posljedovanjem* naročitu pažnju privlače likovno bogato ukrašeni inicijali *E* i *K*. Pored drugih predstava, na dva puta otisnutome inicijalu *E* nalazi se: sazrela pšenica, grozd grožđa, cvijet, dva povezana roga izobilja, te na što posebno skrećemo pažnju – maske. Na pet puta otisnutome inicijalu *K*, uz druge detalje, predstavljen je i svirac (puto koji svira dvojnice).

⁷⁹ *Crnogrska bibliografija*, Tom I – knj. 1 / Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, Cetinje, 1989, str. 58.

Dah i umjeća renesanse doveli su, očigledno i na stranice crkvenih knjiga, koje na Cetinju štampa Makarije od Crne Gore sa sedam pomagača, predstave svirca, obilja i maske, što opet, rađajući direktne asocijacije, sugerira atmosferu nade, radovanja, proslava, zabave, igara i predstavljanja (inicijal *E*) kao i na muziku, odnosno nastupe raznih sviraca (inicijal *K*). Naravno, detalji (svirac, maske i dr) na inicijalima mogu imati i drugačija tumačenja, ili biti preuzeti sa stranih uzora. Međutim, čak i pri takvim tumačenjima, skloni smo ipak da vjerujemo kako je, samo prisustvo prikaza maski, svirca, rogova izobilja... na stranicama *Psaltira* sasvim u saglasnosti sa domaćim načinom razmišljanja i ponašanja, kao i naročito sa stvorenom kulturnom, ali i opštom atmosferom, te da nam tako kroz stoljeća nose direktne poruke i svjedočanstva o tekućim nastupima raznih zabavljača i predstavljača, a samim tim i o egzistenciji raznih scenskih oblika, među kojima je sasvim za očekivati da, na dvoru i u državi Crnojevića, budu zastupljeni i sadržaji sa izraženijim dramskim karakteristikama.

*

Poslije ošetrnoga renesansnoga zamaha na našim prostorima, prelaskom 15. u 16. stoljeće, odnosno nestankom dinastije Crnojević iz političkoga i državnoga života, nastaju u Crnoj Gori stoljeća tihovanja kuturnoga razvoja uz surovu stalnu borbu za golu egzistenciju, slobodu i dostojanstvo života. Čini se da vremena koja će nastupiti sa početkom 16. stoljeća možda najslikovitije ilustruje činjenica kako je, poslije zaustavljanja štamparskih presa u prvoj, trebalo da prođe više od 300 godina pa da na Cetinju i u Crnoj Gori počne sa radom druga državna štamparija.

NOVOKOREOGRAFSKE IGRE ILI ŠUND-PLES

Slobodan Jerkov

In the last few years, Montenegrin folklore ensembles have started to perform oro in a completely different and inappropriate way in all public performances – dancing without live singing to pre-recorded voices and soundtracks prepared by amateurs; with an incredibly fast tempo and poor presentation of national costume, etc. There are also other errors that inevitably follow this kind of performance, and are unacceptable in the presentation of Montenegrin and other national cultures. This kind of unprofessional presentation of folk dance is most reminiscent of the transformation of folk songs into the junk product called turbo-folk, which might also happen to the dance unless this kind of work in cultural and private folklore societies is stopped immediately.

Sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka, u skoro svim krajevima Jugoslavije (izuzev Slovenije) tokom predstavljanja narodne muzike na radio i tv programima, priredbama i drugim manifestacijama, sve više je zauzimala svoje mjesto nova tvorevina koja je nazvana – *novokomponovana narodna muzika*. U želji da je već nazivom odvoje od izvornog narodnog stvaralaštva, njeni tvorci su je nazvali „novokomponovanom muzikom“ što je definitivno besmisleno, jer ni tada, a ni danas niko nije nazvao klasičnu muziku Baha, Mocarta, Betovena i drugih „starokomponovanom“ što bi trebalo da bude adekvatan

pandan prethodnom (neuspjelom) nazivu. Tada je krenula „borba“ protiv tog novog stvaralaštva – šunda, tako što su profesionalni muzičari održavali skupove sa kojih su slali protestna pisma organizacijama kulture i ministarstvu da spriječe dalje javno reklamiranje i predstavljanje novokomponovanih pjesama. Da od toga nije bilo nikakve koristi svjedoci smo, jer na svakom koraku možemo čuti „zvijezde“ novokomponovanih pjesmica. I tu, nažalost nije kraj, već početak, jer se na tu podlogu kaleme novi pravci kao što je, na primjer – turbo-folk. Za očekivati je da će se stvarati novi „stilovi“ i ko zna dokle će to ići, jer neobrazovanih konzumenata i obožavalaca ovakvog stvaralaštva ima bezbroj i očigledno je da će ta „muzika“ i u budućnosti imati svoje vjerne slušaoce i podržavaoce..

Kada smo mislili da je to jedini muzički kičeraž sa kojim se susrijećemo svakog dana i protiv koga se i dalje treba boriti kako bi prestao da se javno emituje, na pomolu je nov način iskrivljavanja narodnog stvaralaštva. Riječ je o narodnim igrama koje su veoma blizu transformisanju kakvo je već doživjela narodna pjesma. Kada, na primjer, gledamo na televizijskim ekranima igre iz Crne Gore, ili bilo kog kraja bivše Jugoslavije, njihova prezentacija djeluje uglavnom korketno, a uz njih svirka pa i pjesma. Međutim, kada se gleda uživo, na pozornici, to je nešto sasvim drugo i nema nikakve veze sa igrama koje su nastale u narodu.

Od kada postoje crnogorske narodne igre uvijek su izvođene na dva načina: bez melodijske pratnje, kao *nijemo kolo*, ili uz pratnju vokala (pjevača/ca) koji mogu biti u kolu ili van njega. Postojali su lokalni pokušaji da se uz sviralu ili diple igraju kola ali nijesu prihvaćeni od drugih igrača, te je tako vrlo brzo prestalo da se u Crnoj Gori igra uz instrumentalnu pratnju.

Kada su u drugoj polovini dvadesetog vijeka počela da se osnivaju kulturno-umjetnička društva, a u okviru njih i plesni ansambli, izvorne igre su doživjele promjenu tako što su ih

preoblikovali koreografi unoseći baletske i fiskulturne elemente čime su na sceni dobijene atraktivnije kreacije. Popularnost ovih „stilizovanih narodnih igara“ je bila izuzetno velika i znatan broj mladih počeo se amaterski baviti igranjem. Jedna od bitnih novina koja je tada uvedena je instrumentalna pratnja kod skoro svih igara bez obzira da li je ranije postojala ili ne. Prilagođavajući se ukusu strane i domaće publike svaki orkestar koji prati narodne igre je uvijek isti i nije sastavljen od narodnih već klasičnih ili fabričkih instrumenata. Ukratko, ti instrumentalni sastavi su poznati pod imenom „bečki salonski orkestar“. Kako je vrijeme prolazilo, tako se ovakav sastav orkestra definitivno odomaćio kod svih folklorista. Sada sve rjeđe vidamo ovakav sastav jer električni i elektronski instrumenti potiskuju prethodno navedene. No, u posljednje vrijeme rukovodioci folklornih ansambala su uveli novu „instrumentalnu pratnju“ namijenjenu igračima i igračicama; igra se na *play-back* (plejbek)!? Koriste se matrice (ne)poznatih orkestara koje igrači slušaju preko zvučnika i igraju. Ako se radi o spletu igara dešava se da je snimak sastavljen („nalijepljen“) iz više djelova od različitih orkestara i različitih načina izvođenja. Pored najbolje želje da to nazovemo drugim imenom, ovakvo instrumentalno, plejbek predstavljanje toliko ima grešaka da se jedino može nazvati – neukusnom krpljavinom. Posebno je pitanje, kakvi su snimci uz koje se igra; tonsko emitovanje je, sve vrijeme, prejako (bezrazložno), neujednačeni primjeri napjeva od različitih proizvođača nosilaca zvuka, neadekvatni instrumentalni ansambli u kojima dominiraju elektronski instrumenti, povremeno prisustvo vokala kod kojih se ne razumije tekst, previše slobode kod aranžiranja i na kraju, evidentan je rad amatera koji su svojim nestručno napravljenim snimcima prouzrokovali probleme igračima na sceni itd. Pored standardnih i dobro poznatih aranžmana pjesama za orkestar koriste se novi, stvoreni od laika koji ne poznaju muzičku tradiciju, akorde, stilove i osnove tehnike komponovanja pa se za pojedine pjesme

ne bi znalo odakle su da u programu ne piše iz koje su države, oblasti... O finesama, bojama, ritmičkim i dinamičkim nijansiranjima koje karakterišu svaku igru, odnosno pjesmu, nema ni riječi. Često se na programima nalazi i splet igara iz Crne Gore pod različitim nazivima, ali to više nijesu originalne koreografije, već izmijenjene i prilagođavane trenutnim mogućnostima igrača/ca i pokušajima da se donese „nešto novo“. Takođe, u prilici smo da gledamo podmlatke nekih ansambala koji nijesu dorasli da igraju zahtjevan program, ali vođe ansambala uporno žele da ih izvedu na scenu stvarajući ubjeđenje da i loša igra može biti nagrađena od publike što je porazno za ovakvu vrstu stvaralaštva.

Po riječima rukovodilaca KUD-ova i koreografa ansambala, izostanak instrumentalne pratnje je zbog nedostatka svirača koji su raspoloženi da besplatno ili za manji honorar korepetiraju tokom igre i na koncertu, pa čak i na probama nema harmonikaša, već uče da igraju uz slušanje CD-a. Umjesto da se u takvim okolnostima vrate izvornom izvođenju igara (igra uz pratnju pjevanja), „narodna umjetnost“ se pretvara u amorfnu tvorevinu koja nema svoje utemeljenje u narodu iz kog je potekla. Ukratko, to nema nikakve dodirne tačke sa narodnim stvaralaštvom i kao takvo mora se nazvati drugim imenom koje nije vezano za folklor.

Ovakav rad sa igračima/cama stvorio je još jedan problem – njihovo pjevanje na sceni je definitivno nemuzikalno. Uzroka ima više, ali je najvažnije da se na probama ne insistira na tačnom intoniranju svake pjesme. Zluradi posmatrači će opet pričati kako „Crnogorci nemaju sluha“ što u osnovi nije tačno, već se pogrešno radi sa djecom i omladinom; koreografi ne traže da članovi ansambala uče pjesme na probama kada postoje snimci koji će „završiti posao“ i bez njihovog pjevanja. Prikazivanje igara (bilo kojih) nije samo igra, već i pjesma koja je njen neodvojivi dio, te se nikako ne može izostavljati, što podrazumijeva da se učenju pjesama mora posvetiti velika

pažnja, koliko i igri. Ne samo melodija, već i tekstovi pjesama imaju značajnu ulogu prilikom pjevanja sa porukama koje su upućene igračima, ali i publici koja ih sluša, tako da svako nerazumljivo izgovaranje teksta stvara problem kod slušaoca, a pogotovu kod onih koji se tek upoznaju sa tom pjesmom u igri. O pjevanju tokom igre bilo bi dosta toga da se saopšti, no ovdje su dati samo oni osnovni elementi bez kojih melodija ne postoji a opštepoznato je da, kao što je već nagovješteno, ples zapravo neodvojivo čine – igra, pjevanje i narodna nošnja (scenski kostim), te se nijedan od pomenutih elemenata ne može minimizirati ili isključiti. Pored navedenog ima još detalja koji su takođe bitni; izgled igrača/ce „od glave do pete“ itd.

U Crnoj Gori (pa i drugim zemljama) od davnina je poznato gdje i kada su se igrale narodne igre i kako su ih prisutni doživljavali, ali svakako nijesu vrištali i skakali „od sreće“ što vide kako njihovi seljani izvide (na primjer) „Zetsko kolo“. Da bi sada, u novije vrijeme, na kraju izvođenja spleta igara, publika nevjerovatno velikom bukom, euforično pozdravljala učesnike na sceni. Događanja su slična onim koje vidimo na fudbalskim utakmicama koje se igraju na stadionima. Ono što ne možemo da prihvatimo je uloga rukovodilaca ansambala koji podstiču publiku na ovakvo reagovanje. Ipak, ovakvo ponašanje više je odraz nekulture nego iskrenog iskazivanja oduševljenja i podrške članovima koji izvide igre na sceni.

Posebna je tema – izgled igrača i igračica na sceni; umjesto da se vidi uživanje u muzici, plesu, gledamo turobna i zgrčena lica. Pritom, nijesu krivi mladići i djevojke zbog takvog izgleda već koreografi i drugi koji su odgovorni za njihov izgled na sceni. Umjesto da izvide igre u tempu koji je precizno određen, igra se u duplo bržem tempu (?). Dovoljno je reći da su izvođene igre brzinom gdje je četvrtina mm 180! Ne samo što to više nije igra čija je brzina izvođenja davno određena zbog niza razloga, već je to obična karikatura, S druge strane, članovi ansambla često nijesu u mo-

gućnosti da fizički odgovore na zahtjeve, te na sceni uz bezrazložno mučenje izvode nakaradno sačinjenu „igru“ ili „splet igara“. Kod sviranja uživo, bar se ovaj problem djelimično rješava, jer svi-rači nijesu uvijek spremni da izvode bezrazložne brze virtuozi-tete.

Kada je riječ o orkestru, rukovodioci ansambala su očigledno zadovoljni jer ne moraju imati orkestar koji se plaća, pa se novac može opredijeliti u druge svrhe... Na nekim internacionalnim takmičenjima dozvoljeno je ansamblima da igraju na plejbek što je izgovor za odsustvo orkestarske pratnje kod naših KUD-ova. Ali, niko ne iznosi prave razloge organizatora, a to je da se drastično smanjuju troškovi ako na takmičenje dođe 20–40% manje učesnika, a takmičenje se ocijeni kao uspješno. Takođe, prilikom putovanja naših ansambala broj učesnika je manji ako nema orkestra, što znači da su za društvo troškovi manji. Pritom, niko ne razmišlja da je kvalitet predstavljanja nekog crnogorskog (ili drugog) kola ili plesa znatno umanjen i da to više nije ono što je davno stvoreno, već neki surogat koji ničemu ne služi sem ličnom zadovoljenju pojedinih rukovodilaca KUD-ova i njihovog koreografa.

Treba naglasiti da sve navedeno nije slučaj samo kod nekoliko crnogorskih ansambala već se radi o zabrinjavajućem broju koji prelazi 70%. S druge strane, samo nekoliko stručnjaka je diglo glas protiv ovakvog predstavljanja, prije svega, crnogorskih, a potom i balkanskih igara. Niko se od velikog broja profesionalaca i ustanova kulture ne oglašava, očigledno smatrajući da su ovakve anomalije beznačajna pojava, a vrlo će se brzo pokazati da nijesu u pravu. Međutim, ako je zahtjev tržišta da se uvodi novi način prezentiranja kvazi „narodnog stvaralaštva“ takav se mora odmah izdvojiti, vrlo jasno, u svakom pogledu i dati drugačiji naziv i tretman, te nikako miješati sa dosadašnjim stvorenim koreografijama, jer evidentno je da su na sceni sve više prisutne akrobatske vještine koje treba prikazivati na nekom drugom mjestu i drugim povodom, a ne kroz crnogorske narodne igre.

BARSKA SAKRALNA IKONOGRAFIJA IZ VREMENA DUKLJANSKE KRALJEVINE: PLUTEJ OLTARNE PREGRADE

Savo Marković

The oldest testimonies of the medieval stone sculpture of Bar, pre-Romanesque and early Romanesque liturgical and decorative fragments, architecturally connected with the demolished sacral buildings, indicate the splendor of the ancient metropolis. While archival sources of the church history of the transition from the early to the developed Middle Ages are scarcer than the epigraphic ones, it is obvious that the construction phases of the buildings in the period of strengthening the city as an ecclesiastical, political and cultural center retained the functionality of the previous eras. An extremely significant segment of Bar's medieval archaeological heritage is preserved at the Monument to the Liberators built from fragments collected almost immediately after the explosion of January 22, 1881, which destroyed the most important buildings of the historic core of the city. Among them, the built-in pluteus of the altar partition stands out. According to the decoration of the stone slab and the figural relief it contained, it can be concluded that it was located in the Bar's cathedral of Saint Theodore, that is, Saint George, where it separated the sanctuary from the space for the faithful - and with a high probability to claim that it originates from the end of the XI century.

Najstarija svjedočanstva srednjovjekovne antibarejske (*Ἀντιβαρέως*, *Ἀντιβάρης*, *Antibarum*) kamene skulpture, predromanički i ranoromanički liturgijski i dekorativni fragmenti, arhitektonski povezani sa srušenim sakralnim

zdanjima, ukazuju na sjaj drevne metropole. Dok su arhivske potvrde pojedinosti crkvene povjesnice prijelaza iz ranog u razvijeni srednji vijek oskudnije od epigrafskih, očito je da su graditeljske faze objekata u razdoblju jačanja grada kao crkvenog, političkog i kulturnog središta zadržavale funkcionalnost prethodnih epoha. Izuzetno značajan segment medievalne arheološke građe Bara sačuvan je na *Spomeniku Oslobođiocima*, sagrađenom od ulomaka prikupljenih gotovo neposredno nakon eksplozije od 22. januara 1881. godine, koja je uništila najvažnije građevine istorijskog jezgra grada. Među njima se ističe ugrađeni plutej oltarne pregrade. Prema dekoraciji kamene ploče i figuralnom reljefu koju je sadržala, može se konstatovati da se nalazila u barskoj prvostolnici Sv. Teodora, odnosno Sv. Đur(đ)a, gdje je dijelila svetište od prostora za vjernike – i sa velikom vjerovatnoćom tvrditi da potiče s kraja XI stoljeća.

O njoj 3. juna 1881. piše Šako Petrović u *Glasu Crnogorca*: „S lijeve strane od ovoga drugoga piramidalnog stupca t. j. u daljem redu nalazi se grb veliki u kome je urezan veliki orao, no je oštećen – a okvir je ploče na kome je orao vrlo lijepo izrezan.“¹ Distingvirana je u literaturi time što je navedeno da je na njoj predstavljeno fantastično biće,² koje je u vrijeme turske vladavine otučeno. Istaknuto je prije toga, u vezi sa njenom ornamentikom, da je riječ o interesantnoj, izvjesnoj persistenciji plitkoreljefne dekoracije koja se u obliku višetračnih prepleta

¹ *Glas Crnogorca*, god. X., br. 22, Cetinje, 31. maj 1881. (Dopis Šaka Petrovića iz Bara od 21. maja/3. juna 1881.), 3. Na *Spomeniku* je datum 25. mart 1881. (7. april po gregorijanskom kalendaru).

² „Parapetna ploča sa otučenom predstavom fantastičnog bića (11-12. v.).“ Mladen Zagarčanin, *Stari grad Bar - Vodič, kroz vjekove*, Bar 2008., 52-53. Omer Peročević pominje preplet na fragmentu oltarne pregrade u: „Osvrt na spomenik *Oslobođiocima Bara* podignut 1881. godine pred zgradom Prve čitaonice“, *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Bar 1981., 38, 39.

javlja u Baru čak i u kasnoj, gotičko – renesansnoj episi.³ Ugradnja u spomenik *Oslobodiocima Bara* 1881. g. upućuje da se ovaj plutej nalazio u staroj katedrali, odnosno da je opstojao u prvostolnici Sv. Đur(đ)a, da se, otučen u vremenu osmanske vladavine, nalazio u džamiji, koja je eksplodirala u januaru te godine. Plutej oltarne ograde u reljefu prikazuje orla kako hvata plijen, koji je predstavljen kao zec, a njegove ivice ukrašava preplet u obliku petočlane pletenice: nastao je u vrijeme Kraljevine Duklje.



Plutej u Baru,
(foto Savo Marković)

³ Đurđe Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962., 238 (t. XCIV a) – fragment sa Spomenika iz 1881. g. Snimak reljefa na ploči je objavljen i u monografiji *Virpazar • Bar • Ulcinj*, gl. i odg. ur. Nikola Gažević, Cetinje – Beograd 1974., na str. 84.

Značajno je uputiti na nekoliko sličnih predstava, koje i hronološki odgovaraju ovom, na slici gore, starom fragmentu antibarejske arhitektonske dekoracije.



Muzej San Martino u Napulju

Mramorna ploča s uklesanim orlom koji drži zeca (XI-XII st.), koja se povezuje s vizantijskim nasljeđem, nalazi se u Muzeju San Martino u Napulju (izložena je u Nacionalnom arheološkom muzeju u Napulju).⁴ Poznata je i predstava orla i zeca na *Pregradnoj ploči* iz X-XI st. u Muzeju vizantijske kulture u Solunu.⁵

Do nje je lijeva strana vizantijske poduže mramorne ploče iz XI st., koja reljefno predstavlja Hrista (orla) koji odnosi hrišćansku dušu (ulovljenog zeca) u Raj.⁶ Ta ploča sadrži i druge zoomorfne

⁴ Nacionalni arheološki muzej u Napulju, [https://pbs.twimg.com/media/F3veabSXkAEr786?format=jpg&\(...\);](https://pbs.twimg.com/media/F3veabSXkAEr786?format=jpg&(...);) (28. 9. 2024.).

⁵ Ploča iz 10.-11. st. u Solunu, [https://scontent.ftgd3-1.fna.fbcdn.net/v/t1.6435-\(...\);](https://scontent.ftgd3-1.fna.fbcdn.net/v/t1.6435-(...);) (28. 9. 2024.).

⁶ Foto: Thorskegga Thorn, Flickr (28. 9. 2024.).

predstave, lišće vinove loze, u kombinaciji rimskog imaginarija s hrišćanskim simbolom koji prikazuje pobjedu dobra nad zlom, a čuva se u Britanskom muzeju u Londonu.⁷



Ploča iz 10.-11. st. u Solunu



Thorskegga Thorn, Flickr double

Predstava orla koji u kandžama drži zeca, iz 1189. godine, nalazi se i na jednom od pluteja (s desne strane stepeništa) parapeta sastavljenih od dragocjenih svjedočanstava vizantijske umjetnosti, a djelo su majstora Leonarda. Parapeti pripadaju kapeli *Raspeća* u desnom transeptu romaničke katedrale San Ciriaco u Anconi.⁸

⁷ Muzejski br. 1924,1017.1. © The Trustees of the British Museum, https://media.britishmuseum.org/media/Repository/Documents/2014_10/1_7/7ae9b84e_ab9b_4ce4_a518_a3b7007587ba/preview_00034991_001.jpg (30. 9. 2024.).

⁸ Plutej *Aquila e coniglio*, [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/59/Maestro_leonardo%2C_formelle_da_un_pluteo%2C_xii_secolo_01.jpg/\(...\)/xii_secolo_01.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/59/Maestro_leonardo%2C_formelle_da_un_pluteo%2C_xii_secolo_01.jpg/(...)/xii_secolo_01.jpg) (9. 10. 2024.).



Plutej, San Ciriaco, Ancona

Ranoromanički reljef pluteja oltarne pregrade, koji u hrišćanskoj ikonografiji prikazuje Hrista koji se obračunava s nečistoćom i užasom zla pred svjetlom dio je najstarijeg barskog sakralnog nasljeđa. Tako razvijena skulptura se na Jadranu ne može očekivati prije sredine, ili još vjerovatnije kraja XI stoljeća, kako to ističe uvažena koleginica doc. dr. sc. Meri Zornija, kojoj se zahvaljujem na razmatranju sadržaja reljefa i njegovih analogija. Hronološki kontekst nastanka ranoromaničkog pluteja ne bi otuda bilo pogrešno smjestiti u vrijeme poslije papinskog potvrđivanja Mihaila kraljem i Duklje kraljevinom, odnosno uzdignuća biskupije na rang nadbiskupije, kada je mogla uslijediti donacija ploče od strane dinastije Vojislavljevića barskoj stolnici. Barski plutej je analogan i parapetnim pločama iz jednobrodne crkve Sv. Tome u Kutima (u Dračevičkoj župi), koja potiče iz XI vijeka. Kao njen mogući ktitor



Eagle Catching Hare, 1779., Johann Friedrich von Grooth

Orao hvata zeca, Johann Friedrich von Grooth, 1779. g.⁹

pominje se stric kneza Vladimira.¹⁰ Upravo je u *Istoriji Crne Gore* istaknuto da je njena skulptura rad „vrhunskih preromanskih vajara“, a na pluteju s kraja XI ili početka XII vijeka, vremena ranoromanskog pregrađivanja crkve, dva su orla raširenih krila okrenuti glavama prema krstu, geometrijski ornamentiranom tročlanim prepletnim trakama.¹¹ Gustu i sitnu petočlana pletenicu koja uokviruje reljef orla Pavle Mijović smješta u „posljednji stadij prepletne plastike, kad je ona više reminiscencija na prošlost nego čak i posljednji njen odraz“.¹²

⁹ *A 20th-century Giltwood Eagle on Hare – a subject history through stories, myths and artworks*, <https://www.reephmanantiques.co.uk/blog/2024/6/4/a-20th-century-giltwoodnbspeagle-on-hare> (9. 10. 2024.).

¹⁰ Jovan Kovačević, „Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka“, *Istorija Crne Gore* 1, Titograd 1967., 434.

¹¹ *Istorija Crne Gore* 1, 326, 336, 401, 407, 429, 432, 435, 436, 439, 440.

Sačuvani barski plutej s prikazom orla koji hvata zeca stoga je mogao nastati i početkom XII vijeka. Već prije 1125. godine barska katedrala Sv. Đur(đ)a po Popu Dukljaninu mjesto sahrane kralja Grubeše, koji je izdahnuo u bitci pod zidinama grada, ili neposredno nakon borbe. Na funerarni povod mogla bi indicirati simbolika odnošenja duše u Raj, a na kraljevsku konotaciju izvrsna izrada naručenog reljefa, o kojoj svjedoči prepletna traka na njegovim ivicama. Ako je nastao u drevnom svetištu Sv. Teodora, za koje tradicija iz XVII stoljeća pamti da je izgorjelo u požaru, plutej se možda i kao spolija našao u kasnijem zdanju Sv. Đur(đ)a.

Arhitektonskim i dekorativnim ranoromaničkim kontekstom u kojem je nastao i iz kojeg je proistekao, rasvjetljava ishodišni horizont duhovnosti Barsko-dukljanske nadbiskupije koji je ostavio prevažna svjedočanstva i u epigrafici i književnosti XI-XII stoljeća.

¹² Pavle Mijović, „Pred spomenikom našoj Pompeji“ (1967.), *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar 1995., 76, 79.

MISIONAR JURAJ KRIŽANIĆ – PRETEČA PANSLAVIZMA

Ilija M. Vujošević

In mid-17th century, Catholic priest and missionary Juraj Križanić of Croatian origin advocated Pan-Slavic ideas about the liberation and unification of enslaved Slavic peoples under the Turks and Austria with the help of imperial Russia. Convinced that the division of Slavs into Catholics and Orthodox is nationally and religiously fatal, as a native Catholic he strives for all Slavs to be under one Roman Church, but not in the same Roman rite. He paid for his free-spirited visionary idea with a fifteen-year exile to Siberia, where he stayed almost until the end of his life. During those fifteen years he wrote some of his best theological, philosophical, political, philological and historical studies.

Viktor Petrovič Gračev, ruski istraživač srednjovjekovne i nove istorije Južnih Slovena, navodi neke poznate planove¹ i njihove autore o uspostavljanju *Slaveno-srpske države* na Balkanu početkom 19. vijeka sa narodima koji su bili pod jarmom osmanske ili austrijske imperije. Između ostalih, Gračev pominje jezuitskog misionara fra Juraja Križanića² koji

¹ Грачев В. П., *Планы создания славяно-сербского государства на Балканах в начале XIX века и отношение к ним российского правительства*, Россия и Балканы, РАН, Москва, 1995, с. 4–40.

² Juraj Križanić (oko 1618–1683), bio je hrvatski katolički misionar, pisac, lingvista, muzičar, političar – zagovornik crkvenog i slovenskog jedinstva.

je već sredinom 17. vijeka snažno zagovarao panslavističku ideju jedne etnopolitičke zajednice koja bi bila u stanju da, pod pokroviteljstvom Rusije, oslobodi i ujedini porobljene slovenske narode pod Turskom i Austrijom. O Križanićevom burnom životu sa tragičnim krajem i raznovrsnom djelu istaknutog polihistora 17. vijeka: misionara – duhovnika, književnika, poliglote, lingviste, istoričara, muzičara, političara postoji obimna bibliografska građa, posebno ruskih i hrvatskih autora.³ Ovdje će se osvrnuti na njegov životni put i ideje uglavnom temeljiti na opširnoj i, po ocjeni istoriografa, najtačnijoj biografiji Vatroslava Jagića⁴ iz 1917. godine. Takođe, i na dvije velike monografije ruskih istoričara Vladimira Valdenberga⁵ iz 1912. i Sergeja A. Bjelokurova⁶ iz 1902. godine. Kao istoriografski izvor veoma je značajan i esej Miroslava Krleža⁷, prvi put publikovan 1929. godine. Brojni rukopisi Križanića čuvaju se u rimskim i moskovskim arhivima i bibliotekama, što je uporno, desetak godina (od 1890. do 1902), pretraživao S. Bjelokurov.

Križanić je bio jedan od renesansnih obrazovanih ljudi svoga vremena. Govorio je devet jezika, a osim filozofijom, istorijom i teologijom, bavio se estetikom i muzikom, aktivno se zalagao za

³ Značajni broj glavnih referenci o J. Križaniću priložio je istoričar Michael B. Petrovich u eseju o Križaniću kao preteči panslavizma: M. B. Petrovich, *Juraj Krizanic: A Precursor of Pan-Slavism (CA. 1618–83)*, The American Slavic and East European Review, Vol. 6, No. 3/4 (Dec., 1947), pp. 75–92.

⁴ V. Jagić, *Život i rad Jurja Križanica, (O tristogodišnjici njegova rođenja)*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1917.

⁵ B. Вальденберг, *Государственные идеи Крижанича*, С. Петербургъ 1912.

⁶ С. А. Белокуров, *Юрий Крижанич в России: (по новым документам)*, Москва: Императорско Общество Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1901–1909.

⁷ M. Krleža, *O patru dominikancu Jurju Križaniću*, Književnik, 2 (1929) str. 1–13. Kasnije je rad publikovan M. Krleža, *Eseji I* (1932), *Eseji II* (1935), *Eseji III* (1963).

Juraj Križanić
(oko 1618–1683)



kulturni i politički preporod slovenskih naroda i propagirao ideju slovenskog jedinstva. Nastojao je shvatiti ulogu Slovena u svjetskom istorijskom procesu, njihovo mjesto u geopolitičkom kulturnom prostoru, smatrajući da se njihova uloga razvija uzlaznom linijom, iako su stalno podvrgnuti ugnjetavanju stranaca. Uvjeran da je podjela Slovena na katolike i pravoslavce narodno i vjerski kobna, kao osvjedočeni katolik nastoji da se svi Sloveni nađu u jednoj Rimskoj crkvi, ali ne i u istom rimskom obredu. Njegova panslovenska misao može se sažeti u tri ključna stava. Prvi – Sloveni čine etničku porodicu koja je dijelom pod turskom silom, dijelom pod njemačkom vlašću, dijelom pod grčkim uticajem. Drugi – Rusija, iz koje su potekli ostali slovenski narodi, dužna je raditi na oslobođenju porobljene braće, tj. drugih slovenskih naroda. Treći – ali ne stvaranjem jedne sveslovenske države sa suverenom u Moskvi, nego pomažući drugim narodima da se oslobode i dobiju domaće vladare.

Nota bene: svi prevodi, osim eksplicitno navedenih iz monografije Vatroslava Jagića, su ovog autora, pa se, u cilju eventualnih korekcija, u fusnotama prilažu izvorni tekstovi.

Porijeklo i obrazovanje fra Juraja Križanića

Juraj Gašpara Križanić je, prema Hrvatskom biografskom leksikonu,⁸ bio porijeklom iz osiromašene plemićke porodice s posjedima u Nebljuhu između Bihaća i Korenice, doseljene na početku 16. vijeka u Pokuplje. Njegov ded Juraj unajmio je Obrh, jedno od imanja ribničkoga vlastelinstva Zrinskih. Juraj je rođen između 1617. i 1619. od oca Gašpara Križanića i majke Suzane, rođene Oršić, u pomenutoj plemićkoj kuriji Obrh koja je pripadala župi svetoga Ilije u Lipniku. Ostavši bez oca u šesnaestoj godini, Juraj se počeo pripremati za sveštenika. Prvi se put pominje 6. jula 1631. u popisu članova *Marijine kongregacije* u Ljubljani, pa se pretpostavlja da je tamo pohađao isusovačku gimnaziju. Poslije gimnazije u Ljubljani,⁹ od 1635. studirao je filozofiju u Gracu kao pitomac isusovačkoga zavoda *Ferdinandeuma*, a 1638. stiče akademski stepen magistra filozofije *Georgius Krisanich. Croata Obarhiensis. Nobilis ex Ferdinando*.

Juraj potom studira teologiju u Bolonji na mađarsko-hrvatskom kolegiju, a zatim odlazi u Rim. U Rimu je 1641. stupio kao pitomac *Kongregacije za širenje vjere* u unijatski grčki zavod sv. Atanazija (*Collegium graecum*) radi proučavanja grčkog jezika, crkvenog raskola i ruske istorije. Sljedeće, 1642. u Rimu je primio doktorat teologije od rektora zavoda *Urbanum*, zaređen za sveštenika i dobio misijski dekret za Vlahe u Zagrebačkoj biskupiji. Zavičajne prilike na prostoru protivturske krajine i česarske okupacije, kao i kasnija saznanja u *Collegium graecum*, uvjeravale su ga da različitost vjeroispovijesti kod slovenskih narodâ može biti veliki problem, ne samo na

⁸ Hrvatski biografski leksikon, izd. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb 2013. Svezak 8.

⁹ M. Krleža, *Eseji* III, 1963, str. 45, pominje da je Juraj prije Graca pohađao gimnaziju u Zagrebu.

crkvenom, nego i na nacionalnom polju. Takođe će iskustvo zavičajnoga govora (bogoslužje na staroslavenskom i narodni govor različitih dijalekata), s kasnijim poznavanjem grčkoga, biti ključ njegova rada na zajedničkom jeziku. Križanić je, dakle, jezičku unifikaciju nerazdjeljivo povezao s radom na crkvenom i nacionalnom jedinstvu. Shvatio je da uspjeh takve, može se reći pretenciozne, ali ekumenističke misije, zavisi od podrške Rusije, kao tada jedine nezavisne slovenske države. „A to bi se imalo udesiti ovako: najprije valjalo bi nagovoriti cara da prihvati misao da će protjerati Turke iz Evrope. To bi njemu tim naručnije bilo, što će uz njega, gdje se radi protiv Turaka, odmah pristati ne samo Grci, već i Bugari, Srbi, Bošnjaci, Moldavci i Vlasi. Ali kad bi se car na to odlučio, morao bi, da lakše svlada Turčina, stupiti u prijateljske saveze sa katoličkim vladarima. A tomu se hoće prije svega religiozna s njima veza, t.j. unija crkve ruske sa rimskom“.¹⁰ Optimizam tek 25-godišnjeg i neiskusnog klerika, da će sa ovim planom zaslužiti volju i milost ruskog cara Alekseja¹¹, dovešće ga kasnije do mnogih teških razočaranja i proživljenih gorkih godina života. U jednom stavu Krleža sažeto rekapitulira Križanićev misaoni kredito: „... kao što su kmetovi ustajali da se oslobode feuduma sjekirom i ognjem, tako je taj fantastični klerik u Bologni došao do svoje donkihotovske spoznaje: Slaveni su jedan narod jer govore jednim jezikom, a crkveni raskol može se nadmostiti ujedinjenjem istočne i zapadne crkve. Slavenski narod ujedinjen u jednoj univerzalnoj crkvi oborit će protestantski Sjever i germansku prevlast, oborit će Stambol i osloboditi se mongolske okupacije, savladati vizantijsku crkvenu supremaciju i grčku hegemoniju, te poživjeti svojim slobodnim i suverenim životom.“¹²

¹⁰ V. Jagić, navedeno djelo, str. 24.

¹¹ Aleksej I (1629–1676) bio je drugi ruski car iz dinastije Romanov od 1645. godine.

¹² M. Krleža, navedeni rad, str. 55.

Pošto Rim nije uspijevao uspostaviti željene veze s Rusijom ni diplomatskim ni vojnim putem, Križanić se, bez saglasnosti *Kongregacije*, prihvatio misionarstva u Rusiji. Juna 1646. bio je u Beču, u avgustu iste godine u Krakovu, u decembru u Varšavi, a u februaru 1647. u Smolensku. U pratnji Hieronima Ciehanovića, smolenskog sudije i legata Velike kneževine Litve bio je u Moskvi od 25. oktobra do 19. decembra 1647. godine. O ruskom caru Križanić je sanjao kao o sintezi svih svojih političkih koncepcija. „U njegovoj fantaziji trebao je car da bude nekom vrstom sveslavenskog protektora, koji je oslobodio ‘naš narod’ od Mora jadranskoga do Kitaja, od Turaka i od Germana, od protestanata, Grka, Tatara i Mongola; Pantokrator koji je povukao jaku liniju svojih interesa između Evrope i Moskve do Kine i Perzije. Ustvari Križanić došao je iz hrvatskog pakla u pakao ruski“. ¹³ Tu Krleža ima u vidu da su nad Hrvatima „fijukale volujske žile španjolsko-bečkih generala okupatora, a preko Une klala je gola demiskinja sve što je kršćansko“. ¹⁴ Ruski pakao svjedoče teške prilike da su ruska vlastela i kozaci, trgovci kmetovi, manastiri i gradovi bili stotinama godina „u otvorenoj feudalnoj barbarskoj anarhiji“. Carevi su se trovali i klali, kovale se zavjere i poslije smrti Ivana Groznog, šume su vrvile bjeguncima i odmetnicima, a u stogodišnjem klanju s Tatarima između Kazana i Astrahana, dodaje Krleža, „ti su se skitski i hiperborejski barbari istrebljivali i uništavali međusobno godinama“. ¹⁵

¹³ *Isto*, str. 59.

¹⁴ *Isto*, str. 51.

¹⁵ *Isto*, str. 59.

Križanićeva „intentio moscovitica“

Kao što je već rečeno, u mladom caru Alekseju I Mihajloviču¹⁶ nazire moćnog saveznika za svoju *intentio moscovitica* o povezanosti Slovena na narodnom, kulturnom i vjerskom polju. Uvjeren da je podjela Slovena na katolike i pravoslavce narodno i vjerski kobna, kao osvjedočeni katolik nastoji da se svi Sloveni nađu u jednoj Rimskoj crkvi, ali ne i u istom rimskom obredu. Križanić je proveo više od šest sedmica u Moskvi. „Nije potrebno mnogo truda da zamislite uzbuđenje koje mora imati pri ovom prvom kontaktu sa egzotičnim gradom svojih snova. Križanića je posebno uznemirilo objavljivanje ruskih pravoslavaca patrijaršije tada aktuelne u Moskvi koja je bila usmjerena i protiv katoličanstva i protestantizma, pod nazivom Kirilova knjiga. Ova zbirka polemičkih članaka, koja je šokirala mladog katolika nazivajući Papu pretečom Antihrista, bila je, Križanić je savjetovao Rim, gotovo jedinstven dokument po tome što je sadržavao službeni stav pravoslavlja u vezi s Rimom“.¹⁷ Na povratku iz Rusije godinu dana boravi bolestan u Trnavi, potom iz Beča 1651. ide u Carigrad kao kapelan

¹⁶ Aleksej I Mihajlovič (Алексей Михайлович Романов, 1629–1676) je bio drugi car Rusije iz dinastije Romanov od 1645. godine i otac budućeg ruskog cara Petra I Velikog.

¹⁷ M. B. Petrovich, navedeni rad, str. 79: „It does not take much effort to imagine the excitement he must have felt at this first contact with the exotic city of his dreams. Krizanić was particularly disturbed by a publication of the Russian Orthodox patriarchate then current in Moscow which was aimed against both Catholicism and Protestantism, entitled Cyril's Book (Kirillova Kniga). This collection of polemic articles, which shocked the young Catholic by calling the Pope a forerunner of Antichrist, was, Krizanić advised Rome, almost a unique document in that it contained Orthodoxy's official stand regarding Rome“.

carskoga izaslanstva i lični sekretar habzburškog izaslanika barona Johana Šmida. Dok je boravio u glavnom gradu Uzvišene Porte kao i Pravoslavlja, Križanić se upoznao sa Grčkom crkvom Vaseljenskog Patrijarha. U Rim dolazi nakon desetogodišnjeg odsustva 1652, služi kao kapelan Papske švajcarske garde i uključuje se u rimski barokni krug kojemu je pripadao i papa Aleksandar VII. Šest godina je proveo u Rimu baveći se slovenskom filologijom, pišući višejezične panegirike caru Ferdinandu III i pokušavajući da uvjeri Svetu stolicu u mudrost njegovog ruskog projekta. Godine 1653. je doznao da se u Moskvi otvaraju filozofske škole i Križanić procjenjuje da je došao njegov čas, te da treba ponovo krenuti u Rusiju. Kongregacija za širenje vjere 1657. odlučila je da ga tamo pošalje, ali je papa 1658. na Križanićev upit o putu, odgovorio da zbog rata u Rusiji treba pričekati mirnija vremena. Ne uspjevši da dobije povoljan odgovor na svoje različite molbe, impulsivni balkanski Sloven je napustio Rim bez dozvole, da nikada više ne vidi Vječni grad. Njegovo odredište sada je bio Treći Rim.

Put u Moskvu vodi ga kroz burnu Ukrajinu koja je bila povod vjekovnih sukoba između Poljske i Rusije. Dva su Križanićeva djela vezana uz Ukrajinu (Malu Rusiju): jedno je *Путно описаніе*, opis puta od Lvova do Moskve, a drugi *Беседа с черкасом в особе черкаса*. U ovom posljednjem eseju on poziva stanovnike Male Rusije da ostanu lojalni caru i da ne ulaze u savez s Poljacima. Križanić po drugi put dolazi u Moskvu sa maloruskom delegacijom septembra 165., ali pod kriptonomom Juraj Biliš Serbenin. Razlog za promjenu imena, narodnosti i porijekla je bio što je dobro znao, da se zbog odijuma prema katolicima, u pravoslavnoj Rusiji ne smije izdati da je katolički sveštenik. Zato je svoje hrvatsko porijeklo iz župe Sv. Ilije u Lipniku, pod upravom cara Svetog rimskog carstva u Beču, zamijenio srpskim, sa gradom Bihaćem koji je od 1592. pod vlašću turskog sultana. Predstavljajući sebe bjeguncem od turskoga

jarma, očekivao je da će u očima ruskih vlasti i samoga cara imati veće pravo na milost i podršku, nego li da je otkrio svoju užu i pravu domovinu. U skladu sa tim opasnostima, promijenio je Križanić i svoje prezime i sakrio ga pod izmišljenim nadimkom Biliš. Riječ „križ“ bila je Rusima dobro poznata u poljskom obliku „krzyż“ kao katolički izraz za pravoslavnu riječ „krst – krest“. Nadimak Biliš je ikavski oblik za Bjeliš, ili ćirilskim slovima Бѣлиш. „Križanić se, kaže Jagić, dosjeti tomu nadimku, da ne kaže neistinu, t. j. on se vješto ili ako vas je volja lukavo domislio, da se prozove onim što je i bio, t. j. bijelim svještenikom, jer je zbilja bio bijelac, a ne crnac, t. j. kaluđer“.¹⁸ *Serbinin* u ime-nu trebalo je da potvrdi njegovo srpsko porijeklo jer su Rusi u ono vrijeme uobičajeno to ime koristili za zadunavske Slovene. Tako se Križanić, da bi izbjegao neprilike, svojom voljom iz Juraja Križanića premetnuo u Serbenina Juraja Biliša, i pod tim je imenom izašao u svoje doba na glas u Rusiji.

Prilikom te druge posete Moskvi, Križanić (sada Biliš) dostavlja caru Alekseju pismo sa molbom za prijem u njegovu službu kao istoričar, gramatičar, bibliotekar ili učitelj njegove dece. Original pisma nije pronađen, ali je kopija objavljena u prilozi-ma knjige Bjelokurova 1902. godine.¹⁹ U opširnom pismu²⁰ posebno ističe već pomenuto poznavanje brojnih evropskih jezi-ka. Koliko je bilo njegovo lingvističko obrazovanje, šedoći nje-govo pismo kojim se preporučuje ruskom caru Alekseju I Mihai-loviću septembra 1659. godine,²¹ odnosno u prevodu V. Jagića:²²

¹⁸ V. Jagić, navedeno djelo, str. 13

¹⁹ C. A. Белокуров, navedeno djelo. str. 88–92.

²⁰ I. Golub, *Tri pisma i tri predgovora ili Juraj Križanić o svojoj misiji u Moskoviji*. O tristotoj godišnjici smrti Jurja Križanića – 1683/1983. Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb, Zagreb, str. 113–114.

²¹ C. A. Белокуров, navedeno djelo, str. 175.

²² V. Jagić, navedeno djelo, str. 241, („Vaše carsko Veličanstvo ima množinu knjiga. Ne bi bilo s gorega, da se sakupe, pobroje, poređaju i opišu,

«Ваше царское величество имѣть многіе книги. Не зло б было во един ряд их разложить, сочтати, списати, да ваше царское величество на время буде могло очи имѣл забавити, разумевающе, о чем всякіе книги спрашивують и что учат и ради училища да книги пред руками будутъ».

«Аще Богу и вашему царскому величеству будет угодно, могу в сем дѣле послужити: бо умѣю четыре языки свершено: словенскій, латынскій, немецкій, итальянскій; умѣю и другіе четыре языки не-свершено: греческій письменный, греческій простыи, полскій и венгерскій. Сие разумѣю и можемъ преводити на словенскій или на латынскій языкъ свершено, хотя ж говорити ихъ совершенно не можемъ. Легче бо есть разумѣти и преводити который языкъ, нежели говорити совершенно».

Interesantno je primijetiti i njegovu ponudu²³ za štampanje *Svetog pisma* u Rusiji, jer je „Sveto pismo na slavenskom samo jednom i to već davno tiskano u Ostrogu²⁴ i veće se malo tih knjiga nalazi... Ako Bogu i Vašemu carskom Veličanstvu bude po želji, mi možemo to štampanje nadzirati i bez grešaka ga čistog izdati na svijet“.

Car Aleksej I ga prima u službu i zahtijeva da pripremi latinsko-slovensku gramatiku i rječnik, kao i da bude prevodilac u Ministarstvu spoljnih poslova s latinskoga i grčkoga. Križanić se uključio u moskovski barokni kulturni i politički krug oko ruskog cara. Interesantno je pomenuti da je u jezikoslovnim da bi Vaše Veličanstvo moglo odmah imati pred očima te znati o čemu te knjige govore, čemu uče i da budu za potrebu učilišnu svagda pri ruci.

Ako bude Bogu i Vašemu Veličanstvu ugodno, mogu ja i u tom djelu poslužiti, jer umijem četiri jezika savršeno: slovenski, latinski, njemački, talijanski; umijem još i druga četiri jezika, ali ne potpuno: grčki pismeni, grčki prosti, poljski i ugarski. Ove razumijem toliko, da bih mogao s njih prevoditi na slovenski ili latinski jezik savršeno, i ako ne mogu savršeno govoriti, jer je dakako lakše razumjeti i prevoditi s nekog jezika, nego li ga savršeno govoriti“.

²³ Isto, str. 114.

²⁴ Vjerovatno se misli na Ostrogon, grad udaljen oko 50 km sjeverno od Pešte – sjedište primasa katoličke crkve u Ugarskoj.

reformama težio idealu da svakomu fonemu odgovara jedan grafem, a da slova oblikom budu što jednostavnija, rasterećena nepotrebnih znakova iz grčkog pisma. U suštini se zalagao vijek ranije za Adelungov²⁵ ortografski princip iz 1788. „piši kao što govoriš“ („Schreib wie du sprichst“), što se u našoj lingvistici neopravdano pripisuje Vuku Stefanoviću Karadžiću. Karadžić je samo primijenio Adelungov princip pola vijeka kasnije za reformu jezika štokavskog narječja.

Rusija je u to doba bila na raskršću: prikloniti se Zapadu i ući u Europu, ili se zatvoriti i izdvojiti od ostaloga svijeta. Križanić je za otvaranje Rusije svijetu i za njen ulazak u Europu, đe treba stati uz Latine. Tvrdi da se Rusija treba širiti prema jugu, a ne prema severu, da mora biti u savezu s istočnim, zapadnim i severnim narodima, a sve snage usmjeriti na borbu s Osmanskim carstvom i njegovim vazalom Krimskim kanatom.

Djela iz teologije, filozofije, politike, filologije i istorije u osami sibirskog proгона

Križanić je iznenada i bez dovoljno poznatih razloga, nakon samo šesnaest mjeseci boravka u Moskvi, sredinom januara 1661. prognan u Sibir. Mnogo godina kasnije priznao je da je to moglo biti u ondašnjim mutnim vremenima rezultat indiskrecije. Ratovi Rusije sa Poljskom učinili su da se svaki zapadnjak sumnjiči kao špijun. Naredba za progonstvo Križanića stigla je preko tzv. „Lifland odsjeka“ koji je posebno slao Poljake, Šveđane i Njemce u progonstvo. Ili je, možda, prerušeni klerik iznio opasno mišljenje o tadašnjoj vjerskoj borbi između reformatorskog patrijarha Nikona, kojeg je Križanić podržavao, i tzv. staroobrednika. Stotine stranaca prognano je u Sibir iz oba razloga, a Križanić je, uprkos zasluga za carski dvor, morao

²⁵ Johan Kristof Adelung (Johann Christoph Adelung, 1732–1806), istaknuti njemački gramatičar i filolog.

podijeliti njihovu sudbinu. Ne upuštajući se dalje u prikaz brojnih pretpostavki raznih autora, izvjesno je jedno – da se (kako kaže historičar Solovjev²⁶) Križanić pojavio prerano sa svojim idejama: „ученый сербъ пришель не во время, незваннаго учителя сослали въ Сибирь“.

Juraj Križanić je proćeran iz Moskve carskim ukazom od 8. januara 1661. kojim mu je naređeno da krene u Tobolsk, udaljen oko 2.400 km od Moskve. Tamo je trebao biti „u vladarevoj službi kako mu i dolikuje“. Zapravo, uslovi njegovog izgnanstva bili su daleko od nepodnošljivih. Putovanje je obavljeno saonicama, a dato je dovoljno krzna da se uvaženi naučnik zaštititi od sibirске hladnoće. Prema carskom ukazu Križanić je u Tobolsku ponovo dobio kuću i dobru platu od oko 1500 rubalja godišnje. Ovoliku je platu dobijao redovno tokom sedam godina, a poslije je plata bila smanjena sa tadašnjih 90 na 24 rublje mjesečno, uz dodatak neke količine brašna *in natura*. To je tako išlo od 1670. do 1675, kada je na njega zabilježen nešto veći trošak.²⁷ Križanić nije gubio vrijeme, pa se, čak, i u surovom Sibiru u potpunosti posvetio pisanju, sve u društvu kolonije uglednih ruskih i stranih prognanika. U zatočeništvu nije proklinjao zemlju koja ga je zatočila, nego je radio za njezino dobro. O tome Križanićevom 15-ogodišnjem zatočeništvu u Sibiru Krleža kaže: „Kad je došao u Tobolsk, bilo mu je četrdeset godina (1659). Bez knjiga, bez naučnih pomagala, bez ikakva poticaja i kulturne sredine, u očajnoj izolaciji, taj je čovjek ponajviše po reminiscencijama svoje bogate lektire napisao hrpu traktata i raznih kompilacija iz područja teologije, filozofije, politike, filologije i historije. U sibirskoj samoći, kod svijetla uljanice, kada je vani urlao vjetar i pucala zima od pedeset

²⁶ Sergej Mihajlovič Solovjev (Сергей Михайлович Соловьёв, 1820 – Moskva 1879) je bio ruski historičar sa čuvenim djelom *История России с древнейших времён*. Navod o Križaniću iz toma XIII, str. 192.

²⁷ J. Jagić, *navedeno djelo*, str. 131

stupnjeva, zamotan u svome krznu Juraj Križanić je petnaest godina sanjao o Slavenstvu o Pobjedi Slavenstva. On je razmišljao o bogu, o smrti, o posljednjim stvarima, o demonima i anđelima, o svecima i o carskim sudbinama, i sve te njegove misli, često puta vrlo plitke a često puta neposredne, jednostavne i duboke, nose na sebi pečat genijalne fantazije²⁸.

Križanić je u Tobolsku napisao deset velikih djela o vjeri, filozofiji, filologiji i vladanju državom. To su: *Uvodno objašnjenje slovenske gramatike* (Объяснение выводно о письме словенском), *Politika ili razgovori o vladavini* (Политика или разговоры о владетельстве), *Gramatički diskurs o ruskom jeziku* (Gramatičko izkazanje ob ruskom jeziku), *Božje Providenje* (De Providentia Dei), *O svetom krštenju* (О святом крещении), *Tumačenje istorijskih proročanstava* (Толкование исторических пророчеств) i *Odgovor na peticiju Solovetskij* (Обличение на Соловецкую челобитну). Pored navedenih, istovremeno je napisao spis *O превертстве беседа*, kojim opravdava ispravljanje liturgijskih knjiga, razgolićuje krivovjernost tobolskih starovjercata i brani se od optužbe za krivovjerje. Pripremio je i spis *O trgovini s Kinom* (О китайской торгу), koje šalje u Moskvu. S njemačkoga na latinski prevodi knjigu o poslanstvu Petera van Horna u Kini (1666–68), te daje prepis svoje knjigu o Kini i radi elaborat o sibirskim putevima. Između 1667. i 1675. upućuje prijestolonasljedniku Fjodoru Aleksejeviču *Pisma za oslobođenje* (Litterae pro liberatione), koje završava riječima „Russia quo spectat?“ (De Rusija gleda?) i u kojem upozorava na opasnosti koje dolaze od uticaja Turaka, Tatara, Grka i Njemaca. Zdravstveno skršen, nazirući smrt, piše 1675. *Duhovno zavještanje* (Смертный разряд), odnosno duhovnu oporuku na 456 stranica. Obraća se ruskome narodu, povjerava mu, veli, svoj životni tok i svoje zamisli, govori o jeziku, crkvi (najviše) i naciji, odnosno politici. Nesporno je da ova i manja

²⁸ M. Krleža, *navedeni rad*, str. 63

Križanićeva djela pokazuju izuzetan intelekt, originalnost i učenost. Ne mali broj naučnika ga je bez oklijevanja nazvao najučenijim čovjekom svog vremena u Rusiji. Zasigurno bi mu samo njegovo odlično obrazovanje u zapadnoevropskim centrima učenja dalo pravo na ovu poziciju. „Njegovo poznavanje Biblije, latinskih i grčkih crkvenih otaca, klasične književnosti i mitologije bilo je fenomenalno, čak i za sedamnaesti vijek, kao što pokazuju česti i detaljni citati u njegovim djelima, napravljeni najčešće po šecanju“.²⁹

Panslavizam uz presudnu podršku Rusije

Ne ulazeći u interpretaciju sadržaja ostalih knjiga, ovđe ćemo navesti samo neke akcente iz, po ocjeni brojnih historičara, Križanićevog najboljeg djela – *Politika ili razgovori o vladavini*.³⁰ To obimno djelo, pripremao je od 1663. do 1666. i predstavlja trilogiju ekonomije, vojne vještine i političke misli. Savjetuje ruskog cara kako da izgradi ekonomski bogatu, vojno moćnu i politički mudru Rusiju, koja će iz etničkih i etičkih razloga moći pomoći porobljenim Slovenima da se oslobode tuđinskih i dobiju narodne vladare. Vrlo otvoreno ukazuje na dobre i loše strane slovenske naravi. Posebno se okomio na vjerovanje tuđinima. „Dopuštamo da nas tuđini na hiljadu načina varaju ... Patimo od pomame za tuđim (*xenomania*) i od vjerovanja tuđinu (*xenopistia*), pa i da tuđini nama vladaju (*xenarhia*)... Jer se u tuđine pouzdajemo, u njih se nadamo, njima vjerujemo, njima se radujemo i od njih očekujemo odbranu.

²⁹ M. B. Petrovich, navedeni rad, str. 82: “His knowledge of the Bible, the Latin and Greek Church Fathers, classical literature, and mythology was phenomenal, even for the seventeenth century, as the frequent and detailed quotations in his works, made most often from memory, demonstrate.”

³⁰ J. Križanić, *Politika ili razgovori o vladalaštvu*, Matica Hrvatska, Zagreb 1947.

Međutim, iskustveno utvrđujemo da su nam oni od kojih očekujemo dobra – neprijatelji“. Ovo je Križanić napisao prije 360 godina! U predgovoru istog djela, pored ostalog, kaže i ovo,³¹ što je postulat i savremene političke teorije: „Moć se ne sastoji toliko u prostranosti zemlje ni u utvrđenosti gradova, nego mnogo više u dobrom zakonodavstvu. Kod gramzivih zakona najbolja zemlja ostaje pustom i rijetkim žiteljima je naseljena. A s odmjerenim zakonima i loša zemlja biva gusto naseljena“.³² Tome treba dodati i njegov svezremani stav: „Šta je temelj kraljevstva? O sine moj, to nije ni kamen, ni drvo ni zlato, ni tvrđave ni vojnici, nego zakoni i ustavi; to su temelji i osnova kraljevstva“.³³ Odnosno u originalu na, kako kaže V. Jagić, rusko-hrvatskoj jezičkoj kombinaciji: „Czto iest osnovanie kralyestwom? O sine, ne kamen, nit drewo, nit zlato, ne gradi, nit woiaki; nego zakoni i ustawi, ti iesut osnovanie i dnisze kralyestwom“. Inače, djelo *Politika ili razgovori o vladavini* Križanić je pisao u neobičnoj mješavini ruskog, crkvenoslavenkog i hrvatskog kao i drugih slovenskih jezika, a dijelom i na latinskom. Na drugom mjestu piše: „Ne vojska, već dobra vlada, narodno jedinstvo, briga u odnosima sa drugim narodima i izbor saveznika je prava snaga nacija.“ Križanić je posebno bio ogorčen na Njemce i pritužbama protiv njih posvetio je cijeli Odjeljak 21 njegovog djela pod naslovom „Oko tri opšte kuge

³¹ I. Golub, *Tri pisma i tri predgovora ili Juraj Križanić o svojoj misiji u Moskvi*. O tristotoj godišnjici smrti Jurja Križanića – 1683/1983. Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb, Zagreb, str.117

³² Ю. Крижанич, *Русское государство в половине XVII века: рукопись времен царя Алексея Михайловича, Разговоры об владательству*, стр. VI: „Сила не стоит тако въ широкости державы, ни въ твердости градовъ; но много паче въ добромъ законоставію. При лакомыхъ законахъ земля наилуча остаеть пуста и рѣткими жителями обсажена. При помѣркованыхъ законехъ и зла земля бываетъ людовна и народъ густъ“.

³³ V. Jagić, *navedeno djelo*, str. 277

kojima Njemci zaražavaju narode“.³⁴ Uz izvjesno prećerivanje, teško da postoji zločin za koji ih on ne optužuje. „Sramote koje se nama Slovencima nanose od drugih naroda, a posebno od Njemaca, nema ni broja ni kraja“.³⁵ Citirajući Križanića, i Volenberg ističe njegovu ogorčenost prema Njemcima (Germanima): „Posebno su Germani nanijeli mnogo zla Slavenima. Ni jedan narod pod suncem od pamtivijeka nije bio toliko zlostavljan i osramoćen od strane stranaca, kao što smo mi Slovenci od Njemaca“.³⁶ Bio je veoma kritičan i prema Poljacima, Grcima i još nekim hrišćanskim narodima.

Križanićeve kritike na račun stranaca ne smiju se tumačiti da je bio slovenski šovinista koji je u svom narodu vidio samo dobro. Naprotiv, sa još većom gorčinom osudio je nacionalne poroke svog naroda. Zamjerao je Križanić svojim sunarodnicima (u širem slovenskom smislu): njihovo neznanje, lijenost, glupost, prljavštinu i bezobrazluk. Posebno ga je šokiralo pijanstvo koje je uobičajeno u Rusiji u svim dobima. No, međutim, ništa nije moglo umanjiti njegovu ljubav prema „svom narodu“, a pod svojim narodom mislio je na sve Slovene. Nema sumnje da je Križanić vjerovao u etničko i kulturno jedinstvo slovenskog naroda. Njegova djela puna su rečenica poput ovih: „Rusi su jednog jezika i jednog naroda i porijeklom su sa ostalim Slovenima, od Poljaka, Dnjepra, Hrvata i ostalih...“. U tom smislu ilustrativan je primjer u Odjeljku 7 kada autor uvodi u „dijalog“ dva izmišljena sagovornika Borisa i Hrvoja. Boris će

³⁴ Ю. Крижанич, *Разговоры об владательству*, стр. 237–242.

³⁵ *Isto*, str. 237, („Нѣсть числа ни конца срамотамъ, коа са чинать намъ Словенцемъ отъ иныхъ народовъ, а наипаче отъ Нѣмцевъ“).

³⁶ В. Вальденберг, *navedeno djelo*, str. 184, („Въ особенности много зла причинилъ славяпамъ Нѣмцы. Ни едень народъ подъ сонцемъ изкони вѣковъ нѣсть былъ тако изобиженъ и осрамоченъ отъ инородниковъ, якоже мы Словенцы отъ Нѣмцевъ. Ни едень адда народъ ся нѣмасть паче бречь отъ инородническаго общенія, неже мы исты Словенцы“).

reći: „Mnogo puta, brate Hrvoje, razmišljam o prokletom taboru svega našeg Slovenskog naroda: u kome se (kao tegovi) ubrajaju šest naroda: Rusi, Lahi (Poljaci), Česi, Bugari, Srbi i Hrvati; i cijenim kako nam svi ljudi zamjeraju: jedni nas surovo vrijeđaju, drugi se s nama ponose, treći nas ujedaju i proždiru naše dobro pred našim očima, a što je od svega tužnije, grde nas, prekoravaju i napadaju i zovu nas Varvarima, pa nas, čak, postavljaju više u zvjerskom, nego u ljudskom broju“.³⁷

U svijetlu njegovog panslovenskog plana zaslužuje pažnju Križanićev opis seobe Slovena: „A kada je nastupila ponoć vremena i zrelost grijeha, da bi uništio Rimsko Carstvo, Bog je uzburkao razne narode, Gote, Vandale, Langobarde, Hune i nas Slovene, i dao im napasti... Rimsku državu. U to vrijeme ... naši preci su izašli iz Rusije na Dunav i proširili svoju vlast na bugarsku, srpsku i hrvatsku zemlju.... Drugi dio slovenskog naroda nastanio se oko njemačkog mora, u Pomeraniji, Poljskoj, Šleziji, Češkoj Moraviji. Ali zbog svoje velike nesreće i zbog odnosa sa Njemcima, oni su u sramotnom stanju pali pod vlast Njemaca i germanizovani su tako da sada nisu ni Sloveni ni Njemci.“³⁸

Dalje, na jednom mjestu *Razgovora o vladavini* Križanić se obraća caru Alekseju Mihailoviću, pa kaže: „Zato je zabrinuti pogled cijelog slavenskog naroda sada uperen samo u tebe, prepoštovani Vladaru. Budi ljubazan kao otac, čuvaj ga i učini

³⁷ Ю. Крижанич, *navedeno djelo*, str. 144. (Изъ многократъ, Хервою брата, думая объ окаяномъ стану всего народа нашего Словенского: въ коемъ (: якоже вѣси:) шестеро людство са считаеть: Русы, Лахи, Чехи, Болгары, Сербы и Хорваты; и разцѣнью: како смо мы постали на укореніе вѣмъ народомъ: изъ коихъ ины насъ люто обижаютъ: ины охоло згорджають: ины насъ извѣдаютъ и пожирають наше благо предъ очима нашими: а что есть отъ всего тужнѣе, ружать, укаряють и непапдаты насъ, и зовутъ насъ Барбарми, и паче въ скотовскомъ, неже въ чловѣческомъ числу насъ поставляютъ).

³⁸ Citirano prema navedenom djelu V. Valdenbergu, str. 337.

providnost da možeš okupiti raspršenu decu! ...Prekodunavski Sloveni (Bugari, Srbi i Hrvati) odavno su izgubili ne samo svoje kraljevstvo, nego i svu moć, i jezik, i razum, tako da ne razumiju što je čast ili sloboda i više ne misle o tome. Ne mogu sebi pomoći, ali je potrebna sila izvana da ih ponovo postavi na noge i vrati među narod. Ti, o caru, ako ne možeš u ovim teškim vremenima omogućiti njihovu pobjedu, niti obnoviti njihova drevna kraljevstva, ti možeš ispraviti slovenski jezik u knjigama i prosvjetliti i otvoriti duhovne oči tog naroda kroz mudre knjige tako da oni mogu upoznati čast i pomisli na njihovo ponovno oživljavanje“.³⁹

Povratak iz Sibira i pogibija pod zidinama Beča

Car Aleksej umro je 1676, a njegov sin Fjodor III⁴⁰ ga je pomilovao, pa se Križanić poslije 15 godina zatočeništva u Tobolsku vraća u Moskvu. Car traži od njega da nastavi rad u

³⁹ Ю. Крижанич, *Политика или разговоры о владетьстве*, I, odjeljak 51, str. 115 („Посему на тебя единого, высокочтимый Государь, теперь устремлены тревожные взоры всего славянского народа. Благоволи, как отец, попекись о нем и учини промысел, да соберешь рассеянных детей!... Задунайские славяне — Болгары, Сербы и Хорваты — уже давно сгубили не только свои государства, но всю силу свою, язык и самый разум, так что уже перестали понимать, что такое народная честь. Сами себе помочь они не в состоянии: им потребна помощь со стороны, дабы они смогли встать на ноги и войти в общество других народов. Если ты, Государь, в настоящее трудное для тебя самого время, не можешь оказать им помощи, то, по крайней мере, повели исправлять и очищать язык славянский в книгах, дабы добрыми книгами открывать славянам умные очи, да начнут, как мы сказали, сознавать свою честь и думать о возрождении“).

⁴⁰ Fjodor III. Aleksejevič (1661–1682), ruski car iz dinastije Romanov od 1676. godine.

Ministarstvu vanjskih poslova kao prevodilac sa slavenskog, grčkog, latinskog, talijanskog i njemačkog. Ali uprkos dobrim materijalnim ponudama, nije uspio da ga zadrži. U pismu iz oktobra 1676. Križanić nabraja što je sve učinio za Rusiju i što je još spreman u kratkom vremenu učiniti i moli cara za dozvolu da napušta Rusiju. Duhovno slomljen izgnanstvom u starosti, konačno je dobio dozvolu od Aleksejevog nasljednika Fjodora da napušta zemlju svojih nada, i to samo po hitnom zastupstvu stranih prijatelja u Moskvi. U oktobru 1677. godine ostarjeli sveštenik je napustio Moskvu i više se nije vratio. U Poljskoj, siromašan i bez prijatelja, u Vilniusu 1678. stupa u Dominikanski red, uzevši ime Augustin. Čekajući odobrenje za povratak u Rim, razočaran i neshvaćen zbog svega što je uradio za Rusiju i panslovenstvo, pridružio se Janu III Sobjeskome,⁴¹ kojemu je posvetio rukopisno djelo *Historia de Siberia*. Poginuo je kao njegov kapelan u borbi protiv Turaka prilikom opsade Beča 1683. godine. U aktima kapitula Poljske dominikanske provincije 22. IV. 1684. pominju se dominikanci koji su umrli nakon posljednjega kapitula 1681, među njima i „p(ater) f(rater) Augustinus Dalmata“, iz čega se vidi da je umro kao dominikanac.⁴² Krleža u vezi Križanićevog tragičnog kraja kaže:⁴³ „Po nekoj višoj sudbini, protiv koje se u svojoj knjizi *O Providnosti Gospodnjoj* toliko bunio, bilo mu je suđeno da svoju životnu liniju svrši upravo u tom fatalnom turskom grobu: u masi nepoznatih mrtvaca pokopan je pod Bečom, a smrt mu je zapisao holandski historik Witsen: „Monnik Krizanicz, die onder de

⁴¹ Jan III Sobjeski (1629–1696) bio je od 1674. do smrti kralj Poljske i veliki vojvoda Litve. Kao sjajni vojskovođa, najpoznatiji je po svojoj pobjedi nad Turcima 1683. u bici kod Beča. Zbog brojnih pobjeda u bitkama s Osmanskim carstvom, sami Turci su ga nazvali „Poljski lav“.

⁴² Križanić, Juraj, *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024)*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024.

⁴³ M. Krleža, *navedeni rad*, str. 59.

Poolsche benden in het beleg voor Weenen onlangs is gesneuveld“.⁴⁴

Kako s prvom zaključuje Jagić,⁴⁵ Križanić je morao biti čovjek krepkoga zdravlja koji je lako podnosio sve tegobe brojnih putovanja. Najprije iz rodne Hrvatske u Ljubljanu, Grac, Bolonju i Rim i nazad u Zagreb, Nedelišće i Varaždin. Ponovo u Rim, potom Beč i na sever do Varšave, Smolenska i Moskve. Zatim nazad u Beč, dalje u Carigrad i opet u Rim, a iz Rima i Mletaka preko Beča kroz Ugarsku i Lavov i južnom Rusijom do Nježina. Odatle u Putivalj i Moskvu, napokon iz Moskve kao prognanik u Tobolsk. Najzad, povratak u Moskvu, pa u Vilnius i u Beč đe je tragično skončao svoj burni život. Mada se, po nekim izvorima, na povratku iz prognanstva u Moskvu žalio na starost i slabost, da dobro ne čuje i ne vidi, ipak se 1682. kad su mu već bile 64 godine, hvalio da je krepak i lagan i da bi se usudio, čak pješke, poći do Rima. „Uza sve to, dodaje Jagić, zaslužuje nazvanje vrlo umna da ne kažem genijalna čovjeka, koji je svojim duševnim sposobnostima nadilazio znatno obične talente svojega vremena, a svoje mahne i nedostatke obilato ispostio tolikim patnjama, što su ga pratile gotovo kroz čitav život“.⁴⁶

Umjesto zaključka

Križanić se, dakle, smatra jednim od najranijih pristalica panslavenstva.⁴⁷ Njegova politička misao vodilja može se sažeti: Sloveni čine etničku porodicu koja je dijelom pod turskom silom, dijelom pod njemačkom vlašću, dijelom pod grčkim uticajem.

⁴⁴ „Monah Križanicz, koji je nedavno poginuo u poljskim trupama u opsadi Beča“.

⁴⁵ V. Jagić, *navedeno djelo*, str. 210.

⁴⁶ Isto, str. 212

⁴⁷ M. B. Petrovich, *Juraj Krizanic: A Precursor of Pan-Slavism (CA. 1618–83)*, The American Slavic and East European Review, Vol. 6, No. 3/4 (Dec. 1947) str. 75–92.

Rusija, iz koje su potekli ostali slovenski narodi, dužna je raditi na oslobođenju porobljene braće, tj. drugih slovenskih naroda. Ali ne stvaranjem jedne sveslovenske države sa suverenom u Moskvi, nego pomažući drugim narodima da se oslobode i dobiju domaće vladare. Dakle, pobornik je povezanosti Slovena na narodnom, kulturnom i vjerskom polju. Križanić je, zapravo, želio izlječenje raskola između Istoka i Zapada. Prema kompromisu koji zastupa, Istok bi priznao prevlast Rima, a Rim bi priznao raznolikost unutar Crkve. Time bi se riješio jedan od glavnih razloga razjedinjavanja Slovena koji su se tokom prethodnih historijskih procesa podijelili u hrišćanstvu na katolike, pravoslavce, pa i protestante. Tako bi Evropu činili Germani, Latini, Grci i Sloveni, svi pod jednom Crkvom, od kojih bi svaki narod bogoslužio na svoj način. „Kada neko shvati da je ova ideja potekla od sveštenika iz sedamnaestog veka, mora se odati dužno poštovanje njegovoj toleranciji“.⁴⁸

Ruski i ostali naučnici prepoznali su Križanića kao nešto više od preteče panslavizma. Proučavanje života ovog misionara pokazalo je da je on vjerovatno najučeniji čovjek u Rusiji 17. vijeka.⁴⁹ Istoričari su u njegovom spisu našli jedan od najboljih dostupnih izvora o tom periodu ruske istorije, jer je pisao sa svom erudicijom učenog zapadnog evropejca, a opet sa svom pronicljivošću i simpatijom Slovena. Iz tog razloga je čuveni ruski historičar V. O. Ključevski⁵⁰ smatrao: „Križaniću se može pripisati posebno i značajno mjesto među našim historijskim izvorima. Više od stotinu godina u našoj literaturi ne nalazimo ništa uporedivo sa zapažanjima i sudovima koje je on iznio“.⁵¹

⁴⁸ *Isto*, str. 88, („When one realizes that this idea came from a seventeenth-century priest, one must pay due homage to his tolerance“.)

⁴⁹ *Isto*, str. 75.

⁵⁰ Vasilij Osipovič Ključevski (Василий Осипович Ключевский, 1841–1911), istican kao jedan od tri najveća ruska historičara i pisac.

⁵¹ В. О. Ключевский, *Курс русской истории*, Москва, 1912), с. 328 („Крижаничу можно отвести особое, но видное место среди наших

Za njega prava domovina nije bila nikakva istorijski poznata država, već ujedinjeno slovenstvo, odnosno čisti politički san, koji lebdi neđe izvan istorije. Ujedinjenje potpuno razbijenih Slovena moralo se po njemu izvesti iz nekog političkog centra. Ali takav centar još nije postojao, nije se još stigao oblikovati i postati istorijska činjenica. Za neke nije bilo čak ni politička težnja, a za druge bauk, kao što je kasnije postao. I Križanić je osjetljivo riješio ovu zagonetku. On, Hrvat i katolik, kako ističe Ključevski, tražio je ovaj budući slovenski centar, ne u Beču, ne u Pragu, čak ni u Varšavi, nego u Moskvi, koja je po vjeri bila pravoslavna, a po mišljenju Evrope tatarska. Njegova djela, koja su ostala u posjedu ruskih careva, uticala su na vladajuće krugove Rusije i pomogla u pripremama za široke reforme, po uzoru na zapadnoevropske primjere, koje je Petar I Veliki kasnije sproveo. Krleža će reći: „U Bologni na Hrvatskom kolegiju zapalila se svjetlost u Jurju Križaniću i kroz četrdeset slijedećih godina, sve do njegove smrti pod bečkim bedemima, nije se više ugasila. Od prvih pubertetskih još emocija kod lektire Herbersteina i Possevina u Bologni, do onih dugih vjetrovitih zimskih noći u sibirskom progonstvu, to je sveslavensko kandilo svjetlucalo u Križanićevo srce i kod te je titrave svjetlosti prosanjao sve svoje konstrukcije, ispisao sve svoje folijante i prolistao mase knjiga, putujući sve dublje u prostore svoje fantazije i ganjajući se sve tragičnije za svojim vjetrenjačama u apstraktno“.⁵²

Istraživači svestranog stvaralaštva fra Juraja Križanića, (od čega je ovđe samo dotaknut jedan segment, a da ne govorimo o muzičkom stvaralaštvu⁵³), drže da su njegove ideje i danas žive

исторических источников: более ста лет не находим в нашей литературе ничего подобного наблюдениям и суждениям, им высказанным“).

⁵² M. Krleža, *navedeni rad*, str. 56.

⁵³ Samo na području muzičke teorije Križanić je napisao nekoliko djela: *Muzički pokušaji* (Asserta musicalia, 1656), *Nova muzička otkrića* (Nova inventa musica) i *Nove tablice koje daju uvid u muziku* (Tabulae novae,

u svijetlu svih svjetskih sukoba i sporova. Poznati hrvatski teolog i historičar kulture, Ivan Golub (1930–2018) primjećuje da je Križanić bio „izvođač bez publike, virtuoz bez koncertne dvorane, propovjednik bez zajednice, zastupnik napretka kojemu se niko nije priključio“. Dodaje da ima nečega tragičnoga u tome kako u osami proгона izvire tolika inteligencija i opšte obrazovanje, tolika inicijativa i originalnost, a da govorena ili pisana riječ nije našla slušaoca, ni čitaoca, kao ni sudionika ni razumijevanja. Vrednujući Križanića u njegovom vlastitom vremenu, i Krleža ukazuje na velike raskorake između tadašnjeg duhovnog nivoa evropskoga Zapada i hrvatske ranonovovjekovne kulture, koje dovodi u vezu s perifernim kulturno-geografskim položajem hrvatskih zemalja i njihovom izloženošću stalnim ratnim opasnostima. Krleža zaključuje da je Križanić „proživio svoj život usred neprekidnog krvoprolića, požara i kriminala“. „Razdrtu Hrvatsku“ Krleža smatra osnovnom inspiracijom Križanićevih moskovskih planova i akcija, koje tumači kao dio pokušaja da se kulturnim, vjerskim i političkim ujedinjenjem slavenskoga svijeta stvore uvjeti za realizaciju hrvatskih interesa: s idejom jezičkog identiteta i jedinstva crkvenog, on (Križanić) je mislio, da je otkrio onu Arhimedovu točku, s koje je mogao da podigne Hrvatsku iz tursko-protestantskog kaosa u jednu zlatnu idilu apstraktne Moskovije“. Krleža je nadvremensku dimenziju Križanićevog djelovanja vidio, s jedne strane, u njegovom odricanju od hrvatstva u korist slavenstva, čime bi Križanić bio svojevrsna anticipacija iliraca, Račkoga i Štrosmajera. Za njega se čitava vjerska borba njegovog vremena mogla sažeti u borbu za prevlast između Prvog Rima Latina i Drugog Rima Grka.

exhibentes musicam), oboje 1657, letak *Novi instrument za skladanje pjesama s čudesnom lakoćom* (Novum instrumentum ad cantus mira Facility componendos, 1658) te poglavlje O muzici (De musica) u *Razgovorima ob vladateljstvu*.

Ponudio je i odgovor kakav stav u ovoj borbi treba da zauzme Moskva kao Treći Rim. Križanićev odgovor je bio razborit i ekumenistički u mjeri u kojoj je bio jednako nekatolički kao i nepravoslavan.

Mnogi njegovi biografi cijene da, ako je Križanić bio Augustinov nasljednik u filozofiji, da je bio Aristotelovo dijete u politici. Povodom 300-te godišnjice njegove smrti 1983. u vrijeme blokovske podjele svijeta, održana su tri naučna njemu posvećena skupa i to u Zagrebu (sa Svečanom Akademijom u Ribniku), Kijevu i Njujorku, sa akademikima iz svih strana svijeta.

Da završimo ovaj osvrt na fra Juraja Križanića Krležinim riječima kojima precizno karakteriše njegov život i djelo: „Njemu je bilo suđeno da četrdeset godina sanja, misli i propovijeda svoje idealne snove o ‘našem narodu’, a da ipak bude u slavenskoj Rusiji kao rimski špijun, latinska uhoda i probisvijet izgnan u Sibir, dok će ga na latinskoj strani petnaest godina kasnije zatvoriti u dominikance, premda je pod rimskom zastavom hodao u cezaropapističkom oklopu čitavoga života, u lojalnom i kratkovidnom, ali intelektualno poštenom naporu da pomiri u sebi Rim i Slavenstvo“.⁵⁴

⁵⁴ M. Krleža, *navedeni rad*, str. 58.

KULTURNA BAŠTINA DOBROTE

Ljubica Krivokapić

Dobrota is known for its baroque palaces from the 17th and 18th centuries, churches of St. Matthew and St. Eustacia, and for many important figures from maritime, literature, science and art. It is evident that there is a lack of space for the permanent display of the existing collections. The renovation of cultural buildings and construction of new museum would contribute immensely to the preservation and presentation of the rich heritage of Dobrota and change the arguably scarce cultural offer.

„Kultura se stvara laganim procesom vremena, mučnim naporima odabranih pojedinaca i onih društvenih grupa i slojeva, koji su po svom zanimanju i po drugim socijalnim i vremenskim okolnostima kaono predodređeni, da joj budu nosioci.

Tako se kroz duge vjekove izgrađivala i kultura Boke Kotorske. Odabrani su joj ljudi, ljudi talenta i akcije, davali poticaja, a pomorac je postao i kod kuće i vani njezin najznačajniji predstavnik.

Otisnut na more, jer mu je za leđima skoro neprohodan krš, on je pribrao kao marna pčelica kulturne motive u prekomorskih naroda. Sabrao je i veliko bogatstvo, da od svoga doma i kraja učini zaklon mira i ukusa, napretka i blagostanja.“¹

¹ Butorac, P., 2016, Tripundansko kolo, *Kotorski i dubrovački biskup Pavo Butorac – život i djelo: zbornik radova okruglog stola održanog u lipnju 2016. u Kotoru*, str. 133.

Odabrala sam da počnem svoje izlaganje Butorčevim riječima o kulturi Boke, koja se takođe ogleda i u istoriji Dobrote, njenog sastavnog dijela. One zaista odlično sumiraju suštinu Dobrote, dugačak put u stvaranju njene vizure i kulture, etičkih i estetskih vrijednosti. Istorija ovog malog naselja u neposrednoj blizini starogradskog jezgra Kotora veoma je bogata. Iz Dobrote potiču mnoge ličnosti koje su ostvarile značajne podvige ne samo u svom mjestu, već i širom svijeta. Događaji koji su se odigrali u Dobroti nisu bili važni samo za nju već i mnogo šire.

Vizura Dobrote je poznata po nizu baroknih palata izgrađenih od strane bogatih pomorskih kapetana tokom 17. i 18. vijeka, kao i po baroknim crkvama Sv. Matije i Sv. Eustahija. A pored poznatih pomoraca, Dobrota je dala i istaknute ličnosti iz književnosti, nauke, umjetnosti i teologije. Bez njihovih doprinosa, kulturna baština ovog naselja bila bi nepotpuna i često zaboravljena.²

Nedavno otvaranje izložbe „Obitelj Radimir: doprinos članova obitelji pomorstvu Dobrote i Boke Kotorske“ u porodičnoj kapeli Sv. Mihovila u Dobroti natjeralo nas je još jednom na razmišljanje o baštini i kulturnom životu Dobrote. Gospodin Zoran Radimir i njegov brat Vijeko obnovili su porodičnu kapelu 2008. g. i godinama koje su uslijedile u njoj se izlaže zbirka porodice Radimir koja je 2017. g. dobila status Pokretnog kulturnog dobra od lokalnog i nacionalnog značaja. Svi predmeti zbirke su nasljeđe uže i šire obitelji Radimir i kao takvi predstavljaju kulturno nasljeđe ovoga kraja. Prvi put je zbirka prikazana javnosti 2008. g. u Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru. Kasnije je izlagana uvijek u djelovima i sa raznom tematikom u Kotoru, Budvi, Perastu, Tivtu i Polimskom muzeju. Zbirka se sastoji iz različitih podzbirki: narodna nošnja,

² Priloge u istraživanju prošlosti Dobrote u svojim radovima i knjigama dali su: don Anton Milošević, dr Miloš Milošević, dr Anton Dabinović, biskup Pavao Butorac, don Gracija Ivanović, don Niko Luković, kap. Đurko Radimir, prof. dr Milenko Pasinović, Antun-Tonko Tomić.

dobrotska čipka, portreti ljudi i jedrenjaka, porodični arhiv i biblioteka, filatelija, numizmatika, etnografski predmeti i sl. Ona broji preko 500 predmeta i čuva se u tri objekta u Dobroti, dvije kuće i kapeli Sv. Mihovila koje su i same zaštićena kulturna dobra.³ Na žalost, zbirka nema svoj stalni prostor za izlaganje i nedovoljno je valorizovana. Ona se djelimično izlaže svakog ljeta u porodičnoj kapeli uz podršku Opštine Kotor i raznih sponzora. Ipak, ovo je jedina mogućnost da se u Dobroti zaviri u svijet starih palata i njihovih žitelja.

Dobrota je naselje koje ne zauzima veliki prostor po dužini svoje obale, ali koje se ubrzano razvija i multiplicira broj svog stanovništva. Danas Dobrota broji oko 9000 stanovnika. Pored stanovnika, ona se može smatrati i vikend naseljem, s obzirom da skoro svaka treća stambena jedinica služi za rentiranje. Tako se u toku sezone, koja sve duže traje, u Dobrotu sjati velika količina naroda. Pored uživanja u blagodatima mora i ponudi kafića i restorana, kulturna ponuda Dobrote je skoro ravna nuli. Od sveg njenog bogatstva i istorije ne može se vidjeti ništa osim fasada starih građevina, čija su vrata posjetiocima čvrsto zaključana.

Podsjetimo se šta to sve Dobrota ima od istorijskih, kulturnih i umjetničkih vrijednosti. U Dobroti se nalazi deset rimokatoličkih crkava: Sv. Matej iz XVII v., Sv. Eustahije iz XVIII v., Sv. Petar iz XVIII v, Sv. Ivan gornji iz XVI v., Sv. Ivan donji iz XVIII v., Sv. Ilija iz X do XII v., Svi sveti iz XV v., Sv. Križ (ostaci) iz XV v., Sv. Mihovil iz XVIII v., Gospa od Milosrđa iz XV v. i 11 palata: Dabinović (Kokotova kula) iz XVIII v., dvije palate Ivanovića iz XVIII vijeka, Radimir (Krivi palac) iz XVIII v., Tripković iz XVIII v., palata Kamenarović, tri palate Radoničić iz XVIII i XIX v., Milošević (Veliki palac) iz XIX v., kuća Ivanović-Tripković (Zgrada centralne komisije) i

³ Radimir, Z. A., 2024. Obitelj Radimir: doprinos članova obitelji pomorstvu Dobrote i Boke Kotorske: izložba: Dobrota Crkva Sv. Mihovila jun – septembar 2024, str. 3.

novosagrađena pravoslavna crkva Sv. Vasilija Ostroškog.⁴ Važno je spomenuti i da Dobrota ima Pomorsku biblioteku, „Slavjansku čitaonicu“, Fakultet za pomorstvo, Gimnaziju i Srednju pomorsku školu kao i više drugih smjerova srednjoškolskog obrazovanja.

Od čitavog ovog spiska, biram da naglasim neke od najznačajnijih činilaca kulture Dobrote.

Počnimo od crkve Svetog Eustahija, koja se prvi put pominje u XIV vijeku, a današnji izgled crkve se vezuje za XVIII vijek. Crkva je građena priložima bratstava: Dabinovića, Ivanovića, Tripkovića, Radimira i Kosovića, ali i manjim priložima pojedina. Završena je 1772. godine, a građena je u baroknom stilu kao jednobrodna građevina. Crkva je ukrašena sa sedam mramornih oltara, od kojih je glavni izrađen od sedam vrsta mramora, dar svih bratstava. Ostali oltari su pokloni bratstava koja su učestvovala u gradnji crkve. U ovoj crkvi nalazi se kulturno dobro Zbirka župske crkve Svetog Eustahija. Zbirka obuhvata raznovrsne umjetničke predmete nastale u periodu XVI – XX vijeka. Predmete su izradili domaći i strani umjetnici među kojima su pripadnici škole Veroneze, Ivan Soliman, Jozo Kljaković, Petar Kosović, Potenca i Marko Gregović.⁵ U zbirci se ističe dobrotska čipka koja danas broji preko 100 komada od kojih je zaštićeno 54, a izrađivale su je dobrotске žene i djevojke vjekovima. Tehnika izrade dobrotске čipke je valorizovana kao nematerijalna kulturna baština Crne Gore. Ona ima i umjetničke i etnološke osobenosti i svedoči o tehnološkom razvoju ručnih radinosti na prostoru Boke.

Crkva Sv. Mateja u Dobroti, matična od XVIII vijeka, postoji na mjestu starije crkve iz XIII vijeka. Današnji oblik s tri kapele

⁴ Tomić, A., 2009, *Dobrota: povijesnica bokeljskog pomorstva: pomorska i kulturna povijest Dobrote XVI–XX st.*, Kotor: Hrvatsko građansko društvo Crne Gore, str. 191.

⁵ <https://www.kotorskabiskupija.me/dobrota-sv-eustahije/> (pristupljeno 05. 07. 2024)

i dvije kupole dobila je nakon zemljotresa 1667. godine. Glavni brod je podignut 1670. godine, a proširenja s kapelama su nastala poslije 1770. godine. Glavne mecene crkve su kapetani Pavo Đurov Kamenarović i Anton Božov Radimir. Kamenarović je dao sredstva za prezbiterialni prostor, oltare, slike i zvonik, dok je Radimir finansirao kapelu Sv. Antuna i donirao mramorni oltar i relikvijar.

Najdragocjenija slika je „Dobrotska Bogorodica“ Đovanija Belinija iz XV vijeka. Ostale značajne slike uključuju „platno Sv. Nikole“ Pjetra Trantonia Novelija, „Skidanje s Krsta“ kritsko-mletačke škole, oltarsku palu „Uznesenja Marijina“ i „Ecce homo“ na kamenoj ploči.

Od skulptura, važan je reljef Đovanija Bonace iz XVIII vijeka i kipovi Svete Obitelji u kararskom mermeru. Crkva posjeduje bogatu kolekciju srebrnih predmeta iz XVIII vijeka, uključujući krstove, kandila, kadionice, svijećnjake i dobrotsku čipku.⁶

Činjenica da su crkva Sv. Mateja i crkva Sv. Eustahija podignute i darovane učešćem mnogih bratstava i pojedinaca Dobrote, svjedočanstvo je o bogatstvu, kulturi i hrišćanskoj vjeri ovog pomorskog kraja. Iako sakralna zdanja, one imaju bogate riznice i zbirke umjetnina, te je zaista velika šteta da su stalno zatvorene (osim u vrijeme obavljanja svojih primarnih namjena). Ni u toku godine, ni uz toku sezone, zainteresovani ne mogu ući i upoznati se sa ovim crkvama i njihovim blagom. Smatram da se može pronaći način da se riznice uredi i da se zaposle osobe koje će voditi računa o posjetiocima, naplati ulaza i sl. Na ovaj način bi se zbirke dodatno valorizovale i bile bi dostupne svima, što bi opet oplemenilo kulturnu ponudu u Dobroti.

Tokom XVII i XVIII vijeka razvija se karakterističan tip bokeljske barokne palate u naseljima Perast, Prčanj i Dobrota, koja u tom periodu stiču status opštine, a u gradu su se gradile

⁶ <https://www.kotorskabiskupija.me/dobrota-sv-matej/> (pristupljeno 05. 07. 2024)

gradske plemićke palate. Palata je predstavljala dom za jednu porodicu, pretežno je imala tri etaže, koje su uključivale prostorije za reprezentaciju i za individualno stanovanje. Pročelje palate je bilo strogo simetrično sa specifičnom posljednjom etažom u vidu proširene vidionice – belvedera. Za gradnju palata se upotrebljavao najkvalitetniji materijal, zidane su od lokalnog krečnjaka a svi elementi drugostepene plastike su izrađivani od korčulanskog kamena, koji je dovožen morskim putem iz čuvenih kamenoloma na otoku Vrniku, kraj Korčule. Unutrašnja organizacija palate je bila prilagođena potrebama i odražavala je način života i kulturu stanovništva. Prvi sprat je bio reprezentativan i služio je za prijem gostiju svakodnevno ili o većim proslavama. Sastojao se iz veće centralne prostorije i još po dvije koje je okružuju sa strana. Prizemlje se koristilo kao spremište za kućne ili privredne potrebe, a na višim etažama su se nalazile rezidencijalne prostorije. Vrt je bio neizostavni spoljašnji dio palate. Palate su često nastajale zajedničkim djelovanjem vlasnika i graditelja, a za neke se zna ili se sa dosta razloga može pretpostaviti, da su projektovane od strane arhitekata, poput palata Pima i Grgurina u Kotoru, Bujović i Smekja u Perastu, Dabinović i Tripković u Dobroti. Arhitekti su bili mletačkog porijekla ili iz obližnjih trgovačkih i kulturnih centara Dalmacije s kojima je Boka imala jake veze. Barokni stil ovih palata je skroman, a ogleda se u raščlanjenosti fasade, u naglašavanju središnje osovine s portalom, glavnim prozorima i vidionicom, u pojavi dugih balkona sa kamenom balustradom, u raskošnoj i bogatoj plastičnoj ornamentici, okvirima od voluta i kartuša, obliku prozora, sklonosti gomilanja ukrasa.⁷

Opisivanje svake palate posebno kao i njenih graditelja i žitelja, mogla bi biti tema za sebe, pa i posebna publikacija. Ipak,

⁷ Opširnije o palata Dobrote u Tomić, A., nav. djelo; Kapetanović, A., Rajić, T. i Gligorić, B., 2008, *Palate Boke Kotorske*, Kotor: EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj.

ovdje želim da naglasim da su njihove izrazite kulturno-istorijske, umjetničke i arhitektonske vrijednosti baza kulturne baštine ovog kraja. Ti reprezentativni objekti tihi su svjedoci stepena društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja i govore o kulturi stanovanja i stilu života čitave jedne sredine. Na žalost, ovi objekti nijesu još uvijek u dovoljnoj mjeri prezentovani i valorizovani. Istraživanje i podaci o pojedinim palatama postoje, ali su najčešće dostupni samo stručnoj javnosti. U kulturnoj i turističkoj ponudi grada, one igraju samo sporednu ulogu, budući dekorativnim kulisama zaliva. Od svih navedenih palata, mnoge su prodate i preuređene mahom u turističke kapacitete, dok je npr. u jednu od palata Radoničić smješten Institut za biologiju mora, a u kuću „Vida Lušina“ Pomorska biblioteka.

Bilo bi efektno kada bi jedna napuštena i ruinirana palata poput „Kokotove kule“ u Dobroti bila rekonstruisana i preuređena u mali muzej gdje bi se izložile zbirke etnografskih predmeta, umjetničkih, primjenjene umjetnosti i rukotvorina, ukratko rečeno, svih onih predmeta koji su u jednoj palati postojali i bili korišćeni. Jedna ovakva institucija kulture bi donijela valorizaciju duhu jedne epohe u Dobroti. Naravno, to je samo jedan od načina.

„Slavjanska čitaonica“ u Dobroti, još jedno je kulturno mjesto. Osnovana je 1862. g. prvobitno u kući do stepeništa koja vode u crkvu Sv. Eustahija u Dobroti, a kasnije preseljena u zgradu neposredno uz crkvu Sv. Mateja 1902. godine, a zalaganjem Mata Krstova Radimira, predsjednika „Slavjanske čitaonice“ i kapetana Pava Vidova Radimira, uz materijalnu pomoć gospođe Karoline Dabčević, rođene Marović, podignuta je zgrada, danas poznata kao Dom kulture. Statutom, u prvom članu je zapisano da je osnovna djelatnost proučavanje pomorstva i trgovine, zaštita narodnih običaja, muzike i kulture na nacionalnom jeziku. I upravo zbog njegovanja nematerijalne kulturne baštine Dobročana, prije svega, ovaj objekat je ispunio uslove da bude proglašen i kao

„kulturno i znamenito mjesto“. „Slavjanska čitaonica“ je i spomen obilježje onima koji su ga spasili od neprijatelja u Narodnooslobodilačkom ratu.

U vrijeme osnivanja „Slavjanske čitaonice“ Dobrota je brojala oko 1.000 stanovnika. Njenu ekonomsku moć predstavljalo je 50 brodova, a intelektualnu 86 pomorskih kapetana, pjesnici, umjetnici, pisci, naučnici, sveštenici. Bila je razvijena svijest o potrebi institucije koja će čuvati kulturu i običaje svoje sredine.

Danas, kada očekujemo privođenje radova na obnovi ovog Doma kulture kraju, imamo puno pravo da se nadamo da će u njemu biti mjesta makar i za mali izložbeni prostor, koji će biti otvoren za posjetioce, i gdje bi se mogla postaviti jedna izložba koja bi prezentovala baštinu Dobrote. Tako bi se ispunila jedna od prvobitnih namjena.

Kompletna priobalna pojas opštine Kotor je sam po sebi privlačan za turiste, a i najgušće naseljen. Sama konfiguracija terena, brojni značajni objekti, nastajali vjekovima kao svjedok bogatstva pomorskog grada, čine obalu Kotora privlačnom i atraktivnom, a samim tim pogodnom za razna kulturna dešavanja i okupljanja. Većina kotorskih naselja je prepoznala potencijal i potrebu kulture u svom kraju i pronašli su način i prostor za organizaciju raznih kulturnih dešavanja poput izložbi, koncerata, promocija knjiga, tradicionalnih fešti na otvorenom. Dobrota je, s druge strane, kao naselje najbliže Starom gradu, sve svoje kulturne institucije ostavila u njemu i postala jedno rezidencijalno i vikend naselje.

Ako bismo razmišljali na način da imamo sve uslove i nemamo pravnih i materijalnih peripetija, mogli bismo da pričamo o jednom muzeju u Dobroti, koji bi bio kompletno novoizgrađeni objekat, projektovan prema svim zahtjevima i principima struke. Muzej Dobrote bi trebalo da bude zavičajnog tipa i da sadrži nekoliko zbirki, koje bi pokrivale sve ono što dokumentuje prošlost ovog prostora. Tu bi bile poželjne etnografska zbirka,

pomorsko-tehnička zbirka, istorijsko-umjetnička zbirka, zbirka predmeta primjenjene umjetnosti i starih zanata, numizmatička zbirka, zbirka starog oružja, uniformi, medalja.

Muzeji igraju ključnu ulogu i u zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa kroz očuvanje, zaštitu i prezentaciju muzejskog materijala povezanog s praksama, obredima i ritualima. Edukativne aktivnosti za sve generacije, poput radionica, pomažu u podizanju svijesti o važnosti ove baštine. Za učinkovitu zaštitu, nužna je saradnja muzeja s relevantnim institucijama i lokalnom zajednicom koja održava te tradicije. Muzeji takođe nastoje povezati muzejski materijal sa živom praksom i mogu pomoći u revitalizaciji zaboravljenih tradicija. Tako bi trebalo naglasiti i neke posebnosti Dobrote kao što su: dobrotska nošnja, dobrotška torta, dobrotška čipka, dobrotško kolo i druge običaje. Neke od njih su prepoznate i zaštićene kao nematerijalno nasljeđe, poput čipke i torte. Jedna specifičnost Dobrotške baštine je i vjekovima njegovana navika i kulturna potreba da se u stihu izražavaju razni događaji iz života. U Dobroti je postojao pravi literarni život i u salonima se čitala i komentarisala strana i naročito dubrovačka književnost i pod uticajem društvene mode domaći pjesnici slavili su „gospođu svog srca“ galantnom frazeologijom trubadurske pjesme.⁸ „Ove pjesme su dokument da su dobrotški pomorci još tada pratili europske i svjetske trendove te da su u svome narodnom stvaralaštvu hvatali korak s tadašnjim modernim europskim tendencijama. Dok se u Kotoru govorilo talijanskim jezikom, u Dobroti se govorilo na čistome narodnom jeziku.“⁹

Muzejske zbirke igraju ključnu ulogu u razvijanju svijesti i edukaciji o prošlim vremenima. UNESCO-ova Univerzalna

⁸ Milošević, M., 1987, *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, Titograd.

⁹ Duh stare Dobrote : promocija publikacije *Dobrotške pjesmarice* autorice Aleksandre Tomović održana u prepunoj dvorani kina „Boka“, Bajo Jasmina, *Hrvatski glasnik: glasilo Hrvata Crne Gore* (God. 15, br. 151–152, 2017, str. 38–40).

deklaracija o kulturnoj raznolikosti naglašava važnost očuvanja kulturnog nasljeđa kao temelja za kreativnost i dijalog između kultura. Edukacija i podizanje svijesti o značaju muzejskih predmeta i kulturnih dobara su ključni, posebno za mlade, koji su budući čuvari kulturnog nasljeđa.

Kotoru i Boki ključni resurs održivog razvoja predstavljaju kultura i nasljeđe i nikada nije dovoljno naglašavati činjenicu da se za prosperitet i planiranje budućnosti moramo okrenuti prošlosti i njenoj valorizaciji. Stoga se nadamo da će u bliskoj budućnosti i Dobrota ići ovim putem i da će se ne samo institucije nego i stanovnici zainteresovati i angažovati u oživljavanju kulturnog života.

Bibliografija:

- Tomić, A., 2009, *Dobrota: povijesnica bokeljskog pomorstva: pomorska i kulturna povijest Dobrote XVI–XX st*, Kotor: Hrvatsko građansko društvo Crne Gore.
- M. Gušić, Bijeli tekstil u crkvi Sv. Stasija u Dobroti – Boka Kotorska, *Glasnik Cetinjskih muzeja XIII*, Cetinje, 1980.
- S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu*, Beograd 2006.
- *Zagovori Svetom Tripunu, Blago Kotorske biskupije*, urednik dr. Radoslav Tomić, Zagreb, 2009.
- *Kotorski i dubrovački biskup Pavo Butorac – život i djelo: zbornik radova okruglog stola održanog u lipnju 2016. u Kotoru*, Kotor; Dubrovnik; Rijeka: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore; Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“ – Područni centar; Hrvatska bratovština „Bokeljska mornarica 809“.
- Agenda 21 for culture, adopted 8 May 2004, *Culture 21*, edited 31 January 2008.
- Kapetanović, A., Rajić, T. i Gligorić, B., 2008, *Palate Boke Kotorske*, Kotor: EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj.
- Милошевић, А., 1934, Dobrota i njene znamenitosti I, *Nova Evropa*, 27(4/5), str. 133–138.
- Ivanović, G., 1934, Dobrota i njene znamenitosti II, *Nova Evropa*, 27(4/5), str. 138–142.
- Radimir Z. A. ,2024, Obitelj Radimir: doprinos članova obitelji pomorstvu Dobrote i Boke Kotorske, *Izložba: Dobrota Crkva Sv. Mihovila* jun – septembar 2024.

- Duh stare Dobrote : promocija publikacije *Dobrotske pjesmarice* autorice Aleksandre Tomović održana u prepunoj dvorani kina „Boka“, Bajo Jasmina, *Hrvatski glasnik: glasilo Hrvata Crne Gore* (God. 15, br. 151–152, 2017, str. 38–40).

- <https://www.kotorskabiskupija.me/>

ODBRANA CRNOGORSKIH PRIMORSKIH GRADOVA U XVII VIJEKU OD OSMANSKOG CARSTVA

Jovan Đuranović

The conquest aspirations of the Ottoman Empire towards the Balkans increased after the capture of Constantinople in 1453 and the fall of the Byzantine Empire. Two years after this great historical event, in 1455 Serbia fell under the Ottoman rule. Relying on the help of Republic of Venice, Zeta (Montenegro) continued to fight for the preservation of independence. The constant struggle with the powerful Ottoman Empire continued in the following centuries, which provided Montenegro with a high degree of autonomy and independence, as stated in the contracts of 1661 and 1663 between the Venetian and Montenegrin government composed of the General Assembly of Montenegro, the elders and Wladika. Thus, the centuries-long struggle of the Montenegrin people protected Montenegrin coastal towns from Ottoman attacks and conquests.

Invazija Osmanskog carstva na Balkan u XIV i XV vijeku

Proces osvajanja balkanskih zemalja od strane Osmanskog carstva krenuo je krajem XIV vijeka, nakon poraza srpske vojske od strane osmanske vojske u bici na Marici 26. septembra 1371. godine u kojoj su poginuli kralj Vukašin i despot Uglješa.

Nakon pobjede osmanske vojske u Maričkoj bici nad srpskom vojskom i pogibije srpskih velikaša, osvajачka ekspanzija

Osmanskog carstva nastavlja se na Balkanu, prema Srbiji i Zeti. U to doba zetskom državom vladali su Balšići. Naime, još 1356. godine zetski vlastelin Žarko odmetnuo se od srpskog cara, čije je carstvo, uzgred rečeno, trajalo svega osam godina. Odmah nakon ovog događaja, u Zeti je osnažila vlastelinska porodica Balšića koja je postala stvarni gospodar Zete. Balšići su vladali samostalno zetskom državom od 1360. do 1421. godine u kojem periodu su vodili borbu protiv Osmanske imperije i drugih neprijatelja koji su ugrožavali njihovu teritoriju. U doba vladavine dinastije Balšića, Zeta kao nasljednica dukljanske države Vojislavljevića, bila je moćna balkanska država, koja je obuhvatala uglavnom njene istorijske teritorije. Do promjene naziva nekadašnje teritorije dukljanske države u ime Zeta, došlo je zbog namjere Nemanjića da na svaki način pokušaju utrijeti trag dukljanskoj državnoj tradiciji. Zeta je, u doba dinastije Balšića, obuhvatala prostor od Boke Kotorske do rijeke Bojane i Drima i od Ostroga do Podgorice i Skadarskog jezera. Naime, države Zeta u doba Balšića obuhvatala je ravničarski dio oko rijeke Bojane i mora sa gradovima Dukljom (nasljednica Podgorica), Budvom, Barom, Ulcinjem, Drivastom, Skadrom i Lješom. Balšići su uspostavljali vlast i nad Trebinjem, Dračevicom, Konavlima, Peći, takođe i Dračom, Beratom i Valonom kojima je kratko vladao Balša II kada 1385. godine dobija titulu „*duka drački*“. Sredinom septembra 1385. godine turska vojska prodire duboko u teritoriju Albanije. Balša II slabo procjenjujući snagu neprijatelja, sa malo svoje vojske, ne čekajući pomoć mletačke republike, sudara se sa jakim turskim snagama na Saurskom polju u blizini Berata đe u boju doživljava poraz, i sam gine.¹

Bitku na Saurskom polju 18. 09. 1385. godine i pogibiju zetskog vladara Balše II u jugoslovenskoj historiografiji zasje-

¹ Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, str. 7–20. i 44; Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 21–25.

nila je Kosovska bitka koja se desila četiri godine kasnije, 28. juna 1389. godine, u kojoj je poginuo srpski vladar, knez Lazar Hrebeljanović. No, ovaj poraz zetske, odnosno crnogorske vojske nije imao tako tragične posljedice kao poraz srpske vjске na Kosovu, jer je dinastija Balšića nastavila da vlada do 1421. godine, a poslije nje dinastija Crnojevića do 1499. godine.

Još krajem 14. vijeka u doba vladavine zetske tj. crnogorske dinastije Balšića, na političkoj sceni javlja se moćna vlastelinska porodica Crnojević, koja će već u prvoj deceniji 15. vijeka postati jedna od najsnažnijih zetskih porodica. Rodonačelnikom dinastije Crnojevića smatra se Stefan Đurađev, koji nije htio da prizna srpskog despota Đurađa Brankovića, već je vladao Crnom Gorom od 1423. do 1465. godine. Stefan je bio oženjen Marom, kćerkom Ivana Kastriota. U vrijeme vladavine Crnojevića, odnosno u vrijeme vladavine Stefana Crnojevića, ustaljuje se novo ime njihove države, Crna Gora.²

Moćna osmanska imperija 1453. godine poslije dva mjeseca opsade zauzima Carigrad (Konstantinopolj) i time je okončano postojanje Vizantijskog carstva. Nakon ovog događaja Carigrad je postao osmanska prijestonica. Nesporo je da nakon ovog istorijskog događaja Osmansko carstvo zauzima centralno mjesto u Evropi. Dvije godine nakon zauzimanja Carigrada, Osmanlije su 1455. godine zauzele Smederevo kao posljednje uporište srpske despotovine, poslije kojeg događaja je čitava Srbija potpala pod apsolutnu Osmansku vlast.³

² Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, str. 7, 9, 21, 38; Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 37; Vladika Vasilije, *Istorija i književnost*, „Obod“, Cetinje 1996. str. 47.

³ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID Podgorica 1995, str. 44.

Borbe Zete u odbrani od Osmanskog carstva u XIV i XV vijeku

Ni Zeta, odnosno Crna Gora, nije bila zaobiđena od Osmanske invazije u XIV vijeku. Dana 18. septembra 1385. godine, kao što smo rekli, poginuo je gospodar Zete, Balša II u borbi sa neuporedivo jačim turskim snagama na Saurskom polju kod Berata. To se desilo četiri godine prije nego što je gospodar srpske zemlje, Lazar Hrebeljanović poginuo na Kosovu 1389. godine.⁴ Ovaj važni istorijski događaj u kome gine gospodar Zete, decenijama unazad od strane naših istoričara biva zasijenjen Kosovskim bojem i pogibijom kneza Lazara iako se radi o gospodaru druge države.

Slavna dinastija Crnojevića stalnom borbom pokušava da sačuva nezavisnost svoje države. Rodonačelnok dinastije Crnojević, Stefan Đurađev, uz pomoć Mlečana i uspostavljenog prijateljstva sa Skender-begom uspio je da ojača Gornju Zetu, dok su Osmanlije zauzele istočni dio Zete. Međutim, Stefan nije imao naspram sebe samo osmanske osvajače, već i srpskog despota Đurđa Brankovića, koji je pretendovao na zetski prijesto. Stefan Crnojević je 1452. godine ratovao i pobijedio snage srpskog despota. Istjerao je despotovu vojsku iz Podgorice, zagospodario Donjom i Gornjom Zetom i tako potvrdio temelje današnje Crne Gore. Stefana je zamijenio njegov sin Ivan Crnojević (1465–1490) krupna istorijska ličnost Crne Gore.⁵

Ivan Crnojević pokušava da vodi samostalnu politiku, ali u uslovima osmanske invazije morao se oslanjati na Mletačku Republiku od koje je dobijao i novčanu pomoć. Prvi pokušaj

⁴ Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 23; Miroslav Ćosović, „Na današnji dan prije 630 godina na Saurskom polju poginuo Balša II“, *Analitika*, 18. septembra 2015.

⁵ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID Podgorica 1995, str. 44; B. Šekularac, *Crna Gora u doba Crnojevića*, str. 40.

zauzimanja Skadara 1474. godine koji se nalazio pod mletačkom upravom, od strane osmanske vojske, zahvaljujući Ivanu Crnojevića nije uspio. Ivan Crnojević je sa oko 8.000 crnogorskih vojnika uspio da odbije osmanski napad od oko 12.000 vojnika. Međutim, u drugom pokušaju, nakon pet godina, osmanske snage su 1479. godine zauzele Skadar.⁶

Odmah u početku svoje vladavine Đurađ Crnojević je nabavio u Mlecima štampariju (vjerovatno između 1490. i 1492. godine) i prenio je na Obod kod Rijeke Crnojevića, a po nekima istoričarima na Cetinje, za što smatramo da nije toliko bitno sa aspekta istorijske nauke, posebno imajući u vidu blizinu između ova dva istorijska mjesta. Prva knjiga, *Oktoih prvoglasnik* izašla je iz Crnojevića štamparije 4. januara 1494. godine, svega četrdesetak godina otkad je Gutenberg (1455) izumio štamparsku mašinu. Posebno treba imati u vidu da je štamparija u Crnoj Gori otvorena kada je cio Balkan, decenijama unazad, bio pod osmanskom vlašću. Imajući u vidu ovakve istorijske uslove, otvaranje štamparije smatra se najkrupnijim istorijskim događajem u Crnoj Gori. Đurađ Crnojević je napuštio Zetu 1496. godine i iselio se u Mletke – Veneciju. Nakon odlaska Đurađa u Veneciju, srednji sin Ivana Crnojevića, Stefan preuzima vlast u Crnoj Gori od 1496. do 1499. godine. Istorijski uslovi su bili takvi da Stefan nije imao snage, a možda ni volje da se odupre osmanskim pritiscima, već je postao njihov vazal. No, ni takvo njegovo ponašanje nije zadovoljilo apetite osmanske vlasti, već su ga uklonili iz Zete. Stefan se posljednji put spominje u istorijskim izvorima 1503. godine.⁷

⁶ Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 39 i 40.

⁷ B. Šekularac, *Crna Gora u doba Crnojevića*, str. 81, 82 i 83; Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID Podgorica 1995, str. 51, 52 i 53.

Crna Gora u sastavu Skadarskog sandžakata i borbe za slobodu u XVI vijeku

Nakon odlaska Stefana Crnojevića iz Crne Gore 1499. godine, ona je postala sastavni dio Skadarskog sandžakata do 1513. godine. Tako se za datum nestanka crnogorske nezavisnosti uzima 1499. godina. Ugovorom o miru, 14. decembra 1502. godine između Osmanskog carstva i Mletačke Republike izvršeno je razgraničenje teritorije koja je istorijski pripadala Duklji, odnosno Zeti. Ovim ugovorom određeno je da kontinentalni dio Crne Gore tj. Gornja Zeta, kojom su vladali Crnojevići, i Grbalj pripada na upravu Osmanskom carstvu, a ostali primorski dio pripao je Mletačkoj Republici. Takvim razgraničenjem Crna Gora je obuhvatala najkrševitiji i najsiromašniji dio, od rijeke Morače do Kotora i od Ostroga do Sutormana. Ta oblast nazvana u XIX vijeku Stara Crna Gora prisutna je u istoriji kroz puna četiri vijeka.⁸

Osmanska vlast je pokušala da nametne Crnoj Gori timarski sistem koji je bio uspostavljen u svim porobljenim zemljama. Timarski sistem je predstavljao rajinski odnos, đe seljak gubi pravo vlasništva nad zemljom, sa obavezom plaćanja dažbina na zemlju koju koristi kao što je bio ušur, harač ili ispendža. Međutim, Crnogorci nijesu htjeli da prihvate ovakav sistem vladanja, već su pokazali jak otpor odmah po gubitku nezavisnosti, koji se završio velikom bunom. U ljeto 1505. sandžak-beg Nasim krenuo je na Crnu Goru sa 6.000 boraca zbog neposlušnosti njegovom gospodaru. Crnogorci su ponovo 1510. godine pružili oružani otpor skadarskom sandžak-begu koji je htio da upadne u zemlju. Zbog odbijanja Crnogoraca da plaćaju harač sultanu, osmanske snage su pokrenle vojnu akciju na Crnu Goru

⁸ *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga treća, Titograd, 1975, str. 22–25; Dr Gligor Stanojević, *Crna Gora od pada Crnojevića do vladike Danila Petrovića*, str. 1 sajt.

da ga silom naplate. U tim teškim vremenima Crnogorci traže zaštitu od Ugarske. Međutim, pošto je Ugarska bila mnogo udaljena, njen zahtjev nije prihvaćen, pa je realno jedinu zaštitu i pomoć Crna Gora mogla dobiti od Mletačke Republike, jer je predstavljala sigurnosni pojas za Kotor i druga primorska mjesta.⁹

Zbog stalnih buna i odbijanja da plate harač, kao i moralne i materijalne podrške od Mletačke Republike, osmanske vlasti su odlučile da ukinu timarski sistem i da Crnogorce proglase filurdžijama, što je u to doba bila velika privilegija. Filurdžijama se smatraju slobodni seljaci koji su vlasnici svoje kuće i imanja, i dužni su da plaćaju porez. U isto vrijeme kad je u Cnoj Gori uspostavljen filurdžijski sistem, u Carigradu je odlučeno da se izvrši promjena njenog administrativnog ustrojstva. Krajem 1513. sultan je proglasio Crnu Goru za poseban sandžakat.¹⁰

Na čelo novoformiranog crnogorskog sandžakata (od 1513. do 1530) imenovan je najmlađi sin Ivana Crnojevića, Staniša, koji je nakon prijema islama dobio ime Skender-beg. Treba imati u vidu da je Crna Gora i u tom periodu imala određenu autonomiju, jer je imala unutrašnju samoupravu tj. svoje glavare (knezove), a svaki Crnogorac je bio vlasnik svoje imovine, kao i što je imao pravo na korišćenje zajedničke imovine – komune. Tako da je društvenopolitički status Crne Gore u to doba bio neuporedivo bolji u odnosu na ostale balkanske zemlje.¹¹

Plemenski organizovana Stara Crna Gora odlučno se suprotstavljala osmanskome feudalizmu i na taj način bili sigurna brana mletačkim posjedima na crnogorskom primorju. Boreći se za

⁹ *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka* Titograd, knjiga treća, 1975, str. 25 i 26; Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, str. 74 i 75; Dr Gligor Stanojević, *Crna Gora od pada Crnojevića do Vladike Danila Petrovića*, str. 2 sajt.

¹⁰ Isto, str. 26 i 27; 75 i 76;

¹¹ B. Šekularac, *Crna Gora u doba Crnojevića*, str. 133–135; Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID Podgorica 1995, str. 52.

svoju slobodu, Crnogorci su ujedno branili i crnogorsko primorje koje je bilo pod mletačkom upravom. Crnogorsko primorje bilo je zaštićeno od osmanskih napada kakvi su Dalmaciju pretvarali u pustoš i zgarišta.¹²

U to doba Evropa je pokušala da se odupre prodoru Osmanskog carstava, pa je 08. februara 1538. godine u Rimu sklopljen savez sv. Lige između cara Karla V, Venecije i pape, protiv osvajачkih pretenzija Osmanskog carstva. Pod uslovom da izvojuju pobjedu nad Osmanskim carstvom, ugovorom je bila predviđena podjela određenih teritorija, pa je Veneciji u slučaju pobjede dato pravo uprave nad Herceg Novim, koji je bio pod osmanskom vlašću od 1482. godine. U to doba pod mletačkom upravom bili su Kotor, Budva, Bar i Ulcinj. Kombinovana špansko-mletačka flota zauzela je Herceg-Novi 27. oktobra 1538. godine. Na zidinama grada istaknute su tri zastave: španska, papska i mletačka. Ubrzo su osmanske snage konsolidovale svoje snage i napale Bar, Ulcinj i Kotor. Mletačka odbrana ovih gradova moralno i materijalno podržavana je od Crnogoraca, što je bio razlog za stvaranje dubljeg prijateljstva trideset godina kasnije u Kiparskom ratu (1570–73) između Mletačke Republike i Osmanskog carstva.¹³

Velika osmanska flota sa preko 100 plovnih jedinica i nekoliko sandžak-begova s kopna, napala je Herceg Novi. Osmanske vojne snage pobijedile su špansku odbranu i zauzele Herceg Novi 7. avgusta 1539. godine. Nakon zauzeća Herceg Novog osmanske snage zauzele su i Risan. Pored primorskih gradova koje su bile pod mletačkom upravom, osmanske snage su imale pretenziju i na Paštroviće i još neke mletačke teritorije oko Ulcinja i Kotora.¹⁴

¹² *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga treća, Titograd 1975, str. 47.

¹³ Isto, str. 48–52.

¹⁴ Isto, str. 49 i 54.

Osvajačka ambicija Osmanskog carstva nastavlja se i u drugoj polovini XVI vijeka kroz Kiparski rat (1570–73) zauzimanjem Kipra 1570. godine, koji je bio pod mletačkom upravom. U tom periodu svi gradovi na crnogorskom primorju koji su bili pod mletačkom upravom preživljavali su tragične dane. Pored osmanske invazije na ovom području zavladała je glad. Pored gladi početkom 1571. u Kotoru i okolini je izbila kuga od koje je umrlo oko 3.500 ljudi. Kuga je teško pogodila i Herceg Novi, zbog čega se narod razbježio i grad ostao skoro prazan. U ovakvim uslovima, osmanske snage su u julu 1571. godine napale Ulcinj i nakon osam dana borbi preuzele ga od Mletačke Republike. Odmah nakon zauzimanja Ulcinja Osmanlije su zauzele i Bar i Spič, a Budvu srušile kao „poslije nekog zemljotresa“.¹⁵

Kotorani su se hrabro branili od osmanskih napada. Stalni napad i blokada Kotora trajao je tokom 1572. godine, da bi Mletačka Republika u januaru 1573. godine preduzela vanredne mjere i oslobodila grad od osmanske blokade. U tom ratu Crna Gora se pokazala kao siguran bedem Boke Kotorske. Zahvaljujući takvim odnosima, Kotor je u tim teškim uslovima bio snabdjeven hranom iz Crne Gore. Istorijska je činjenica da je Crna Gora za vrijeme Krimskog rata bila na strani Mletačke, što će predstavljati političku osnovu budućim generacijama u zajedničkoj odbrani od osmanske najezde. Borba oko Kotora bila je posljednja značajna akcija u ovom ratu. Nakon završetka Krimskog rata pod mletačkom upravom ostala je samo Budva, Paštrovići i Kotor. Ovo je bila kratka retrospektiva istorijskih događaja i sudbine gradova na crnogorskom primorju u XV i XVI vijeku koji su bili pod mletačkom upravom. Otpor Crnogoraca osmanskim osvajaču nije prestajao ni poslije Krimskog rata, oslanjajući se na Mletačku Republiku kao na prijateljsku zemlju.¹⁶

¹⁵ Isto, str. 55, 56, 57, 58, 60, 61, 64 i 65.

¹⁶ Isto

U toku Kiparskog rata Crnogorci opkoljeni i pritisnuti velikom osmanskim silom nijesu bili u mogućnosti da izgrade opšte-crnogorski politički stav da se oslobode osmanskog uticaja, a da prihvate mletačku vlast. Svako selo posebno je prilazilo Mletačkoj, a ne Crna Gora kao cjelina, ali i na taj način Mletačka je imala velike koristi od Crne Gore, jer se pokazala kao siguran bedem Boke Kotorske. Pored borbenog angažovanja, Crnogorci su bili i mletački diplomatski kuriri, na osnovu sklopljenog ugovora redovno su nosili poštu od Kotora do Carigrada i nazad. Na primjer, 1578. godine sklopljen je ugovor sa tri crnogorska kneza za koji posao je bila utvrđena plata pismonošama. U ugovoru iz 1610. godine u Kotoru o prenosu pošte iz Kotora za Carigrad pominje se Lale Drekalović iz Kuća sa sinovima koji je kao nagradu godišnje dobijao 15 talira za obezbjeđivanje pošte od Kuća do Klimenata.¹⁷

Administrativna podjela Crne Gore u XVI I XVII vijeku

U prvoj polovini XVII vijeka političko i teritorijalno jedinstvo Crne Gore naslijeđeno u XVI vijeku još je više učvršćeno. Broj stanovnika Crne Gore krajem XVI vijeka može se aproksimativno utvrditi na osnovu deftera Dukađinskog sandžakata iz 1570. kojim je izvršen popis broja domaćinstava po nahijama, odnosno po selima. Osnovni cilj ovog popisa bio je utvrđivanje poreskih obaveza.

Nahija	Br. domaćinstava
Grbavci	687
Župa	179
Malonšići	188
Pješivci	192
Cetinje	1.010

¹⁷ Isto

Rijeka	622
Crmnica	603
Grbalj	564
Ukupno	4.045 ¹⁸

Podaci pokazuju da je najviše domaćinstava bilo u nahiji Cetinje koju je kasnije uglavnom naslijedila Katunska nahija. Ako pođemo od realne pretpostavke da je broj članova po domaćinstvu bio 5,5 (aritmetička sredina) dolazimo do toga da je u Crnoj Gori 1570. godine bilo 22.250 stanovnika.

Na osnovu podataka iz deftera Dukadinskog sandžakata iz 1570. godine Crna Gora je, kao što se vidi, bila administrativno podjeljena na osam nahija (Grbavci, Župa, Malonšići, Pješivci, Cetinje, Rijeka, Crmnica i Grbalj) sa pripadajućim selima i mahalama. Nahija Paštrovići bila je djelimično popisana. Da bismo imali sliku koja su to sela i mahale, odnosno koja je to teritorija koja je činila Crnu Goru krajem XVI vijeka u nastavku teksta koristićemo podatke iz navedenog Deftera.¹⁹

Nahija Grbavci obuhvatala je sela i mahale: Grbavci, Goričani, Ponari, Lješnjani Desići, Lješnjani Stanjevići, Lješnjani Staniseljići, Goljemadi, Sinjac, Donji Komani, Gornji Komani, Krusi, Gradac, Kornet, Đeđeze i Mokañji. Pored navedenih sela čiji nazivi i danas postoje, u navedenom Defteru su popisana i neka sela i mahale čijih naziva više nema, čemu razlog može biti da su vremenom ugašena ili prevod nije adekvatan sadašnjim toponimima, to su: Filipovići, Crnopetrići, Piranići, Lazar, Vučevići, Borinići, Predevići, Lomikari, Koći, Đurkovići, Gures, Višasalići, Raslalići, Negosalići, Mihoslavići, Điričići i Nikolići.

¹⁸ Alain Husić, *Crna Gora u Defteru Dukadinskog sandžakata iz 1570. godine*, Državni arhiv Cene Gore i Univerzitet Sarajevo – Orientalni institut, Cetinje – Sarajevo 2017, str. 30 i 45.

¹⁹ Isto, str. 73–203.

Nahija Župa obuhvatala je sela koja i danas postoje: Beri, Šteke, Buronje, Brežina, Parci, Sađavac, Momišiće i Tološe. Sela koja se danas ne postoje bila su: Višnjici, Oliverovići i Dublica

Nahija Malonšići obuhvatala je sela i mahale koja i danas postoje: Kosić, Zuri (Grbe kod Spuža), Spuž, Lužnica, Zagreda Gornja, Zagreda Donja, Malonšići (Malenza selo u D. Zagarače), Grlov Kuk (Pod Kuk selo u Bandićima), Lješevići (zaselak u Novom Selu, primj. J. Đ), Jednoši (zaseok u D. Zagarače). Ova nahija je obuhvatala prostor Komana, Bandića i Spuža. Zbog blizine Spužu i Podgorici koji su bili pod osmanjskom vlašću, ova nahija gubi svoj status u XVII vijeku i više se ne pominje, već su njena sela uglavnom pripojena Katunskoj nahiji. Sela i mahale iz ove nahije koja su popisana u navedenom Defteru, a danas se ne pominju bila su: Crmljani, Biločani (možda je ovo selo Baloči u Komanima primj. J. Đ), Bogišći, Radonjici, Pavlovići, Vladovići i Kalodurđevići.

Nahija Pješivci obuhvata sela koja i danas postoje: Poviju, Cerovo, Zagorak, Drenošticu, Vitasoviće, Milojeviće, Bogmiloviće i Dolove. Sela ove nahije koja su bila popisana u navedenom defteru, a danas ne postoje su: Gostovići, Ostrovići, Rt, Mračkovići, Vitkovići i Crkva Donja. I nahija Pješivci pripojena je Katunskoj nahiji krajem XVIII vijeka.

Nahija Cetinje obuhvatala je sela: Maine, Ugnji, Brajići, Pobori, Cetinje, Bjeloši, Njeguši, Kosijeri, Tomići, Čeklići, Čevo, Bjelice, Cuce, Očinići, Zagarač (selo napušteno). Popisane mahale čiji nazivi i danas postoje su: Hlapčići (Lapčići, prim. J.Đ), Boreti, Donji Brajići, Mažići, Stanjevići, Ivanovići, Humci, Polje, Vrba, Veliki Zalaz, Mali Zalaz, Žanjev Do, Mirac, Dragomil (Dragomil Do u Čekličima, primj. J.Đ.), Vuče Do, Kućišta, Vojkovići, Krajnji Do, Petrov Do, Lješev Stup, Prediš, Resna.

Interesantno je napomenuti da nazivi svih 16 sela u cetinjskoj nahiji popisani u defteru Dukadinskog sandžakata iz 1570. godine i danas postoje osim sela Lopate. Mahale koje danas ne postoje, a koje su bile popisane u okviru ove nahije su: Strenovići, Ručevići, Pričevići, Medovići, Miladinovići, Vukšići, Dragošići, Vukote, Vitomir, Kašljum, Desno, Petrovići, Ostojići, Miraći, Gojsilovići, Viškovići, Radičevići, Miočinići, Lihomiljići, Stankovići, Borovina, Stojšići, Nikolići, Obre, Crni Vrh, Ivkovići, Milovići, Đurovići, Kalodurđevići, Vojnići i Alad (ova mahala imala je 64 doma).

Nahija Rijeka obuhvatala je sela koja i danas postoje: Začir, Dubova, Ljubotinj, Vignjevići, Smokovci, Bogute (Ljubotinj) Mracelj, Jeksa Građani, Dobrsko, Ceklin, Bokovo, Ulići, Čukovići, Arbanasi, Peleša, Prevlaka, Dodoši, Drušići, Piper, Rvaši, Poljičani i Zagora.

Sela koja danas ne postoje u Riječkoj nahiji, a bila su popisana u navedenom Defteru su: Dragosalići, Guša, Ričani, Seljani, Cvitovići, Gornja Peleša, Donja Peleša, Odrin i Poljičani.

Nahija Crmnička obuhvatala je sela i mahale: Karuč, Dupilo, Gluhi Do, Orahovo, Trnovo, Sotonići, Brčeli, Tomići, Optočići, Boljevići, Godinje, Zabeš i Limljani, Mikovići, Bastaći, Kruševica, Komarno i Selekuće. U Defteru dukadinskog sandžakata iz 1570. godine u okviru nahije Crmnica popisani su manastiri: Prečisti Kom, Svete Gospode, Sv. Nikola na Vranjini i manastir u selu Rijeka.

Svi nazivi popisanih sela i nekih mahala u crmničkoj nahiji u navedenom Defteru i danas postoje, dok nazivi nekih mahala ne postoje kao: Hreljići, Poljani, Braćeni, Hoćanovci i Brljani.

Nahija Paštrovići obuhvatala je sela, čiji toponimi i danas postoje: Bečići, Čukljan (Današnje selo Čučuke, primj. J. Đ), Podbabac, Reževići, Drobnjići i manastir Remetić (manastir Reževići, primj. J. Đ). Sela koja su bila popisana u defteru

Dukađinskog sandžakata iz 1570. godine, a danas ne postoje su: Ljutevići, Bilo selo, Pokorovići, Demirovići, Trešnjevo, Građenici, Poradovići, Savunko, Klek, Palog, Buselj, Banjci, Podkosoto, Bila Močva, Susan i Peras.

Nahija Grbalj obuhvatala je sela: Pelinovo, Šišiće, Prijerad, Bratešiće, Bigovo, Lastvu, Svinjište, Prijedor, Vranoviće, Miokoviće, Grbalj, Glavatičiće, Kavač, Glavate, Višnjevo, Krimovicu, Puhoviće, Dub i Sutvaru. Pored navedenih sela u okviru nahije Grbalj u navedenom Defteru popisana su i sela kojih danas nema, a to su: Bogosav, Bjelaš, Ukropci, Košorani, Šutci, Nehod sa selom Turijom i Gostovići. Pored popisa navedenih sela i utvrđene poreske obaveze u nahiji Grbalj popisane su poreske obaveze po osnovu Solana Crnojevića, carine na kapijama tvrđave Kotor, carina u Karuču, prihoda od plinova i majdan za mlinske žrvnjeve i krečanu.

Ovom prilikom napominjemo da bi bilo vrlo interesantno istražiti sa istorijskog, političkog i sociološkog stanovišta uzroke nestanka sela i mahala iz Crne Gore koja su bila popisana defterom Dukađinskog sandžakata iz 1570. godine.

Borbe crnogorskog naroda na bojnopolju i diplomatskom planu za očuvanje nezavisnosti u XVII vijeku

I u XVII vijeku teritorija Crne Gore kao administrativna cjelina uglavnom je opstala u granicama kako je bila definisana u XVI vijeku, osim nekih promjena u nazivu nahija. Tako, na primjer, nestaju nazivi za nahije Malonšiće, Župu i Grbavce koje su se teritorijalno pripojile drugim nahijama u Crnoj Gori. Ovo je teritorija koja je do kraja XVIII vijeka administrativno definisana kao teritorija Stare Crne Gore.

Osnovni istorijski izvor na osnovu kojeg se može sagledati teritorijalna i administrativna organizacija Crne Gore početkom XVII vijeku jeste izvještaj kotorskog plemića Marjana Bolice iz

1614. godine, u kojemu je dat opis Skadarskog sandžaka, teritorijalne podjele, njegovim gradovima, mjestima, kućama, stanovnicima, crkvenim obredima, običajima, posjedima i oružju. Sandžakat je bio podijeljen na šest djelova i to: Crna Gora, Bar, Ulcinj, Skadar, Podgorica i Plav. U prvom ili glavnom dijelu ovog izvještaja koji govori o Crnoj Gori opisana je granica Crne Gore i to: „Crna Gora se graniči sa jedne strane Kotorom, koji je sa svojim selima udaljen tri milje, a isto toliko i Budva, pa zatim Paštrojevićima, Hercegovačkim vojvodstvom (Hercegovačkim sandžakatom primj. J. Đ), Skadarskim jezerom i preko rijeke Morače. To je teritorija kojom je vladao ‘Presvjetli Gospodin knez’ Ivan Crnojević, koji je imao rezidenciju na Žabljaku.“²⁰

Prema ovom izvještaju Crna Gora je početkom XVII vijeka imala 90 sela sa 3.524 kuće koje mogu da daju 8.027 boraca, od kojih bi moglo biti 1.000 sa puškom, a ostali sa mačevima, štitovima i kopljima.²¹ Ako pođemo od pretpostavke da svaka kuća ima 5,5 (aritmetička sredina) članova domaćinstva onda ispada da je Crna Gora imala 19.380 stanovnika, što, ako bi uzeli i stanovnike Grblja koji su u ovom izvještaju posebno iskazani, odgovara podacima iz Deftera iz 1570. godine.

Crna Gora, prema navedenom izvještaju iz 1614. Godine, sastoji se od pet oblasti, što se poklapa sa ukupnom teritorijom nahija kako je to dato u defteru Skadarskog sandžaka iz 1570. godine i to: Katunska nahija, Ljubotinj, Pješivci, Crmnica i Lješkopolje. Od nahije Grbavci, Župa i Malonšići formirana je nahija Lješkopolje koja je obuhvatala sela: Grbavci, Goričani, **Pirajanici**, Desići, Farmaci, Stanjevići, Gorica, Momišići, Vranići, Tološi, Lužnica, Beri, Šteke, Orasi, Buronje, Kruse, Komani Gornji, Komani Donji, Kornet, Kokoti, Gradac, Goljemadi, Zuri i

²⁰ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, CID Podgorica 2002, str. 251–254.

²¹ Isto, str. 254 i 292.

Jednoši. U Izvještaju se ne pominju plemena, već samo sela. Katunska nahija imala je 12 sela sa 833 kuće, Ljubotinj je imao 31 selo i 722 kuće, Pješivci, četiri sela sa 227 kuća, Lješkopolje je imalo 26 sela sa 916 kuća i Crmnica –19 sela i 723 kuće.²²

Ovom prilikom objelodanićemo iz Izvještaja iz 1614. godine samo podatke za Katunsku nahiju sa nazivima sela, brojem kuća i imenima glavara. U Katunskoj nahiji su bila sljedeća sela: Njeguši, Mirac i Zalazi sa ukupno 200 kuća i 480 ljudi sposobnih za oružje, sa kojima je upravljao knez Niko Raičev. Njeguši se nalaze na vrhu jednoga brda, u čijem se podnožju prostire polje koje je okruženo vijencem brda. Zemlja je veoma plodna i pogodna za proizvodnju pšenice i drugih žitarica.²³

Cetinje sa 70 kuća pod komandom kneza Batrića Vlatkova, moglo je da okupi 170 oružanih ljudi. Na Cetinju je 1484. godine gospodar Zete, Ivan Crnojević podigao Manastir sa crkvom Rođenja Presvete Bogorodice. Tu je boravio episkop sa 25 kaluđera i 40 drugih lica, bilo sveštenstva, ili svjetovnjaka. Mitropolit je duhovno upravljao svim stanovništvom Crne Gore.²⁴ Čeklići sa 64 kuće pod komandom Radivoja Radonjina, mogli su da okupe 160 oružanih ljudi; Bjelice sa 70 kuća pod komandom Vuksana Jovanova mogle su da okupe 180 oružanih ljudi; Cuce sa 175 kuća i 237 vojnika, pod komandom Vula i Nika Raičeva; OZRINIĆI sa 60 kuća pod komandom Ivana Raičeva sa 100 vojnika; Bjeloši sa 24 kuće pod komandom Vuka Nikčeva sa 70 vojnika; Brajići sa 60 kuća pod komandom Đura Vuletina sa 150 vojnika; Pobori sa 50 kuća pod komandom Vuka Miljkova sa 130 vojnika i Maine sa 120 kuća pod komandom Đura Gigovića sa 300 vojnika.²⁵

Na osnovu navedenih podataka, u to doba Katunska nahija raspolagala je sa 1.977 vojnika, što je činilo 25% oružane

²² Isto, str. 254–261.

²³ Isto, str. 254.

²⁴ Isto, str. 255.

²⁵ Isto, str. 254 i 255,

snage Crne Gore. Katunska nahija graničila se sa područjem i gradovima koji su bili pod Mletačkom Republikom, Budvom i Kotorom i zajedno sa drugim nahijama predstavljala je bedem odbrane ovh prostora od Osmanske imperije.²⁶ Uglavnom, sva navedena sela Katunske nahije kao i ostalih nahija kasnije su dobila status plemena, kao zajednice više sela.

Iz navedenih podataka da se zaključiti da je svim selima, odnosno plemenima, upravljao knez koji je poticao iz toga mjesta, što znači da je u Crnoj Gori početkom XVII vijeka postojao visok stepen nezavisnosti i plemenske samouprave i slobode. Ovom prilikom treba napomenuti da je granica Crne Gore prema Osmanskoj imperiji bila rijeka Morača tj. jugozapadno od Podgorice do ušća u Skadarsko jezero. U uslovima kad je cio Balkan u XVII vijeku bio pod Osmanskim carstvom, Crna Gora je imala svoju nezavisnost. Crnogorska sloboda nije sama po sebi došla, no se za nju vjekovima borilo i proljevala krv. Isto kao što su u cijelom XVI vijeku Crnogorci dizali bune i borili se protiv Osmanskog carstva, tako su i u XVII vijeku nastavljene stalne borbe. Prva poznata istorijska bitka u XVII vijeku bila je pobjeda crnogorske vojske u Lješkopolju 1603. godine pod komandom mitropolita Rufina II Boljevića. Kao savremenik ovog istorijskog događaja, Marjan Bolica, autor navedenog Izvještaja opisao je tok ove bitke. Naime, skadarski sandžak Ali-beg Memetbegović u namjeri da silom naplati danak “ono što mu riječima nije pomoglo” sakupi tri hiljade vojnika, prijeđe rijeku Moraču i stigne u Lješkopolje da bi ušao u Crnu Goru. Popalio je sela u Lješkopolju, Stanjevićima i Gorici. U ovoj bici poginulo je oko stotinu turskih vojnika, dok je komandant vojske Ali-beg bio ranjen kopljem, a njegov čehaja (zamjenik) poginuo.²⁷

²⁶ *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga treća, Titograd 1975, str. 96.

²⁷ Isto, str. 97; Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, CID Podgorica 2002, str. 284.

Stalne borbe i bune protiv uvođenja poreskih obaveza u XVII vijeku vođene su skoro svake godine u Crnoj Gori i Brdima (ovako je Crna Gora bila podijeljena prema osmanskoj administrativnoj podjeli – primj. J. Đ). Poznati su osmanski napadi na Brda 1609, 1610. godine. Posebno je bila velika osmanska ofanziva 1611. godine protiv Brđana u kojoj učestvuje oko 40.000 boraca, đe su posebno stradali Bjelopavlići, koji su bili prvi na liniji napada, a poslije njih i Piperi. Istoričari su zapisali: „Teško da su Bjelopavlići ikad u svojoj istoriji doživjeli takvu nesreću“.²⁸

U čitavom XVII vijeku skoro svake godine Osmanske snage napadale su na crnogorska i brdska plemena s ciljem da ih primoraju na plaćanje poreskih obaveza. Pored stalnih borbi u XVII vijeku posebno su važni za Crnu Goru još neki istorijski događaji koji su obilježili ovaj vijek: osmanske snage su 1640 godine zarobile crnogorskog vladiku Mardarija i odveli ga u Podgoricu, u zatvor, đe su ga držali dok Crnogorci nijesu vratili zaplijenjenu robu u vrijednosti od 4.000 reala.²⁹

Pored stalnih borbi koje je vodila Crna Gora protiv Osmanskog carstva, u XVII vijeku desila su se dva rata u Evropi između Mletačke Republike i Osmanskog carstva. Kandijski rat koji je trajao 24 godine od 1645. Do 1669. godine i Morejski rat koju je trajao 15 godina od 1684-1699 godine. U Kandijskom ratu koji je u stvari bio rat između Evrope i Osmanskog carstva, đe je Mletačka igrala glavnu ulogu, Crnogorci su donijeli odluku da se stave na stranu Mletačke Republike.³⁰

U Kandijskom ratu januaru 1649. godine oko 1.000 Crnogorci uz pomoć Mletačke pokušali su da zauzmu Bara, ali pokušaj nije uspio, već se krvavo završio po katoličko stanovništvo Bara. Iste godine Crnogorci i Mlečani zauzeli su Risan koji se

²⁸ Isto, str. 98 i 99.

²⁹ Bogumil Hrabak, *Podgorica do početka XIX vijeka*, str. 109.

³⁰ *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga treća, Titograd 1975, str. 115–160.

nalazilo pod vlašću Osmanskog carstva. Nijesu Crnogorci sa Mlečanima u XVII vijeku pokušavali i oslobađali samo crnogorske primorske gradove od osmanske imperije, već su tri puta pokušali da oslobode i Podgoricu od i to: 1644, 1649. i 1690. godine ali bez uspjeha. Posebno je bio organizovan pokušaj zauzimanja Podgorice od strane Mletačke Republike i Crnogoraca 1690. godine. U ovom pokušaju učestvovao je odred sa oko 6.000 mletačkih boraca pod komandom guvernadura Ivana Bolice i oko 300 Crnogoraca.³¹

Osmanski pohod na Beč 1683. godine podstakao je rat između Mletačke Republike i Osmanskog carstva poznat po nazivu „Morejski rat“ koji je trajao 15 godina od 1684. do 1699. godine. Crnogorci su se u ovom ratu borili na strani Mletačke Republike, što potvrđuju potpisani sporazumi i ugovori iz tog perioda. Naime, Crnogorci su prihvatili da u Kotor pošalju svoje glavare 7. septembra 1689. godine (12 glavara iz Stare Crne Gore i šest iz Kuća, prvi na spisku glavara bio je Vuk Bandić), kao garanciju da će ispuniti svoja obećanja o učešću u ratu.³²

Kakav je položaj Crne Gore bio u XVII vijeku u odnosu na Osmansko carstvo i Mletačku Republiku odslikavaju dva ugovora od 30. maja 1661. i 4. jula 1663. godine sklopljena između crnogorskih glavara i predstavnika mletačke vlasti. Navedeni ugovori se čuvaju u kotorskom arhivu na latinskom jeziku, kojeg je za potrebe ovog autora svojevremeno preveo prof.dr Miloš Milošević, istaknuti naučnik, istoričar i arhivista.

Pri sklapanju ugovora od 30. maja 1661. godine crnogorski glavari su se obavezali da će sprovesti odluku Opšteg zbora od 4. decembra 1660. o preuzimanju obaveza predviđenih ovim ugovorom

³¹ *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga treća, Titograd 1975, str. 125, 202; Bogumil Hrabak, *Podgorica do početka XIX vijeka*, str. 111, 112 i 126.

³² Isto, str. 169–176; Jovan Tomić, *Crna Gora za Morejskog rata*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1907, str. 144, 145, 320 i 321.

prema Mletačkoj Republici . Sa crnogorske strane ugovor je potpisalo 36 glavara iz Stare Crne Gore od kojih 32 hrišćanina i četiri islamske vjeroispovijesti i iguman iz Vranjine koji je, kako smatraju istoričari, vršio dužnost vladike, jer poslije smrti vladike Mardarija 1659. do dolaska vladike Ruvima Boljevića 1662. godine nije bilo vladike u Crnoj Gori.³³ Ovaj ugovor su potpisali ovlašćeni glavari crnogorske države sa jedne strane i predstavnici Mletačke Republike sa druge strane, što potvrđuje da je Crna Gora u drugoj polovini XVII vijeka bila samostalna država.

Treba napomenuti da se u ovom periodu cio Balkan, osim Crne Gore, nalazio pod osmanskom vlašću đe je porobljeni narod bio potpuno obespravljen. U takvim istorijskim uslovima Crne Gora je imala samostalnost koju je održavala stalnom borbom za svoju slobodu. Nesporno je da uslovi takvih ugovora u odnosu prema Mletačkoj Republici koja je u to doba bila evropska velesila nijesu bili povoljni, ali Crna Gora kao „mala“ zemlja morala ih je prihvatiti, da bi očuvala svoju samostalnost. Međutim, treba imati u vidu postojeće istorijske okolnosti, da je to bio jedini način njenog biološkog, kulturnog i nacionalnog opstanka.

Zbog interesantne sadržine ovog ugovora koji, kao što smo rekli, odražava istorijske okolnosti u kojima je Crna Gora živjela u XVII vijeku prenosimo ga integralno:

Dana 30. maj 1661.

Sačinjeno u Kotoru, sa one strane Fiumare (Škurde), u prisustvu dole pomenutog Franja Paskvalija pokojnog gospodina Tome, poštovanog sudije i gospodina Nikole Jakonje, poštovanog auditora.

³³ Istorijski arhiv Kotor, SN CII, 499/t, 500, 500/t, 501; Ivo Stjepčević i Risto Kovijanić, „Dokaz o autonomiji Crne Gore u XVII vijeku“, *Istorijski zapisi*, Titograd 1953, str. 504–510.

Preda mnom, niže potpisanim kancelarom, lično su pristupili knez Pero Milović iz Bjelica, knez Stefan iz Njeguša u ime pomenutog sela i drugih kneževa iz Crne Gore, to jest: kneza Pera iz Ozrinića, kneza Pera Lakovića i kneza Đura Vučićeva iz Cuca, kneza Đura Vujoševa iz Čeklića, kneza Batrića iz Cetinja, kneza Nika Vučića iz Ceklina, knez- spahije Dragoja sa svojom braćom iz Ljubotina, kneza Vuksana iz Uganja, kneza Bojana Ivančeva iz Mikulića, kneza Milonje i Vučete iz Doborskog Sela, vojvode Huseina Hamzića sa braćom iz Mikulića, kneza Raduna sa svojom braćom iz Komana, kneza Radonje Grujića iz Lješkopolja, deset kneževa iz Crmnice, kneza Pera iz Pelješa, kneza Staniše iz Gradca, kneza Vuka iz Bandića, kneza Dragoja i kneza Radula iz Pješivaca, kao i u ime Elez-age Koskića, Turčina iz Podgorice, kao i Ivana Raičeva, Miloša njegovog šuraka iz Ozrinića, Hasana Kasumova i Hasana Moske iz Čeklića, kaluđera-Igumana, vojvode Stijepa iz Crmnice, koji, svi zajedno i solidarno radi mira cijele zemlje Crne Gore i da bi se došlo do dužnih preciznih rezultata svega onoga što su kneževi i glavari Crne Gore uz odobrenje Opšteg zbora obećali i na šta su se svečano obavezali sa pismenom zakletvom od 4. decembra 1660. upućenom presvijetlom i preuzvišenom gospodinu sudiji Franćesku Oriu, vanrednom providuru Kotora i Albanije. A da se to ubuduće ne bi ni u najmanjoj mjeri pogazilo postignuli su među sobom dolje spomenute pogodbe, obaveze i dogovore koji će morati biti uvijek i u svako doba ispunjavani i održavani, bez kršenja i pod teretom zakletve i istinske vjere bez ikakvog pogovora koji odbija ili drukčijeg cjepidlačenja.

Gore pomenuti glavari iz Crne Gore neće ni na kakav način dozvoliti da bilo kakva četa Turaka iz Podgorice

ili onih iz okoline prodre na područje Kotora, Budve i Paštrovića, ukoliko ne prelaze broj od 100 osoba, nego će ih izbaciti i protjerati. A u slučaju da bi od takvih četa bila prijavljena kakva šteta podanicima Prevedre Republike, oni iz Crne Gore se obavezuju da će je nadoknaditi i isplatiti. Tako isto, sve štete koje bi mletačkim podanicima bile nanijete od strane bilo kakve druge čete koja bi prodrła na pomenute teritorije preko Crne Gore, a prelazi broj *od 100 ljudi*, u kojem slučaju će obaveza gore spomenutih glavara iz Crne Gore biti da dva dana unaprijed obavijeste presvjietlu i preuzvišenu gospodu predstavnike gradova Kotora i Budve i još sudije iz Paštrovića.

Granica spomenute Crne Gore određuje se rijekom Moračom tako da cijelo područje koje se nalazi sa ove strane spomenute rijeke prema Crnoj Gori, treba da bude nadzirano od spomenutih *Crnogoraca*, kao što je to gore rečeno. A ako bi se nekim slučajem dogodilo da neko od spomenutih iz Crne Gore, izlazeći iz gore pomenute granice stigne u Bar i tamo sa tamošnjim Turcima počne da nanosi štetu nekoj od pomenutih teritotija, pa čak i kada nebi prošao po gorespomenutim granicama Crne Gore, svaka šteta koja bi se nanijela mletačkim podanicima moraće da se nadoknadi od potpisanih iz Crne Gore, kao što je gore rečeno, a sa čim su se međusobno solidarno saglasili stanovnici Crne Gore jedni za druge, kako svojim životima tako i svojom vlastitom imovinom, bez izuzetka. Zato će moći biti po potrebi uvijek uhapšeni i odvedeni bilo kod gvozdениh šipki pred ulazom u ovaj grad ili na druga mjesta po naređenju preuzvišenog gospodina vanrednog providura i njegovih nasljednika, a da se oni iz Crne Gore nikako ne mogu pozvati na činjenicu da onaj uhvaćeni nije

izvršilac, ili bilo pod kakvim drugim izgovorom, bez izuzetka, nego uvijek treba da odgovaraju jedan za drugog, a poslije će nevin dobiti naknadu od krivca. Pri tom se izjavljuje da, ukoliko bi prilikom protjerivanja gore-spomenutih četa Turaka, neko od *Crnogoraca* bio ubijen ili ranjen, pa bi iz tog razloga neko od spomenutih iz Crne Gore bio uznemiravan od strane samih Turaka, onda će u tom slučaju svi drugi iz Crne Gore biti podložni, a oni se na to obavezuju, da uplate svoj odgovarajući dio, bilo da su učestvovali u tim događajima ili ne.

I neka ovaj sporazum ima uvijek snagu zakona i dobrovoljnosti i treba da bude potpisan od gore spomenutog kaluđera u ime svih ostalih i da bude registrovan u opštinskoj kancelariji Kotora na vječno pamćenje.

(Na margini na kraju dokumenta): Prevedeni potpisi dolje spomenutih:

Ja iguman Vas(ilije) iz Vranjine potvrđujem kako je gore rečeno u ime svih kneževa.

Ja pop Aleksa potvrđujem kako je gore rečeno u ime svih kneževa.

Ja Stjepan iz Crmnice potvrđujem kako je gore rečeno i u ime gore pomenutih kneževa. *Izvod na pergameni*.³⁴

Ovaj ugovor smatra se prvim zvaničnim međudržavnim dokumentom nakon gubljenja crnogorske nezavisnosti 1499. godine, koji potvrđuje da je Crna Gora u to doba imala status nezavisne države. Granica Crne Gore, kako stoji u ugovoru „određuje se rijekom Moračom tako da cijelo područje koje se nalazi sa ove strane rijeke Morače prema Crnoj Gori, treba da bude nadzirano od spomenutih Crnogoraca“. Kao što se vidi, u ovom ugovoru

³⁴ Istorijski arhiv Kotor, SN CII, 499/t, 500, 500/t, 5001.

utvrđena je ganica Stare Crne Gore u XVII vijeku prema Osmanskom carstvu koja je išla rijekom Moračom. Međutim, u Izvještaju i opisu Skadarskog sandžaka od strane kotorskog plemića Marijana Bolice od 25. maja 1614, kao što smo rekli, detaljno je opisana i definisana granica Crne Gore kako prema Osmanskom carstvu rijekom Moračom, tako i prema Mletačkoj Republici, što nesporno potvrđuje njen teritorijalni suverenitet još od početka XVII vijeka.

U ugovoru je definisan pojam „narod crnogorski”, kao konstituent crnogorske državnosti. Takođe, ovaj ugovor pokazuje da je Opšt crnogorski zbor, bio najznačajniji državni organ u Crnoj Gori u XVII vijeku. Crna Gora je u to doba bila plemensko društvo, organizovano na seoskim, bratstveničkim, plemenskim i nahijskim interesima, iznad kojih je bio Opšt crnogorski zbor, organ koji je odobrava spoljnu i unutrašnju politiku vladika, guvernadura i glavara.³⁵ Opšt crnogorski zbor činili su svi punoljetni Crnogorci, a izvršnu vlast Stare Crne Gore obavljao je vladika, koji je biran iz raznih plemena i knez kao prvi glavar, a plemenski glavar bio je plemenski knez.

Ovim ugovorom, kao što se vidi, glavari crnogorski hrišćanske i islamske vjeroispovijesti obavezivali prema Mletačkoj Republici da nipošto ne dozvole nijednom odredu turske vojske koji ne prelazi 100 druga, da preko teritorije Crne Gore pređu i napadnu na područje Kotora, Budve i Paštrojevića. Ukoliko se radi o većem neprijateljskom odredu od 100 ljudi, crnogorski glavari su se obavezali da dva dana ranije obavijeste predstavnike Kotora, Budve i Paštrojevića. Zahvaljujući ovakvom ugovoru između glavara Stare Crne Gore i Mletačke Republike koji je samo potvrdio vjekovne brige o odbrani istorijskih granica i zajedničkog prostora sa istim nacionalnim osećanjima, Stara Crna Gora je odbranila crnogorske primorske gradove u XVII vijeku od

³⁵ Dr Čedomir Bogićević, „Čuvari čojških zakona u crnogorskom narodnom običajnom pravu“, *Matica* br. 85, str. 149.

invazije Osmanske imperije. No, nesporno je da je samo takav bratski odnos između ondašnje Stare Crne Gore i crnogorskog primorja obezbjeđivao opstanak jednih i drugih.

Ne manje bitno od dosad rečenog, kao što se vidi, ovaj ugovor su potpisali crnogorski plemenski glavari hrišćanske vjeroispovijesti, koji su činili većinu (hrišćansko stanovništvo je bilo većinsko), i crnogorski glavari islamske vjeroispovijesti sa najvećim titulama i to: vojvoda Husein Hamzić sa braćom iz Mikulića, Elez-aga Koskić, Hasan Kasumov i Hasan Moske iz Čeklića. Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da su islamizirani Crnogorci – Muslimani imali iste glavarske položaje i preuzimali iste obaveze u odbrani nezavisnosti svoje države Crne Gore kao i ostali Crnogorci hrišćanske vjeroispovijesti i na taj način dijelili sudbinu sa većinskim pravoslavnim življem u Crnoj Gori. I ovi podaci jasno pokazuju da međuvjerska tolerancija i međusobno uvažavanje i poštovanje između ove dvije religije, naroda istog porijekla ima duboke korijene, jer što pjeva Njegoš „brat je mio koje vjere bio“.

Nije navedeni ugovor od 30. maja 1661. godine bio usamljen primjer u XVII vijeku koji potvrđuje ravnopravnost crnogorskog naroda islamske i hrišćanske vjeroispovijesti. O međuvjerskom suživotu i toleranciji govori i ugovor potpisan 4. jula 1663. godine u Kotoru između predstavnika Mletačke Republike i glavara iz Komana i Mikulića.³⁶ Istina, ovaj ugovor su potpisali samo predstavnici plemena Komana i Mikulića, knez Radun iz Komana i islamizirani glavari iz Komana i Mikulića, a ovjerio ga je Vladika crnogorski sa prvim knezom Crne Gore, tako da je njegov značaj najvećeg ranga. Suština ovog ugovora je ista kao i ugovora iz 1661. đe se glavari iz ova dva plemena obavezuju da neće dozvoliti da kroz njihova sela i

³⁶ Istorijski arhiv Kotor, SN CIB, 642–643/t , 682–683/t; Slavko Mijušković, „Jedan prilog istoriji Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, knj. 9, str. 233–237, Cetinje 1953.

okolinu uđe u Paštrojeviće i Budvu neka grupa manja od 60 ljudi iz Podgorice. Kao što je poznato, Podgorica je u to doba bila pod osmanskom vlašću. Značaj i suština ovog dokumenta najbolje će se shvatiti kad ga poštovani čitaoci pročitaju u integralnom obliku:

Dana 4. jula 1663. godine

Sačinjen u Kotoru u Sudskoj palati u vijećnici visoko poštovanog i uzvišenog gospodina Zorzi Cornera, prečasnog vanrednog upravitelja u Provinciji, u prisutstvu veoma poštovanog gospodina Vincenza Draga, kao i gospodina Giovanija, prečasnog sudije i gospodina Triffona Vrachiena, prečasnog sudije.

Dolje imenovani predstavnici tj. lično Osman Jusufov iz Komana, Velia Hasuhovich (Hassuhović), Turčin iz Komana, Usain Mahamedov, Turčin iz Komana, Alija Sulimanov, Turčin iz Komana, Cassum (Kasum) Velia, Turčin iz Mikulića, knez Radun iz Komana, istovremeno i čvrsto su, kako za sebe, tako i za druge glavare i za sve seljane, obećali u njihovo ime i preuzeli obavezu za mir u svoj Crnoj Gori i ovoj sudskoj oblasti, kako bi ubuduće prestale sve uvrede koje su godinama činjene na štetu ne samo seljana iz ove sudske nadležnosti nego i iz Budve i Paštrovića tako da se oni pridružuju dolje potpisanim stranama i prihvataju uslove da bude izvršeno i poštovano pod zaklketvom u neprekidnom trajanju i bez prigovora ili neke druge nagodbe, te da gore pomenuti Komani i Mikulići neće više praviti ili propuštiti u budućnosti čak ni najmanju grupu koja bi činila štetu ovim krajevima, Budvi i Paštrovićima, niti se dozvoliti da kroz njihova sela i okolinu uđe u ta mjesta neka grupa iz Podgorice koja se

sastoji do 60 ljudi; u tom slučaju se gore navedeni sa svim svojim seljanima obavezuju i dobrovoljno obećavaju da će ih odbiti i da im neće dozvoliti prolaz kroz ove krajeve; ali ukoliko se prilikom susreta sa grupom Podgoričana dogodi da njihov broj pređe 60, obavezuju se da će tri dana unaprijed obavijestiti presvijetlog gospodina Vladiku i crnogorske knezove kako bi, njihovom brigom, ova poruka bila hitno prenesena visoko poštovanom i presvijetlom svešteniku koji predstavlja one iz Budve, kao i sudijama iz Paštovića. U slučaju da gore pomenute osobe i njihovi seljani i najmanje prekrše gore pomenute obaveze, odnosno da propuste te grupe koje čine štetu ovim krajevima ili pak najmanju štetu gore pomenutom visoko poštovanom Vladići i knezu Batriću, prvom galavaru Crne Gore, obavezuju se kako su se već obavezali da će nadoknaditi svu štetu koji su počinili i, ako se neko od pomenutih Komana i Mikulića pridruži makar i najmanjoj grupi onih iz Bara, Podgorice i odatle sa njima ili nekim drugim Tutcima dođe da pravi štetu na neke od gore pomenutih teritorija, iako ne prolazi kroz Crnu Goru, svu štetu će, međutim, koju će počiniti gore pomenutim Mlecima morati da nadoknade i plate poglavarstva Komana i Mikulića, podrazumijevajući, stoga, da će jedan drugoga bolje (kontrolisati) garantujući to životima i dobrima bez ikakvog izuzetka, jer će, iz tog razloga, moći biti uvijek i svagda uhapšeni i pritvoreni, a da se nikad na to ne mogu žaliti, i da nevini nema pravo da se žali na krivca dodajući još, da neispunjenje obaveze da odbiju grupu onih koji dolaze iz Podgorice, koja ne prelaze broj od 60 kao što je gore navedeno i u slučaju da taj broj prelazi 60 da o tome ne obavijeste kako je rečeno svaku štetu koji isti počinu, i

gore pomenuti i njihovi glavari i seljani obavezuju se da nadoknade štetu; ova konvencija ima stalno trajanje, po zakonu je dobrovoljno sačinjena, a treba da bude potpisana od strane gore pomenutog Vladike njegovim imenom i imenom ostalih sačinilaca.

Vincenzo (Viućenco) Drago kao i
gospodin Giovanni (Đovani),
gore pomenuti sudija.

I ovaj ugovor daje realnu sliku političkog i međuvjerskog suživota u Staroj Crnoj Gori u XVII vijeku. Ovo je period u kojem su Starom Crnom Gorom kao i u XVI vijeku vladale vladike iz raznih plemena i knez kao prvi glavar, a glavar plemena bio je plemenski knez. Ovaj ugovor je posebno važan jer daje sliku plemenske organizacije Stare Crne Gore i njenu samoupravu i plemensku potčinjenost vladici i prvom crnogorskom knezu.

Pleme Komani sa relativno velikim brojem stanovnika graničilo se sa Osmanskom imperijom tj. Podgoricom, pa je i normalno da je broj islamiziranih porodica bio veći nego u drugim krajevima Stare Crne Gore. Ali u svoj ovoj priči najinteresantnije je da su ugovor za odbranu od napada osmanskih snaga na teritoriju Crne Gore, kao i odbranu crnogorskog primorja koje je bilo pod Mletačkom Republikom potpisali predstavnici plemena Komana i Mikulića u čijem sastavu je bio samo jedan Crnogorac hrišćanske vjeroispovijesti, knez Radun iz Komana i pet crnogorskih glavara islamske vjeroispovijesti – muslimana (četiri iz Komana i jedan iz Mikulića).

Što se u ovom ugovoru crnogorski glavar, islamske vjeroispovijesti nazivaju „Turci“, može se smatrati istorijskim trenutkom, jer razvijanje nacionalne svijesti i formiranje nacije imamo tek u XIX vijeku, pa je u ranijem periodu podjela među narodima bila uspostavljena samo na osnovu vjeroispovijesti. S

obzirom na to da su većinski narod kao i vlast Osmanskog carstva činili Turci islamske vjeroispovijesti, to su se svi drugi narodi koji su bili islamske vjeroispovijesti zvali „Turci“, bez obzira na njihovu jezičku, istorijsku, kulturnu, etničku i teritorijalnu pripadnost.

U toku Morejskog rata 1687 Crnogorci su sa Mlečanima 1687 godine oslobodili Herceg Novi od Osmanske vlasti. Naime, Crnogorci su u ovom oslobodilačkom poduhvatu razbili vojsku bosanskog vezira Husein Topal-paše, od 4.000-5000 vojnika koja je došla iz Hercegovine u pomoć gradu opsjednutom od strane Mlečana.³⁷

Krajem XVII vijeka, nakon smrti vladike Save Kaluđerčića Očinića, 1697. godine na zboru crnogorskih glavara na Cetinju izabran je za novog vladiku Danilo Petrovića Šćepčević, da bi tri godine kasnije, 1700. godine, bio posvećen na crkvenom saboru u Pečuju (Ugarska). Izborom vladike Danila Petrovića na čelo Crne Gore počinje nova dinastija Petrović-Njegoš. Sa njim počinje i novo poglavlje u istoriji Crne Gore, mijenja se spoljna i unutrašnja politika. Vladika Danilo okreće se prema ruskoj imperiji i pokušava da održi dobre odnose sa Mletačkom Republikom.³⁸

Zvanični diplomatski odnosi Crne Gore i Rusije uspostavljeni su kad je ruski car Petar Veliki uputio u Crnu Goru svog izaslanika pukovnika Mihaila Miloradovića 1710. godine. Nakon okretanja spoljne politike prema Ruskoj imperiji, Crna Gora je dobijala finansijsku pomoć, ali je za to u XVIII vijeku kao protivuslugu imala obavezu da učestvovuje u ratovima na strani Rusije kada je ratovala sa Osmanskim carstvom. U to doba Ruska imperija bila je u ratu sa Turskom imperijom koji je trajao od 1710. do 1711. godine. Crna Gora je odmah nakon uspostavljanja političkih veza

³⁷ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, str. 67; Tomaš Marković, *Istorija školstva i prosvete u Crnoj Gori*, knjiga prva, str. 238; *Istorija Crne Gore* knj. 3, str. 180.

³⁸ Isto, str. 250 i 251; Jagoš Jovanović, *Istorija Cne Gore*, str. 88.

sa Ruskom imperijom objavila rat Osmanskoj imperiji i krenula sa napadom na teritorije koje su bile pod osmanskom vlašću, Nikšić, Gacko, Trebinje i Spuž. Nakon rata koji se završio nepovoljno za Rusku imperiju sklopljen je mir sa Osmanskim carstvom na rijeci Prut u jula 1711. godine. U ovom ugovoru Crna Gora nije pomenuta niti je obaviještena, već je ostavljena na nemilost osvetničkim represijama Osmanskog carstva. Zbog uspostavljanja političkih veza sa Rusijom i stavljajući se na njenu stranu u toku rata, Crnogorci su zbog takve politike platili ogromnim žtvama.³⁹

Prvi veliki napad na Crnu Goru od oko 60.000 osmanske vojnika pod vođstvom bosanskog vezira Ahmed-paše Šapčalije, nakon sklopljenog mira između Rusije i Osmanske imperije, dogodio se 1712. godine. Crnogorci sa relativno malobrojnomo vojskom u odnosu na osmansku, od oko 8.000 boraca dali su žestok otpor i u bici na Carevu Lazu 29. jula izvojevali veliku pobjedu. Međutim, oni nijesu mogli zaustaviti silnu osmansku vojsku, koja je prodrla do Cetinja đe „raskopaše crkvu i manastir“.⁴⁰

Politička podrška Ruskoj imperiji, objava rata i napad na teritorije koje su bile pod osmanskom vlašću, bitka na Carevom Lazu 1712. godine, izazvale su kod Osmanske imperije veliko ogorčenje, pa je Porta spremila još veću i jaču vojnu ekspediciju protiv Crne Gore. Naime, bosanski vezir Ćuprilić je 1714. godine sa oko 120.000 boraca napao na Staru Crnu Goru, đe je glavni cilj bio zauzimanje Katunske nahije i Cetinja. Podatak o broju osmanskih vojnika pod komandom bosanskog vezira Ćuprilića razlikuje se kod istoričara. Ovaj podatak o broju osmanske vojske koji je napao na Crnu Goru uzet je iz *Istorije*

³⁹ Dragoje Živković, *Istorija Crnogorskog naroda* tom II str 131. Cetinje 1992. godine; *Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga treća, Titograd 1975, str. 251, 266 i 268.

⁴⁰ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, str. 95, 96 i 97; Vladika Vasilije, *Istorija i književno*, priredio i preveo Božidar Šekularac, str. 50 i 61; Državni arhivski Dubrovnik, dokumenat 3346/155.

Crne Gore od vladike Vasilije Petrovića za kojeg istoričar Jagoš Jovanović smatra da je realan, dok mletački izvori iz tog vremena tvrde da je bilo oko 40.000 vojnika. Bio jedan ili drugi podatak tačan, nesporno se radi o ogromnoj vojnoj sili koja je više od pet puta bila veća od crnogorskih branitelja.⁴¹

I pored žestokog otpora Katunjana, osmanske snage su zauzele Cetinje, Ozriniće i Njeguše, a vladika Danilo je sa oko 2.300 Crnogoraca našao spas u Boki koja je bila pod Mletačkom. Crnogorci su ovoga puta kao nikad do tada, a ni kasnije doživjeli ratnu katastrofu, sa oko 2.000 ubijenih, a preko 2.000 stanovnika *Crne Gore*, osmanska vojska je zarobila i odvela sa sobom u Bosnu. Zemlja je ostala popaljena i opljačkana, a pojedini krajevi, kao Katunska nahija, sravnjeni sa zemljom. Zarobljeno crnogorsko stanovništvo uglavnom iz Katunske nahije, prinudno je preseljeno na uže i šire područje Glasinca kod Sarajeva. Oni su naseljeni na čiflucima vojnih zapovjednika i vojnika koji su učestvovali u pohari *Crne Gore* 1714. godine.⁴²

Zahvaljujući prijateljskom odnosu Mletačke Republike prema Crnoj Gori, bosanski vezir Ćuprilić nije uspio da ostvari svoj krajnji cilj da zarobi vladiku Danila i glavne crnogorske glavare, jer, kao što smo rekli, u ovim sudbonosnim trenucima našli su spas u Boki. Uspostavljanjem političkih veza između vladike Danila i Rusije okrenuta je nova stranica u istoriji *Crne Gore*. Crna Gora je bila podijeljena u gotovo dva neprijateljska tabora. Jedan manji dio podržavao je vladiku Danila i prorusku politiku,

⁴¹ Jagoš Jovanović, *Istorija Cne Gore*, str. 99, 100; Vladika Vasilije, *Istorija i književno*, priredio i preveo Božidar Šekularac, str. 61.

⁴² Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda* tom II, Cetinje 1992. godine.

Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, knjiga treća, Titograd, 1975 str. 264, 265, 266, 267. Mr. Enes Peledija, *Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706–1714. godine*, str. 126.

Jagoš Jovanović, *Istorija Cne Gore*, str. 101.

a drugi veći dio, posebno glavari katunske nahije, oslanjali su se na Mlečane. Katunski glavari su u februaru 1717. godine podnijeli mletačkom Senatu predstavku u 12 tačaka. Mletačka vlada je uglavnom prihvatila predlog katunskih glavara o vojnoj i političkoj saradnji, odnosno o pravima i obavezama Crne Gore prema Mletačkoj. Zbog neslaganja sa vladikom Danilom i njegovom ruskom politikom crnogorski glavari su izabrali guvernadura kao izvršnu vlast. Na Opštecrcnogorskom zboru imenovan je Vukadin Vukotić za prvog guvernadura Crne Gore.⁴³

Kada se vladika uvjerio da ne može poništiti mletačko-crnogorski ugovor i on ga je prihvatio i tako zadržao politički primat u Crnoj Gori. U zajedničkoj vojnoj akciji u oktobru 1717. godine, mletačke pomorske i crnogorske kopnene snage od 1.200 boraca na čelu sa vladikom Danilom napale su Bar. U ovom napadu veliku ličnu hrabrost pokazao je i vladika Danilo kad je bio ranjen. Ovaj napad završen je bezuspješno. Istu ratnu sudbinu doživjeli su Mlečići i Crnogorci na čelo sa vladikom kad su, u junu 1718. godine, napali Ulcinj. Međutim, zbog novih političkih odnosa, čvrste političke veze između Crne Gore i Mletačke nijesu dugo trajale. Naime, Požarevačkim mirom iz jula 1718. godine između Austrije i Venecije, s jedne, i Osmanskog carstva, s druge strane, označio je kraj dvovjekovne saradnje Venecije i Crne Gore, od koje su imale korist i jedna i druga strana. Mirovnim ugovorom u Požarevcu odvojene su od Crne Gore i pripojene Mletačkoj Republici sljedeće teritorije: Grbalj, Maine, Pobori, Brajići, Krivošije, Ubli i Ledenica. Međutim, stanovništvo ovih opština i dalje je organski bilo vezano za Vladikat Crne Gore. Od Požarevačkog mira Crna Gora traži oslonac na Rusiju i Austriju, iako i dalje želi da održava prijateljske odnose sa Venecijom,

⁴³ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda* tom II, str. 140. Cetinje 1992. god, str. 145.

Istorija Crne Gore, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, knjiga treća, Titograd, 1975. str. 270 i 271.

posebno na trgovinskom planu.⁴⁴

O odnosima Crne Gore i Mletačke Republike u XVIII vijeku posebno slikovito govori jedan dokument – pismo koje su poslali crnogorski glavari g-nu Vicencu Griti sopraproviduru od Arbanije, Kotora i Novoga iz 1747. godine, koje se čuva u Državnom arhivu Zadra. Ovom prilikom prezentiraćemo prvi dio tog transkriptovanog dokumenta:

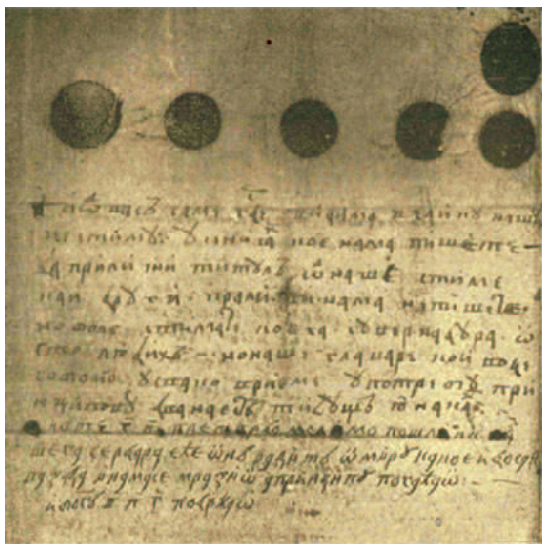
„Presvjetlomu i preuzvišenom: G-nu. Vicencu Griti, sopraproviduru od Arbanije i Kotora i Novoga.

Mi guvernadur Vukadin (*guvernadur Vukadin Vukotić, primj. J. Đ*) i serdar Savić (*serdar Petar Savić, primjed. J. Đ*) i svi knezovi i glavari i svi junaci od sve provincije Črne Gore. Dato je na znanje dobroj vašoj milosti za našu pravu i prevjernu službu koja je bila od ove naše kraine prev(e)dromu principu đe nijesmo štedeli proliti naše krvi kako ni sjedoče atestati naši ot puplikijeh rasprezentanteh, ako pod Novi đe razbismo Topal-pašu (*Oslobođenje Herceg Novog 1687.primjed. J. Đ*) , na Vrtijeljku (*bitka na Vrtijeljci 1685. đe je poginuo proslavljeni crnogitski junak Baja Pivljanin, primj. J. Đ*) đe razbismo Sulejman-pašu, ako na Podgoricu kad bi pred nama Zano Grbičić (*pokušaj osvajanja Podgorice 1690. primj. J. Đ*), suviše na Vodnik, i na Trebinje (*u bici na Trebinju 1715.godine poginuo je znameniti crnogorska junak, serdar i vojvoda Vuk Mićunović*), i na Sutorman i u Carev Laz (*poznata bitka na Carevu Lazu koja se odigrala 29. jula 1712. primj. J. Đ*) i ne možemo potanko sad iskazat one naše prolitije krvi koju smo prolili za našega principa suproč onijeh velikijeh vojskah turskijeh koje su hodile suproč

⁴⁴ Isto, str. 276, 272, 273, 276, 278 i 279; Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, str. 146–152.

prevedre Republike, ma sigurnu sjedochbu imamo p. Ericu koi bi straordenario (*izvanredni, primj. J. Đ*) u vrijeme ot Cetinja. Tu mu bješe siguranca đe na njega dođe šesdeset tisuć turske vojske (*napad na Crnu Goru pod voćstvom bosanskog vezira Ahmed paše Šapčalije 1712. godine, primj. J. Đ*) i mi ga saćuvasmo i sigurno u Kotor ispratismo, ako i s velikom štetom naše krvi, naše familije, našega imuća, a sve za sve cvijet naš koi bi sagrađen ot Ivan-bega Črnojevića, govorimo crkvu i manastir na Cetilje koju dasmo za obranu našega principa.....“

Pisato pred Ćeklom 1747 nojemba 27.
(mjesto šest pečata).⁴⁵



Fotografski snimak dokumenta
od 27. novembra 1747.

I ovaj dokument potvrđuje vjekovnu zajedničku borbu Crne Gore i Mletačke Republike protiv Osmanskog carstva, od koje su obje strane kao što smo rekli imale koristi. Zahvaljujući toj zajedničkoj borbi dio crnogorskog primorja nije pao pod osmansku vlast.

⁴⁵ *Istorijski zapisi* 1952. J. Milović, „Jedan do sad nepoznati dokumenat iz 1744. o crnogorsko-turskoj borbi na Carevom Lazu“, str. 181–188.

CETINJSKO PLEME DONJI KRAJ

Milorad Ćeranić

The text is based on the available literature, field research and archival material. Data on the settlement and ethnic past, life and development of the tribe, had to be collected and arranged in order to reach conclusions about its origin. Donji Kraj and its population made a significant contribution to the educational, scientific, cultural, spiritual and overall civilizational development of the state of Montenegro.

Stara Crna Gora je bila podijeljena na nahije¹, zatim su se one dijelile na plemena, a svako pleme na bratstva, koja su zahvatala veća i manja naselja. Stara Crna Gora se dijelila na četiri nahije: Katunska nahija koja se dijeli na devet plemena (Cetinjsko pleme, pleme Njeguši, Ćeklići, Bjelice, Cuce, Ozrinići, Pješivci, Zagarač i Komani); Lješanska nahija; Riječka nahija koja ima pet plemena (Kosijeri, Dobrsko selo, Ceklin, Ljubotinj, Građani); Crnička nahija ima sedam plemena (Podgor, Dupilo, Brčeli, Sotonići, Gluhi Do, Limljani, Boljevići).

Cetinjsko pleme je na istoku oivičeno nizom brda koja ga odvajaju od Riječke Nahije. Na sjeveru najprije dolazi mjesto zvano Čekanje, koje je na samom putu za Kotor, zatim prema istoku Ruda Glava, Sredanova Glava i Košarice koje su međa

¹ Nahija je bila administrativna jedinica.

prema Čeklićima. Na zapadu su visovi Lovćena, koji ovo pleme odvajaju od Njeguša. Cetinjsko pleme su sačinjavala tri manja plemena i to:

- pleme Donji Kraj u koje spadaju: Ivaniševići, Ivanovići, Špadijeri, Marinovići, Boškovići, Delje, Umci, Počeci, Čeranići, Jabučani i Zečevi, kojima je Kralj Nikola dao prezime Ivanović;
- pleme Bajice, u koje spadaju Musulinovići, Jovanovići, Tomaševići, Batrićevići, Markovići, Ivanovići, Vulovići svi oni se prezivaju i potpisuju Martinovići. U ovo pleme spadaju i Borilovići i Dubovičani;²
- pleme Konak, koje je sastavljeno iz mnogo manjih bratstava, a dijele se u tri sela: Ugnje, Očiniće i Bjeloše.

Donji Kraj (oblast, položaj, granice i karakteristike)

Donji Kraj je poveliko naselje, koje zahvata sjeveroistočni dio Cetinjskoga Polja. Donji Kraj se prostirao od planine Inogor pa do Sandinog vrha, zatim prema Humcima koji su bili donjokraj-sko selo³, pa sve do Pod Granicom đe su nastanjeni Popovići – Jabučani. Donji Kraj se ne pominje u ranijim vjekovima, ali je njegovo ime nesumnjivo staro. Jer po narodnome predanju dio Cetinjskog Polja na sjeveru i zapadu zvao se Gornje Polje što možemo videti i u povelji Ivana Crnojevića od 1485. godine, a u okviru kojeg su se razlikovali Gornji Kraj u kojem su današnje Bajice i Donji Kraj koji se i danas tako zove. Može se naći i u karti Crne Gore od 1838. godine.

Donji Kraj se dijelio na sela, u svakome od njih živjelo je po jedno bratstvo po kome se ta sela i zovu. Sa jugoistoka najprije dolaze Ivaniševići, do njih su Špadijeri, pa Počeci, Delje, Čeranići Jabučani i na samom kraju su Ivanovići.

² Iz mjesta Dubovik, koji je u to vrijeme bio Bajičko selo.

³ Jovan F. Ivanišević, *Podlovćensko Cetinje Javor*, br. 5, str. 74.

Do tridesetih godina prošlog vijeka u Donjem Kraju se nalazila Vitina ulica, koja je povezivala ovo mjesto sa ostalim nahijama. Iznad Ivaniševića su Strane Ivaniševića do kojih je mjesto zvano Točilo⁴, iznad Špadijera i Počeka je Borovinski vrh, dok se između Počeka i Delja nalaze Lazine, iznad Delja Jagnjioski Krš, pa između Delja i Čeranića se nalazi Draganova strana⁵, iznad Jabučana je Kozji Brijeg, zatim Ivanovića Đukovac, pa Sadin vrh⁶.

Žive vode u Donjem Kraju su bile: Kamenica Ivaniševića, Kalac Špadijera⁷, Kalac Ivanovića, bunar Čeranića i Vrbica Delja.

U Donjem Kraju nalazili su se putevi koji su od sela vodili ka varoši Cetinja, nosili su naziv po bratstvima iz kojih su počinjali.

Ovdje valja napomenuti i druga mjesta kao što su: Zemlja ispod Ždrijela, Ispod Mušnice, Ispod Jasika, Pokraj Ulice Špadijerske, Ispod Sela, Ispod Kalca i Više Gomila. Ovih gomila više nema, dok ih je nekada bilo više – devet malih i četiri velike. Jedna od tih gomila nalazila se u selu Delja i zvala se Velja Glavica bila je visoka 3m, a u prečniku 15–20m i bila je napravljena od same zemlje. Prilikom iskopavanja iste pronađen je grob od ploča sa poklopom izviše njega. U selu Špadijera bila je Mala Glavica, koja je bila napravljena od zemlje, ali već rasturena kako se selo širilo. Treća se nalazila pred Vlaškom Crkvom, isto napravljena od zemlje. Prilikom zadnje rekonstrukcije pomenute crkve 1878. godine, vršeno je iskopavanje gomile u kojoj su nađeni grobovi sa dosta predmeta od gvožđa. Zadnja gomila, najmanja od ove četiri, nosila je naziv Čeranića Glavica, i nalazila se na zemlji bratstva Čeranića, na kojoj je podiguto gumno bratstva.⁸ Sjeveroistočno

⁴ Ljuti kamen.

⁵ Koja je komunika bratstva Čeranića. Vidi časopis *Matica*, br. 97, proljeće 2024.

⁶ Omanje brdo koje se nalazi na nadmorskoj visini od 880 m i koje zajedno sa planinom Inogor predstavlja granicu između Donjeg Kraja i Bajica.

⁷ Dr. Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, 1926, str. 241.

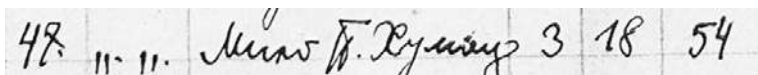
⁸ Vidi časopis *Matica*, br. 97 proljeće 2024, str. 437.

od Donjeg Kraja su donjokrajaska sela Vrbica, Dugi Do, Grmanov Do, Gjijevi do, Jasenov Do i Jabuka i ova sela su okružena planinama Košarice i Lokvina.

Prema detaljno izvršenom popisu stanovništva 1879. godine u Donjem Kraju bile su 84 porodice, sa 380 žitelja. Valja dodati i zanimljivu činjenicu da se do prve polovine XX vijeka u Donjem Kraju nalazio čak i omanji aerodrom za vazdušni saobraćaj. U periodu od 1961. do 1981. godine na području Donjeg Kraja podignuti su kompleksi fabrika: EI OBOD, Kartonaža i Košuta, ukupne površine 114.000 m².

• Donjokrajsko selo Humci

Humci, po starom nazivu Umci, živjeli su u selu istoga imena, danas se još zovu i Miloševići. Opšte je poznato predanje da su Humci potomci Bjeladina Humca koji se u Cetinje doselio za vrijeme Ivana Crnojevića i postao kmet na zemljištu Cetinjskog manastira. U povelji Ivana Crnojevića od 1485. godine kao i povelji njegovih sinova od 1495. godine pominje se Bjeladin Humac sa svojom djecom. U najstarije vrijeme Humci su, u političkom pogledu, prilikom skupova ili učešća u ratovima uvijek bili uz Bajice. Ali, kada su se jednom vodile borbe između Donjokrajaca i Bajica, oni su se pridružili Donjokrajcima i od tada su ostali stalno uz njih, tako da se od toga vremena Humci smatraju donjokrajskim selom. Mada su od davnina imali sa njima zajedničku Vlašku crkvu i pred njom groblje sa zasebnim mjestima, takođe im je zajednička i planina Hum. U prilog ovoj činjenici ide i dokument iz arhivske građe iz 1917. godine, gdje se među stanovnicima Donjeg Kraja koji kupuju osnovne životne namirnice, pominje ime Miro P. Humac.



48 Miro P. Humac 3 18 54



Dio Karte Stare Crne Gore
sa prikazom Cetinja i Donjeg Kraja iz 1838. godine
Narodni Muzej Crne Gore (Biljarda)



Karta Donjeg Kraja i okoline

Donjokrajska bratstva

U Donjem Kraju ima više bratstava. Neka od njih su se doselila na svoja današnja ognjišta još u XV vijeku. Izlaganja o njima počecemo po kriterijumu starine i položaja, radi jasnijeg pregleda.

Dva bratstva su: Ivanovići, Ivaniševići, Delje, Špadijeri, Počeci, Ćeranići, Jabučani od kojih su nastali donjokrajski Bogdanovići i Popovići.⁹

• **Ivanovići i Ivaniševići**

U Donjem Kraju imaju zajedničko porijeklo svi slave Đurđevdan ili Svetog Đorđa, a prislužbicu Malu Gospođu. O svojem porijeklu imaju sljedeće predanje: Ivan Borojević koji se usljed najezde Osmanlija povukao iz Niša na Zlatibor, zatim u Zetu da bi na posljetku došao u Donji Kraj (Cetinje), nekih 30–25 godina prije dolaska Ivana Crnojevića. Ivan je imao sinove Dragoljuba, Vladislava, Boroja, Vušura, Dragoslava. Dva najstarija brata poslije očeve smrti su ostala na ognjištu i razdvojila se. Od Vladislava su danas Ivanovići, Marinovići – koji se prezivaju po Marinu i Boškovići koji se prezivaju po Bošku.

Boroje je imao dva sina – Dapča i Ivaniša. Od Dapča su današnji Dapčevići, priča se da ih je u kući bilo 17 mačeva. Oni su se sasvim raselili, a posljednji je umro u Donjem Kraju 1841. godine, što je i predmet jedne anegdote.

Od Ivaniša su današnji Ivaniševići od njih ima dosta iseljenih u Kotoru, Budvi, Korčuli, nekim selima više Dubrovnika, Mostaru, Popovome polju, Sjevernoj Srbiji. Navedena bratstva se pominju i u trećoj knjizi vladike Vasilija za kupovinu zemlje.

⁹ Od Bogdana Jabučanina – Bogdanovići, dok su od popa Lazara Jabučanina nastali Popovići.

U Bjelopavlićima ima poveći rod Marinovića u selu Pakovićima, koji kažu da su od Ivaniševića iz Donjeg Kraja i da im se predak u ove krajeve doselio prije 230 godina zbog krvne osвете, isto su slavili Đurđevdan, a kasnije su primili da slave Svetu Petku¹⁰.

Od ostalih sinova Ivana Borojevića su Vušurovići – od sina Vušura i Šabani – od sina Dragoslava.

• Delje

Za svoje porijeklo kažu da je njihov predak Delja bio iz Kosova, i da je još za vrijeme Ivana Crnojevića služio kao per-janik i sa njim zajedno došao u Cetinje. Predanje kaže da je bio silan i zoran, te da je po tome dobio ime Delija – Delja. On je za suprugu uzeo sluškinju Mare Crnojević koju je ona mnogo voljela, te zamoli Ivana Borojevića da im podari zemlju na koju su se naseli. Zemljište koje je Delja dobio bilo je toliko veliko da su njegovi potomci prodavali svoju zemlju skorijim doseljenicima Počecima i Čeranićima. Koliko je Mare Crnojević voljela svoju sluškinju govori i to da je u neposrednoj blizini podigla mali ladnjak (vrsta odmarališta) đe je dolazila i provodila vrijeme, po tome je to mjesto dobilo naziv Marina Glavica. Bratstvo Delja u Donjem Kraju slavi Svetog Nikolu, a prislužuju opštu donjokrajsku prislužbicu Malu Gospođu. Delje su se sahranjivali pred Vlaškom crkvom sve do zabrane kopanja pred istom i to odmah do Ivanovića i Ivaniševića, što pokazuje da po starini dolaze odmah iza njih.

• Špadijeri

U knjizi *Stara Crna Gora* kažu da su porijeklom iz Primorja i to vjerovatno iz Dalmacije, a daljim korijenima čak iz Padove u Italiji. Predanje kaže da je predak Špadijera došao još u vrijeme

¹⁰ P. Šobajić, *Bjelopavlići*, str. 196.

Ivana Crnojevića i da je bio kovač, koji je pored ostalog kovao i „špade“, te je po tome dobio naziv „špadijer“ koji se prenio i na njegove potomke. Oni slave Đurđevdan i takođe prisluškuju Malu Gospođu. Špadijeri se pominju još u XVII vijeku. Tako se 1679. godie pominje Jeromonah Mihailo Špadijer od Cetinja, a 1693. godine Pop Rajko Špadijer sa Cetinja¹¹. Od Špadijera ima iseljenika u Crmnicu.

Ovdje valja napomenuti da je jedan od kneževa donjokrajskih bio Vojin Špadijer koji se pominje u anegdotama. Takođe u knjizi *Diplomska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori* navodi se da su Špadijeri bili vlasnici oko 0,85 rala zemlje na kojoj je bila podignuta zgrada Austrougarskog poslanstva. Vlasnici imanja su bili Marko Jokov, Joko Mitrov, Stanko Tomov, Milo Tomov, Luka Labudov, Savo Jovov, kapetan Stevo, i Risto¹².

Ime Đura Špadijera pojavljuje se u arhivskoj građi vezanoj za obrazovanje i prosvjetu u Knjaževini Crnoj Gori kao dugogodišnjeg učitelja i upravnika osnovne škole u Cetinju.

• Počeci

O svojem porijeklu imaju isto predanje kao i Počeci u Vranjini¹³ – njihov predak je iz Stare Srbije došao u Pješivce, dok je jedan od njih zbog krvne osvete iz Pješivaca odselio u Donji Kraj i od njega su današnji Počeci, a od njih su opet i Počeci iz Vranjine. I jedni i drugi slave Jovandan. Predak bratstva Počeka svakako je došao u Donji Kraj dosta davno, bar u početku XVIII vijeka, jer se u prvoj polovini XVIII vijeka u zapisima Cetinjskog manastira 1741. godine pominju Počeci „Vuko Stanišin Poček“ koji za sebe kaže da je „u svome vijeku

¹¹ *Prete Raico Spadier da Cettigne.*

¹² DACG, f.12 br. 466 od 11. V 1899. godina, f2, b.b od 27. X; f.32 br. 15 od 5. VI 1900. godina; br. 2679 od 15. XI I br. 2683 od 15. XI 1901. godine.

Uprava Varoši Cetinja

¹³ Riječkoj Nahiji.

star i pred smrt“. Takođe se Počeci pominju u trećoj knjizi vladike Vasilija za kupovinu zemlje, đe piše: „od drumu do Počeka“.

Tokom vladavine kralja Nikole, Počeci su bili uspješni i bogati trgovci. Međutim od ovog bratstva se ističe Pero Poček (Cetinje, 20. 03. 1878 – Rim, 02. 02. 1963) prvi akademski slikar u Crnoj Gori, studije je završio u Italiji 1903. godine. Italijanski maestro Moreli ga naziva „žarkom zorom slavenskog slikarstva“¹⁴. Njegov najreprezentativniji je rad *Gusle* (5x3m). Kompozicija epske monumentalnosti iz istorijsko-folklornog konteksta. U strastvenom hodoljublju, od lovcenskih padina do Ulcinja, inspirisan primordijalnom ljepotom krajolika, dao je sugestivna djela: *Lovčenska kapela*; *Most na Rijeci Crnojevića*; *Ulcinjско polje*; *Boka Kotorska*; *Uzmicanje noći*; *Vršidba* i dr. Od 1907. do 1914. godine sudionik je na brojnim izložbama u Londonu (na kojoj je dobio nagradu „Great Prize“), zatim u Amsterdamu, Veneciji, Napulju, Rimu, Beogradu i Sofiji. 1908. godine Knjaz ga je odlikovao Danilovim ordenom IV stepena. Pero Poček je učestvovao u vojnim operacijama usmjerenim na Skadru 1912. godine kao dobrovoljac. Oko 1920. godine radi tri platna koja za temu imaju dramatično istorijsko zbivanje, Kraljev odlazak iz Crne Gore 1916. godine. Takođe se ističe i po ciklusu djela sa temama iz Gorskog vijenca, ukupno ih ima 37.¹⁵

• Zečevi

U Donjem Kraju su potomci jednoga koji je došao iz Pobora¹⁶, koji je došao na katun donjokrajskih Ivanovića pod planinom Hum, zatim se oženio odivom Ivanovića i sa njima ostao. Predak Zečeva je došao neđe početkom XVIII vijeka jer

¹⁴ *Likovni leksikon umjetnosti Crne Gore*, knjiga 1, tom II, str 118–120.

¹⁵ Ovaj ciklus, otkupljen 1978. godine i pohranjen je u Narodnom muzeju Crne Gore na Cetinju.

¹⁶ Današnja opština Budva.

u svojoj trećoj knjizi za kupovinu zemlje vladika Vasilije kaže da je kupio zemlju „u Miloša Vukoslavčeva Zeca“. Dakle, Zečevi su se do njegovoga vremena već odomaćili, toliko, da su mogli i prodavati zemlju. Bili su nastanjeni ispod Sandinog vrha. I u današnje vrijeme u Poborima ima bratstvo Zečevi i oni su starinom iz Lješanske Nahije. Danas u Donjem Kraju nema izvornog bratstva Zečeva, jer je odlukom Kralja Nikole njihovo prezime promijenjeno u prezime Ivanović, i oni slave Đurđevdan, dakle, slavu koju su slavili njihovi preci po ženskoj liniji (Ivanovići).

• Jabučani

Ima ih na Jabuci, u Donjem Kraju i Pod Granicom. Po jednom predanju oni su iz mjesta Jabuka kod Gacka, dok je druga verzija opširno objašnjena u knjizi *Stara Crna Gora* Dr. Jovana Erdeljanovića i u radu „Podlovcensko Cetinje“ od Jovana F. Ivaniševića objavljenog u časopisu *Javor*.

Od Jabučana potiču i Bogdanovići koji su se nazvali po Bogdanu Jabučaninu. Kao i Popovići koji su potomci Popa Lazara Jabučanina. Ovdje valja napomenuti da su neki i koji nijesu od toga popa primili to prezime. Za vrijeme Popa Lazara Jabučanina, Donji Kraj je proširen i na mjesto koje se zove Pod Granicom jer je izvršena razmjena zemlje između Vladike Petra II Petrovića-Njegoša koji je za zemlju u Donjem Kraju Popu Lazaru dao zemlju Pod Granicom. Od ovog čuvenog bratstva su poznati Akademski slikar Dimitrije Popović¹⁷ i čuveni košarkaški trener Gregg Charles Popović, kao i ministar finansija Knjaževine i Kraljevine Crne Gore Risto Popović, čiji je potpis na svim perperima. Valja napomenuti da od ovoga bratstva potiče i Sveti Simeon Dajbabski pravoslavni svetitelj, koji je rođen 19. 12. 1854. godine, umro je 01. 04. 1941. godine, a kanonizovan je za pravoslavnog svetitelja 02.

¹⁷ Vidi *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore*.

05. 2010. godine.¹⁸ Jabučani, Popovići i Bogdanovići slave Jovandan ili Svetog Jovana Krstitelja.

• Čeranići

U Donjem Kraju potiču od Čeranića iz Mokrina kod Herceg Novog, a ovi potiču iz Bobovština, dok su njihovi krajnji korijeni kod Popovoga polja. Rodonačelnik Vukan se u ove krajeve doselio prije 350 godina, i nastanio se u mjestu zvanom Jasenov do, da bi kasnije on i njegovi potomci kupovali zemlju u mjestima Gnjijevi Do, Grmanov Do, Dugi Do, Vrbica i najzad u Donjem Kraju, između Delja i Počeka. Do danas ih u Donjem Kraju ima 112 generacija. Od njih potiče prezime Ljubičić koje je napravljeno od ženskog imena Ljubica. Od ovih Čeranića danas ima iseljnika u Sjedinjenim Američkim Državama, Švedskoj, Vrbasu i Lovčencu u Srbiji i Budvi. Svi Čeranići iz Donjeg Kraja slave Vasiljevdan ili Svetog Vasilija Velikog. Za razliku od ostalih donjokrajskih bratstava oni ne slave prislužbicu Malu Gospođu.

U arhivskoj građi vezanoj za Djevojački institut Carice Marije na Cetinju spominje se ime Ike Čeranić kao jedne od učenica

¹⁸ Osnovno obrazovanje stekao je u Cetinju, Kasnije se obrazuje u Kijevskoj bogosloviji, a potom i u tamošnjoj Duhovnoj akademiji nadahnjujući se životima i podvizima osnivača i prepodobnih otaca Kijevske lavre. U Kijevu je zamonašen i dobija ime po Simeonu mirotočivom, i rukopoložen je u čin jeromonaha, a 1888. godine se vraća na Cetinje, đe mu je određena služba Božjeg služitelja u manastiru Svetog Nikole na Vranjini, a nakon godinu i u manastiru Ostrog đe je bio i predavač u tamošnjoj monaškoj školi, koju je pokrenuo mitropolit Mitrofan Ban. Po osnovu čudesnog viđenja, koje mu je Bog otkrio, jeromonah Simeon je inicirao gradnju crkve na mjestu današnjeg manastira Dajbabe, krajem XIX vijeka. Ostatak svog živopta jeromonah Simeon je proveo služeći novootkrivenoj Dajbabskoj svetinji. Od 1996. godine pa do danas, svake godine na datum njegove smrti održava se veliki sabor u manastiru Dajbabe.

ovog instituta. Takođe, u arhivskoj građi¹⁹ nalazi se podatak da je Savo N. Ćeranić bio nosilac ruskog odlikovanja koje mu je dodijeljeno 1910. godine. Od ovoga bratstva ističu se: Vladimir (Rade) Mašov, Niko Bogdanov i Milutin Bogdanov, Savo Nikov, Đuro Golubov, Đuro Bogdanov i Milo Markišin.

• Izumrla bratstva u Donjem Kraju

Đurići, stara, ali doseljenička porodica bila je nastanjena u Donjem Kraju, na zemlji između Delja i Počeka, sve do početka 20. vijeka, kada su se sredinom 1900. godine odselila u Ulcinj. Na ovu temu očuvana su pouzdana predanja da se između Delja i Počeka nalazila zemlja „Ispod Đurića“ koja predstavlja uspomenu na to bratstvo.

Dapčevići – Potomci Vuka (Dapčevića) Ivaniševića nakon dugogodišnje krvne osvete, od njih dvanaest ostala su trojica, od kojih je jedan pobjegao i naselio se u Vranjinu, gdje i danas žive njegovi potomci Dapčevići; drugi je pobjegao u Mrkojeviće i tu se poturčio, a treći ostao u Donjem Kraju, gdje je i umro 1841. godine i od njega, ni od njegovih, po muškoj liniji nema nikog.

Organizacija i uprava

Prema dostupnoj arhivskoj građi, za vrijeme plemenske organizacije u Staroj Grnoj Gori na čelu Donjeg Kraja nalazio se starješina koji je nosio titulu „Knez donjokrajski“. Kroz dugu istoriju te titule smjenjivala su se gotovo sva donjokrajaska bratstva, ali trajni pečat na tu ulogu ostavio je Knez Vojin Špadijer koji je bio savremenik Petra I Petrovića Njegoša, za vrijeme megdana Bajica i Dojokrajaca sa Njegušima kao i za vrijeme sukoba Donjokrajaca i Bajica.

Donjokrajaska bratstva kao ostala bratstva i plemena

¹⁹ DACG, MID 1910, f.188, br. dok. 2173 od 7. decembra; libidem, MID 1911, f.197, b. dok. 3005 od 25. oktobra.

učestvovala su u borbama kao plemenske jedinice koje je predvodio plemenski starješina. Tokom 1854. godine knjaz Danilo je izvršio reformu crnogorske vojske iako je ostala njihova plemenska osnova, ali je vojska bila podijeljena na stotine i desetine. Donjokrajci su ratovali uvijek zajedno sa ostalim Cetinjanima (Bajicama, Bjelošima, Ugnjanima, Očinićima, a nešto kasnije i sa varošanima) u sastavu jednog odreda.

Tokom crnogorsko-turskog rata koji je vođen u maju 1858. godine na Grahovcu, okosnicu crnogorske vojske predstavljajo je Cetinjski odred u čijem sastavu se nalazio i Donji Kraj.

Kasnije, nakon Berlinskog kongresa i međunarodnog priznanja Crne Gore, kao i njene modernizacije, Donji Kraj je organizovan kao Opština Donji Kraj, a još je bila u narodu poznata pod nazivom Opština Donjokrajaska, koja je imala svoju upravu na čelu sa Predsjednikom opštine i svojim sudom. Funkciju predsjednika su obavljali predstavnici gotovo svih bratstava, neki čak i više puta. Opština je ukinuta 1926. godine kada je tadašnja Kapetanija cetinjska usljed povećanja broja stanovnika proglašena za Opštinu Cetinje.

Slika pečata uprave opštine Donji Kraj sa početka XX vijeka. Pečat je kružnog oblika u gornjoj polovini je utisnut natpis „Uprava opštine“, dok se u donjem dijelu nalazi natpis Donji Kraj. U centralnom dijelu pečata se nalazi Vlaška Crkva



sa malim natpisom „Cetinje“. Od 1921. do 1926. godine, pečat je bio kružnog oblika sa natpisom u gornjem dijelu uprava opštine, u donjem Donji Kraj, dok je u unutrašnjosti kružno utisnut naziv Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca sa grbom Kraljevina SHS.

Sakralni objekti

Crkve bratstava i plemena nijesu bile samo sakralni objekti za vršenje religioznih obreda, već i centri sveukupnog društvenog života. Sakralni objekti Donjokrajaca, su dvije crkve i to: Vlaška crkva i grobljanska crkva Voždenstva Presvete Bogorodice.

Vlaška crkva je najstariji objekat na Cetinjskom polju, nalazi se u centralnome dijelu gradske zone Cetinja. Pitanjem geneze i nastanka ovog crkvenog zdanja bavili su se mnogi istraživači čija razmišljanja katkad suprostavljena, ali ne dovode u pitanje vrijeme njene izgradnje. Da je zasigurno najstariji hrišćanski hram Cetinjskog polja postojao u XV vijeku, svjedoče izvodi iz osnivačke povelje Cetinjskog manastira gospodara Ivana Crnojevića, gdje se između ostalog navodi: „više Vlaške crke“ i „mimo Vlaške crkve“. Primarne podatke o genezi Vlaške crkve saopštava nam natpis na kamenoj ploči iznad vrata sadašnje bogomolje: „Hram ovi Roždenstva presvete Bogorodice sagrađiše Donjokrajci prvi put 1450. godine, poslije ga prepraviše tri puta, posljednji put podigoše ga oko 1864. godine“. O postanku Vlaške crkve ima više narodnih predanja²⁰, od bratstava Ivanovića i Ivaniševića u Donjem Kraju, zatim u plemenu Bjelica (selo Tomići). To predanje je u cjelosti očuvano i kod bratstva Šabana u Riječkoj nahiji, koji imaju zajedničke pretke sa pomenutim donjokrajskim bratstvima.

²⁰ O istorijatu i arhitekturi Vlaške crkve videti: Dr. Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Beograd 1926; Ljubomir Kapisoda, *Vlaška crkva*, 1990. godina, Cetinje str. 10–16; Dušan i Uroš Martinović, *Cetinje spomenici kulture, Cetinje*, 1980; Čedomir Marković i Rajko Vujačić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Cetinje – Novi Sad, 1997; Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, Podgorica, 2012.

Taj izgled iz 1864. prikazuje nam i danas jedobrodna kamena građevina, orijentisana zapad (glavni portal) – istok (oltarski prostor), sa visokim zvonikom tipa preslice sa tri otvora. Unutrašnjost crkve je podijeljena s četiri para pilastera na pet traveja. Pilasteri formiraju polukružno zasvođene niše iznad kojih je horizontalni vijenac kao osnovica polukružnog svoda. Oltarski prostor i naos odvojeni su ikonostasom koje je radio Vasilije Đinovski zograf iz Makedonije 1878. godine²¹.

U unutrašnjosti na ikonostasu stoji natpis: „Izvolenijem oca i pospešenijem sina i sovršelijem svetoga duha, izobrazi se ovaj sveti hram Rođenstva presvete Bogorodice, dozvoljenijem blagovjernago Gospodara i knjaza Nikole I i Blagoslovom visokopreosveštenog mitropolita Ilariona, trudom i troškom pravoslavne parohije donjokrajske 1878. godine“. Vlaška Crkva je bila i grobljanska crkva sve do zabrane sahranjivanja 1894. godine.²²

Kapelica (hram Rođenstva presvete Bogorodice) Odluka o lokaciji za podizanje novog groblja donijeta je 1894. godine, kada je i podignuta grobljanska crkva poznatija kao Kapelica. Iznad crkvenih vrata je utisnut natpis: „Ovaj sveti hram Rođenstva presvete Bogorodice sazida se po visokoj naredbi Njegovog Veličanstva Gospodara Knjaza Nikole I Petrovića Njegoša 1894.“ Od ulaza lijeva strana pripada Donjokrajcima, dok je desna strana pripala svim drugim stanovnicima Cetinja.

²¹ Jakov Marković, „Likovna analiza ikonostasa Vlaške crkve na Cetinju – Rad braće Đinovski“, *Lingua Montenegrina* br. 31, str. 279–292, Cetinje 2023.

²² *Glas Crnogorca*, br. 29 od 1897. godine.



Natpis na ikonostasu iz Vlaške crkve²³



Sveti Petar Cetinjski



Presveto Trojstvo



Sveti Vasilije Ostroški

²³ Pejović Lazar, Priložene fotografije Vlaške Crkve, 2023.



Tajna Večera



Ikonostas Vlaške crkve

Poslanica Petra I Petrovića Njegoša Donjokrajcima

Ot Nas Vladike Petra, čestitome popu Luki i ostaloj gospodi glavarima i starješinama i svijema Donjokrajcima pozdrav.

Dajem vi na znanje kako više trpjet ne mogu žalbe i suze Andrije Čalete s Dobrskoga Sela i došao sam u odluku da sudim i setencijam, koju vi setenciju i šaljem, od koje ostaje i kopija u Narodnu Kancelariju. Žalba na pismo predata mi u godište 1817. Od Andrije Čaleta s Dobrskoga Sela protiv Rista Daskala iz Grblja, u koju se želi da je da 20. nojemvra istoga goda na vjeru i kako pobratimu četiri ceklina u talijere da mu da žita. Koje žito, govoraše Risto, da mu je u Zetu i da ga je prevario i niti mu je da žito i aspre.

Nije smo moglo pisati ni pratit žalba u Kotor prije o dođu sjedoci u arodnu kancelariju i da se pitaju s kletvom, je li istina što Čaleta govori. Doše, dakle i sjedoci Nikole Petrov Đurašković i Turo Stanišin Jovićević, koji kazaše da je istina i da su vidjeli kada je da Čaleta Ristu Daskalu četiri cekina za žito. Poslije je došao i Sava Pejanović i kaza da je on isti uzajmio Čaleti četiri cekina da ih da višerečenom Ristu da mu donese žito iz Zete.

Po ovijema svjedočbama pisalo se u Kotoru u godište 1818. mjeseca Ferfara i popratile žalbe Čaletine i svidjeteljstva od sjedokah, na koje pismo i odgovara bivši kapiten od cirkula Supe da je tri puta posila mandata knezu Tujkoviću da mu dome nije; ma i ovo piše crkuo kada bi doša, da će poslat za njega i da će ga držat u Kotor, dokle Čaleta dođe, da ga podmiri. U sve ovo vrijeme nije pre-stava Čaleta dohodit da plaće i ne samo za četiri cekina

što mu je da, no da što mu je na vjeru da. Ne mogući trpjeti neprestane žalbe i njihove suze ja, dakle, sudim kako niže:

U prvu: da pišem vama i objavim setenciju i da vi imate donijetu u ovu Narodnu Kancelariju od asprah koje imate dat Ristu Daskalu cekina četiri i na njih dobit u pet godina na razlog šest po sto, a to talijera dva i po, koje će se aspre predat Andriji Čaleti za podmir. Ostavljam na stranu, što je gođ Čaleta pretrpio harča i muke i dangube. Ako vi ne kćenete donijet ove aspre, kako govorim i sudim, bićete u dužnost četiri Donjokrajca da popratite Rista Daskala do pred Kotor i da ga predate u ruke, deputatu sanitatskom g. Rafaelu, đe će poć i Čaleta s pismima drugijema, pa će sud poznat istinu, ka što je ja poznajem i ovako sudim, jer tamnice nemamo, ako li ni jedni ni drugo ispunit nećete, ano vi imate odgovorit Čaleti za talijerah deset i po. Zakoni su po cijelomu svijetu, tko drago to bio, u koju se vlast bi nahodio istiniti krivac ili dužnik, da onoga i vlast sudi.

U potvrđenije ovoga mi imamo na pismo od c.k. guvernera, tako i od kapitana od cirkula, koji bi drago česarov čojak u Crnu Goru ubio, ukra, dužan bio, da ga mi možemo po našem zakonu suditi, kako što i oni, kad koga od našijeh u ovakva djela uhvate, i sude. I po tom ja govorim, a kako tamnice u nas nije, da aspre ovđen donesete ili da odgovorite Dobrljanu ili da se ne hoće Risto priznati dužnikom, niti misli za svidjeteljstva; od ove tri razloga izvadit se ne možete.

Cetinje, oktombra 1821.²⁴

²⁴ Petar Prvi Petrović Njegoš, *Poslanice*, str. 128.

U kratkoj analizi ova poslanica je napisana oktobra 1821. godine na Cetinju. Namijenjena je glavarima, starješinama i cijelom donjokrajskom narodu. Ova poslanica govori o manjem sukobu zbog prevare prilikom kupovine žita. Andrija Čaleta je dao Ristu Daskalu novac za žito ali onda je Risto otišao i nikad nije donio žito. Vladici se Čaleta, kako se na početku kaže, već četiri godine tužio i žalio na nepravdu. Situaciju je dodatno zakomplikovala činjenica da je Risto bio podanik Austrije i živio je u Grblju. Kotorski sud nije želio da ponese optužnicu do Cetinja, i da tamo ispituju svjedoke, a kada je to učinjeno, Rista nisu mogli pronaći. Za to vrijeme Čaleta je došao i požalio se Vladici, pa je on konačno odlučio da osudi Rista u odsustvu. Vladika dalje iznosi presudu i objašnjava kako sporazum o suđenju funkcioniše sa Austrijom. Kaže da postoji pismo od guvernera koje dozvoljava sudu da osudi svakog stanovnika Austrije koji poćini krivićno djelo u Crnoj Gori. Postoji i dopis kojim se dozvoljava Sudu u Kotoru kada neko od Crnogoraca poćini krivićno djelo na teritoriji monarhije, da ga osudi. Vladika nije potpisan na kraju ove poslanice.

Rukopis Cetinjske ljekaruše

Rukopis „Cetinjske ljekaruše“ datira iz 1810. godine pisan je u Donjem Kraju. Za dugo vremena je ćuvan u kući Lazara Popovića (Jabućanina), a danas se ćuva u Državnom muzeju u Cetinju.

Rukopis ima dva dijela. U prvom se govori o 12 strašnijeh petaka u godini, u kojima se ne smije raditi. Oni su naznaćeni sledećim redom: 1) marta mjeseca pred Mladencima, 2) pred Blagovijesti, 3) pred Vaskrsenje, 4) pred Spasovdan, 5) pred Trojićidan 6) pred Petrovdan, 7) pred Preobraćenje, 8) pred Gospođindan, 9) pred Krstovdan, 10) pred usjećenje Jovana, 11) pred Andrijevdan, 12) pred Roždestvom Hristovim.

Drugi dio ovoga rukopisa sadrži 54 recepta, od kojih su 53

namijenjena za liječenje ljudi, a jedan za liječenje životinja. Sačuvani recepti su bili namijenjeni za liječenje sledećih bolesti: 1) kome je plaštanica bolesna, 2) kome su zaušnice, 3) koga boli zub, 4) koga bole oči, 5) koga zmija ujede, 6) ko se ubije i ranu učini, 7) kome se voda zatvori, 8) koga oganj ili druga bolest zatvori da jesti ne može, 9) koga groznica drži, 10) koga noge i koljena bole, 11) ko se na oganj izgori, 12) koga prah izgori, 13) ko nogu ili ruku slomi, 14) kome su bradavice, 15) ko hoće medicinu da pije i da se očisti dobro, 16) koga maniti pas izije, 17) koga uši bole, 18) koga oganj drži, 19) koga krsti bole, 20) ko je bolan od debele bolesti, 21) ko se ubije, 22) koga bole noge i ruke, 23) koga noge bole, 24) kome je ferlekcija, 25) koga drob boli, 26) ko se otruje, 27) za zaduhu, 28) kome su kile u grlu, 29) kome je vrat obolio, 30) ko je šogav, 31) kome je oganj u glavi, 32) kome stoka krepaje, 33) kome je lišaj, 34) i ovo od lišaja, 35) kome je bijelana oči, 36) koga presječe, 37) kome je muha u glavi, 38) kome je rištela u noge ili ruke, 39) kome je otok u ruke ili noge, 40) ko se dobro ubije (o nečemu), 41) kome je kostobolja, 42) kome je čir, 43) koga zubi bole, 44) koga prsti bole, 45) kome je kamen u mjehturu, 46) kad su kraste po glavi, 47) kada žena ne može lasno roditi, 48) koga želudac boli, 49) ko velji kašalj ima, 50) kome su bradavice, 51) ko se ubije, 52) ko je svrabljiv, 53) ko se otre, 54) ko izgori.

Svaki od ovih recepata ima tekst kojim se kazuje kako i na koji način se priprema i kako se upotrebljava lijek. Može se zaključiti da je rukopis pisalo svešteno lice, a u prilog toj činjenici govori da se u prvom dijelu rukopisa govori o 12 strašnijeh petaka, dok u drugom dijelu ima mnogo vraćanja i praznovjerja, što govori da su recepti više vjerskog karaktera.²⁵

²⁵ Milo Iličković, *Prilog izučavanju narodne medicine kod južnih Slavena*, 1940, str. 20–32.

Donji Kraj u pričama i anegdotama

Anegdote i priče su poput ključeva koji otključavaju vrata sjećanja i emocija. One nas ne samo zabavljaju, već i poučavaju, povezujući nas s dubljim slojevima ljudskog iskustva. Male, ali moćne priče koje su od drevnih civilizacija do savremenog doba bile ključni element komunikacije, prenoseći znanje, moralne lekcije i humor sa generacije na generaciju.

Svako pleme i bratstvo ima svoje znamenite ljude, o kojima se sastavljaju te priče. Održavajući se u usmenom predanju, te priče, kao legende iz dalekih vremena, podložne su preradi od strane narodne fantazije, ali u njihovoj osnovi leži neizostavno faktička stvarnost i one uvijek imaju oblik potpune vjerodostojnosti. Zato se one mogu koristiti kao istorijski materijal.

U knjizi *Crnogorci u pričama i anegdotama* Milutina M. Pavićevića, Donji Kraj i Donjokrajci ostavili su trajan pečat.

Neke od anegdota su: „Zašto su se bili i krvili“; „Donjokrajci brane cetinjski manastir“; „Izmirili se samo za jedan dan“; „Kosijerom po Vladici“; „Nema smrti bez sudnjeg dana“; „Neće Crvenjaka“; „Sveti Petar i Vuk Dapčević“.

• Zašto su se bili i krvili

Negdje početkom vladavine Svetog Petra Cetinjskog²⁶ isprosió je Staniša Đurov Ivanović, Donjokrajac, Maru, kćer Novaka Stijepova (Tomaševića) Martinovića, iz Bajica. U vremenu, kad je pomenuta Mare bila vjerena djevojka, saznalo se, da je ona ostala trudna sa Špirom Mitrovijem (Markovićem) Martinovićem, iz Bajica. Kada su za to doznali Donjokrajci, pakupe se na bratski dogovor, gdje se dogovore, da Staniša poruči Novaku:

²⁶ Petar I Petrović Njegoš, kanonizovan kao Sveti Petar Cetinjski. Rođen je u Njegušima 1748. Godine, a umro je u Cetinju, 1830. godine. Bio mitropolit crnogorski i vladar od 1782. do 1830. godine.

„gdje mu se krava vodila, neka se ondje i teli“, a Staniša, ili koji drugi od njegovog bratstva Ivanović, neka tu, po tadašnjim shvatanjima, sramotu krvlju Bajičkom za sebe speru. Pošto je Staniša Novaku navedeno poručio i to doznao Sveti Petar, pozvao je Donjokrajce i Bajice pred Cetinjski manastir, i kad su došli, počeo je moliti i kumiti Donjokrajce da Staniša uzme za svoju ženu mladu kćer Novakovu, Joku (koja je tada imala 12 godina), samo da se ne bi stvarala omraza između njih i Bajica. Na to Donjokranjci pristanu i Novak reče, da i on pristaje. Tada Sveti Petar otpusti i jedne i druge sa blagoslovom, te odu svojim kućama. Ubrzo iza toga Bajice sastave pogrdnu pjesmu i počnu je kroz selo pjevati: „Donjokrajci svi junaci, kuku majci, uzeše dvizicu za uvotku“²⁷.

Kad su Donjokrajci čuli i razumjeli, što im Bajice pjevaju, kupili se pred svojom crkvom Svetom Gospodom (Vlaška Crkva) i sa skupa poruče Bajicama, da od prijateljstva nema ništa, a između sebe se dogovore, da svaki gleda, kako će Bajicama pjesma prisjesti, da se o drugoj pjesmi zabave. Ubrzo za tim ubili su bratstvenici Stanišini, Ivanovići, Špira Martinovića i svega ga isjekli. Bajice su poslije toga ubili jednog Donjokrajca, a ovi opet Bajicu, a dešavalo se da poginu od jednih ili drugih i po 5–6. Tako je poginulo 37 Bajica, a Donjokrajaca 36, kad ih je poslije toliko godina umirio (deset godina pred svoju smrt) Sveti Petar, ovi su posljednji prvijema jednu glavu platili novcem.

• Donjokrajci brane Cetinjski manastir

Sveti Petar, pošto je umirio jedan dio zavađenih, bratstava i plemena u Crnoj Gori, otišao je iz Riječke nahije u Brda. U njegovoj pratnji bio je i Stevan Perković Vukotić sa Čeva. Kad su stigli na Orjoj Luci²⁸, dođe im glas, da je guverner Đuza Guve-
rnadurović Njeguš sa dijelom svojih plemenika, nekim brojem

²⁷ Uzele kozu od dvije godine za odraslu kozu.

²⁸ Mjesto koje se danas nalazi u opštini Danilovgrad.

Riječana, Crmničana i Bajica krenuo put Cetinja, da zauzme Cetinjski manastir. Sveti Petar htio je, da se odmah vrati na Cetinje, ali mu nije dao Stevan Perkov koji reče:

„Sveti Vladiko, bolje da svršimo narodne poslove u Brda.. Nije potrebno da idete na Cetinje, već pošljite ulaka²⁹ Markiši Ilinu Ivanoviću u Donji Kraj, da sakupi Donjokrajce i odbrani manastir i Cetinje“. Sveti Petar to i učini. Pošto je Markiša dobio aber³⁰, pošalje jednog svog seljaka, te zakuca u malo zvono na hramu Svete Bogorodice u napodu poznatoj po imenu Vlaška Crkva. Kad su Donjokrajci čuli glas zvona sa svoje crkve, odmah su pošli sa puškama u ruci na zbornu mjesto, gdje su našli Markišu sa svojim rođacima. Markiša im saopšti Vladičinu poruku. Odmah izvrše raspored odbrane manastira. Đuza Guvernadurović nastupajući sa svojim pristalicama put manastira, naišao je na stražu Donjokrajaca i odmah ocijenio, da manastir ne može osvojiti bez krvave pogibije.. Iz daljine počeo dozivati Markišu: „Zar, kućicu, hoćeš uvijek sa tvojim Donjokrajcima da braniš one naše pletičarape s Njeguša?“ Markiša na to odgovori: „Čuj palinogo, Cetinje je od vazda bilo naše i danas ga bez krvi ne damo“.

Đuza Guvernadurović sa svojim pristalicama odstupi bez prolijevanja krvi.

• Izmirili se samo za jedan dan

Za vrijeme vladavine Svetoga Petra, Njeguši i Bajici došli su u nesuglasicu zbog granice oko planine u planinskom masivu Lovćena. Pošto se nikako nijesu mogli dogovoriti, Njeguši ponude Bajicama trinaest megdana, pa ko na megdanu pobijedi, taj neka granicu postavi, po svome nahodanju; a pobijeđeni na to mora pristati. To Bajice prime sa zadovoljstvom. Jedni i drugi ugovore da megdan bude u prvu nedjelju, na samoj granici između njih, na mjestu zvanom Trešnja.

²⁹ Glasnik, osoba koja prenosi poruke vladara.

³⁰ Riječ je turskog porijekla. Značenje ove riječi jeste „vijest“, „glas“.

Uoči zakazanog megdana Bajice se okupe na zboru i dogovore se, koje će megdandžije između sebe odrediti, da se sutra na Trešnji posijeku sa Njegušima. U tom razgovoru rekao je jedan, od Bajica: „Iako je naći za megdan megdandžije, nego kako ćemo sutra ići na megdan sa Njegušima, kada smo u ratu sa Donjokrajcima, oni, čim čuju gdje smo mi pošli, popaliće i poharati sve Bajice.“

Tada je ustao vojvoda Nikola Stijepov Tomašević-Martinović³¹, i rekao: „Mi na zakazani megdan treba da idemo, a Donjokrajci, neka rade što hoće, a mi određujemo megdandžije“.

Na ovo svi ostali pristanu i odrede trinaest megdandžija između sebe, i razidu se svojim kućama, da se spremaju za sutrašnji megdan. Kada je ujutro osvanula sveta nedjelja, Bajice su se sakupili pred svojom crkvom Svetog Jovana i odatle krenu na megdan. Kada su došli na mjesto Grab, začuli su gdje zvono zvoni na Vlačkoj crkvi i vidjeli da se Donjokrajci pred njom kupe, pa su htjeli da se povrate, ali im nije dao vojvoda Nikola nego nastaviše put Trešnje.

Kad su se Donjokrajci, svi sa oružjem, pokupili pred Vlačkom crkvom, ustao je knez Vojin Špadijer i rekao: „Braćo, čuli ste i videli, da Bajice pođoše na megdan Njegušima, ali mi, iako smo u ratu sa Bajicama, ne smijemo dopustiti, da se drugi sa njima bije, a mi da im ne pomažemo, jer su ni oni najbliži, već hajdemo sa njima, pa što bude njima, neka bude i nama“.

Tada svi Donjokrajci povikaše: „Hajdemo! hajdemo!“ Tako se upute preko polja kroz Bajice, preko Graba i dođu na Trešnju, gdje su već bili stigli Bajice i Njeguši i stali jedni prema drugima.

Donjokrajci se namjeste na jednu malu glavicu do Bajica i pošalju glasnika Bajicama, da oni primaju šest megdana sa Njegušima, a sedam neka ostanu Bajicama. Ovi, kada su vidjeli, da su im došli Donjokrajci u pomoć, mnogo su se razveselili. Njeguši, videći, da su Donjokrajci sa Bajicama, što nijesu nikad mogli vjerovati, mnogo su se začudili.

³¹ Koji je bio ujak Svetog Petra.

Savo Markov Petrović, poviče: „O kneže Murate³², zar si i ti stiga?“

Na to je knez Vojin Špadijer odgovorio: „Nijesam ja Murat, nego knez Vojin Špadijer, već ako ti

basta, izlazi na megdan, da se ja i ti posiječemo, i neka se na to svrši.“ Savo nije smio.

Bajice i Donjokrajci izabrali su između sebe po šest megdandžija, ali su teško mogli naći trinaestoga, koji je trebao da se posiječe najprije sa Midžom iz Kopita, koji je bio kapetan u mletačkoj vojsci i kao takav, govorilo se, da je učio školu od mačevanja.

Tada je rekao Božo Garov Humac, iz Donjeg Kraja: „Ja ću uzeti Midža, da se sa njim siječem“. Na to su ostali pristali. Božo povadi mač i uputi se na zakazano mjesto, gdje ga je već Midžo čekao sa mačem u ruci. Čim su se sreli, udarili su se na hladna gvozda. Iako je Midžo učio školu od mačevanja, kada se udario sa Božom, to mu nije ništa valjalo, jer mu je Božo za kratko vrijeme odsjekao ruku.

Vidjevši Njeguši da im je najbolji megdandžija, i u kojeg su se najviše uzdali, izgubio megdan, nijesu htjeli slati druge, već rekoše, da pristaju, da Bajice stave granicu između njih, po svome nahođenju. Tako i učine. Njeguši pođu svojim kućama, a Bajice i Donjokrajci svojim. Odmah iza toga Donjokrajci i Bajice nastavili su i dalje da jedan drugoga ubijaju.

• Kosijerom po Vladici

Jovo Špadijer, iz Donjeg Kraja, imao je ženu, Kiću, ljepoticu, da joj nije bilo ravne. Jednom prilikom Kića, kao i ostale cetinjske žene, ponijela je žito da samelje u manastirski mlin, u mjesto Do, u Cetinju, odmah do manastira.

Vladika Rade, šetajući oko Ponora, tik do vodenice, kad vidje onako kršnu, stasitu i lijepu Crnogorku, Kiću, prizove je k sebi.

³² Tursko muško ime, koje je takođe označavalo izdajnika

Kića mu, kao prostodušna i bogobojazna žena, smatrajući ga „Svetim Vladikom“, pristupi i cjeliva ruku. Vladika je počeo milovati po licu i raspitivati, čija je i odakle je. Zanesen svojom strašću, stegne je jače rukama ka sebi. Kića, videći tek tada, što Sveti Vladika hoće, počne se kao tigrica svom snagom otimati, i uspjela je, da se trgne iz ruku Vladičinih, bez sramote za svoj obraz. Žito ostavi u mlinu i kao srna pobježe svojoj kući, u Donji Kraj. Dočeka je muž Jovo i upita: „Kamo ti žito, ženo?“ Kića mu, sa stidom ispriča sve, što je Vladika htio da od nje učini. Jovo skoči na noge, uze dvije ledenice i nož za pojasom, a u ruke kosijer, pa se trčeći uputi Vladici u manastir. Ispod Orlova Krša nađe Vladiku, gdje i dalje šeta. Ne htjede mu ni Boga nazvati, već mu skreše prsa u prsa i oči u oči: „Drži se, palinogo od palinoge“. Pa poleti, zgrabi Vladiku za prsi i kosi- jerom ga izmlati, dok nije pao na poljanu.

• Nema smrti bez sudnjeg dana

Za vrijeme vladavine knjaza Danila Petrovića Njegoša³³ Strugar je u nekoj svađi ubio Đuraškovića. Strugar nije htio bje- žati, već se sam prijavio vlastima, koje ga zatvoriše. Poslije nekog vremena Strugar je bio osuđen na smrt strijeljanjem iz pušaka, a ovo su strijeljanje, da bi dobili kao neku vrstu pravde po tadašnjim pojmovima, trebali da izvrše Đuraškovići.

Na dan, kada je trebalo izvršiti strijeljanje, Strugar je od vlasti bio predat u ruke Đuraškovićima, i ovi su ga odveli na Veliku Livadu³⁴ u Cetinju i postavili ga na određeno mjesto, a nekoli- cina od njih odmakli se deset do petnaest koraka sa pripravnim džeferdarima³⁵, da kad se izda komanda osuđenika usmrte.

³³ Vladar Crne Gore od 1851. do 1860. godine. Šesti po redu vladar iz dinastije Petrović-Njegoš, koji je razdvojio svjetovnu od duhovne vlasti.

³⁴ Obilića Poljana, na današnjem prostoru Sportskog centra i fudbalskog stadiona.

³⁵ Pištolj.

Strugar je nepomično, uprtih očiju u Đuraškoviće, stajao i kad se izdala komanda: „Pali!“ to, kako nije bio svezan, hitro, kao muha padne pri zemlji, te ga smrtonosno olovo iz džeferdara prebaci. Tada, kao zvijer skoči na noge i poput strijele počne bježati preko poljane put Donjega Kraja. Đuraškovići ga potjeraju, a neki su ga u tom tjeranju i dalje džeferdarom gađali; ali ga, njegovom srećom, nije nijedan ni po gunjini dohvatio. Zdravo i veselo ubježe u kuću Mila Nikolina Ivaniševića koji se tada nalazio pred svojom kućom. Strugar mu, ukratko, onako na brzu ruku kaže, u čemu je stvar. Tada dođe i potjera za njim. Pred njima izađe Milo i reče: „Možete, kao prijatelji, svratiti u moju kuću, da vas ugostim, ali da se ne prevarite, za živu glavu, da dirnete u Strugara, jer, dok je Milo živ, njemu ne smije u mojoj kući ni dlaka sa glave.“

Đuraškovići, poznavajući tadašnje običaje, da bjegunca neće, kao što ne bi ni oni, niko pustiti, a znajući, da je Milo Nikolin bio poznat kao odličan junak, povrate se nazad. Poslije toga Milo je Strugara držao i čuvao kod svoje kuće, pa kad mu se ukazala zgodna prilika, otpratio ga njegojoj kući, gdje je ovaj poslije nekog, vremena, pomoću svojih rođaka i prijatelja bio izmiren sa porodicom i rođacima ubijenog Đuraškovića.

Za sve vrijeme svoga života veliki vojvoda Mirko Petrović³⁶, poslije ovog slučaja, kad bi mu ko kazao, da je neko pošao u Tursku od krvi³⁷, govorio je: „Mogao je i da ne ide tako daleko, bliže mu je bilo i sigurnije u Mila Nikolina, u Donji Kraj.“

³⁶ Mirko Petrović Njegoš rođen je na Njegušima 19. avgusta 1820, godine bio je crnogorski vojvoda, diplomata, pjesnik, stariji brat kneza Danila, a otac kralja Nikole. Mirko Petrović Njegoš se proslavio nakon pobjede nad Osmanlijama u bici na Grahovcu 1. maja 1858. u kojoj je zapovijedao crnogorskom vojskom. Umro je u Cetinju, 20. jula 1867. godine.

³⁷ Krvne osvete.

• Neće Crvenjaka

Došao pop Marko Martinović u Donji Kraj, kod Cetinja, da jednome svome parohijanu izvrši vjerski obred kađenja uoči krsne slave. Pošto izvrši obred, gazda od kuće ponudi popa da ga časti i reče mu: „Hoćeš li, pope, moga crvenjaka (misli na vino) ili Marušine mrkulje (misli na kafu)?“ Pop je mislio na nešto drugo, i bojeći se gazdina „crvenjaka“, reče: „Ja ću Marušinu mrkulju.“

• Sveti Petar i Vuk Dapčević

Sveti Petar, imao je za vrijeme svoga vladanja običaj, da uvijek zbog opštih potreba o Crnoj Gori poziva glavare katunske na dogovor i savjetovanje.

Jednom prilikom, kada ih je pozvao, rekao mu je Turčin Perović-Cuca: „Vladiko Sveti, štogod mi ovđe uredimo i ustanovimo, to ništa ne važi, kad nijesu među nama Perko Šaletin Vukotić i Vuk (Dapčević) Ivanišević, jer to oni neće priznati“. „Zašto to?“ „Zato, što su dobri junaci, i imaju jako bratstvo.“

Vuk je tada imao, bez drugih bratstvenika, šest brata i pet sinova, za koje se govorilo, da je svaki od njih nosio mač. Sveti Petar pošalje svoje slugе, da pozovu Perka i Vuka. Kad su slugе došle u Donji Kraj, u kuću Vukovu, kazali mu poruku. Vuk je rekao: „Zar ona kaluderština nije mogla sama doći, da me pozove, već šalje slugе za mene. Recite mu, da ja ne čujem za njega, no ako mu je potreba, neka dođe on kod mene.“

Sluge su se vratile i Vladici rekle odgovor Vukov. Vladika se strašno naljutio, stao kleti Vuka i njegove, pa najposlije reče: „Katunjani, ako je Vuk Dapčević-Donjokrajac ili koji od njegovih dužan vama ili vašijema krv, to neka se svaki sveti, da mu je prosto i blagoslovljeno. Neka vam je znano, da niko neće biti odgovoran, koji ubije kojeg Dapčevića, a od njih, ako koji koga

ubije, biće obješen“. I odmah onako ljut raspusti skup.

Katunjanima, a osobito Cetinjanima, dobro su došle ove riječi Vladičine, jer je Vuk, sa braćom i sinovcima, bio već većini dozlogrdio, i bio dužan krv mnogima, koji su jedva čekali, da se osvete. Odmah nakon ovoga, Dapčevići su jedan po jedan bili ubijani i vješani. Od njih dvanaest ostali su trojica, od kojih je jedan pobjegao u Vranjinu³⁸ i tu se naselio, gdje i danas žive njegovi potomci Dapčevići; drugi je pobjegao u Mrkojeviće i tu se poturčio, a treći ostao u Donjem Kraju, ali od njega, ni od njegovih, po muškoj liniji nema nikog.

³⁸ Ostrvo i jedinstveno selo u Skadarskom jezeru.

Literatura:

- Andrijašević Živko Šćekić Milan, *Crnogorski vladari*, Podgorica 2018.
- Andrijašević Živko, *Crnogorska ideologija*, Cetinje 2017.
- Andrijašević Živko Šćekić Milan, *Sto ličnosti Crne Gore*, Podgorica 2018.
- Borozan Đorđe, *Dinastije Vojislavljevići Balšići Crnojevići*, Cetinje 2015.
- Berkuljan Aleksandar Jović Tatjana, *Cetinje kroz vrijeme – početak urbanizacije*, Cetinje 2015.
- CANU, *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore*, Knjiga 1, Tom II
- CANU, *Cetinje 1482–1982*, Cetinje 1994.
- Ćeranić Milorad, Donjokrajsko bratstvo Ćeranići, *Časopis Matica*, Cetinje – Podgorica 2024, br. 97, str 77–78.
- Dokumenta Državni arhiv Crne Gore (DACG).
- Dragičević Risto, Podizanje zgrade ruskog poslanstva na Cetinju, *Starine Crne Gore*, knjiga V, Cetinje 1975.
- Erdeljanović dr Jovan, *Stara Crna Gora*, Beograd 1926.
- *Glas Crnogorca*, br. 29 od 1897.
- Ivanišević F. Jovan, *Podlovcensko Cetinje*, Javor, 1892.
- Jović Tatjana, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, 2010.
- Kapisoda Ljubomir, *Vlaška Crkva*, Cetinje, 1990.
- Marković Jakov, Likovna analiza ikonostasa Vlaške crkve na Cetinju – Rad braće Đinovski, *Lingva Montenegrina*, br. 31, str. 279, Cetinje 2023.
- Martinović Uroš i Dušan, *Cetinje spomenici kulture*, Cetinje, 1980.

-
- Martinović Dušan, *Cetinjska čitaonica i gradska biblioteka Njegoš*, Cetinje 1998.
 - Malbaša Predrag, *Dva crnogorska manastira*, Cetinje 2003.
 - Ministarstvo vojno (MV).
 - Nikiforov. A, Prva ruska predstavništva u Crnoj Gori i Srbiji, *Istorijski zapisi*, knjiga 1–2, Titograd 1991.
 - Petar Prvi Petrović Njegoš, *Poslanice*, Izdavačko preduzeće OBOD, Podgorica 2006.
 - Rovinski Pavel, *Etnografija Crne Gore* Tom 1-2, CID Podgorica 1998.
 - Radović Goran, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, Podgorica, 2012.
 - Šćepanović Milovan, *O krvnoj osveti*, Podgorica 2003.
 - Uprava varoši Cetinja.
 - Uprava opštine Donjokrajske.

PLJEVALJSKI KRAJ U OSMANSKIM POPISIMA U XV VIJEKU

Veselin Konjević

After the Ottomans conquered the Pljevlja region (1465), including a large part of the land of Duke Stjepan Vukčić Kosača, they carried out the first censuses in these territories. During the 15th century, the Ottomans conducted two censuses, the census of the Bosnian Sannjak in 1468/69, and the census of Herzegovina vilayets (regions) in 1475/77. The Ottoman registries are first-class sources for the study of socio-economic, political and economic relations, as well as confessional affiliation; they are also important for the study of toponymy, onomastics and geography, as well as for the study of the structure and composition of the population in the Ottoman feudal state.

Prodor Osmanlija i formiranje Hercegovačkog sandžaka

Prisustvo Osmanlija na ovim prostorima pominje se još 1388. godine, kada je bosanski vojvoda Vlatko Vuković, rodonačelnik Kosača, porazio Osmanlije kod Bileće. No, turski uticaj će iz decenije u deceniju biti sve intenzivniji. Nakon jedne provale 1426. godine, Osmanlije su zadržale u svojim rukama sve važnije klanice u istočnoj Bosni. Nekolike godine potom (1428. ili 1429), bosanski kralj Tvrtko II Kotromanić bio je prinuđen da i formalno prizna tursku vlast i da se obaveže na godišnje plaćanje danka. S obzirom na to da je on izbjegavao isplaćivanje

danka, Osmanlije su posjele neke bosanske gradove, prije svega Hodidjed nad Pračom i Vrhbosnu, današnje Sarajevo, i tako prvi put stvorili svoja privremena uporišta u Bosni. Sin Ishak-bega, Barak, pominje se u Vrhbosni od 1435. do 1439. godine, a potom ga zamjenjuje njegov brat, Isa-beg, koji je bio turski zapovjednik Skoplja i krajišnik ili namjesnik u Bosni. Odnos Kosača sa Osmanlijama nije bio uvijek neprijateljski. Primjera radi, Osmanlije su hercegu Stjepanu pomogle 1435. godine da opstane na vlasti u njegovoj borbi protiv brojnih neprijatelja. Osmanlijama je išlo u prilog česti sukob oko vlasti u porodici Kosača.¹

Prvi susret Pljevalja sa Osmanlijama desio se 1439. godine, kada je prvi put pala Despotovina. Privremeno zavladaвши oblašću despota Đurđa Brankovića, Osmanlije su došle u neposredan dodir sa župom Breznicom. Stjepan Kosača bio je u to vrijeme u savezništvu sa Osmanlijama, što je iskoristio da proširi svoju teritoriju na račun oblasti koja je bila pod kontrolom Đurđa Brankovića. Nakon obnavljanja Despotovine, 1444. godine, postojala je neka vrsta tampon zone između Osmanlija i Pljevalja, odnosno župe Breznice. Takvo stanje zadržalo se do 1455. godine, kada je u novom pohodu Osmanlija zauzet Bihor sa gornjim i srednjim Polimljem. Konačnim padom Despotovine, juna 1459. godine, pljevaljski kraj je ponovo postao granično područje. Herceg Stjepan bio je u sukobu sa bosanskim kraljem, svojim zetom, Stefanom Tomašem; zavadio se i sa Osmanlijama, a sukobio se i sa svojom vlastelom i sinom Vladislavom. U strahu od nadirućih Osmanlija, herceg Stjepan će od 1461. godine uspostaviti dobre

¹ Hazim Šabanović, „Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, godina VII, Sarajevo, 1955, 40–42; Vladeta Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku – Prilog istraživanju nosilaca urbanog razvoja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 76.

odnose sa novim bosanskim kraljem Stefanom Tomaševićem. Odbija da preda pojedina utvrđenja Osmanlijama, ali će njegov položaj dodatno komplikovati razbuktavanje borbe sa sinom Vladislavom, koji je imao namjeru da od oca iznudi podjelu zemlje kojom je vladao. Taj sukob oca i sina zabilježen je i u *Ljetopisu* prepisanom u Vrhbreznici, u blizini Pljevalja, u kome se navodi da su „Turci razbili hercega Stjepana u Hercegovini na reci Breznici i primiše zahulmsku zemlju“. Pomenuti sukob desio se 1463. godine, a sam herceg će optužiti svoga sina Vladislava da je doveo Osmanlije „putevima koje oni nikad ne bi našli“. Posljedica ovoga sukoba bila je konačna podjela hercegovine zemlje; Pljevlja su ostala pod neposrednom vlašću hercega Stjepana. Nakon osvajanja Bosne 1463. godine, sultan Mehmed II Osvajač (1451–1481) povukao je svoju vojsku, što je herceg Stjepan iskoristio da povрати izgubljene zemlje. No, u proljeće 1465. godine, novim prodorom Osmanlija, pale su hercegovine teritorije, sve do primorja. Tada su i Pljevlja s okolinom definitivno potpala pod osmansku vlast. Smrt hercega Stjepana u Novom 22. maja 1466. godine, zatekla je njegovu zemlju u potpunom rasulu. Od hercegovih zemalja Osmanlije su formirale poseban *vilajet* (oblast, pokrajinu) Hercegovinu (*Hersek zemlja* – Hercegovina zemlja), koja će biti priključena Bosanskom sandžaku. Od pomenute oblasti, sredinom januara 1470. godine biće formiran zaseban Hercegovski sandžak sa sjedištem u Foči, koji je bio u sastavu Rumelijskog ejaleta (pašaluka). Formiranjem Bosanskog pašaluka 1580. godine, u njegov sastav ući će i Hercegovski sandžak. Dolaskom Osmanlija Pljevlja mijenjaju naziv u Tašliđža (Kamenica, Kamena banja), po kamenim brdima koja su ga okruživala.²

² Mihailo Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, *Srpske zemlje u srednjem veku*, istorijsko-geografske studije, Beograd, 1978, 261; Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 252–253; Sima Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, *Istorija Pljevalja* (grupa

Prvi popisi pljevaljskog kraja

Osmanski defteri (popisne knjige) predstavljaju prvorazrednu i nezaobilaznu građu za proučavanje prilika u oblastima pod upravom Osmanlija, u prvim stoljećima njihove vladavine. Ti popisi nam pružaju dragocjene (često i jedine) podatke toga doba o demografiji, socijalnoj strukturi stanovništva, geografiji, toponomastici, antroponimiji itd. Sadržaj deftera daje nam podatke i o kretanju stanovništva, njegovim ekonomskim aktivnostima (počesto su, uz imena, upisivana i zanimanja). Osmanski popisi nastali su prevashodno zbog potrebe da se obezbijedi funkcinisanje Osmanske države, za koju je ubiranje poreza i drugih nameta, koje je plaćalo stanovništvo osvojenih područja, bilo jedan od osnovnih izvora državnih prihoda, čime je omogućavano nesmetano funkcionisanje i opstanak Carstva.

Defter je riječ grčkog porijekla, dok u turskom jeziku ima više značenja: sveska, bilježnica, račun, popis, registar. U osmanskoj administraciji, pojam „defter“ isključivo označava popisne knjige, koje su bile temelj za samo funkcionisanje te administracije. Postoje brojne dileme u istoriografiji u vezi sa učestalošću deftera. Naime, neki osmanisti smatrali su da su se popisi sprovodili svakih 30–40 godina, ali su ih novija istorijska istraživanja i saznanja demantovala, jer je ustanovljeno da su neke oblasti, najčešće krajišta, čija se teritorija povećavala ili

autora), Pljevlja, 2009, 86–88; *Istorijski leksikon*, knj. 5, Per - Ž, 1032–1033. Nakon što su zagospodarili oblastima u kojima su se nalazili rudnici u Kopaoniku i Novom Brdu, Turci su zabranili izvoz srebra, a cjelokupnu proizvodnju toga metala uzimali su za sultanove kovnice. Uvedena je stroga kontrola trgovaca. Jednom pljevaljskom trgovcu oduzeto je 15.000 aspri, koje je bio namjerio da izveze kao fino srebro. Prije konačnog uvođenja turske vlasti, u Pljevljima su dubrovačkim trgovcima u više navrata oduzimali stvari i novac. (S. Ćirković, Isto, 87)

umanjivala, popisivane i češće. Tako ima primjera kada je vremenski razmak između dva popisa iznosio svega četiri do šest godina. Takođe, bila je obaveza sprovođenja popisa činom stupanja novog sultana na prijesto. Bilo je i slučajeva sprovođenja parcijalnog popisa u određenim, novoosvojenim oblastima.³

Osim prikupljanja poreza, popisi su sprovedeni i radi uvođenja timarskog sistema u toj zemlji ili u tom području, kako bi se učvrstila i održala trajna (osmanska) vlast. Popisivanje neke zemlje značilo je utvrđivanje svih izvora državnih prihoda na licu mjesta i upisivanje u popisne katastarske knjige (deftere). Prema sadržaju i načinu popisivanja, poznate su dvije vrste popisa katastarskih deftera:

1. *defter-i mufassal* – opširni, poimenični ili detaljni katastarski defteri, i
2. *defter-i mucmel* (*defter i icmal, timar defterleri*) – zbirni ili sumarni popisni katastarski defteri.

Istorijskoj nauci danas je poznato više od pedeset opširnih (*mufassal*) i sumarnih (*icmal, micmel*) deftera koji se odnose na Bosnu, odnosno njene sandžake: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Krčki ili Lički, Požeški i Pakrački. Hronološki, najstariji defter je iz 1455. godine.⁴

U deftere su upisivani *vlas*i – filurdžije, koji su imali status slobodnih seljaka, redovno u okvirima *hasova* sultana ili sandžak-begova, potom *vojnuci*,⁵ *martolosi*,⁶ *akindžije*,⁷ *sokolari* ili

³ Ema Miljković, „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 10, Pljevlja, 2015, 31–32.

⁴ Goran Ćuran: „Izvori za proučavanje vlaha u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću“, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, god. III, br. 3, Banja Luka, 2011, 15–16; V. Konjević, *Herak Vraneš i nahija Ljuboviđa u drugoj polovini XV vijeka*, 17–18.

⁵ *Vojnuci* – pripadnici vojničkog sloja koji su bili oslobođeni svih vrsta poreza, „ukoliko nijesu obrađivali rajinsku zemlju ili imali drugu vrstu

šahindžije⁸ i pripadnici drugih redova koji su uživali slobodne baštine. Oni su mogli biti popisani i u posebnim defterima. U ove popise su uneseni rudari, seoske zanatlije i druge kategorije seoskog stanovništva. Defteri posebno svjedoče o organizaciji, rasprostranjenosti, strukturi i promjenama koje se dešavaju u okviru vlaške populacije koja je imala privilegovan status.

U turske/osmanske katastarske knjige unošena su samo ona mjesta koja su u vrijeme popisa bila, na neki način, izvor feudalnih prihoda. Oni stanovnici koji nijesu imali bilo kakav prihod (nijesu imali bilo kakvih ličnih feudalnih obaveza), nijesu morali biti popisani. U popis je najprije unošena odrednica o vrsti naselja – šehar, varoš, kasaba, kale, hisar, mahala, selo, mezza, zatim eventualni status naselja. Najprije su upisivana potpu-na, a potom udovička domaćinstva. Popis sela se uvijek završavao tabelom poreskih obaveza, u kojoj je navedena vrsta obaveze, mjera i iznos u akčama, kada se radilo o novčanoj dažbini.⁹

U opširnim defterima upisivano je stanovništvo po domaćinstvima, za svako naseljeno mjesto. Upisivano je lično

posjeda“. (Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (1475/77)*, Sarajevo, 1985, VIII, IX).

⁶ *Martoloz* – pripadnik posebnog roda vojske, koja se sastojala od mještana, pješaka i konjanika, koji su imali dužnost da čuvaju pogranične klance i prilaze, a konjanici da učestvuju i u vojnim pohodima. Bili su oslobođeni plaćanja poreza i dažbina na svoje posjede. (Abdulah Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, četvrto izdanje, „Svjetlost“, Sarajevo, 1979, 447).

⁷ *Akindžije* (tur) – jurišna konjica koja je vršila upade u neprijateljsku zemlju (A. Škaljić: *Isto*, 79).

⁸ *Šahindžija* (per.- tur) – sokolar. U turskoj vojsci gajio se lov sa sokolima i postojali su posebni sokolari „šahindžije“ koji su se tim lovom bavili. Sokolari su imali svoga starješinu „šahindžibašu“ (A. Škaljić, *Isto*, 579).

⁹ E. Miljković, “Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj“, 32.

ime poreskog obveznika, kao i ime njegovog oca, nosioca domaćinstva. Zatim su poimenično evidentirane poreske obaveze stanovništva prema državi, odnosno prema uživaocima državnih prihoda – svi lični, naturalni i novčani porezi, svi *vakufi*¹⁰ i *mulkovi*.¹¹ Udovička domaćinstva evidentirana su zasebno, zbog toga što je porodica na čijem čelu se nalazio muškarac bila u obavezi da plaća porez u iznosu od 25 akči, dok su udovička domaćinstva plaćala svega 6 akči. S obzirom na to da ne postoje precizni kriterijumi za procjenu prosječne veličine porodice u tom periodu, kao i zbog činjenice da u defterima, čak i u situaciji kada su u cjelosti sačuvani, često nije upisivano svo stanovništvo, nesigurno je procjenjivati broj stanovnika neke oblasti.¹²

U sumarnim defterima evidentiraju se ukupni prihodi uživaoca prihoda – *timarnika*, potom se upisuju naselja koja su pripadala dotičnom uživaocu, sa ili bez broja domaćinstva, kao i iznos poreza u svakom pojedinačnom mjestu. Evidentirani prihodi u sumarnim defterima se raspoređuju uživaocima *dirlika* (prihoda). U opširnim i sumarnim defterima za Bosanski sandžak evidentirana je *timarska* organizacija, tj. nosioci *timara*.¹³

U prvim decenijama osmanske vladavine na ovim prostorima, tokom druge polovine XV vijeka, sprovedena su dva popisa

¹⁰ *Vakuf* (ar.) – muslimanska zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima; muslimanska vjerska imovina (A. Škaljić: *Isto*, 637).

¹¹ *Mülk* (tur.) – imanje; nepokretna imovina; lična svojina. (*Tursko-srpski rječnik*, priredili: prof. dr Slavoljub Đinđić, doc. dr Mirjana Teodosijević, prof. dr Darko Tanasković, Ankara, 1997, 715).

¹² Ema Miljković: „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice“, *Teme* 1, Niš, 2010, 363–373; V. Konjević, *Isto*, 18.

¹³ Hatice Oruç: „Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012, 157; V. Konjević, *Isto*, 19.

kojima je obuhvaćen pljevaljski kraj. To je popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine i popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475/77. godine.

*Pljevaljski kraj u popisu Bosanskog sandžaka
iz 1468/69. godine*

Pljevaljski kraj je u drugoj polovini XV vijeka već bio u sastavu osmanskog sistema vlasti. Iz tog periodu imamo više sadržajnijih podataka, koje nam donose osmanski defteri. Nakon dolaska Osmanlija, pljevaljski kraj je pripojen Bosanskom sandžaku, što je i bio razlog da se Pljevlja nađu u popisu te oblasti iz 1468/69. godine. U novoosvojenim oblastima Osmanlije su uvodile timarski sistem koji je bio osnova za funkcionisanje tadašnjeg Osmanskog carstva. Da bi to sproveli, novoosvojene oblasti u hercegovoj zemlji (Hercegovini) su u periodu od 1465. do 1468. godine izdijeljene na *timare*,¹⁴ *zeamete*¹⁵ i *hasove*,¹⁶ koji su dodjeljivani askerima¹⁷ za vojničke zasluge. Time je za lokalno hrišćansko stanovništvo u Hercegovini započeo period potpuno izmijenjenog načina življenja, regulisan i usklađen sa normama vojničkog sistema, koji je funkcionisao u tadašnjem Osmanskom carstvu. Uspostavljen je i novi upravno-administrativni i vojni poredak, što je uzrokovalo promjene u funkcionisanju dotadašnjeg feudalnog uređenja. Uvedene su tri kategorije vlasništva nad zemljom: državna, haračka¹⁸ i ušrijska zemlja. Na

¹⁴ *Timar* – feudalni posjed koji je donosio prihod od 19.999 akči.

¹⁵ *Zeamet* – feudalni posjed koji je donosio prihod od 20.000 do 100.000 akči.

¹⁶ *Has* – feudalni posjed koji je donosio prihod preko 100.000 akči.

¹⁷ Asker (aščer) m (ar.) – *turska vojska* (A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 101).

¹⁸ Vlasnici haračke zemlje davali su harač kao obavezan i odsjekom. Mogli su da slobodno raspolazu tom zemljom – da je prodaju, ostavljaju

prostoru Balkana, a time i u Hercegovini, sva zemlja koja se nalazila izvan naseljenih mjesta, bila je u vlasništvu osmanske države – mirijska zemlja.¹⁹

Sumarni popis Bosanskog sandžaka započet je u vremenu od 26. januara do 4. februara 1468. godine, a završen je u periodu od 4. aprila do 14. aprila 1469. godine. U oblastima koje se danas nalaze u sastavu Crne Gore, dati su sumarni (zbirni) rezultati po selima za nahije Nikšići i Onogošt, kao i nahiju Kukanj, koja je obuhvatala današnji pljevaljski kraj. U ovom popisu zabilježene su dvije važne grupacije vlaha, u Hercegovini i u oblasti Pavlovića.²⁰ Grupacija vlaha u Hercegovini bila je veoma brojna: popisano je 4.616 kuća i 998 neoženjenih. Vlasi u Hercegovni su se bavili stočarstvom, shodno tome i njihova poreska davanja bila su u stoci – ovcama, ovnovima i čergama, pri čemu je mjera za pojedine stavke rente, vlaška kuća, odnosno, 50 vlaških kuća. Ukupna renta od hercegovačkih vlaha iznosila je 357.152 akči. Broj vlaških starješina koji su uživali timare daleko je veći nego u Bosni.²¹

nasljednicima, ne obrađuju i sl, dok je ušrijska zemlja ona koju su Osmanlije, nakon što su je osvojili, razdijelili svojim borcima ili drugim muslimanima. Njihove poreske obaveze svodile su se samo na davanje ušura od žitarica, i to sirotinji, dok ga država nikom nije određivala kao prihod. (E. Miljković-Bojanić, *Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka*, 158).

¹⁹ S. Ćirković, *Pljevlja u srednjem veku*, 82; E. Miljković-Bojanić, *Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka*, 157.

²⁰ Naporedo sa snaženjem Kosača, u današnjoj Hercegovini uzdigla se porodica Pavlović, koja je imala posjede između srednjeg toka rijeke Drine i rijeke Bosne. Knez Pavle Radenović (–1415), čija moć nije mnogo zaostajala iza Kosača, udario je temelj novom posjedu Pavlovića u blizini mora. Pavlovići i Kosače često su bili u sukobu, sve dok Stjepan Vukčić nije likvidirao posljednje ostatke zemlje Pavlovića, vjerovatno krajem 1441. godine (M. Dinić, *Zemlje Hercega Svetoga Save*, 188, 192) .

²¹ Nedim Filipović, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“,

Nahiju Kukanj Osmanlije su osnovale odmah nakon zauzimanja te oblasti. Dobila je naziv po istoimenom srednjovjekovnom utvrđenom gradu Kuknju, koji je bio ljetnja rezidencija Kosača. Bila je prostranija od župe Breznica, koja će se, kao nahija, pomenuti u popisu Hercegovčkog sandžaka iz 1475/77. godine. Prvi pomen ove nahije u osmanskim izvorima je u sumarnom popisu Bosanskog sandžaka 1468/69. godine. Nahija Kukanj, zajedno sa nahijama Sokol, Mileševo, Samobor, Dubštica, Bohorić i Kava, pripadala je seraskerluku (vojnoj komandi) seraskera Senkura. Od devet timara, koliko ih je bilo u ovoj nahiji, četiri su bila u rukama muslimana, za koje se može pretpostaviti da su porijeklom van Bosne. U sudsko-administrativnom pogledu, pripadala je drinskom kadiluku. Centralni dio te nahije bila su Pljevlja, koja su i donosila najveći prihod nahije – 1469. godine iznosio je 6.000 akči, a 1476. godine 9.160 akči. Trg Pljevlja je 1469. godine imao 72 kuće i 23 neoženjena muškarca, dok je 1476. godine imao 101 kuću i 12 samaca. Namjera Osmanlija bila je da na mjestu trga Pljevlja podignu grad (*šeher*). Da bi to realizovali, od vojnika Radoslava i Radivoja oduzeli su 23 parcele zemlje, a u zamjenu im dali 25 parcela zemlje u ataru Supratna i begluka Brezir. Od toga se, ipak, odustalo, iz nepoznatih razloga. Kako se trg Pljevlja kontinuirano razvijao, broj stanovnika je rastao tokom čitavog XVI

Godišnjak, knj. 10, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, Sarajevo, 1974, 132–133, 144,

N. Filipović, *Isto*, 158; Ahmet S. Aličić: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008, 22–24, 62–63, 121–122, 161–162, 244; V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem veku“, 75; *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455–1570)*, knj. I, Tom I, priredio Šerbo Rastoder, CANU, Pogorica, 2018, 41–44. Original deftera čuva se u opštinskoj *Ataturk biblioteci* grada Istanbula. U uvodnom dijelu se navodi da je „defter sastavljen pod nadzorom najpovjerljivije osobe, povjerenika, poniznog Ajasa, i rukom najsposobnijeg pisara, poniznog Ahmeda“ (A. Aličić, *Isto*, 2).

vijeka, pa je 1516. godine zabilježeno da ima 150, a 1570. godine 195 domaćinstava, kada se Pljevlja prvi put pominju pod nazivom *kasaba*. Prerastanjem u kasabu, Pljevlja dobijaju sve one karakteristike za taj tip naselja: bila su izdijeljena na džemate i mahale, sa posebnim džematima hrišćana i muslimana. Svoj puni procvat grad će doživjeti u drugoj polovini XVI vijeka, kada će Pljevlja postati sjedištem Hercegovačkog sandžaka (1576–1833). To je period intenzivnije islamizacije u pljevaljskom kraju, a muslimansko stanovništvo je, po popisu iz 1570. godine, u samom gradu živjelo u tri mahale: mahala Husein-paše, mahala Mustafe muteveli-bega, mahala Muslihudina serbazari.²²

U nahiji Kukanj postojali su *vlas*i – stočari i zemljoradnici, odnosno *raja*. Takođe, iz popisa saznjemo da su postojali i vojnici i zanatlije, koji su, zbog važnosti službe koju su obavljali, imali privilegovan status. *Vlas*i Kuknja bili su

²² N. Filipović, *Isto*, 158, 212; E. Pelidija – B. Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko – turske vlasti*, Pljevlja, 1988, 12; A. Aličić, *Isto*, 167; M. Vasić, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore III/1*, 527; E. Miljković-Bojanić, *Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka*, 158–159; dr Gordana Tomović, „Nahija Kava (1468/9–1477)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 41.

Kasaba (arap) – varoš, manji provincijski grad, dominantno naseljen muslimanskim stanovništvom, koje se pretežno bavilo zanatstvom i trgovinom. Da bi neko mjesto dobilo status kasabe, moralo je da ispuni tri uslova: da ima stalno naseljeno muslimansko stanovništvo, da postoji najmanje jedna džamija u kojoj se redovno obavlja pet puta dnevno molitva, a petkom džuma i, treće, da postoji stalni sedmični pazarni dan. Dobijanjem statusa kasabe, stanovništvo se oslobađalo rajinskog položaja i poreskih obaveza prema spahiji, tzv. *resm* – i *čifta*, kao i državnog nameta *avariz* i *divaniye* i *tekalif* – *orfiye* (E. Pelidija – B. Zlatar, *Isto*, 10, 35–38; Olga Zirojević, „Prilozi iz osmanske istorije“, *Novopazarški zbornik*, br. 33, Novi Pazar, 2010, 87).

podijeljeni u šest džemata (katuna), sa ukupno 178 domaćinstava i 26 neoženjenih, od koji je najveći bio džemat Pribisava, Vladislavljevog sina, sa 40 domova i 14 samaca. Vlasi su živjeli na svojoj zemlji, koja nije pripadala timaru. Njihovo zemljište je ulazilo u sastav carskog hasa. Imali su vojne obaveze, a zauzvrat nijesu plaćali dažbine koje se tiču zemljoradnje i rajinskih obaveza.²³

*Tabela 1: Džemati vlaha nahije Kukanj, po popisu iz 1468/69. godine.*²⁴

Džemat	Broj domaćinstava	Broj samaca
Cvetko, Novakov sin	27	3
Brajko, Milićev sin	28	
Gojak, Radohnin sin	33	3
Ivaniš, Cvetkov sin		4
Vitomir, Ivkov sin	19	2
Pribisav, Vladislavljev sin	40	14
Ukupno domaćinstava	178	26

²³ E. Miljković-Bojanić, *Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka*, 159–161.

²⁴ E. Miljković-Bojanić, *Isto*, 160. U džematu Ivaniša, Cvetkovog sina, Miljković-Bojanić je, omaškom, upisala 31 samca (V. K.).

*Pljevaljski kraj u popisu Hercegovačkog sandžaka
1475/77. godine*

Osmanlije su u julu 1465. godine, pod zapovjedništvom bosanskog sandžakbega Isa-bega Ishakovića i njegovih vojvoda Ismaila i Ahmeda, prodrle duboko u zemlju hercega Stjepana Vukčića Kosače (*Hersek zemlju*), sve do dubrovačke granice. Zauzimanjem (Herceg) Novog, januara 1482. godine, Osmanlije će eliminisati posljednji slobodni ostatak nekadašnje bosanske države. Teritorije koje su oduzimali od hercega Stjepana i njegovih sinova, do početka 1470. godine, Osmanlije su pretvorile u posebnu oblast (*vilajet*), koju su pripojili Bosanskom sandžaku. Sredinom januara 1470. godine, od tih, novoosvojenih teritorija u Hercegovini, Osmanlije su formirale poseban Hercegovački sandžak, čije je sjedište bilo u Foči. Konačno osvajanje Hercegovine od strane Osmanlija okončano je padom (Herceg) Novog krajem januara 1482. godine. Prvi namjesnik Hercegovačkog sandžaka bio je Hamza-beg. Do osnivanja Bosanskog pašaluka (1580), ovaj sandžak (sa još 26 sandžaka) pripadao je Rumelijskom ajaletu (beglerbegluku, pašaluku). Osnivanjem Bosanskog pašaluka, u njegov sastav će ući i Hercegovački sandžak, čije je sjedište, od 1572. do 1833. godine, bilo u Pljevljima. Sve do prvih decenija XVI stoljeća, Hercegovački sandžak bio je podijeljen na četiri kadiluka: Drinski ili Fočanski, Blagajski, Mileševski, odnosno Prijepoljski, i Novski. Ovim novim, osmanskim upravno-administrativnim podjelama, nekadašnje oblasti Sandalja Hranića Kosače biće podijeljene na dva kadiluka: Drinski i Blagaj. Do 1470. godine, nahija Kukanj, zajedno sa trgom Pljevlja, pripadala je Drinskom kadiluku, čije je sjedište bilo u Foči. Formiranjem novog, Mileševskog, odnosno Prijepoljskog kadiluka, nahija Kukanj će pripasti tom novoformiranom

kadiluku. U sastav Mileševskog kadiluka, nahija Kukanj sa trgom Pljevlja ili Tašlidža, koja su bila glavno trgovište ove nahije, ostaće sve do 1532. godine, kada je formiran Pljevaljski kadiluk,²⁵ ili Tašlidža.²⁶ Kukanj je bio glavna nahija toga (Pljevaljskog) kadiluka, u koju su ranije spadala i Pljevlja. Upravo negdje u tom periodu, od teritorije nahije Kukanj, formirane su dvije nahije: Kukanj i Pljevlja, čija je granica razdvajanja bila rijeka Čehotina.²⁷

Detaljni popis Hercegovačkog sandžaka započet je 1475, a završen do kraja 1477. godine. To je prvi popis Hercegovine, koji je obuhvatao one njene oblasti koje su u vrijeme popisa bile pod vlašću Osmanlija. Popisom je rukovodio Mevlana Mujudin, Vildan, koji je bio popisivač raznih zemalja i, kako se tvrdi, dobar poznavalac zakonodavstva i osmanskog sistema, dok je

²⁵ Kadiluk Mileševo osnovan je 1470. godine, a obuhvatao je nahije: Mileševo, Kukanj, Budimlja, Ljuboviđa, Pobraće i Krička (Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959, 164).

²⁶ Pljevaljski kadiluk formiran je, kako smatra H. Šabanović, poslije 1519, a prije 1532. godine. Na teritoriji Pljevaljskog kadiluka krajem XVII vijeka pominjaće se nahije Krička i Pobraće, koje su ranije pripadale Prijepoljskom kadiluku, kao i nahija Podpeč (H. Šabanović, *Isto*, 194).

²⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 44–47, 79, 164–165, 194; Žarko Šćepanović: *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979, 180, 200; E. Pelidija – B. Zlatar, *Isto*, 16; Vasilj Popović: *Istočno pitanje - istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, treće izdanje, Beograd, 1996, 167. O padu Herceg Novog vidi i: Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda* knj. II, Svetigora/Oktoih/Jumediamont, Podgorica, 2009, 334. U sastav novoformiranog Bosanskog pašaluka ušlo je sedam sandžaka, i to: Bosanski, Hercegovački, Kliški, Pakrački, Krčki (izdvojen iz Rumelijskog pašaluka), kao i Zvornički i Požeški, koji su izdvojeni iz Budimskog beglerbegluka. Bosanski sandžak predstavljao je centralni dio Bosanskog pašaluka, i od tada će se zvati *Paša-sandžak* (H. Šabanović, *Isto*, 77).

pisar bio Pir Muhamed, sin Alije. Svrha popisa bila je da se utvrde posjedi osmanske države, feudalni prihodi, kao i raspodjela tih prihoda feudalnoj kasi; da se utvrdi status stanovništva i njegove poreske obaveze, kao i da se utvrde vojničke klase i njihove obaveze prema državi. Osmanlije su popise organizovali nakon osvajanja teritorija, nakon administrativnih promjena i nakon dolaska novog sultana na prijesto. Predmeti popisa bili su: upravna i teritorijalna podjela određene oblasti; naseljena, kao i napuštena mjesta koja su davana u zakup, i po tom osnovu ostvarivala prihod i bila predmet oporezivanja; posjedi koji su donosili prihod, iako su bili izvan atara pojedinih sela; potom, stanovništvo po domaćinstvima, posebno odraslo muško stanovništvo u okviru tih domaćinstava; popisivane su obaveze stanovništva prema feudalcu i sultanu, kao i raspodjela prihoda feudalnoj klasi. Stoga, osmanski defteri predstavljaju prvorazredne izvore za proučavanje društveno-ekonomskih, političkih i privrednih odnosa, kao i konfesionalne pripadnosti; važni su i za proučavanje toponomastike, onomastike i geografije, kao i za proučavanje strukture i sastava stanovništva u osmanskoj feudalnoj državi. Osim značajnih statističkih podataka, defteri su nezobilazan izvor za proučavanje istorije naroda i zemalja koje su bile pod upravom osmanske vlasti.²⁸

Struktura deftera je sljedeća: sadržaj deftera po nahijama i tvrđavama; slijedi uvodni dio u kome se navodi za vrijeme kojega vladara (sultana) je urađen defter, pod čijim rukovodstvom

²⁸ A. Aličić, *Poimenični popis vilajeta sandžaka Hercegovina*, 1985. Original deftera čuva se u arhivu Vlade Republike Turske, u fondu *Tahrir defterleri*, pod brojem 05, a kopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, pod br. 94. Pisan je arapskim pismom, koje su Turci preuzeli i prilagodili, često kombinujući slova sa persijskim pismom (A. Aličić, „Uvod“, *Isto*, II-VI); Milić F. Petrović, „Pljevaljski kraj prema turskom poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475–1477. god.“, *Breznički zapisi* br. 6, Pljevlja, 1991, 5–50.

i ko je bio pisar. Potom slijedi popis samog deftera, gdje su prvo popisani oni prihodi koji su bili u carskom hasu – prihodi od rudnika, derbendžijskih sela, potom porezi na sitnu stoku, filurija (dukat), i nijabet (globa) koji su plaćali Vlasi. U popisu su evidentirani i prihodi hercegovačkog sandžakbega: desetina, ispendža od hrišćana, a kod muslimana porez na čift (ako ga je bilo) i dio poreza na sitnu stoku. Na ime prihoda sandžak-bega plaćao se porez na sitnu stoku; na svaku ovcu se plaćala jedna akča poreza godišnje, dok je više sela u pojedinim nahijama činilo županluk jednog župana.²⁹ Zatim slijedi popis *timara* i *zeameta*, a nakon toga slijedi popis timara tvrđavskih posada. Na kraju su popisana zapustjela naselja (mezre) i zanatlije (zidari i tesari) koje su opsluživale tvrđavu i bile su oslobođene od svih dažbina. Vlasi³⁰ su popisani u svojim džematima

²⁹ Tomović smatra da je, osim vojvoda, čija se vlast prostirala nad vojvodlukom, izuzetno rijetka pojava župana i županluka u turskom upravnom sistemu, koja je preuzeta iz ranijeg (predosmanskog) administrativno-teritorijalnog sistema upravljanja (G. Tomović, *Breznica*, 72).

³⁰ Pod pojmom *vlasi* ovdje se podrazumijeva seosko stanovništvo koje se bavilo stočarstvom, za razliku od *ratara*, koji su nazivani *rajom*. Položaj pastira (*vlaha*) bio je znatno povoljniji u odnosu na *raju*. Oni su imali čvrstu organizaciju, sa izgrađenom vojnom i građanskom hijerarhijom, veću slobodu i mogućnost kretanja. Njihove vojne starješine bile su vojvode i harambaše, i građanske: knezovi, primučuri, katunari, teklići, a imali su i vojne odrede *vojnuke*. Ratari nijesu imali organizaciju, a bili su jače vezani za svoje baštine (A. Aličić: *Isto*, IX; Hazim Šabanović: *Krajište Isa-bega Isakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964, 144, 145)

U osmanskim popisima hrišćansko stanovništvo sa područja Balkana, a i šire, označavano je pojmom *vlah* (*Vlah*). Inače, pojam *vlah* (*Vlah*) imao je široku upotrebu na području Balkana i Evrope mnogo prije dolaska Osmanlija na ove prostore. Pojam *vlah*, ukoliko ga pišemo početnim malim slovom (*vlah*), podrazumijeva socijalnu kategoriju stanovništva (pastiri), a ukoliko se piše velikim početnim slovom (*Vlah*), misli se na etničku kategoriju. U

(katunima), na čijem čelu je bio knez.³¹ Svaki džemat je, prema ovom defteru, bio zasebna knežina. Iz ovoga deftera je uočljivo da su timarnici često mijenjali timare i područja. Takođe, uočljivo je da, u tom vremenu, nema ni jednog gradskog naselja na prostoru Hercegovine, samo se Foča i Goražde u tom smislu donekle izdvajaju.³²

Nahija Kukanj

U nahiji Kukanj ubilježeni su trg ili pazar Pljevlja i mezra (zapustjelo selo) Vrhbreznica. Trg Pljevlja je u tom popisu imao 101 domaćinstvo, pa se može ubrojiti u trgove prosječne veličine, u kojem nije postojalo utvrđenje. Sudeći po jednom

dubrovačkim izvorima nailazimo na pojam Vlah, kao etnonim, za hrišćansko stanovništvo u dubrovačkom zaleđu. U osmanskim popisima ne navodi se nacionalna (etnička) pripadnost popisanog stanovništva!

B. Hrabak navodi da je posljednjih godina XIV stoljeća počelo izjednačavanje pojma „Sloven“ sa pojmom „Vlah“, što, kako smatra Hrabak, „ukazuje na to da je kod vlaha u Hercegovini započeo proces slavizacije“. U tom momentu, po mišljenju Hrabaka, svi još nijesu sišli u župe, nego se većina nalazila još u katunima van župa i nijesu bili teritorijalizovani. (Bogumil Hrabak, „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XV)“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, zbornik sa naučnog skupa, knj. 3, Titograd, 1981, 187.

³¹ Dužnost knezova bila je sakupljanje carskih prihoda i prikupljanje ostalih poreza i dažbina (Branislav Đurđev, „O knezovima pod turskom upravom“, *Istorijski časopis*, Srpska akademija nauka, Beograd, 1949, 11).

³² A. Aličić, „Uvod“, *Isto*, VI–VII. Aličić navodi da, osim onih koji su bili muslimani, „ne može se ni sa približnom sigurnosti reći koja je konfesija preovladavala. Očito je da je bilo i krstjana i pravoslavnih i katolika“ (A. Aličić, *Isto*, VIII) M. Petrović, pak, navodi sa su svi oni bili – Srbi, te da se i muslimanima „uočava srpsko poreklo“(!) (M. Petrović, *Isto*, 7).

ranijem incidentu na kravanskom putu, saznajemo da su Pljevlja u to vrijeme imala dva kneza. Dva popisana *vojnuka*, koji se u osmanskim izvorima navode kao hrišćani ratnici, Radoslav i Radivoj, imali su u vrijeme dolaska Osmanlija 23 parcele zemlje, na osnovu čega možemo zaključiti da su predstavljali lokalnu vlastelu u vrijeme hercega Stjepana, koja je prihvatila osmanski sistem vlasti.³³

Nahiju Breznicu sačinjavala su sela u župi, na čijem čelu je bio župan Ivan, što predstavlja ostatak prvobitne oblasti Breznice, „čije ime je već nestalo a teritoriju je preuzeo utvrđeni grad Kukanj“. Nahija Kukanj se na istočnoj strani graničila s nahijom Mileševa. Dok su sela Rabitlje, Grevo, trg Pljevlja i selo Rudnica pripadali nahiji Kukanj; sela Hranče (danas Ranče), Jabuka i Babine bila su u sastavu nahije Mileševa. Planina Gradina je, na sjeveroistočnoj strani, dijelila nahiju Kukanj od oblasti Poblaće, koje je pripadalo nahiji Mileševa. Toj nahiji (Mileševa) pripadala su i sela Bučje, Zastijenje i Ocrkavlje. Na sjeverozapadnom dijelu nahije Kukanj nalazila su se sela koja su bila na desnoj strani Čehotine: Strahov do, Dubac i Čestin, dok su susjedna sela Vukoć i Ječmište pripadali nahiji Sokol. Planina Ljubišnja (2238 m), visoravan Konjsko polje, između Ljubišnje i Radovine planine, i planina Obzor (1869 m) – pripadaju nahiji Kukanj. Na južnom dijelu ove nahije nalazila su se sela Tepca i Zasada na rijeci Tari, koja se nalaze sjeverno od Žabljaka. Na južnom dijelu nahije Kukanj, koji je obuhvatao planine: Ljubišnju, Lisac, Kraljevu goru i Korijen, tokom godine boravile su grupacije vlahi iz nahija Komarnica, Kričak i Mataruge, koji su tokom zime boravili u mnogim kukanjskim selima. O postojanju nahija Mataruge i Kričak, smještenim južno od nahije Kukanj, između Tare i Lima, koje su evidentirane u popisima druge polovine XV vijeka, danas svjedoče istoimeni toponimi, koji se nalaze u predjelu južno od

³³ S. Ćirković, *Pljevlja u srednjem vijeku*, 86.

Pljevalja. Nahija Kukanj obuhvatala je teritoriju koja je bila približna srednjovjekovnoj oblasti Breznice. U ovoj nahiji je upisano 71 naselje popisom iz 1475/77. godine.³⁴

Najšire granice nahije Kukanj su: na jugu – na rijeci Tari i planini Korijen, na istoku – Crni vrh i Marino brdo, na sjeveru – Kovač planina i Gradina, na sjeverozapadu su Babino brdo i planine: Viševina, Šuplja stijena, Goli Vjetrenik, Crni vrh, Radovina i Obzir, sve do Kobilovače na Tari. Područje Breznice je, omeđeno pomenutim toponimima, zauzimalo središnji tok i sliv (današnje) rijeke Čehotine. Oblast Breznica u srednjem vijeku, kao i nahije Mileševa, Ljuboviđa i Kukanj, pripadala je Polimlju. Većina popisanih naselja u nahiji Kukanj nalazi se zapadno od Pljevalja, grupisana oko rijeke Čehotine ili uz puteve koji su presijecali pljevaljski kraj. No, nema sumnje da je A. Aličić pogrešno ubicirao određen sela, za koja je u popisu navedeno da pripadaju nahiji Kukanj.³⁵

Po defteru za Hercegovački sandžak iz 1475/77. godine, stanovništvo je bilo podijeljeno na *vojnuke* (pripadnici vojničkog sloja), ratarsko i *vlaško* stanovništvo (slobodne stočare). *Vojnuci*

³⁴ S. Ćirković, *Isto*, 81–82; G. Tomović, *Breznica*, 74.

³⁵ G. Tomović, *Breznica*, 74–75. Sudeći po naseljima, kako ih je ubicirao A. Aličić, nahija Kukanj zahvatala je prostor između Žabljaka, Kolašina i Prijepolja, pa sve do Kalinovika, Foče, Goražda i Konjica u Bosni! Da li se nahija Kukanj mogla prostirati od današnjeg Kolašina pa sve do Kalinovika i Goražda u centralnoj Bosni? Svakako da nije! I to ne samo zbog toga što bi to bio nelogično veliki prostor koji bi obuhvatala jedna nahija, već i zbog činjenice da je, u tom vremenu, samo na prostoru od današnjih Pljevalja do Kolašina bilo više nahija – Mataruga, Krička, Ljuboviđa, Limski Nikšići. Koliko pogrešno Aličić ubicira pojedina naselja iz popisa, govori i to što je selo Tomaševo, u nahiji Samobor, ubicirao kao današnje Tomaševo u opštini Bijelo Polje!? (A. Aličić, *Isto*, 209) Poznato je da su nekadašnji Šahovići nakon Drugog svjetskog rata (1952) preimenovani u Tomaševo, po narodnom heroju Tomašu Žižiću, koji je bio organizator ustanka u tom kraju.

su bili oslobođeni svih vrsta poreza, „ukoliko nijesu obrađivali rajinsku zemlju ili imali drugu vrstu posjeda“. Ratarsko stanovništvo plaćalo je poreze na sve vrste poljoprivrednih proizvoda, kao i neke druge dodatne poreze, te globe za razne prekršaje. Takođe, davali su „desetinu“ na sve zrnaste usjeve, a u novcu su plaćali poreze za sitnu stoku, sijeno, slamu, porez na svinje, svadbarinu, poljačinu i globe.³⁶

Po kanun-nami iz 1477. godine, *vlas*i su bili dužni da od svake kuće, jednom godišnje, na Đurđev-dan, plaćaju porez u novcu, tzv. *filuriju* (dukat), od svakog domaćinstva. Vrijednost dukata u to vrijeme obračunavana je na 45 akči.³⁷ Kao dodatak, plaćali su jednu ovcu s jagnjetom i jednog ovna. Na svakih 50 kuća (a 50 kuća je smatrano jednim katunom³⁸) – davali su dva ovna, odnosno njihovu protivvrijednost 60 akči, kao i jedan šator (*čergu*), ili kao protivvrijednost 100 akči. Bili su i dužni da na svakih deset domaćinstava šalju po jednog ratnika, konjanika u carsku vojsku. Na ime feudalnog poreza, na svakih deset domaćinstava bili su u obavezi da daju ovcu i ovna. Nijesu plaćali vanredne poreze, a ukoliko su obrađivali rajsku zemlju, bili su u obavezi da plaćaju naturalne poreze. Vlasi su, osim navedenih, plaćali i *nijabet* – globe za razne prekršaje.³⁹

³⁶ A. Aličić: *Isto*, VIII, IX.

³⁷ *Akča* (tur. *akca*, deminutiv od *ak* – bijel), sitan srebrni novac u Turskoj, kovan od vremena emira Orhana (1326–1362) do XVII stoljeća. U Evropi se zvao (grčki) *aspra* (po sličnom vizantijskom novcu). Godine 1455. jedan mletački dukat vrijedio je 35 akči. (H. Šabanović: *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 119.) M. Petrović pogrešno navodi iznos prihoda od timara i zeameta, kojeg on pogrešno piše kao „zajamet“ (M. Petrović, *Isto*, 6).

³⁸ Riječ „katun“, od novogrčke riječi *katuna* – znači šator, tabor. Osim ovog, katun je značio i *pastirsko selo*.

³⁹ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, 12; A. Aličić: *Isto*, VIII, IX.

U nahiji Kukanj raja je živjela u selima, koja su pripadala carskom hasu, timaru spahija i timaru posadnika tvrđava Mileševo i Samobor. Ova nahija je, krajem sedme decenije XV vijeka, brojala između 2.700 i 3.500 stanovnika, da bi se, po popisu iz 1475/77. godine, taj broj uvećao gotovo dva i po puta, i iznosio je između 8.000 i 10.000 stanovnika. Položaj raje bio je značajno teži od položaja stanovništva sa vlaškim statusom: imali su obavezu plaćanja harača (ili *džizije*), odnosno glavarine, koji je plaćao posjednik te zemlje, bez obzira na to da li je hrišćanin ili musliman. Obaveza plaćanja *džizije* prestajala je primanjem islama. Iako je *džiziju* (glavarinu) bio u obavezi da plaća svaki punoljetni i radno sposobni muškarac, koji nije obavljao vojnu službu, u evropskom dijelu Osmanskog carstva *džizija* se ubirala po domaćinstvu.⁴⁰

Starješine hrišćanskih domaćinstava na Balkanu plaćale su porez – *ispendžu*, spahijsku glavnicu, na što ih je obavezivao njihov položaj zavisnosti prema neposrednom gospodaru zemlje. Od ove obaveze bili su izuzeti siromašni, slijepi, hromi itd, dok su udovice plaćale umanjeni iznos ispendže. No, po popisu iz 1475/77. godine, u nahiji Kukanj ispendžu je plaćalo samo ono stanovništvo koje je živjelo u selima, koja su evidentirana kao carski has, dok je te obaveze bila oslobođena raja, koja je živjela na timarima spahija i posadnika tvrđava Mileševo i Samobor.⁴¹

⁴⁰ E. Miljković-Bojanić, *Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka*, 159–161. Vladar je imao pravo oslobađanja plaćanja *džizije*, nakon čega bi se sticao status askera. Svi podanici Osmanskog carstva koji su plaćali *džiziju*, koja je, zapravo, predstavljala svojevrсну otkupninu za hrišćansko stanovništvo, za njihov neodlazak u vojni pohod – dobijali su status *zimija*, odnosno zaštićenih podanika. U izvorima se najčešće navodi da je minimalni iznos *džizije* bio jedan dukat, mada on nije bio jednak u svim djelovima Carstva (Isto, 161–162).

⁴¹ E. Miljković-Bojanić, *Isto*, 162.

Muslimansko stanovništvo koje se bavilo zemljoradnjom, plaćalo je porez *resm-i cift*, čiji je iznos zavisio od veličine obrađivanog posjeda jedne porodice. U popisu iz 1475/77. godine, u nahiji Kukanj bilo je svega 13 muslimana koji su plaćali neku vrstu ličnog poreza.⁴²

Hrišćanska i muslimanska raja, koja je živjela na timarima, zeametima i hasovima nahije Kukanj, osim navedenih dažbina u novcu (harač, ispendža), imala je i obavezu davanja desetine i *salarija*⁴³ na prinose sa zemlje. U nahiji Kukanj gajili su se pšenica, ječam, proso, bob, lan, zob, crni grah, i dr. Bilo je rasprostranjeno gajenje svinja i pčela, dok su u selu Bušnje gajili voće, a u selu Kukanj bio je i ribnjak. Naturalna renta, kao vid plaćanja dažbina, bila je opšteprisutna u nahiji Kukanj, u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka. Prelaskom na novčanu rentu, seljak je postao direktno zavistan od tržišta, jer je morao u isto vrijeme platiti svoju poresku obavezu spahiji. Stanovništvo Kuknja plaćalo je i *nijabet* – globu za različite prekršaje. Davanjem povlaštenih statusa i poreskim olakšicama, Osmansko carstvo je uvelo u svoj vojni sistem domicilno hrišćansko stanovništvo. Ti hrišćani su, kao neplaćena vojska, predstavljali glavni oslonac Osmanlijama za odbranu novoosvojenih krajeva, a time su i znatno umanjivali troškove, odnosno izdatke za održavanje brojnih garnizona na nemirnim krajištima.⁴⁴

Tokom druge polovine XV vijeka, u nahiji Kukanj evidentirani su samo vojnuci, hrišćani – slobodni seljaci – baštinici. Za obavljanje vojničke službe, oni su dobijali na korištenje slobodne baštine, kao i pripadnost vojničkom staležu. To su bili laki oklopnici, koji su imali obavezu da se odazovu na sultanov poziv u rat,

⁴² E. Miljković-Bojanić, *Isto*, 163.

⁴³ *Desetina* je predstavljala deseti dio ljetine, dok je *salarija* bila dodatni porez, koji je najčešće iznosio jednu četrdesetinu ili jednu tridesettrećinu prinosa (E. Miljković, *Isto*, 163).

⁴⁴ E. Miljković-Bojanić, *Isto*, 163–164.

u koji su išli na konju, naoružani kopljem, oklopom i štitom. Karakteristično je da su vojnuci uvijek nosili crna odijela. Regrutovani su iz redova domicilnog hrišćanskog stanovništva, sitnog plemstva i vlaha – stočara. Vlasi vojnuci su plaćali *fluriju*, bez obzira na to da li su išli u vojni pohod ili ne, a bili su oslobođeni od svih rajinskih dažbina. Plaćali su i kopljarinu, mladarinu, globe za sitnije prekršaje, taksu na uvoz bačvi s vinom, a ukoliko su imali više od 100 ovaca, plaćali su i ovčarinu. Vojnuci su obrađivali zemlju na koju nijesu plaćali dažbine (*vojnučka zemlja*). U nahiji Kukanj nema ubilježениh aktivnih vojnika; ubilježeno je, u 15 sela, 5 kuća vojnučke rezerve. Povlastice su uživale i razne zanatlije, koje su služile u tvrđavama. U popisu iz 1468/69. godine, u selu Potok, upisano je devet kovača i tesara, koji su bili oslobođeni rajinskih dažbina. Pomenuti nijesu ubilježени u popisu iz 1475/77. godine, što se može tumačiti da su prešli u status raje.⁴⁵

Po popisu iz 1475/77. primjetan je začetak procesa islamizacije. U nahiji Kukanj upisano je 13 muslimana, dok u Pljevljima nije bilo muslimana. Već 1516. godine, od ukupno upisanih 150 domaćinstava u gradu, njih 20 bila su muslimanska. U defteru iz 1570. godine, upisane su tri muslimanske mahale u Pljevljima (Tašlidži), u kojima je živjelo 125 domaćinstava (kuća), naspram 70 hrišćanskih, da bi 1585. godine u Pljevljima bilo 119 kuća muslimana i 56 kuća hrišćana. Proces islamizacije intenziviran je u drugoj polovini XVI vijeka, a naročito od kada su Pljevlja postala sjedištem Hercegovačkog sandžaka (1576), gdje će ostati sve do 1833. godine. Angažovanjem Husein-paše Boljanića kod sultana Selima II, stanovništvo Pljevalja, i hrišćansko i muslimansko, oslobođeno je redovnih i vanrednih nameta. U grad se naseljavaju činovnici u administraciji i sudstvu, zatim ulema, zanatlije, trgovci, putnici itd. Jedan dio domaćeg stanovništva prelazi na islam.⁴⁶

⁴⁵ Isto, 165.

⁴⁶ V. Petrović, *Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku*, 87; E. Miljković-

Tabela 2: Sela u nahiji Kukanj po popisu iz 1469. i 1475. godine⁴⁷

Naselje	Broj kuća (1469)	Samci (1469)	Prihod (1469)	Broj kuća (1477)	Samci (1477)	Prihod (1477)
Zbljevo	21		2.049	33	11	894
Grabovi Kal	8	2	741	20	5	469
G. Lohuća	8	2	585	15	3	242
Breznica				10	2	273
Crna Brda				10	3	314
Kukanj	13	5	868	21	5	585
Lađani	3		150	6	2	186
Prosoje				29	10	1.547
Knezrika	10	4	1.393	15	6	794
Strahov Dol	9		450	28	4	1.259
G. Porosje	8	5	1.068	16	9	589
G. Porosje ⁴⁸				13	4	664
Ivozica				7	3	280

Bojanić, *Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka*, 163; Dr Ema Miljković, „Počeci islamizacije u Pljevljima: uzroci, tok, posledice“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 8–9, Pljevlja, 2013, 89–91. Iz Pljevalja potiče i čuveni turski pjesnik Tašlidžali Jahja, koji je preminuo 1582. godine (E. Miljković, *Isto*, 96).

⁴⁷ E. Miljković-Bojanić, *Isto*, 166.

⁴⁸ U selu su upisana i dva muslimana.

G. Brvenica	7	5	1.338	39	8	2.382
Bezavnica	5	3	498	26	8	1.414
Vratca	3		150	3	1	99
Brekinja				16	4	475
Dubac ⁴⁹	19	13	1.250	28	11	475
Matorčina ⁵⁰	8	4	750	37	8	278
Trpinje	13	6	750	37	8	278
Čestina	4		341	7	4	395
Petine ⁵¹				26	3	702
Gradac (dio)	9	5	925	13	1	354
Visočka	6	2	350	6	2	258
Pauče				4	2	200
Babina Brda				pusto		
Užasno	5		255	3	4	7
Tikavo	4	2	580	9	2	311
Rabitlje	4	2	386	12	1	311
Rutnica ⁵²				7	4	210

⁴⁹ U selu su upisana i tri muslimana.

⁵⁰ U selu je upisan i jedan musliman.

⁵¹ U selu je upisana i jedna udovica.

⁵² U selu su upisana i dva muslimana.

Kotoviše				28	8	494
Mrčevo ⁵³	7	2	770	11	9	315
D. Porosje	7	140		7	2	250
Gradac (dio)				25	9	332
Potok	13		774	20	14	431
Glišnica				85	14	4.155
Ilijaš	10	3	650	13	3	380
Klasica	5	2	280	7	3	250
Kruševo				7	3	163
Lukar Potok	7		520	6	3	110
Zaselje	4	1	320	9	2	255
Bušnje	21	3	1.542	32	15	1.053
Lohuća				4		4
Babin Potok ⁵⁴				34	6	2.522
G. Zaostor				24	7	538
Pleševina	4	4	738	12	2	561
Stražilje				12	3	773
D. Sumani	5		407	6	1	160
Hoćevina	11	4	1.310	25	6	1.015

⁵³ U selu je upisan i jedan musliman.

⁵⁴ U selu je upisan i jedan musliman.

Jugovo				18	6	800
Belasica ⁵⁵				54	11	1.846
Zadublje	12		819	17	2	320
Kotorac	7	3	841	25	5	837
Vidre	8	4	781	14	4	515
G. Rudnica	pusto		50	5	2	255
D. Tepče	8	4	866	17	3	623
Orlja	2	2	200	6		175
UKUPNO	298	232	25.715	987	278	35.040

Nahija Breznica⁵⁶

(Pripada Kuknju, županluk Ivana)

U popisu vilajeta sandžaka Hercegovina 1475/77. godine, pominje se i nahija Breznica, za koju se navodi da „pripada Kuknju“. Nahija Breznica pominje se u dijelu u kojem je evidentiran porez na stoku vilajeta Hercegovina, koji se naknadno daje sandžakbegu.⁵⁷ Upisano je sedam sela u ovoj nahiji, i to: Duperovina, Jagodnji Dol, Zvirojevići, Crna Brda, Gornje Porosoje, Glisnica, Gornja Brvenica, Kukanj i Strožilje. Nahija Breznica bila je županluk Ivana. Navedeno je da „od svakog sela svake godine u vidu novca treba obračunati na svaku ovcu po jednu akču“. Ukupan prihod u navedenim selima iznosio je 2.828 akči.

⁵⁵ U selu je upisan i jedan musliman.

⁵⁶ *Isto*, 211.

⁵⁷ *Isto*, 207.

Selo <i>Duperovina</i> ⁵⁸	45	Selo <i>Glisnica</i> ⁵⁹	1.305
Selo <i>Jagodnji Dol</i> ⁶⁰	160	Selo <i>Gornja Brvenica</i> ⁶¹	551
Selo <i>Zvirojevići</i> ⁶²	99	Selo <i>Kukanj</i>	65
Selo <i>Crna Brda</i> ⁶³	195	Selo <i>Strožilje</i>	153
Selo <i>Gornje Porosoje</i> ⁶⁴	255		
		ukupno:	2.828

*Nahija Krička*⁶⁵

Nahija Krička prvi put je popisana 1475/77. godine. Popisano je pet džemata, i to: džemat kneza Jaroslava, sina Kute, džemat Nikole, sina Krička, džemat Radiča, sina Bogote, džemat Radenka, sina Božidara i džemat Dobrivoja, sina Nenade. U navedenim džematima popisano je ukupno 247 domova (domaćinstava), kao i 50 samačkih domaćinstava. Nemamo podataka o prihodima i poreskim obavezama, kao ni o tome čime se bavilo stanovništvo te nahije.

Tabela 3: Džemati nahije Krička

Džemat	Broj domova	Broj samaca (neoženjenih)
knez Jaroslav, sin Kute	78	12
Nikola, sin Krička	57	12
Radič, sin Bogote	29	6
Radenko, sin Božidara	16	2
Dobrivoj, sin Nenade	67	18
Ukupno	247	50

⁵⁸ Nepoznato.

⁵⁹ Istoimeno selo u opštini Pljevlja.

⁶⁰ Danas istoimeno selo u opštini Pljevlja.

⁶¹ Istoimeno selo u opštini Pljevlja.

⁶² Nepoznato.

⁶³ Danas selo Crno Brdo u opštini Pljevlja.

⁶⁴ Danas Prisoji u Pljevljima.

⁶⁵ A. Aličić, *Isto*, 26.

*Nahija Mataruga*⁶⁶

Nahija Mataruga, kao i nahija Krička, prvi put je u osmanskim defterima evidentirana u popisu Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine. Popisana su tri džemata u ovoj nahiji, koja su ukupno brojala 77 domova (domaćinstava) i 10 samačkih domaćinstava. Popisani su džemati: Dobroja, sina Bukara, potom Ilijaša, sina Bratoja i Dragića, sina Branisava. Nemamo podataka o prihodima i poreskim obavezama, kao ni o tome čime se bavilo stanovništvo te nahije.

Tabela 4: Džemati vlaha nahije Mataruga

Džemat	Broj domova	Broj samaca (neoženjenih)
Dobroj, sin Bukara	47	4
Ilijaš, sin Bratoja	20	3
Dragić, sin Branisava	30	3
Ukupno	77	10

Zaključak

Osvajanjem Balkanskog poluostrva Osmanlije su donijele duboke društvene promjene, koje su se posebno odrazile na stanje u gradovima. Tokom XIV i XV vijeka nastajali su gradovi koji su dominantno formirani pod uticajem orijentalne kulture i tradicije. Dolaskom Osmanlija Pjevlja su preimenovana u Tašlidžu (u značenju Kamenica, ili Kamena banja, zbog kamenitih brda koja su ih okruživala), njihov razvoj će se intenzivirati, postaće značajan trgovački centar i karavanska stanica na raskrsnici puteva koji su vodili od primorja ka srpskoj despotovini, i dalje prema istoku, te od centralne Bosne, odnosno Sarajeva, ka Tari i Limu.

Padom pod Osmanlije pljevaljskog kraja (1465), kao i velikog dijela zemlje hercega Stjepana Vukčića Kosače, sprovedeni su i

⁶⁶ A. Aličić, *Isto*, 30.

prvi popisi. U defteru Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine popisana je nahija Kukanj, koja je prostorno zauzimala oblast nekadašnje župe Breznice. U trgu Pljevlja upisane su 72 kuće i 23 neoženjena muškarca, dok je devet godina kasnije, u popisu Hercegovačkog sandžaka, u trgu Pljevlja popisano 101 domaćinstvo i 12 neoženjenih muškaraca. U popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77. godine na pljevaljskom području evidentirane su nahije Kukanj, Krička, Mataruga i Breznica (nahija Breznica je upisana u sastavu veće nahije Kukanj). Rezultate popisa pomenutih nahija sumarno smo prezentovali u ovom radu.

Objavljeni izvori:

- Aličić Ahmet, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.
- Aličić Ahmed, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (1475/77)*, Sarajevo, 1985.
- Barjaktarević Fehim, „Turska dokumenta manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, *Spomenik LXXIX*, SKA, Beograd, 1936.
- Elezović Gliša, *Turski spomenici*, knj. I, sveska I, 1348–1520, SKA, Beograd, 1940.
- *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, sv. 1, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.
- Komar Goran Ž, *Ćirilična dokumenta Dubrovačkog arhiva, prilozi istoriji svakodnevnog života na tromeđi Dubrovnika, Trebinja i Novog 1395–1795*, treće dopunjeno izdanje, Herceg Novi, 2012.
- Šabanović Hazim, *Krajište Isa-bega Isakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964.
- Truhelka dr Ćiro, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911.
- *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455–1570)*, Knj. I, Tom I, priredio Šerbo Rastoder, CANU, Pogorica, 2018.

Literatura:

- Čar-Drnda Hatidža, „Iz prošlosti Prijepolja“, *Prilozi*, XXII, Sarajevo, 1987, 47–54.
- Ćirković Sima, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964.
- Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, reprint, Beograd, 2018.
- Ćuk dr Ruža, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 55–67.
- Ćuk dr Ruža, „O trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem veku“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 19–24.
- Ćuran Goran, „Izvori za proučavanje vlahu u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike*

Srpske, god. III, br. 3, Banja Luka, 2011, 13–18.

- Dinić Mihailo, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, *Srpske zemlje u srednjem veku*, istorijsko-geografske studije, Beograd, 1978, 178–269.

- Đurđev Branislav, „O knezovima pod turskom upravom“, *Istorijski časopis*, SKA, Beograd, 1949, 4–37.

- Filipović Emir O., *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo, 2019.

- Filipović Nedim, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“, *Godišnjak*, knj. 10, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, Sarajevo, 1974.

- Hrabak Bogumil, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoleća“, *Istorijski zapisi*, knj. XI, sv. 1–2, Cetinje, 1955, 1–38.

- Hrabak Bogumil, „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII–XV)“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, zbornik sa naučnog skupa, knj. 3, Titograd, 1981, 181–201.

- *Istorija Crne Gore*, knj. III, Tom 1, Podgorica, 1975.

- *Istorija Pljevalja* (M. Vasović, D. Srejšović, S. Ćirković i dr), Pljevlja, 2009.

- *Istorijski leksikon Crne Gore*, Per- Ž, (Š. Rastoder, Ž. Andrijašević, D. Papović i dr), Daily Press – Vijesti, Podgorica, 2006.

- Konjević Veselin, *Herak Vraneš i nahija Ljuboviđa u drugoj polovini XV vijeka*, Podgorica, 2022.

- Kurtagić Esad, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.

- Miljković-Bojanić mr Ema, „Porodica u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 103–116.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV veka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja 1999, 157–169.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Razvoj grada orijentalnog tipa u Polimlju i Potarju: Pljevlja od srednjovekovnog srpskog trga do osmanske kasabe“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 5, Pljevlja 2006, 29–40.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Počeci islamizacije u Pljevljima: uzroci, tok, posledice“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 8–9, Pljevlja 2013, 87–98.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Verski odnosi u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 3, Pljevlja, 2003, 63–72.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Pljevlja i pljevaljski kraj kao istraživačka tema južnoslovenske osmanistike“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 7, Pljevlja, 2010, 29–35.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 10, Pljevlja, 2015, 29–41.

- Miljković Ema, „Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju: mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice“, *Teme* 1, Niš, 2010, 363–373.

- Mišić doc. dr Siniša, „Toponomastika kao izvor za istorijsku geografiju (primer pljevaljskog kraja)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 2, Pljevlja, 2001, 27–36.

- Oruč Hatice, „Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012, 155–180.

- Pelidija dr Enes – Zlatar dr Behija, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988.

- Pelidija prof. dr Enes, „Uticaj osmanske vladavine na nastanak i razvoj urbanih mjesta na teritoriji današnje Crne Gore“, Međunarodni naučni skup „100 godina od odlaska Osmanlija sa Balkana“, knj. II, *Almanah*, 59-60, Podgorica, 2014, 9–30.

- Petrović Milić F, „Pljevaljski kraj prema turskom poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475–1477. god.“, *Breznički zapisi* br. 6, Pljevlja, 1991, 5–50.

- Petrović Vladeta, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku – Prilog istraživanju nosilaca urbanog razvoja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 2, Pljevlja, 2001, 75–89.

- Premović Marijan, „Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje“, *Hercegovina*, br. 3, Mostar, 2017, 99–115.

- Šabanović Hazim, „Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda

Mehmeda II 1463. g“, *Godišnjak* Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina VII, Sarajevo, 1955, 37–51.

- Šabanović Hazim, „Dvije godine istorije Bosanskog krajišta (1479. i 1480) – prema Ibn Kemal“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV–XV, Orijentalni institut, Sarajevo, 1969, 33–50.

- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959.

- Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, četvrto izdanje, „Svjetlost“, Sarajevo, 1979.

- Terzić Slavenko, „O naučnim istraživanjima prošlosti pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 1, Pljevlja, 1999, 11–28.

- Tomović dr Gordana, „Nahija Kava (1468/9–1477)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 5, Pljevlja, 2006, 41–47.

- Tomović Gordana, „Breznica“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 1, Pljevlja, 1999, 69–76.

- Tošić Đuro, „Zemljoradnja pljevaljskog kraja u prvim godinama turske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 2, Pljevlja, 2001, 91–102.

- Tošić dr Đuro, „Kontinuitet naseljenosti pljevaljskog kraja od praistorije do uspostavljanja turske vlasti“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 1, Pljevlja, 1999, 39–53.

- *Tursko-srpski rječnik*, priredili: prof. dr Slavoljub Đinđić, doc. dr Mirjana Teodosijević, prof. dr Darko Tanasković, Ankara, 1997.

- Zlatar Behija, „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću“, *Prilozi*, br. 14–15, Institut za historiju, Sarajevo, 1978, 81–139.

- Zlatar Behija – Enes Pelidija, „Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda – zadužbine Husein-Paše Boljanića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 34/1984, Sarajevo, 1985, 115–128.

- Zirojević Olga, „Prilozi iz osmanske istorije“, *NovopazarSKI zbornik*, br. 33, Novi Pazar, 2010, 85–90.

VELJKO BULAJIĆ – MAJSTOR EPSKOG FILMA

Božidar Proročić

Veljko Bulajić (1928–2024), born in Vilusi, Montenegro, is one of the most important film directors in the history of Yugoslav cinematography. His work marks the epoch in which Yugoslav film reached its peak, not only in former Yugoslavia, but also on the international scene. Bulajić created films that became synonymous with epic stories about the Second World War, Yugoslav destinies and complex social turmoil in the region. His films were often productions with a large number of background actors, lavish scenography and strong narratives, which earned him the title of master of epic film.

Veljko Bulajić se afirmisao kao jedan od najvažnijih filmskih autora Jugoslavije, naročito tokom 1960-ih i 1970-ih godina, kada je jugoslovenski film doživio svoj zlatni period. Njegova rediteljska ruka je oblikovala najpoznatije filmske projekte tog vremena, od kojih su mnogi ostavili neizbrisiv trag na generacije gledalaca, ali i na filmske profesionalce. Bulajić je bio prepoznatljiv po svojoj sposobnosti da ispriča velike priče kroz prizmu ličnih sudbina, povezujući individualne drame sa širim društvenim i istorijskim kontekstom.

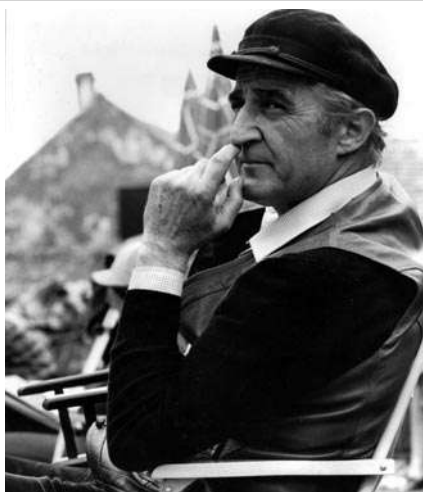
Njegov opus uključuje neke od najvažnijih jugoslovenskih filmova, kao što su: „Kozara“ (1962) „Bitka na Neretvi“ (1969) i „Atentat u Sarajevu“ (1975). Ovi filmovi su stekli kultni status, ne

samo zbog svoje umjetničke vrijednosti, već i zbog uloge koju su imali u oblikovanju jugoslovenskog identiteta i kolektivne memorije. Bulajić je kroz svoje filmove uspio da prikaže ne samo herojstvo i patnju ratnih sukoba, već i ljudsku kompleksnost koja leži iza svake velike istorijske priče. Bulajićeve filmovi su često prikazivani na najvećim svjetskim filmskim festivalima. „Bitka na Neretvi“ bila nominovana i za Oskara za najbolji strani film. Njegov rad je prepoznat ne samo u Evropi, već i širom svijeta, što potvrđuje i saradnja sa međunarodnim glumačkim zvijezdama kao što su Jul Briner, Orson Vels, Franko Nero i Sergej Bondarčuk. Veljko Bulajić je kroz svoju karijeru dobio brojne nagrade i priznanja, među kojima su i Zlatna arena na Pulskom filmskom festivalu, Srebrni lav u Veneciji i Nagrada AVNOJ-a. Međutim, njegovo najveće dostignuće možda leži u činjenici da su njegovi filmovi ostavili neizbrisiv trag u kolektivnoj svijesti naroda bivše Jugoslavije, postavši ne samo filmski klasici, već i važan dio kulturnog nasljeđa regiona.

Rani radovi i početak karijere

Veljko Bulajić je svoju filmsku karijeru započinjao u periodu kada je jugoslovenska kinematografija bila u fazi razvoja, tražeći svoj jedinstveni izraz i identitet. Od 1946. godine živi u Zagrebu, đe se školovao u večernjim školama, dok je radio u odjeljenju za kulturu Doma JNA, iz kojeg je demobilisan 1950. godine. Privučen svijetom filma, Bulajić se odlučuje da upiše filmski tečaj u Jadran filmu, što je bio njegov prvi korak ka filmskoj industriji. Potom, kao stipendista, studira filmsku režiju u renomiranoj školi „Centro Sperimentale di Cinematografia u Rimu“, koja je bila jedan od najvažnijih centara filmske umjetnosti tog vremena.

Nakon što je asistirao poznatom reditelju, Vatroslavu Mimici na igranom filmu „U oluji“ (1952), Bulajić započinje sopstvenu



Veljko Bulajić
(Vilusi, 1928 – Zagreb, 2024)

rediteljsku karijeru. Tokom ranih 1950-ih, režirao je šest kratkometražnih dokumentarnih filmova, kroz koje je počeo da izgrađuje svoj jedinstveni stil i pristup filmskom stvaralaštvu. Ovi dokumentarci su mu omogućili da istraži društvene teme i da eksperimentiše sa filmskim jezikom, što će kasnije postati njegova karakteristična odlika. Jedan od njegovih prvih značajnijih radova bio je kratki film (melodrama) „U oluji“ već pomenutog reditelja Mimice. U kontekstu kratkog filma „U oluji“ (1952), snaga koju je prikazao odnosi se na nekoliko ključnih elemenata: snagu prirode, snagu ljudskih emocija i snagu društvenih izazova. Film se bavi temama koje su univerzalne i moćne, a koje su posebno relevantne za postratnu Jugoslaviju. Film prikazuje oluju kao simbol prirodne sile koja ne samo da predstavlja fizičku opasnost, već i metaforu za turbulentne društvene promjene i izazove kojima se suočavaju likovi. Sama oluja služi kao vizuelni i narativni okvir za priču, stvarajući napetost i dramu.

Priča o udovici Rosi, njenom ljubavnom trouglu sa nestalim suprugom Jurom i njegovim bratom Dragom, teška je melodrama

ispunjena emotivnim nabojem. Snaga ljudskih emocija, posebno ljubavi, tuge, nade i izdaje, centralna je tema filma. Ove emocije nijesu prikazane samo kroz dijaloge, već i kroz neverbalnu komunikaciju likova i simboličku upotrebu oluje kao pozadine. Film dotiče i složenost društvenih odnosa u maloj zajednici, koja je protkana moralnim dilemama, zlim jezicima i sukobom između legalnih i ilegalnih aktivnosti. Likovi se suočavaju sa pritiscima da se prilagode novonastalim društvenim uslovima nakon rata, dok ih istovremeno prati teret prošlosti. Kombinacija ovih elemenata čini „U oluji“ važnim filmskim dijelom koje istražuje kako ljudi reaguju na prirodne sile, emocionalne preokrete i društvene promjene. U filmu, narativ nije samo priča o ljubavnom trouglu, već i refleksija o širim društvenim kretanjima u poslijeratnoj Jugoslaviji. Bulajić, iako u ulozi asistenta režije, pokazao je intuitivno razumijevanje ovih dinamičnih elemenata, što mu je kasnije pomoglo u razvoju sopstvenog stila u režiji.

Pored toga, „U oluji“ je važan film jer je predstavljao prvi korak u Bulajićevoj karijeri, omogućavajući mu da se afirmiše u svijetu filma, a ujedno je bio i početak saradnje sa velikim imenima jugoslovenskog filma kao što su Vatroslav Mimica i snimatelj Frane Vodopivec. Kao zanimljiv detalj, Bulajić se u ovom filmu pojavio i u manjoj glumačkoj ulozi, tumačeći lik sveštenika. Ova uloga, iako malena, ostala je zapamćena kao duhovita i upečatljiva minijatura, koja je dodatno pokazala njegovu svestranost u filmskoj umjetnosti. Zahvaljujući restauraciji filma 2020. godine, „U oluji“ je ponovo zasijao u punom sjaju, omogućivši novim generacijama gledalaca da uživaju u ovom klasičnom djelu hrvatskog modernizma. Restauracija je bila značajan korak u očuvanju kulturne baštine, posebno zbog činjenice da je film sačuvan sa originalnog nitratnog negativa, koji je veoma osjetljiv materijal. Restauracija zvuka je takođe bila izazov, ali je omogućila da se ovaj film vrati u bioskope i kućne arhive, osvježavajući sjećanje

na početke karijere jednog od najvažnijih filmskih autora jugoslovenskog prostora.

Veljko Bulajić je režirao ukupno šest kratkometražnih dokumentarnih filmova, od kojih su prva dva bila „Kamen i more“ (1953) u crnogorskoj produkciji i „Brod luralica“ (1953) u hrvatskoj produkciji. Ovi filmovi su značajni jer su označili početak njegove karijere u filmskom stvaralaštvu.

Pravi preokret u njegovoj karijeri dogodio se 1960. godine kada je režirao svoj prvi igrani film „Vlak bez voznog reda.“ Ovaj film, koji je obrađivao temu poslijeratne kolonizacije i migracija stanovništva unutar Jugoslavije, bio je jedan od prvih jugoslovenskih filmova koji su se bavili ovom tematikom na dublji način. „Vlak bez voznog reda“ je osvojio Zlatnu arenu za najbolji film na Pulskom filmskom festivalu i učvrstio Bulajićeve poziciju kao jednog od najperspektivnijih reditelja tog vremena. Film je, takođe, označio početak Bulajićeve saradnje sa renomiranim glumcima i filmskim radnicima, što je kasnije postalo karakteristično za njegov rad. Njegova sposobnost da vodi velike ekipe i režira složene scene sa velikim brojem statista dovela ga je do toga da se okrene još ambicioznijim projektima. „Vlak bez voznog reda“ je postavio temelje za njegovu karijeru, ali i otvorio vrata za realizaciju epskih filmova koji će ga kasnije proslaviti.

„Vlak bez voznog reda“ (1959) je film smješten u vrijeme neposredno nakon Drugog svjetskog rata i bavi se masovnom migracijom stanovništva iz siromašnih i krševitih dijelova Dalmacije u plodne ravnice Vojvodine i Slavonije. Radnja prati grupu seljaka koji, u potrazi za boljim životom, putuju vlakom prema novim domovima u napuštenim folksdojčerskim kućama. Film je značajan po svom prikazu socijalnih i ekonomskih promjena u tadašnjoj Jugoslaviji. Kroz sudbine seljaka, film istražuje sukobe između tradicionalnog i modernog načina života, ruralnog i urbanog, poljoprivrednog i industrijskog,

prikazujući težinu i nesigurnost migracije. Likovi su suočeni sa nizom izazova, uključujući smrt starijih i rođenje novih života, što simbolično predstavlja kontinuitet života uprkos društvenim i geografskim promjenama. Stil filma snažno je pod uticajem italijanskog neorealizma sa naglaskom na autentične prikaze svakodnevnog života i teške socijalne uslove. Film je vizuelno bogat, koristi široke kadrove kako bi prikazao kontrast između kamenitih predjela Dalmatinske zagore i plodnih ravnica Baranje. Zapažene su i masovne scene sa brojnim statistima, što je preteča Bulajićevih kasnijih epskih ratnih filmova poput „Kozare“ i „Bitke na Neretvi.“

Film je osvojio brojne nagrade, uključujući Veliku Zlatnu arenu na Pulskom filmskom festivalu, a bio je prikazan i na festivalu u Kanu, što mu je osiguralo međunarodnu prepoznatljivost. „Vlak bez voznog reda“ ostaje jedan od najvažnijih jugoslavenskih filmova koji govori o poslijeratnim promjenama i selidbama stanovništva.

Film „Rat“ (1960) prikazuje priču smještenu u neodređenu zemlju, đe mladi par odlučuje održati svoje vjenčanje, nesvjestan neposredne ratne prijetnje. Na dan njihovog vjenčanja iznenada izbija rat, a mladoženja je regrutovan i poslat na vojne vježbe. Dok mediji slave pobjedu njihove strane, dolazi do eskalacije sukoba jer protivnička strana odgovara nuklearnim napadom, što rezultira razornim posljedicama. Film koristi distopijski stil kako bi prikazao apsurdnost rata, posebno u kontekstu tada aktuelnog Hladnog rata i prijetnje nuklearnog uništenja. Cesare Zavattini, poznat po svom neorealističkom pristupu, doprinio je scenariju s naglaskom na obične ljude, u filmu predstavljene kroz likove mladenaca. Kroz sentimentalnu priču o mladom paru, film šalje snažnu pacifističku poruku o besmislenosti rata, u kojem niko zapravo ne pobjeđuje.

Glavne uloge tumače Antun Vrdoljak (mladoženja) i Ewa Krzyżewska, poznata poljska glumica koja se proslavila filmom

„Pepeo i dijamant“ Andrzeja Vajde. Vrdoljakova gluma mu donosi Zlatnu arenu za najbolju mušku ulogu na Pulskom filmskom festivalu, đe je film takođe osvojio Srebrnu arenu za najbolji film i nagradu za scenografiju. Iako je film naišao na pozitivne kritike, njegova pacifistička poruka nije bila dobro prihvaćena u svim dijelovima Istočnog bloka, što je dovelo do ograničene distribucije u tim zemljama. Ovaj film prikazan je i na Venecijanskom filmskom festivalu, što je označilo Bulajićev drugi veliki međunarodni uspjeh nakon „Vlaka bez voznog reda“ u Kanu. Na engleskom govornom području film je distribuiran pod nazivom „Atomic War Bride“, računajući na popularnost tadašnjih naučno-fantastičnih filmova katastrofe

Bulajić se odlučuje za potpuno drugačiji pristup u filmu „Uzavreli grad“ (1961). Ovo djelo, koje se bavi problematikom industrijalizacije i modernizacije u socijalističkoj Jugoslaviji, postavlja Bulajića kao autora koji se ne boji baviti savremenim društvenim temama na filmskom platnu. Radnja filma „Uzavreli grad“ smještena je u novoformirani industrijski centar, koji postaje simbol napretka i modernizacije. Priča prati grupu radnika koji se suočavaju sa izazovima rada u velikoj fabrici, đe se privatni životi i društvene obaveze često sukobljavaju. U središtu pažnje je konflikt između starog i novog, između tradicionalnog načina života i ubrzanih promjena koje donosi industrijalizacija.

„Uzavreli grad“ Veljka Bulajića je jugoslovenski crno-bijeli film iz 1961. godine, koji tematski i stilski nasljeđuje njegov raniji rad, „Vlak bez voznog reda“. Oba filma se bave dramatičnim socijalnim i ekonomskim promjenama u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, ali dok „Vlak bez voznog reda“ fokus stavlja na migracije i selidbu, „Uzavreli grad“ se bavi industrijalizacijom i urbanizacijom. Radnja filma smještena je u Zenicu 1950-ih godina, đe izgradnja čeličana transformiše provincijski bosanski gradić u moderni industrijski centar. Ovaj

film je premijerno prikazan na Pulskom filmskom festivalu, đe je podijelio Zlatnu arenu za najbolji film sa slovenačkim filmom „Balada o trubi i oblaku“.

U centru radnje su likovi različitih socijalnih i profesionalnih pozadina – seljaci, inženjeri, tehničari, kriminalci i prostitutke – koji se okupljaju oko velikog projekta izgradnje industrijskih postrojenja u Zenici. Glavni junak, Šiba, kojeg tumači Ilija Džuvalekovski, predano radi na tome da pomogne svima i da izgradi grad sa ljubavlju i entuzijazmom koji prevazilaze njegove dužnosti. Međutim, njegova ambicija i želja da postigne nemoguće dovode do grešaka, koje ga na kraju koštaju pozicije. Njegov lik simbolizuje konflikte unutar društva koje se suočava s brzim promjenama i izazovima industrijalizacije.

Bulajić koristi bogatu simboliku i vizuelne metafore kako bi prikazao transformaciju grada i društva. Industrijski pejzaži, koji dominiraju filmom, ne služe samo kao pozadina radnje već kao aktivni sudionici u priči, naglašavajući kontrast između tradicionalnog načina života i ubrzanog napretka. Film koristi široke kadrove koji dočaravaju grandioznost i haotičnost procesa izgradnje, stvarajući osjećaj pritiska i neizvjesnosti kod gledaoca. Industrijalizacija je predstavljena kao dvostruki mač: s jedne strane, donosi napredak i modernizaciju, a sa druge strane, stvara socijalne i moralne dileme. Film prikazuje kako se pojedinci prilagođavaju novom poretku, ali takođe naglašava i cijenu tog napretka – u ljudskim sudbinama, vrijednostima i identitetima.

Glavne uloge u filmu igraju: Ilija Džuvalekovski kao Šiba, idealistični vođa graditelja koji se bori da zadovolji očekivanja u uzavrelom gradu, ali na kraju pada zbog svojih grešaka. Velimir Bata Živojinović kao Luka, monter koji predstavlja radničku klasu i njenu borbu za opstanak u novim uslovima. Dragomir Felba kao Sarac, i Janez Vrhovec kao inženjer Plavšić, koji donose slojevitost likovima čija motivacija oscilira između ličnih ambicija i kolektivnih obaveza. Olivera Marković

i Milena Dravić donose snažne ženske uloge koje, iako periferno prisutne, predstavljaju promjene u položaju žena kroz proces industrijalizacije. Iako su oba filma ukorijenjena u socijalnim promjenama Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata, „Uzavreli grad“ ide korak dalje u analizi modernizacije, fokusirajući se na posljedice industrijalizacije na društvo i pojedinca. Dok je „Vlak bez voznog reda“ više emocionalno usmjeren na pitanje migracija i gubitka doma, „Uzavreli grad“ se bavi transformacijom identiteta i odnosa u kontekstu radne sredine i socijalne mobilnosti. Film dokumentuje poratnu transformaciju društva, prije svega kroz prizmu rodni odnosa i promjena u radnom okruženju, čime se pokazuje kako su žene, kroz proces industrijalizacije i urbanizacije, stekle određenu ravnopravnost i dostojanstvo. „Uzavreli grad“ nije samo industrijska drama; to je duboka socijalna analiza jednog društva u tranziciji. Premda je film osvojio Zlatnu arenu, njegova kritika industrijalizacije i prikaz njenog uticaja na ljude izazvala je različite reakcije. Neki su film videli kao snažan portret radničke klase, dok su drugi smatrali da je prikaz likova previše simplifikovan. Bulajić je, kao i u svojim ranijim radovima, uspio da kombinuje vizuelni spektakl sa društvenom kritikom, čime je potvrdio svoj status jednog od najvažnijih autora jugoslovenske kinematografije. „Uzavreli grad“ ostaje film koji uspijeva da prikaže univerzalne teme o cijeni napretka, što ga čini relevantnim i danas.

Najznačajniji filmovi i zlatni period

Nakon uspjeha „Vlaka bez voznog reda“, Bulajić je nastavio da gradi svoj filmski stil i reputaciju kroz rad na projektima koji su obrađivali ključne istorijske i društvene teme. Njegov sljedeći veliki uspjeh bio je film „Kozara“ (1962), epska priča o partizanskom otporu tokom Drugog svjetskog rata, koja je

stekla široku popularnost i dodatno učvrstila njegov status u jugoslovenskoj kinematografiji. „Kozara“ je bila jedan od prvih jugoslovenskih ratnih filmova koji je uspio da prikaže veličinu i kompleksnost rata, koristeći se spektakularnim scenama bitaka i emotivnim prikazom ljudskih sudbina. Film je osvojio nagradu Zlatna arena za najbolji film na Pulskom filmskom festivalu, a sam Bulajić je dobio priznanja za režiju, čime je postao jedan od vodećih reditelja u zemlji. Ovaj film je takođe označio početak njegove internacionalne karijere, jer je prikazivan na filmskim festivalima širom svijeta, uključujući i prestižni festival u Kanu. Priznanje na međunarodnoj sceni omogućilo mu je da u narednim godinama realizuje još ambicioznije projekte, poput „Bitke na Neretvi“, koji će ga učiniti jednim od najpoznatijih reditelja u svijetu. Zaključak koji se može izvući iz ranih radova Veljka Bulajića jeste da je od samog početka imao jasno definisanu viziju i stil, fokusirajući se na važne društvene i istorijske teme, koje su odjekivale ne samo kod jugoslovenske, već i kod međunarodne publike. Njegova upornost, talenat i sposobnost da privuče pažnju svojim djelima omogućili su mu da postane ne samo pionir jugoslovenskog filma, već i majstor epske kinematografije koji je oblikovao kolektivnu svijest generacija.

Film „Kozara“ (1962) Veljka Bulajića predstavlja jedno od ključnih djela jugoslovenske kinematografije, posebno u kontekstu partizanskog filma. Snimljen povodom 20. godišnjice bitke na Kozari, film je značajan ne samo zbog svoje istorijske tematike, već i zbog načina na koji je prikazao kolektivnu patnju i otpor jugoslovenskih naroda tokom Drugog svjetskog rata. Kozara je prvi veliki partizanski ep koji je postavio standarde za buduće filmove ovog podžanra u jugoslovenskoj kinematografiji. Veljko Bulajić je u ovom filmu uspio da spoji istorijsku tačnost sa emotivnom snagom, stvarajući djelo koje je postalo dio kolektivne svijesti i identiteta naroda bivše Jugoslavije. Film se, kao i bitka na Kozari, fokusira na kolektivne napore

malobrojnih i slabo naoružanih partizana, ali i na stradanje civilnog stanovništva, čime se dodatno naglašava humanistička dimenzija rata.

Narativ Kozare je strukturiran oko ključnih trenutaka bitke i sudbina različitih likova, čime se postiže doživljaj kolektivne tragedije. Bulajić koristi narativnu formulu u kojoj narod postaje kolektivni junak, predstavljajući ga kroz niz pojedinačnih priča koje simbolizuju sudbinu cijele nacije. Kroz likove kao što su komandir Vukša (Bert Sotlar), Šorga (Velimir Bata Živojinović), i Milja (Milena Dravić), gledaoci dobijaju uvid u različite aspekte borbe – od vojničkog heroizma do civilnog stradanja. Ovaj pristup omogućava filmu da prikaže složenost i multidimenzionalnost rata, da se borba ne vodi samo na bojnopolju, već i u srcima ljudi koji se suočavaju sa neizbježnim gubicima i tragedijama. Centralni konflikt filma – opstanak partizanskih snaga i zbjege civila – izražen je kroz niz intenzivnih emotivnih scena, kao što su napadi Njemaca, scene zbjegova i mučeništvo naroda.

Aleksandar Sekulović se oslanja na crno-bijelu fotografiju, koja naglašava surovost i dramatičnost ratnih događaja. Upotreba svjetla i sjenki pojačava tenziju i osjećaj neizvjesnosti, dok dinamično kadriranje borbenih scena prenosi kaos i intenzitet bitke. Sekulovićeva kamera bilježi monumentalne pejzaže planine Kozare, čime se stvara kontrast između veličanstvene prirode i brutalnosti ljudskog sukoba. Bulajićeva režija u „Kozari“ ističe se sposobnošću da upravlja velikim brojem statista i složenim borbenim sekvencama, čime film dobija epski karakter. On uspijeva da poveže grandiozne scene borbi sa intimnim trenucima likova, čime stvara balans između akcije i drame. Posebno upečatljive su scene zbjega i masovnih stradanja civila, koje izazivaju snažne emocije kod gledalaca, dok istovremeno služe kao moralni komentar na cijenu rata.

Tematski, „Kozara“ istražuje ideje o otporu, zajedništvu i žrtvi. Partizanski pokret, kao glavni simbol otpora fašizmu, u

filmu je prikazan kao herojski, ali istovremeno i tragičan. Borci se suočavaju sa nadmoćnim neprijateljem i svjesni su da mnogi neće preživjeti, ali njihova odlučnost da se bore za slobodu ostaje napoljuljana. Ovaj aspekt filma snažno rezonuje sa ideologijom tog vremena, đe je partizanski pokret slavljen kao vrhunac patriotizma i hrabrosti. Takođe, film istražuje pitanje civilnih žrtava i moralne dileme koje rat nameće. Stradanje civila, posebno dece i žena, prikazano je sa velikom empatijom, čime se dodatno naglašava nehumanost rata. Scene masovnih stradanja postavljaju pitanje o smislu borbe i žrtve, ali istovremeno ističu i neophodnost otpora prema okupatoru. „Kozara“ nije samo istorijski film, već i kulturni fenomen koji je oblikovao percepciju Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Film je doživio veliki uspjeh na domaćim i međunarodnim festivalima, osvojivši prestižne nagrade poput Zlatne medalje na festivalu u Moskvi i Velike zlatne arene u Puli. Pored toga, „Kozara“ je imala značajan uticaj na kasnije partizanske filmove, postavljajući standarde za epsku naraciju i režiju u okviru ovog žanra. U maloj ulozi njemačkog vojnika, koji tokom bitke ostaje oslijepjen, pojavljuje se Branko Lustig, kasnije poznat kao holivudski producent. Ova zanimljivost dodatno naglašava filmski značaj „Kozare“, ne samo u jugoslovenskom kontekstu, već i šire.

„Kozara“ Veljka Bulajića ostaje jedan od najvažnijih filmova jugoslovenske kinematografije, kako zbog svoje umjetničke vrijednosti, tako i zbog društvenog i kulturnog uticaja. Ovaj film uspješno kombinuje epsku naraciju sa emotivnim dubinama, stvarajući djelo koje ne samo da bijleži istorijske događaje, već i postavlja moralna i filozofska pitanja o prirodi rata i ljudskog otpora. Kao takav, „Kozara“ ostaje neizostavan dio filmske istorije i kolektivne memorije prostora bivše Jugoslavije.

Film „Pogled u zjenu sunca“ (1966) Predstavlja značajan trenutak u filmskoj karijeri Veljka Bulajića. Ovaj film se izdvaja

iz njegove uobičajene filmografije po tome što odstupa od grandioznih ratnih spektakala i fokusira se na intimniju, gotovo intimnu priču o maloj grupi partizana koja se suočava sa izuzetnim fizičkim i psihološkim izazovima. Radnja filma smještena je u zimu tokom Drugog svjetskog rata, đe grupa partizana, oboljelih od tifusa, ostaje odsječena od svojih saboraca i okružena neprijateljem. Ova situacija ih stavlja u egzistencijalnu borbu ne samo protiv neprijateljskih snaga, već i protiv prirodnih elemenata, bolesti, gladi i sopstvenog očaja. Film se bavi temom preživljavanja u ekstremnim uslovima, đe je granica između života i smrti tanka i neizvjesna. Bulajić koristi minimalistički pristup u strukturi narativa, fokusirajući se na malobrojnu grupu likova i njihovu unutrašnju borbu. U ovom filmu, rat nije prikazan kroz masovne bitke i herojske podvige, već kroz tihe trenutke patnje i introspektivne refleksije. Ovakav pristup, koji podsjeća na evropske art filmove tog vremena, omogućava dublje istraživanje likova i njihovih unutrašnjih svjetova.

Antun Nalis u ulozi Vemića, vođe ove male grupe, donosi snažnu i dirljivu interpretaciju vojnika suočenog sa nemogućim odlukama. Njegova gluma je nagrađena Zlatnom arenom na Pulskom filmskom festivalu, što je priznanje za emotivnu dubinu koju je unio u lik. Nalisov Vemić je lik koji nosi teret odgovornosti za živote svojih ljudi, ali istovremeno osjeća nemoć pred sudbinom koja im svima prijeti uništenjem. Velimir Bata Živojinović, u ulozi Mornara, donosi kontrast Nalisovom liku, igrajući vojnika koji je prekaljen u borbi, ali se suočava sa sopstvenim demonima dok bolest i neizvjesnost nagrizaju njegovu snagu. Ovaj dvojac, uz podršku ostatka glumačke ekipe, uspijeva da prenese intenzivne emocije i napetost koja vlada među partizanima, stvarajući osjećaj klaustrofobije i bezizlaznosti. Milena Dravić, iako u manjoj ulozi, donosi emotivnu dimenziju filmu, prikazujući lik žene koja se suočava sa istim izazovima kao i muškarci, ali sa dodatnim slojem brige za

druge. Njen lik osvjetljava humanost i empatiju u najtežim trenucima, što doprinosi dubljem razumijevanju složenosti međuljudskih odnosa u takvim situacijama.

Vizuelni stil filma „Pogled u zjenicu sunca“ oslanja se na kontraste crno-bijelog filma, što dodatno pojačava osjećaj hladnoće i izolacije. Upotreba svijetla i sjenki je minimalistička, ali izrazito efektivna, stvarajući atmosferu napetosti i neizvjesnosti. Kamera često prati likove u uskim, zatvorenim prostorima, čime se pojačava klaustrofobija i osjećaj zarobljenosti, kako fizičke, tako i mentalne. Bulajićev režijski pristup u ovom filmu je suzdržaniji i introspektivniji nego u njegovim ranijim djelima. Umjesto velikih ratnih scena, film se fokusira na detalje – znoj na čelu, ispucale usne, suzdržane poglede – koji govore mnogo više o stanju likova nego bilo koji dijalog. Ovaj stil blizak evropskim art filmovima iz šezdesetih godina omogućava Bulajiću da istraži suptilnije aspekte ljudske prirode i rata.

Tematski, „Pogled u zjenicu sunca“ istražuje granice ljudske izdržljivosti i moralne dileme koje nastaju u ekstremnim uslovima. Film postavlja pitanje: koliko daleko je čovjek spreman da ide da bi preživio? Ovaj motiv preživljavanja, suočen sa gotovo neizbježnom smrću, centralan je u filmu, ali se ne prikazuje na herojskom nivou, već na ljudskom, gotovo trivijalnom. Kroz likove i njihove interakcije, film ispituje teme kao što su odgovornost, krivica, strah i nada. Rat, u ovom filmu, nije samo fizički sukob, već i unutrašnja borba likova koji se suočavaju sa krajnjim granicama svoje snage i morala. Bolest, zima i glad predstavljaju podjednako moćne neprijatelje kao i neprijateljske trupe, čime se dodatno pojačava osjećaj bespomoćnosti likova.

„Pogled u zjenicu sunca“ je izuzetan primjer kako ratna tematika može biti obrađena na suptilan, introspektivan način, koji se oslanja na emocionalnu dubinu i psihološke složenosti likova. Veljko Bulajić ovđe pokazuje svoju svestranost kao reditelj, kreirajući film koji se razlikuje od njegovih epskih

djela, ali je jednako snažan i dirljiv. Film je izuzetan u svojoj jednostavnosti i minimalističkom pristupu, uspijevajući da prenese težinu rata kroz intimnu priču o preživljavanju i moralnim dilemama. Njegov značaj u jugoslovenskoj kinematografiji leži upravo u tome što dokazuje da ratni filmovi ne moraju biti veliki po obimu da bi bili veliki po uticaju. „Pogled u zjenicu sunca“ ostaje kao svjedočanstvo o ljudskoj snazi, ali i krhkosti, u suočavanju sa ekstremnim situacijama.

Veljko Bulajić je jedan od najznačajnijih reditelja jugoslovenske kinematografije, a njegovi ratni spektakli poput „Bitke na Neretvi“ (1969) i „Kozare“ (1962) spadaju u najpoznatija filmska ostvarenja tog perioda. Ovi filmovi ne samo da su obilježili jugoslovensku kinematografiju, već su ostavili trag i na svjetskoj filmskoj sceni, zahvaljujući Bulajićevom jedinstvenom stilu režije i sposobnosti da kombinuje grandiozne masovne scene sa emocionalno snažnim pričama. Jedna od ključnih karakteristika Bulajićevog režiserskog stila jeste njegova sposobnost da organizuje masovne scene sa velikim brojem statista, stvarajući spektakularne prikaze kolektivne borbe i herojstva. „Bitka na Neretvi“ je savršen primjer ovog pristupa. Film je poznat po grandioznim scenama bitaka u kojima je učestvovalo više od 10.000 vojnika Jugoslovenske narodne armije (JNA) kao statisti. Ove scene su snimane sa pažnjom na detalje i preciznošću, čime je stvoren osjećaj autentičnosti i monumentalnosti bitke koja je bila ključna za partizanski otpor tokom Drugog svjetskog rata.

Bulajić koristi široke kadrove i dinamičnu kameru kako bi uhvatio razmjere sukoba, ali istovremeno uspijeva da fokusira pažnju na ključne likove, što daje humanost masovnim prizorima. Njegova sposobnost da balansira spektakl i intimnost omogućila je da filmovi poput „Bitke na Neretvi“ i „Kozare“ ne budu samo tehnički impresivni, već i emocionalno snažni. „Kozara“, koja prikazuje bitku na Kozari tokom 1942. godine,

takođe je bogata masovnim scenama koje prikazuju partizanski otpor i stradanja civilnog stanovništva. U ovom filmu, Bulajić koristi kontrast između divljine planine i organizovanih vojnih operacija, čime dodatno pojačava dramu situacije. Bulajić je poznat po svom radu sa glumcima, od kojih su mnogi postali legende svjetskog i jugoslovenskog filma. Sergej Bondarčuk, Jul Briner, Milena Dravić, Orson Vels i Boris Dvornik samo su neki od glumaca koji su igrali u „Bici na Neretvi“. Njegov pristup radu sa glumcima bio je rigorozan, ali je istovremeno omogućio umjetnicima da istraže svoje likove i unesu autentičnost u njihove uloge. U „Kozari“, Bata Živojinović i Bert Sotlar briljiraju kao partizanski borci, a njihova igra oslikava hrabrost, ali i patnju ljudi u borbi protiv fašizma.

Bulajićev rad sa međunarodnim glumačkim zvijezdama u „Bici na Neretvi“ dao je filmu međunarodni sjaj, dok su domaći glumci unijeli emotivnu dubinu koja je filmu omogućila da se poveže sa lokalnom publikom. Ova kombinacija bila je ključna za uspjeh filma i njegovu recepciju u zemlji i inostranstvu.

Oba filma smještena su u ključne istorijske trenutke Drugog svjetskog rata. Bitka na Neretvi se bavi istorijskim događajem poznatim kao Četvrta neprijateljska ofanziva, kada su partizani, pod vođstvom Josipa Broza Tita, uspjeli da se izvuku iz naizgled bezizlazne situacije, prelazeći Neretvu i probijajući se kroz neprijateljske redove. Film je postao simbol partizanskog otpora i jugoslovenskog jedinstva, što je dodatno podstaklo njegovu popularnost u zemlji. Film je naišao na odličan prijem kako kod domaće, tako i kod međunarodne publike. Nominacija za Oskara u kategoriji za najbolji strani film samo je potvrdila njegov značaj na globalnom nivou. Pored toga, „Bitka na Neretvi“ je imala značajan kulturni uticaj, postavši jedan od najgledanijih filmova u bivšoj Jugoslaviji. Prema riječima Bulajića, film je u Jugoslaviji pogledalo više od četiri miliona ljudi, dok je širom svijeta privukao više od 350 miliona gledalaca. „Bitka na

Neretvi“ je takođe imala značajnu političku dimenziju, obzirom na to da je bila snimana u vrijeme kada je Jugoslavija pokušavala da izgradi svoj imidž neutralne socijalističke zemlje nezavisne od Sovjetskog Saveza i Zapada. Film je bio svojevrsna kulturna diplomatija, koristeći kinematografiju za prikazivanje jugoslovenskog partizanskog nasljeđa svijetu.

„Kozara“ (1962), snimljena je neposredno prije „Bitke na Neretvi“, bila je jedan od prvih jugoslovenskih filmova koji se bavio partizanskim otporom tokom Drugog svjetskog rata. Ovaj film, koji prikazuje borbu partizana protiv njemačkih i ustaških snaga na Kozari, bio je presudan za uspostavljanje narativa o herojstvu i žrtvovanju unutar jugoslovenske filmske tradicije. Kroz dinamičnu režiju i impresivnu upotrebu prirodnog pejzaža, Bulajić je stvorio film koji je služio kao oda partizanskom pokretu. Film je bio hvaljen zbog svoje emotivne dubine, a kritičari su ga često poredili sa klasičnim ratnim epovima. „Bitka na Neretvi“, sa druge strane, predstavlja kulminaciju Bulajićeveg rada na ratnim spektaklima. U ovom filmu, on spaja lokalnu istoriju sa međunarodnim filmskim standardima, što mu omogućava da se pozicionira kao jedan od najvažnijih reditelja u svijetu. Film je zbog svoje produkcijske veličine, ali i značajnog političkog konteksta, izazvao veliku pažnju ne samo u Jugoslaviji već i širom svijeta.

Muzika je imala značajnu ulogu u oba filma, doprinosila emocionalnom naboju i isticala ključne momente. U „Bici na Neretvi“, muziku za jugoslovensku distribuciju komponovao je Vladimir Kraus-Rajterić, dok je marš djelo kompozitora Nikice Kalodere. Međutim, u engleskoj verziji filma, muziku je komponovao slavni Bernard Herrmann, čime je film dobio dodatnu prepoznatljivost na međunarodnom planu. Herrmannova muzika, uz orkestar Londonske filharmonije, dala je filmu epski ton koji je bio neophodan za prikazivanje grandioznosti i važnosti bitke na Neretvi.

Filmovi Veljka Bulajića, posebno „Bitka na Neretvi“ i „Kozara“, imaju neprocjenjiv značaj za jugoslovensku kinematografiju. Oni su postali simboli partizanskog otpora i socijalističkog jedinstva, ali su takođe postavili standard za produkciju ratnih filmova u regionu. Bulajićev rad na ovim filmovima pokazuje njegovu sposobnost da kombinuje lokalnu istoriju sa univerzalnim temama, čime je uspio da privuče pažnju i domaće i međunarodne publike. Njegovi filmovi su neizostavan dio kulturne baštine bivše Jugoslavije i često se smatraju vrhuncem partizanskog filma kao žanra. „Bitka na Neretvi“ je ostala upamćena ne samo kao jedan od najskupljih filmova tog vremena, već i kao film koji je uspio da prenese priču o hrabrosti i odlučnosti partizanskog pokreta na globalni nivo.

Ova dva filma, zajedno sa „Kozarom“, postavila su temelje za dalje istraživanje ratnih tema u jugoslovenskom filmu, a Bulajićev uticaj može se videti i u kasnijim filmovima iz ovog perioda. Njegova sposobnost da spoji političku propagandu sa umjetničkim izrazom, uz upotrebu masovnih scena i složene naracije, učinila je ove filmove relevantnim i nekoliko decenija nakon njihovog nastanka.

Veljko Bulajić je kroz „Bitku na Neretvi“, „Kozaru“ i druge ratne spektakle uspio da kreira filmove koji nijesu samo istorijski značajni, već su i umjetnički vrijedni. Njegov rad ostaje primjer kako se film može koristiti kao sredstvo za promovisanje kolektivnog identiteta i sjećanja, dok istovremeno zadržava univerzalni kvalitet koji ga čini privlačnim za publiku širom svijeta.

„Bitka na Neretvi“ je film koji spada među najambicioznije projekte u istoriji jugoslovenske kinematografije. Film je zasnovan na stvarnom događaju iz Drugog svjetskog rata, kada su partizanske snage pod vođstvom Josipa Broza Tita uspješno izvele operaciju evakuacije ranjenika kroz neprijateljske linije. Sama bitka se odigrala u zimu 1943. godine, a film prikazuje

herojske napore partizana da probiju blokadu neprijateljskih snaga, čime su spasili hiljade života. Kontekst u kojem je film nastao je posebno važan za razumijevanje njegovog značaja. Nakon rata, Jugoslavija je željela da ojača svoj identitet kao nezavisna i nesvrstana zemlja, a filmovi koji su tematizovali borbu protiv fašizma igrali su ključnu ulogu u toj propagandi. „Bitka na Neretvi“ je bio najskuplji film ikada snimljen u Jugoslaviji, sa budžetom koji se procenjuje na između 7 i 12 miliona tadašnjih dolara. U produkciji je učestvovala Jugoslovenska narodna armija (JNA) koja je obezbijedila preko 10.000 vojnika, tenkove i avione, što je omogućilo realizaciju grandioznih borbenih scena. Film se može posmatrati i kroz prizmu međunarodnog uticaja. Angažovanje poznatih glumaca poput Jula Brinera, Orsona Velsa, i Sergeja Bondarčuka donijelo je filmu globalnu prepoznatljivost. Još jedan zanimljiv aspekt je plakat za film, koji je dizajnirao Pablo Pikaso, što je dodatno povećalo prestiž projekta. Film je bio nominovan za Oskara za najbolji strani film, čime je postigao zapažen uspjeh na međunarodnoj sceni.

„Bitka na Neretvi“ se ističe svojom grandioznošću i složenom narativnom strukturom. Film prati nekoliko paralelnih linija radnje koje se prepliću kroz priču o partizanskom otporu. Režija Veljka Bulajića naglašava epski karakter borbe, a borbene scene su snimljene sa velikom pažnjom na detalje, uključujući korišćenje autentične vojne opreme i stvarnih lokacija. Realistični prikazi rata kombinuju se sa emotivnim i moralnim dilemama likova, što filmu daje dodatnu dimenziju. Vizuelno, film se oslanja na široke kadrove planinskih pejzaža, što doprinosi osjećaju veličine sukoba. Scene eksplozije mosta, koja je jedan od najpoznatijih trenutaka filma, simbolizuju prekretnicu u borbi i predstavljaju jedan od tehnički najzahtjevnijih poduhvata u jugoslovenskoj kinematografiji. Muzika Vladimira Krausa-Rajterića dodatno pojačava dramatičnost scena, dok

minimalistički dijalozi naglašavaju težinu situacija u kojima se likovi nalaze. Iako je film dočekan sa pohvalama zbog tehničke perfekcije i epske skale, neki kritičari su zamjerali da mu nedostaje dublji psihološki razvoj likova. Takođe, film je bio kritikovan zbog svog propagandnog tona, jer su partizani prikazani kao moralno nepokolebljivi heroji, što je bila karakteristika mnogih filmova iz tog perioda u Jugoslaviji. Ipak, „Bitka na Neretvi“ ostaje važan filmski zapis ne samo zbog svog historijskog značaja, već i zbog umjetničkog doprinosa jugoslovenskoj i svjetskoj kinematografiji. Ovaj film je danas priznat kao jedno od najvažnijih ostvarenja jugoslovenske kinematografije i predstavlja svjedočanstvo o vremenu kada su filmovi igrali ključnu ulogu u oblikovanju nacionalnog identiteta.

Veljko Bulajić, u filmu „Atentat u Sarajevu“ (1975) bavi se jednim od najvažnijih događaja koji su promijenili tok istorije – sarajevskim atentatom na austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Ovaj događaj, koji je poslužio kao povod za izbijanje Prvog svjetskog rata, postao je centralna tačka ovog ambicioznog međunarodnog filmskog projekta.

Bulajić u „Atentatu u Sarajevu“ koristi stil koji je kombinacija historijskog rekonstrukcionizma i dramatičnog prikaza ličnih sudbina. Film prati događaje iz juna 1914. godine kroz dvije glavne perspektive: sa jedne strane, tu je priprema prestolonasljednika Franca Ferdinanda (koga tumači Kristofer Plamer) za posjetu Sarajevu a sa druge strane, tu su mladi atentatori iz organizacije Mlada Bosna, među kojima je i Gavrilo Princip (koga igra Irfan Mensur). Bulajić koristi ovu dvostruku naraciju kako bi prikazao tenzije između različitih svjetova – imperijalne sile koja pokušava da sačuva svoje carstvo i revolucionarnih elemenata koji teže promijeni kroz radikalne akcije. Režiser se fokusira na detalje političke i društvene atmosfere koja je prethodila atentatu, dajući gledaocima uvid u složenost međunacionalnih odnosa u tadašnjoj Austrougarskoj. Iako je

film tehnički briljantan, sa velikom pažnjom posvećenom produkcijским vrijednostima, mnogi kritičari su istakli da mu nedostaje emocionalna dubina koja bi publiku snažnije povezala sa likovima.

Kao i u svojim ranijim radovima, Bulajić se oslanja na masovne scene kako bi prikazao širinu istorijskog događaja. U „Atentatu u Sarajevu“, ove scene uključuju velike mase ulice Sarajeva i vojničke parade koje podsjećaju na preludijum katastrofe koja će uslijediti. Međutim, u poređenju sa spektakularnim scenama iz „Bitke na Neretvi“ ili „Kozare“, ovđe masovne scene nijesu u prvom planu, već više služe kao pozadina za lične drame likova. Glumačka postava je impresivna, sa međunarodnim zvijezdama poput Krisofera Plamera i Florinde Bolkan. Njihova gluma donosi sofisticiranost i slojevitost likovima kao što su Franc Ferdinand i njegova supruga Sofija, dok su domaći glumci, poput Irfana Mensura i Radoša Bajića, uspješno unijeli lokalni duh i autentičnost u likove mladobosanskih atentatora. Uprkos tome, kritičari su često zamijerali da film nedovoljno istražuje unutrašnje motive i psihološke dimenzije tih likova, što je ostavilo određenu hladnoću u cjelokupnoj naraciji.

„Atentat u Sarajevu“ dolazi u vrijeme kada je jugoslovenska kinematografija bila usmjerena na stvaranje velikih istorijskih epopeja koje su istovremeno služile kao sredstvo za jačanje kolektivnog identiteta i promovisanje Jugoslavije na međunarodnoj sceni. Film je snimljen u koprodukciji sa Čehoslovačkom i Zapadnom Njemačkom, što govori o ambiciji projekta da privuče međunarodnu publiku. Međutim, dok je film imao tehnički kvalitet i prestižnu glumačku ekipu, kritike su bile pomiješane. Na domaćem terenu, Bulajićev film je često upoređivan sa filmom „Sarajevski atentat“ reditelja Fadila Hadžića, koji je istu temu obradio nekoliko godina ranije sa mnogo manjim budžetom. Kritičari su smatrali da je Hadžićev film

uspio da sa ograničenim sredstvima postigne veću emocionalnu dubinu i intimnost, što je „Atentatu u Sarajevu“ često nedostajalo. Na međunarodnoj sceni, film je postigao solidan uspjeh, ali nije dostigao nivo priznanja kao Bulajićeva ranija djela poput „Bitke na Neretvi.“

Uprkos pomiješanim kritikama, „Atentat u Sarajevu“ ostaje važan film u opusu Veljka Bulajića. On je još jednom dokazao svoju sposobnost da se nosi sa velikim istorijskim temama i kompleksnim narativima, iako se možda nije uspio uzdići do visina svojih ranijih radova. Film pruža važan uvid u političke intrige i društvene tenzije koje su prethodile Prvom svjetskom ratu, čineći ga relevantnim za gledaoce zainteresovane za ovu epohu. Na kraju, „Atentat u Sarajevu“ može se smatrati vrijednim doprinosom jugoslovenskoj kinematografiji, koji, iako ne doseže umjetničke vrhunce Bulajićevih ranijih radova, uspijeva da održi svoje mjesto kao istorijska drama sa međunarodnim značajem.

Veljko Bulajić, iznenadio je kritiku i publiku 1979. godine kada je režirao film „Čovjek koga treba ubiti“, iznenadio je i kritiku i publiku svojim pristupom istorijskoj temi kroz prizmu fantastike i alegorije. Ovaj film predstavlja značajan zaokret za razliku od njegovih ranijih radova, jer se bavi jednom od najneobičnijih istorijskih figura Crne Gore 18. vijeka – Šćepanom Malim, lažnim carem koji je uspio da zavlada ovim područjem pod misterioznim okolnostima. Međutim, Bulajić dodaje sloj fantastičnih elemenata u priču, transformišući je u alegorijsku dramu sa dubokim političkim implikacijama.

Radnja filma je izgrađena oko složenog lika Šćepana Malog, kojeg tumači Zvonimir Črnko. Prema narativu, Šćepan Mali nije običan prevarant, već agent Sotone, poslat na Zemlju da širi zlo pod krinkom lažnog cara. Film počinje scenom sa njegove sahrane, đe Sotonin agent baca trozub u Šćepanovo mrtvo tijelo, nagovještavajući priču o borbi između dobrog i zla koja će

uslijediti. Radnja se zatim vraća unazad, prateći Šćepana od trenutka kada je poslat na svoju misiju. Postavljen je da preuzme vlast u Crnoj Gori, ali se suočava sa nepredviđenim komplikacijama – umjesto da zavlada zlom, počinje da razvija emocije i humanost prema ljudima kojima je trebao manipulirati. Ova unutrašnja transformacija je ključna za razvoj priče, jer se Šćepan vremenom odmiče od svoje zle misije i postaje lider koji zaista brine za narod, što izaziva ne samo gnjev Sotone, već i otpor svjetovnih sila koje su željele da ga kontrolišu.

Jedan od najzanimljivijih aspekata filma je njegova alegorijska priroda. Iako se radnja odvija u 18. vijeku, mnogi kritičari su film videli kao refleksiju savremenih političkih tema, posebno u kontekstu Jugoslavije i njenog vođe, Josipa Broza Tita. Šćepan Mali se može posmatrati kao figura koja balansira između različitih interesa i sila, slično kao što je Tito balansirao između Istoka i Zapada tokom Hladnog rata. U ovom kontekstu, Šćepanova transformacija iz zlog agenta u pravednog vladara može se tumačiti kao metafora za kompromis i prilagođavanje koje su lideri često primorani da prave u cilju očuvanja stabilnosti. Film takođe postavlja pitanje o prirodi moći – da li lideri zaista vladaju u interesu naroda, ili su samo marionete većih sila koje se bore za dominaciju? Ova dilema je u srži priče o Šćepanu Malom, koji uprkos početnoj zloj misiji, postaje figura koja simbolizuje snagu i jedinstvo naroda, nešto što se može tumačiti kao odraz Titovog režima u Jugoslaviji.

Jedan od najzapaženijih aspekata „Čovjeka koga treba ubiti“ je njegova vizuelna estetika, koja kombinuje realistične prikaze Crne Gore 18. vijeka sa fantastičnim i nadrealnim elementima. Bulajić koristi eksplicitne scene, prikaze pakla i nadrealne slike kako bi stvorio atmosferu koja je neobična za tadašnju jugoslovensku kinematografiju. Prikazi pakla, sa bizarnim slikama i scenama golotinje, predstavljaju tematski i vizuelni rizik koji je u oštrom kontrastu sa zvaničnom ateističkom

ideologijom Jugoslavije. Ovi elementi filma, iako šokantni za tadašnju publiku, doprinose stvaranju napete atmosfere u kojoj se postavljaju pitanja o prirodi zla i odgovornosti.

Bulajićev rad sa glumcima u ovom filmu je posebno značajan, s obzirom na složene uloge koje su im povjerene. Zvonimir Črnko u ulozi Šćepana Malog donosi kompleksnu interpretaciju lika koji balansira između nadnaravnog zla i ljudske slabosti. Njegova transformacija iz agenta Sotone u lidera koji zaista brine za svoj narod naglašava unutrašnju borbu koja se odvija unutar lika. Tanja Bošković i Dušica Žegarac igraju uloge koje simbolizuju snage iskušenja i ljudskih emocija, dodatno obogaćujući priču slojevitim ženskim likovima koji su ključni za Šćepanov razvoj.

„Čovjek koga treba ubiti“ se izdvaja u opusu Veljka Bulajića ne samo zbog svoje neobične kombinacije istorije i fantastike, već i zbog složene tematske strukture. Film postavlja pitanja o prirodi zla, moralu i odgovornosti, dok se paralelno bavi temama identiteta, moći i politike. Kroz lik Šćepana Malog, film istražuje kako pojedinac može biti instrument zla, ali i kako taj isti pojedinac može evoluirati u vođu koji djeluje u interesu zajednice. Jedna od ključnih tema filma je pitanje slobodne volje i sudbine. Farfa, Sotonin agent, dolazi na Zemlju sa jasno postavljenom misijom – da širi zlo i zavlada Crnom Gorom. Međutim, njegova ljudska strana se počinje buditi, i on se sve više identifikuje sa sudbinom naroda kojim vlada. Ova unutrašnja transformacija dovodi do sukoba između njegove prvobitne misije i nove, samonametnute odgovornosti da štiti i vodi svoj narod.

Ova dilema je dodatno pojačana kroz sukob sa crkvenim autoritetima i svjetovnim silama, koje ga vide kao prijetnju njihovom *statusu quo*. U tom smislu, film postavlja pitanje: da li je vlast legitimna samo kroz božansku ili svjetovnu volju, ili je liderstvo autentično samo kada proizlazi iz stvarnog odnosa sa narodom? Ovo pitanje je ključno za razumijevanje

Šćepanovog lika, ali i za tumačenje filma kao alegorije o jugoslovenskoj političkoj sceni.

Jedan od najkontroverznijih elemenata filma su eksplicitne scene prikaza pakla i erotike. Ove scene, iako atipične za Bulajićev raniji opus, imaju svoju funkciju unutar narativa. Prikaz pakla nije samo vizuelno sredstvo, već simbolički prikaz unutrašnjih dilema likova i njihove borbe sa iskušenjima. Bulajić koristi ove scene da bi istakao kontrast između zemaljskog i natprirodnog, između moralnih izbora i determinisanih sudbina. Erotika u filmu, koja se često prepliće sa motivima iskušenja, dodatno slojevito gradi priču o ljudskim slabostima i strastima. Tanja Bošković i Zuzana Kocúriková, u ulogama zavodljivih i opasnih žena, simbolizuju sile koje nastoje da skrenu Šćepana sa puta vrlina. Njihove uloge u filmu naglašavaju dualnost svijeta u kojem likovi funkcionišu – svijeta će su moralne granice fluidne, a iskušenja stalna prijetnja.

„Čovjek koga treba ubiti“ izazvao je pažnju javnosti i kritike ne samo zbog svog sadržaja, već i zbog konteksta u kojem je nastao. U zvanično ateističkoj Jugoslaviji, film koji otvoreno koristi hrišćanske legende i prikazuje natprirodne sile kao dio političke igre bio je neobičan i izazovan. Film je bio jugoslovenski kandidat za Oskara za najbolji strani film, što je pokazatelj njegovog značaja u okviru tadašnje kinematografije, iako nije uspio da uđe u uži izbor. Na dugoročnoj osnovi, film je postao predmet različitih tumačenja, posebno u pogledu njegove alegorijske prirode. Kasnije analize često su ga tumačile kao komentar na Titovu vladavinu i jugoslovensku političku situaciju. U tom kontekstu, „Čovjek koga treba ubiti“ se može posmatrati kao djelo koje ne samo da istražuje istoriju i fantastiku, već i reflektuje savremene političke i društvene dileme.

„Čovjek koga treba ubiti“ je film koji kombinuje istoriju, fantastiku i političku alegoriju na način koji ga čini jedinstvenim u jugoslovenskoj kinematografiji. Veljko Bulajić uspijeva da

kroz složenu priču o lažnom caru Šćepanu Malom postavi univerzalna pitanja o prirodi moći, morala i odgovornosti. Kroz vizuelno bogat i tematski složen narativ, film ostaje relevantan i kao istorijski prikaz i kao alegorija o ljudskoj sudbini i političkoj realnosti.

Veljko Bulajić, sa „Visokim naponom“ (1981) ulazi u sferu socrealističke drame i industrijskog trilera. Ovaj film, snimljen prema stvarnim događajima, istražuje jedan od ključnih trenutaka u poslijeratnoj Jugoslaviji – izgradnju prvog domaćeg generatora u zagrebačkoj fabrici „Končar“ tokom politički turbulentne 1948. godine, u periodu sukoba Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i Informbiroom.

„Visoki napon“ kombinuje nekoliko žanrova – od socrealističke drame, preko trilera, do filmske satire. Film prikazuje napore jugoslovenske industrije da, uprkos prekidu saradnje sa sovjetskim i čehoslovačkim inženjerima, proizvede generator koji će simbolizovati nezavisnost zemlje od spoljašnjih sila. Ova tema postavlja film u kontekst tadašnjih ideoloških sukoba, đe se jugoslovenska politika nezavisnog socijalizma suprotstavlja dominaciji Sovjetskog Saveza.

Bulajić, kao reditelj, koristi bogatu ikonografiju i simboliku da prenese težinu ovog poduhvata. Fabrika „Končar“ postaje metafora za Jugoslaviju koja se suočava sa spoljašnjim i unutrašnjim izazovima, a masovne scene u fabrici odražavaju kolektivnu energiju i napetost tog doba. Ove scene, tipične za Bulajića, odražavaju atmosferu poslijeratnog entuzijazma, ali i pritiska koji dolazi sa izgradnjom novog društva. Prikaz fanatičnog rada i lojalnosti radnika stvara specifičnu dinamiku koja prožima film, ali i otvara pitanja o cijeni koju individua plaća u ime kolektivnog uspeha.

Radnja filma nije samo industrijska epopeja, već je protkana ljubavnim i ideološkim sukobima među radnicima fabrike. Sonja Kačar (Božidarka Frait) je centralni lik oko kojeg se vrte

mnogi zapleti. Kao jaka, nezavisna žena, Sonja predstavlja novi tip junakinje u jugoslovenskoj kinematografiji – ona je istovremeno emotivno ranjiva, ali i čvrsta u svom profesionalnom i političkom stavu. Njen odnos sa Stjepanom (Milan Štrljić), mladim radnikom u fabrici, oslikava ljubavne tenzije koje se razvijaju pod pritiskom političkih okolnosti. Ljubiša Samardžić u ulozi Ive Gorete donosi lik koji balansira između ideološke lojalnosti i ličnih ambicija, dok Relja Bašić kao Jurčec i Velimir Bata Živojinović kao Cukić dodaju slojeve složenosti radnim i društvenim dinamikama u fabrici. Ovi likovi, zajedno sa ostalim radnicima, stvaraju splet odnosa koji reflektuju širu društvenu sliku Jugoslavije tog perioda.

Bulajić koristi te odnose ne samo kao sredstvo za razvijanje narativa, već i kao platformu za istraživanje širih tema kao što su lojalnost, ljubav, izdaja i politička igra. U tom kontekstu, „Visoki napon“ se može posmatrati i kao kritika sistema u kojem je individua često kolateralna žrtva „viših ciljeva.“

Film je postavljen u kontekst ključnog trenutka jugoslovenske istorije – sukoba sa Sovjetskim Savezom i prekida odnosa sa zemljama Istočnog bloka nakon Rezolucije Informbiroa. Ovaj događaj imao je ogroman uticaj na političku i ekonomsku situaciju u zemlji, i Bulajić koristi tu pozadinu da postavi narativ svog filma. U fokusu je borba za tehnološku i industrijsku nezavisnost, što je tada bio ne samo ekonomski, već i politički prioritet. Bulajićev prikaz ove borbe kroz likove radnika tvornice „Končar“ stavlja akcenat na cijenu koja dolazi sa političkom i industrijskom nezavisnošću. Njegov film istražuje tenzije između individualnih ambicija i kolektivnog interesa, što se ogleda u sukobima među likovima. Kroz ove sukobe, „Visoki napon“ postavlja pitanja o pravoj prirodi ideološke lojalnosti i o tome koliko je pojedinac spreman da žrtvuje za „viši cilj“.

Jedna od najsnažnijih karakteristika filma „Visoki napon“ je njegova estetika, koja se oslanja na moćne vizuelne prikaze

industrijskog okruženja. Branko Blažina, direktor fotografije, stvara impresivne slike fabrike „Končar“, koristeći industrijske pejzaže kao simbole društvenog napretka, ali i pritisaka sa kojima se suočavaju radnici. Osvjetljenje i kompozicija kadrova često odražavaju tenziju i dramu koja se odvija unutar zidova fabrike, stvarajući atmosferu koja je istovremeno klaustrofobična i dinamična. Blažina koristi kontraste između svijetla i sjenki kako bi naglasio emocionalne i ideološke sukobe likova, dok široki kadrovi masovnih scena doprinose monumentalnosti narativa. Ove scene, tipične za Bulajića, evociraju kolektivni napor i težinu poslijeratne obnove Jugoslavije, ali i sveprisutnu kontrolu i nadzor nad radnicima. Miljenko Prohaska je komponovao muziku za film, koja doprinosi izgradnji napetosti i emocionalnog naboja. Muzika je pažljivo dozirana, sa snažnim, gotovo militarističkim tonovima koji prate ključne trenutke u filmu, što dodatno ističe ideološku borbu u kojoj se likovi nalaze. Ovo muzičko rješenje ne samo da doprinosi atmosferi, već i podržava narativnu strukturu filma.

„Visoki napon“ postavlja pitanja o prirodi lojalnosti, ideološkim kompromisima i cijeni napretka. Film istražuje kako politička ideologija može oblikovati ljudske sudbine i odnose, kao i kako pojedinci, čak i kada su posvećeni kolektivnom cilju, mogu postati žrtve sistema. Ova kritika socijalističke retorike postavlja „Visoki napon“ u širi kontekst jugoslovenskog filma, đe se često istražuje tenzija između individualnih i kolektivnih interesa.

Sonja Kačar, kao centralni lik, predstavlja lik žene koja se suočava sa ovim sukobima na više nivoa – emocionalnom, profesionalnom i ideološkom. Njena borba da balansira između svojih ličnih želja i političkih obaveza odražava širu temu filma: šta znači biti vjeran sistemu, a šta znači biti vjeran sebi. Sukobi među likovima ne oslikavaju samo političke podjele, već i ljubavne i društvene tenzije koje su uvijek prisutne u kontekstu radnog okruženja. Ivo Goreta, koga tumači Ljubiša Samardžić,

simbolizuje čovjeka koji balansira između ideala i stvarnosti, dok likovi poput Jurčeca i Cukića dodaju slojeve korupcije i moralnih dilema u radnoj zajednici.

„Visoki napon“ je bio hvaljen zbog svoje kompleksnosti i slojevitosti, ali je i izazvao rasprave zbog prikaza ideoloških tenzija u socijalističkoj Jugoslaviji. Na Pulskom filmskom festivalu film je nagrađen Zlatnim arenama za montažu (Vesna Lažeta) i ton (Mladen Prebil), što odražava visoki tehnički standard produkcije.

Iako nije postao toliko ikoničan kao Bulajićevi raniji radovi, „Visoki napon“ je značajan zbog svog pokušaja da balansira između socrealističke ideologije i kritičkog pogleda na stvarnost jugoslovenskog društva. Film je, na neki način, ogledalo vremena u kojem je nastao – vremena velikih ambicija, ali i velikih izazova. Kroz svoje vizuelne, narativne i tematske slojeve, „Visoki napon“ ostaje relevantan primjer kako je jugoslovenska kinematografija uspjela da spoji političku ideologiju sa filmskim izrazom, istražujući kompleksne odnose između čovjeka, mašine i države.

Veljko Bulajić u „Velikom transportu“ (1983) stvara posljednji veliki partizanski film u tadašnjoj Jugoslaviji. Ovaj film, zasnovan na stvarnim događajima iz Drugog svjetskog rata, bavi se herojskim naporom Narodnooslobodilačke vojske Vojvodine da iscrpljenim partizanskim brigadama u Bosni uputi pojačanje i ključne zalihe. Radnja filma odigrava se u proljeće 1943. godine, a film prati putovanje velike kolone kroz vojvođansku ravnicu, pune izazova, opasnosti i neprijateljskih zasjeda.

„Veliki transport“ nastavlja Bulajićevu tradiciju velikih ratnih epopeja, ali se izdvaja po svojoj fokusiranosti na specifičan događaj iz partizanske borbe. Film kombinuje elemente ratnog filma, drame i trilera, pri čemu se oslanja na istorijsku autentičnost, ali i dramatizaciju kako bi se naglasila važnost misije. Radnja je linearnog karaktera, prateći put kolone od početka do

kraja, dok se napetost gradi kroz susrete sa neprijateljskim snagama i unutrašnje sukobe među likovima. Bulajić, poznat po majstorstvu u režiranju masovnih scena, koristi široke kadrove vojvodanske ravnice da prikaže težinu i monumentalnost zadatka pred partizanima. Ove scene ne samo da prenose osjećaj opasnosti, već i odražavaju duh zajedništva i odlučnosti u borbi protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Kamera prati svaki korak napredovanja kolone, dok neprijateljski napadi stvaraju osjećaj neizvjesnosti i opasnosti koja vreba na svakom koraku.

Glumačka postava filma uključuje niz internacionalnih zvijezda, čime se ističe ambicija projekta da privuče širu publiku. Džejms Frensis u ulozi britanskog majora Masona i Robert Von kao doktor Emil Kovač i Stiv Rejsblek kao Pavle Paroški donose ozbiljnost i međunarodni kvalitet produkciji. Njihovi likovi predstavljaju spoljne saveznike partizanskog pokreta, ali se film prvenstveno fokusira na domaće junake. Pored njih, tu su i Velimir-Bata Živojinović, jedan od najpoznatijih jugoslovenskih glumaca, koji igra lik Koste i Zvonko Lepetić kao Baća. Ovi likovi donose emotivnu dubinu priči, jer su oni suočeni sa težinom odluka koje moraju donijeti kako bi osigurali uspjeh misije. Njihovi sukobi sa spoljnim prijetnjama, ali i unutrašnje dileme, čine srž dramskog sukoba u filmu.

Jedan od ključnih elemenata „Velikog transporta“ je tema žrtvovanja. Likovi u filmu su svjesni da je uspjeh misije od vitalnog značaja za partizanski pokret, ali to znači da će mnogi od njih možda morati da se žrtvuju kako bi drugi preživjeli. Ova tema se provlači kroz cio film, od prvih scena priprema za putovanje, do kulminacije u sukobima sa njemačkim snagama. Film takođe istražuje pitanje savezništva i povjerenja. Prisutnost britanskih saveznika i njihovih interakcija sa partizanima donosi složenost u narativ, jer se u isto vrijeme postavljaju pitanja o njihovim stvarnim motivima i interesima. Kroz ove odnose, Bulajić ukazuje na složene diplomatske odnose koji su postojali

tokom rata, ali i na potencijalne sukobe između različitih saveznika.

Film „Veliki transport“ nije samo ratna priča već i politički komentar o Jugoslaviji tokom Drugog svjetskog rata. Radnja se dešava u kritičnom trenutku 1943. godine, kada je partizanski pokret bio u svojoj najslabijoj fazi, ali i kada je otpor prema fašizmu dobio međunarodnu podršku. Misija o kojoj film govori, prevoz mladih dobrovoljaca, hrane i sanitetskog materijala, bila je ključna za opstanak partizanskih brigada u Bosni, koje su bile iscrpljene neprestanim borbama i nedostatkom resursa. Veljko Bulajić koristi ovu priču da prikaže kolektivnu borbu naroda protiv fašizma, ali i da naglasi važnost jedinstva među različitim narodima Jugoslavije. Veliki transport je prikaz tog jedinstva, đe ljudi iz različitih krajeva Jugoslavije zajedno rade na zajedničkom cilju. Film takođe reflektuje snagu jugoslovenskog partizanskog pokreta i njegovu ulogu u širem evropskom kontekstu borbe protiv nacizma.

Bulajićev film postavlja i pitanje cijene te borbe. Dok se fokusira na hrabrost i odlučnost partizana, on ne bježi od prikazivanja užasa rata – gubitaka, izdaja i neizbježnih žrtava koje su morale biti podnijete. Ova dualnost je centralna za film, jer naglašava kompleksnost rata kao iskustva koje je istovremeno herojsko i tragično. Kao i u svojim prethodnim filmovima, Veljko Bulajić pokazuje svoju sklonost ka spektakularnim i detaljno koreografisanim masovnim scenama. Vojvođanska ravnica, sa svojim širokim prostranstvima i horizontima, postaje simbolički prikaz prepreka koje stoje pred partizanima. Upečatljivi pejzaži služe kao kontrast između mirnoće prirode i nasilja rata koje prijeti da uništi sve što se nalazi na putu.

Kamera prati svaki korak velikog transporta, često se fokusirajući na lica likova i njihove emocionalne reakcije na opasnosti sa kojima se suočavaju. Kamera koristi svjetlo i sjenke da naglasi napetost i dramatičnost situacija. Često su u

kadru i prirodne prepreke, poput rijeka i šuma, koje simbolizuju izazove sa kojima se transport suočava. Muzika Miljenka Prohaske doprinosi stvaranju emocionalne atmosfere, sa sporim, melanholičnim tonovima koji prate scene borbe i žrtvovanja, dok brži ritmovi naglašavaju trenutke napetosti i akcije. Zvučni dizajn filma dodatno pojačava tenziju, koristeći zvuke prirode i rata da stvori autentičnu i realističnu atmosferu.

„Veliki transport“ je bio jedan od posljednjih velikih partizanskih filmova snimljenih u bivšoj Jugoslaviji i iako je naišao na mješovite kritike, ostavio je dubok trag u kinematografiji tog vremena. Kritičari su pohvalili Bulajićevu sposobnost da oživi duh partizanske borbe, ali su takođe ukazali na određene nedostatke u narativnoj koheziji filma i karakterizaciji likova. Međutim, film je postao važan dio kolektivnog sjećanja na partizansku borbu, posebno u kontekstu kraja jednog filmskog žanra koji je definisao jugoslovensku kinematografiju decenijama. „Veliki transport“ stoji kao svjedočanstvo hrabrosti i odlučnosti partizanskog pokreta, ali i kao podsjetnik na težinu žrtava koje su podnijete u ime slobode.

Veljko Bulajić je sa „Velikim transportom“ stvorio još jedno epsko djelo koje kombinuje istorijsku autentičnost sa dramatičnim prikazom ljudske borbe. Film prikazuje ne samo fizičke prepreke koje su partizani morali savladati, već i emocionalne i moralne dileme sa kojima su se suočavali. Kroz moćne vizuelne slike, sjajnu glumačku postavu i autentičnu rekonstrukciju događaja, „Veliki transport“ ostaje važan film u okviru jugoslovenskog filmskog nasljeđa.

Veljko Bulajić, u „Obećanoj zemlji“ (1986) se okreće unutrašnjim socijalnim i političkim dilemama Jugoslavije posleratnog perioda. Film se bavi temom kolektivizacije, procesom uvođenja seoskih radnih zadruga u plodnoj Slavoniji i Baranji, đe su doseljenici iz pasivnih krajeva suočeni sa mogućnošću gubitka svojih novostečenih posjeda. Kroz priču o

sukobu između dvije porodice, Bulajić istražuje kompleksne odnose između pojedinca, zajednice i države, postavljajući pitanja o pravdi, moći i sudbini.

„Obećana zemlja“ je prepoznatljiva po svojoj kombinaciji socijalne drame i političkog trilera, stilskim pristupom koji je karakterističan za Bulajića. Film se bavi složenim pitanjima kolektivizacije, političke lojalnosti i individualnih prava u kontekstu tadašnje Jugoslavije. Glavna tema filma – sukob između ličnih interesa i državne politike – odigrava se u ruralnoj zajednici koja se suočava sa direktivama komunističke vlasti.

Velimir-Bata Živojinović, u ulozi predsjednika zadruga Markana Radšića, pruža snažnu interpretaciju čovjeka koji je rastrzan između dužnosti prema državi i osjećaja pravde prema svom narodu. Njegov lik simbolizuje tadašnje ideološke tenzije unutar seoskih zajednica, đe se političke odluke direktno suprotstavljaju tradicionalnim vrijednostima. Vjenceslav Kapural u ulozi Miliše Matića, predstavlja drugu stranu sukoba – čovjeka koji se bori za svoje pravo na zemlju i individualnost, ali ga ta borba vodi do tragičnog ishoda. Njihov sukob ne predstavlja samo sukob dva čovjeka, već dvije ideologije, đe svaki potez nosi sa sobom teške posljedice.

Likovi u „Obećanoj zemlji“ nijesu samo protagonisti jedne drame, već simboli širih društvenih i političkih struja. Markan Radšić je predstavnik državne moći, simbol promjene i nametnutih ideala. Njegov sukob sa Milišom Matićem, koji simbolizuje otpor kolektivizaciji i zadržavanje tradicije, oslikava šire društvene konflikte tog perioda. Njihova đeca, koja se takođe upliću u ovaj sukob, dodatno naglašavaju međugeneracijski konflikt i pitanje lojalnosti—da li prema porodici ili državi. Film koristi jednostavne, ali snažne simbole—zemlja kao osnovna vrijednost, koja postaje predmet spora i borbe, služi kao metafora za društvene promjene koje narušavaju individualna prava i slobode. Kroz likove i njihove

dileme, Bulajić istražuje šire teme o sudbini, pravdi i moralu, postavljajući ih u kontekst konkretne istorijske situacije.

Vizuelno, „Obećana zemlja“ koristi ruralni pejzaž Slavonije i Baranje kao simbolički okvir za narativ. Plodna zemlja, koja je u srcu sukoba, snimana je u dugim kadrovima, čime se naglašava njena važnost kao životne i ekonomske osnove za zajednicu. Kamera prati likove kroz polja, naselja i sudske dvorane, stvarajući osjećaj zatvorenog kruga iz kojeg nema izlaza, simbolizujući sudbinu koja ih sve određuje. Bulajić uspijeva da kroz jednostavne, ali efektne slike prikaže snagu i neizbježnost konflikta između državne moći i individualnih interesa. Film koristi suptilnu simboliku i kontraste između prirodne ljepote zemlje i surovosti političkih odluka koje pokušavaju da je oduzmu.

„Obećana zemlja“ se bavi jednim od ključnih trenutaka u poslijeratnoj Jugoslaviji – procesom kolektivizacije, koji je bio centralni dio politike socijalističke vlasti. Film prikazuje kako te političke odluke utiču na živote običnih ljudi, često ih gurajući u sukobe sa vlastima, ali i međusobno. Kroz priču o porodicama Radšić i Matić, Bulajić istražuje kako politika može uništiti tradicionalne vrijednosti i odnose unutar zajednice. Obećana zemlja se bavi univerzalnim temama koje prevazilaze kontekst kolektivizacije u poslijeratnoj Jugoslaviji. Film istražuje pitanje pravde, lojalnosti i moralnih dilema koje su neraskidivo povezane sa političkim promjenama. Jedna od ključnih tema u filmu je sukob između starog i novog, između tradicije i modernizacije. Ovaj sukob se ne ogleda samo u borbi za zemlju, već i u međuljudskim odnosima, đe likovi pokušavaju da pronađu ravnotežu između svojih ličnih vrijednosti i pritiska koje nameće društvo.

Markan Radšić, kao predstavnik nove vlasti, suočava se sa pitanjem lojalnosti – da li je lojalnost prema državi opravdanje za moralne kompromise? Njegova transformacija tokom filma, od čovjeka koji sprovodi političke odluke do tragičnog lika koji

se suočava sa posljedicama svojih djela, predstavlja srž dramskog sukoba. Na drugoj strani, Miliša Matić, koji se bori za očuvanje svog posjeda i porodice, predstavlja ljudsku borbu za pravo na sopstveni identitet i autonomiju. Jedan od važnih aspekata filma je i uloga porodice. Film postavlja pitanje kako političke odluke utiču na porodične odnose i kako se generacije sukobljavaju zbog različitih vrijednosti. Ljubavna priča između Markanovog sina i Milišine ćerke unosi dodatnu tenziju u narativ, jer pokazuje kako mlada generacija pokušava da prevaziđe konflikte svojih roditelja. Međutim, sukobi roditelja neminovno oblikuju sudbinu dece, što film prikazuje kroz njihov tragičan kraj. Ova dimenzija filma daje mu univerzalnost, jer prikazuje kako društveni konflikti pogađaju sve sfere života, od najširih političkih odluka do najintimnijih porodičnih odnosa. Ova univerzalna tema čini „Obećanu zemlju“ relevantnom ne samo kao istorijski dokument, već i kao dublje istraživanje ljudske prirode i društvenih promjena.

Glumačka postava filma je izvanredna, sa Velimirom-Batom Živojinovićem i Vjenceslavom Kapuralom u glavnim ulogama. Njihove uloge su snažne i emotivne, donoseći kompleksnost njihovim likovima. Živojinović uspijeva da prikaže unutrašnju borbu i sumnju koje prate njegov lik, dok Kapural donosi dubinu čovjeka koji se bori za očuvanje svog dostojanstva u svijetu koji se brzo mijenja. Režija Veljka Bulajića je precizna i suptilna. On koristi široke kadrove i dugotrajne scene kako bi prikazao sporost promjena, ali i neizbježnost sukoba. Njegov stil režije naglašava suprotnosti – između prirodne ljepote sela i surovosti političkih odluka, između tišine polja i napetosti u ljudskim odnosima.

„Obećana zemlja“ je film koji ima višeslojan značaj. Sa jedne strane, to je film o specifičnom istorijskom trenutku u Jugoslaviji, kada su seoske zadruge postale simbol sukoba između države i pojedinca. Sa druge strane, film je univerzalna priča o

ljudskoj borbi za pravdu i očuvanje identiteta. Film je na filmskim festivalima dobio priznanja, uključujući Povelju za žensku ulogu za Daru Džokić na Filmskim susretima u Nišu i Srebrnu medalju na festivalu u Avelinu. Takođe je bio prepoznat i na međunarodnim festivalima, što pokazuje njegovu širinu i relevantnost.

„Obećana zemlja“ Veljka Bulajića je film koji na slojevit i dubok način istražuje sukobe unutar jugoslovenskog društva posle Drugog svjetskog rata. Kroz likove Markana Radšića i Miliše Matića, Bulajić prikazuje univerzalne teme borbe za pravdu, identitet i autonomiju. Njegova režija i snažne glumačke uloge čine ovaj film relevantnim i danas, kao priču koja govori o izazovima koje donose društvene promjene i o ljudskoj borbi da očuva svoje dostojanstvo u svijetu koji se neprestano mijenja.

Veljko Bulajić, u filmu „Donator“ iz 1989. godine istražuje složene odnose između umjetnosti, rata i ljudske sudbine. Inspirisan životom kontroverznog kolekcionara umjetnina Eriha Šlomovića, film kombinuje istorijske činjenice sa fiktivnim narativom, stvarajući napetu dramu koja se bavi etičkim i moralnim pitanjima tokom jednog od najmračnijih perioda evropske istorije – Drugog svjetskog rata. „Donator“ koristi kombinaciju istorijske drame i trilera kako bi ispričao priču o umjetničkom blagu koje je skriveno tokom rata, ali i o ljudima koji su se našli u vrtlogu tih događaja. Radnja je smještena u period od 1942. godine, kada njemački istoričar umetnosti i major Gestapoa Zigfrid Handke dobija zadatak da pronađe vrijednu zbirku umjetničkih djela. Njegova potraga vodi ga do mladog beogradskog Jevrejina, Eriha Šlomovića, koji je naslijedio dio zbirke nakon smrti francuskog kolekcionara Ambroa Volarda. Bulajićev pristup režiji je suptilan, ali efektan. Kroz pažljivo režirane kadrove, koristi atmosferu rata kao pozadinu za složene odnose između likova. Film je sporog tempa, ali to samo pojačava napetost i neizvjesnost. Kroz narativ, postavlja se

pitanje: *đe se završava etika a počinje pohlepa?* I kakva je uloga umjetnosti u svijetu razorenim ratom?

Glavni lik, Erih Šlomović, kojeg tumači Ljubomir Todorović, je mladić koji se našao u središtu složene mreže intriga i izdaja. Njegov lik nosi duboku simboliku – mladi Jevrejin, nasljednik jedne od najvrijednijih umjetničkih kolekcija, pokušava da sačuva ne samo umjetnička djela, već i svoju porodicu i identitet. Kroz njegov lik, film istražuje šta znači biti donator, ne samo u materijalnom, već i u duhovnom smislu.

Nasuprot njemu, Zigfrid Handke, kojeg tumači Peter Karsten, je arhetipski negativac –njemački oficir sa sofisticiranim ukusom za umjetnost, ali bez savjesti. On predstavlja moć rata i sile koje pokušavaju da prisvoje kulturne vrijednosti za svoje ciljeve. Njegova potraga za umjetničkim djelima nije motivisana ljubavlju prema umjetnosti, već željom za moći i kontrolom. Ipak, Handke nije jednodimenzionalan lik – Bulajić kroz njega prikazuje kontrast između kulturnog nasljeđa i destruktivnih sila rata. Ženski likovi, kao što su Huana Martinez (Urška Hlebec) i Roza Šlomović (Ana Karić), takođe igraju značajne uloge, prikazujući kako su žene bile uhvaćene u vrtlogu rata, ali su se borile da zaštite ono što im je najdragocjenije – porodicu i nasljeđe.

Estetika filma je izrazito evropska, sa mračnom i zagonetnom atmosferom koja naglašava teme rata i umjetničkog nasljeđa. Bulajić koristi tamne tonove, svedene boje i kontraste svijetla i sjenke kako bi stvorio osjećaj tjeskobe i neizvjesnosti. Scenografija, kostimi i rekviziti su autentični za period, što doprinosi vjerodostojnosti filma. Vizuelni prikazi umjetničkih djela i njihova simbolika u filmu služe kao kontrapunkt brutalnosti rata. Umjetnost postaje simbol otpora, ali i sredstvo manipulacije, zavisno od perspektive likova. Bulajić kroz pažljivo odabrane umjetničke motive ukazuje na trajnu vrijednost umjetnosti naspram prolaznosti rata i ljudskih sukoba.

Tematski, „Donator“ se bavi pitanjem vlasništva, identiteta i nasljeđa. Kroz priču o izgubljenosti i skrivenosti umjetničkoj kolekciji, film istražuje šta znači biti vlasnik umjetnosti u vremenu kada su ljudski životi i osnovna prava ugroženi. Da li umjetnost pripada pojedincima ili čovječanstvu? Ova pitanja su srž sukoba između Handkea i Šlomovića, ali i šire teme o ulozi umjetnosti u društvu. Film se takođe bavi i pitanjem odgovornosti – ko je odgovoran za očuvanje umjetničkog nasljeđa? Šlomović preuzima na sebe odgovornost ne samo kao nasljednik kolekcije, već i kao čuvar umjetnosti koja predstavlja most između Istoka i Zapada, između različitih kultura i naroda.

„Donator“ se odvija u kontekstu Drugog svjetskog rata, jednog od najturbulentnijih perioda u evropskoj istoriji. Film istražuje specifičan aspekt rata – kulturno nasljeđe i umjetničko bogatstvo koje je postalo plijen u sukobu između velikih sila. Njemačka okupacija i pljačka umjetničkih dijela širom Evrope predstavljaju pozadinu radnje, ali film postavlja i šira pitanja o vrijednostima koje su ugrožene u ratnom vremenu. Kroz likove Eriha Šlomovića i Zigfrida Handkea, Bulajić istražuje dualnost ratne stvarnosti: sa jedne strane, umjetnost kao simbol vječnih vrijednosti i kulturnog identiteta, a sa druge strane, brutalna sila rata koja prijeti da uništi te vrijednosti. Kroz sukob između ova dva lika, Bulajić ukazuje na šire konflikte između civilizacije i varvarstva, između očuvanja i uništenja. Film se takođe dotiče pitanja antisemitizma i sudbine Jevreja u Evropi tokom rata. Šlomovićeva sudbina, kao Jevrejina u nacistički okupiranoj Evropi, nije samo priča o umjetnosti, već i priča o opstanku. Film koristi umjetničku zbirku kao metaforu za krhkost ljudske sudbine u svijetu koji se raspada pod težinom rata.

„Donator“ je bio prepoznat na festivalima, uključujući Zlatnu arenu za muziku i Specijalnu zlatnu arenu za ton na Pulskom filmskom festivalu 1989. godine. Iako nije dostigao popularnost Bulajićevih ranijih ratnih spektakala, film je cijenjen zbog svoje

tematske složenosti i stilskog pristupa. Kritičari su pohvalili Bulajićevu sposobnost da spoji istorijske činjenice sa fiktivnim narativom, stvarajući film koji je podjednako napet kao i emotivan. Značaj filma leži i u njegovom univerzalnom pristupu temama identiteta, nasljeđa i odgovornosti. Umjetnost, koja je u centru priče, postaje simbol borbe za očuvanje kulture i identiteta u vremenu kada su te vrijednosti pod najvećom prijetnjom. Kroz lik Šlomovića, film postavlja pitanja o etici i moralnim dilemama koje su prisutne u ratnom vremenu, ali i danas, kada se nasljeđe i dalje suočava sa izazovima modernog svijeta.

„Donator“ Veljka Bulajića je film koji na dublji način istražuje pitanja umjetnosti, identiteta i moralne odgovornosti tokom jednoj od najturbulentnijih perioda u istoriji Evrope. Kroz pažljivo osmišljene likove, snažne vizuelne elemente i tematsku kompleksnost, film postavlja univerzalna pitanja koja prevazilaze vrijeme i mjesto radnje. Bulajić kroz ovaj film pokazuje da umjetnost nije samo stvar prošlosti, već i ključna komponenta ljudske borbe za očuvanje onoga što nas čini civilizacijom.

Veljko Bulajić, reditelj koji je svojom dugom karijerom obilježio jugoslovensku i hrvatsku kinematografiju, odlučio se za svoj povratak na filmsku scenu nakon raspada Jugoslavije sa filmom „Libertas“ (2006). Ovaj film, posvećen jednom od najvažnijih figura dubrovačke renesanse, Marinu Držiću, ima ambiciju da prikaže intelektualnu i umjetničku borbu u kontekstu političkih represija i društvenih intriga Dubrovačke Republike 16. vijeka. Libertas je specifičan ne samo po tome što je prvi Bulajićev film snimljen u nezavisnoj Hrvatskoj, već i po izazovima sa kojima se suočavao tokom produkcije, uključujući finansijske poteškoće i visoka očekivanja koja su pratila premijeru.

„Libertas“ kombinuje elemente biografskog filma, istorijske drame i političke alegorije. Kroz lik Marina Držića, kojeg tumači Sven Medvešek, film se bavi temama slobode, cenzure i

intelektualnog otpora. Držić je prikazan kao umjetnik koji se suprotstavlja licemjerju vlasti i društvenim nepravdama kroz svoja djela, ali i kao čovjek koji je bio prisiljen da napusti svoj rodni grad zbog svojih subverzivnih ideja. Bulajić kroz lik Držića istražuje kako umjetnost može postati oružje protiv političke represije, ali i kako umjetnici često postaju žrtve svojih stavova. Film ne prikazuje samo Držića kao književnika, već ga postavlja u širi društveni i politički kontekst, naglašavajući tenzije između pojedinca i vlasti.

Sven Medvešek u ulozi Marina Držića, donosi lik intelektualca koji balansira između umjetničkih težnji i političkih pritisaka. Njegov Držić nije samo umjetnik, već i čovjek sa dubokim moralnim uvjerenjima, koji se suočava sa dilemom između sigurnosti i principa. Medvešek uspijeva da prenese kompleksnost ovog lika, ali je njegova interpretacija ponekad sputana samim scenarijem, koji nije uvijek uspijevao da dovoljno produbi Držićev unutrašnji svijet. Sandra Ceccarelli, u ulozi grofice Deše Zamagna, donosi slojevitost u lik žene koja se takođe suočava sa društvenim i političkim ograničenjima, ali pokušava da pronađe svoj put kroz ulogu supruge i intelektualke. Njihova međusobna interakcija, kao i interakcija sa ostalim likovima, poput cenzora Luke (Goran Grgić) i plemića Zamanje (Radko Polić), stvara napetu dinamiku koja pokreće radnju filma.

Vizuelni aspekt filma je jedan od njegovih najsnažnijih elemenata. Dubrovnik, sa svojim zidinama, uskim ulicama i grandioznim građevinama, pruža spektakularnu pozadinu za priču o Držiću. Slobodan Trninić, Vanja Černjul i Živko Zalar kao snimatelji, uspjeli su da iskoriste ljepotu i jedinstvenost Dubrovnika kako bi stvorili atmosferu koja odiše renesansnim duhom, ali i simboliše zatvorenost i represiju sa kojom se likovi suočavaju. Ipak, kritičari su zamjerali filmu što su neki djelovi Dubrovnika prikazani kao turističke atrakcije, sa previše pažnje

posvećene vizuelnim detaljima, a premalo dubljoj emotivnoj i narativnoj strukturi. Ova estetika, koliko god lijepa, ponekad odvlači pažnju sa centralnih tema filma, ostavljajući utisak da je forma nadvladala suštinu. Tematski, „Libertas“ se bavi pitanjima slobode izražavanja, političke cenzure i društvenih nepravdi. Kroz lik Držića, Bulajić postavlja pitanja koja su relevantna ne samo za renesansni Dubrovnik, već i za savremeno društvo – šta znači biti slobodan umjetnik? Koje su granice između umjetničkog izraza i političkog angažmana? Kako umjetnici balansiraju između potrebe za izražavanjem i rizika koje to donosi? Držićev sukob sa dubrovačkim vlastima, koje su ga smatrale prijetnjom zbog njegovih subverzivnih ideja, može se tumačiti kao alegorija za borbu intelektualaca i umjetnika protiv političkih režima širom istorije. Ova univerzalnost čini film relevantnim i van istorijskog konteksta u koji je smješten.

Film „Libertas“ nije samo biografska priča o Marinu Držiću, već i refleksija na univerzalna pitanja slobode govora i političkog pritiska. Radnja smještena u 16. vijeku, kada je Dubrovačka Republika bila na vrhuncu svoje moći, osvjetljava kako su stroge političke strukture mogle ugušiti slobodoumne pojedince poput Držića. Ova priča, iako istorijski locirana, ima univerzalni odjek, posebno u savremenim društvima će se često raspravlja o granicama između cenzure i slobode izražavanja. Veljko Bulajić koristi ovaj film kao platformu da progovori o suprotnostima između pojedinca i vlasti, naglašavajući kako je umjetnost uvijek bila podložna političkim pritiscima. Kroz likove cenzora Luke i Kneza, film prikazuje represivne metode koje vlast koristi da bi održala svoju moć, dok se umjetnici poput Držića bore za pravo da slobodno izraze svoje ideje i kritikuju društvo.

Iako je „Libertas“ bio dugo očekivan projekat, s obzirom na reputaciju Veljka Bulajića kao reditelja, film nije u potpunosti zadovoljio očekivanja kritike. Jedan od glavnih problema na koji su kritičari ukazali je dramaturška neuravnoteženost filma.

Scenarij, koji potpisuju Feđa Šehović, Ivo Brešan, Mirko Kovač i sam Bulajić, često se oslanja na površne dijaloge i patetične momente, što narušava dublji uvid u Držićev karakter i njegove motive. Kritičari su posebno istakli da je Bulajić, poznat po velikim ratnim spektaklima, u „Libertasu“ pristupio temi renesansnog Dubrovnika sa sličnom grandioznošću, ali bez dovoljno fokusa na suptilnost i kompleksnost likova. Film je, uprkos tome, dobio Zlatnu arenu za kostimografiju i Zlatnu arenu za najbolju šminku na Pulskom filmskom festivalu, što svjedoči o njegovim vizuelnim kvalitetima, ali nije uspio da postigne isti nivo u narativnoj strukturi.

Iako je „Libertas“ naišao na pomiješane kritike, njegov značaj leži u tome što je pokrenuo diskusiju o odnosu umjetnosti i politike u hrvatskoj kinematografiji. Kroz lik Marina Držića, film postavlja važna pitanja o ulozi umjetnika u društvu i o tome kako se intelektualna sloboda može ugroziti u trenucima političke represije. Bulajićev povratak na filmsku scenu sa ovim projektom, nakon pauze od nekoliko godina, pokazuje njegovu upornost u bavljenju velikim temama, čak i u novim političkim okolnostima Hrvatske. Film je takođe značajan i kao prvi veliki biografski film o jednom od najvažnijih hrvatskih književnika, čime je obogatio domaću filmsku produkciju u žanru istorijske drame. „Libertas“ je film koji ambiciozno pokušava da spoji biografsku priču o Marinu Držiću sa širim temama političkog otpora i umjetničke slobode. Iako nije u potpunosti uspio da zadovolji visoka očekivanja, njegov značaj leži u tome što otvara pitanja koja su i danas relevantna. Bulajićev vizuelni stil i grandiozni pristup istorijskim temama ostaju prepoznatljivi, ali su u ovom slučaju možda zasjenili suptilnost i dublju karakterizaciju likova. Film je primjer kako su izazovi produkcije i visoka očekivanja ponekad previše opterećujući za konačni proizvod, ali je uprkos tome ostavio trag u hrvatskoj kinematografiji i postao dio njenog kulturnog nasljeđa.

Tehnički aspekti filmova Veljka Bulajića

Veljko Bulajić, kao jedan od najvažnijih reditelja jugoslovenske kinematografije, nije bio samo majstor naracije i epskih priča, već je i tehnički aspekt svojih filmova razvijao do visokog nivoa. Njegova upotreba kamere, scenografije, montaže i zvuka imala je značajan uticaj na filmske standarde u bivšoj Jugoslaviji, ali i šire. U ovom dijelu analize, fokusiraću se na Bulajićeovu upotrebu kamere i scenografije, a zatim ću u drugom dijelu predstaviti montažu, zvuk i specijalne efekte.

Upotreba kamere dinamika i kompozicija

Veljko Bulajić je poznat po svojim vizuelno impresivnim filmovima, a jedan od ključnih elemenata koji je doprinio njihovom uspjehu je njegova upotreba kamere. Kroz godine, Bulajić je razvijao sofisticirani stil snimanja, koristeći kameru ne samo kao instrument za snimanje događaja, već i kao sredstvo za pojačavanje emocionalnog i narativnog uticaja svojih priča.

Široki kadrovi i grandioznost prikaza

Bulajićevi filmovi su poznati po širokim kadrovima koji prikazuju monumentalnost prostora i događaja. U filmovima poput „Bitke na Neretvi“ (1969) i „Kozare“ (1962), Bulajić koristi panoramske snimke kako bi uhvatio grandioznost bitaka i prirodnih pejzaža. Ovi široki kadrovi omogućavaju gledaocu da osjeti sliku događaja, dok istovremeno stvara osjećaj prostora i dubine u filmu. Koristeći kameru na ovaj način, Bulajić je uspio da prikaže ne samo borbene scene, već i surovost prirode i okruženja u kojem se radnja odvija.

Dinamično kretanje kamere

Pored širokih kadrova, Bulajić se često oslanjao na dinamične

pokrete kamere kako bi prenio osjećaj napetosti i akcije. U scenama bitaka, poput onih u filmu „Bitka na Neretvi,“ kamera često prati likove iz blizine, krećući se zajedno sa njima kroz haos borbe. Ovi pokreti kamere pojačavaju intenzitet scena i pomažu gledaocu da se osjeća kao dio akcije. Bulajić je bio među prvim jugoslovenskim rediteljima koji je koristio ove tehnike na tako visokom nivou, postavljajući standarde za buduće filmske produkcije.

Upotreba pokretne platforme, stabilizatora kamere i kрана

Da bi postigao dinamične i fluidne pokrete kamere, Bulajić je koristio tehničke alate poput stabilizatora kamere, pokretne platforme i kranove. Ovi alati omogućili su mu da snimi složene sekvence, često u jednoj kontinuiranoj sceni, što je doprinijelo većoj tehničkoj kompleksnosti njegovih filmova. Na primjer u sceni prelaska Neretve u filmu „Bitka na Neretvi,“ Bulajić koristi kran kako bi zabilježio opsežne pokrete trupa i vozila, čime je stvorio spektakl na ekranu koji je bio tehnički impresivan za to vrijeme.

Bliski kadrovi i emocionalna intimnost

Iako je poznat po grandioznosti, Bulajić nije zanemarivao ni bliske kadrove koji su služili za prikazivanje emocija likova. Kroz pažljivo kadriranje lica i upotrebu svijetla i sjenki, on je uspijevaio da prikaže unutrašnje svjetove svojih likova, čime je stvorio ravnotežu između epskog i intimnog. U filmu „Pogled u zjenu sunca“ (1966), bliski kadrovi lica likova suočenih sa izuzetnim fizičkim i psihološkim izazovima pomažu gledaocu da osjeti težinu njihovih iskustava.

Realizam kroz objektiv kamere

Bulajić je bio poznat po insistiranju na autentičnosti u svojim filmovima, a kamera je imala značajnu ulogu u postizanju te

realističnosti. U filmu „Visoki napon“ (1981), kamera bilježi surove uslove rada u fabrici, koristeći dokumentaristički stil snimanja kako bi dočarala napetost i pritisak kojima su radnici izloženi. Ovaj stil snimanja, koji se oslanja na realističan prikaz okruženja, doprinio je stvaranju osjećaja autentičnosti i dubine u filmu.

Scenografija: Gradnja svjetova i simbolika

Scenografija je još jedan snažni aspekt Bulajićevih filmova, koji je doprinio stvaranju uvjerljivih svjetova i postavljanju emocionalnog tona njegovih priča. Njegova sposobnost da kreira autentična okruženja i koristi scenografiju kao sredstvo naracije bila je presudna za uspjeh njegovih filmova.

Realistična rekonstrukcija istorijskih događaja

Bulajić je bio poznat po svojoj posvećenosti detaljima, posebno kada je riječ o rekonstrukciji istorijskih događaja. U filmovima poput „Bitke na Neretvi“, scenografija igra značajnu ulogu u prenošenju autentičnosti događaja. Velike, realistično izgrađene replike mostova, vojnih logora i ratnih zona omogućavaju gledaocima da se prenesu u vrijeme i prostor u kojem se radnja odvija. Ova pažnja prema detaljima bila je dragocjena za stvaranje uvjerljive atmosfere u njegovim filmovima.

Simbolika scenografije

Pored realistične rekonstrukcije, Bulajić je koristio scenografiju i kao sredstvo za prenošenje simboličkih poruka. Na primjer, u filmu „Uzavreli grad“ (1961), scenografija industrijskih postrojenja služi kao simbol modernizacije i sukoba između tradicionalnih vrijednosti i novih industrijskih ideala. Ove scene prikazuju ne samo fizičku transformaciju grada, već i društvene i moralne dileme koje dolaze s modernizacijom.

Velike i složene scene

Bulajić je bio poznat po korišćenju složenih scenografija u svojim grandioznim filmovima. U filmu „Kozara“, ratne scene prikazuju uništene gradove, spaljena sela i široka bojišta, a sve to je izgrađeno sa velikom pažnjom prema detaljima. Scenografija je bila ključna za stvaranje autentične ratne atmosfere, dok su razmjere setova doprinijele osjećaju spektakla i monumentalnosti.

Autentičnost kroz lokacije

Korišćenje autentičnih lokacija je još jedan aspekt Bulajićeve scenografije. On je često koristio stvarne lokacije kako bi stvorio što autentičniju atmosferu. Na primjer, snimanje na stvarnim mjestima bitaka, kao što je prikazano u „Bici na Neretvi“, omogućilo je filmu da prenese autentičan osjećaj rata. Ova strategija korišćenja autentičnih lokacija postala je jedan od zaštitnih znakova Bulajićevih filmova.

Eksperimenti sa prostorom i arhitekturom

U filmu „Libertas“ (2006), scenografija postaje ključni element naracije, posebno u prikazu renesansnog Dubrovnika. Kroz upotrebu autentičnih građevina i pejzaža, Bulajić stvara istorijski precizan, ali i vizuelno impresivan svijet, koji odražava estetiku tog perioda. Scenografija nije samo pozadina, već integralni dio priče, pomažući da se prikaže sukob između umjetnosti i političke moći.

Montaža ritmičnost i dramaturgija

Montaža je jedan od najvažnijih aspekata svakog filma, a Veljko Bulajić je bio svjestan njenog značaja za kreiranje dramaturgije i ritma svojih filmova. Njegova montaža je uvijek bila pažljivo osmišljena kako bi pojačala emocionalni uticaj priče i održala ritam naracije.

Sekvencijalna montaža i dinamika

Bulajić je često koristio sekvencijalnu montažu kako bi stvorio osjećaj kontinuiteta i dinamike. U scenama bitaka, kao što su one u „Kozari“ i „Bici na Neretvi“, montaža je korišćena da prikaže složene vojne operacije, đe je svaki kadar pažljivo uklopljen u sljedeći kako bi se održao tempo i intenzitet akcije. Ovaj pristup montaži stvorio je osjećaj napetosti i neprestanog kretanja, što je bilo ključno za prenošenje ratnog haosa i uzbuđenja.

Kombinovanje epskih i intimnih scena

Još jedan aspekt Bulajićeve montaže je sposobnost kombinovanja epskih scena sa intimnim trenucima. Na primjer, u filmu „Uzavreli grad“, montaža prelazi iz masovnih scena u fabrici na privatne trenutke među likovima, stvarajući kontrast između javnog i privatnog života. Ovaj pristup omogućava gledaocu da se poveže sa likovima na dubljem nivou, dok se istovremeno održava osjećaj veličine priče.

Ritam i tenzija

Bulajić je bio vješt u korišćenju montaže kako bi kontrolisao ritam svojih filmova. U napetim scenama, montaža postaje brža, sa brzim rezovima koji pojačavaju osjećaj opasnosti i neizvjesnosti. Nasuprot tome u emotivnim scenama, montaža postaje sporija sa dužim kadrovima koji omogućavaju gledaocu da se usredsredi na emocije likova. Ovaj kontrast u ritmu doprinosi slojevitosti njegovih filmova.

Zvuk, atmosfera i emocija

Zvuk je još jedan značajan element u filmovima Veljka Bulajića, koji je koristio ne samo kao pozadinski element, već i kao sredstvo za prenošenje emocija i atmosfere.

Sinhronizacija zvuka i slike

Bulajić je pažljivo usklađivao zvuk sa slikom kako bi stvorio uvjerljivu atmosferu. Na primjer, u „Bici na Neretvi“, zvukovi ratne mašinerije, eksplozija i pucnjeva pažljivo su sinhronizovani sa vizuelnim elementima, stvarajući osjećaj realnosti i intenziteta. Ovaj pristup zvuku pomaže da se gledaoci urone u akciju i osjete haos rata.

Upotreba muzike:

Muzika je igrala značajnu ulogu u Bulajićevim filmovima, često naglašavajući emocionalne trenutke ili pojačavajući tenziju u ključnim scenama. „Bitka na Neretvi“, sa muzikom koju je komponovao Bernard Herrman, koristi snažne orkestralne kompozicije kako bi stvorio osjećaj epske borbe i herojstva. Bulajić je koristio muziku kao sredstvo za pojačavanje drame i isticanje emocionalne dubine svojih filmova.

Zvuk kao sredstvo naracije

U nekim filmovima, poput „Visokog napona“, zvuk industrijskih mašina i fabričkih hala postaje integralni dio naracije. Ovi zvukovi ne samo da pojačavaju realističnost filma, već i simbolizuju tenziju i sukobe unutar priče. Korišćenje zvuka na ovaj način omogućava Bulajiću da prikaže emocionalne i društvene napetosti bez potrebe za dodatnim dijalozima ili objašnjenjima.

Specijalni efekti i produkcijske inovacije

Iako su Bulajićevi filmovi poznati po svojoj narativnoj i tehničkoj kompleksnosti, specijalni efekti i produkcijske inovacije takođe imaju značajnu ulogu u njihovom uspjehu.

Praktični efekti:

Bulajić je bio poznat po korišćenju praktičnih efekata kako bi postigao visok nivo realističnosti. U „Bici na Neretvi“, mnoge eksplozije i destrukcije su izvedene praktično na setu, što je doprinijelo autentičnosti scena. Ova upotreba praktičnih efekata omogućila je filmu da izgleda impresivno i uvjerljivo, čak i prema standardima današnje produkcije.

Inovacije u produkciji:

Bulajić je često bio pionir u korišćenju novih tehnika i tehnologija u jugoslovenskoj kinematografiji. Na primjer, u filmu „Kozara“, koristio je napredne tehnike za snimanje masovnih scena i koordinaciju velikog broja statista, što je bilo izazovno u vrijeme kada su resursi bili ograničeni. Ove inovacije su postavile temelje za buduće velike produkcije u Jugoslaviji i pokazale da su tehnički izazovi savladivi uz kreativno rešenje problema.

Mješavina praktičnih i vizuelnih efekata

Iako su praktični efekti bili u prvom planu, Bulajić je takođe koristio vizuelne efekte za postizanje određenih narativnih i estetskih ciljeva. Na primjer, u filmu „Libertas“, korišćena je kombinacija praktičnih i vizuelnih efekata kako bi se dočarali pejzaži i arhitektura renesansnog Dubrovnika. Ova mješavina tradicionalnih i modernih tehnika omogućila je filmu da bude vizuelno impresivan i vjerodostojan u prikazu prošlosti.

Veljko Bulajić je svojim tehničkim pristupom filmu postavio standarde u jugoslovenskoj kinematografiji i ostavio neizbrisiv trag na globalnoj filmskoj sceni. Njegova pažnja prema kameri, scenografiji, montaži, zvuku i specijalnim efektima stvorila je filmske spektakle koji su zadržali svoju relevantnost i vizuelnu snagu decenijama kasnije. Njegova tehnička inovacija i

posvećenost detaljima omogućili su mu da stvori filmove koji su ne samo narativno moćni, već i tehnički impresivni, postavljajući standarde za buduće generacije filmskih stvaralaca.

Estetika i stil Veljka Bulajića

Veljko Bulajić kao jedan od najznačajnijih reditelja jugoslovenske kinematografije, poznat je po svojoj sposobnosti da stvori filmove koji spajaju epsku veličinu i emotivnu dubinu. Njegov opus se prostire preko nekoliko decenija, a njegovi filmovi se bave najvažnijim istorijskim trenucima i društvenim pitanjima koja su oblikovala prostor bivše Jugoslavije. Veljko Bulajić je majstor epske naracije, ali i reditelj koji je uspijevao da stvori intimne trenutke unutar velikih istorijskih događaja. Njegova sposobnost da balansira između velikih, često spektakularnih, scena i suptilnih, emocionalnih trenutaka, postala je zaštitni znak njegovog stila. Bulajić je kroz svoje filmove kombinovao istorijsku tačnost sa umjetničkom slobodom, stvarajući djela koja su bila podjednako snažna u svojoj vizuelnoj impresivnosti kao i u svojoj emotivnoj potresnosti.

Jedna od ključnih specifičnosti Bulajićevog stila je njegova sposobnost da prikaže kolektivne drame kroz prizmu individualnih sudbina. Iako se često bavio velikim istorijskim temama, poput bitaka i ratnih sukoba, njegovi filmovi su uvijek stavljali naglasak na ljude unutar tih događaja. Ovo je posebno vidljivo u filmovima poput „Kozare“ i „Bitke na Neretvi“, đe masovne scene ratnih sukoba služe kao pozadina za emotivne priče o herojstvu, žrtvi i moralnim dilemama likova. Bulajićev realizam se ogleda u njegovoj posvećenosti detaljima i vjerodostojnom prikazu istorijskih događaja. Njegov rad je često uključivao temeljno istraživanje i konsultacije sa istoričarima, kako bi se osiguralo da filmovi vjerno prate istorijske činjenice. Ipak, ovaj realizam nije ograničen na suvu rekonstrukciju događaja.

Bulajić je uspijevao da dramatizuje situacije, pojačavajući emocionalni uticaj svojih filmova bez narušavanja njihove autentičnosti. Ova sposobnost da spoji realizam sa dramatizacijom jedan je od ključnih razloga zašto su njegovi filmovi uspjeli da privuku široku publiku, kako domaću, tako i međunarodnu.

U filmovima Veljka Bulajića, muzika, scenografija i montaža igraju ključne uloge u kreiranju atmosfere i pojačavanju emocionalnog uticaja priče. Svaki od ovih elemenata je pažljivo osmišljen kako bi služio narativu i doprinio cjelokupnom doživljaju filma. Bulajić je uvijek pridavao veliki značaj muzici u svojim filmovima. Ona nije bila samo pozadinski element, već integralni dio naracije. U njegovim najpoznatijim djelima, kao što su „Bitka na Neretvi“ i „Kozara“, muzika je korišćena kako bi pojačala dramatične trenutke i evocirala emocije kod gledalaca. Kompozitori poput Vladimira Krausa-Rajterića i Mikisa Teodorakisa doprinijeli su stvaranju zvučnih pejzaža koji su postali sinonim za partizanske epopeje. Muzika u Bulajićevim filmovima često funkcioniše kao lik za sebe, vodi gledaoce kroz narativ i naglašava tematske motive, poput herojstva, tragedije i nade.

Veljko Bulajić je poznat po svojoj sklonosti prema detaljno osmišljenoj scenografiji koja vjerno oslikava istorijske okolnosti i kontekst priče. Njegovi filmovi često prikazuju grandiozne pejzaže, veličanstvene bitke i autentične rekonstrukcije ratnih scena, ali i manje, intimne prostore će se odvijaju ključni emotivni sukobi. U filmovima poput „Bitke na Neretvi“, scenografija nije samo vizuelni element, već i simbolički. Ruševine, mostovi, planinski predjeli – sve ovo ima svoju simboliku u prikazu razaranja, otpornosti i opstanka. Bulajićev tim scenografa i set dizajnera pažljivo je osmišljavao svaki kadar kako bi stvorio osjećaj autentičnosti i težine ratnih uslova, što dodatno doprinosi realizmu njegovih filmova.

Montaža u Bulajićevim filmovima je ključna za balansiranje između velikih ratnih scena i intimnih trenutaka likova. Brza i dinamična montaža koristi se u borbenim sekvencama kako bi se prenijela haotičnost i intenzitet bitke, dok se sporiji ritam koristi u emotivno nabijenim scenama, omogućavajući gledaocima da se povežu sa likovima i osjete njihove unutrašnje konflikte. Montaža je u Bulajićevim filmovima sredstvo kojim se manipuliše tempom i napetošću, ali i sredstvo za povezivanje različitih priča u koherentan narativ. U filmovima poput „Pogleda u zjenicu sunca“, montaža je ključna za održavanje ritma i stvaranje napetosti u minimalističkom, gotovo komornom okruženju.

Jedan od najimpresivnijih aspekata Bulajićevog rada je njegova sposobnost da balansira između realizma i dramatizacije. Dok su njegovi filmovi zasnovani na stvarnim događajima i često obiluju dokumentarnim detaljima, oni nijesu samo suve rekonstrukcije istorije. Bulajić vješto koristi dramatizaciju kako bi pojačao emocionalni uticaj svojih priča, a pritom zadržava vjerodostojnost. Ovaj balans je posebno uočljiv u njegovim ratnim filmovima. Na primjer, „Bitka na Neretvi“ je film koji se temelji na stvarnoj vojnoj operaciji, ali Bulajić dodaje dramatične momente kako bi film bio ne samo istorijski poučan, već i emotivno dirljiv. Koristi se velikim brojem statista, spektakularnim borbenim scenama i grandioznim setovima kako bi stvorio osjećaj monumentalnosti, ali se istovremeno fokusira na lične priče likova, omogućavajući publici da se poveže sa njima na dubljem nivou. U tom smislu, Bulajić uspijeva da stvori filmove koji su istovremeno edukativni i emotivno angažovani. Njegovi filmovi podsjećaju gledaoce na tragedije rata, ali ih i inspirišu hrabrošću i snagom likova. Realizam u Bulajićevim filmovima nije samo u prikazu faktografskih detalja, već i u autentičnosti ljudskih emocija i moralnih dilema koje rat donosi.

Estetika i stil Veljka Bulajića su duboko ukorijenjeni u tradiciji jugoslovenskog partizanskog filma, ali istovremeno predstavljaju jedinstven spoj epskog i intimnog, realističnog i dramatičnog. Kroz pažljivo balansiranje ovih elemenata, Bulajić je stvorio opus koji ne samo da bilježi važne istorijske trenutke, već i istražuje ljudsku prirodu u najtežim okolnostima. Njegova sposobnost da kombinuje spektakularne vizuelne prizore sa emotivnim dubinama likova, kao i njegova upotreba muzike, scenografije i montaže kao ključnih instrumenata u naraciji, učinila ga je jednim od najvažnijih reditelja u istoriji jugoslovenske kinematografije. Veljko Bulajić ostaje sinonim za filmove koji istražuju granice ljudske izdržljivosti, hrabrosti i morala.

Društveno-politički kontekst Bulajićevih filmova

Opus Veljka Bulajića neraskidivo je povezan sa društveno-političkim kontekstom vremena u kojem su njegovi filmovi nastajali. Njegovi filmovi nijesu samo umjetnička djela već i svjedočanstva o političkim, društvenim i istorijskim previranjima koja su oblikovala Jugoslaviju tokom 20. vijeka. U ovom dijelu ću se osvrnuti na to kako su društveno-politički konteksti uticali na Bulajićeve filmove, kako su se ti konteksti reflektovali u njegovim narativima, kao i kakav su uticaj imali na jugoslovensko društvo i šire. Nakon Drugog svjetskog rata, Jugoslavija je izgradila specifičan politički sistem pod vođstvom Josipa Broza Tita. Jugoslovenski socijalizam bio je oblikovan idejom bratstva i jedinstva, koji je naglašavao zajedništvo naroda i narodnosti Jugoslavije. Kroz partizanski pokret, Tito je izgradio mit o jedinstvu u borbi protiv fašizma, što je postala centralna tema u kulturnoj produkciji tog vremena, uključujući i filmsku industriju. Veljko Bulajić, kao jedan od najvažnijih reditelja tog perioda, bio je dio ove ideološke matrice. Njegovi filmovi često su naglašavali zajedništvo, herojstvo i žrtvu jugoslovenskog

naroda tokom rata, ali i potrebu za očuvanjem tog jedinstva u poslijeratnoj Jugoslaviji. „Kozara“ (1962) i „Bitka na Neretvi“ (1969) najbolji su primjeri toga, đe je Bulajić prikazivao rat ne samo kao borbu protiv okupatora, već i kao simbol otpora i solidarnosti među jugoslovenskim narodima.

Filmovi kao što su „Kozara“ i „Bitka na Neretvi“ takođe su imali zadatak da ojačaju jugoslovenski identitet, koji je bio ključan u vrijeme kada su tenzije među različitim etničkim grupama još uvijek postojale. Kroz grandiozne borbene scene i emotivne priče o pojedincima, Bulajić je uspijevaao da predstavi kolektivni identitet Jugoslavije kao zajednice naroda koji su zajedno prošli kroz strašne izazove i izašli jači. Iako su Bulajićeви filmovi često služili kao sredstva propagande, posebno u kontekstu glorifikacije partizanskog pokreta i socijalističkih vrijednosti, oni nijesu bili obična politička kompozicija. Bulajić je uspijevaao da zadrži umjetničku autonomiju i da kroz svoje filmove ispriča univerzalne priče o ljudskoj patnji, hrabrosti i moralnim dilemama. Na primjer, „Bitka na Neretvi“ je film koji je imao značajnu političku podršku, uključujući i finansijsku pomoć od strane države, ali je istovremeno bio film koji je osvojio međunarodnu publiku i kritiku. U njemu, Bulajić uspijeva da prikaže kompleksnost rata kroz različite perspektive, uključujući i one neprijateljske, što doprinosi univerzalnom karakteru filma. Iako su partizani prikazani kao heroji, film ne bježi od prikazivanja njihove ranjivosti i moralnih dilema, što je rijetko za propagandna djela.

Bulajićev uspjeh leži u njegovoj sposobnosti da spoji ideološke zahtjeve sa umjetničkom vizijom. Njegovi filmovi nijesu samo služili kao propaganda za jugoslovenski režim, već su postali i značajna umjetnička djela koja istražuju univerzalne teme rata, patnje i ljudske hrabrosti. Jedan od ključnih aspekata društveno-političkog konteksta u kojem je Bulajić stvarao svoje filmove je specifičan položaj Jugoslavije tokom Hladnog rata.

Kao zemlja nesvrstanih, Jugoslavija je bila politički nezavisna od blokova predvođenih Sjedinjenim Američkim Državama i Sovjetskim Savezom. Ova specifična pozicija omogućila je jugoslovenskim autorima, uključujući Bulajića, da stvore filmove koji su imali široku međunarodnu publiku, ali i da zadrže umjetničku slobodu koja nije bila dostupna u drugim socijalističkim zemljama. U filmovima poput „Bitke na Neretvi“, vidljiva je Bulajićeva sposobnost da balansira između različitih ideoloških struja. Sa jedne strane, film je snažno ukorijenjen u jugoslovenskoj socijalističkoj tradiciji, ali sa druge strane, on koristi elemente zapadne filmske produkcije, uključujući glumce iz zapadnih zemalja, što mu omogućava da privuče širu publiku. Ovaj balans između Istoka i Zapada, između ideologije i umjetnosti, ključan je za razumijevanje Bulajićevog stila i njegovog uspjeha na međunarodnoj sceni.

Veljko Bulajić nije bio samo reditelj koji je bilježio istorijske događaje, već i aktivni učesnik u kreiranju kulturne politike Jugoslavije. Njegovi filmovi su često bili dio zvaničnih proslava i komemoracija, čime su postajali neodvojivi dio kolektivne memorije naroda. Kroz prikazivanje partizanskog otpora, njegovi filmovi su služili kao podsjetnik na zajedničke vrijednosti i žrtve koje su omogućile stvaranje socijalističke Jugoslavije. Međutim, Bulajićevi filmovi nijesu bili bez kontroverzi. U vremenu političkih promjena i početka dezintegracije Jugoslavije krajem 1980-ih, partizanski filmovi su počeli da gube na popularnosti, a ideološki okvir u kojem su nastali postao je predmet preispitivanja. Ipak, njegovi filmovi su ostali kao značajni istorijski dokumenti i umjetnička djela koja svjedoče o jednoj specifičnoj epohi.

U današnjem kontekstu, Bulajićevi filmovi i dalje imaju značajnu društveno-političku relevanciju. Oni služe kao podsjetnik na vrijednosti koje su oblikovale Jugoslaviju, ali i na kompleksnost odnosa među narodima Balkana. U vremenu kada su pitanja identiteta, istorije i kolektivnog pamćenja ponovo u

fokusu, filmovi poput „Kozare“ i „Bitke na Neretvi“ pružaju dragocjen uvid u prošlost i podstiču na dijalog o njenom mjestu u savremenom društvu. Danas se Bulajićevi filmovi često analiziraju u kontekstu njihovog doprinosa stvaranju jugoslovenskog kulturnog identiteta, ali i kao djela koja otvaraju važne moralne i etičke dileme. Kroz ove filmove, Bulajić je uspio da prikaže ne samo rat kao istorijski događaj, već i kao trajnu traumu koja oblikuje društvo i njegove vrijednosti.

Društveno-politički kontekst Bulajićevih filmova je složen i višeslojan, odražavajući specifične uslove Jugoslavije u poslijeratnom periodu, njen položaj tokom Hladnog rata, ali i trajne tenzije koje su oblikovale društvo. Veljko Bulajić je uspio da u svojim filmovima uhvati duh vremena, da spoji ideologiju sa umjetnošću i da stvori djela koja nijesu samo politički relevantna, već i estetski vrijedna. Kroz analizu njegovog rada, postaje jasno da Bulajićevi filmovi nijesu samo refleksija društveno-političkih konteksta, već i njihovi aktivni učesnici. Oni su oblikovali način na koji su generacije Jugoslavena doživljavale svoju prošlost, ali i postavljale pitanja o njenom značenju u sadašnjosti i budućnosti. Njegov rad ostaje kao svjedočanstvo o jednom vremenu.

Kritike i priznanja

Veljko Bulajić, je tokom svoje dugogodišnje karijere osvojio brojne nagrade i priznanja kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Njegovi filmovi, od kojih su mnogi postali simboli epohe, često su bili predmet oduševljenja, ali i kritičkih analiza. U ovom dijelu ću se osvrnuti na priznanja koja je Bulajić dobio, komentare kritike o njegovom radu, kao i na način na koji su njegovi filmovi doživljeni izvan granica bivše Jugoslavije.

Veljko Bulajić je dobitnik brojnih nagrada koje su potvrdile njegove izuzetne karijere i doprinosa jugoslovenskoj i svjetskoj

kinematografiji. Njegovi filmovi, prepoznati po svojoj epskoj naraciji i umjetničkoj vrijednosti, osvojili su brojne domaće i međunarodne nagrade. Među najvažnijim priznanjem izdvaja se Velika zlatna arena za film „Kozara“ na Pulskom filmskom festivalu 1962. godine. Ovaj film, koji prikazuje bitku na Kozari, nagrađen je i Zlatnom medaljom na Moskovskom filmskom festivalu 1963. godine, što je jedno od najvećih priznanja koje je film mogao dobiti u to vrijeme. „Bitka na Neretvi“ (1969), možda najpoznatiji Bulajićev film, takođe je bio izuzetno uspješan na međunarodnoj sceni. Osvojio je nagradu Zlatna arena na Pulskom festivalu, dok je bio nominovan za Oskara za najbolji strani film, što je izuzetno rijetko priznanje za jugoslovenski film. Ovaj film je bio prikazivan na brojnim svjetskim festivalima.

Pored ovih velikih nagrada, Bulajić je tokom svoje karijere dobio i brojna druga priznanja. Njegova umjetnička vizija prepoznata je u raznim djelovima svijeta, pa je tako nagrađen i na festivalima u Nju Delhiju, Berlinu, Karlovim Varima, Veneciji i mnogim drugim. Osvojio je i prestižnu Nagradu AVNOJ-a, što je jedno od najviših priznanja koje je reditelj mogao dobiti u tadašnjoj Jugoslaviji. U Jugoslaviji, Bulajićevi filmovi su u velikoj mjeri bili cijenjeni i slavili su ga kao jednog od najvažnijih reditelja. Domaća kritika često je isticala njegovu sposobnost da spoji epski stil sa emocionalnim narativom, dok su mnogi isticali i njegovu sposobnost da prikaže složene istorijske događaje kroz prizmu ljudskih sudbina. Međutim, pored pozitivnih komentara, bilo je i kritika koje su se odnosile na određene aspekte njegovog rada. Neki kritičari su mu zamijerali na prevelikom oslanjanju na spektakl i grandiozne scene, smatrajući da su emocionalne niti njegovih priča ponekad bile potisnute u drugi plan. Ovo se posebno odnosilo na filmove kao što su „Bitka na Neretvi“ i đe su veliki produkcijski zahtjevi ponekad prekrivali suptilnije elemente naracije.

Domaći kritičari su ponekad isticali i ideološku komponentu Bulajićevih filmova, ukazujući na to da su neki od njih djelovali kao produžetak zvanične politike tog vremena. Međutim, čak i oni kritičari koji su primjećivali ove aspekte, priznavali su da je Bulajić uspio da spoji ideologiju i umjetnost na način koji je privlačio široku publiku, kako u zemlji tako i u inostranstvu. Bulajićev rad je bio veoma cijenjen i van granica bivše Jugoslavije. Njegovi filmovi su se često prikazivali na međunarodnim festivalima, đe su dobijali pohvale zbog njihove vizuelne raskoši i umjetničke snage. „Bitka na Neretvi“ je film koji je postao sinonim za jugoslovenski film u svijetu, zahvaljujući svojoj produkciji, međunarodnom kastingu i univerzalnim temama. Međunarodni kritičari često su isticali Bulajićevu sposobnost da koristi veliki broj statista, složene borbene scene i grandiozne setove kako bi stvorio vizuelno impresivne filmove. Posebno su pohvaljivali njegovu vještinu u režiji masovnih scena koje su bile rijetke u evropskoj kinematografiji tog vremena. Na primjer, „Bitka na Neretvi“ je dobila pozitivne recenzije u američkim i evropskim medijima, đe su kritičari isticali kako je film uspio da spoji emocionalnu težinu rata sa epskim razmjerama borbi. Međutim, bilo je i međunarodnih kritičara koji su primjećivali slične nedostatke kao i domaći. Neki su smatrali da Bulajićevi filmovi ponekad pate od prevelikog oslanjanja na akcione sekvence, dok su likovi i njihove motivacije ostajali manje razvijeni. Uprkos tome, njegova sposobnost da stvori filmove koji funkcionišu na globalnom nivou, zahvaljujući univerzalnim temama i vizuelnoj snazi, činila ga je važnim rediteljem ne samo u jugoslovenskom, već i u svjetskom kontekstu.

Veljko Bulajić je kroz svoje filmove uspio da privuče pažnju inostranih producenata i publike. Njegova saradnja sa međunarodnim zvijezdama, poput Jula Brinera i Orsona Velsa u „Bici na

Neretvi“, dodatno je povećala njegovu međunarodnu prepoznatljivost. Film je distribuiran širom svijeta i često se smatra jednim od najuspješnijih filmova iz socijalističke Jugoslavije na međunarodnoj sceni. Bulajićeva sposobnost da balansira između lokalnih tema i univerzalnih poruka omogućila mu je da ostvari uspjeh van granica Jugoslavije. Njegovi filmovi su prikazivali borbu protiv fašizma, slobodu i ljudsku snagu, teme koje su bile relevantne ne samo za jugoslovensku publiku, već i za globalnu. Zahvaljujući tim univerzalnim temama, ali i izuzetnoj produkcijskoj vrijednosti njegovih filmova, Bulajić je uspio da ostane relevantan u svijetu kinematografije, čak i nakon raspada Jugoslavije. Njegova djela se i dalje prikazuju na međunarodnim filmskim festivalima a retrospektive njegovih filmova organizuju se u raznim djelovima svijeta, što potvrđuje njegov trajan uticaj na filmsku umjetnost. Čak i u savremenom kontekstu, Bulajićevi filmovi služe kao primjer kako se istorijski i društveni narativi mogu uspješno prikazati kroz umjetničku prizmu.

Veljko Bulajić je kroz svoju bogatu karijeru uspeo da ostvari izuzetna priznanja, kako u Jugoslaviji, tako i na međunarodnoj sceni. Njegovi filmovi su često bili hvaljeni zbog svoje umjetničke vrijednosti, dok su ponekad bili predmet kritika zbog naglašene ideološke komponente. Međutim, ono što se ne može osporiti jeste Bulajićeva sposobnost da stvori filmove koji su, uprkos svom lokalnom kontekstu, uspjeli da dotaknu univerzalne teme i da se predstave kao važna umjetnička djela na globalnom nivou. Bulajićeva djela ostaju trajno svjedočanstvo o jednom vremenu i prostoru, ali i primjer kako se umjetnost može koristiti za promišljanje istorije i njenih posljedica. Njegovi filmovi su obilježili epohu, ali su i dalje relevantni, kako za proučavanje jugoslovenske kinematografije, tako i za razumijevanje složenih odnosa između umjetnosti, politike i

društva. Veljko Bulajić je svojim radom postavio visoke standarde u jugoslovenskoj kinematografiji i ostavio za sobom opus koji svjedoči o dramatičnim istorijskim trenucima kroz koje je prošla Jugoslavija. Njegovi filmovi su više od umjetničkih djela; oni su dokumenti vremena, svjedočanstva o ljudskoj hrabrosti, žrtvi, ali i kompleksnosti balkanskih sudbina. Kao majstor epskog filma i hroničar jednog burnog perioda, Veljko Bulajić zauzima zasluženno mjesto među najvećim autorima svjetske kinematografije.

Kasniji radovi i nasljeđe Veljka Bulajića

Veljko Bulajić, jedan od najuticajnijih jugoslovenskih reditelja, ostavio je neizbrisiv trag u kinematografiji bivše Jugoslavije, ali i šire. Njegova karijera koja je obilježila zlatni period jugoslovenskog filma šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka, nastavila se i u decenijama koje su uslijedile, pružajući nova djela i potvrđujući njegovu sposobnost da ostane relevantan i inovativan reditelj. U ovom dijelu ću predstaviti kasnije faze njegove karijere, analizirati njegov uticaj na mlađe generacije reditelja, kao i vrednovanje njegovog nasleđa u savremenom kontekstu.

Nakon zlatnog perioda jugoslovenske kinematografije, koji je obilježen velikim uspjehom filmova poput „Kozare“ (1962) i „Bitke na Neretvi“ (1969), Bulajić se suočio sa promijenjenim političkim i društvenim okolnostima u Jugoslaviji a kasnije i sa raspadom zemlje. Uprkos tim izazovima, nastavio je da snima filmove koji su se bavili važnim temama i često su reflektovali kompleksnost jugoslovenskog društva i šireg balkanskog prostora. Jedan od značajnih filmova iz kasnije faze njegove karijere je „Visoki napon“ (1981) predstavlja jedno od kasnijih velikih djela Veljka Bulajića u okviru jugoslovenske kinema-

tografije u kojem se okrenuo temama industrijalizacije i političkih promjena. Film je smješten u period nakon Drugog svjetskog rata, tokom politički turbulentne 1948. godine, kada se Jugoslavija sukobila sa Sovjetskim Savezom i Informbiroom. Film se fokusira na izgradnju prvog domaćeg generatora u zagrebačkoj fabrici „Rade Končar,“ čime je simbolički predstavljena borba za tehnološku i industrijsku nezavisnost Jugoslavije. Radnja filma prati napore radnika i inženjera koji se suočavaju sa velikim tehničkim izazovima, kao i sa pritiscima političkih struktura koje od njih zahtijevaju lojalnost prema novom političkom kursu zemlje.

Međutim, političke i društvene promjene koje su zahvatile Jugoslaviju devedesetih godina imale su ogroman uticaj na Bulajića i njegov rad. Raspad zemlje i ratovi na Balkanu doveli su do smanjenja produkcijskih mogućnosti i manjeg interesa za filmove sa tematikom povezanom sa zajedničkim jugoslovenskim iskustvom. Ipak, i u tim izazovnim vremenima, Bulajić je ostao posvećen stvaranju i promišljanju društvenih i istorijskih pitanja kroz filmski medij. Veljko Bulajić je ostavio dubok trag ne samo kroz svoja djela, već i kroz uticaj koji je imao na mlađe generacije reditelja u bivšoj Jugoslaviji i šire. Njegov stil, koji kombinuje epske narative sa emocionalnim dubinama, postao je referentna tačka za mnoge reditelje koji su sledili njegovu estetiku i pristup istorijskim temama. „Visoki napon“ je nastao u vrijeme kada se jugoslovensko društvo suočavalo sa velikim promjenama, ne samo političkim, već i ekonomskim. Film istražuje ideološke konflikte unutar socijalističkog sistema, ali i unutrašnje sukobe među radnicima koji su se suočavali sa realnošću svojih života u postratnom društvu. Ovaj film se često tumači kao kritika socijalističke retorike, ali i kao odraz težnji za modernizacijom i industrijskim napretkom u Jugoslaviji.

„Libertas“ (2006): povratak istorijskim temama

Poslije raspada Jugoslavije i nekoliko godina pauze, Veljko Bulajić se vratio na filmsku scenu sa filmom „Libertas“, koji je prikazao u 2006. godini. Ovaj film se razlikuje od njegovih ranijih radova po tome što se bavi renesansnom temom i istražuje slobodu i kreativnost u kontekstu istorijske priče. „Libertas“ je vizuelno bogat film, sa pažljivo rekonstruisanim istorijskim detaljima i pejzažima Dubrovnika. Kroz upotrebu autentičnih lokacija, Bulajić stvara impresivnu atmosferu renesansnog grada, dok koristi kameru da uhvati arhitektonske detalje i raskošne kostime koji dočaravaju epohu. Film je postao važan dio Bulajićevog opusa, pokazujući njegovu sposobnost da obrađuje različite istorijske periode sa istom posvećenošću detaljima i dramatizaciji. „Libertas“ je nastao u postjugoslovenskom kontekstu, kada su pitanja identiteta, slobode i umjetničkog izraza bila u fokusu mnogih reditelja. Film je naišao na solidan prijem kod publike i kritike, posebno u Hrvatskoj, đe je bio viđen kao važan doprinos hrvatskoj kinematografiji. Međutim, njegova univerzalna tema o borbi za slobodu umjetničkog izraza privukla je pažnju i šire međunarodne publike, što ga čini značajnim djelom Bulajićevog kasnog opusa.

Mnogi mladi reditelji iz regiona su se inspirisali Bulajićevom sposobnošću da kreira velike filmske narrative, ali i njegovom sposobnošću da se uhvati u koštac s kompleksnim društvenim temama. Bulajićeva umjetnička dosljednost i posvećenost socijalnim temama poslužila je kao model za reditelje koji su željeli da stvore filmove koji nijesu samo umjetnički relevantni, već i društveno angažovani. Njegova sposobnost da spoji istorijski realizam sa umjetničkom dramatizacijom inspirisala je mnoge autore da eksperimentišu sa formom i tematikom, istražujući nove načine za prenošenje priča o ratu, društvu i

identitetu. Ovaj uticaj može se vidjeti u filmovima novije produkcije koji često istražuju komplikovane odnose na Balkanu, ali i univerzalne teme ljudske hrabrosti i preživljavanja u ekstremnim situacijama. Bulajić je takođe ostavio nasljeđe kroz svoj angažman u obrazovanju mladih filmskih radnika i učešćem na raznim filmskim festivalima, đe je bio mentor i kritičar. Njegova iskustva i znanja podijeljena su sa novim generacijama, koje su usvojile njegovu strast prema filmu i posvećenost društveno odgovornoj umjetnosti. Danas, decenijama nakon zlatnog perioda jugoslovenskog filma, nasljeđe Veljka Bulajića ostaje neizostavno u analizi kinematografije regiona. Njegovi filmovi se i dalje prikazuju, analiziraju i restauriraju, što potvrđuje njihov trajan značaj. „Bitka na Neretvi“, na primjer, ostaje jedan od najpoznatijih jugoslovenskih filmova u svijetu, često korišćen kao reprezentativni primjer partizanskog epa. U savremenom kontekstu, Bulajićeve filmovi služe kao dragocjeni izvori za razumijevanje kulturne i političke istorije Jugoslavije. Njegov prikaz rata, zajedništva i kolektivne borbe pruža uvid u vrijednosti i ideologije koje su oblikovale društvo tog vremena. Međutim, sa promjenom političkog pejzaža i raspadom Jugoslavije, Bulajićeve filmovi su doživjeli i kritičko preispitivanje, posebno u pogledu ideološke komponente njegovih radova.

Danas, Bulajićevo nasljeđe vrednuje se kroz prizmu umjetničkih dostignuća i sposobnosti da kroz film ispriča priče koje nadilaze lokalne okvire. Njegov rad se često posmatra kao dio šireg evropskog filmskog nasljeđa, posebno u kontekstu ratnog filma i društveno-politički angažovanog filma. Njegova djela se analiziraju na filmskim akademijama i studijama širom svijeta, đe se studenti uče o umjetnosti kombinovanja spektakla i intimnih ljudskih priča. Filmski festivali, retrospektive i dokumentarci posvećeni njegovom radu svjedoče o trajnom interesu za Bulajićev opus. Njegov uticaj na filmsku industriju

regiona ostaje relevantan, posebno u savremenom trenutku kada se postavljaju pitanja identiteta, kolektivnog sjećanja i reprezentacije istorije na filmu.

Veljko Bulajić je reditelj čije nasljeđe nadilazi granice Jugoslavije i Balkana. Njegova djela ostaju kao svjedočanstvo o vremenu, prostoru i ljudima koji su oblikovali istoriju regiona, ali i kao univerzalne priče o ljudskoj borbi, patnji i hrabrosti. Njegov uticaj na kinematografiju i mlađe generacije reditelja pokazuje da je njegova umjetnost trajna i relevantna, a njegovo nasljeđe i dalje podstiče na razmišljanje. U svijetu koji se stalno mijenja, filmovi Veljka Bulajića podsjećaju nas na važnost sjećanja, kritičkog promišljanja istorije i potrebe da se kroz umjetnost bave kompleksnim društvenim pitanjima. Njegovo nasljeđe će ostati relevantno sve dok postoji interes za priče koje istražuju granice ljudskih mogućnosti i moralnih dilema, a njegov rad će nastaviti da podstiče nove generacije filmskih stvaralaca i gledalaca.

Uticaj Veljka Bulajića na savremene filmske stvaraoce

Veljko Bulajić je bio jedan od pionira jugoslovenske kinematografije, a njegov uticaj na kasnije generacije filmskih stvaralaca, kako unutar bivše Jugoslavije, tako i na međunarodnoj sceni, teško je precijeniti. Njegov rad, posebno u oblasti ratnog filma, postavio je temelje za mnoge stilističke, tematske i produkcijske norme koje su prihvaćene i razvijene od strane novih generacija reditelja. U ovom djelu analize, fokusiraću se na Bulajićev uticaj unutar jugoslovenske kinematografije

Partizanski film kao žanr

Veljko Bulajić je jedan od ključnih autora koji je oblikovao partizanski film kao dominantni žanr jugoslovenske kinema-

tografije. Njegova djela, poput „Kozare“ i „Bitke na Neretvi,“ postavila su standarde za ono što je smatrano vrhunskim u ovom žanru: grandiozne bitke, herojske priče i slavljenje kolektivne borbe protiv fašizma. Ovi filmovi su postali uzor mnogim rediteljima koji su slijedili njegove korake, kao što su Hajrudin Krvavac i Zdravko Šotra. Krvavac je, na primjer, u svojim filmovima „Valter brani Sarajevo“ i „Most“ preuzeo Bulajićevu sklonost ka prikazivanju masovnih scena i patriotskih tema, iako je dodao i elemente avanturističkog filma.

Vizuelna grandioznost i epika

Bulajić je bio poznat po svom smislu za spektakl, koristeći masovne scene i široke kadrove kako bi dočarao veličinu historijskih događaja. Ovaj stil je bio značajan uticaj na reditelje poput Bahrudina-Bata Čengića i Gorana Markovića, koji su u svojim filmovima koristili slične tehnike da bi prikazali složenost jugoslovenskog društva. Čengićev film „Slike iz života udarnika“ prikazuje radnički entuzijazam i kolektivnu akciju, što je direktno inspirisano Bulajićevim prikazima kolektivne borbe. Slično tome, Marković u svom filmu „Sabirni centar“ koristi grandiozne vizuelne elemente da bi istražio egzistencijalne teme, kombinujući Bulajićev epski stil sa kritičkim osvrtom na jugoslovensko društvo.

Politička dimenzija filma

Bulajić je bio majstor u balansiranju između umjetnosti i politike, što je inspirisalo mnoge kasnije reditelje da u svoje filmove integrišu političke poruke. Goran Paskaljević, na primjer, u filmovima poput „Vreme čuda“ i „Bure baruta,“ kombinuje političke komentare sa umjetničkim izrazom, često koristeći stilizovane kadrove i narative koji podsjećaju na Bulajićeve metode. Iako se Paskaljević bavio savremenim temama, njegovo

shvatanje filma kao političkog medija nesumnjivo ima korijene u Bulajićevom radu.

Kompleksne naracije

Bulajić je bio poznat po složenim narativnim strukturama, često kombinujući više linija priče kako bi prikazao sveobuhvatnu sliku društva u previranju. Ovaj pristup je uticao na režisere poput Emira Kusturice i Srđana Dragojevića, koji su u svojim filmovima, kao što su „Underground“ i „Lepa sela lepo gore,“ koristili slične tehnike da bi prikazali složenost postjugoslovenskog društva. Kusturica, na primjer, koristi haotične i višeslojne narative da bi prikazao raspad Jugoslavije, dok Dragojević koristi crni humor i višestruke perspektive kako bi ispričao priče o ratu i njegovim posljedicama.

Međunarodna dimenzija

Bulajićev uspjeh na međunarodnim festivalima, kao što su Venecija i Monte Karlo, inspirisao je mnoge jugoslovenske reditelje da teže globalnom priznanju. Dušan Makavejev, koji je kroz svoje filmove istraživao političke i društvene tabue, često je koristio Bulajićevu strategiju da kombinuje lokalne priče sa univerzalnim temama kako bi privukao međunarodnu pažnju. Makavejev je, poput Bulajića, vjerovao da film može biti sredstvo kulturne diplomatije, koristeći provokativne teme i stil kako bi se probio na međunarodnu scenu.

Uloga u očuvanju filmske tradicije

Veljko Bulajić je svojim radom, takođe doprinio očuvanju i promovisanju filmske tradicije u Jugoslaviji. Njegova prisutnost u obrazovnim institucijama, kao i angažman u festivalskim krugovima, pomogli su u formiranju generacija mladih reditelja. Želimir Žilnik, pionir dokumentarnog i eksperimentalnog filma,

preuzeo je od Bulajića ideju o važnosti filmskog stvaralaštva kao dokumenta vremena i prostora. Iako je Žilnikova estetika bila mnogo više sirova i dokumentaristička, njegov pristup u snimanju filmova koji odražavaju socijalne i političke promjene u zemlji može se smatrati evolucijom Bulajićevog rada u kontekstu partizanskih epopeja.

Uticaj Veljka Bulajića na međunarodne filmske stvaraoce

Veljko Bulajić nije samo uticao na reditelje iz bivše Jugoslavije, već je njegov rad imao odjek i na međunarodnoj sceni. Njegovi filmovi, koji su prikazivali univerzalne teme kao što su borba za slobodu, herojstvo i otpor fašizmu, inspirisali su mnoge reditelje širom svijeta.

Italijanska kinematografija:

Uticaj na novorealizam i ratni film

Bulajićeva saradnja sa italijanskim glumcima i rediteljima tokom snimanja filmova poput „Bitke na Neretvi“ stvorila je most između jugoslovenske i italijanske kinematografije. Roberto Rosellini i drugi neorealistički reditelji, poznati po svojim ratnim filmovima, prepoznali su sličnost između svog i Bulajićevog pristupa. Italijanski reditelji, koji su bili poznati po dokumentarističkom pristupu i korišćenju autentičnih lokacija, mogli su da prepoznaju Bulajićevo insistiranje na realizmu i istorijskoj tačnosti. Bulajićev uticaj može se videti u kasnijim italijanskim filmovima, koji su prikazivali kolektivnu borbu i stradanja, kombinujući neorealizam sa epskim pripovijedanjem.

Holivudski ratni film

Bulajićev rad je imao značajan uticaj i na holivudsku produkciju ratnih filmova. Njegovi grandiozni prikazi bitaka, kao i fo-

kus na kolektivne narative, inspirisali su reditelje poput Fransisa Forda Kopole i Olivera Stona. „Apokalipsa danas“ i „Vod smrti“ mogu se posmatrati kao američki odgovori na Bulajićeve epske prikaze rata, ali sa kritičnijim pristupom prema samom konceptu vojne borbe. Dok su ovi reditelji koristili Bulajićevu strukturu masovnih scena i grandioznih sukoba, dodali su i element kritike militarizma i političkih igara, pružajući složeniju sliku rata.

Uticaj na istočnoevropsku kinematografiju

Bulajićev rad je bio dobro poznat i u istočnoevropskim zemljama, đe je njegova upotreba filma kao sredstva političke i kulturne propagande bila prihvaćena i razvijena. Andžej Vajda, poljski režiser poznat po filmovima kao što su „Kanal“ i „Čovjek od mramora,“ koristio je sličan pristup kao Bulajić, istražujući teme rata, otpora i političke represije kroz grandiozne narative i istorijske kontekste. Vajda je poput Bulajića, koristio filmove kao sredstvo za izražavanje političkih stavova i jačanje nacionalnog identiteta, ali je često dodavao i sloj kritike prema političkim strukturama u Poljskoj, što je razlika u odnosu na Bulajićev pristup.

Uticaj na postkolonijalne filmove

Bulajićeva sposobnost da poveže lokalne priče sa univerzalnim temama nije prošla nezapaženo ni u postkolonijalnim kinematografijama širom Afrike i Azije. Njegov rad je inspirisao mnoge režisere u zemljama koje su se borile za nezavisnost ili su pokušavale da rekonstruišu svoje nacionalne identitete nakon kolonizacije. Usman Semben, senegalski reditelj i jedan od očeva afričkog filma, koristio je sličan pristup u svojim filmovima koji su često slavili borbu za slobodu i kolektivnu akciju protiv ugnjetavanja. Iako je Semben radio u različitom kulturnom i istorijskom kontekstu, njegova djela dijele Bulajićevu posvećenost prikazivanju kolektivne borbe i heroizma običnih ljudi.

Dokumentarni film i filmovi bazirani na stvarnim događajima

Bulajićevo insistiranje na istorijskoj tačnosti i realističnom prikazivanju događaja uticao je i na razvoj dokumentarnog filma i filmova baziranih na stvarnim događajima. Njegova pažnja prema detaljima i autentičnosti postala je standard za mnoge savremene reditelje. Klod Lancman autor dokumentarnog filma „Šoa“, koristio je sličan pristup, oslanjajući se na dokumentaristički realizam i svjedočenja kako bi prikazao istorijske događaje. Bulajićev rad postavio je osnovu za mnoge reditelje koji žele da kombinuju istorijske činjenice sa umjetničkim narativima, stvarajući filmove koji su istovremeno edukativni i umjetnički relevantni.

Estetski uticaj na modernu kinematografiju

Bulajićeva sklonost ka spektaklu i vizuelnoj grandioznosti nastavila je da inspiriše savremene reditelje. Kristofer Nolan, na primjer, u svom filmu „Denkerk“, koristi sličan pristup masovnim scenama i vizuelno spektakularnim prikazima rata, kombinujući realističan prikaz borbi sa tehničkom briljantnošću. Nolanov film, iako stilski različit, može se smatrati nasljednikom Bulajićevih ratnih epopeja, posebno u smislu balansa između umjetničkog izraza i vjernosti istorijskim događajima.

Veljko Bulajić je kroz svoju filmsku karijeru postavio standarde u oblasti ratnog filma, kako u Jugoslaviji, tako i širom svijeta. Njegov uticaj na savremene filmske stvaraoce može se videti u mnogim aspektima moderne kinematografije, od grandioznih ratnih spektakala do politički angažovanih filmova koji istražuju teme slobode i otpora.

Veljko Bulajić u kontekstu jugoslovenske i svjetske kinematografije

Veljko Bulajić je nesumnjivo jedan od najznačajnijih filmskih stvaralaca bivše Jugoslavije, poznat po svojim epskim filmovima koji su obradili velike istorijske teme, posebno Drugi svjetski rat. Međutim, kako bi se u potpunosti razumio njegov doprinos kinematografiji, korisno je napraviti paralele između njega i drugih režisera, kako na domaćoj sceni, tako i na međunarodnom planu. Ova poređenja omogućavaju dublje razumijevanje njegovog stila, tematskih interesovanja i uticaja.

Paralele sa jugoslovenskim režiserima

Živojin Pavlović, poznat kao jedan od vodećih autora Crnog talasa u jugoslovenskoj kinematografiji, predstavlja kontrast Bulajićevom stilu. Dok je Bulajić poznat po epskim narativima koji često slave heroizam i kolektivnu borbu, Pavlović se fokusirao na mračne strane društva, istražujući teme marginalizacije, egzistencijalne krize i otuđenosti. Pavlovićevi filmovi, poput „Buđenje pacova“ i „Kad budem mrtav i beo,“ pružaju sirov i realističan prikaz socijalnih problema, često koristeći dokumentaristički stil. Dok je Bulajić svojim grandioznim pristupom prikazivao velike istorijske trenutke, Pavlović je bio zainteresovan za svakodnevne borbe malih ljudi, pružajući kontrapunkt dominirajućem herojskom narativu u jugoslovenskoj kinematografiji.

Aleksandar Petrović, autor kulturnih filmova kao što su „Skupljači perja“ i „Tri“, dijelio je sa Bulajićem interesovanje za tematizaciju rata i njegovih posljedica, ali je njegov pristup bio suptilniji i više orijentisan ka intimnim pričama. Dok Bulajić

koristi epski spektakl i masovne scene kako bi prikazao veličinu istorijskih sukoba, Petrović se oslanja na detaljno oblikovanje karaktera i moralne dileme sa kojima se suočavaju pojedinci. „Tri,“ na primjer, kroz tri epizode istražuje uticaj rata na ljudsku psihu, fokusirajući se na pojedinca, dok Bulajić koristi rat kao pozadinu za grandioznu priču o kolektivnom stradanju i herojstvu. Ova razlika u fokusu između individualnog i kolektivnog čini njihova djela komplementarnim u analizi jugoslovenskog iskustva rata.

Dušan Makavejev, još jedan autor Crnog talasa, predstavlja još jedan značajan kontrast u odnosu na Bulajića. Makavejevljevi filmovi, kao što su „Nevinost bez zaštite“ i „WR: Misterije organizma“, spajaju političku provokaciju sa eksperimentalnim stilom, često koristeći satiru i nadrealizam kako bi kritikovali autoritarizam i represiju. Nasuprot tome, Bulajićev stil je tradicionalniji, oslanjajući se na narativni realizam i klasičnu strukturu priče. Dok je Makavejev koristio film kao sredstvo za rušenje tabua i postavljanje pitanja o društvenim normama, Bulajić je kroz svoje epske filmove promovisao vrijednosti kao što su herojstvo, zajedništvo i otpor prema okupatoru.

Vatroslav Mimica je bio još jedan značajan reditelj jugoslovenske kinematografije, poznat po svom eksperimentalnom pristupu i interesovanju za fantastične i simboličke elemente. Njegovi filmovi, poput „Prometej s otoka Viševice“, često se bave filozofskim pitanjima i koriste neobične vizuelne stilove. U poređenju sa Bulajićem, Mimica je više sklon istraživanju unutrašnjih svjetova likova i apstraktnih ideja, dok Bulajić ostaje vezan za istorijske događaje i grandiozne narative. Iako su obojica režisera radili unutar jugoslovenskog sistema, njihove estetike i tematski interesi su se značajno razlikovali, što pruža uvid u različitost jugoslovenske kinematografije tog perioda.

Paralele sa svjetskim režiserima

Serđo Leone

Kada se govori o međunarodnim paralelama, Serđo Leone, italijanski majstor epskog vesterna, pruža zanimljivu tačku poređenja. Obojica su poznata po velikim, spektakularnim scenama i sposobnosti da prikazu grandioznost istorijskih trenutaka. Leone je u svojim filmovima, kao što su „Za šaku dolara“ i „Bilo jednom na Divljem zapadu“ kombinovao grandiozne pejzaže sa intenzivnim karakterima i moralnim dilemama. Slično tome, Bulajić koristi široke kadrove i masovne scene kako bi prikazao monumentalnost rata, ali dok Leone često naglašava ambivalenciju svojih likova, Bulajić se fokusira na herojske arhetipove i kolektivne narative.

Dejvid Lin

Dejvid Lin, britanski režiser poznat po svojim epskim filmovima kao što su „Lorens od Arabije“ i „Doktor Živago“, može se smatrati jednim od Bulajićevih međunarodnih pandana. Obojica su poznata po stvaranju spektakularnih filmova sa jakim istorijskim i društvenim kontekstima, koristeći impresivne vizuelne elemente i masovne scene kako bi prenijeli priču. Lin, kao i Bulajić, koristi istorijske događaje kao pozadinu za istraživanje ljudskih emocija i moralnih dilema, ali dok Lin često koristi individualne sudbine kako bi ispričao svoju priču, Bulajić se fokusira na kolektivne narative i sudbine naroda. Ipak, oba režisera dijele sklonost ka epskom pripovijedanju i vizuelno bogatom stilu, što ih čini srodnim dušama u svijetu kinematografije.

Akira Kurosava

Akira Kurosava, jedan od najvažnijih režisera japanske i svjetske kinematografije, pruža još jednu tačku poređenja. Kao i Bulajić, Kurosava je bio poznat po stvaranju epskih filmova, često smještenih u istorijske kontekste. Njegovi filmovi, poput „Sedam samuraja“ i „Ran“, koriste masovne scene i grandiozne sukobe kako bi prikazali borbu između dobra i zla, kolektiva i pojedinca. Iako su njihovi kulturni konteksti različiti, Bulajić i Kurosava dijele slične estetske interese, kao što su korišćenje prirodnih pejzaža i masovnih scena za prikazivanje monumentalnih borbi. Međutim, dok Kurosava često koristi svoje filmove za istraživanje složenih moralnih dilema i ljudske slabosti, Bulajićev fokus je više na slavljenju heroizma i kolektivne borbe.

Stiven Spielberg

Stiven Spielberg, jedan od najuticajnijih režisera Holivuda, može se smatrati još jednim relevantnim poređenjem. Njegovi ratni filmovi, poput „Spašavanja vojnika Rajana“ i „Šindlerova lista“, dijele slične tematske interese sa Bulajićevim djelom. Obojica koriste istorijske događaje kao osnovu za prenošenje priča koje istražuju ljudsku hrabrost, patnju i moralne dileme. Međutim, Spielberg se često fokusira na pojedince koji se suočavaju sa ogromnim moralnim izazovima, dok Bulajić koristi kolektivni pristup u svojim narativima, stavljajući akcenat na masovne borbe i sudbine naroda. Ipak, oba režisera dijele sklonost ka emotivnom pripovijedanju i korišćenju vizuelno impresivnih scena kako bi pojačali efekat svojih priča.

Veljko Bulajić se ističe po svom specifičnom pristupu epskim temama, naročito u okviru ratnog žanra. Njegov stil karakterišu masovne scene, grandiozni kadrovi, i naglašavanje kolektivne

borbe i herojstva, što je direktno povezano sa političkim i društvenim kontekstom u kojem su njegovi filmovi nastajali. U poređenju sa nekim od najpoznatijih režisera na međunarodnoj sceni, Bulajićev rad se može smatrati jedinstvenim u svom balansiranju između propagandnog filma i umjetničkog izraza.

Fransis Ford Kopola

Kopola, sa svojim remek-djelom „Apokalipsa danas“, donosi drugačiji pristup ratnom filmu u poređenju sa Bulajićem. Dok Bulajić slavi kolektivne napore u borbi protiv fašizma, Kopola koristi rat kao pozadinu za istraživanje moralnih dilema, psiholoških trauma i apsurdna rata. Iako su oba režisera zainteresovana za rat kao temu, njihovi filmovi imaju različite tonove: Bulajićev rad je često patriotski i herojski, dok Kopola koristi rat kako bi razotkrio tamne strane ljudske prirode i destruktivnost vojnih sukoba.

Žan-Lik Godar

Žan-Lik Godar, jedan od najuticajnijih režisera francuskog Novog talasa, pruža još jedan kontrast u odnosu na Bulajića. Godarovi filmovi često eksperimentišu sa strukturom i formom, koristeći se nekonvencionalnim tehnikama pripovijedanja i kritičkim pristupom prema društvu i politici. U poređenju sa Bulajićem, Godarov rad je više intelektualan i refleksivan, često izazivajući publiku da preispita sopstvene predrasude i razumijevanja. Dok Bulajić koristi tradicionalniji filmski jezik kako bi ispričao svoje priče, Godar se igra sa formom i sadržajem kako bi razbio konvencije i istražio nove mogućnosti filmskog izraza.

Andrej Tarkovski

Tarkovski, ruski režiser poznat po svojim filozofskim i poetskim filmovima, predstavlja još jednu tačku poređenja sa

Bulajićem. Iako su oba režisera radila unutar socijalističkih sistema, njihovi pristupi filmu su veoma različiti. Tarkovski koristi spor ritam, duge kadrove i simboličke slike kako bi istražio duhovne i egzistencijalne teme, dok Bulajić koristi epski stil kako bi prikazao velike istorijske sukobe i kolektivne borbe. Iako su oba autora stvarala u politički kontrolisanim sistemima, Tarkovski se više fokusirao na unutrašnje svjetove svojih likova i univerzalne teme, dok je Bulajić bio usredsređen na spoljašnje događaje i heroizam.

Stenli Kjubrik

Stenli Kjubrik, poznat po svom svestranom opusu koji obuhvata žanrove od naučne fantastike do rata, pruža još jednu paralelu. Kjubrikov rad na ratnim filmovima kao što su „Staze slave“ i „Bojevi metak“ pokazuje njegovu sposobnost da kritikuje militarizam i apsurdnost rata, često koristeći crni humor i ironiju. U poređenju sa Bulajićem, čiji su filmovi više usmjereni ka slavljenju herojstva i kolektivne borbe, Kjubrik koristi ratne filmove kako bi istražio mračne strane ljudske prirode i birokratske mašine rata. Njihovi pristupi ratu su komplementarni, ali dok Bulajić koristi rat kao sredstvo za prikazivanje nacionalne borbe i solidarnosti, Kjubrik ga koristi kao ogledalo za kritiku društvenih struktura i ljudskih slabosti.

Veljko Bulajić se i na jugoslovenskoj i na svjetskoj sceni, može smatrati režiserom specifičnog pristupa epskom filmu, usredsređenim na kolektivne narative, istorijske sukobe i nacionalno jedinstvo. U poređenju sa savremenima, kako u Jugoslaviji, tako i na međunarodnom nivou, Bulajićev rad se izdvaja po naglašavanju masovnih scena i slavljenju herojstva, dok su drugi režiseri istraživali intimnije, kritičnije ili eksperimentalnije aspekte filma. Ova poređenja ne samo da osvijetljavaju Bulajićev stil i tematske interese, već i pokazuju raznovrsnost

pristupa filmu u drugoj polovini 20. vijeka. Bulajić je, kroz svoje ratne epopeje, uspio da stvori neizbrisiv trag u jugoslovenskoj kinematografiji, ali i da se poveže sa globalnim trendovima, ostajući vjeran svom jedinstvenom umjetničkom izrazu.

*Veljko Bulajić čuvar istorijskog nasljeđa između
Crne Gore i Hrvatske*

Veljko Bulajić, rođen 22. marta 1928. godine u crnogorskom selu Vilusi, predstavlja jednu od najvažnijih ličnosti u istoriji jugoslovenske kinematografije. Njegov identitet, stvaralački put i borba za očuvanje istorijskog nasljeđa, duboko su ukorijenjeni u jedinstvenom spoju crnogorskog i hrvatskog kulturnog miljea. Ovaj filmski velikan je tokom svog života i karijere bio most između Crne Gore i Hrvatske, dvije zemlje koje su oblikovale njegov umjetnički izraz i identitet. Bulajićeva pripadnost Crnoj Gori i Hrvatskoj nije bila samo geografska, već i kulturna i emocionalna. Rođen u Crnoj Gori, zemlji poznatoj po svojoj burnoj istoriji, snažnom osjećaju identiteta i borbenom duhu, Bulajić je od ranih dana bio izložen pričama o herojima, ratovima i narodnom otporu. Ove teme su kasnije postale ključne u njegovim filmovima, naročito onima koji se bave partizanskim otporom tokom Drugog svjetskog rata.

Sa druge strane, Bulajić je od 1946. godine živio i stvarao u Hrvatskoj, đe je i započeo svoj filmski put. U Zagrebu je stekao filmsko obrazovanje i profesionalno se formirao kao reditelj, rađeći u Jadran filmu i stvarajući djela koja su postala dio jugoslovenskog, hrvatskog i evropskog kulturnog nasljeđa. Hrvatska kinematografija, sa jakom tradicijom umjetničkog filma, dala je Bulajiću priliku da izrazi svoje umjetničke ambicije i da se afirmiše kao jedan od najvažnijih autora jugoslovenskog filma. Kombinacija crnogorskog ponosa i hrvatske filmske tradicije

dala je Bulajiću jedinstven identitet koji je obuhvatao obje ove kulturne sfere. U mnogim svojim filmovima, Bulajić je prikazivao teme borbe, otpora i herojstva koje su duboko ukorijenjene u crnogorskoj tradiciji, dok je istovremeno koristio sofisticirani filmski jezik razvijen u Hrvatskoj, što je rezultiralo jedinstvenim stilom i narativom. Hrvatska kinematografija pružila je Bulajiću slobodu da razvija svoje filmske ideje i da eksperimentiše sa formom i sadržajem. Zagrebačka filmska scena, koja je bila poznata po inovativnosti i umjetničkoj smjelosti, omogućila mu je da razvije svoj stil i da postane dio šireg filmskog pokreta u Jugoslaviji. Kroz svoje filmove, Bulajić je ne samo bilježio istorijske događaje, već je i reflektovao kulturni i politički duh vremena, stvarajući djela koja su imala univerzalnu vrijednost. Iako je većinu svoje karijere proveo u Hrvatskoj, Bulajić je zadržao snažnu vezu sa Crnom Gorom. Njegova filmska djela često su prožeta crnogorskim duhom, a mnogi njegovi filmovi bave se temama koje su bliske crnogorskoj istoriji i tradiciji. Na ovaj način, Bulajić je uspijevaao da spoji dvije kulturne sfere, stvarajući filmska djela koja su bila relevantna i u Hrvatskoj i u Crnoj Gori.

Veljko Bulajić je tokom svog života i karijere uvek bio vezan za Crnu Goru i njeno istorijsko nasljeđe. Iako je bio umjetnički aktivan u Hrvatskoj, nikada nije zaboravio svoje crnogorske korijene i često se zalagao za očuvanje i promociju crnogorske kulture i istorije. U mnogim svojim javnim nastupima, Bulajić je isticao važnost Crne Gore u svom životu i radu, naglašavajući da je crnogorska istorija, sa svojim borbama za slobodu i nezavisnost, bila ključni izvor inspiracije za njegov filmski opus. Bulajić je često isticao da je crnogorska istorija bogata pričama koje zaslužuju da budu prikazane na velikom platnu. Njegov filmski opus, iako prvenstveno jugoslovenski, nosi u sebi taj crnogorski duh borbe i otpora. Tokom godina, Bulajić je bio

aktivan u promovisanju crnogorske kulture, a njegov rad u Hrvatskoj često je bio most između dvije zemlje. Iako je većinu svog života proveo u Hrvatskoj, Veljko Bulajić je ostao aktivan u promociji crnogorske kulture i istorije i u novijem periodu. U vremenu kada se Crna Gora suočavala sa izazovima očuvanja svog kulturnog identiteta u savremenom kontekstu, Bulajić je bio glas podrške i zalaganja za očuvanje istorijskog nasljeđa. Njegova ljubav prema rodnoj zemlji nije izbljeđela sa godinama, već je postala jača, što se reflektuje kroz njegovo angažovanje na crnogorskoj kulturnoj sceni. Bulajić je bio prisutan u brojnim inicijativama koje su imale za cilj očuvanje crnogorskih istorijskih spomenika i kulturnih vrijednosti. Njegova podrška manifestovala se kroz javne govore, učesće u kulturnim događajima i zalaganje za promociju crnogorskih filmskih stvaralaca. U tom kontekstu, Bulajić je postao simbol veze između dvije zemlje, pokazavši da je moguće biti lojalan i odan više nego jednom kulturnom identitetu.

Veljko Bulajić je svojim radom i prisustvom u kulturnom životu Crne Gore imao značajan uticaj na crnogorsku filmsku scenu. Iako je najveći dio svoje karijere proveo u Hrvatskoj, njegovi filmovi su često inspirisali crnogorske reditelje i stvaraoce da se bave temama bliskim crnogorskoj istoriji i identitetu. Bulajić je bio uzor mnogima koji su željeli da kroz film istraže složenu i bogatu istoriju Crne Gore. Njegova posvećenost istorijskim temama, posebno onima koje se tiču borbe za slobodu i nezavisnost, postala je inspiracija za crnogorske autore koji su željeli da kroz film osvijetle slične teme. U tom smislu, Bulajićev uticaj je bio ne samo umjetnički, već i ideološki, podstičući crnogorske stvaraoce da ne zaborave svoje korijene i da kroz umjetnost promovišu svoj identitet. Pored toga, Bulajić je aktivno podržavao crnogorske filmske festivale i kulturne manifestacije, što je dodatno doprinijelo jačanju

filmske scene u Crnoj Gori. Njegovo prisustvo na ovim događajima bilo je potvrda važnosti koju pridaje promociji crnogorske kulture kroz film, ali i izraz njegove dugogodišnje posvećenosti očuvanju crnogorskog nasljeđa.

Filmovi iz serije dokumentarnih filmova o Crnoj Gori koje je snimio Veljko Bulajić su: „Rad“, „U miru i ljubavi“, „Najeзде i otpori“, „Stvaralaštvo“, „Priroda“, „Velja voda“. Ovi filmovi pružaju dubok uvid u istoriju, kulturu, prirodu i svakodnevni život Crne Gore. Svaki od ovih filmova bavi se različitim aspektima naše zemlje, nudeći sveobuhvatan prikaz njene kompleksnosti i bogatstva. Svaki od filmova bavi se određenim aspektom života u Crnoj Gori a kroz dokumentaristički pristup, Bulajić prikazuje ne samo istorijske i kulturne teme, već i odnos ljudi prema prirodi i životu u teškim uslovima. Ova serija doprinosi boljem razumijevanju crnogorskog nasljeđa i pruža gledaocima uvid u kompleksnost zemlje kroz oči jednog od najznačajnijih jugoslovenskih filmskih autora.

Danas, nasljeđe Veljka Bulajića posmatra se kroz prizmu njegove uloge čuvara istorijskog nasljeđa Crne Gore i Hrvatske. Njegova djela i dalje imaju značajnu ulogu u formiranju kulturnog identiteta oba naroda, a njegov rad služi kao most koji povezuje ove dvije zemlje. U vremenu kada su granice i kulturni identiteti podložni promjenama, Bulajićev rad nas podsjeća na važnost očuvanja kulturnih i istorijskih veza. Njegovi filmovi danas se percipiraju ne samo kao umjetnička djela, već i kao važni dokumenti o vremenu i prostoru u kojem su nastali. Veljko Bulajić ostaje trajno prisutan u kulturnom životu i u Hrvatskoj i u Crnoj Gori. Njegova posvećenost očuvanju istorijskog nasljeđa, kako kroz film, tako i kroz kulturni aktivizam, činili su ga jedinstvenom figurom u regionu. Kao reditelj koji je stvarao između dvije kulture, Bulajić je uspio da prenese bogatstvo oba svijeta u svoja djela, ostavljajući neizbrisiv trag u kulturnoj

istoriji i Hrvatske i Crne Gore. Njegovo nasljeđe, danas više nego ikada, prepoznato je kao ključno za razumijevanje zajedničke istorije ovih prostora i kao izvor inspiracije za buduće generacije umjetnika. Kroz svoja filmska djela, ali i kroz angažman na očuvanju kulturnih vrijednosti, Veljko Bulajić je postao simbol veze između Crne Gore i Hrvatske, pokazujući da umjetnost ima moć da prevaziđe granice i da očuva ono što je najvrjednije – sjećanje na prošlost i zajedničke vrijednosti.

FRANSOA TRIFO – GENIJALNI FILMSKI AUTOR

Žarko Martinović

This article gives a comprehensive and concise review of life and work of François Truffaut (1932–1984), great French author, known as a remarkable cineaste (film director, screen writer, producer, actor as well as cinematic critic and writer). Truffaut was one of the leaders of the French New Wave, and one of the most innovative film makers in the history of cinematography. He made 21 full-length motion pictures and three short films including classics such as *400 Blows* (1959), *Jules and Jim* (1962), *Day for Night* (1973), *Green Room* (1977), *Last Metro* (1980). Truffaut will always be remembered as one of the greatest and the most prestigious filmmakers of all time.

Ove godine se navršilo četiri decenije od smrti velikog francuskog sineaste Fransoa Rolana Trifoa (François Roland Truffaut, 1932–1984), ikone francuskog filma. U toku svog izvanredno uspješnog filmskog stvaralaštva, Trifo je postao slavni sineast, prije svega režiser, a takođe i scenarista, glumac, producent i filmski kritičar. Dobitnik je niza značajnih nagrada među kojima su i Oskar za najbolji strani film za *Američku noć* (1974. godine) i Zlatna palma za film *400 udaraca* (1959). Čuven je i kao jedan od osnivača i glavnih predvodnika francuskog *Novog talasa*, filmskog pokreta koji je proslavio svojim filmovima, zajedno sa režiserima Žan-Likom Godarom, Žakom

Rivetom, Klodom Šabrolom, Erikom Romerom, Alenom Reneom. Njihova imena su upisana zlatnim slovima u istoriju francuske i svjetske kinematografije.

Veliki broj studija i knjiga – u bibliografiji koja danas premašuje nekoliko hiljada jedinica – posvećen je istraživanju Trifoove kinematografije. Cilj ovog teksta je da na osnovu najznačajnijih proučavanja sažeto i cjelovito prikaže razne aspekte Trifoovog filmskog stvaralaštva koje je u toku autorovog života bilo veoma popularno u cijelom svetu, ali je njegova veličina adekvatno procijenjena tek u našem vijeku. Prije prikaza filmova kojima je Trifo zadužio francusku i svjetsku kinematografiju, ukratko ćemo navesti glavne događaje iz njegovog života (Baecque, Toubiana, 1996) i njegov rad kao sineaste – kritičara i pisca.

Biografija samoukog filmskog genija

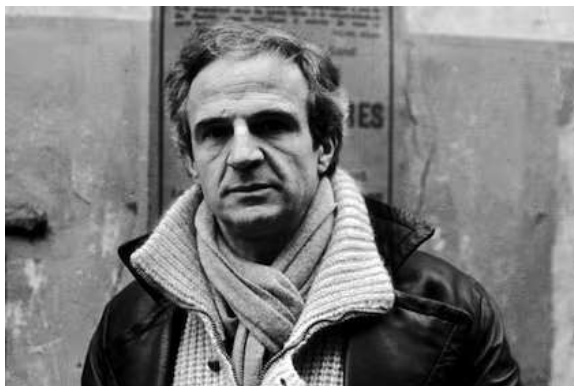
„Još uvijek sebi postavljam pitanje ...

Da li je film važniji od života?“

Fransoa Trifo (Douche, 1999: 132)

Fransoa Trifo je rođen u Parizu 6. februara 1932. godine kao vanbračno dijete Žanin de Monferan (Janine de Montferrand) koja ga je dala na odgajanje dadiljama. Kad je Fransoa napunio osamnaest mjeseci, majka se udala za Rolana Trifoa, arhitektu i ostavila dječaka na staranje njegovim babama. Tek kad je napunio deset godina, Fransoa je počeo da živi u majčinom domu ali tamo nije doživio roditeljsku ljubav za kojom je čeznuo. Majka i očuh su ga zanemarivali ostavljajući ga samog u kući u toku vikenda i praznika, pa čak i za vrijeme Božića.

Prepušten sebi, Fransoa je sve više vremena provodio van kuće sa svojim drugovima. Rano je razvio dvije strasti: prva je bila čitanje književnih djela, a druga, još snažnija, opsesivna ljubav



Fransoa Rolan Trifo
(François Roland Truffaut, 1932–1984)

prema filmu; svojih prvih dvjesta filmova je gledao tako što bi bježao iz škole i ušunjabao se u bioskopsku salu bez ulaznice. Kao i neki od njegovih drugova, Fransoa je u djetinjstvu bio „sitni delikvent“ (Baecque, Toubiana, 1996: 63).

Trifoova burna mladost krenula je u dobrom pravcu tek kad je upoznao Andre Bazena (Bazin, 1918–1958), slavnog filmskog kritičara i teoretičara, koji se zalagao da film bude priznat za umjetnost i borio se za uključivanje filma u obrazovanje mladih. Rano riješen da svoj život posveti filmu, Trifo je sa petnaest godina, pokrenuo svoj vlastiti kino klub. Plaćajući za iznajmljivanje prikazivanih filmova zapao je u dugove koje je vratio uzevši očuhov novac. Kažnjen je odvođenjem u policiju i zatvaranjem u popravni dom iz koga je, zahvaljujući pomoći tamošnjeg psihologa i Andrea Bazena, premješten u internat u Versaju.

Poslije Trifoovog povratka u Pariz, Francuska kinoteka odmah postaje njegovo omiljeno mesto za druženje i gledanje filmova. Posmatrajući više puta filmove velikih inostranih režisera Džona Forda, Hauarda Hoksa i Alfreda Hičkoka, Trifo je ubrzo počeo da piše svoje prve filmske kritike. Sa svojih osamnaest

godina, poslije burnog raskida sa djevojkom, bio je gorko razočaran i dobrovoljno stupio u francusku vojsku. Zažalivši zbog takve odluke, pobjegao je iz vojske i bio uhapšen zbog dezertstva. Iz zatvora ga spašava Andre Bazen koji je iskoristio svoje političke veze omogućivši da Trifo, tada dvadesetogodišnjak, bude otpušten iz vojske.

Bazen je Trifou obezbijedio posao filmskog kritičara. Otada, Trifoov život čini neprestano gledanje filmova i pisanje o njima, najčešće za *Bioskopske sveske* / (*Cahiers du cinema*), ali i za druge poznate časopise (Baecque, Toubiana, 1996). Postavši renomirani filmski kritičar i pisac, Trifo ubrzo nastoji da postane režiser. Dvije godine (1955–1956) je bio asistent slavnih režisera Maksa Ofilsa (Max Ophuls) i Roberta Roselinija (Rossellini). Oduševljen velikanom italijanskog filma, izjavio je da je za njega Roselini najinteligentniji čovjek koga je ikada upoznao.

Trifo je karijeru filmskog režisera, slično kao i drugi veliki autori *Novog talasa*, započeo kratkometražnim filmovima *Jedna posjeta* / *Une visite* (1955) i *Nevaljalci* / *Les Mistons* (1957). Svoj treći kratki film *Priča o vodi* / *Une histoire d'eau* (1958) je režirao zajednički sa Žan-Likom Godarom. U to vrijeme nastaje prvi zamah filmskog pokreta *Veliki talas* / *La Nouvelle Vague* sa cjelovečernjim igranim filmovima *I bog stvori ženu* / *Et Dieu ... créa la femme* (1956) u režiji Rožea Vadima sa Brižit Bardo u glavnoj ulozi i *Lijepi Serž* / *Le beau Serge* (1958) Kloda Šabrola. Trifoov prvi dugometražni igrani filma *400 udaraca* (*Les Quatre Cent Coups*) je prikazan 1959. godine. Žan-Lik Godar je imao premijeru svog prvog igranog filma *Do posljednjeg daha* / *A bout du souffle* 1960. godine. Scenario za taj film je napisao Trifo a njegova producencka kuća La Karos (*Les Films du Carosse*) – koja je dobila naziv po filmu *Poštanska kočija* Džona Forda – finansijski je značajno pomogla Godarov film (Monaco, 2004).

Veliki komercijalni uspjeh, kao i popularnost filma *400 udaraca* u mnogim zemljama, naročito u Engleskoj i SAD, otvorio

je vrata Trifoovoj svjetskoj karijeri i pomogao lakši prodor drugih režisera *Novog talasa* na internacionalno tržište. Trifo je stekao stvaralačku slobodu i samopouzdanje i zajedno sa Žan-Likom Godarom postao vodeći stvaralac *Novog talasa*. Njihovi filmovi, kao i djela glavnih autora *Novog talasa* potvrdili su tezu da najuspješniji filmovi nose neizbrisivi pečat režisera-autora. Trifo i drugi predvodnici *Novog talasa* podržali su velike studentske demonstracije, maja 1968. godine. U ime pristalica tog pokreta, Trifo je pročitao zvanično saopštenje kojim je traženo da te godine Kanski festival ne bude održan. Iako su tada uspjeli da prekinu najveću filmsku smotru u Francuskoj, uslijedila je velika politizacija društva koja nije poštedjela ni vodeće sineaste što je ubrzo dovelo do okončanja pokreta *Novi talas*.

Za razliku od Žan-Lika Godara, Trifo nije htio da pravi politički angažovane filmove. Nastavio je da neumorno radi u svom hitrom ritmu i skoro svake godine završava po jedan igrani film. Poslije čitave decenije velikih Trifoovih uspjeha, nailazi trogodišnji period (od 1969. do 1972) u kome filmovi *Divlje dijete i Sirena sa Misisipija* nemaju povoljnu recepciju publike i kritike. Međutim, naredne godine, Trifo je sa filmom *Američka noć* ponovo uspostavio svoju međunarodnu slavu koja ga nije napuštala do njegovog posljednjeg filma, 1982. godine.

Trifo će biti zapamćen i kao uspješan producent koji je lično promovisao svoje filmove, ne samo u Francuskoj, već i u drugim evropskim zemljama i interkontinentalno, naročito u SAD i Japanu. Uz to, bio je i izvanredan glumac. Igrao je glavne uloge u svojim filmovima *Divlje dijete*, *Američka noć* i *Zelena soba*, a 1977. godine se pojavio u roli naučnika Kloda Lakomba u poznatom filmu Stivena Spilberga *Bliski susreti treće vrste / Close Encounters of the Third Kind*. Za Spilberga, Trifo je bio „savršen glumac“ (Baeque, Toubiana, 1996).

Trifo je bio oženjen sa Madlenom Morgenstern (od 1957. do 1965) i s njom imao dvije ćerke – Evu i Loru. Poslije razvoda

od Madlen, Trifo je bio u vezi sa nekoliko glumica, a njegova posljednja velika ljubav je bila Fani Ardant (Fanny Ardant) sa kojom je dobio ćerku Žozefin.

Trifoovo stvaranje je na vrhuncu režiserske zrelosti tragično prekinula neizlječiva bolest. Umro je od tumora mozga kad mu je bilo pedesetdvije godine; sahranjen je na pariskom groblju Monmartr, uz prisustvo porodice, saradnika i velikog broja ljubitelja njegovih filmova.

Trifo – filmski kritičar, scenarista i sineasta-pisac

Trifoov najvažniji kritički doprinos je formulisanje čuvene *politike autora*, u sklopu *teorije autora*, koja je i danas veoma aktuelna. Prvi članak koji je postao manifest te teorije napisao je Astrik (Alexandre Astruc, 1924–2016). On je uveo koncept „kamera-nalivpero“ (*La caméra stylo*), i iznio argumente u prilog teze da film, kao i književnost, ima svog stvaraoca, režisera u čijim rukama kamera doslovno postaje nalivpero. Shodno tome, režiser, kao onaj koji nadgleda sve audiovizualne elemente filma i kao autoritet odgovoran za film, u daleko većoj mjeri je istinski autor filma nego scenarista koji pravi početnu osnovu za snimanje filma. Režiser rukovodi snimanjem određujući položaj kamere, osvjetljenje, dužinu scene i sve druge bitne audiovizuelne elemente dajući lično obilježje filmu u vidu stila i poruke koju prenosi (Astruc, 1948). Bazen je filozofski utemeljio *teoriju autora* u svojim studijama o estetici kinematografije (Bazin, 1958-1962).

Trifo je u ogledu *Izvjesta tendencija u francuskom filmu* (Truffaut, 1954) prvi upotrebio izraz „politika autora“. Smatrao je da najbolji režiseri imaju svoj jedinstveni stil i teme koje dosljedno povezuju njihove filmove. Istakao je da upravo individualna stvaralačka vizija, originalan sinematični stil i teme karakterišu režisere kao što su Renoar (Renoir), Hičkok

(Hitchcock) i sve istinske autore filma. Trifo je stekao slavu značajnog filmskog kritičara i teoretičara *Novog talasa*. I kad je postao režiser, povremeno bi našao vremena da piše filmsku kritiku; u časopisima je objavio više od 500 članaka. Njegovi eseji obuhvataju širok dijapazon tema od istorije filma do hronike savremenih događaja i odaju priznanje njegovim omiljenim režiserima među kojima su Hičkok, Vels, Čaplin, Renoar, Kokto, Bergman i Bunjuel (Truffaut, 1981).

Trifo je svoj književni dar još snažnije nego kritikom izrazio pisanjem scenarija i knjiga o filmu. Scenariji većine njegovih filmova objavljeni su kao književna djela koja su prevedena na engleski i druge jezike, a možemo ih nazvati kino-romanima (Truffaut, 1968, 1971, 1974, 1975) . Stoga Trifo ima svoje zapaženo mjesto među sineastima-piscima, zajedno sa Ingmarom Bergmanom, Lujem Malom i Erikom Romerom, autorima koji svojevrstnim sinematičnim vizijama i prevashodno performativnim tipom diskursa obogaćuju raznovrsnost književnog stvaralaštva (Viswanathan, 1999). Posebno značajno mjesto u Trifoovom literarnom opusu ima knjiga razgovara sa Alfredom Hičkokom. U toku pedeset sati intervju sa Trifoom, veliki britanski reditelj je govoreći o svojim pedeset filmova po prvi put otkrio izvjesne tajne svog stvaranja (Truffaut, 1967). Knjiga *Hičkok – Trifo* doprinijela je da veliki majstor suspense (engl. *suspense*) bude u Americi i cijelom svijetu prihvaćen kao veliki i nenadmašni filmski autor. Po riječima Martina Skorsezea, Trifoova knjiga o Hičkoku je „neophodna za svaku osobu zainteresovanu za film“. Ta knjiga je i „sasvim neobična“ po tome što „jedan od najslavnijih režisera odvaja vrijeme da bi napravio dugu seriju intervju sa mnogo starijim režiserom na sutonu svoje karijere. To je izvanredan čin poštovanja, danas skoro nezamisliv“, (Scorsese, 2006).

Trifo je svoja razmišljanja o filmskoj umjetnosti sabrao u knjigama *Zadovoljstvo očiju* (1975) i *Filmovi mog života* (1981).

Njegova opsežna prepiska koja ima neprocjenjivi značaj za istoriju kinematografije objavljena je posthumno u dvije knjige; prva sadrži razgovore sa sineastima (Truffaut, 1988) a druga sa piscima (Truffaut, 1948–1984).

Trifoovi autorski filmovi

„Želim da moja publika bude stalno zarobljena, začarana.

Neka iz bioskopske sale izađe ošamućena, začuđena kad se nađe na trotoaru.

Htio bih da zaboravi na čas i mjesto na kome se nalazi, kao Prust kad je utonuo u čitanje u Kombreu.“

Fransoa Trifo (1983)

Trifoovo autorstvo – režija tri kratkometražna, jedne epizode omnibusa i dvadesetjednog dugometražnog filma – veoma je raznovrsno i ruši žanrovske granice. Trifo je svake godine pravio jedan novi film, pod uslovom da sljedeći bude različit od prethodnog. Rad mu je olakšavala njegova komunikativnost i izvrsna saradnja sa doživotnim prijateljima – asistentom režije Roberom Lašeneom (Robert Lachenay) i scenaristima Žanom Grioom (Jean Gruault) i Suzanom Šifman (Suzanne Schiffman).

Hronološka klasifikacija dijeli Trifoove filmove na dva perioda – prvi, u toku Novog talasa i drugi, poslije Novog talasa. Međutim, takvo razvrstavanje ne vodi računa o činjenici da je Trifo čitavog života u svojim filmovima opsesivno razvijao i u raznim filmovima ponavljao nekoliko bitnih motiva čovjekovog života. Stoga ćemo ovdje koristiti mnogo adekvatniju klasifikaciju Trifovih filmova izdvajajući posebno ciklus o Antoanu Doanelu sa temom odrastanja i sazrijevanja, filmove o djetinjstvu, filmove o ljubavnoj strasti, adaptacije detektivskih

romana, filmove posvećene kulturi sjećanja i odnosu filma i drugih umjetnosti.

Ciklus o Antoanu Doanelu

400 udaraca

Film je posvećen uspomeni na Andrea Bazena, čovjeka koji je Trifou bio mentor i duhovni otac. Autobiografski elementi ukazuju da je Trifo u tom filmu transponovao i sublimirao svoje nesrećno djetinjstvo. Uz to, nadahnuće za scenario je našao i u događajima iz djetinjstva svog prijatelja Robera Lašenea, kao i u priči o caru Fridrihu II i njegovoj djeci. Car je naredio da njegova djeca budu vaspitavana bez emocija; imala su kontakt samo sa dadiljama. Okrutno postupanje je bilo zabranjeno ali i svaki razgovor i fizički kontakt s djecom. „Sva ta djeca su umrla već u mladosti“, rekao je Trifo u jednom intervjuu (Insdorf, 1994: 161).

400 udaraca je doslovan i pogrešan prevod francuskog naslova filma. Izvorno značenje naslova je metafora za težak, neprilagodljiv i buntovnički život i čini dio francuskog idioma *faire les quatre cents coups* u značenju *napraviti svakakve gluposti*. Tu se podrazumijevaju i posljedice, odnosno trpljenje mnogo udaraca; posljednje značenje je evidentno i u doslovnom prevodu filma.

Za glumca koji će sjajno odigrati glavnu ulogu dvanaestogodišnjeg dječaka Antoana odabran je četrnaestogodišnji Žan-Pjer Leo (Jean-Pierre Léaud). Sin scenariste i glumice, Leo je bio prirodno obdaren za glumu i spontano je pokazao svoj raskošni talenat već u svojoj prvoj ulozi.

Vizuelna naracija. U početnoj ekspoziciji, Ajfelova kula, simbol grada svjetlosti ostaje u daljini, a kamera stavlja u prvi plan posivjele fasade zgrada oko trga Pigal kao simbol oskudnosti u prvim godinama poslije II svjetskog rata. Radnja filma će se odvijati u tom kvartu u kome je i Trifo proveo svoje djetinjstvo.

U prvim sekvencama, prikazan je Antoanov porodični život sa majkom i očuhom. Njihov tijesni stan ima samo dvije male sobe; između njih je uzani prolaz u kojem je Antoanovo mjesto za odmor, učenje i spavanje. Taj skućeni prostor ukazuje na nedostatak Antoanove lične slobode. Uz to, odnosi u njegovoj porodici su disfunkcionalni; majka i oćuh se često svađaju i emocionalno ga zanemaruju.

U školi, prvo Antoanovo „pravljenje gluposti“ je predugo zadržavanje pogleda na fotografiji pinap djevojke koju mu krišom dodaju drugi nestašni đaci. Strogi nastavnik francuskog jezika hvata Antoana u tom prekršaju i uskraćuje mu pravo na veliki odmor. Buntovni i duhoviti Antoan na tabli opisuje cio događaj u stihovima i zariće se da je spreman na borbu „zub za zub, oko za oko“. Zadrći nastavnik izruguje se nesavršenosti tih dječijih stihova i ponovo kažnjava Antoana.

Jedini Antoanov saveznik u školi je njegov najbolji drug Rene koji takođe živi u disfunkcionalnoj porodici sa majkom alkoholićarkom i ocem ljubiteljem konjskih trka. U jednoj sekvenci, Antoan i Rene bježe sa časova i slobodno šetaju ulicama Pariza. Njihovu radost iznenada prekida scena u kojoj Antoan primjećuje svoju majku u zagrljaju svog ljubavnika. U jednom trenutku, njihovi pogledi se susreću. Ta scena u kojoj Antoan otkriva majčinu preljubu predstavlja transpoziciju „tajne njegovog rođenja kao vanbraćnog djeteta“ (Gillain, 2021).

Narednih dana, udarci će pljuštati po Antoanu, metaforiće i doslovno. On svoj izostanak iz škole opravdava lažući da mu je majka umrla čime ispunjava neku vrstu nesvjesne „materoubilaćke želje“ (Bradshaw, 2022). Zbog te laži, ljutiti oćuh mu opali dva snažna šamara pred nastavnikom i njegovim školskim drugovima. Ponižen i posramljen, Antoan se tog dana ne vraća kući, već sa Reneom skita ulicama Pariza. Oni dijele zajedniću ljubav prema filmu, pa ispred jednog bioskopa ukradu fotografiju junakinje Bergmanovog filma *Ljeto sa Monikom*. Na Reneov

predlog, Antoan tu noć prespava u podrumskim prostorijama štamparije.

U sljedećoj sekvenci, majka oprašta izostanak Antoanu i pokazuje nježnost prema svom sinu jedincu. Vjerovatno motivisana strahom da Antoan ne otkrije njenu preljubu, ubjeđuje sina da njih dvoje „mogu da imaju svoje tajne za koje očuh ne treba da zna“. Ona organizuje prijatan izlazak i provod porodice u bioskopu ispred koga je na svjetlećoj reklami naslov filma *Paris nous appartient / Pariz pripada nama*. Očito, to je Trifoov omaž Žaku Rivetu, autoru tog filma koji je prikazan tek dvije godine poslije premijere *400 udaraca*.

Naredne scene prikazuju Antoana kako se priprema za pismeni zadatak čitajući Balzakovo djelo *Traženje apsolutnog*. Zadivljen, pravi oltar tvorcu *Ljudske komedije* tako što iznad svog kreveta lijepi njegovu fotografiju ispod koje ostavlja upaljenu svijeću. Time u stanu izaziva požar koji očuh brzo ugasi. Ta scena je Trifoova intertekstualna aluzija na stvaran događaj iz Balzakovog života u kome je veliki pisac zadrijemao prouzrokujući požar u kome umalo nije izgorio (Preminger, 2004).

Na temu pismenog zadatka „Važan događaj koji me lično pogodio“, Antoan iz svog pamćenja transponuje priču o smrti alhemičara Baltazara Klaesa u svoj sastav „Smrt mog djeda“. Prepoznavši rečenice iz Balzakovog djela, uskogrudi nastavnik ponižava Antoana pred svim đacima i šalje ga kod direktora škole zbog plagijata.

U toj situaciji, Antoan odbacuje mogućnost da o njegovoj sudbini odlučuju autoriteti (direktor škole i njegov očuh koji mu je prijetio da će ga poslati u vojnu školu). Prepušta se skitnji, zajedno sa Reneom koji ga neko vrijeme krije u svom stanu i krišom od roditelja mu donosi hranu. Osim boce mlijeka kad gladuje, predmeti koje Antoan krade – nalivpero i knjiga – u vezi su sa pisanjem, kao i pisaća mašina uzeta iz očeve kancelarije. Upravo dok pokušava da tu mašinu neprimijećeno vrati,

biva uhvaćen. Stražar obavještava očuha koji odvodi Antoana u policijsku stanicu. Sve teže kažnjavanje kulminira Antoanovim stavljanjem u policijski pritvor zajedno sa jednim odraslim kriminalcem i prostitutkama. Uz pristanak roditelja, smještaju ga u popravni dom u kome djecu oštro fizički kažnjavaju i za najmanji prekršaj discipline.

Na dan posjete, majka mu donosi loše vijesti: „[...] Tvoj otac mi je poručio da ti kažem da mu nije nimalo stalo do tebe. Poslaće te u školu za učenike u privredi.“ U toj nepodnošljivoj situaciji, Antoan bježi iz doma. Umiče potjeri i stiže do ivice morske obale. Hoda po plićaku i okreće se ka kameri: film se završava sa zamrznutim kadrom njegovog lica u gro planu.

Analiza. *400 udaraca* je višeznačan film. Sjajna vizuelna metaforičnost Trifoovog djela, „kao u nijemom filmu“ omogućava da ideju o slobodi „prenese i do gluve i nepismene publike u svim djelovima svijeta“ (Croce, 1960).

Ironija je jedna od glavnih stilskih karakteristika *400 udaraca* (Rhode, 1960). Antoan, autorov filmski *alter ego*, nema mentora koji bi mu omogućio da nađe spas u književnosti. Za razliku od Trifoa koji je zahvaljujući Andre Bazenu sebe našao u filmskoj umjetnosti, divljenje Balzaku donosi propast junaku njegovog filma. Ironičnost se potvrđuje scenom i činom Antoanovog vraćanja pisace mašine koje otkriva dvosmislenost društvenog morala. Nastavnik na tabli ispisuje pjesmu *Zec* čija je poenta nemogućnost života bez slobode, ali pritom stalno narušava prava svojih učenika. On žali sebe kao žrtvu neposlušnih đaka koji, po njegovom mišljenju, kaljaju slavu Francuske. Ni Antoanova majka-preljubnica ni otac, zadivljen vještom utajom poreza koju je izveo njegov prijatelj, nijesu portretisani kao nemoralni, već i oni sebe predstavljaju kao žrtve svog neposlušnog sina.

I pored mračne atmosfere, film obiluje duhovitim scenama. Zabavan i pun trikova, Antoan je glavni akter šala na račun nastavnika francuskog. U jednoj kratkoj sekvenci, nastavnik

fizičkog vaspitanja u sportskoj opremi (u majici, šortsu i patikama sa pištaljkom u ustima) izvodi na ulicu cio razred djece (koja su obučena za šetnju – u jaknama, pantalonama i cipelama). Kako bi stigli do mjesta za vežbanje, oni prolaze prometnim ulicama. Pazeći na saobraćaj i bezbjednost pri prelaženju preko ulice, nastavnik ne opaža kako mu dječaci iz posljednjih redova u malim grupama zaostanu i šmugnu u neki od prolaza ili sporednih ulica. Grupa se sve više osipa, pa u posljednjem kadru ostaje nastavnik iza koga su samo dva učenika.

Veliki intenzitet osjećanja karakteriše cio film i daje mu posebnu privlačnost. U jednoj od najimpresivnijih scena pri kraju filma, puno gledalište djece oduševljeno prati predstavu u pozorištu lutaka. Među njima, u zadnjem redu, vidimo Antoana i Renea. Ta scena jasno pokazuje da je i Antoan još uvek dijete na početku puberteta. Ona prethodi napetoj sekvenci pokušaja vraćanja pisane mašine u kojoj stražar postupa s Antoanom kao s okorelim kriminalcem.

400 udaraca dramatično ističe nedostatak komunikacije između djece i odraslih. Dvije scene snimljene noću u eksterijeru potcrtavaju Antoanovu usamljenost. U prvoj, njegovu samoću ističe činjenica da on hoda po ulicama skoro praznog grada ukrašenog za Božić. U drugoj, Antoan tužno zuri u noć iza rešetaka policijskog vozila koje ga po kišnom vremenu preko praznih i mokrih ulica odvozi na mjesto gdje će biti lišen slobode. U popravnom domu, na pitanje psihologa zašto je uvijek lagao, Antoan odgovara: „Nijesam uvijek lagao ... Lagao sam zato što mi ne vjeruju kad govorim istinu.“

Pitanje mogućeg uzroka Antoanove delikvencije za nastavnika engleskog jezika je „možda u njegovim genima“. Iako se u šestoj deceniji prošlog vijeka o genetici skoro ništa nije znalo, bilo je uobičajeno okriviti nasljeđe i stigmatizovati porodicu – u filmu Antoanovu majku i neznanog biološkog oca. Međutim, na osnovu savremenih naučnih saznanja, ekspresija genetske strukture

svakog pojedinca od najranijeg životnog doba zavisi od stalne interakcije sa roditeljima i sa drugim važnim osobama. Trifoov film ilustruje kako loše postupanje s djecom ne dovodi samo do fizičkih ožiljaka već i do psihičkih posljedica, mnogo prije naučnih otkrića da fizičko i socijalno nasilje, kao i zanemarivanje djece prouzrokuju promjene u strukturi mozga (Gerin et al, 2023).

Film oslikava životnu realnost u kojoj „složenost jednog događaja razumijevamo tek pošto smo ga proživjeli“ (Rhode, 1960). Naknadno, uviđamo da načini postupanja odraslih prema Antoanu „pod četiri krova – kuće, škole, zatvora i popravnog doma – nijesu strašno različiti“ (Insdorf, 1996: 152–153). Odista, u svim tim sredinama, Antoanovi naponi da se spasi bjekstvom ostaju uzaludni. Prikazujući okrutno postupanje prema djeci koja nijesu u stanju da shvate njegov uzrok, film ruši nostalgичno romantičnu predstavu o djetinjstvu. Posebno je potresna završna, višeznačna i „bezmalopokapaliptična“ scena koja simbolizuje Antoanovo suočavanje sa neizjvesnom budućnošću (Bradshaw, 2022). Uz to, ta scena je paradoksalno ispunjena dubokom ironijom. Antoan se nalazi na obali mora koje nikad ranije nije vidio i za kojim je čeznuo, ali je sada ta pučina konačno ograničenje slobode, kraj horizonta, neveselo mjesto odakle ne može otići dalje. Antoanovo pobjedonosno osjećanje kad prvi put u životu vidi okean pri njegovom okretanju prema kameri i susretanju sa pogledom gledalaca otkriva nelagodnost i u isti mah dvosmisleno prenosi „otpornost i krhkost ujedno prožete i nadom i dubokom melanholijom“ (van de Velde, 2018). Posljednji kadar Antoanovog umorom, brigama i patnjom izmučenog lica postavlja gledaocima pitanja: šta sada? kako dalje?

Pišući sa stanovišta medicinske etike, Hermes (2006) posebno podvlači važnost *400 udaraca* za sve stručne osobe koje pomažu djeci i njihovim roditeljima, svuda u svijetu. Možemo zaključiti da je Trifoovo remek-djelo jedan od najvećih filmova o djet-

injstvu. Posmatrano sa vremenske distance od 65 godina, ono ima neprocjenjivu estetsku vrednost, etičku relevantnost i značaj istorijskog dokumenta.

Antoan Doanel od mladosti do odraslog doba

Trifo je nastavio priču o Antoanovom odrastanju i sazrijevanju u toku narednih dvadeset godina, od adolescencije do odraslog doba, prikazujući epizode iz života svog autobiografskog, tačnije autofikcionalnog¹ filmskog junaka u ulozi Žan-Pjer Leoa. Ta serija sastoji se od *400 udaraca*, jednog segmenta omnibus filmom *Ljubav sa dvadeset godina (L'amour a vingt ans)* (1962) i još tri cjelovečernja igrana filma. Tema omnibus filma sa ukupno pet segmenata je prva ljubav; režirali su ga Trifo, Renco Rosellini (sin slavnog Roberta Roselinija), Šintaro Išihara, Marsel Ofils i Andžej Vajda.

Trifoov segment, naslovljen *Antoan i Koleta / Antoine et Colette*, prikazuje Doanelove dogodovštine u uzrastu od sedamnaest godina. Prema sinopsisu, Antoan je dobio priliku da izađe iz svog burnog perioda delikvencije radeći u fabrici gramofonskih ploča. Veliki ljubitelj muzike, kao i Trifo u svom djetinjstvu, Antoan je stalno na koncertima. Tamo se zaljubljuje u djevojku Kolet ali ga ona smatra samo za druga. Tu epizodu karakteriše Antoanova mladalačka naivnost i bezazlenost.

Drugi dugometražni igrani film o Antoanu Doanelu, *Ukradeni poljupci (Baisers Volés)*, (1968) posvećen je osnivaču francuske kinoteke Anriju Langloa (Henri Langlois). Film je portret Antoana koji odrasta mijenjajući niz zanimanja od kojih je najzanimljivije detektiv-pripravnik. Poslije nekoliko propalih pokušaja ljubavnih veza, Antoan se na kraju vjeri s Kristinom

¹ Autobiografski elementi su u većini Trifovih filmova posredovani i fikcionalizovani tako da ih je, prema novijim studijama njegovog djela, pravilnije nazvati autofikcija (Gaspari, 2008)

(Klod Žad / Claude Jade). *Ukradeni poljupci* je doživio veliki međunarodni uspjeh; posebno je bila zapažena uloga Klod Žad koja je ubrzo debitovala u Holivudu u Hičkokovom filmu *Topaz*.

Bračno domaćinstvo / Domicile conjugal (1970), treći film serije o Doanelu, prikazuje prve dvije godine Antoanovog i Kristininog braka. U središtu filma je bračna kriza zbog koje se brak ipak ne prekida. Duhovitost filma je doprinijela da naslov filma na italijanskom bude „Ne dramatizujmo ... to je samo jedno nabijanje rogova“. Takav naziv za bračno nevjerstvo bi ukazivao na erotsku komediju na italijanski način. Međutim, ne treba gubiti iz vida da *Bračno domaćinstvo* pokreće i neka ozbiljna pitanja o instituciji braka.

Kao i u *400 udaraca*, autofikcionalni elementi u svim filmovima koji čine seriju o Antoanu Doanelu veoma su značajni. Navedimo samo Antoanovo otpuštanje iz vojne službe u *Ukradenim poljupcima*, ženidbu i očinstvo u *Bračnom domaćinstvu*; na kraju, u posljednjem dijelu *Ljubav u bjekstvu / L'Amour en fuite*, (1979) oslikan je Antoan kao tridesetpetogodišnjak, razvedeni muškarac koji svodi balans svog dosadašnjeg života u nizu slika-sjećanja iz ranijih djelova te filmske sage koja je zauzela jedinstveno mjesto u francuskoj kulturnoj baštini (Hourrière, 2021).

Filmovi o djetinjstvu

Trifoov prvi film o djeci *Nevaljalci* (1957) prikazao je nestašne dječake koji ne daju mira jednoj djevojci i stalno je krišom prate ometajući njene sastanke sa mladićem. Poslije tog kratkog filma i *400 udaraca*, Trifo je režirao još dva dugometražna filma o djetinjstvu: *Divlje dijete / L'Enfant sauvage* (1970) i *Džeparac / L'Argent de poche*.

Divlje dijete je prvi Trifoov film poslije *Novog talasa*. Scenarij je zasnovan na hronici o divljem djetetu, dvanaestogodišnjaku poznatom pod nazivom „Viktor iz Averona“ koji je

1797. godine primijećen kako luta i bježi od ljudi. Sljedeće godine je uhvaćen i na vašaru u Parizu izložen kao čudovište. Iako slavni doktor Pinel zaključuje da je Viktor nepopravljivi idiot, dr Žan Itar koji radi u Zavodu za gluvonijeme vjeruje da može pomoći tom autističnom djetetu da povрати svoje normalno djetinjstvo. Trifo je u pripremi za ulogu dr Itara konsultovao specijalistu za uho, grlo i nos koji se bavio radom sa gluvonijemim osobama. Povratak na temu izgubljenog djetinjstva za Trifoa je imao lični smisao. Poslije filma, Trifo je izjavio: „Moji filmovi su kritika francuskog načina odgajanja djece.“ (Baeque, Toubiana, 1996: 395). Film je doživio veliki uspjeh u Njujorku. Hičkok je napisao Trifou da je *Divlje djetete* izmamilo suze njegovoj supruzi Almi (Baecque et Toubiana, 1999: 401).

Džeparac / L'argent de poche (1976) je film čiji scenario čine vinjete iz novinskih članaka i raznih sjećanja Trifoovih prijatelja. Prostorno jedinstvo je u filmu postignuto smještanjem radnje u gradić Trir a vremensko jedinstvo slikanjem događaja „u toku dva mjeseca pred raspust“ (McBride, McCarthy, 2008: 104). Vinjete su u filmu postale mikronarativi o preko dvjesta djece uzrasta od dvije nedjelje do četrnaest godina. Tako je dobijen transverzalni presjek odrastanja djece koji obuhvata njihov svakodnevni život, ne samo kod kuće i u školi, već i aktivnosti u slobodno vrijeme (slanje razglednica, sitna nevaljalstva, odlaske u bioskop i dr), kao i početke buđenja ljubavnih želja i put do formiranje identiteta. Sjećanje na razglednice spaja razne fragmente koje karakterišu stilske figure elipse, neobični označitelji i iznenadne promjene emocionalnog tona. Doba djetinjstva je oslikano uz puno nostalgije ali bez izostavljanja okrutnosti kojoj su djeca rano izložena i protiv koje moraju da se izbore. Kao i u drugim Trifoovim filmovima, „aspekti autorovog vlastitog djetinjstva“ ne čine „narrativne detalje, već ih nalazimo na nivou strukture i tema filma tako da njihov značaj daleko prevazilazi lično značenje“ (Holmes and Ingram, 1998: 11).

Adaptacije romana-trilera (film noir)

Trifoov prvijenac u nizu filmova iz žanra trilera (francuski: *film noir*) je *Pucajte na pijanistu* (*Tirez sur le pinaste*, 1960). Film je nastao adaptacijom romana *Tamo dolje* (*Down There*) američkog pisca Dejvida Gudisa (David Goodis). Nadahnuće za oblikovanje glavnih likova je našao u filmovima američkog režisera Nikolasa Reja (Nicholas Ray). Po Trifoovim riječima, u Rejevim filmovima uvijek se priča „o nasilniku koji ne želi da to i dalje bude i njegovim odnosima sa moralno jačom ženom“ i o „nejakom junaku“, poput djeteta (Philippe, 1988: 54). Trifo je za personifikaciju nekog filmskog junaka odabrao Šarla Aznavura (Charles Aznavour) koji igra stidljivog i plašljivog ali plemenitog muzičara riješenog da se ne upušta u mračne kriminalne poslove svoja dva hrabra brata i njihovu borbu protiv suparničke gangsterske bande. Poslije tragičnog gubitka svoje voljene, muzičar se ponovo zaljubljuje u ženu koja postaje žrtva gangsterskog obračuna. I pored sjajne glume Šarla Aznavura i Lina Venture, u ulozi njegovog brata, i inovativnosti koje karakterišu film, mračna poetika bolnog nasilja nije se dopala ni gledalaštvu ni kritičarima. *Pucajte na pijanistu* je bio daleko ispred svog vremena i u Francuskoj je dugo ostao neshvaćen. Prva pohvala filmu došla je od velikog engleskog sineaste Karela Rajsa (Reisz), režisera *Ženske francuskog poručnika*, koji je napisao: „Konstantna delikatnost u ravnoteži između nijansi osećanja ... daje Trifoovom filmu sasvim osobenu atmosferu tuge i radosti.“ (Philippe, 1988: 59).

Trifo je režirao još tri filma u žanru ozbiljnih trilera: *Mlada je bila u crnini* / *La mariée était en noir* (1968), *Sirena Misisipija* / *La Sirène du Mississipi* (1969) i *Jedna tako lijepa djevojka kao ja* / *Une belle fille comme moi* (1972). Sva tri filma su rađena po istoimenim romanima američkih pisaca; prva dva su adaptacije

djela Kornela Vulriča (Cornell Woolrich), poznatog pod pseudonimom Vilijem Ajriš (William Irish), dok je za treći adaptirano djelo Henrija Farela (Henry Farrell).

Film *Mlada je bila u crnini* je bio Trifoov omaž Hičkoku. Tema filma je brutalna osveta koju izuzetno uspješno obavlja udovica Žili (Žana Moro / Jeanne Moreau) da bi osvetila jednako brutalno ubistvo svog muža, na dan njihovog vjenčanja. Žili spazi četvoricu ubica svog muža samo u jednoj od početnih scena filma, te stoga u Vulričovom romanu, ironično ali i realno, osvetnica ubija i pogrešnog čovjeka. Trifo je izmijenio naraciju romana i u filmu prikazao Žilino nepogrešivo izvršenje njene osvete. Film je kod kritike loše prošao ali je postigao veliki komercijalni uspjeh. Razlog je izvanredna gluma Žane Moro koja u mnogim scenama sa svojim „prodornim pogledom ima kapacitet za dominaciju kojim određuje svoju personu filmske zvijezde“ (Haskell, 1990). U kompleksnoj ulozi, ona ostvaruje lik žene koja je ujedno „izrazito seksualizovana i djevičanska kao fatalna žena (*femme fatale*) ali i pravedni anđeo osvete“ (Danks, 2018: 146). Film *Mlada je bila u crnini* je 1976. godine nadahnuo bolivudski film *Nagin*. Lik Ume Turman u Tarantinovom diptihu *Ubili Bila / Kill Bill* (2003–2004) je nadahnut mastralnom glumom Žane Moro, naročito u „stilizovanoj mehanici“ (Danks, 2018: 141) prvog dijela Tarantinovog filma.

U svojim trilerima Trifo je izlazio izvan žanrovskih granica, naročito s filmom *Jedna tako lijepa djevojka kao ja*, koji je bio mješavina trilera i crne komedije, ujedno sa elementima mjuzikla i farse. Trifo je glavnu ulogu povjerio Bernadeti Lafon (Bernadette Lafont), ljepotici koja je, na početku autorove karijere bila protagonistkinja njegovog kratkog filma *Nevaljalci*. Lafon otjelovljuje lik Kamij, mlade žene optužene za dvostruko ubistvo. Sociolog koji u zatvoru razgovara sa Kamij zbog izrade teze o ženama-kriminalcima postaje žrtva njene manipulacije. Poslije niza peripetija, naivnog sociologa spašava njegova

sekretarica. Film je omaž glumici Bernadet Lafon koja je po riječima kritičara Dejvida Kera (David Kehr) „od svih zvijezda *Novog talasa* bila najupečatljivije otjelovljenje profane ljepote“.²

Kriminalistička komedija *Brzo nedjelja! (Vivement dimanche!, 1983)*, zamišljena kao posveta Hičkoku, bila je posljednji Trifoov film, nastao adaptacijom romana *Duga subotnja noć* američkog pisca Čarlsa Vilijemsa (Charles Williams). U tom filmu je glavnu ulogu odigrao slavni Žan-Luj Trentinjan (Jean-Louis Trintignant) koji igra agenta za prodaju nekretnina sticajem okolnosti optuženog za ubistvo poslovnog čovjeka. Fani Ardan igra njegovu preduzimljivu sekretaricu, koja je potajno zaljubljena u njega i samostalno pokreće istragu kako bi oslobodila svog voljenog od nepravedne optužbe.

Filmovi o ljubavi i ljubavnoj strasti

Hronološki, taj niz filmova otvara treći Trifoov autorski film *Žil i Džim (Jules et Jim, 1962)*, snimljen prema romanu Anri-Pjera Rošea (Henri-Pierre Roché), koji je izdavač Galimar 1953. godine najavio riječima: „Čista ljubav utroje“ (Philippe, 1988: 60). Ta romantična drama je priča o ženi koja ne može da se odluči koga da izabere od dva muškarca, Francuza (Anri Ser / Henri Serre) ili Njemca (Oskar Verner / Oscar Werner), Po Trifoovoj izjavi, taj film je pokušaj pravljenja „portreta žene koja je, na početku XX vijeka i skoro u toku čitave svoje egzistencije, htjela da živi slobodno, ali ne po načelima feminizma niti zbog neke revandikatorne ideje, već jednostavno, zbog temperamenta, zbog ponosa“ (Philippe, 1988:61). Trifo je, po ideji svog scenariste Žana Grioa, obilježio proticanje vremena u tom filmu dekorisanjem enterijera reprodukcijama slika Pabla Pikasa iz

² Citirano prema: Stafford, Roy. <https://itpworld.online/2022/05/20/une-belle-fille-comme-moi-a-gorgeous-girl-like-me-france-1972/> 20. 05. 2024.

njegovih raznih stvaralačkih perioda – od impresionizma do kubizma i epohe kolaža. U narativnom toku, Trifo je na film prenio brzi, povremeno vrtoglavi ritam romana kako bi emocije stida bile prikrivene brzinom zbivanja u kojima dominira izražavanje osjećanja nježnosti i čistote odnosa. Glavna razlika u odnosu na roman je Trifoovo zadržavanje na periodu Prvog svjetskog rata. Dok u romanu rat nakratko prekida odnose trija, u filmu je ratno razdoblje poprimilo veliku važnost pokazujući ranjivost ljudske civilizacije (Gillain, 2014). Film je bio vrlo popularan i jako uticajan postavši amblematičan za čitav *Novi talas*. Suprotno od tradicije francuskih filmova prethodnih razdoblja, *Žil i Džim* obrađuje najličnije motive, otjelovljene u likovima koji su lepršavi, tragaju za slobodom i ljubavlju ne osvrćući se na rigidne društvene norme. Nonšalantna gluma tri glavna lika, prije svega sjajne Žane Moro, doprinijela je neprolaznoj ljepoti filma.

Žil i Džim je u jednom poglavlju filozofskog djela *Etika filma* razmatran kao primjer ravnoteže između ljubavi i prijateljstva dvojice muškaraca (Hanson, 2011). Autorka tog eseja je u filmu prikazane teme prijateljstva, ljubavi i braka istraživala u kontekstu niza filozofskih djela koja razmatraju tu problematiku, počev od Aristotelovog i Platonovog tumačenja uloge žene u porodici do Rusoovog, Hobsovog i Lokovog poimanja društvenog ugovora. U zaključku je istakla korisnost filozofije u rasvjetljavanju filma, ali i važnost filma kao oruđa za svrsishodno propitivanje filozofskog teksta.

Nježna koža / La Peau douce (1964) je film koji ukazuje na moguće razorne posljedice vanbračne afere jednog oženjenog muškarca. I pored izvrsne glume Fransoaz Dorleak (Françoise Dorléac, 1942–1967), film nema nikakvih inovacija u formi i previše je realističan što ga, za razliku od *Žila i Džima*, čini anti-poetičnim (Fairfax, 2005).

Dvije Engleskinje i kontinent / Les deux Anglaises et le Continent (1970) je adaptacija epistolarnog romana Žan-Pjera

Rošea. Prvobitno olako shvaćen samo kao ljubavni trougao i proglašen sličnim filmu *Žil i Džim*, *Dvije Engleskinje i kontinent* nije imao povoljnu recepciju kritike. Osobena sinematična struktura tog filma je shvaćena tek 1990-ih godina, poslije prikazivanja u produženoj verziji. Kako u svojoj tezi otkriva Bizien (2011), Trifo je težio da taj film prenese suštinu epistolarnog romana. Stoga je u filmu Trifo kao narator – svojim glasom preko – prenosio pojedinosti iz dvadeset pisama dvije sestre Engleskinje, En (Kika Markham) i Murijel (Stacey Tendeter) i odlomke iz Murijelinog dnevnika. Važnost pismenog izraza u otkrivanju sopstva u filmu naglašava fabula prema kojoj je i devetnaestogodišnji Francuz Klod (Žan-Pjer Leo) – u koga se obje sestre zaljubljuju – takođe pisac romana i scenarija za film.

Dopisivanje sestara korespondira na dubinsko psihološkom nivou procesu kruženja želje i kočenja želje. Kad se između Kloda i Murijel razvije ljubav, njihove majke im zabranjuju vjenčanje prije isteka godinu dana. Taj moratorijum rezultira Klodovim neuspjehom zasnivanja dugotrajne i postojane ljubavi sa jednom od sestara. Murijel svoja osjećanja krivice prenosi na stranice svog dnevnika kao svoju ispovijest; pritom, kadrovi njenog izražajnog lica u gro planu djeluju kao ogledalo njene duše.

Čovjek koji je volio žene / *L'Homme qui aimait les femmes* (1977) je ljubavna drama čija se radnja odvija retrospektivno, odnosno u flešbekovima slika-sjećanja i slika-akcija koje prikazuju epizode iz života glavnog lika inženjera Bertrana Morana (igra ga Šarl Dener / Charles Denner). Navodno, te epizode su opisane u njegovom neobjavljenom autobiografskom romanu. Film počinje Bertranovim pogrebom u Monpeljeu, gradu na jugu Francuske. Oko njegovog groba okupilo se nekoliko žena sa kojima je za vrijeme svog pustolovnog života održavao ljubavne veze, u nizu nepredvidljivih pustolovina. Bertranovo shvatanje da su žene jedinstvene i nezamjenjive

izražavaju njegove riječi: „Ženske noge su kompasi koji koračaju širom svijeta u svim pravcima podajući mu ravnotežu i skladnost.“ Taj autofikcionalni element se opsesivno provlači kroz Trifoove filmove, počev od scene u *Nevaljalcima* u kojoj pubertetlije mirišu sjedište bicikla ljepotice – junakinje filma, preko *400 udaraca* gdje je glavni junak zadivljen toaletnim stčićem svoje majke, sve do *Američke noći* u kojoj jedan glumac svima koje susretne postavlja isto pitanje : „Jesu li su žene čarobne?“

Žena iz susjedstva (*La Femme d'à côté*, 1981) prikazuje ponovni susret dvoje nekadašnjih ljubavnika Bernara (Žerar Depardije / Gérard Depardieu) i Matilde (Fani Ardant, u svojoj prvoj ulozi na filmu), poslije sedam godina, u vrijeme kad su oboje zasnovali svoje posebne porodice i slučajno postali susjedi. Blizina ponovo razbuktava njihovu ljubavnu strast koja postaje neutaživa i neminovno razara njihove porodice. U filmu je razvijena ideja o nemogućoj ljubavi zbog stalnog popuštanja ljubavnoj strasti što izražava fatalistički stav „ni s tobom, ni bez tebe“. Jedini izlaz iz takve nemoguće ljubavi je tragična, nasilna smrt ljubavnog para. U posljednjoj sekvenci filma, Matilda ćuteći vodi ljubav s Bernarom da bi ga u trenutku njegovog opuštanja usmrtila revolverom koji mu prethodno prislanja na sljepoočnicu. Tada ona, prije no što će istim oružjem izvršiti samoubištvo, umirućem ljubavniku lakonski kazuje: „Trebalo je da razgovaramo.“

Na kraju ovog odjeljka, možemo zaključiti da je ljubavna strast je u središtu mnogih Trifoovih filmova. Ako je nema u romanu po kome radi adaptaciju, kao u *Farenhajtu 451*, Trifo je dodaje. On u svojim filmovima prikazuje sve vrste ljubavi. U ciklusu filmova o Antoanu Doanelu gledamo naivno jednostrano zaljubljuvanje, zatim mladalačku obostranu ljubav, preljubu bez teških posljedica i razvod; u filmu *Čovjek koji je volio žene* erotomaniju; u *Nježnoj koži* preljubu zbog koje suprug strada od

ruke ljubomorne supruge; u *Žilu i Džimu* poliamoriju³ (pojavu u kojoj svi učesnici prihvataju ljubav utroje); u filmu *Dvije Engleskinje i kontinent* ljubavni trougao u kome dvije žene ozbiljno pate; u *Sireni sa Misisipija* pogubno zaljubljuvanje muškarca (Žan-Pol Belmondo) u ženu-kriminalca (Katrin Danev / Catherine Deneuve); u *Priči o Adeli H* ljubavno ludilo; i konačno, najrazorniji ljubavni odnos u najstrašnijoj ljubavnoj strasti čiji je ishod ubistvo i samoubistvo u *Ženi iz sjusedstva*. Slikanje ljubavnih odnosa u svim Trifoovim filmovima kod gledaštva ostavlja snažan utisak psihološke istine. Tome bitno doprinose svi Trifoovi saradnici, posebno njegovi omiljeni glumci i glumice kod kojih je najviše cijenio spontanost i prirodnost. Glumice u Trifoovim filmovima zauzimaju istaknuto mjesto zahvaljujući čaroliji zvjezdanog sjaja kojom ih uz puno ljubavi obavlja. Rezimirajmo, među njima su Žana Moro, Klod Žad, Fransoaz Dorleak, Katrin Danev, Bernadet Lafon i Fani Ardan.

Filmovi posvećeni kulturi sjećanja i umjetnosti

Tematika kulture sjećanja dominira u *Farenhajtu 451* i *Zelenoj sobi*; *Američka noć* je posvećena filmskoj umjetnosti a *Posljednji metro* (1980) pozorištu.

Farenhajt 451* / *Fahrenheit 451 (1966) je jedini Trifoov film na engleskom jeziku i njegov prvi film u boji, rađen po naučno-fantastičnom romanu američkog pisca Reja Bredberija (Ray Bradbury). Naslov romana je oznaka temperature pri kojoj gori papir jer u Bredberijevoj distopiji vlada diktatura čiji je cilj spaljivanje svih knjiga. Glavni lik romana Gi Montag je član vatrogasne brigade koja traži i uništava svaku knjigu, zabranjenu robu u tom totalitarnom sistemu. Za razliku od romana, Trifoov

³ Od 43 filma koji prikazuju poliamoriju *Žil i Džim* je među rijetkima koji imaju ocjenu veću od 7. Lista takvih filmova dostupna je na sajtu <https://m.imdb.com/list/ls066765848/> pristupljeno 10. 05. 2024.

film prikazuje i ljubav između Montaga (koga otjelovljuje Oskar Verner) i knjigoljupke Klarise (Džuli Kristi) koja ujedno igra i ulogu negativnog lika – Montagove supruge Mildred čije je ime u adaptaciji promijenjeno u Linda.

Montagov preobražaj iz sluge režima u buntovnika nastaje kad on, poslije upoznavanja s Klarisom i Lindine izdaje, uvidi nehumanost posla kojim se bavi. On na kraju odlazi u šumu u kojoj su prinuđeni da žive ljudi-knjige. Tamo odabira da postane knjiga pripovjedaka Edgara Alana Poa koju pamti da bi je prenio na sljedeće pokoljenje. Bredberi je svoj roman iz 1953. godine smatrao upozorenjem da će nas TV hipnotisati stvarajući društvo posmatrača koji će buljiti u ravne, pokretne slike na zidu (Stewart, 2009). Trifoova režija je istakla važnost očuvanja književne kulturne baštine. Međutim, velika mana takvog naratološkog pristupa je orijentacija na prošlost, bez kretanja ka inovacijama u budućnosti (Guigue, 2002: 31). Filmska muzika Bernarda Hermana (Hermann) jednog od najslavnijih filmskih kompozitora, autora muzike za šest Hičkokovih filmova⁴, znatno je popravila vrijednost filma. Rej Bredberi je naročito istakao ljepotu scene – klimaksa filma u kojoj ljudi-knjige hodaju kroz sniježni šumski predio i recituju knjige uz Hermanovu muziku. Međutim, dvostruka uloga Džuli Kristi, kao negativke i pozitivnog lika, nije naišla na povoljnu recepciju ni kritike ni autora romana (Stewart, 2009).

***Zelena soba / La chambre verte* (1978)**

Naracija. Trifo je nadahnuće našao u trima pripovijetkama Henrija Džejmsa naslovljenim *Oltar mrtvih*, *Zvijer u džungli* i *Prijatelji prijatelja*. U njima je našao potajno prisno značenje za neku vrstu lične ispovijesti na šta ukazuje činjenica da je glavnu ulogu ljubomorno dodijelio sebi. Autobiografsko značenje filma za autora skopčano je s bolnim raskidom dvogodišnje veze sa

⁴ <https://www.britannica.com/biography/Bernard-Herrmann> pristupljeno 21. 05. 2024.

Katrin Danev zbog kojeg je utočio u tmurno raspoloženje. Žalio je za nepovratnim gubicima svih dragih osoba u svom životu, posebno za rano tragično preminulom glumicom Fransoaz Dorleak (Baecque, Toubiana, 1996). To svoje stanje je sublimirao u filmu *Zelena soba*.

Glavni junak filma, ratni veteran Žilijen Daven, pretrpio je psihičku traumu u rovovima koji su u toku Prvog svjetskog rata bili masovne grobnice. Poslije preuranjene smrti svoje supruge, on je obuzet očuvanjem sjećanja na nju i na svoje u ratu stradale prijatelje. Za njega, smrt postaje nepovratni i sablasni čin. On u svojoj posvećenosti mrtvima postaje neka vrsta monomana koji ne održava kult smrti već se zavjetuje na kult mrtvima. Uz dozvolu crkve, on na groblju obnavlja jednu kapelu koju ukrašava fotografijama preminulih. Jedna stalno upaljena svijeća simbolizuje svakog od preminulih obrazujući figuru koja će biti završena tek sa njegovom smrću. Jedina osoba sa kojom Daven održava kontakt je Sesilija Mandel (Natali Baj / Nathalie Baye), mlada žena koja stalno žali za svojim voljenim ali, za razliku od Davena, ne dopušta da njom upravljaju Davenove „morbidne i samorazorne sklonosti“ (Père, 2021).

Neposredno nakon premijere, film nije naišao na povoljnu recepciju publike i doživio je potpuni komercijalni fijasko. Međutim, prema procjeni značajnog filmskog kritičara Džonata Rorenbauma, *Zelena soba* je veliki, nepravedno potcijenjeni vrh Trifoovog opusa i može se svrstati u remek djela, uz filmove *400 udaraca* i *Američka noć*.⁵

Delez je među prvima istakao značaj tog Trifoovog djela u knjizi *Slika-vrijeme*, drugom tomu svoje monumentalne filozofije filma (Deleuze, 1985 / 2010). Veliki filozof je istakao kapacitet filma da na svojevrsan način prikaže vrijeme u vidu slike-kristala („kristalnog opisa“). Taj filmski izum je figura koju po

⁵ <https://www.thecine-files.com/past-issues/spring-2012-issue/interviews/jonathan-rosenbaum/> pristupljeno 02. 06. 2024.

prvi put začinje Orson Vels (Welles) u filmu *Dama iz Šangaja* 1947. Godine, a razvijaju je autori italijanskog neorealizma i francuskog Novog talasa. Prema Delezu, u Trifoovoj *Zelenoj sobi* „četiri stranice kapele obrazuju čudni zeleni kristal, smagard. U jednom trenutku, junak se skriva u malu ostavu s mutnim staklom zelenih odsjaja, gde kao da vodi nekakav bleđi poluživot za koji se ne može odrediti pripada li živima ili mrtvima. A u kristalu kapele vidimo hiljade sveća, čitav vatreni žbun kojem uvek nedostaje poslednji element, tako da se ne može napraviti savršena figura. Uvek, naime, fali poslednja sveća osobe, muške ili ženske, one koja je upalila onu pretposlednju – u nepobedivoj upornosti života koja kristalu daje njegovo svojstvo beskonačnosti“ (Delez, 2010: 106).

Zelena soba je po opisu monomanije, bliska autorovim prethodnim filmovima *Divlje dijete* i *Čovjek koji je volio žene*. Veličini filma bitno su doprinijeli stalni Trifoov snimatelj Nestor Almendros sa genijalnim fotografijama u *chiaro-scuro* tehnici i upotreba prefinjene muzike kompozitora Morisa Žobera (Maurice Jaubert, 1900–1940). *Zelena soba* je samorefleksivno djelo koje se može ubrojati u filmove o strasti. Za razliku od filmova o ljubavnoj strasti, u *Zelenoj sobi* je prikazana „usamljenička, grozničava i nesrećna strast“ (Père, 2021), radikalnija od ljubavnih strasti jer za nju nema drugog razrješenja sem kraja života.

Američka noć / La Nuit américaine

Taj veliki film svoje ime duguje tehnici kojom se postiže da jedna sekvenca filma snimljena napolju po dnevnoj svjetlosti izgleda kao da je snimljena noću (engl. *Day for night*). Takvo pravljenje iluzije stvarnosti tehničkim sredstvima je suštinska osobina filmske umjetnosti. Trifo u filmu prikazuje stvarnost pravljenja filma u kojoj se scene iza ekrana ukrštaju sa fikcionalnom pričom koja treba da postane film. On igra režisera Ferana koji režira film *Predstavljam vam Pamelu* a u toku svog

rada nailazi na velike, skoro nepremostive teškoće. Najveći izazov mu postavljaju glumci i njihovi lični problemi. Severina (Valentina Kortese) koja u filmu igra ulogu majke u svom stvarnom životu je nesrećna jer njen sin boluje od leukemije. U toku snimanja jedne scene, ona pije šampanjac da bi se opustila i uprkos nizu pokušaja ne može da odigra cijelu scenu uspješno. U završnom kadru te scene, umjesto da ode u kuhinju, ona ulazi u toalet. Mladi glumac Alfons (Žan-Pjer Leo), filmska zvijezda je „pravo dijete“. On je veliki filmofil i samo misli na provod. Glamurozna zvijezda Džuli Bejker (Žaklin Bise), u ulozi Pamele je bitna za međunarodnu koprodukciju filma čije snimanje pratimo. Ona se udala za starijeg doktora koji je ostavio svoju porodicu kao bi joj „pomogao da se suoči sa svojom odgovornošću“ poslije pretrpljenog nervnog sloma. Alfons iznenada odluči da napusti film usred snimanja, a Pamela se žrtvuje i spava s njim kako bi ga u tome spriječila.

Najteže izvodljiva scena u *Američkoj noći* je kako navesti jednu mačku, Pamelinog kućnog ljubimca, da odigra svoju „ulogu“ dovršivši doručak. Trifo je u *Američkoj noći* snimio i najveću tragediju koja može zadesiti filmsku ekipu – pogibiju jednog od ključnih glumaca u toku snimanja.

Feran sve vrijeme ostaje smiren i trezveno rješava probleme svojom dovitljivošću. Ipak, u vrijeme najvećih teškoća on sanja snove u kojima jedan mališan prolazi pustom ulicom, oslonjen na štap. Taj ponovljeni san sa autobiografskim elementima (Chebab, 2021) se u trećoj sekvenci nastavlja scenom u kojoj mališan preskače ogradu da bi ispred bioskopa ukrao fotografije iz slavnog Velsovog *Građanina Kejna*. Ta sekvenca, snimljena u crno-bijeloj tehnici, nesumnjivo jedna od najljepših u filmu, možda ukazuje i na dublju vezu između Trifoovog filma i *Građanina Kejna* – upotrebu muzike kao sredstva naracije (Insdorf, 1999: 33) i ujedno upotrebu dubokog fokusa kao drugu važnu povezanost filmske forme dva genijalna režisera.

Američka noć je Trifoov omaž značajnim svjetskim režiserima što najbolje pokazuje scena u kojoj Trifo, u ulozi režisera Ferana, otvara paket knjiga sa naslovima: Luis Bunjuel, Karl Teodor Drejer, Ingmar Bergman, Alfred Hičkok, Hauard Hoks, Žan-Lik Godar, Ernst Lubič, Roberto Roselini i Rober Breson. Tako Trifo sebe kao režisera stavlja u položaj studenta – i učenika i istraživača. On je u ulozi Ferana prikazao svoju sposobnost rada sa glumcima, brzog donošenja odluka i improvizacije. U jednoj sceni, on engleske turiste koji slučajno zalutaju na set ubijedi da budu statisti u jednoj sceni filma. Međutim, kao i svi Trifoovi filmovi, *Američka noć* u suštini sadrži dvosmislenost; iza pompeznog sjaja pravljenja filma kojim upravlja režiser okružen velikim brojem saradnika otkriva se i druga strana tog istog stvaraoca – njegova izrazita usamljenost. Trifo u *Američkoj noći*, jednom od svojih najboljih i najrefleksivnijih filmova, prikazuje sebe kao istinskog sinefila koji stvara svoj „ljubavni testament filmu“ (Champlin, 1974).

Posljednji metro

Trifo je situirao radnju filma u 1942. godinu, u Pariz za vrijeme nacističke vojne okupacije Francuske. Tada su posjetioci pozorišta po završetku predstave morali hitati kako bi uhvatili posljednji metro i stigli kući prije početka policijskog časa – otuda i potiče naziv filma. U to ratno vrijeme svakojake oskudice i nemogućnosti grijanja stanova, Parižani su u pozorištu nalezili ne samo pribježište već i emocionalnu toplinu i uživanje u umjetnosti staroj 2500 godina. U prvim scenama *Posljednjeg metroa* snimljene su dokumentarne scene i poster iz doba okupacije kako bi se oslikala ratna atmosfera koju je snimatelj Nestor Almendros majstorski dočarao u nizu kadrova boje sepije, kao na starim fotografijama.

Središte zbivanja u *Posljednjem metrou*, istorijsko-romantičnoj drami sa elementima melodrame, predstavlja jedno malo

pozorište na Monmartru kojim upravlja vodeća glumica Marion (Katrin Denev). Pozorište nije prikazano samo kao pozornica, već i iznutra, u dubini ispod scene gdje Marion skriva svog supruga, direktora pozorišta, Jevreja, od nacista. Ona mu tajno donosi hranu dogovarajući se s njim o predstavama, u vrijeme kad je sigurna da je neće otkriti niko od zaposlenih u njenom pozorištu. Ona širi glasove da je njen suprug pobjegao u Južnu Ameriku istovremeno pazeći šta će izgovoriti pred oštrim i provokativnim pozorišnim kritičarem Doksijatom, nacističkim kolaboratorom. Motiv tajne se ponavlja kao dominantan i u odnosu na druge likove. Glumac Bernar Granže (Žerar Depardije), koji treba da odigra glavnu ulogu u premijeri komada, mora da skriva svoju angažovanost u Pokretu otpora. Režiser predstave mora da skriva svoju homoseksualnost. I sporedni likovi, uključujući i mališana koji nezakonito uzgaja duvan, kriju neku tajnu, pa izgleda da je i za njih karakteristično igranje uloga, odnosno da svako od njih vodi dvostruki život.

Trifo stvara i dvostruki dramski zaplet, na pozornici i iza pozornice jer su za njega i film i pozorište paralelni sa životom. Povremeno, scene van pozornice i scene izvan zgrade pozorišta poprimaju veću teatralnost nego one na pozornici. S druge strane, stvaranje iluzije života je toliko snažno da će jednom scenom sa pozornice Trifo zavarati gledaoce filma da pomisle kako je u pitanju stvaran događaj.

Trifo je u *Posljednjem metrou* stvorio saspens u hičkokovskom stilu. Uz to, *Posljednji metro* sadrži niz sekvenci koje prikazuju probe i premijeru pozorišnog komada, ljubavne drame u kojoj glavne uloge igraju Marion i Bernar koji se zaljubljuje u svoju partnerku. Te sekvence su ujedno Trifoova samorefleksivna studija o pozorištu kao umjetnosti, o glumcima i gledalaštvu i niz komentara o značenju melodramskog žanra. *Posljednji metro* je pun referencijalnosti na veliki broj filmova. Tako Bernar u svojoj garderobi, drži poster svog mlađeg sopstva, Depardjea

iz Bertoluccijevog *XX vijeka*. U sekvencama preplitanja i višestruke posredovanosti pozorišne umjetnosti i života dosegnuta je emocionalna vjerodostojnost. Film uzdiže veličanstvenost pozorišne umjetnosti koja se uzdiže kao kontrast opasnostima i patnjama u razdoblju okupacije. Na vrhuncu svog autorskog stvaranja, Trifo je sa *Posljednjim metroom* obnovio svoju međunarodnu slavu osvojivši deset evropskih nagrada Cezar uključujući i onu za najboljeg režisera. Trifo je planirao da uz film o filmu (*Američka noć*) i film o pozorištu (*Posljednji metro*) napravi i film o muzici ali ga je fatalna bolest spriječila da ostvari tu trilogiju o svojim omiljenim vrstama umjetnosti.

Zavještanje

Trifo je sineast čije filmove cijene i kritika i gledaoci, kao i tvorac „radikalno originalnog djela“ (Guigue, 2002: 9–10) koje se bavi „istraživanjem osjećanja tako snažnih i prisnih da zahtijevaju obredni mrak bioskopske sale“ (Garson, 2015). Trifoov sinematični stil je jedinstven, a svaki kadar djeluje snažno, kao da bi mogao samostalno postojati. Međutim, Trifoov strukturalizam je takav da u njegovim filmovima, bez obzira na njihovu žanrovsku pripadnost, nema „jednostavne slike“, već se iza onoga što na pojavnom nivou izgleda bezazleno i neutralno istovremeno, u nekom dubljem sloju mentalne slike, prikazuje ono što je prikriivena želja, prijetnja, pa čak i opasnost (Le Berre, 1993: 193).

Iako je prešao put od buntovnog zastupnika Novog talasa do sineaste prihvaćenog u cijelom svetu, Trifo se nikada nije odrećkao svoje kinematografske etike i u svakom svom filmu poštovao je sve svoje saradnike. Za Olivijea Asajasa (Olivier Assayas), savremenog francuskog režisera, Trifo je „ostvario ideju o sineasti koji ne pravi samo filmove već svoje djelo stvara sa istom slobodom kao romanopisac ili slikar“ (Fox, 2017; Huguenin, 2020).

Trifo je uspješno vezivao istoriju književnosti, posebno klasi-ke Balzaka i Henrija Džejmsa sa istorijom kinematografije. Najsnaznije od svih autora, napravio je kontinuitet između rani-jih filmskih klasika i Novog talasa (Scorsese, 2006). Trifou se dive mnogi režiseri i pisci koji su mu iskazali omaž u svojim fil-movima i romanima. Trifoov uticaj na njihovo djelo priznali su mnogi režiseri, posebno Martin Skorseze i Greta Gervig (Gerwig), svestrana sineastkinja-spisateljka. Trifoovo djelo je prekinuto preranom smrću, a njegovo mjesto u francuskoj kine-matografiji ostalo je prazno jer poslije njega nijedan francuski režiser nije stekao toliku stvaralačku slobodu da lično odlučuje koji će filmove praviti (Toubiana, 2014).

Posebna počast velikom sineasti – piscu odata je francuskim dokumentarnim filmom *Fransoa Trifo: Ukradeni portreti* (*François Truffaut: Portraits volés*, 1993) režisera Serža Tubiana i Mišela Paskala (Michel Pascal). Film je emocionalno topli i misaona rekonstrukcija Trifoovog života kroz razgovore sa dvadesetšest osoba među kojima su članovi porodice, Fani Ardan, prijatelji i saradnici. U jednoj epizodi iz filma saznajemo kako je Trifo izbacio iz svojih kola autostopera koji je rekao da ne voli filmove.

Često nazivan „novi Renoar“, Trifo je jedan od najslavnijih francuskih režisera u inostranstvu, jedinstven po sposobnosti da u svojim filmovima povezuje sve ključne karike u dotadašnjoj istoriji kinematografije. Žan-Lik Godar je napisao predgovor za Trifoovu *Prepisku* (Truffaut, 1988) i odao mu posebno priznan-je u filmu i knjizi *Istorija kinematografije* (Godard, 1998). Suština Trifoovih filmova je u tome da su „kao i džez zasnovani na spontanosti i improvizaciji“ (Insdorf, 1994: 25). Trifoovo ime se zaslužno našlo na ovogodišnjoj Forbsovoj (Forbes) listi trideset najvećih svjetskih režisera (Escandon, 2024). On je najveći filmofil od svih režisera; njegova „ljubav prema pokretnim slikama bila je duboka i dugotrajna što možete

osjetiti u njegovoj kritici, pa čak i u njegovoj glumi“ (Scorsese, 2006), Trifo je u Francuskoj i danas čovjek koji najbolje simbolizuje ljepotu kinematografije.

Literatura:

- Astruc, A. (1948), The Birth of a new avangarde. La caméra Stylo (Du stylo à la caméra et de la caméra au stylo. *L'Écran française*, le 30 Mars 1948, <https://www.newwavefilm.com/about/camera-stylo-astruc.shtml> pristupljeno 04. 02. 2024.

- Baecque, Antoine de, et Serge Toubiana (1996) *François Truffaut*, Gallimard Paris.

- Bazin, André (1958–1962), *Qu'est-ee que le cinéma?* Vol. I-IV, Paris, Éditions du cerf.

- Bradshaw, Peter, The 400 Blows Review – François Truffaut's coming-of-age masterwork. *Guardian* 6 Jan 2022 <https://www.theguardian.com/film/2022/jan/06/the-400-blows-review-francois-truffaut> pristupljeno 24. 03. 2024.

- Champlin, Charles (3 April 1974), “Labor of Love From Truffaut”, *Los Angeles Times*, Part IV, p. 1.

- Chehab, May (2021), Les rêves de François Truffaut/Ferrand dans *La Nuit américaine*, in May Chehab et Beatrice Barbalato (dir.), *Auto/biographie : prémonitions, rêves, cauchemars*, in *Mnemosyne o la costruzione del senso* n. 14, PUL-Presses universitaires de Louvain, 2021.

- Croce, Arlene (1960), “Les Quatre Cents Coups (The 400 Blows) by François Truffaut and Marcel Moussy”, *Film Quarterly*, 13 (3): 35–38.

- Danks, Adrian (2018), Jeanne Moreau in *The Bride Wore Black*, In Pomerance, Murray and Stevens, Kyle (Eds), *Close-Up. Great Cinematic Performances*. Vol. 2. Ch. 6, p. 138–148. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Escandon, Rosa (2024), *The 30 Greatest Film Directors Of All Time*. <https://www.forbes.com/sites/entertainment/article/greatest-directors-of-all-time/?sh=6acea4bb5df2> pristupljeno 03. 05. 2024.

- Fairfax, Daniel (2005), *Illusion 24 frames per second: François Truffaut's, La Nuit Américaine. Brief Encounters*, Issue 35.

- Fox, Alistair (2017), *The enduring legacy of François Truffaut*, <https://blog.oup.com/2017/02/enduring-legacy-francois-truffaut/> pristupljeno 17. 03. 2024.

- Garson, C. (2015), *François Truffaut ou des films à 40 de fièvre, Études*, 6: 81–90. <https://doi.org/10.3917/etu.4217.0081> pristupljeno 06. 04. 2024.

- Gaspari, S. (2008), *L'autofiction au cinéma: le cas Truffaut*, Image [&] Narrative [e-journal], 22. Available: <http://www.imageandnarrative.be/autofiction2/gaspari.htm> pristupljeno 17. 03. 2024

- Godard, J.-L. (1998), *Histoire(s) du cinéma 3b Nouvelle vague*, Paris: Gallimard – Gaumont.

- Gerin MI, Viding E, Herringa RJ, Russell JD, McCrory EJ, (2023), *A systematic review of childhood maltreatment and resting state functional connectivity*, Dev Cogn Neurosci. 64: 101322.

- Gillain, Anne (2021), *The 400 Blows (1959), Totally Truffaut: 23 Films for Understanding the Man and the Filmmaker* (New York, online edn, Oxford Academic, 21 Apr. 2022) <https://doi.org/10.1093/oso/9780197536308.003.0002> pristupljeno 22. 03. 2024.

- Gillain, Anne (2014), *François Truffaut le secret perdu*, Paris : L'Harmattan.

- Guigue, Arnaud (2002), *François Truffaut La culture et la vie*, Paris: L'Harmatan.

- Hanson, Karen (2011), Love and friendship in balance. Case of *Jules et Jim*, In Jones WE, Vice S (eds.) *Ethics at the Cinema*. Oxford University Press. p. 215–230.
- Haskell, Molly (1990), *La Lumiere: Film Comment*, 26: 2 (March-April 1990), 20–6.
- Hermes, Gretchen (2006), *AMA Journal of Ethics*, <https://journalofethics.ama-assn.org/article/400-blows-children-lost-health-care-system/2006-10> pristupljeno 14. 03. 2024.
- Holmes, Diana and Ingram, Robert (1998), *François Truffaut* (Manchester: Manchester University Press.
- Hourrière, Edgar (2021), *L'Amour en fuite*, <https://www.avoir-alire.com/l-amour-en-fuite-la-critique> pristupljeno 13. 04. 2024.
- Huguenin, François (2020), <https://www.lavie.fr/ma-vie/culture/pourquoi-le-cinema-francais-se-resume-t-il-si-souvent-a-truffautnbp-2335.php> pristupljeno 13. 04. 2024.
- Insdorf A. (1994), *Francois Truffaut*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Le Berre, Carole (1993), François Truffaut, Paris : Éditions de l'Étoile/Cahiers du cinéma : Diffusion Seuil.
- McBride, Joseph and McCarthy, Todd (2008), “Kid Stuff” in *François Truffaut: Interviews*, Ronald Bergen, ed. (Jackson: University Press of Mississippi.
- Monaco, Oleh James (2005), *The New Wave: Truffaut, Godard, Chabrol, Rohmer, Rivette*. New York Sag Harbor Electronic Publishing.
- Père, Olivier (2021), *La Chambre verte*. <https://www.arte.tv/sites/olivierpere/2021/05/08/la-chambre-verte-de-francois-truffaut/> pristupljeno 05. 03. 2024.
- Philippe, Claude-Jean (1988), *François Truffaut*, Paris: Éditions Seghers.
- Preminger, Aner (2004), The Human Comedy of Antoine Doinel: From Honoré de Balzac to François Truffaut, *The European Legacy*, Vol. 9, No. 2, pp. 173–193.

-
- Rhode, Eric, *400 Blows. Sight & Sound*, Spring 1960 <https://bfi-datadigipres.github.io/sight%20and%20sound%20greatest%20films%20of%20all%20time%202022%3Cbr%3E50=/2023/02/10/400-blows/pristupljeno> 11. 04. 2024.
 - Stewart, Gil (2009), <https://www.laweekly.com/la-people-2009-the-writer-ray-bradbury/> pristupljeno 21. 05. 2024.
 - Toubiana, Serge (2014), *Fraçois Truffaut L'homme qui aimait les films*, <https://www.lavie.fr/ma-vie/culture/francedilois-truffaut-lrsquohomme-qui-aimait-les-films-19717.php> pristupljeno 21. 05. 2024.
 - Truffaut, F. (1967), *Le Cinéma selon Alfred Hitchcock (Hitchcock / Truffaut*, New York: Simon and Schuster; *Trifo Hičkok*, Beograd: Institut za film, 1987)
 - Truffaut, F. (1968), *Jules et Jim* (film script, translated by Nicholas Fry), New York: Simon and Schuster.
 - Truffaut, F. (1971), *Les Aventures d'Antoine Doinel* (English translation: *Adventures of Antoine Doinel*; translated by Helen G. Scott) New York: Simon and Schuster.
 - Truffaut, F. (1974), *La Nuit américaine et le Journal de Fahrenheit 451*. Paris : Seghers.
 - Truffaut, F. (1975), *Le Plaisir des yeux. Écrits sur le cinéma*, Jean Narboni et Serge Toubiana, editeurs, Paris: Petit bibliothèque des cahiers du cinema.
 - Truffaut, F. (1976), *L'Argent de poche* (English title: *Small Change: A Film Novel*; translated by Anselm Hollo)
 - Truffaut, F. (1981), *Les Films de ma vie*, Paris: Flammarion.
 - Truffaut, F. (1988), *Correspondence, 1945–1984*, Lettres recueillies par Gilles Jacob et Cllaude de Givray, Rennes: Hatier.
 - Truffaut, F. (2022) *Correspondence avec des écrivains: 1948–1984*, Paris: Gallimard.
 - Viswanathan, Jacqueline (1999), Ciné-romans : le livre du film. *Cinémas*, 9 (2–3): 13–36.

KARIKATURISTA KAO HRONIČAR VREMENA

Sonja Lagator

This paper points out the importance of caricature throughout time, and draws attention to its unfair neglect in our country. Montenegro has caricaturists who are at the very top of world caricature. Painter and caricaturist, Luka Lagator is one of them, as evidenced by numerous awards won all over the planet. His caricatures are pictorially brought to perfection, and in essence penetrate to the very core of the subject matter.

„Karikatura postaje istorija, a istorija postaje karikatura“ definicija Slobodana Novakovića¹ najbolje govori kolika je njena uloga u društvu.²

Karikatura je umjetnost koja može zamijeniti 1000 riječi samo jednim crtežom. To je sredstvo da se na naizgled „neozbiljan“ način, a u stvari vrlo ozbiljno, obrade različite teme i osobe. Karikatura lovi suštinu i ne trpi ništa suvišno. Može se koristiti u socijalnom osvješćivanju, kao ratna propaganda, te u političkoj borbi. Ona je i hroničar naše sadašnjosti kao i neke davne prošlosti.

„Da li zato što sam ceo svoj radni vek potrošio na sceni ili zato što sam pisanu reč najčešće sretao u njenom dramskom obliku,

¹ Slobodan Novaković (1939–2007) bio je srpski dramaturg.

² *Medijski dijalozi*, Istraživački medijski centar, Podgorica, str. 673.

tek ja ne mogu drugačije da definišem karikaturu nego da je to kompletno dramsko delo u tom specifičnom slikarskom žanru. Prepoznajem sve čvorne i čvornovate tačke jednog dramaturški osmišljenog dela: tu je i ekspozicija i kulminacija i rasplet. Tu su i glavni junaci i epizodisti i dekor i naravski – publika. Karikatura je najkraća komedija koju je izmaštao ljudski duh... Karikatura se lako smešta na komadić papira i odmah počinje svoje trajanje. Njoj, dakle toj crtanoj komediji, potrebne su pored pera i hartije još samo – ideje!“³ – Nikola Kusovac⁴.

Kada su se sredinom XVI veka Anibale Karači (Annibale Carracci)⁵ i njegov brat Agostino „igrali“ sa crtežom, linijom, portretom, i na taj način izražavali svoje protivljenje tadašnjem učenju, nijesu ni slutili da će se tim načinom koristiti mnogi stvaraoci nakon njih i da će karikatura postati ravnopravna u umjetnosti i biti „glasnija“ i rječitija od mnogih napisanih tekstova i knjiga.

Karikatura nas može nasmijati, duboko zamisliti i najrealnije pokazati stanje jednog društva. Uz pomoć karikiranja, pretjerivanja, simbola, humora i ironije, pokazati голу istinu bez ijedne riječi.

„Karikatura je na svoj način ogledalo stvarnosti, ne samo u Crnoj Gori već i globalno. Karikatura je humor koji na kritički način crta stvarnost a kroz smijeh se sve lakše dočara.“⁶ – Šćekić.

³ Aleksandar Klas *Karikature* decembar '94. – januar '95, Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica, str. 12.

⁴ Nikola Kusovac je istoričar umjetnosti, nekadašnji kustos Narodnog muzeja u Beogradu.

⁵ 1590-ih godina, italijanski slikar, predstavnik Bolonjske slikarske škole Anibale Karači (i njegov brat Agostino) stvorili su neke preuveličane portretne skice i nazvali ih *carico* i *caricare*. Opisi koje su ostavili spominju da su slike bile namijenjene za humor kako bi se rugale vlastitim umjetničkim teorijama koje su se predavale na Bolonjskoj akademiji.

⁶ <https://kodex.me/clanak/91629/scekic-karikatura-je-ogledalo-stvarnosti>



Anibale Karači – *Karikature*

U XX vijeku, posebno u turbulentnim vremenima raznim previranjima, ratovima, krizama, posao karikaturiste bio je da proizvode vizuelnu propagandu. Iako karikature prikazuju lične stavove, a ne uvijek činjenično stanje, i one su čuvari naše prošlosti.

U Crnoj Gori ima izuzetnih karikaturista koji su priznati ne samo u zemlji već i u svijetu. Oni osvajaju brojne nagrade na svjetskim festivalima karikature takmičeći se sa najboljima, bili su i u ulozi žirija na prestižnim natjecanjima. Rame uz rame sa najboljima. Jedan od njih je i Luka Lagator koji svojim umjetničkim karikaturama, na jednostavan način, izuzetnom slikarskom tehnikom upozorava na društveno posrnuće u kojem preovladava nemaština ili na pogubljene sisteme vrijednosti. Karikatura „Viljuška“ iz 1998. godine dočarala je u potpunosti socijalnu situaciju u našoj zemlji.

Nastanak i razvoj karikature

Karikatura (termin potiče od italijanske reči *caricare* – pretvoriti, prejterati) predstavlja prikaz društvenih, političkih, privatnih ili opšte ljudskih tema. „Karikatura je crtež, plastički prikaz ili opis koji pretjerujući u prikazivanju prirodnih obilježja (preuveličavanje, umanjivanje i iskrivljavanje), pojavu subjekta čini smiješnom ili apsurdnom radi zabave ili kritike, odnosno predstavlja

duhoviti (ironički, satirički, metaforički i sl.) komentar određene situacije“⁷. Ona je i prikaz neke stvari, osobe ili događaja. U većini slučajeva karikaturom se ne želi uvrijediti, već nasmejati.

Karikatura kao univerzalni jezik jedinstvena je mogućnost da se o manama, greškama i promašajima govori crtežom – slikom tako da čitav svijet razumije. Jedino karikaturi nijesu potrebni tumači, ni prevodioci, njen je jezik svima razumljiv. Zato je bila naročito korišćena za slanje poruka masama u vrijeme kada je većina populacije bila nepismena. Oni nijesu umjeli čitati, ali su mogli gledati.

„Karikatura je u stvari crtani aforizam, karikatura je dobra ako posmatrača zasmije i odlična je ako se posmatrač i zamisli“ – Zuko Džumhur⁸.

Termin karikatura prvi je upotrijebio Đovani (Giovanni) Atanasio Mosini u djelu *Različite figure (Diverse figure)*⁹. Iako je prikazivanje tijela i lica na satirično preobražen način bilo poznato i u antici, karikatura kakva nam je danas poznata nastala je, iz likovne satire, u baroku, a prethodila joj je groteska¹⁰. Prve karikature nastale su iz portretne karikature – od lica. Tada je bila oblik zabave za umjetnike i elitu. Karači i njegovog brat po prvi put su koristili tehnike karikaturalnog slikarstva, te radi stvarnja što smješnijeg efekta karikirali su određene detalje na licu.

⁷ *Columbia Encyclopedia*, Columbia University Press, 1993. i *Dictionary of Art*, Grove, New York, 1996., sv. 5, str. 775.

⁸ Luka Lagator, *S lično*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1988.

Zuko Džumhur (Konjic, 1919 – Herceg Novi, 1989) bio je jugoslovenski novinar, putopisac, slikar, karikaturista, filmski i televizijski scenarista, pozorišni scenograf, umjetnički direktor filma, likovni kritičar i kostimograf.

⁹ Frane Dulibić, *Karikatura u Hrvatskoj do 1940. godine*, Zagreb, 2002., str. 6

¹⁰ Groteska (ital. *grottesco* od *grotta* – „pećina“) je karikaturalno-fantastična i iskrivljena slika stvarnosti, koja ne izaziva komična, već zastrašujuća osećanja.

Karikatura tokom XIX vijeka potpuno dolazi do izražaja kada je napredak štampe omogućio i njen razvoj. Tada se povezala sa širokim društvenim slojevima ismijavajući i razotkrivajući političke, socijalne ili moralne iskvarenosti i slabosti pojedinca, slojeva ili društva u cjelini.

Korijeni karikature su u likovnim umjetnostima, a osim likovnih svojstava, ona se mora sagledati unutar historijskog i društvenog konteksta, formiranja i unapređivanja štamparskih tehnika, te u odnosu na brojne druge sociološke i kulturološke aspekte.

U XX vijeku mnoga su svojstva karikature prenesena na film i strip.

Podjela karikatura

Temeljna podjela karikatura je tipološka i tematska, što je u stvari podjela na portretnu i situacijsku karikaturu. Dok portretna karikatura prikazuje pojedinca, situacijska karikatura prikazuje grupu, društvo, a najčešće situacije vezane za pojedina zanimanja, od svih njih naročito je popularna politička karikatura.¹¹ Smatra se da su se i portretna i situacijska karikatura razvile kao suprotnost renesansnim težnjama stvaranja idealne ljepote. I jedna i druga se mogu još dijeliti.

Portretna karikatura

Portretna ili tipološka karikatura može biti fokusirana na lice ili na čitavu figuru. Ukoliko je lice u centru pažnje potenciraju se nesavršenosti na njemu samom, uveličavaju se ili minimiziraju do tačke komičnosti. Ogromne usne ili nos, iskrivljen osmijeh, razrokost, velike ili male oči, uši, sve se to, bez želje za vrijeđanjem, prenese crtežom. Uspjela portretna

¹¹ Op. isto. str. 17

karikatura nasmijaće i posmatrača i onoga na koga se odnosi. Može naravno biti i povezana sa zanimanjem kojim se ta ličnost bavi, bez pretjeranog karikiranja.



Karikatura Branislava Nušića
Autor: Petar Pismestrović

Karikatura Branislava Nušića¹², i da ne znamo koga predstavlja, jasno govori o tome koliko je za čovjeka na slici važan pisaći pribor.

Nalivpero koje se nastavlja na nos, mastilo i papir neraskidivi su dio njegove ličnosti, što je i dočarano na ovoj krikaturi.

Ako karikaturom želimo prikazati čitavu figuru do izražaja dolazi pokret, fizičke karakteristike tijela: stav, debljina, grbavost i slično.



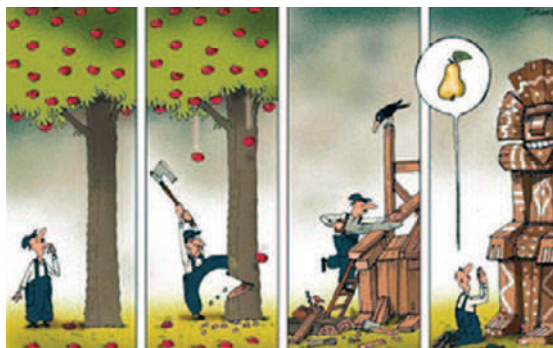
Karikatura Dražena Petrovića
Autor Rudi Stipković

¹² Branislav Nušić (pravo ime Alkibijad Nuša, 1864–1938), srpski pisac romana, drama, priča i eseja, komediograf i začetnik retorike u Srbiji. Takođe je radio kao novinar i diplomata.

Na karikaturi košarkaša Dražena Petrovića¹³ ruke postaju tanke i dugačke kao kod hobotnice, čime karikaturista u prvi plan stavlja njegovu spretnost sa loptom, i zanimanje kojim se bavi. Na licu su izražene Petrovićeve, veće usne. Ne u želji da uvrijedi već da zabavi, nasmije gledaoca.

Situacijske karikature

Kod situacijskih karikatura mogućnosti su naravno veće, a poruke koje se šalju kompleksnije. One mogu biti društveno angažovane, kao i karikature svakodnevice. Stvaraju se sa namjerom da nasmiju i oraspolože posmatrača. Najčešće teme su joj porodica i međuporodični odnosi, kao i razna zanimanja, te stereotipovi kojima podliježemo kao društvo i pojedinci.



Ovo je jedna od onih karikatura koja u sebi nosi duboku poruku. Strip u karikaturi prikazuje nam jednu veliku istinu. Koliko su besmislena neka naša djela, razmišljanja, želje. Čovjek je sazdan tako da je, gotovo uvijek, nezadovoljan i da traži „hleba preko pogače“. Sebi će uvijek postaviti nove ciljeve i kada ih ostvari opet neće biti srećan, jer želi još nešto, nešto drugačije, nešto novo čemu će da teži, za što će se boriti, i

¹³ Dražen Petrović (1964–1993) bio je jugoslovenski i hrvatski košarkaš, jedan od najboljih evropskih košarkaša.

rijetko kada nalazi sreću u onome što ima. Uništio je drvo jabuke, da bi se za krušku molio. Kakav apsurd. Ljudski rod je, na žalost, „nikad srećan nikad zadovoljan“.



Autor: Damir Novak,
Crna Gora – Planine i more,
skijanje i plivanje u istom
danu

Društveno angažovane karikature mogu biti i namjenski urađene, kao što je ova Damira Novaka, koja promoviše Crnu Goru kao turističku destinaciju. I on je to prikazao na jedan duhovit i uspješan način, „objašnjavajući“ da je u našoj zemlji sve blizu i da u istom danu za relativno kratko vrijeme, možete biti na planini i na moru. Ponuda i prirodni potencijali kojima se ne mogu mnoge zemlje pohvaliti.

Situacijske karikature mogu biti i „ubojite“ kada pokušavaju razotkriti i skrenuti pažnju na nepravde u društvu, potencirati ono što je loše, kroz taj šaljivi ton, u većini slučajeva neuvredljiv. Dešava se da karikatura bude uvredljiva, zlonamjerna, da izvrgava ruglu osobu ili pojavu i to nije dobra karikatura, jer cilj je da se humorom ukaže na problem, nikako da se neko vrijeđa. Linija koja pravi razliku između ova dva načina veoma je tanka i lako se briše. Ipak, uspješna karikatura, biće jasna u poruci, direktna, bez uvijanja i uljepšavanja. Surovo iskrena i zato će biti dobra.

Kao što je već pomenuto, brojne su teme kojima se može baviti karikatura, ali ona koja privlači najviše pažnje od nastanka situacijskih karikatura jeste politička i za nju možemo reći da je na određen način hroničar vremena, jer se uglavnom bavi aktuelnim dnevno-političkim temama.

Karikatura u političkoj borbi

„Karikatura predstavlja lice šale na tijelu istine“ – Džozef Konrad (Joseph Conrad).¹⁴

Satirične karikature i crteži su oduvijek predstavljale snažnu političku silu, pojedine nose tako kompleksnu poruku, koju ni brojni tekstovi ne bi mogli bolje plasirati. Zato je ona u vrijeme ratnih sukoba i previranja bila odličan način za obračun sa neprijateljem. U dnevnim novinama i političkim magazinima karikature predstavljaju nezaobilazne komentare aktuelnih događaja, a njihovi najpoznatiji autori cijenjeni su širom svijeta jer izražavaju svoje stavove.

Dobra karikatura mora biti jasna u crtežu – kompleksna u njenoj suštini, oštra, precizna, u sadržini.

Politička karikatura ima nevjerovatnu moć i izaziva najviše pažnje, ali je ujedno i najopasnija za njene stvaraoce, jer su često pod raznim vrstama pritiska, prijetnjama, cenzurama, progonima i slično. Najdrastičniji primjer takvog odnosa je nedavni užasavajući masakr u redakciji francuskog časopisa *Šarli Ebdo* (*Charlie Hebdo*)¹⁵.

Tom Toles, dobitnik Pulicerove nagrade smatra da u političkim karikaturama ironija i kritičnost idu ruku pod ruku.

U karikaturama uopšte, a naročito u političkoj, iznosi se ozbiljan komentar o važnim temama na jedan ležeran način, sa efektivnom porukom, sažetijom i razumljivijom od brojnih tekstova napisanih na istu temu. Crtež i eventualno tekst u oblačiću, koji se pročita za par sekundi, razumljivi su u istom

¹⁴ Džozef Konrad bio je britanski pisac poljskog porijekla koji je napisao, između ostalih romane *Srce tame* i *Lord Džim*.

¹⁵ Satirični časopis *Šarli ebdo* u kojem su muslimanski teroristi, u Parizu, 7. januara 2015. g. ubili 12 ljudi, a sve zbog objavljenih karikatura proroka Muhameda.

trenutku, shvatanje suštine je trenutno. Poruka koju šalje karikatura, posmatrača treba da pogodi direktno, snažno i brzo, zato je tako moćna.

Politička karikatura kroz vrijeme

U XVI vijeku, učinkovito političko sredstvo postala je reformistička štampa (leci, propagandne brošure, rezbarije u drvetu i ilustracije knjiga), koje je kulminiralo 1520. i trajalo do smrti Martina Luthera (Luthera)¹⁶ 1546. U ovom propagandnom materijalu Luterovim protivnicima umjesto pravih, stavljali su glave životinja, papstvo je demonizovano, prikazano kao utjelovljenje Antikrista i slično.



Ovo je jedna od najupečatljivijih slika koja se može vidjeti među ogromnim brojem brošura koje su reformatori režirali protiv Rimokatoličke crkve.

Slika Đavola koji je na tijelu monaha, čija glava formira gajde i „svira melodiju“ je oštra: ideja da su monasi bili đavolji instrumenti, te da se preko njih sprovodila đavolja volja, a ne božija, je silovita.

Ona je bila uobičajena u to vrijeme i rezultirala je u brojnim drvorezima prikazujući monahe kao prikrivena čudovišta. Kontrareformisti su pokušali na isti način da odgovore, ali bezuspješno. U ovoj borbi im nijesu mogli parirati.

¹⁶ Martin Luter je bio osnivač hrišćanske protestantske (luteranske) crkve u Njemačkoj i jedan od vođa reformacije, sveštenik, profesor moralne filozofije na Univerzitetu u Erfurtu i biblijske egzegeze u Virtenbergu.

Luk Kranaham,
„Istinski prikaz papstva“
1534. godine



Luk Kranaham (Lucas Cranach)¹⁷ je blisko sarađivao sa Luterom, spajali su ih isti politički stavovi. Luter je od njega naručio drvorez „Istinski prikaz papstva“ (“The True Depiction of the Papacy”) na kome je slika đavola koji vrši nuždu nad monasima, dok papa na glavi ima krunu od meduza. Prikazujući njihovu licemjernost i, po mišljenju luterijanaca, pravo lice Rimokatoličke crkve.

Ove karikature uticale su na mišljenja pojedinaca i bile pravo sredstvo za borbu u čemu se i ogleda njihova moć.

Onore Domije –
sa njim karikatura ulazi u polje umjetnosti

Pojedine karikature ostavile su tako dubok trag u istoriji da se i danas govori o njima. U svoje vrijeme napravile su pravi „tornado“ u javnosti. Tako je, na primjer, Onore Domije (Honoré Daumier)¹⁸ u istoriji ostao zapamćen prvenstveno kao

¹⁷ Luk Kranaham bio je poznati slikar i grafičar koji je promovisao protestantske ideje svojim drvorezima.

¹⁸ Onore Domije (1808–1879) francuski slikar, grafičar, vajar i karikaturista. Stvarao je u vrijeme kada je liberalni novinar Šarl Filipon, osnovao časopis *Karikatura*, u kome je spojio novinarstvo i umjetnost karikature. Kao

karikaturista koji je svojim crtežima i litografijama oslikavao francusko društvo XIX vijeka. Naročito su se isticale one sa francuskim kraljem Lujem Filipom¹⁹ u glavnoj ulozi. Njegove karikature „pogađaju u centar“ i na prvi pogled je jasno kakvim nam umjetnik želi prikazati ovog predstavnika „plave krvi“. I tada je bilo, a i danas je teško baviti se ovom vrstom karikature, jer niko, a naročito oni na vlasti, ne voli da se iko pretjerano šali na njihov račun. Znaju biti osvetoljubivi i na razne načine pokušavaju zastrašiti one za koje misle da ih ugrožavaju. Rijetki se nijesu dali zastrašiti već su ostali istrajni u realizaciji svojih ideja. Sa velikim istinama uvijek je tako, njih je najteže reći, potrebna je hrabrost.



Gargantua
– litografija 1831.

Zbog litografije Gargantua²⁰, Domije je završio u zatvoru. Njome jasno i glasno proziva kralja kao nekog ko otima od sirotinje da bi namirio sebe i svoje poslušnike. Gargantua nikada nije objavljena u časopisu *Karikutara* (*La Caricature*), jer su cenzura i policija zaustavila njeno objavljivanje.

Ovdje se prikazuje ekstremna sebičnost, okrutnost i nezajalživost francuskog kralja Luja Filipa. On sjedi na prijestolu,

saradnik časopisa svojim satiričnim crtežima kritikovao je društvo i vlast.

¹⁹ Luj Filip (1773–1850), francuski kralj od 1830–1848. godine. Posljednji francuski kralj.

²⁰ Ime „Gargantua“ je dobila prema istoimenoj knjizi Fransoa Rablea, koja je važila za nepristojnu, sirovu i vulgarnu.

ohol i siguran u svoje mjesto, proždire narodno blago, vreće kovanog novca, koje su njegovi ministri uzeli od siromašnih, a sićušni nosači su ih transportovali. Ispod i oko kralja su debeli mali miljenici koji su pokupili plemićke titule, ordene i slično za koje su dali svoje ponude.

Gargantua zapravo prikazuje nevjerovatne sume novca, koje Vlada troši na sebe.

„Luj Filip je dozvolio sebi platu veću od 18 miliona franaka, što je 37 puta bilo više od Napoleona Bonaparte (Napoléon)²¹. Domije je osuđen na šest meseci zatvorske kazne. Posle odsluženja kazne, iako je nastavio da kritikuje režim i društvo nikada više nije bio optužen“²².

Litografija ove karikature se danas nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu.

Gargantua je karikatura koja će ostati aktuelna dok god postoje oni na vlasti koji svoje interese, sebično, stavljaju ispred narodnih. Zar na istom ovom prijestolu ne može biti bilo koji takav vladar? Dovoljno je mijenjati glave na ovom izobličenom tijelu.

„Princip je isti, sve su ostalo nijanse“ otpjevao je davno Đorđe Balašević²³.

Metamorfoza kralja Luja-Filipa u krušku

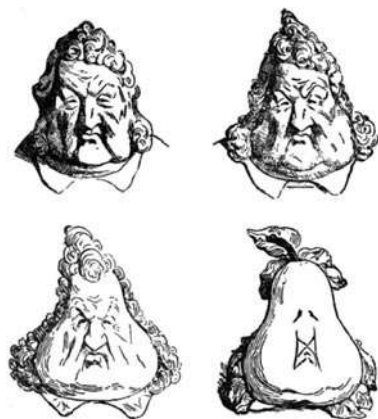
Originalnu karikaturu, pod nazivom, „Metamorfoza kralja Luja-Filipa u krušku“ („La Metamorphose du roi Louis-Philippe en poire“) u sudnici je 1831. godine nacrtao Šarl Filipon

²¹ Napoleon I Bonaparta 1769–1821 bio je general u Francuskoj revoluciji i kao vođa, prvi konzul Francuske Republike od 11. novembra 1799. do 18. maja 1804. i car Francuske i kralj Italije od 18. maja 1804. do 6. aprila 1814. i onda ponovo na kratko od 20. marta do 22. juna 1815.

²² <http://www.artnit.net/paleta/item/3062-onore-domije-gargantua.html>

²³ Đorđe Balašević je srpski pjevač, tekstopisac, pjesnik, glumac i reditelj. Rođen je 11. maja 1953. godine u Novom Sadu.

(Charles Philipona)²⁴. Skup započinje tačnim portretom kralja i postepeno se pretvara u krušku.



Karikatura „Kruške“
(„Les poires“)
objavljena 1831.
u časopisu *Karikatura*

Oblik glave kralja s visoko postavljenom frizurom zaista je podsjećao na trulu, prezrelu krušku koja samo što se ne raspadne, zato je kruška i bila dobar izbor.

Doduše, glavni satiričan naboj bio je u igri riječi, „poire“ koja ne označava samo krušku, već u slengu još i budalu, tupoglavka, neotesanka, što će reći da je ova karikatura „ubojita“ na više nivoa. Odgovor kralja bio je brz i oštar. Samo u Parizu podignuto je 530 optužnica, zakonom je zabranjen napad na „kraljev autoritet“, a režim je zabranio sve časopise za koje je crtao Filipon. Nakon toga, nije mu bilo lako objaviti svoje radove, jer niko se ne želi zamjeriti kralju.

Napoleon Bonaparte – mali i ljuti čovjek

Bonaparte je bio istorijska ličnost, kao i Luj, česta meta karikaturista. Malim stasom, karakterističnim crtama lica i prijeke naravi bio je kao stvoren za dobru karikaturu.

²⁴ Šarl Filipon bio je učesnik Francuske revolucije, karikaturista i urednik časopisa *Karikatura*.

Prema historičaru Timu Clajtonu, bio je harizmatični neprijatelj poznat kao mali i ljuti čovjek, lik kojem se karikaturista teško može oduprijeti. Zato su nastale mnogobrojne karikature sa njim u glavnoj ulozi, gdje se potenciranju Napoleonovi fizički, ali i moralni nedostaci.



Napoleon je jednom izjavio kako je engleski karikaturist Džejms Gilrej (James Gillray)²⁵ „učinio više od svih evropskih vojski“ u njegovom rušenju. Gilrej je ismijavao Napoleonove imperijalističke ambicije. Jednom je prilikom toliko razjario Napoleona da je ovaj pokušao natjerati britanske vlasti da zabrane takve karikature. Na slici gore desno, prikazani su Napoleon i britanski premijer Viliam Pit (William Pitt) kako gramzivo mačevima režu zemaljsku kuglu, simbolizujući podjelu svijeta između dvije velike sile.

Važnost karikature u tom vremenu možda najbolje opisuje izjava jednog tadašnjeg političara:

„Nije me briga za novinske članke, moji glasači ne znaju čitati, ali ih ne mogu spriječiti u gledanju slika“²⁶, rekao je taj

²⁵ Džejms Gilrej (1756–1815) bio je britanski karikaturista, otac savremene političke karikature. Kao satiričar proslavio se kritikom britanske aristokratije, a kao patriota ismijavanjem francuske revolucije i Napoleona.

²⁶ <https://www.srednja.hr/novosti/fotogalerija-15-povijesnih-karikatura-koje-su-mijenjale-svijet/>

korumpirani političar, česta žrtva karikatura Tomasa (Thomasa) Nasta²⁷.

Karikatura na Balkanu

Kralj Nikola viđen okom stranih sila u karikaturi

Karikaturisti se oslanjaju na pretjerivanje i karikiranje. Na primjer, lik može biti nacrtan tako da uliva povjerenje ili da izgleda kao nepouzdana osoba, da djeluje snažno ili slabo, samouvjereno ili nesigurno, kao patriota ili izdajnik. Karikaturisti se često oslanjaju na stereotype u odnosu na jednu društvenu grupu ili naciju.

I na ovim prostorima takođe se odvijala „borba“ karikaturama. Tako se Crna Gora našla na udaru jedne velike svjetske sile, Austrougarske i osjetila moć koju ima karikatura.

Ovaj kuriozitet sa početka dvadesetog vijeka valja pomenuti jer, iako ne baca nabolje svijetlo na Crnu Goru i kralja Nikolu u to vrijeme, ipak jednu malu Crnu Goru stavlja u centar interesovanja tako velike svjetske sile kao što je Austrougarska.

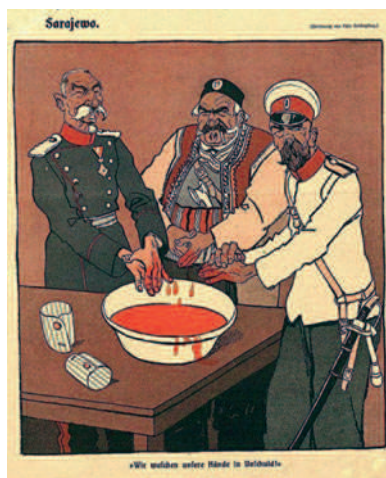
Naime, u nekim dnevnicima i periodičnim listovima na zapadu, a naročito u Austrougarskoj, crnogorski kralj Nikola veoma često je bio tretiran na karikaturama u skladu sa tadašnjim političkim zbivanjima u Evropi, a posebno na Balkanu. Bio je to, naravno, jednostran pogled na našeg suverena koji je prikazivan kao pohlepan apsolutista sa nadimkom Nikita i aluzijom na njegovu bliskost sa Rusijom. Kroz štampu i izložbe, ti radovi su dobili široki publicitet.

²⁷ Tomas Nast (1840–1902) bio je američki karikaturista, najpoznatiji po napadu na političku mašinu Vilijama M. Tveeda u Njujorku 1870-ih. Poznat i kao „otac američkog crtanog filma“.



BAR

– „Deco, veslajte hlabro! Pred ovim Fracuzima vi ste ‘lijevo krilo’ slavne ruske armije!“
(*Die Muskete*, 20. januar 1910.
Autor: Jozef Danilovac)



SARAJEVO

– „Peremo ruke od njega!“
(*Die Muskete*, 16. jul 1914.
Autor: Fric Šenplflug)

Gledano sa istorijske distance, to su bile neprikladne, tendenciozne i besramne insinuacije u vezi sa jednom malom zemljom i njenim Kraljem. Međutim, gledano sa tehničke i likovne strane, bile su to kreacije na vrlo zavidnom nivou.

Jedan projekat za spomenik „Pobjednika“

Kako karikatura pogađa u centar, upire prstom na trulež u društvu vidi se na naslovnici *Politike* davne 1927. godine.

Nastala prije više od 90 godina, ova karikatura predstavlja sliku jednog vremena i odnos ondašnje države, prema borbima koji su probijali Solunski front. Objavljena je godinu i po dana prije postavljanja Meštrovićevog „Pobednika“ na Kalemegdanu sarkastično pokazujući ko su u stvari, nažalost, pravi pobjednici.



Karikatura na naslovnoj strani
„Politike“

20. maja 1927. godine

Foto:

Digitalna.nb.rs/Arhiva/Politika

„Nakon Velikog rata ratni i vojni invalidi prosili su po ulicama, ponižavani, eksploatisani, uništavani, njihova žrtva je obesmišljavana. Za to vreme su se ratni profiteri, ondašnji tajkuni i miljenici kralja Aleksandra bogatili preko mere i otimali od naroda.“²⁸

Karikatura ovog pobjednika je izuzetno snažna, zbog toga i predstavlja moćnu kritiku ondašnje države. I ne samo nje, već svih onih država u kojima su se nakon ratova, borci, jurišnici, kao potrošna roba, bacali pod noge, dok su kao pobjednici izašli oni koji su se za to vrijeme bogatili i sa sigurne udaljenosti sve posmatrali. U suštini ona predstavlja kritiku i opomenu za sve buduće naraštaje.

„Karikatura iznosi razgoljene istine o životu, dok je svijet zbilje u njoj bez konvencionalnog okolišanja uvjerljivo predložen. Zato se u karikaturi najvjernije odražava pravo lice naše stvarnosti i ono što se u njoj događa,“ – ovo je karikaturist Angjelo Uvodić²⁹ 1936. godine zapisao u uvodu svoje monografije karikatura.

²⁸ <https://www.telegraf.rs/zanimljivosti/zabavnik/3036857-najbrutalnija-politicka-karikatura-u-istoriji-naseg-novinarstva-nastala-pre-90-godina-foto>

²⁹ Angjelo Uvodić je slikar, karikaturist, grafičar i prvi kustos splitske Galerije umjetnina.

Josip Broz Tito³⁰ u sovjetskoj karikaturi

Nemilosrdni znaju biti karikaturisti kada se treba osvetiti i naučiti pameti onoga ko se drznuo da velikim silama prkosi. To se desilo Josipu Brozu Titu koji se našao u karikaturama sovjetskih umjetnika kada je rekao sudbonosno NE!³¹

Zbog odbijanja da se potčini volji Varšavskog pakta, sovjetsko rukovodstvo pod Staljinom je napadalo Tita kao narodnog neprijatelja, prodanu dušu i fašistu.



Tito: Prodajem i na veliko i na malo. Vadi dolare!

ЗАЙМОДАВАЦ ИЗ ЊУЈОРКА
И ЛАКЕЈ ИЗ БЕОГРАДА

«Истакло је да ми трговини и да бисмо узели зајам, али
нам га хтејашу дати, јер нам је зајам потребан, а да-
наше зајам бисмо повратили и да смога по га дајемо.
(На говори Тита у Пули 10 јуна о. г.)



Tito: Mi moramo biti čvrsti, jer mi branimo svoju zemlju.

³⁰ Josip Broz Tito (1892–1980), jugoslavenski revolucionar, vojskovođa i državnik. Smatra se jednom od najvažnijih ličnosti XX vijeka i uopšte istorije na prostorima bivše Jugoslavije.

³¹ Tito je bio prvi vođa istočnog bloka koji se usprotivio sovjetskom viđenju svijeta. Raskol između Tita i Staljina dogodio se 1948. godine. Kao rezultat toga, Jugoslavija se našla „između Istoka i Zapada“ u nadolazećem Hladnom ratu. S obzirom na te nove činjenice, tako je i Staljin morao Jugoslaviju bukvalno otkinuti iz istočnog bloka. Titova slika u SSSR-u počela se rapidno mijenjati. Sovjetska propaganda je morala svijetu objasniti ko je najveći neprijatelj komunizma.

Otopljanje odnosa između SSSR i Jugoslavije uspostavljeno je tek poslije dolaska na vlast liberalnije nastrojenog Nikite Hruščova³².

Uvijek aktuelna tema na Balkanu

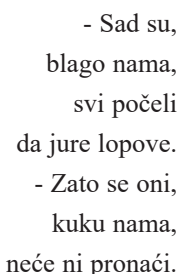
Petar Pjer Križanić³³ je svakako jedno od najznačajnijih imena novinske karikature na ovim prostorima. U svojim karikaturama bavio se domaćim i inostranim političkim dešavanjima, i na temu srpsko-hrvatskih odnosa dao pronicljive komentare. Na našim prostorima uvijek je bilo trvenja i karikaturisti su imali bogat izvor inspiracije. Balkan nije bez razloga nazvan „bure baruta“, samo se čeka da eksplodira. Uvijek zamršena i kompleksna situacija, u svakom trenutku može postati još komplikovanija, ali upravo iz tih teških situacija i odnosa proizlaze najbolje karikature.



- Gle onih budala tamo, gde se biju zbog ćirilice i latinice, a mi ne znamo ni jednu, ni drugu.

³² Nikita Hruščov (1894–1971) sovjetski ruski političar, predsjednik SSSR-a.

³³ Petar Pjer Križanić (Glina, 19. maj 1890 – Beograd, 31. januar 1962) je bio jugoslovenski karikaturista, pisac i esejista, jedan od rodonačelnika jugoslovenske karikature kao političkog komentara u dnevnim novinama, pisac i esejista i jedan od osnivača *Ošišanog ježa* (1935). Posthumno je 1967. u njegovu čast ustanovljena Nagrada „Pjer“, koja se dodeljuje godišnje, za doprinos savremenoj novinskoj karikaturi.



Ova dva seljaka koji sa strane posmatraju i komentarišu, najbolje procjenjuju situaciju, ali njih niko ne čuje, ne vidi i ne pita ništa.

Kada gledamo ove karikature shvatamo da se ništa godinama nije bitno promijenilo. Vrtimo se u krug, svađamo oko istih stvari i dijelimo se na hiljade načina. Pored onih starih razloga uvijek dodamo i po neki novi.

Savremena karikatura

„Savremena karikatura je fino tkanje, govor bez reči, poruka bez poštanske marke i mobilnog telefona. Savremena karikatura, ako je stvorena rukom talentovanog autora, bez strasti i želje za uvredom, bez sumnje pripada umetnosti“ – Ratko Dmitrović.³⁴

Veliki majstori karikature u brojnim svakodnevnim događajima imaju bogat izvor inspiracije, a dobra karikatura, za umjetnike sa duhom koji znaju da ih prepoznaju i pretoče u crtež, se krije u njima.

³⁴ <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:640337-Izlozba-karikatura-49-Pjer-2016-Ubojiite-poruke-bez-uvrede-i-strastiFOTO>

Ratko Dmitrović generalni direktor i glavni urednik Kompanije *Novosti*.

Danas u svijetu postoje brojni festivali karikature, zatim dnevni i nedjeljni časopisi, koje je nemoguće zamisliti bez crteža koji će nas nasmijati, rasplamsati maštu i potaknuti na razmišljanje.

Karikatura koja je uzburkala javnost u Srbiji

I danas kao i u prošlosti, političke karikature pobuđuju burne reakcije kod onih na koje se odnose. Jedna upravo takva koja je podigla prašinu prošle godine u Srbiji sigurno je karikatura Predraga Koraksića Koraksa³⁵ na kojoj Adolf Hitler i Jozef Gebels drže u naručju poslanike Srpske napredne stranke Aleksandra Martinovića i Vladimira Orlića.

Iako se na karikaturi ne prikazuje predsjednik Srbije, Aleksandar Vučić mnogi su ga u njoj prepoznali pa su uslijedile reakcije kako predsjednika Vučića, tako i Ministarstva kulture i informisanja koje je osudilo naslovnicu lista *Danas* kao neprimjerenu, dok je Udruženje novinara Srbije podsjetilo na to da je karikatura satirični novinski žanr.



³⁵ Predrag Koraksić Koraks svojim karikaturama postao je najlucidniji, najbitkiji i najubojitiji politički komentator od devedesetih godina prošlog vijeka sve do danas. On je, može se reći, hroničar sveopšte posrnulosti srpske političke stvarnosti.

Sporna karikatura nastala je, objasnio je Koraks, dok je gledao prenos Skupštine i čuo kako poslanik Martinović govori da list *Danas* sprovodi „harangu protiv SNS-a koja je nezabeležena još od vremena Gebelsa i Hitlera. Odmah mi je palo na pamet da se situacija obrne na drugu stranu i da poslanike koji se služe tim metodama nacrtam kao bebe ideologije koju pripisuju drugima“.³⁶

Vlasti koje ne znaju na koji način da se izbore sa ovakvim karikaturama samo padaju u vatru i još im više daju na značaju, jer što ih više oni napadaju i komentarišu, to ih ljudi više traže i gledaju.

„Humor je ubitačan za totalitarne režime, karikature su presude“ – Koraks.³⁷

Američki predsjednik Donald Tramp

Čini se da je predsjednik SAD Donald Tramp (Trump)³⁸ omiljena ličnost karikaturistima za rad. Što zbog svog izgleda, što zbog izjava, česta je meta karikaturista. I portretnih i situacijskih ima u velikom broju, neke od njih su šaljivog karaktera, u prvi plan ističu njegovu kosu za koju se mnogi pitaju da li je prirodna ili je perika, stisnuta usta, kao i njegov stav „bolji sam od svih“.



³⁶ <http://rs.n1info.com/Vesti/a436046/Koraks-Vlast-bolje-da-je-cutala-sad-svi-znaju-za-list-Danas.html>

³⁷ <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-46317646>

³⁸ Donald Tramp (rođen 1946), od 2017. g. obavlja dužnost 45. predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, inače je američki preduzetnik, televizijski producent i voditelj, te političar njemačko-škotskog porijekla.

S druge strane, ima i onih karikatura koje nijesu tako bezazlene i prikazuju jednog beskrupuloznog, nadobudnog čovjeka, koji bi u težnji da ostvari svoje ciljeve gazio preko leševa. Upravo takva je i ona koju je nacrtao karikaturista Majkl (Michael) de Ader³⁹, na kojoj Tramp igra golf preko tijela dvoje utopljenih migranata. Nakon toga je, kako javlja CNN, izgubio posao u izdavačkoj kući „Brunswick News Inc.“ u kanadskoj pokrajini Nju Brunsvik (New Brunswick), što su kasnije demantovali iz ove izdavačke kuće.



Na ilustraciji Dre Adera je prikazano kako Tramp pita dvoje mrtvih migranata da li im smeta da odigra preko njih kako bi nastavio partiju golfa. Karikatura se odnosi na tragičnu smrt Oskarsa Alberta Marineza i njegove 23-mjesečne kćerke

Valerije, koji su se utopili pokušavajući da pređu rijeku Rio Grande kako bi u potrazi za boljim životom ušli u SAD.

To je surova istina koja sačeka mnoge migrante u pokušajima da dođu do američkog sna. U više navrata Tramp je imao svoje mišljenje o migrantima, pa je taj stav i doprinio nastanku ove karikature.

Karikatura u Crnoj Gori

Kratak istorijat

Začetnici karikature u Crnoj Gori, kao i u svijetu, bili su slikari. Karikatura u Crnoj Gori nema neku dublju tradiciju, što je u tijesnoj vezi sa karakterom novinske štampe koja je ranije

³⁹ Kanadski karikaturista Majkl de Ader bavi se političkom karikaturom

publikovana, i nepostojanjem takve vrste kadrova koji bi bili zainteresovani da se bave karikaturom. Bilo je listova koji su povremeno izlazili, a koji su kao svoju osnovnu sadržinu imali satirično-humoristički karakter. Takav je bio list za humor i satiru *Tipar* koga su braća Tanasije i Risto Pejatović iz Pljevalja, kao studenti, pokrenuli u Beogradu još 1893. godine, a realizovali ga praktično ručno, sa određenim ilustracijama.



Između dva svjetska rata u Crnoj Gori su povremeno (ili samo jednom) izlazili još neki listovi humorističke sadržine kao što su bili: *Mali Radojica* (Cetinje, 1926) i *Karampana* (Kotor, 1926) u kojima je bilo duhovitih ilustracija – karikatura.

Dva prava i znalački uređivana humorističko-satirična lista u Crnoj Gori u kojima je u značajnoj mjeri bila zastupljena karikatura, bili su časopis *Žuč* koji je izlazio uz Crnogorski festival humora i satire u Danilovgradu od 2000. godine (izašlo 11 brojeva). Radi se o listu čiji kvalitet može da se poredi sa najprestižnijim novinama te vrste na Balkanu, i Crnogorski humoristički magazin *Tuš*, koji je pokrenulo Udruženje karikaturista Crne Gore, od 2006. godine (izašlo 7 brojeva). Doduše, ovi časopisi su još uvijek aktuelni i zvanično registrovani, pa se može očekivati da se povremeno i pojavljuju.



„Njegove karikature, kao pokretna filmska traka na kojoj je sačuvana društveno-politička zbilja vremena u kojem je živio, još uvijek imaju notu aktuelnosti, s obzirom na to da su ljudski karakteri, a samim tim i životne situacije na koje oni utiču, vječni i nepromjenljivi“ – istoričarka umjetnosti Ljiljana Zeković.⁴¹

Vušković je, zajedno sa čuvenim Pjerom Križanićem, bio jedan od osnivača najpopularnijeg i najboljeg lista za humor i satiru u bivšoj Jugoslaviji *Ošišani jež*. Vušković u to vrijeme pravi prvi strip za jugoslovenske novine, a sa crnogorskom temom, pod naslovom „Krcun i Moca“.

⁴⁰ Miloš Vušković bio je jedan od najcjenjenijih karikaturista na prostorima bivše Jugoslavije. Posebno je značajna njegova uloga u formiranju crnogorske karikature XX vijeka, koju je postavio na tako visok nivo, da njene vrijednosti i danas nadahnjuju nove generacije.

⁴¹ http://www.designed.rs/news/izlozba_karikatura_milosa_vuskovica_u_galeriji_miodrag_dado_duric_na_cetinju

Svoje karikature objavljivao je u raznim listovima i časopisima iz predratnog, ratnog i poratnog perioda, kritikujući, preko poznatih likova i pojava: rat, fašizam, logore i smrt, ali i afirmišući jugoslovenstvo, bratstvo-jedinstvo, slobodu govora i druga zbivanja u društvu. Na njegovim karikaturama crtež je korektan i anatomski pravilan, bez ekstremnog deformisanja likova i stvari.



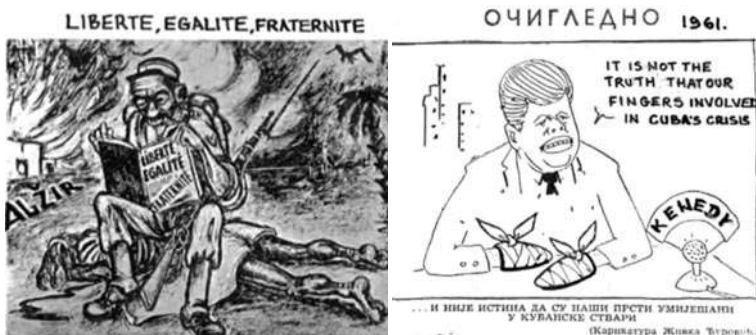
Treba reći da i poznati slikar Savo Vujović⁴² tridesetih godina prošlog vijeka u *Malom Radojici* prati brojeve svojim crtežima humorističko-satirične sadržine, ponekad i u obliku minimalnog stripa.

Poslije Drugog svjetskog rata u crnogorskoj karikaturi se javlja jedna izuzetna stvaralačka ličnost – Živko Đurović, kojega, nažalost, rana smrt prekida u stremljenjima i planovima. Sa njim list *Pobjeda* počinje da afirmiše karikaturu, prije svega koncentrišući se na aktuelne političke događaje, što je u ono vrijeme, kod nas, bilo prilično smjelo. U Titogradu, u Jugoslaviji 1984. godine je raspisan Jugoslovenski konkurs za karikaturu „Živko Đurović“ čime se odaje priznanje ovom umjetniku..

Nakon Đurovića, na crnogorsku karikaturističku scenu dolazi Luka Lagator koji još od 1966. godine, kao student, počinje objavljivati svoje radove u *Pobjedi*, koja je u to vrijeme izlazila jednom sedmično. U isto vrijeme, veoma značajno mjesto u

⁴² Savo Vujović je bio slikar, grafičar, karikaturista, likovni pedagog i pozorišni scenograf. Školovao se u Beogradu i Pragu.

crnogorskoj karikaturi pripada Bošku Odaloviću⁴³. On je, objavljujao u *Pobjedi*, listu *Ovdje*, kasnije u *Monitoru* i drugim listovima i časopisima.



Početak 1988. godine, u crnogorsku karikaturu ulazi Darko Drljević⁴⁴, koji prve radove objavljuje u kolašinskim novinama *Veletrgovina*, a pravu karijeru započinje u *Omladinskom pokretu*, nastavlja u *Pobjedi*, kasnije u *Monitoru* i brojnim listovima i časopisima u zemlji i u inostranstvu, ostvarujući svjetsku karijeru u oblasti karikature.

On je izuzetno važan za crnogorsku karikaturu jer je uticao na njeno afirmisanje u zemlji, kao i za organizovanje festivala u Kolašinu koji ima međunarodni karakter. Drljević je, zajedno sa

⁴³ Boško Odalović bio je slikar, karikaturista i pjesnik, član Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, kao i Matice crnogorske, DANU i PEN centra. Dobitnik je mnogih nagrada, među kojima su i Trinaestojulska nagrada Crne Gore i Decembarska nagrada Titograda.

⁴⁴ Darko Drljević je predsjednik Udruženja karikaturista Crne Gore i ogranka evropskog Udruženja karikaturista. Do sada je osvojio oko 100 nagrada na domaćim i međunarodnim takmičenjima, a učesnik je brojnih samostalnih i zajedničkih izložbi. Bavi se slikarstvom, ilustracijom, grafikom, ilustrovanjem udzbenika, kao i animiranim filmom. Objavio je knjigu karikatura i kratkih priča 2010. godine.

Lukom Lagatorom pokrenuo formiranje Udruženja karikaturista Crne Gore⁴⁵.



Dim



Prijatelji

U crnogorskoj novinskoj karikaturi, skorijeg vremena, posebno se ističe Goran Šćekić, koji svoje radove, uglavnom na unutrašnje-političke teme, objavljuje u listu *Dan*. Karikaturom je počeo da se bavi, 1992. godine u tadašnjoj *Pobjedi*. U njegovim karikaturama se često opisuje naša kulturno-politička zbilja, komentarišu dnevno-politički događaji.



⁴⁵ Udruženje je osnovano 1996. godine. Za predsjednika je izabran Luka Lagator. Poslije 2000. godine na mjesto predsjednika postavljen je Darko Drljević.

Svoje radove su objavljivali Fahro Radončić i Veselin Janjić, a u novije vrijeme Mirko Zulić, Simon Vučković i Radomir-Čarli Đukić. U posljednje vrijeme uspjehe u karikaturi postiže i Vjekoslav Bojat⁴⁶. Treba još istaći i slikara Božidara Pavićevića-Zodijaka⁴⁷ značajnog karikaturistu sa naših prostora.

Kada se govori o crnogorskoj karikaturi, treba pomenuti poznatog karikaturistu i strip crtača iz Crne Gore, koji živi i radi u Beogradu, a povremeno i u Crnoj Gori Lazu Sredanovića, autora čuvenog stripa „Dikan“ i slikara i karikaturistu iz Danilovgrada Mladena Đurovića.

Za razvoj karikature u Crnoj Gori dosta je značilo formiranje Udruženja karikaturista Crne Gore u Podgorici, aprila 1996. godine, iako se i na tom polju može više učiniti.

Važnost festivala za promovisanje Crne Gore

Dug put je karikatura prešla, a puno vremena je trebalo da ona postane prepoznatljivi oblik umjetnosti. Sada u svijetu, može se reći, da je dobila zasluženno mjesto. Kod nas još uvijek nije cijenjena na tom nivou, a naročito nije prepoznata njena umjetnička nota.

Kolikom tolikom razvoju i popularisanju karikature u Crnoj Gori doprinijela su tri festivala humora i satire koja ovdje redovno održavaju. Riječ je o Danima humora i satire „Vuko Bezarević“, koji se od 1986. godine organizuju u Pljevljima, Festivalu humora i satire koji se u organizaciji KIC „Bijeli Pavle“ održava

⁴⁶ Vjekoslav Bojat, akademski slikar, karikaturista, dizajner, koji trenutno radi i živi u Podgorici.

⁴⁷ Božidar Pavićević (1948–2015) bavio se slikarstvom i scenografijom, a posebno značajan trag ostavio je u oblasti grafičkog dizajna. Kao ilustrator, crtač i karikaturista sarađivao je u *NIN*-u, *Ježu*, *Književnoj reči* i *Pobjedi*. Bio je dobitnik mnogih nagrada: za plakat u Havani; nagrada zajednice kulture, Novi Sad; nagrada Ateljea 212, Beograd.

od 2000. godine u Danilovgradu i o Međunarodnom festivalu karikature koji se do sada održao četiri puta u Kolašinu. Posebno je važan Festival karikature u Kolašinu, jer je to međunarodna manifestacija posvećena isključivo karikaturi, koja okuplja stvaraoce iz čitavog svijeta i na taj način populariše karikaturu kod nas i ime Crne Gore u svijetu. Ove godine, na festivalu je učestvovalo 220 autora iz 53 zemalje svijeta, sa 805 radova. To svakako nije zanemarljiv broj, a određenim ulaganjima odziv može biti i veći.

Festivalska karikatura je cijenjena u svijetu i okuplja veliki broj međunarodno priznatih imena, što konkurenciju čini mnogo jačom. U našoj zemlji, iako imamo karikaturiste koji su u samom svjetskom vrhu karikature, ona ne zavrjeđuje ni sličnu pažnju.

Darko Drljević i Luka Lagator su u posljednjih tridesetak godina, predstavljajući sebe i Crnu Goru na brojnim festivalima, konkursima i salonima karikature širom svijeta, doprinijeli afirmaciji, ne samo karikature, već i same Crne Gore. U konkurenciji najboljih svjetskih majstora karikature, oni su osvojili veliki broj nagrada, što ih je svrstalo u sami vrh širom planete, kada je u pitanju tzv. festivalska-takmičarska karikatura. Time su dokazali da za njih granice ne postoje, oni ih brišu i otvaraju širom vrata svima onima koji se bave karikaturom i koje srijeću na svojim putovanjima prilikom preuzimanja nagrada. Govoreći o ljepotama Crne Gore bude želju kod svakog da je posjeti. Koliko je važno da imamo ovakva dva majstora karikature u našoj zemlji ne treba ni komentarisati, oni promovišu našu zemlju po svijetu na najbolji mogući način, ali ne mogu baš sve sami.

Da bi i svijet došao kod nas vrijednost karikature mora biti prepoznata od strane nadležnih u državi, što sada i nije baš slučaj. Sama činjenica da je *Pobjeda* nekada imala i urednika za karikaturu, a danas ga nema ni jedna dnevna novina, dosta govori o odnosu prema ovoj umjetnosti.

„Ako bismo pravili paralelu između statusa crnogorskih karikaturista i karikaturista drugih zemalja, ne bi se proslavili. Poređenja radi, cijena rada recimo u nekoj evropskoj novini i plaćanje za isti posao u Crnoj Gori su ogromne razlike! Iz tog razloga se naši karikaturisti takmiče na raznim svjetskim festivalima ne bi li osvojili neku nagradu i tako bukvalno preživjeli... Najveće priznanje i respekt je pravo na rad i mogućnost jednog umjetnika da se dokaže i pokaže u svojoj zemlji, a ne da traži to na drugim prostorima“ – Darko Drljević.⁴⁸

Luka Lagator – bilježničar crnogorske i svjetske istine



Luka Lagator

Slikar i karikaturista koji je osvojio brojne nagrade na domaćim i svjetskim festivalima karikature je Cetinjanin Luka Lagator. Jedan od najboljih predstavnika Crne Gore širom svijeta, svojim radovima skreće pažnju na određene pojave u društvu i time je postao hroničar jednog vremena.

Lagator je rođen 08. decembra 1945. godine, na Cetinju. Član je Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore od 1978. godine, a Udruženja karikaturista Crne Gore od samog osnivanja. Do sada

⁴⁸ *Medijski dijalozi*, Časopis za istraživanje medija i društva, Istraživački medijski centar, Podgorica, novembar 2011, str. 675.

je imao 26 samostalnih izložbi i preko 200 zajedničkih izložbi slika u zemlji i u inostranstvu. Imao je i 34 samostalne izložbe karikature. U raznim listovima i časopisima objavio je preko 6.500 radova. Objavio je i tri knjige karikature, od kojih je *S Lično* prva knjiga stripa objavljena u Crnoj Gori. Autor je dva kratka umjetnička filma: *Sizifov put* i *Sizifov trud*.



Knjiga stripa *S Lično*, objavljenja 1988. godine
(NIO „Univerzitetska Riječ“ – Nikšić)

Osvojio je brojne nagrade i priznanja, od kojih većinu u konkurenciji najvećih svjetskih majstora festivalske karikature, među kojima: „Zlatni Pjer“ – Beograd 1998, nagrada japanskog dnevnika „The Yomiuri Shimbun“ Tokio 2002, Grand Prix Alanya, Turska 2004, nagrada „Red man“ – Peking 2008, Grand prix Zagreb 2013, Premio „CAVA“ – Galarate, Milano 2015, Prva nagrada, Vianden, Luksemburg 2019. itd. Dobitnik je Trinaestojulske nagrade za 2010. godinu, a Prijestonica Cetinje

mu je 2008. godine za uspjehe i doprinos afirmaciji crnogorske kulture, dodijelila prestižno priznanje „Ivan Crnojević“. Osvojio je i dvije Plakete UN Njujork 2013. i 2015. godine na međunarodnom konkursu za najbolju objavljenu političku karikaturu. Na Internacionalnom festivalu karikature 2015. u Plovdivu proglašen je za „Majstora karikature“, te dva puta proglašavan za karikaturistu godine u SRJ. Luka Lagator ima status „istaknutog kulturnog stvaraoca Crne Gore“. Njegovi radovi se danas nalaze u značajnijim svjetskim muzejima karikature, u raznim galerijama i zbirkama.

On ponire u bit čovjeka i društva i u svojim karikaturama ukazuje na suštinske probleme, ne zadovoljavajući se dnevnopolitičkim temama, već teži onima koje zadiru u srž. Tako, pojedine njegove karikature odlično prikazuju ne samo jedno vrijeme, već duži vremenski period, stanje u kojem se društvo nalazi decenijama. Njegovim karikaturama vrijeme ne može ništa, samo ih potvrđuje. Kod karikature se lako upadne u zamku da humor preraste u zlobu – zlobno ruganje na granici dobrog ukusa. Prelazi se u krajnost koja umjetnost boji lošom energijom i prelijeva se na publiku. Nije to više dobra jednostavna a ubojita karikatura koja pogađa u centar već napadačka i previše iskrivljena slika zadojena mržnjom. Lagator je izbjegao ovu zamku u koju se lako upada. Njegove karikature nose važnu poruku, ali ne i zlonamjernost i želju da nekog uvrijede.

Prvi njegovi radovi odnosili su se na dešavanja u crnogorskom sportu – posebno u fudbalu, da bi kasnije i on objavljivao političku karikaturu. Pored *Pobjede*, u to vrijeme Lagator je objavljivao karikature i u listu *Studentska riječ* koji je izlazio u Nikšiću, a nešto kasnije i u *Cetinjskom listu* koji je također njegovao karikaturu. Danas Lagator najbolje pliva u festivalskoj karikaturi i gotovo sve značajnije nagrade koje postoje trenutno u svijetu on je osvojio.

„Luka Lagator je stvorio svoj crtani svijet u kome humor manje služi da nas zasmije, već više da spoznamo istinu koja je često gorka, ali je neporeciva. Iz Lukine majstorske radionice uzleću karikature nadahnute satirom koje su misaono-filozofski kondenzovan i sublimiran komentar na probleme koji potresaju savremeni svijet, a koje će svoju aktuelnost, kao i djela klasične literature, zadržati u budućem vremenu“⁴⁹ – karikaturista Slobodan Obradović.

Kako bih, usljed nedostatka literature, cjelovito predstavila položaj karikature i onih koji se ovim vidom umjetonosti bave u Crnoj Gori, u istraživačkom procesu, uradila sam intervju sa, međunarodno priznatim i višestruko nagrađivanim cetinjskim karikaturistom Lukom Lagatorom.

Govoreći o svojim počecima on se prisjeća da je preko crtanih romana zavolio strip. Sadržina romana, uzbudljivi događaji, iščekivanje zapleta i što će biti na kraju, prvo je zaokupilo njegovu pažnju, a onda slike, crteži, scene i kadriranje.

„Imajući u vidu da sam prvo naučio da crtam, pa onda da pišem, nije čudo što sam, još kao vrlo mlad, imao ambicije da i sam crtam stripove. Čim sam uvidio da je to mnogo komplikovano i teško, spontano sam prešao na jednu sliku – jedan kadar i počeo da crtam karikature“, kaže Lagator.

Kada je postao student, toliko je zavolio karikaturu da je za vrlo kratko vrijeme sačinio zbirku od preko stotinu radova. Odnio je kod, tada vrlo poznatog crnogorskog karikaturiste, Živka Đurovića, koji je u dnevnoj novini *Pobjeda* bio urednik za karikaturu. On ga je uputio u tajnu karikature, ohrabrio, tako da je nakon kratkog vremena, već 1966. godine, počeo objavljivati svoje radove.

Lagator se dugo bavio dnevnompolitičkom karikaturom, pri čemu je jako vodio računa da ona ne bude uvredljivog karaktera, da ne bude, kako kaže, „rugalica“, već prava društvena satira i duhovit pogled na ono što nam se dešava.

⁴⁹ Luka Lagator, *Karikature*, Pobjeda, Podgorica, 2007.

„Nije bilo lako istrajavati u tome, a biti interesantan kao autor. Negdje sedamdesetih godina prošlog vijeka, intenzivnije su se pojavili festivali karikature koji su bili takmičarskog karaktera, mameći autore širom svijeta, veoma primamljivim nagradama. Osim toga, pojedini festivali su počeli da pozivaju autore da budu gosti manifestacije, uz plaćen put i boravak od nekoliko dana, a nešto kasnije uslijedili su, za afirmisane karikaturiste, i pozivi za rad u međunarodnim žirijima. Ako se tome doda i određena popularnost uspješnih autora u svijetu, sve mi je to postalo primamljivo i interesantno“ – Lagator.

Polako ali sigurno festivalska, salonska, takmičarska karikatura postala je njegova glavna preokupacija.

Lagator – „Karikatura mora imati jasno čitljivu poruku“

„Kakav odgovor dati na pitanje – što je karikatura, a biti precizan i jasan, kao što je i ona sama? Za mene karikatura je jedna specifična likovno-novinska, satirično-humoristična forma koja mora imati jasno čitljivu poruku“ objasnio je Lagator i poslužio se jednom definicijom književnika Žarka Komanina⁵⁰ od prije 40 godina, za koju se može reći da je i danas aktuelna:

„Karikatura je cvijet smijeha. Crni cvijet koji boli.

Karikatura je znak.

Karikatura je misao.

Karikatura to je kost smijeha u grlu svijeta.

Karikatura to je pogled na svijet.

Karikatura je i protest i poruka i pobuna.

Karikatura je zaljubljena u istinu. Ona mora biti hrabra, ona mora voljeti slobodu ili je nema.

Karikatura je najefikasnije oružje protiv ljudske gluposti“.

Lagator kaže da se trudio da u svojim karikaturama objedini sve ove karakteristike, „mislim da sam u tome uspio, mada će

⁵⁰ Žarko Komanin (1935–2010) bio je srpski književnik i pisac.

ipak publika najbolje procijeniti“.

U Crnoj Gori je, Lagator je siguran, najviše zastupljena dnevno-politička karikatura mada se ne može govoriti o nekoj intenzivnoj zastupljenosti karikature u crnogorskim dnevnim listovima i ostaloj periodici. Izuzetak je dnevni list *Dan* u kome se, već duže vrijeme, svakodnevno mogu vidjeti radovi Gorana Šćekića, Mirka Zulića i Simona Vučkovića. Ova vrsta karikature je najpopularnija kod čitalaca jer tretira našu političku svakodnevicu, a može se reći da je prosječan čitalac dnevnih novina, u Crnoj Gori, veoma ispolitizovan.

„Kao što mnogi TV gledaoci, gledaju direktan prenos zasijedanja crnogorske Skupštine, konzumirajući sadržinu, gotovo isključivo, kao zabavni program, tako i mnogi čitaoci očekuju od karikature u dnevnim novinama da neku značajnu političku ličnost ili događaj: ocrni, ponizi, omalovaži i izvrgne javnoj poruzi, na što banalniji način. Naravno, to nije dobro ni za karikaturiste ni za čitaoce, a najmanje za dobru karikaturu, ali postojeće stanje je odraz: zrelosti, kulture, obrazovanja... Nije ni u svijetu nešto bolja situacija. Sjetimo se samo što se desilo u redakciji humorističko – satiričnog lista *Šarli Ebdo*“.

Viljuška (1998)

„Pažljivo posmatrajući uspjelu karikaturu, možemo se nasmijati-široko, sustegnuto ili gorko, možemo čak i zaplakati, ali ravnodušni sigurno ne možemo ostati“ – Lagator.

Posebno mjesto u njegovom stvaralaštvu, neću pogriješiti ako kažem i posebno mjesto u srcima Cetinjana, zauzima



„Zlatnim Pjerom“ nagrađena karikatura „Viljuška“. Zašto sam rekla i kod Cetinjana? Pa zato što u vrijeme kad je nastala ova karikatura nije mogla bolje opisati naše, trpeze, frižidere, ledare, ostave, naš život. Ovu karikaturu ne može smisliti neko ko živi u sređenoj državi, sa svim mogućim benefitima i mogućnostima.

Da bi ona nastala, potrebno je da nas život „ošamari“ ili još bolje „nokautira“. Jednostavna, bez ijednog suvišnog detalja ona je ubojita.

„Viljuška“ nema teksta, ali komunicira na svim svjetskim jezicima. Nema tih riječi kojima je moguće postići isti osjećaj i efekat kao što taj jednostavni crtež budi u nama. Prvo te nasmiје, a onda dobro zamisli, ovaj geg govori više od stranica ispisanih na socijalne teme: „Rad je nastao u teškom socio-ekonomskom trenutku za naše društvo, što, nažalost, traje i danas, tako da je on jednako aktuelan kao i prije više od 25 godina“ – Lagator.

Treći maj 1808 (2007)

Selektovana je u najuži izbor za nagradu na najvećem svjetskom festivalu karikature u Lisabonu – Sintra.



Više puta je Lagator nalazio inspiraciju u poznatim djelima velikih umjetnika. Tako je „Treći maj 1808“ Franciska Goje (Francisco Goya)⁵¹ uticao na stvaranje ove karikature. Gojini junaci bili su pred

pravim oružjem i u strahu za život, a Lagatorovi pred savremenim oružjem, fotoaparatom, u strahu za reputaciju.

„Ima li kraja ljudskoj sujeti i licemjerju?”

⁵¹ Fransisko Goja (1746–1826) je bio veliki španski slikar, crtač i grafičar, koji je težio humanističkim principima i bio spreman da brani svoje ideale.

Ovo je svojevrsna parodija na čuvenu Gojinu sliku, ali ne sa ciljem ismijavanja djela, već sa ciljem da se istakne suprotnost originalu na jedan hiperbolični način. Goja prikazuje žrtve na stratištu i suprostavljanje moćnom okupatoru ispred streljačkog stroja.

Žrtva kaže: ‘Pucajte, ovo su slobodne grudi!’ A moji ‘junaci’ su se poređali pred kamerama radi slikanja nakon teške borbe na političkom poprištu, dok se jedan od njih isprasio i kao da kaže: ‘Slikajte, mi smo borci za demokratiju i narodna prava!’“ – Lagator.

Vladike (2012)

Sve je jasno“ – Lagator.

Ovo je jedna karikatura sa crnogorskom temom. Borba za prevlast između srpske i crnogorske pravoslavne crkve. Koja će pobijediti? Snage nijesu ujednačene reklo bi se.

„Svima je jasno na što se ova karikatura odnosi i tu nije potrebno mnogo objašnjenja.

Potrebno je samo obratiti pažnju na poglede glavnih aktera, na izraze lica i govor tijela.



Tolerancija (2013)

Jedna, druga, peta i deseta strana i svako vuče na svoju. Niko da popusti, niko da odustane, niko da pokuša, a tako nam je malo potrebno za jedinstvo i slogu, a u stvari tako puno. Da li

ćemo ikada dočekati da živimo u jednom tolerantnijem društvu gdje onaj druge vjere nije neprijatelj? Kada ćemo ljude dijeliti na dobre i loše, a ne po boji kože i po tome kojoj vjeri pripadaju? Da li ćemo dočekati malo više TOLERANCIJE.



„Dobro je poznato što se, već decenijama, dešava na Bliskom istoku i koliko ima žrtava i razaranja, a sve zbog vjerske netolerancije, koja je na tom području odavno prisutna. Onog trenutka kada sukobljene strane dostignu takav nivo vjerske tolerancije da zajednički iznesu žrtvu, doći će do ogromnog napretka i stvoriće se mogućnost da zavlada red i mir na ovim prostorima“ – Lagator.

Žrtva (2015)

Specijalnu nagradu Ujedinjenih nacija pod pokroviteljstvom generalnog sekretara UN Ban Ki-muna osvojio je na 11. međunarodnom konkursu za političku karikaturu u Njujorku. Koliko je svijet „oguglao“ na nesreće i kako zatvara oči pred



najvećim tragedijama, koje se sve češće dešavaju, jasno je prikazano ovom karikaturom. Pred svima nama dešavaju se najveće strahote, a oni koji mogu nešto da urade su odsutni i nemaju namjeru da svoje

brizne riječi sprovedu u djela.

„Tragičnu sudbinu izbjeglica teško je opisati i hiljadama stranica teksta, a meni se učinilo da to može i sa jednom slikom.

Čitavi svijet je obišla fotografija nesrećnog četvorogodišnjaka, koji je stradao nakon prevrtanja broda i koga su talasi izbacili poslije nekoliko dana. Kakva se ironija neumoljive sudbine tu pokazala. Plaža, kao mjesto za uživanje, tragična je slika sa najstrašnijim prizorom koju sam prenio na konferencijski sto.

Svijet se tobože dogovara i organizuje kako da pomogne ljudima. Ali, stolice su naopako okrenute. Svijet, u stvari, to neće da vidi, ne mari za nevolje drugih. Razvijeni svijet hoće samo zdravu, mladu i jeftinu radnu snagu“ – Lagator.

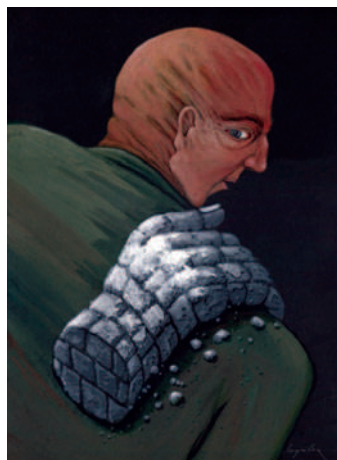
Empatija (2018)

Karikaturom „Empatija“ Lagator je osvojio prvu nagradu na 50. internacionalnom festivalu „Osten“ u Skoplju.

Preplavljeni smo lažnim osmijesima, lažnim prijateljstvima, kao i lažnim saosjećanjem koje nam nude neki lažni ljudi. Današnji svijet je prekriven lažnom iskrenošću, a svima nam je potrebno samo malo pažnje i iskrene empatije.

„Čovjek je željan saosjećanja, priželjkuje nečiju iskrenu riječ i RUKU NA RAMENU.

Ali, vrlo često doživljava razočaranje. Dobije `ruku` na svom ramenu, ali kao teški kameni zid, kao nepodnošljivi teret od koga stiže samo patnja. Dosta je, danas u svijetu, takvih koji tapšu i pružaju ruku, a u stvari postavljaju nogu. Nama ostaje da to prepoznamo i da sa prezirom odbijemo licemjerje“ – Lagator.



Vrijeme (2019)



U velikoj međunarodnoj konkurenciji, gdje su učestvovala najznačajnija imena svjetske karikature, u Luksemburgu, Lagator je karikaturom „Vrijeme“ osvojio prvu nagradu, među oko 1.470 radova, od 730 autora iz 58 zemalja svijeta.

Vrijeme i mi u vremenu prikazano je na ovoj karikaturi kao i jedna ogromna energija koja se spušta sa nebesa i preko satnog mehanizma prenosi na čovjeka,

čineći ga sastavnim dijelom te fenomenalne pojave i više sile koje su ga i stvorile, tjerajući ga da stalno ide naprijed.

„Od iskona postoji fenomen ČOVJEK i VRIJEME, postoji borba sa vremenom i u vremenu. Taj teški zadatak dolazi od DEMIJURGA⁵², dolazi sa nebesa putem vječite i teške transmisije koja nepogrešivo prenosi svoju silu na čovjekova leđa, pretvarajući ga u sat i nagoneći ga da vječito žuri ne bi li kako stigao i prestigao vrijeme. A ono je poput sjenke; vječiti pratilac kojega je nemoguće preskočiti“ – Lagator.

⁵² Demijurg (gr. δημιουργός *demiurgos* – „običan radnik“ ; od *demos* – puk + *ergos* – rad) je Tvorac, graditelj svijeta. Reč „demijurg“ se prvobitno upotrebljavala u značenju majstora, koji obavlja usluge narodu i uopšte graditelja, neimara. Pominje se u raznim sistemima mišljenja i vjerovanja, uvijek u vezi s pretpostavkom da svijet mora imati svoga Tvorca. Kod Platona, to je božanstvo koje stvara svijet pomoću ideja i materije. Stoga je demijurg za Platona „otac svih stvari“ . U ranom hrišćanstvu, demijurg je bio grčki izraz za boga.

Karikature ovog svjetski priznatog umjetnika u idejnom, sadržajnom smislu nesumnjivo je – pogađaju pravo u metu, a sa druge strane i u slikarskoj tehnici su prava umjetnička djela. Nesporni talenat kod Lagatora, još od njegovih najranijih početaka primijetio je, svestrani umjetnik, veliki boem i intelektualac, jugoslovenska ikona Zuko Džumhur⁵³. To je i napisao u predgovoru Lukine knjige karikatura iz 1988. godine.

„Poodavno, povremeno u štampi pratim radove ovoga umjetnika, karikaturiste i slikara i uvijek me privlačio njegov strogo racionalan crtež, sav u funkciji ideje koju iznosi pojednostavljen do ogoljenosti kao u nekakvom, rekao bih, minimal-artu, crtež lišen svake teške i sumorne kompresije što bi samo zagušivala na putu kazivanja umjetnikovog aforizma. Lagatorov crtež je britak i duhovit. Vrlina je svake dobre karikature oslobođenost od nepotrebnih i suvišnih riječi, koje bi objašnjavale ono što je već očigledno. I figura na Lagatorovim karikaturama lišena je svih suvišnih deformacija i sva je u funkciji njegove ideje, tako da posmatrača nijednom suvišnošću u crtanju ne odvlači od sažetog saopštenja i umjetnikove duhovite poruke“.

Zaključak

Citat proslavljenog nobelovca Iva Andrića, u predgovoru kataloga za jubilarnu izložbu Pjera Križanića, možda najbolje izražava težak zadatak karikaturista, a opet na neki način i veliku obavezu i stabilnost duha.

„Nije laka stvar ali ni mali napor ni neznatna žrtva: gledati celoga veka ljude i svet oko sebe očima karikaturiste. Moći tako videti i umeti prikazati društvo i čoveka u njemu, a ne podleći

⁵³ Zuko Džumhur (Konjic, 1919 – Herceg Novi, 1989) bio je jugoslovenski novinar, putopisac, slikar, karikaturista, filmski i televizijski scenarista, pozorišni scenograf, umjetnički direktor filma, likovni kritičar i kostimograf.

profesionalnoj deformaciji, ne pasti u pesimizam i negaciju, ne otuđiti se od sveta i ljudi, to pokazuje veliku latentnu snagu i ravnotežu duha, urođenu blagorodnost i čistotu.“

Karikatura pogađa ono što smo dosta često mislili da kažemo, a nijesmo znali kako. Kroz vrijeme smo vidjeli kako je nastala, rasla i razvijala se, kako su pojedini karikaturisti kažnjavani zbog svojih radova, a pojedini gubili živote. Ipak, i pored svih nedaća sa kojima se susrijeću ovi hrabri pojedinci, karikatura iz tih borbi izlazi jača, bolja, spremnija za novi izazov.

Da bi se nacrtala karikatura koja će sa malo ili nimalo riječi pogoditi pravo u centar, i koja će biti jasna posmatraču na prvo gledanje, potrebno je veliko umijeće, znanje, talenat. Ovi umjetnici zaslužili su da se piše i priča o njima i da se ne prepuste zubu vremena.

Crna Gora mora karikaturi pružiti veću šansu da zaživi i na ovim prostorima kao što se u svijetu izborila za svoje mjesto, tim prije što je naša država prepoznata kao zemlja slikara i drugih umjetnika koji su kadri da budu rame uz rame sa svojim kolegama iz daleko većih i razvijenijih zemalja svijeta.

Literatura:

- Aleksandar Klas, *Karikature decembar '94.-januar '95*, Muzeji i galerije Podgorice, Yugrafic-Podgorica.
- Drljević, Darko, *Karikature i još po nešto...*, Pobjeda a.d., 2010.
- Dulibić, Frane, *Karikatura u Hrvatskoj do 1940. godine*, Filozofski fakultet : Naklada Slap, Zagreb, 2009.
- Lagator, Luka, *Intervju*, Cetinje, 2019.
- Lagator, Luka, *Karikature*, Pobjeda, Podgorica, 2007.
- Lagator, Luka, *S Lično*, NIO „Univerzitetska Riječ“, Nikšić, 1988.
- Luburić, Radoica, *Vrući mir hladnog rata*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, Štamparija GIP Slobodan Jović, Beograd, 1994.
- *Medijski dijalozi*, Časopis za istraživanje medija i društva, Istraživački medijski centar, Podgorica, 2011.

Elektronski izvori:

- <http://www.artnit.net/paleta/item/3062-onore-domije-gargantua.html> (pristupljeno sajtu 23. 10. 2019)
- <https://ba.voanews.com/a/3226267.html> (pristupljeno sajtu 21. 10. 2019)
- http://www.designed.rs/news/izlozba_karikatura_milosa_vuskovica_u_galeriji_miodrag_dado_duric_na_cetinju (pristupljeno sajtu 26. 10. 2019)
- <https://edition.cnn.com/2019/06/30/media/canadian-cartoon-trump/index.html> (pristupljeno sajtu 27. 10. 2019)
- http://www.montenegrina.net/pages/pages1/humor/kratka_istorija_karikature_u_cg.html (pristupljeno sajtu 26. 10. 2019)
- <http://m.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:529425-Zbog-kralja-i-kruska-zabranjena> (pristupljeno sajtu 21. 10. 2019)

-
- <https://povijest.hr/vazneosobe/james-gillray-otac-politicke-karikature/> (pristupljeno sajtu 21. 10. 2019)
 - <http://rs.n1info.com/Vesti/a436046/Koraks-Vlast-bolje-da-je-cu-tala-sad-svi-znaju-za-list-Danas.html> (pristupljeno sajtu 30. 10. 2019)
 - <https://www.srednja.hr/novosti/fotogalerija-15-povijesnih-karikatura-koje-su-mijenjale-svijet/> (pristupljeno sajtu 30. 10. 2019)
 - <https://www.telegraf.rs/zanimljivosti/zabavnik/3036857-najbrutalnija-politicka-karikatura-u-istoriji-naseg-novinarstva-nastala-pre-90-godina-foto> (pristupljeno sajtu 24. 10. 2019)

POKLONI TURSKOG SULTANA ABDUL HAMIDA II KNJAZU NIKOLI PETROVIĆU

Marina Šoć

In its turbulent history, Montenegro went through several political phases. Recognition of independence created conditions for the emergence of a modern Montenegrin society and state. Prince Nikola's first visit to Turkey in 1883 was a turning point in Ottoman-Montenegrin relations. The second visit happened in 1899, when a new phase of bilateral relations began. The friendship between Sultan Abdul Hamid II and Montenegrin sovereign Nikola Petrović was reaffirmed by valuable gifts they exchanged, all in the desire to preserve successful diplomacy between the two countries.

Nakon Berlinskog kongresa (13. jula 1878), kada je Crna Gora bila međunarodno priznata zemlja od velikih sila i time stekla nezavisnost i teritorijalno proširenje, još uvijek je imala velikih problema, posebno u pograničnim oblastima. U svojoj burnoj istoriji prošla je kroz više državnih i kulturnih faza koje su zbog kompleksnosti istorijskih prilika i borbe za opstanak i slobodu bile konstantno prekidane. Sticanjem državne samostalnosti, privrednim i kulturnim razvitkom (brojnim reformama u državnoj upravi, prosvjeti, obrazovanju), stekli su se uslovi za nastanak modernog crnogorskog društva i države. U prvim godinama i decenijama po sticanju nezavisnosti, Crnoj Gori predstojao je mukotrpan i dug period regulisanja teritorijalnih i političkih pitanja sa Osmanskim carstvom. Neriješeno pitanje

granica, otvorene pobune i upadi albanskog stanovništva, iziskivali su vještu diplomatsku aktivnost knjaza Nikole na osmanskome dvoru.

Nova granica sa Turskom nakon razgraničenja nije davala geopolitičko rješenje koje bi se moglo prihvatiti kao konačno. Sa Turskom, Crna Gora je i dalje ostala direktno sučeljena. Turski sultan Abdul Hamid II (1876–1909), dobro je poznavao složenu situaciju na Balkanu, bio je spreman i na određene teritorijalne ustupke u cilju rješavanja ovih odnosa između dviju zemalja.

Turska¹ je bila u veoma lošoj poziciji nakon Berlinskog kongresa. Uprkos tome ovo je period koji je bio značajan za obje zemlje, i u političkom i u ekonomskom smislu. Prekidom neprijateljstava (i ratova koji su trajali preko tri decenije), Crna Gora je prvi put dobila šansu da se posveti rješavanju unutrašnjim pitanja, kojih je uistinu bilo mnogo. Uz diplomatsku podršku Petrograda, knjaz Nikola pozvan je u zvaničnu posjetu Istanbulu. Bio je to prvi slučaj u modernoj istoriji da jedan crnogorski vladar službeno posjeti Istanbul.

Prva zvanična posjeta² knjaza Nikole Petrovića, Turskoj 1883. godine, dovela je do uspostavljanja dobrih odnosa dviju država i rješenja nekih teritorijalnih pitanja koja su bila sporna i predstavljala prepreku saradnji između dvije zemlje.

Bio je to mirnodopski susret vladara jedne male balkanske države i suverena jedne od najmoćnijih svjetskih sila, nakon

¹ Godine 1879. Turska je na Cetinje poslala Halil Halida-beja, svog prvog ambasadora u Crnoj Gori. Otvaranje ambasada (na Cetinju i u Carigradu), značio je početak rješavanja brojnih pitanja među dvjema državama.

Dr. Uğur Özcan, *Tursko-crnogorski odnosi u vrijeme Sultana Abdulhamida II i Knjaza Nikole*, Zbornik, Revija forum, Podgorica, 2009. str. 16.

² Uz topovske salve i najviše državne počasti godine 1883. knjaz Nikola Petrović Njegoš stigao je u Carigrad, na poziv turskog sultana Abdul Hamida II.

<https://www.antenam.net> › istorija / pristupljeno 02. 08. 2024. u 17.55.
Knjaz Nikola u Stambolu na Bosforu.

skoro četiri vijeka međusobnih sukoba i ratova. „Cijelj, radi koje je Njegovo Visočanstvo Knjaz put ovaj preduzeo i koja je jasno i otvoreno iskazana u knjaževoj proklamaciji, potpuno je postignuta. Odnosaji dobrog prijateljstva i susjedske pažnje između Crne Gore i Turske učvrstili su se i ustalili potpuno, a to je ono, za čim se, radi obostrane koristi, iskreno težilo s jedne i s druge strane³“. „Osim Austro – Ugarske, s kojom već odavna dijelimo dobro i prijateljsko susjedstvo, evo sada i Turska opasuje svoje granice oko naše države ljubavlju i prijateljstvom, koje mi visoko cijenimo.⁴“

Uoči polaska na dugo putovanje knjaz Nikola objavljuje proglas u kojem objašnjava crnogorskom narodu da su „vijekovi junačke borbe između Crne Gore i Carevine Turske okončani sa željenim mirom, uzajamnim uvažavanjem i dobrim prijateljskim odnosima⁵“.

O svečanom dočeku u osmanskoj prijestonici pisala je domaća i evropska štampa, a lično svjedočanstvo ostavio je u svojim *Memoarima* i knjaz Nikola. Tokom boravka u Carigradu potpisan je i protokol o razgraničenju Crne Gore i Turske nakon Veljeg rata.

„Carigrad, 9. Avgusta. Odmah po prijemu Knjaza Nikole od strane Njegovog Visočanstva, Sultan je poslao jedan telegram Njenom Visočanstvu Knjaginji Mileni na Cetinje, u kojem joj javlja da je Knjaz srećno prispio u Carigrad i čestita joj u isto

³ *Glas Crnogorca* od 28. avgusta 1883, br. 35.

⁴ Isto.

⁵ „Sa čuvstvima iskrenoga uvažanja i prijateljstva prema njegovom Veličanstvu, ja preduzimam ovi put sa toplom željom da ovi odnošaji postanu još čvršći i stalniji, da Crna Gora u preduzetom mirnom razvitku svojem stane uživati plodove prijateljskoga susjedstva na svijema granicama svojijema“, poručio je knjaz Nikola u proklamaciji.

<https://www.antenam.net> > istorija / pristupljeno 02 .08. 2024. u 17.55.

Knjaz Nikola u Stambolu na Bosforu.

doba vjenčanje njene najstarije kćeri Knjaginje Zorke sa Knjazom Karađorđevićem. Knjaginja Milena odmah je odgovorila Sultanu uvjeravajući Njegovo Visočanstvo koliko je dirnuta njegovom ljubaznom pažnjom, i izrazila mu je svoju blagodarnost na čestitanju povodom vjenčanja njene kćeri⁶.

Nakon srdačnog razgovora sa sultanom Abdul Hamidom, u kom su riješeni tada aktuelni politički problemi, knjaz Nikola se zadržao kao sultanov gost. Turci su mu obezbijedili boravak u dvorcu Emirgijan⁷ na Bosforu. Sultan je pomenuti dvorac ovom prilikom poklonio knjazu Nikoli u trajno vlasništvo, kao залог velikog prijateljstva i poštovanja dva suverena.

Sultan Abdul Hamid⁸ je radio na tome da njegov odnos sa crnogorskim knjazom ostane dobar i nakon njihovog prvog susreta. Crnogorska delegacija posjetila je tursku prijestonicu na Bosforu baš u trenutku kada se slavila godišnjica stupanja Abdul Hamida na prijesto.⁹

Tokom dugogodišnje saradnje, vladari su često razmjenjivali poklone. Vrijednost tih poklona (posebno onih koje je knjaz Nikola dobijao od sultana), govori kolika je želja postojala da se očuvaju dobri odnosi. Crnogorski vladar je kao najvredniji

⁶ *Glas Crnogorca* od 28. avgusta 1883, br. 35.

⁷ Ljetnjikovac Emirgian (Emirgan Yalisi) danas se koristi kao muzej Sabandi, nekada je bio najznačajniji Sultanov poklon Knjazu Nikoli. Sam Sultan Abdulhamid je do najsitnijih detalja pratio rekonstrukciju i pripremu vile za Knjažev doček. Vila je dugi niz godina služila kao zgrada crnogorskog poslanstva.

Dr. Uğur Özcan, *Tursko-crnogorski odnosi u vrijeme Sultana Abdulhamida II i Knjaza Nikole*, Zbornik, Revija forum, Podgorica, 2009, str. 20.

⁸ Tridesetčetvrti sultan Osmanskog carstva Abdul Hamid II, svrgnut je sa vlasti 1909. Preminuo je 1918.

<https://www.antenam.net> > istorija / pristupljeno 02 .08. 2024. u 17.55.
Knjaz Nikola u Stambolu na Bosforu.

⁹ Jovan Muhadinović, „Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. godine“, *Matica*, br. 76, zima 2018, str. 525–526.

poklon dobio pomenuti dvorac Emirgijan , za čiju se obnovu¹⁰ lično potrudio sam sultan. U ovoj zgradi je dugi niz godina bio smješten crnogorski konzulat¹¹. Sve do izbijanja Prvog balkanskog rata, dvor je služio ujedno i kao diplomatsko, rezidencijalno mjesto crnogorskih poslanika¹². Dvorac je dugo vremena bio centar svih dešavanja vezanih za crnogorsko-turske odnose i mjesto okupljanja brojne iseljeničke grupacije iz Crne Gore koja je boravila u Carigradu, kao i studentske omladine, političke i druge emigracije.

Prva posjeta knjaza Nikole Istanbulu bila je prekretnica u osmanlijsko-crnogorskim odnosima. Omogućila je da se stvori prostor za dublje prijateljske odnose između dvije države koje su se vijekovima doživljavale kao neprijatelji.

¹⁰ Sam dvor nalazio se u tom trenutku u jako lošem stanju, pa je troškove njegovog renoviranja i opremanja preuzela osmanska država na sebe. Knjaz Nikola je i prilikom svojih kasnijih posjeta Istanbulu boravio u njemu. Nakon što je Crna Gora objavila rat Osmanskom carstvu 08. 10. 1912. godine, dvor Emirgijan je bio privremeno konfiskovan od strane osmanskih vlasti. O sudbini dvorca poslije Prvog svjetskog rata, malo se zna. Prema oskudnim i sačuvanim dokumentima postoje dvije tvrdnje. Jedna govori da je italijanska kraljica Jelena Savojska (ćerka knjaza Nikole) 1924. godine proдала dvor, a drugi dokument ističe da je on konfiskovan i prodat zbog neizmirenih dugova. <https://nportal.novosti.rs/vest/15477/vesti/drustvo/istorija-knjaz-nikola-dvor-istanbul> pristupljeno 06. 08. 2024. u 16.00.

¹¹ Jovan Muhadinović, „Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. godine“, *Matica*, br. 76, zima 2018. str. 533.

¹² Od 1884–1912/3. dvorac je služio kao mjesto „poslanstva/ambasade/legacije“ Crne Gore. U njemu su boravili crnogorski poslanici pri sultanovom dvoru: Mitar Bakić (1884–1887); Mitar Plamenac (1887–1889); Jovan Matanović (1903–1906); Dušan Drecun (1906–1907); Dušan Gregović (1907–1909); Jovo Popović (1909–1910); Petar Plamenac, otpravnik poslova, 1912.

<https://www.vijesti.me> › Š. Rastoder, „Predah između ratova – Prijateljstvo između sultana Abdulhamida II i crnogorskog knjaza Nikole Petrovića“, pristupljeno 05. 08. 2024. u 10.00.

Druga posjeta knjaza Nikole Istanbulu bila je planirana za 1896. godinu, ali je realizovana tek 1899. godine. U poređenju sa prvom posjetom, može se primijetiti da je ovaj susret bio grandiozniji i raskošniji. Na temeljima već ustanovljenih prijateljskih odnosa, započeta je nova faza međudržavnih odnosa. „Odnosi između Otomanske Carevine i Crne Gore, koji su otpočeli odma pošto je posljednja puška pukla u posljednjem ratu – evo je prošlo dvadeset godina – i koji se otada razvijaju sve prijateljskiji i srdačniji...”¹³

Godine 1896, povodom planirane druge posjete crnogorskog knjaza, po sultanovom naređenju, u carskom brodogradilištu Tersane-i Amire započeta je gradnja malog broda za crnogorskog knjaza, jahta *Zmaj* (Timsah vapuru). Godine 1899. kao znak prijateljstva u Crnu Goru je poslata jahta, pod nazivom Timsah (u crnogorskim zapisima poznata kao Zmaj), predata je crnogorskim nadležnim organima u barskoj luci. „Nj. V. Sultan šilje na dar Nj. V. našem Gospodaru upravo carski jaht, lijepi dokaz trajnog dragocjenog prijateljstva moćnoga susjednoga Cara prema Knjazu Crne Gore. O ženidbi Nj. V. Knjaza Danila, Nj. V. Sultan šilje na Cetinje izvanredno sjajno poslanstva pariskijem darovima, da ga zastupa u svatovima prvorodnog Sina Gospodara Crne Gore.”¹⁴

Prilikom druge posjete Turskoj, sa knjazom Nikolom od porodice bili su knjaginja Milena i mlađi sin Mirko Petrović. „Nj. Nj. V. V. Gospodar i Knjaginja Milena sa Nj. S. Knjazom Mirkom danas, u dobri čas, krenuli su sa Cetinja put Carigrada, u posjetu Nj. V. Sultanu.”¹⁵

„Od porodice, tu su bili knjaginja Milena i princ Mirko, od saradnika: ministar inostranih djela vojvoda Gavro Vuković, knjažev pomoćnik gospodin Martinović, pratnja knjaginjina

¹³ *Glas Crnogorca* od 31. jula 1899, br. 32.

¹⁴ Isto.

¹⁵ *Glas Crnogorca* od 14. avgusta 1899, br. 34.

gospođica Naikom, pisar Šarl Punjet, kao i dvorski ljekar, dr. Perazić.“¹⁶

Osim jahte Zmaj¹⁷, Sultan je poklonio¹⁸ knjazu Nikoli brod Rumija (brod Zaza, otkupljen od Engleza od strane sultana), u novembru 1904. godine predat je crnogorskim nadležnim organima u barskoj luci. Brod je dobio naziv Rumija, poznat pod tim imenom crnogorskim spisima i knjigama.

Ordenje koje je sultan Abdul Hamid II, dodijelio knjazu Nikoli Petroviću i njegovim članovima porodice:

Orden časti je među na najprestižnijim odlikovanjima koje je Sultan lično dodjeljivao kraljevima i monarsima. Godine 1886. poslat je, posredstvom zvanične delegacije, u Crnu Goru.

Orden zahvalnosti, drugi orden koji je Sultan Abdul Hamid dodijelio knjazu Nikoli. Ovaj orden izrađen je od srebra i zlata, ukrašen dijamantom. uručen prilikom druge posjete Carigradu 1899.

Orden humanosti ustanovljen 1878. godine za odavanje za-sluga ženama. Napravljen od zlata u obliku je zvijezde petokrake. Izuzetno graciozni Orden Humanosti prvog reda dodijeljen

¹⁶ Jovan Muhadinović, „Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. godine“, *Matica*, br. 76, 2018. str 526.

¹⁷ Dr. Uğur Özcan, *Tursko-crnogorski odnosi u vrijeme Sultana Abdulhamida II i Knjaza Nikole*, Zbornik, Revija forum, Podgorica, 2009, str. 20–22.

¹⁸ Među poklonima knjazu Nikoli, značajno mjesto zauzimaju i konji. Sultan je knjaza darivao čistokrvnim arapskim konjima, odgajanim na raznim anadolijskim konjičkim farmama. Među Padišahovim poklonima crnogorskom knjazu između ostalih su i revolver sa pozlatom, zlatna kratka sablja, sačmarica i slično. Vrijedno je pomenuti poklone iz fabrike tepiha „Hereke“ kao što su materijali, tepisi i sedžade. Činjenica da je dezene tepiha birao lično Abdulhamid pridaje na samoj vrijednosti poklona.

Isto, str. 20–23.

je supruzi crnogorskog knjaza, knjaginji Mileni (izložen u cetinjskom muzeju).

Zlatna medalja, u avgustu 1899. godine, nekoliko dana prije nego što je knjaz posjetio Istanbul, posebno je pripremljena i dodijeljena sinu crnogorskog knjaza, princu Mirku.

Dobri odnosi¹⁹ dva dvora su i kasnije održavani, tako da je sultan na ženidbe knjaza Danila, prestolonasljednika, kao i knjaza Mirka slao svoja izaslanstva sa bogatim darovima, da prisustvuju svečanostima.

• • •

Pokloni sultana Abdula Hamida II, kralju Nikoli i članovima njegove porodice koji se čuvaju u muzeju kralja Nikole

Stabilizacija odnosa sa Turskom (u drugoj polovini XIX vijeka), donosi knjazu Nikoli i njegovim sinovima sva najviša turska odlikovanja – *Imtjaz*, *Medžediju*, *Osmanliju* – a supruzi Mileni i snahi Milici-Juti, damski orden *Šefakat* u brilijantima.

Kolekciju ordenja²⁰ Muzeja kralja Nikole čine dvije zasebne cjeline: zbirka crnogorskih i zbirka stranih odlikovanja. Prva daje precizan uvid u nastanak i razvoj faleristike u Crnoj Gori, a druga je vezana za dodjelu stranih ordena znamenitim

¹⁹ Sve ovo je uticalo i na češće slanje đaka u Carigrad na školovanje. Prije druge knjaževе posjete izvori bilježe da 1897. godine na Mekteb – i Sultani obrazovanje stiče 21 crnogorski đak. Svega četiri godine kasnije u istoj školi uče 132 đaka iz Crne Gore. Takođe, veliki broj Crnogoraca je radio u Turskoj, tako da je u drugoj polovini 19. vijeka samo u Carigradu radilo 4.000 ljudi iz Crne Gore.

Jovan Muhadinović, „Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. godine“, *Matica*, br. 76, 2018. str 536.

²⁰ Marina Šoć, Iz fonda Narodnog muzeja, Zbirka ordenja, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore XIX*, Cetinje, 2023. str. 167–193.

crnogorskim ličnostima od strane državnika stranih država (Austrougarske, Belgije, Bugarske, Danske, Francuske, Grčke, Italije, Japana, Njemačke, Portugalije, Rumunije, Rusije, San Marina, Srbije, Španije, Tunisa, Turske, Vatikana i Velike Britanije).

Ovdje treba istaći, najznačajniji orden koje je Padišah lično dodjeljivao kraljevima i monarsima.



Orden *Osmanlije*, I stepen, Turska
Sultan Abdul Hamid odlikovao knjaza
Nikolu, 1883. prilikom posjete
Carigradu, velikim ordenom Osmanlije
sa brilijantima.

Srebrna osmokraka zvijezda, ukrašena sitnim dijamantima. U sredini je zlatni, crveno emajlirani medaljon, sa srebrnim polumjesecom i zlatnim arapskim natpisom. Lenta zeleno- crvena završava se mašnom. Dimenzije: zvijezda 9 cm, lenta – 10 cm.



Orden *Šefakat*, I stepen, Turska
Sultan Abdul Hamid II odlikovao
knjaginja Milenu, 1883. godine.

Zlatna, crveno emajlirana, petokraka zvijezda (crveno emajlirani polumjesec i petokraka zvijezda). Na gornjem kraku zvijezde nalazi se brilijantski kamen. U kružnom polju nalazi se sultanov potpis i godina 1295. H. Okolo zeleni emajlirani prsten sa natpisom: ČOVJEKOLJUBLJE, POMOĆ, PATRIOTIZAM. Petokraka zvijezda, popunjena je brilijantima. Između svaka dva kraka zvijezde umetnuta je zlatna lovorova grančica sa zeleno emajliranim listićima (vrpca, bijela sa zeleno-crveno-zelenim štraftama, sa strane završava mašnom).

Orden je od zlata sa dragim kamenjem, dim. 7,5 x 5,2 cm, prečnik zvijezde – 5 cm, vrpca: 8 cm. dužine.



Orden *Şefakat*, specijalne izrade, Turska
Sultan Abdul Hamid II odlikovao
knjaginja Milenu, 1899. godine.

Zlatna, crveno emajlirana, petokraka zvijezda sa upasovanim krupnim brilijantima. Po sredini (u kružnom polju), je sultanov natpis godina 1295 H. Okolo zeleni emajlirani prsten sa natpisom: ČOVJEKOLJUBLJE, POMOĆ, PATRIOTIZAM. Između svaka dva kraka zvijezde umetnuta je zlatna lovorova grančica sa zeleno emajliranim listićima i crvenim kamenčićima.

- vrpca, bijela sa zeleno-crveno-zelenim štraftama, sa strane završava mašnom. Ukraša: zlato, drago kamenje, emajl, rips .

- dimenzije: 6 x 6,7 cm, zvijezda, 9,8 x 9 cm, sa vrpcom.

Medalja *Imtiaz*, zlatna, Turska
Sultan Abdul Hamid II odlikovao
prijestolonasljednika Danila, 1896. godine.



Zlatna medalja, u obliku kruga, sa blago uzdignutim ivicama. Avers. U piramidi složeni su ratni amblemi sa sultanskim parafom (iznad), i biljnim motivom (ispod).

Na reversu ispisan tekst: *Medalja za one koji su pokazali posebnu lojalnost i hrabrost otomanskoj imperiji. Godina 1300 H (1882).* Zlatna medalja ima crveno-zelenu traku od ripsa. Dimenzije: R- 3,7 cm.

Medalja *Imtiaz*, srebrna, Turska
Sultan Abdul Hamid II odlikovao knjaza
Mirka Petrovića 1896. godine.



Srebrna medalja, u obliku kruga, sa blago uzdignutim ivicama. Avers. U piramidi složeni su ratni amblemi sa sultanskim parafom (iznad), i biljnim motivom (ispod). Na reversu namjena

medalje ispisana arapskim tekstom. Godina 1300 H (1882). Srebro. R – 3,7 cm.

...

Zbirka oružja Muzeja kralja Nikole, smatrala se jednom od tri najvrednije i najbogatije kolekcije ratnih trofeja na južnoslovenskom prostoru. Broji 668 predmeta. Među trofejnim oružjem, najbizarnija i najanahronija vrsta su derviške sjekire. U muzejskoj kolekciji postoji više sjekira ovog tipa, koje su pripadale dervišima (sadijskog i rufanskog reda). Među brojnim oružjem pobijeđenih turskih paša i begova, najdragocjeniji ratni trofej je raskošna vezirska sablja Mahmud paše Bušatlije. U kolekciji je sačuvano 69 jatagana, poznatih oružarskih radionica (bokokotorska, turska, evropska i sjevernoafrička), iz različitih perioda nastanka. Zbirka predstavlja svojevrsnu istoriju crnogorske oslobodilačke borbe od kraja XVIII vijeka do završetka crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine. Krajem XIX vijeka, knjaz Nikola užurbano je radio na reorganizaciji crnogorske vojske, a samim tim i modernizaciji naoružanja, da bi njegova zemlja vojnički spremno dočekala ratni vihar na Balkanu, posebno poslije uspješno završenih ratova sa Turskom.

Osim trofejnog turskog oružja, zbirka raspolaže i lijepim primjercima kupljenog ili na poklon dobijenog oružja, uglavnom ruske, turske i italijanske provenijencije. Posebnu cjelinu čini lično oružje kralja Nikole – pokloni evropskih vladara²¹ (ruskih careva, turskog sultana, srpskog kralja),

²¹ Vrijedni i raskošni pokloni evropskih imperatora nijesu samo brojno uvećali i upotpunili kolekciju, dali su joj osobenost, autentičnost i reprezentativnost. Osim navedenih poklona evropskih vladara, muzej čuva i zbirku afričkog ratničkog i lovačkog oružja. Njen vlasnik i darodavac Luj Tenje (Louis Tegner), generalni konzul Republike Argentine u Danskoj, formirao je zbirku afričkog ratnog i lovačkog oružja (luk, koplje, harpun,

vrijedni lovački i sportski karabini, puške i revolveri specijalne izrade.

Među njima je najvredniji primjerak sablja poznata kao sablja kralja Milutina iz 1315. godine, poklon Aleksandra II, prilikom knjaževe prve posjete Rusiji (1869). U isto vrijeme, Nikola I postao je vlasnik mača pruskog vladara Fridriha Velikog, poklonjenog od njegovih potomaka. Tu su još dvije sablje dobijene na poklon od ruskih careva i jedna turskog sultana Abdul Hamida II.

Zbirka oružja je reprezentativna i originalna, posjeduje izuzetne karakteristike i specifičnosti različitih geografskih područja i epoha, zanatsku vještinu i nadarenost majstora oružara čije je umijeće odraz tradicije i kulture zemalja u kojima su živjeli i stvarali. Ona je najubjedljiviji dokaz borbe za očuvanje kulturnog i nacionalnog identiteta Crne Gore. Starost dobra se datira u razdoblje od XVII do XX vijeka.



Sablja, turskog tipa sa zlatnom drškom, Turska

Jednosjeklo, povijeno sječivo od čelika, turskog tipa. S jedne strane sječiva u dužem pravougaonom okviru izgravirani su geometrijski motivi. Drška sablje je iskovana od zlata, sa

kopljasti mač, sjekire...). Vanevropska kolekcija Muzeja kralja Nikole, mada nije sastavni dio crnogorske nacionalne istorije, zaslužuje pažnju, po osobenosti raznorodnih predmeta, koji posjeduju značajna kulturno istorijska, odnosno etnografska obilježja.

Marina Šoć, Prikaz muzejske zbirke „Zbirka oružja“ u Narodnom muzeju Crne Gore, *Bibliografski vjesnik*, god. L, Cetinje, 2021. br. 1, 2 i 3, str. 584.

povijenom jabukom, ukrašena livenim floralnim motivima. Rukobran je takođe od zlata, ukrašen floralnim ornamentima, sa završetkom u obliku bobičastog ploda. Krsnica je takođe od zlata, sa ravnim kracima, koji završavaju dugmetima u obliku akantusovog lista, jedan povijen gore, drugi povijen prema dolje. Čitava krsnica po površini ukrašena je livenim floralnim ornamentima, po sredini (krsnice), umetnut je kružni medaljon sa tugrom u sredini.

...

Pored zbirki od neprocjenjive kulturno-istorijske vrijednosti koje baštini Narodni muzej Crne Gore, a koje su svjedočanstvo jednog vremena, svakako ne treba zanemariti *Zbirku upotrebnog tekstila*, koje nam vizuelno kompletira sliku o načinu života na dvoru, jednoj epohi i njenom suverenu. Izrada kvalitetnih predmeta, upotrebnog tekstila (odjeće, haljina), uglavnom je vezana za evropske modne centre (Beč, Rim, Pariz), koji su snabdijevali svojim proizvodima evropske dvorove, aristokratske kuće i bogate pojedince. Usluge takve vrste koristile su se na crnogorskom dvoru, o čemu svjedoči sačuvana zbirka.

Tradicija izrade kvalitetnih i luksuznih predmeta²² (stonog i postelnog rublja u Italiji i Francuskoj), omogućila je snabdijevanje evropskih aristokratskih kuća, dvorova i bogatih poedinaca. Proizvodi tekstilne industrije, manufakture, umjetničkog i tradicionalnog ručnog rada sačuvane su u ovoj zbirci.

²² Obrada i ukrašavanje tekstilnih predmeta zahtijevala je čitav niz zanata, znanja, umijeća, vještina, a među njima osnovno je tkanje, odnosno izrada tekstilnih predmeta. U *Zbirci upotrebnog tekstila* posebno su značajni tekstilni predmeti bogato izvezeni svilenim, pamučnim i zlatnim koncem, ukrašeni čipkom u varijantama ažura, makramea, heklanja ili kukičanja.

Marina Šoć, *Zbirka upotrebnog tekstila – dvor kralja Nikole*, *Bibliografski vjesnik*, god. XLIX, Cetinje, 2020. Broj 1, 2 i 3, str. 452.

Zbirka upotrebnog tekstila predstavlja luksuzni dio starog dvorskog inventara. Uglavnom su to upotrebn i dekorativni predmeti vezani za užu i širu porodicu posljednjeg crnogorskog suverena. Nije poznat način pribavljanja svih predmeta, ali se po pojedinim sačuvanim primjercima jasno ističu izuzetne zanatske, estetske i umjetničke vrijednosti, pa se pretpostavlja da su pojedini, vrijedni primjerci, radovi prestižnih dvorskih radionica i zanatlija širom Evrope, nastali u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Kulturno dobro broji 899 predmeta. Predmeti²³ su upotrebnog i dekorativnog karaktera. Po namjeni mogu se podijeliti na stono: stolnjaci, salvete, podmetači, miljei, tepisi. Ovoj zbirci pripadaju predmeti poklonjeni knjaževskoj porodici od sultana A. Hamida II, (dva miljea i tepih sa posvetom).

Autentične turske proizvode – tepihe, tkanine, ukrase za stolove (stolnjake), sa posvetama na arapskom jeziku, sedžade, sultan je poklonio i crnogorskoj delegaciji, koja je pratila knjaza u posjeti Turskoj. Ovi vrijedni predmeti proizvodili su se u fabrici Hereke²⁴. Skupocjene proizvode pomenute fabrike, proizvodili su Jermeni. Kako je same proizvode i dezene birao sam sultan, oni imaju višestruku vrijednost.

²³ Svi navedeni predmeti (izrađeni od pamuka, lana, svile, vune, perja, satena, damasta, tila, čoje, somota, čipke), ukrašeni su utkanim motivima ili naknadno ručno izvedenim ukrasima, inicijalima, floralnim, zoomorfnim i figuralnim ornamentima, tradicionalnim tehnikama ukrašavanja tekstilnih predmeta (vez, heklanje, makrame, zlatovez, aplikacija).

Isto, str. 454.

²⁴ Jovan Muhadinović, Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. Godine, *Matica*, br. 76, zima 2018, str. 535.



Milje za salonski sto (kraljičin prijemni salon), Turska

Milje²⁵ je bogato ukrašen zlatovezom po cijeloj površini, dok je duž ivica oivičen tankim zlatnim koncem (bod „pletenica“). Na sredini centralnog polja nalazi se kružni medaljon metalno sive boje sa arapskim kaligrafskim tekstom, uokviren koncentričnim pojasom sa šest medaljona (tri medaljona tamnocrvene, tri medaljona metalno-sive boje), takođe sa orijentalnim natpisima (*Neka Alah čuva onoga koji posjeduje ovaj predmet*), između kojih su tankim zlatnim koncem izvezeni floralni ornamenti. Oko ovog medaljona ritmički su raspoređeni cvjetovi i polumjesec sa zvijezdom, a u uglovima miljea aplicirani su buketići od po četiri cvijeta.

Na sredinama rubnog pojasa nalaze se četiri kvadratna (tamnocrvena), medaljona, oivičena zlatnim gajtanom sa istim orijentalnim natpisima. Uglovi miljea (sa inicijalima sultana

²⁵ Milje (tavaja), bogato ukrašen zlatovezom, MKN T 3963, dimenzije: 103 x 111 cm, zemlja porijekla: Turska, XIX v. Iz dvorske zaostavštine – kraljičin prijemni salon.

Marina Šoć, „Konzervacija turskog miljea XIX v. Dvor kralja Nikole“, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knjiga III, Cetinje 2007, br. 3, str. 289–293.



Milje za salonski sto (diplomatski salon), Turska

Abdula Hamida), se završavaju srcolikim medaljonima plave boje, bogato ukrašena. Medaljoni su povezani zlatnim rozetama.

Svileni milje, sa apliciranim medaljonima svijetloplave boje, ukrašen ornamentima, vezenim zlatnim nitima. Na sredini centralnog polja u kružnom (plavom), medaljonu izvezen je tekst na arapskom jeziku. Oko ovog medaljona, raspoređena su po tri plava i crvena medaljona sa izvezenim natpisima. U sljedećem medaljonu, izvezen je polumjesec sa zvijezdom, u uglovima miljea po četiri buketića od četiri cvijeta, izvezeni zlatnim koncem. U rubnim plavim medaljonima, arapski natpisi sa posvetom.



Tepih (ćilim, mala trpezarija), Turska

Tepih (ćilim, u maloj trpezariji, muzeja kralja Nikole), istkan je u više boja (bordo, svijetlo plava, svijetlo smeđa, tamno plava, drap, crna boja, izrađeni na tkačkom razboju, pretežno od vune, različitim tehnikama: klečenjem i tehnikom uzlanja). Bogato je ukrašen floralnim i geometrijskim motivima. U smeđem kvadratu (koji čini rub ćilima), raspoređeni su tamno plavi medaljoni, sa arapskim – orijentalnim natpisima tj. posvetom sultana i sa inicijalima njegovog imena.

...

Umjetnička zbirka muzeja kralja Nikole sadrži 380 predmeta. U njoj su zastupljeni poznati, manje poznati i nepoznati (strani i domaći), umjetnici. U tom smislu, karakteristični su turski umjetnici, čija su platna na dvor dospjela, (pretpostavlja se), iz dvorca Emirgijan²⁶. Poznato je da je ova palata na Bosforu, bila bogato ukrašena umjetničkim djelima. Ova djela danas su izložena u prostorijama muzeja (tačnije u velikom salonu za ručavanje i u hodnicima).

Slikarski fond kojim raspolaže ova zbirka, hronološki prati značajne događaje i ličnosti iz kulturne, političke i vojne prošlosti Crne Gore, od polovine XIX vijeka do 1918. godine. Među portretistima izdvajaju se Vlaho Bukovac, Paja Jovanović, Jaroslav Čermak, Celestin Medojević, Milo Vrbica, Anastas Bocarić. Od pejzažista: Andre Garno, Franc Moro, Pero Poček, Narcis Diaz. Od slikara istorijskih kompozicija; Đovani Fatori i Anton Karinger.

Sve slike iz kolekcije pružaju vizuelno, neograničeno bogatstvo kolorita i likovnih rješenja. Umjetnička zbirka može se posmatrati kroz devet cjelina koju čine: istorijski portreti, portreti evropskih vladara, žanr-slike, pejzaži, istorijske kompozicije, mrtve prirode, ikone i djela prve generacije

²⁶ Anđe Kapičić, *Umjetnička zbirka državnog muzeja na Cetinju*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 1999, str. 15.

crnogorskih akademskih umjetnika i skulptora.

Među brojnim slikarima pejzaža treba istaći Stefana Donadonija, Leopolda Mariotia i Pera Počeka. Pejzažisti su dolazili iz više evropskih zemalja, inspirisani autentičnom ljepotom crnogorskog predjela. Crnogorski suveren blagonaklono i afirmativno je gledao na njihovo prisustvo u Crnoj Gori. Sačuvan je podatak da je Crnu Goru 1853. godine posjetio turski slikar F. Kahidža²⁷, i tom prilikom naslikao *Pogled s Lovćena na Bokokotorski zaliv*. Pored pejzaža iz Crne Gore, u zbirci su sačuvane slike sa prikazom predjela iz Italije, Francuske, Austrije, Turske.

Desetak slika sa motivima predjela i luksuznih palata turske prijestonice, koje se nalaze u zbirci, poklon su sultana A. Hamida, ali nažalost znamo veoma malo o autorima ovih slika. Ovdje treba pomenuti *Pejzaž* iz 1895. autor Ahmed K²⁸ i *Predio s kravama*, iz 1899. autor Burhaneddin.



Slika *Pejzaž*, autor, Ahmed K.
1895. (velika trpezarija),
Turska



Slika *Predio s kravama*,
Burhaneddin, 1899. (hodnik),
Turska

²⁷ Isto, str. 181.

²⁸ Isto, str. 184–186.



Slika *Pejzaž*, nepoznati autor
(hodnik), Turska

Nepoznati autor: Dvorac Emirgijan. Ulje na platnu. Dimenzije: 102 x 75 cm, ram 126 x 101 cm.

Pejzaž prikazuje trg sa orijentalnom arhitekturom. Sa desne strane vidi se dio stambenih objekata. Jakog je kolorita sa svijetlo plavom pozadinom. Dominiraju oker, sivoplavi i tamnozeleni tonovi (nema signaturu). Ram je pozlaćen sa turskim grbom na sredini.



Slika *Pejzaž*, nepoznati autor
(hodnik), Turska

Nepoznati autor: Dvorac Emirgijan. Ulje na platnu. Dimenzije: 102 x 75 cm, ram 126 x 101 cm.

Pejzaž, sa orijentalnom arhitekturom u prvom planu i stablima čempresa. U pozadini²⁹ vide se brda sa svijetlo plavim nebom. Slika je u smeđim i zelenim tonovima. Signature nema. Ram je pozlaćen, sa grbom.

²⁹ Opisi slika i podaci uzeti iz Dokumentacije NMCG.

...

Kroz ovaj rad, pokušala sam da prikazem dio poklona, koji se danas čuvaju u depou i izložbenom prostoru, Narodnog muzeja Crne Gore. Njihova vrijednost je višestruka (istorijska, politička, diplomatska, kulturološka, etnografska), a samim tim i veća odgovornost i način čuvanja, zaštite i prezentiranja istih, široj javnosti.

Cilj vladara bio je da se poboljšaju politički odnosi između Turske i Crne Gore na samom kraju XIX vijeka. Tokom duge i plodne saradnje, često su razmjenjivali vrlo vrijedne poklone. Vrijednost tih poklona (posebno onih koje je knjaz Nikola dobijao od sultana), govori kolika je postojala želja da se izgrade i sačuvaju dobri odnosi, a samim tim i uspješna diplomatija između dviju zemalja.



Knjaz Nikola i knjaginja Milena na terasi dvorca Emirgijan,
1899, Turska, crnobijela fotografija

Fotografija (se nalazi u spavaćoj sobi kralja Nikole Petrovića), prikazuje knjaza Nikolu, knjagjinju Milenu, na terasi dvorca Emirgijan sa članovima turske i crnogorske delegacije. Fotografija nastala prilikom druge posjete knjaza Turskoj 1899.

Literatura:

- Jovan Muhadinović, Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. godine, *Matica*, br. 76, Podgorica, 2018.
- Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica – Beograd, 1996.
- Dr Salih Jilmaz, „Osmansko-crnogorski odnosi za vrijeme Abdul Hamida II“, *Crna Gora i Osmansko carstvo* (zbornik), Matica crnogorska, Podgorica, 2017.
- Tanja Jović, *Diplomska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2010.
- Anđe Kapičić, *Umjetnička zbirka državnog muzeja na Cetinju*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 1999.
- Anđe Kapičić, Velimir Vujačić, *Strana odlikovanja u Crnoj Gori*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2005.
- Dr Rahman Ademi, Osmanski izvori o osmansko-crnogorskim odnosima za vrijeme Abdul Hamida II, *Crna Gora i Osmansko carstvo* (zbornik), Matica crnogorska, Podgorica, 2017.
- Dr. Uğur Özcan, *Tursko-crnogorski odnosi u vrijeme Sultana Abdulhamida II i Knjaza Nikole*, Zbornik, Revija forum, Podgorica, 2009.
- Marina Šoć, Konzervacija turskog miljea XIX v. dvor kralja Nikole, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, Cetinje, 2007. br. 3.
- Marina Šoć, Prikaz muzejske zbirke „Zbirka oružja“ u Narodnom muzeju Crne Gore, *Bibliografski vjesnik*, god. L, Cetinje 2021. br. 1, 2 i 3.
- Marina Šoć, Iz fonda Narodnog muzeja „Zbirka ordenja“, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore XIX*, Cetinje, 2023.
- Marina Šoć, „Zbirka upotrebnog tekstila“ – dvor kralja Nikole, *Bibliografski vjesnik*, god. XLIX, Cetinje 2020, br. 1, 2 i 3.
- Dokumentacija Narodnog muzeja Crne Gore.
- *Glas Crnogorca* od 28. avgusta 1883, br. 35.
- *Glas Crnogorca* od 31. jula 1899, br. 32.
- *Glas Crnogorca* od 14. avgusta 1899, br. 34.
- <https://www.antenam.net › istorija /> pristupljeno 02. 08. 2024. u 17.55.
- <https://www.vijesti.me › Š. Rastoder – „Predah između ratova – Prijateljstvo između sultana Abdulhamida II i crnogorskog knjaza Nikole Petrovića“>, pristupljeno 05. 08. 2024. u 10.00.
- <https://nportal.novosti.rs/vest/15477/vesti/drustvo/istorija-knjaz-nikola-dvor-istanbul/pristupljeno> 06. 08. 2024. u 16.00.

ORIJENTALNI KULTOVI U MUNICIPIUMU S (KOMINI, PLJEVLJA)

Olga Pelcer Vujačić

In the Municipium S, archaeological research reveals considerable diversity in religious practices. Researchers found two inscriptions dedicated to the Persian deity Mithras and a monument dedicated to the Egyptian deities Isis and Serapis. These findings indicate the diversity in cultural influences and religious practices within the region. The mountainous terrain of the Dalmatian regions limited the spread of cults, which resulted in a more isolated religious practice in Municipium S with a tendency to worship nature. These discoveries are intriguing, as they suggest the interplay of indigenous traditions and Roman influence.

Municipium Splonistarum, koji se često u nauci naziva Municipium S..., svedoči o složenom istorijskom kontekstu severnog regiona Crne Gore. Lokalitet je smešten na levoj obali reke Vezišnice u Kominima kod Pljevalja, a dugogodišnja istraživanja polako otkrivaju veličinu i značaj ovog antičkog rimskog grada. Detaljna arheološka istraživanja u Kominima obavljena su na dve gradske nekropole između 1964. i 1975. godine. Otkrivena su dva groblja iz rimskog perioda i gotovo 700 grobova, od kojih su mnogi sa natpisima. Oba se mogu datirati u period između drugog i četvrtog veka nove ere. Ova iskopavanja predstavljaju značajne nalaze rimskog municipijuma

koji je nastao na području centralnog Balkana daleko od glavne rimske komunikacione mreže. Kasnije, naselje je izraslo u rimsko doba u dolini kroz koju protiče reka Čehotina, pritoka reke Lim. Municipium se nalazio na ravnici okruženoj visokim planinama, nedaleko od drugog velikog rimskog naselja u današnjem Kolovratu kod Prijepolja. Rimski grad je postojao, kako dokazuju nalazi iz istraženih nekropola, ne duže od tri i po veka, od I do IV veka nove ere. Nema sumnje da je naselje imalo status municipijuma. Na natpisima se pojavljuju građani na municipalnim funkcijama, ali se pravi puni naziv municipijuma još nije pojavio – ni u natpisima ni u narativnim izvorima. Uprkos snažnom rimskom uticaju, dugo se održao ilirski element koji je postupno prihvatio rimsku kulturu, ali je uspeo zadržati i svoju individualnost.¹ Najnovija istraživanja pokazuju da su na nekoliko hektara površine vidljivi ostaci koji čine konture rimskog grada sa zidovima, monumentalnim građevinama, gradskim ulicama i nekropolama.² Iako van glavnih puteva, geografski ključno pozicioniran, ovaj grad vremenom stiče sve veći strateški i ekonomski značaj i postaje središte ekspanzivnih vojnih i administrativnih domena.

Nakon rimskog osvajanja, promene su uvedene i u duhovni život stanovništva. Ova transformacija je iziskivala usvajanje latinskog jezika, prihvatanje novih sistema verovanja u skladu s preovlađujućim rimskim načinom života i asimilaciju bezbroj aspekata rimske kulture. Ove višestruke promene u duhovnoj i kulturnoj dinamici podstakle su nas na istraživanje već postojećeg religijskog pejzaža ilirskih plemena, za koje se čini

¹ Mirković daje opšti pregled položaja ostataka grada i rimskog putnog sistema na tom području, te daje podatke o procijenjenoj veličini grada i obimu njegove teritorije: M. Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, Beograd 2013, 25–51.

² M. Jabučanin, Arheološko istraživanje Municipium S..., Komini, opština Pljevlja, *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju* 1 (2018), 41–47.

da je nedostajao dobro definisan panteon božanstava. Shodno tome, naše znanje o predrimskim kultovima i božanskim entitetima poštovanim pre dolaska Rimljana ostaje oskudno. Postavlja se i pitanje ko su ljudi koji su obožavali te bogove, njihovo poreklo i kakve promene su uveli Rimljani. Rimski uticaj, nesporan po svojoj veličini, neizbežno je uveo značajne modifikacije u duhovni milje regiona. Stepenu u kojem su se domorodačka verovanja spojila s grčko-rimskim panteonom i složena dinamika koja je podstakla ovaj proces aspekti su od najvećeg interesa za istraživače koji žele razotkriti kompleksnost ilirske religijske istorije pod uticajem rimske dominacije.

Od bogova koji su se poštovali u Municipiumu S i njegovoj blizini, božanstvo od posebnog značaja je Mitra. Mitra je drevni persijski bog povezan sa svetlom i široko poštovan u celom Rimskom carstvu. Mitraistička religija je ukorenjena u dualističkim učenjima mazdaizma, koja naglašavaju tekuću borbu između principa dobra (Ahura Mazda) i zla (Ahriman). Mitra, u ovom sistemu verovanja, služi kao moralni zakonodavac svojim sledbenicima, zahtevajući visoke standarde čistoće, asketizma i čednosti. Zauzvrat, on obećava vernicima bolji život nakon smrti, uključujući ponovno rođenje i uskrснуće. Mitra se smatra onim koji vodi duše u zagrobni život, sudi im i daje im piće besmrtnosti, napravljeno od vina i krvi predaka. Mitraički kultovi se obično nalaze u blizini izvora, bunara ili u pećinama, naglašavajući važnost vode u njihovim ritualima. Inicijacija u misterije Mitre je imala različite stepene posvećenja, a vernici su se podvrgavali krštenju kao deo svoje predanosti veri. Zanimljivo je da su žene bile isključene iz Mitrinog kulta. Religija je stekla popularnost za vreme Rimskog carstva, posebno u doba Vespazijana 79. godine nove ere, i privukla je sledbenike iz različitih sredina, uključujući vojnike, oslobođenike i robove. Sredinom II veka kult Mitre je dostigao svoj vrhunac, a prihvatili su ga čak i najviši ešaloni rimskog društva, uključujući cara

Komoda (177–192). Spomenici koji prikazuju scene iz mita o Mitri rasprostranjeni su širom Rimskog carstva. Centralni simbol u mitraizmu je kosmički bik, koji predstavlja nebesku ili solarnu vatru. Lavovi takođe zauzimaju istaknuto mesto u mitraičkoj ikonografiji, simbolizirajući fizičku vatru u prirodi. Osim toga, krilate zmije su prikazane kao simboli pneumatske vatre.³ Ovi elementi zajedno označavaju vatrene aspekte povezane s Mitrom i njegovom ulogom boga vatre.

Kada se mitraizam počeo širiti po zapadnim provincijama Rimskog Carstva, prema pouzdanim mišljenjima na samom početku II veka nove ere,⁴ ni daleke krajeve provincije Dalmacije nije zaobilazio kult popularnog indoevropskog božanstva za koje se veruje da potiče iz drevne Persije.⁵ O tome

³ Lj. Zotović, Da li je u Viminacijumu postojala zajednica mitraista?, u: M. Lazić (ed.), *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću: povodom šezdesetpet godina života od prijatelja, saradnika i učenika*, Beograd 1997, 412.

⁴ L. A. Campbell, Typology of Mithraic Tauroctones, *Berytus* 11, 1954, 24.

⁵ O mitraističkim misterijama vidi F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, publiés avec une introduction critique II*, Bruxelles 1896 (u vezi sa mišljenjem Cumonta o persijskom poreklu Mitrinog kulta, kako je objavljeno u drugom tomu njegovog kapitalnog dela, mnogi autori su kasnije izneli kritička mišljenja; stoga se sadašnji stavovi o transformaciji Mitrinog kulta od iranskog mazdaizma do rimskog misterijskog kulta uveliko razlikuju od njegovih dotadašnjih zaključaka: up. R.L. Gordon, Franz Cumont and the doctrines of Mithraism, in: J.R. Hinnells (ed.), *Mithraic studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, Manchester 1975, 215–249; R.L. Gordon, Who worshipped Mithras?, *Journal of Roman Archaeology* 7, 1994, 459–474; R. Beck, The Mysteries of Mithras: A New account of Their Genesis, *Journal of Roman Studies* 88, 1998, 115–128; Ž. Miletić, Typology of Mithraic cult reliefs from south-eastern Europe, in: M. Sanader and A. Rendić-Miočević (eds.), *Religion und Mythos als Anregung für die provinzialrömische Plastik. Akten des VIII. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Zagreb

svedoče mitraistička svetišta i brojni zavetni natpisi posvećeni Mitri, Nepobedivom Suncu, ali i tipične kultne ikone u reljefu koje predstavljaju Mitru otkrivene duž istočne obale Jadrana i celog njegovog zaleđa.⁶

U Municipiumu S i njegovoj blizini nađena su dva natpisa posvećena Mitri. Prema austrijskom istraživaču Karlu Paču koji ga je zabeležio, jedan oltar je pronađen u ruševinama rimskog grada u Kominima i prevezen u vojnu kasarnu u Pljevljima.⁷ Sekst Barberije Januarije ga je posvetio Sol Invictusu:

*Soli In/victo sac(rum) / Sext(us) Babe/rius
{CS} Ianu/[ar(ius)] vot(um) p(osuit)*⁸

2005, 269–274). Najnovije o Mitrinom kultu, L. Bricault, R. Veymiers, N. Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras. Exploring The Heart of A Roman Cult. Catalogue of the exhibition presented at the Musée royal de Mariemont from 20 November 2021 to 17 April 2022, at the Musée Saint-Raymond de Toulouse from 14 May 2022 to 30 October 2022, and at the Archäologisches Museum Frankfurt from 19 November 2022 to 15 April 2023*, Morlanwelz 2021.

⁶ O Mitrinom kultu na našim prostorima v. D. Gazivoda, *Antički kultovi na tlu Crne Gore*, Podgorica 2023, 103–105; orijentalne kultove i ove natpise pominje i Č. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica 2006, 359.

⁷ C. Patsch, Sandžak novopazarski u rimsko doba, *Godišnjak Zemaljskog muzeja* 6, 1894, 468, no. 2 i C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der romischen Provinz Dalmatien *WMBH* 4, 1896 277, no. 2

⁸ CIL III 12715 = ILJug 1701 = CIMRM II 1886 = J. J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori – Corpus inscriptionum latinarum et graecarum Montenegri* (CILGM), Podgorica, 2011, br. 243.



Foto 1:

Crtež preuzet iz publikacije J. J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori – Corpus inscriptionum latinarum et graecarum Montenegro*, Podgorica, 2011 (preuzeto iz baze natpisa)

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CILGM_00243.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CILGM_00243.jpg)

Onomastika nam daje naznaku iz kojeg se pravca štovanje Mitre širilo u ovom delu carstva. Formula imena ukazuje na to da ovaj natpis u suštini pripada ranijem datumu od prokuratora koji se pominje na natpisu u Lever Tari. Moguće je da je nastao već krajem II veka, dok je gentilno ime *Barberius* nekoliko puta posvedočeno u Rimu i Ostiji i praktično nepoznato drugde.⁹ Nameće se pretpostavka da je Sekst Baberije bio jedan od mnogih Mitrinih štovatelja koji su kult preneli iz glavnog grada carstva u njegovu luku, koja je takođe, izgleda, bila žarište nove religije, u provincije i tamo ga proširili. Mitrin kult se verovatno proširio na istočnu Dalmaciju iz Rima, direktno ili preko Akvileje, o čemu svedoči i spomenik iz Vratnica (danas Lisičići na Neretvi u blizini Konjica, Bosna i Hercegovina),¹⁰ koji je podignut na mestu duboko u unutrašnjosti i daleko na istoku, ali čiji je dedikant, iako maloazijskog porekla, usvojio kult u njegovoj zapadnoj verziji. Ovo sugerise da je kult bio dovoljno fleksibilan da se prilagodi različitim društvenim i kulturnim sredinama, što je omogućilo njegovo brzo širenje.

⁹ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 65. Alföldy smatra da je dedikant italiskog porekla.

¹⁰ CIL III 13859 = ILJug-03, 01748 = CIMRM II 1894.



Foto 2: Mapa pominjanih antičkih lokaliteta

Drugi natpis, pronađen u malom mitreumu u Lever Tari kod rijeke Tare, jedinstven je na području istočne Dalmacije.¹¹

Ovaj natpis, iako eksplicitno ne spominje Sunce, jasno se odnosi na boga Mitru, koji je na natpisima često identificiran kao Sol Invictus (Nepobedivo Sunce). Svetište na Lever Tari je bilo strateški locirano na glavnom pokrajinskom putu koji povezuje Pljevlja (*Municipium S...*) i Nikšić (*Anderba*), što je uobičajeno mesto za spomenike Mitri, posebno uz reke i njihove

¹¹ Više o nalazima iz ove oblasti v. M. Lazić, M. Cerović, Prošlost u kanjonu Tare, *Istorijski zapisi* 3–4/2002, 191–198.

pritoke.¹² Na savršen položaj ovog mitreuma ukazuje plitka voda reke Tare, gdje se put ukršta zbog lakog pristupa reci i koji je lako mogla čuvati rimska vojska, o čemu smo se uverili i prilikom obilaska terena juna 2022. godine.



Foto 3:

Prelaz preko reke Tare
u blizini mitreuma,
Lever Tara
(foto
Olga Pelcer-Vujačić)



Foto 4:

Mitreum u Lever Tari
(foto
Olga Pelcer-Vujačić)

¹² Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973, 12.

Natpis u ovom mitreumu posvećen je Nepobedivom Augustu i posvećuje ga carski prokurator Aurelije Argirijan, što ukazuje na njegovu uključenost u upravljanje lokalnim rudnicima tokom 270-ih godina.¹³

Foto 5:
Mitreum sa natpisom,
Lever Tara
(foto
Olga Pelcer-Vujačić)



*Invicto / Aug(usto) Aur(elius) / [A]rgyria/[n]us proc(urator)
[Aug(usti?)] Orfito / [c]o(n)s(ule) l(ibens) l(aetus) m(erito) po(suit)*¹⁴

Foto 6:
Natpis na mitreumu u Lever Tari
(foto Olga Pelcer-Vujačić)



¹³ S. Loma, Zum Mithrasdenkmal im Taratal (CIL III 13849), *Starinar* 49 (1998), 193–202; S. Loma, Problemi identifikacije, uređenja i stanovništva municipija S., *Glasnik Zavičajnog muzeja* 3, 2003, 12, 2; CIMRM II 1888.

¹⁴ CIL III 13849 (p 2320, 2328, 115) = CIMRM II 1888 = AE 1998, 1027 = CILGM 247.

Pominjanje konzula Orfita, ne dozvoljava precizno datiranje jer postoji nekoliko mogućnosti, iako, kako Loma ističe, i naziv potencijalnog rešenja (Virius Orfitus 270. godine nove ere) i gentilicum Aurelius bez praenomena favoriziraju datiranje natpisa u ovu godinu.¹⁵

Votivna formula *Invicto Augusti* je retka na natpisima posvećenim Mitri.¹⁶ Više od samog teksta pripisivanje ovog natpisa Mitri daje kontekst postavljanja i izgled spomenika. Epitet *invictus* se davao i egipatskom Serapisu,¹⁷ ali i ženskim božanstvima poput *Isis invicta*¹⁸ i *Caelestis invicta*.¹⁹

Natpisi otkriveni u ovoj regiji naglašavaju sinkretizam Mitre s Nepobedivim Suncem i bacaju svetlo na različita porekla onih koji su poštovali ovaj kult, uključujući pojedince s ulogama u lokalnoj administraciji i rudarstvu.²⁰

Kao što je poznato, da bi ojačao političko jedinstvo carstva, koje je obnovljeno 274. godine, Aurelijan je poduzeo dalekosežnu versku reformu, koja je težila svojevrsnom henoteističkom sinkretizmu uvođenjem univerzalnog poštovanja Sol Invictusa. Aurelijanova ključna inicijativa bila je uvođenje kultnog obožavanja Sol Invictusa, Nepobedivog Sunca, kao carskog kulta. Na ovaj način, on je želeo da stvori religiozno jedinstvo koje bi služilo kao osnova za političku stabilnost. Kroz identifikaciju sa Sol Invictusom, car je osigurao simboličku vezu između sebe i božanske sile, predstavljajući se kao svestrani pobednik i zaštitnik carstva. Time je postao simbol političke moći i božanske

¹⁵ Loma 1998, 195.

¹⁶ Loma 1998, 196–197 sa primjerima : CIL III 13859 = ILJug-03, 01748 = CIMRM II 1894 (Lisičići na Neretvi) i CIMRM II 1582–1583 iz Poetovio (današnji Ptuj).

¹⁷ CIL VI 30798 (Rim).

¹⁸ CIL VI 30747 (Rim).

¹⁹ CIL VI 78 (Rim).

²⁰ Natpisi koje su posvetili municipalni službenici: CIL III 8301; 8304; 8308; 8310.

podrške. Da bi dodatno učvrstio ovu novu religioznu paradigmu, Aurelijan je implementirao strategiju sinkretizma, integrišući različite kultove sunca u jedinstvenu religioznu strukturu. Ova politika bila je predodređena da apsorbuje raznolike oblike obožavanja Sunca, uključujući i kult Mitre, koji je već bio u usponu među rimskim vojnicima i široj populaciji. Identifikacija Mitre sa *Sol Invictusom* pružila je Aurelijanu širi religiozni okvir za legitimizaciju svoje vlasti.²¹

Još jedan par istočnjačkih božanstava posvedočen u Municipiumu S su Izida i Serapis.²² Serapis predstavlja grčko-egipatsko božanstvo nastalo u helenističkom Egiptu, tačnije u Memfisu i Aleksandriji, spajanjem dva omiljena egipatska boga Ozirisa i Apisa. Serapis je imao mnoge funkcije, bio je bog Sunca, iscelitelj, gospodar mrtvih i zemaljskih bogatstava i opšti spasitelj. Njegov kult bio je raširen po celom Mediteranu, posebno u velikim trgovačkim centrima. Najveći i najpoznatiji njegov hram bio je u Aleksandriji. Uništenje tog hrama od strane hrirščana 391. godine označava pobedu hrirščanstva u celom Carstvu.²³ Izida predstavlja egipatsko božanstvo, poštovano i u grčkom i u rimskom svetu. Njeni praznici su se nekoliko puta tokom godine proslavljali u najvećem sjaju jer se verovalo da je poučavala ljude o poljoprivredi, zakonima i moralu. U grčko-rimskom svetu ona je majka cele prirode. Ona pomaže ljudskom rodu, teši nesretne, smiruje sve oluje i otklanja sve nedaće. Od III veka pre nove ere poštovana je zajedno sa Serapisom u skoro svim delovima grčkog sveta. U Rimu je njen kult posvedočen u II veku pre nove ere.²⁴ Vladari dinastije Flavija su poštovali

²¹ Loma 1998, 198–199.

²² O Izidinom kultu na našim prostorima kao i nalazu bronzane aplikacije boginje Izide u Risnu v. D. Gazivoda, *Antički kultovi na tlu Crne Gore*, Podgorica 2023, 105–107.

²³ Cermanović, Srejović 1996, 492.

²⁴ Wissova 1902, 351–359.

Izidu i od tada se njen kult širi, dostižući vrhunac zajedno sa Serapisom u III veku. U doba dinastije Severa javlja se potpuna identifikacija carskog kulta sa egipatskim kultovima, posebno sa kultom Serapisa.²⁵ Širenjem hrišćanstva taj kult je potisnut, ali se zadržao do vremena Teodosija Velikog (do 379. godine nove ere). Izida je predstavljena nizom egipatskih elemenata (sistrum u ruci, kruna sa bikovskim rogovima i sunčani disk), ali je nosila grčko-rimsku odeću, vezanu u čvor na grudima s kojeg pada istaknuti nabor.²⁶

Oltar posvećen ovim božanstvima predstavlja jedan od najrečitijih tragova Izidinog kulta na području rimskog Ilirika. Oltar od belog krečnjaka iskopao je Gavro Ostojić u ruševinama rimskog grada u Kominima 1940. godine i uzidan je u štalu porodice Ostojić,²⁷ ali je 2007. godine vraćen na lokalitet na konzervaciju.²⁸ Serapisu i Izidi ga je posvetio *eques Romanus* (pripadnik konjaničkog staleža), Marko Ulpije Gelijan, koji je služio kao finansijski nadzornik u nekoliko gradova u Dalmaciji:

*Serapidi / et Isidi M(arcus) /
Ulp(ius) Gellia/nus eq(ues) R(omanus) / cur(ator) Arben/si(um)
Met(u)lensi(um) / Splonista(rum) / Malvesati(um)*²⁹

²⁵ Selem 1972, 95.

²⁶ A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejski, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1996, 164–165.

²⁷ Sergejevski ga je video na nepristupačnom mestu u štali i prvi objavio: D. Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini* 52, 1940, 20, br. 4.

²⁸ Danas se nalazi u depou na lokalitetu u Kominima, gde smo ga i fotografisali juna 2022. godine.

²⁹ ILJug 73 = SIRIS 679 = RICIS II 0615/0701 = CILGM 240.



Foto 7:

Oltar posvećen Izidi i Serapisu
iz Municipiuma S, Komini
(foto Olga Pelcer-Vujačić)

Nemoguće je definitivno reći o poreklu i etničkoj pripadnosti dedikanta. Znamo samo da je njegov kognomen čest u Italiji³⁰ i da je dobio građansko pravo u vreme Trajana. Kognomen je takođe rasprostranjen u podunavskim provincijama, ali vrlo redak u Dalmaciji.³¹ Takođe, formula *tria nomina* nam ne daje hronološki oslonac.³² Dok ga Vidman datira na kraj II veka³³ Sergejevski³⁴ ga, s obzirom na oblik slova, stavlja na početak III veka.³⁵

Gelijan je bio *curator Arbensium Metlensium, Splonistarum, Malvesatium*. Njegov slučaj je vrlo zanimljiv: on je

³⁰ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 147; I. Kajanto, *The Latin cognomina*, Helsinki 1965², 210.

³¹ Alföldy 1969, 42.

³² Samo da je Trajanova vladavina *terminus post quem*.

³³ SIRIS 679.

³⁴ D. Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini* 52, 1940, 20–22, br.4.

³⁵ P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 9, 1972, 26.

administrativni službenik koji se, sledeći svoje funkcije, kreće od zapadnih granica Dalmacije do njenih istočnih granica, donoseći i svoju versku pripadnost.

Istraživači su dugo tvrdili da su vojska i različiti carski službenici širili istočne kultove na ovim i zapadnijim prostorima. Slučaj Marka Ulpija Gelijana, koji je prvo bio kurator u Arbi (današnji Rab), na severnom Jadranu, a potom stigao do krajnjih istočnih granica kopnene Dalmacije (Skelani na Drini) i dalje od njih, samo je eklatantan primer koliko širok može biti uticaj jednog čoveka, a time i njegovih ideja. Da li bismo možda mogli pretpostaviti i da je neki visoki zvaničnik uveo istočnjačke kultove u Municipium S i čitav region? U Efesu je posvedočen prokurator Tit Klaudije Papirije Ksenofont, sin Tita, koji je službovao u Africi, Aziji, Iliriku (Donja Mezija, Panonija i Dalmacija), Dakiji i Egiptu.³⁶ Mogao je lako širiti egipatske kultove na svako mesto gde je služio ako je poštovao isijastičke kultove; nažalost nema konkretnih dokaza za to.³⁷

Jedan od mogućih načina da protumačimo ovaj isijastički natpis je da „većina svedočanstava o nilotskim kultovima tokom III veka odgovara aktivnostima predstavnika Carstva na Zapadu... Strah carskih vlasti bio bi da nemaju mogućnosti da pronađu potrebne načine da integrišu u sistem ljude koji su se

³⁶ CIL III 6575: [T(ito)] Claudio T(iti) f(ilio) Papiria / Xenophonti / [pro]c(uratori) Aug(usti) ad bona co/[ge]nda in Africa proc(uratori) / provinc(iae) Asiae subpraef(ecto) / annonae urbis proc(uratori) Illyri/ci per Moesiam inf(eriorem) et Dacias / tres proc(uratori) argentariarum Pan/noniarum et Dalmatiarum / proc(uratori) Daciae Apulensis proc(uratori) / in Aegypto ad epistrategiam / septem nomorum et Arsinoitum / proc(uratori) viarum urbis / Salvianus Aug(usti) n(ostri) vern(a) dis/pensator rationis extraord(inariae) / provinc(iae) Asiae; the inscription is not dated.

³⁷ M. Tomorad, Various Manifestations of Isis Cult in the Region of Istria, Illyricum and Pannonia and its Diffusion to the Central European Region (2nd c. BC – 4th c. AD), *Shodoznavstvo* 81, 2018, 58–99.

osećali na marginama građanske religioznosti... U ovim uslovima, čini se da su carski poslanici imali, između ostalih misija, i reaktiviranje orijentalnih kultova³⁸. Naš dedikant pripada konjičkom redu i on je, kao carski delegat, direktno povezan sa vlastima Rima i carem. Mogućnost da je njegova vezanost za isijastički kult direktno pod uticajem imperijalne verske politike sasvim je verovatna.³⁹ Ipak, moramo imati na umu da su ove dedikacije pojedinačni nalazi, a za šire zajednice vernika nema dokaza i čini se da se kult nije proširio na domaće civilno stanovništvo.

Analiza arheološkog materijala i natpisa takođe pokazuje da u najvećem broju slučajeva poštovaoci Mitrinog kulta ne pripadaju rimskoj vojsci i da se ne bi trebalo u velikoj meri fokusirati na poimanje ovog kulta kao „vojne religije“.⁴⁰

Planinska unutrašnjost Dalmacije predstavljala je značajne geografske prepreke prenošenju kultova, ograničavajući time interakciju između različitih zajednica, uključujući rimsku vojsku.⁴¹ Ova izolacija sugerise da su verske prakse možda uglavnom ostale izolovane unutar ovih regija. Društvena izolacija u ovim područjima mogla je dodatno doprineti ograničenoj difuziji kultova, jer stanovnici možda nisu imali širi i jači kontakt sa onima koji praktikuju različite religije ili strane kultove.

³⁸ J. Alvar, E. Muniz, Les cultes égyptiens dans les provinces romaines d'Hispanie, in: L. Bricault (ed.), *Isis en occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon III 16–17 mai 2002*, Leiden, Boston 2004, 90.

³⁹ S. A. Takács, *Roman politics and the cult of Isis and Sarapis*, Los Angeles, University of California, Diss., 1992.

⁴⁰ R. L. Gordon, The Roman Army and the Cult of Mithras: a critical view, in: C. Wolff, Y. Le Bohec, *L'Armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain*, Lyon 2009, 421–422.

⁴¹ A. Collar, *Religious Networks in the Roman Empire. The Spread of New Ideas*, Cambridge 2013, 123.

Nasuprot tome, verski pejzaž naselja kao što su Komini i Kolovrat otkriva uočljiv trend obožavanja božanstava blisko povezanih s prirodom, poput onih povezanih sa šumama, transhumancijom, divljim životinjama i lovom (Silvan, Herkul, Dijana). Kroz ove prakse, lokalno stanovništvo pokazalo je svoje poštovanje prema prirodnom svetu koji ih je okruživao.

Međutim, uprkos ovim interesantnim nalazima, precizna priroda predrimskih verovanja i stepen do kojeg su se asimilirali u rimsku kulturu ostaju važne teme za stalna istraživanja. Naučnici zainteresovani za istoriju ovog regiona nastavljaju da istražuju ovu složenu dinamiku kako bi stekli dublje razumevanje dihotomije između ranijih tradicija i uticaja rimske dominacije.

IZGRADNJA CRNOGORSKIH PRUGA (II)

Velizar Radonjić

VIA VITA - road is life, the road builders will say - and they are right. The economic strength of the state is measured by the development of transport infrastructure: road, rail, air and maritime. Synonymous with the development of transport infrastructure is primarily the coverage of the country by a network of railways, the total length of high-speed railways and modern trains. The economy is looking for fast and cheap transport of both goods and passengers. Two centuries after the invention of the railway and 120 years since the arrival of the first composition from Gabela to Zelenika, Montenegro has only 327 kilometres of railway network, of which only 250 km of open track and 77 km of station tracks, or only what was inherited from former Yugoslavia.

Pruga Nikšić – Titograd

Kraj Drugog svjetskog rata Crna Gora je dočekala u ruševinama, ali kao slobodna i ravnopravna federalna jedinica nove Jugoslavije. Crna Gora, poput Feniksa, još jednom ustaje iz pepela i ruševina, liže svoje rane i smjelo kreće u još jednu obnovu i izgradnju. Obnavlja se porušena i oštećena putna infrastruktura, počinje izgradnja javnih objekata, novih hotela... Niču nove fabrike, otvaraju se rudnici... a sve to traži saobraćajnu infrastrukturu. Počinje izgradnja novih cesta...

Gradi se „Omladinska pruga Nikšić – Titograd“

Nikšić izrasta u industrijski centar pa je izgradnja željezničke pruge Nikšić – Titograd dobila jedan od najviših prioriteta u „prvoj petoljetki“ (petogodišnji plan poslijeratnog razvitka 1947–1952). Proglašena je „privrednom arterijom Crne Gore“ i prirodni je nastavak ranije izgrađene pruge Bileća – Nikšić.¹ Idejni i glavni projekat pruge izradio je inženjer Ivan Čaklović. On je bio i glavni inženjer na izgradnji ove pruge.²



- Evo, drugovi, ovo napravismo bez zajma, a šta ćemo tek uraditi sa zajmom?

(karikatura M. Vuškovića, „Pobjeda“ 3. avgust 1947. godine)

¹ Branislav Kovačević, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008, str. 78.

² Simović Veselin, *Leksikon građevinarstva*, Mladinska knjiga, Zagreb.

Pripremni radovi su izvedeni 1945. i 1946. godine, pa su glavni radovi na izgradnji pruge počeli 20. aprila 1947. godine. Dužina trase iznosila je 53,7 kilometara³. Pruga se sa 48,1 m/nm u Titogradu penje na 629 m/nm kod Povije. Od Danilovgrada prema Nikšiću trebalo je savladati uspon od 26%. Izgrađeno je sedam stanica, 11 tunela ukupne dužine 3.241 metar, od kojih je samo tunel Budoš dug 1.230 m. Ukupna dužina mostova je 280 m. Izgrađena su i dva vijadukta ukupne dužine 210 metara, 86 usjeka ukupne dužine 26.3 km...⁴

Ova pruga nije slučajno dobila ime „Omladinska pruga“. Za izvršenje ovako velikog projekta trebalo je angažovati: „... 18 inženjera, 30 tehničara, 80 nastojnika, 50 nadzornika, 1.500 kvalifikovanih i oko 3.000 nekvalifikovanih radnika. 16 kamiona, četiri autocisterne, 12 lakih kola, pet buldožera i 20 kompresora...“⁵ – sve ono što Crna Gora nije imala. Izgradnja pruge je, ipak, počela bez svega toga – sa samo četiri kamiona i dva kompresora. Omladinske radne brigade su zamijenile sve ostalo što je bilo neophodno, a nijesmo imali. Kao i na prugama Brčko – Banovići i Šamac – Sarajevo, omladina je i na ovoj pruzi krenula u jednu veliku i neizvjesnu avanturu. Umjesto buldožera, kompresora i drugih građevinskih mašina i opreme imali su po dvije ruke, veliko srce, radni elan i zanos. Bila je to još jedna velika bitka koju je trebalo dobiti, jedna nova ofanziva, značajna kao i one na Sutjesci ili Neretvi. Omladina je ovu bitku dobila jer je vjerovala u nemoguće, a prije svega što su vjerovali u Revoluciju i nedavno osvojenu slobodu... vjerovali su u Crnu Goru i Jugoslaviju.

³ Prema Izvještaju o realizaciji programa izgradnje, održavanja, rekonstrukcije i modernizacije željezničke infrastrukture za 2016. godinu, dužina otvorene pruge Nikšić – Podgorica iznosi 56,6 kilometara.

⁴ Isto, str. 79.

⁵ Isto.



Plan trase pruge
Nikšić – Titograd⁶

Za nepunih 15 mjeseci, koliko je trajala izgradnja Omladinske pruge, na osam njenih dionica, u šest smjena, angažovano je 115 omladinskih brigada iz Crne Gore sa 23.352 omladinki i omladinaca. Pored omladinskih, prugu su gradile i 101 frontovska brigada sa 18.129 „frontovaca“. U posljednje dvije smjene, crnogorskoj omladini su pritekly u pomoć i 23 brigade iz drugih krajeva Jugoslavije sa 4.348 mladih brigadirak/ki, od čega 1.709 iz Srbije, 1.267 iz BiH, 989 iz Hrvatske, 224 iz Makedonije i 15 iz Slovenije. Za izvođenje radova koji su iziskivali posebnu

⁶ Isto, str. 81.

obučenost i stručnost angažovano je 18 stručnih i specijalnih brigada sa 2.956 brigadira, pretežno omladinaca.⁷

Svako bojište, a ova pruga je to izistinski bila, iste svoje žrtve. Neposredno pred kraj njene izgradnje, 3. jula 1947. godine, poginuo je omladinac Igor Uršić, brigadir omladinske brigade „Miha Marinko“ iz Slovenije.

Omladina je obećala da će prugu završiti do 13. jula 1947. godine. Održali su obećanje. Prvi voz Omladinskom prugom Nikšić – Titograd, krenuo je iz stanice u Nikšiću 12. jula 1947. godine. Vrpca je presjekao Todor Vujasinović, predstavnik Jugoslovenske vlade i pustio prugu u saobraćaj. Bio je to veličanstven poklon koji je omladina darivala Crnoj Gori i crnogorskom narodu za 13. jul – Dan ustanka crnogorskog naroda.

Omladinska pruga je izgrađena kao pruga uskog kolosjeka, a 1965. godine remontovana u prugu normalnog kolosjeka.

Projektant Pruge i glavni inženjer

Čaklović Ivan, diplomiranin građevinski inženjer, rođen 28. aprila 1908. godine u Vinkovcima. Diplomirao 1931. godine na Građevinskom odjelu Tehničkog fakulteta u Beogradu. Bavio se projektovanjem i izvođenjem željezničkih pruga, cesta i mostova, najznačajniji projekti do 1948. godine su: Idejni projekat pruge Mojkovac – Kolašin – Podgorica; studija i projektovanje beogradskog željezničkog čvora; izrada idejnih projekata pruga Šid – Ilok i Vrdnik – Beočin; glavni projekat Unske pruge od Knina do kaldrme; glavni projekat pruge Negotin – Kladovo;... Idejni i glavni projekat pruge Nikšić – Titograd. U ovom periodu je bio i izvođač na izgradnji pojedinih pruga: šef dionice na izgradnji pruge Brčko – Banovići; glavni inženjer na izgradnji pruge Nikšić – Titograd; Od 1948. do 1957. godine je šef sekcije za studije i projektiranje u Zagrebu i

⁷ Isto, str. 80.

vodeći projektant na izradi brojnih idejnih i glavnih projekata na prostoru Jugoslavije, od kojih treba izdvojiti rješenje zagrebačkog željezničkog čvora. Projektovao je i ceste u Crnoj Gori: Golubovci – Virpazar; Bioče – Manastir Morača i Virpazar – Petrovac. Poslije 1958. godine je kao šef sekcije za izgradnju zagrebačkog željezničkog čvora radio na izradi glavnih projekata, organizaciji i pripremi izgradnje ovog čvora. Umro je 22. maja 1995. godine na Krku.⁸

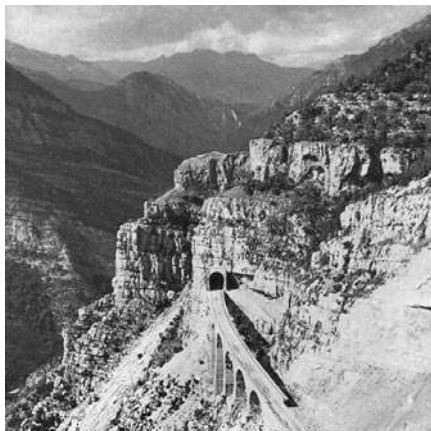
Pruga Beograd – Bar

Crna Gora je slobodu poslije Drugog svjetskog rata dočekala kao saobraćajno „slijepo crijevo“ i bez ijednog metra pruga normalnog kolosjeka. Postojeće pruge uskog kolosjeka Nikšić – Bileća i Zelenika – Gabela nijesu ni približno mogle da zadovolje njene potrebe za transportom roba i putnika, pogotovu ne i potrebe koje je tražila obnova i izgradnja. Tako je Crna Gora i dalje sanjala svoj san o povezivanju sa ostatkom Jugoslavije i Evrope. Nerazumijevanje, pojedinačni interesi sopstvene republike i drugi razlozi uticali su na to da se i u novoj Jugoslaviji javlja jak otpor ideji izgradnje željeznica koje bi Crnu Goru povezivale sa čitavom Jugoslavijom. Uvijek su se „nalazili“ razlozi i nudila neka druga rješenja, naravno ona koja su najviše odgovarala onima koji su ih predlagali.

Željeznički „Gordijev čvor“ je na kraju presjekao Josip Broz Tito, Predsjednik Jugoslavije, podržavajući ideju izgradnje željeznice od Beograda do Bara. Titova se ne poriče, pa je tadašnja jugoslovenska vlada 20. avgusta 1951. godine odlučila da se gradi željeznička pruga Beograd – Valjevo – Požega – Titovo Užice – Priboj – Bijelo Polje – Kolašin – Titograd – Bar. Investicionoj grupi Glavne uprave Jugoslovenskih željeznica

⁸ Izvor podataka: Simović Veselin Aga, *Leksikon građevinarstva*, Masmedia Zagreb.

povjereno je projektovanje i vođenje izgradnje pruge. Tri godine kasnije formirana je Glavna uprava za izgradnju Pruge Beograd – Bar, koja je preuzela sve poslove na njenoj izgradnji.



Dionica Lutovo
– foto privatna arhiva

Dužina pruge Beograd – Bar iznosi 476 kilometara. Od toga kroz Crnu Goru 175 km.⁹ Pruga polazi sa 3m nadmorske visine i penje se do 1.032 m nv kod Kolašina. Od ukupne trase kroz Crnu Goru, 44% čine objekti: 96 mostova ukupne dužine 7.740 metara, 102 tunela čija ukupna dužina iznosi oko 44 kilometra, 9 galerija i 291 propust ispod pruge.¹⁰ Zbog ovih karakteristika nazivana je „crnogorski metro“. Na njoj je izgrađeno 9 stanica, 8 ukrasnica i 19 stajališta.

⁹ Ovo je podatak iz Monografije *100 godina Željeznice Crne Gore*. Prema Izvještaju o realizaciji programa izgradnje, održavanja, rekonstrukcije i modernizacije željezničke infrastrukture za 2016. godinu, dužina ove pruge iznosi 169,21 km.

¹⁰ Ovo je podatak iz Monografije *100 godina Željeznice Crne Gore*. Prema Izvještaju o realizaciji programa izgradnje, održavanja, rekonstrukcije i modernizacije željezničke infrastrukture za 2016. godinu na dijelu pruge kroz Crnu Goru ima 108 mostova, 106 tunela i 372 propusta ispod pruge.

Najduži tunel je „Sozina“, dug 6.170 m, ujedno i najduži tunel na čitavoj pruži. „Trebešica“ je duga 5.170 metara, „Ostrvica“ 3.131, „Mojkovac“ 3.243 metra...

Izgradnja pruge Beograd – Bar započeta je 1952. godine. U Crnoj Gori je to bila dionica Titograd – Bar, duga 52 kilometra. Završena je 1959. godine. Samo za probijanje tunela „Sozina“, najsloženijeg objekta na ovoj dionici, trebalo je punih pet godina.



Simo Bjelobrković,
mašinista OGP „Titograd“
probija prve metre
pristupnog puta do trase
na dionici Pelev Brijeg

Ova dionica otvorena je i puštena u saobraćaj 29. novembra 1959. godine, za Dan Republike. Njenim puštanjem u saobraćaj ukinuta je stara pruga uskog kolosjeka od Bara do Virpazara, pruga Plavnica – Titograd, a par godina kasnije i pruga Zelenika – Gabela.

Nakon toga je, zbog finansijskih problema, obustavljena dalja izgradnja ove pruge. Radovi su nastavljani 1961. godine, (ali više po sistemu „da nam merak naprave, a da se posao ne završi“). Ponovo su isticani argumenti za i protiv njene izgradnje, što je prijetilo da preraste u ozbiljan politički problem na nivou Jugoslavije.

Nedoumice i neizvjesnost su prekinute 1965. godine. Odlučeno je da se izgradnja pruge nastavi. U Skupštini Jugoslavije donesen

je Zakon o učešću Federacije u finansiranju radova na dovršenju pruge Beograd – Bar. Federacija je učestvovala sa 1.988,88 tadašnjih miliona dinara bespovratnih ulaganja, Crna Gora sa 156,75 miliona, a Srbija sa 192,84 miliona.¹¹

Težak teren uslovio je produženje rokova građenja, zajedno sa inflacijom i povećanje njene cijene, pa je od Međunarodne Banke za obnovu i razvoj iz Vašingtona dobijen kredit od 50 miliona



Pruga je završena i puštena u saobraćaj 28. maja 1976. godine. Primjereno njenom značaju, prugu je otvorio i pustio u saobraćaj Predsjednik SFRJ Josip Broz Tito, koji je tim povodom u Crnu Goru doputovao „Plavim vozom“.

tadašnjih dolara. Sjećam se (radio sam tada na gradilištu dionice Lutovo) da je delegacija ove banke jednom godišnje obilazila gradilišta pruge kako bi imali uvid u trošenje kredita.

¹¹ Branislav Marović, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008, str. 108.

Graditeljstvo pruge Beograd – Bar

Dio pruge kroz Crnu Goru projektovao je Zavod za projektovanje Zajednice Jugoslovenskih željeznica iz Beograda. Na njenoj izgradnji angažovano je više od 70 preduzeća iz Crne Gore i čitave Jugoslavije. Pomenuću neke od njih: Opšte Građevinsko Preduzeće „Titograd“ iz Titograda, Građevinsko Preduzeće „Crna Gora“ iz Nikšića. „Mostogradnja“, „Žegrap“, „Tunelogradnja“, „Hidrotehnika“, „Ratko Mitrović“, „Partizanski put“ i drugi iz Srbije. Zatim „Hidrogradnja“, „Bosna“ i „Hercegovina“ iz BiH; „Metalka“ iz Slovenije; „Đuro Đaković“ iz Hrvatske i drugi...

Od 1971. godine, za izvođenje pojedinih radova, angažovano je i 240 omladinskih radnih brigada sa 14.000 omladinaca iz čitave Jugoslavije.

Izgradnju dijela pruge u Crnoj Gori vodio je Sektor za izgradnju pruge Beograd – Bar za Crnu Goru na čijem čelu je bio inženjer Drago Popović. I pored toga što je jednu deceniju svog života posvetio izgradnji ove pruge nije dočekao i da se njome provoza. Preminuo je par dana prije njenog svečanog puštanja u saobraćaj. Dodijeljena mu je Trinaestojulska nagrada. Pored njega nagrađeni su i njegovi najbliži saradnici, inženjeri Đorđije Bulajić, Rajko Vujković, Slobodan Džodžo, Vojin Božović i Slavomir Božović.¹²



Popović Drago, građevinski inženjer, rođen 1911. godine u Podgorici. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Podgorici. Građevinarstvo je studirao na Tehničkom fakultetu Beogradskog univerziteta. Diplomirao je 1940. godine. Za vrijeme studija se priključio naprednom studentskom

¹² Branislav Marović, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008, str. 125.

pokretu zbog čega je više puta hapšen. Drugi svjetski rat ga je zatekao u Srbiji. Krhkog zdravlja nije bio pogodan za prve linije fronta, ali je bio aktivni učesnik Narodno oslobodilačkog pokreta na izvršenju zadataka primjerenih njegovom obrazovanju i zdravlju. Poslije oslobođenja, kad su borci ovjeravali svoje učešće u ratu, Popović je odbio da se i njemu to prizna uz obrazloženje: „Ne mogu to da primim, to pripada onima koji su krvarili po šumama i gudurama, a ja zbog ovog i ovakvog zdravlja samo sam činio koliko sam mogao!“¹³. Drago Popović je bio graditelj željezničkih pruga i hidroelektrana. Kao inženjer, organizator i rukovodilac, radio je na izgradnji željezničke pruge Šamac – Sarajevo, rekonstrukciji pruge Nikšić – Titograd i izgradnji Hidroelektrane „Perućica“. Kruna njegove karijere je bila izgradnja pruge Beograd – Bar. Bio je direktor Direkcije za izgradnju pruge Beograd – Bar kroz Crnu Goru i živio za njenu izgradnju. „... Skoro svaki metar trase pruge Beograd – Bar dotakao je svojim stopalom. Svuda je stizao. Noću je ustajao i odlazio na neko gradilište...“ Krio je od drugih da je njegovo zdravlje ozbiljno narušeno. „Samo da da vidim prolazak prvih kompozicija, i tek tada ću se smiriti“, govorio je.¹⁴ Na žalost, Drago Perov Popović nije doživio da vidi prolazak prvih kompozicija i da se provoza ovom prugom. Umro je od srčanog udara, 20. maja 1976. godine, samo osam dana prije svečanog puštanja pruge u saobraćaj. Popović je bio dobitnik visokih priznanja, među kojima Prvomajske nagrade Privredne komore Crne Gore, Petnaestoaprilske nagrade Zajednice jugoslovenskih željeznica, a dva puta je odlikovan Ordenom rada...

Vujković Rajko, diplomirani inženjer građevinarstva, rođen 1929. godine u Ozrinićima kod Nikšića. Kao stipendista Ministarstva prosvjete NRCG upisao se školske 1947/48. godine na Građevinski fakultet u Zagrebu.



¹³ Čovjek koji nije dočekao prugu, *Pobjeda*, 29. 05. 1976.

¹⁴ Isto.

Diplomirao je 27. marta 1954. godine. Od 1955. do 1957. godine je radio u Komunalnoj službi Narodnog odbora Nikšića. Od 1957. do 1963. godine radi u HE „Gornja Zeta“, najprije kao glavni inženjer za izgradnju HE „Perućica“, a kasnije kao direktor za investicije na izgradnji HE „Gornja Zeta“.

Od 1963. do 1977. godine radi u ŽTP Titograd na mjestu glavnog inženjera, a od maja 1976, poslije smrti Draga Popovića, na mjestu Direktora direkcije za izgradnju pruge Beograd – Bar kroz Crnu Goru. Od 1977. do 1982. godine je bio pomoćnik direktora ŽTO Titograd, od 1982. do 1987. godine direktor Direkcije za izgradnju Pruge Titograd – Skadar. Od 1987. do odlaska u penziju 1994. godine radi u Elektroprivredi Crne Gore kao glavni inženjer za građevinske radove u Sektoru za pripremu izgradnje hidroelektrana, a kasnije kao vodeći inženjer za građevinske radove u Sektoru za razvoj i inženjering.

Rajko Vujković je dobitnik više prestižnih priznanja i odlikovanja: Orden rada sa zlatnim vijencem, Orden zasluga za narod sa srebrnim zracima, Petnaestoaprilsku nagradu Zajednice Jugoslovenskih željeznica... Umro je 2009. godine.

Jedinstvena stanica u Evropi

Željeznička stanica Lutovo jedinstvena je željeznička stanica u Evropi. Izgrađena je na dionici Dubočica u kanjonu Platije, na oko 700 metara iznad rijeke Morače. Stanica je dijelom u tunelu sa tri kolosjeka, čeličnom trokolosječnom mostu, zasječenom platou I trokolosječnom vijaduktu. Tunel, vijadukt i staničnu zgradu izgradilo je OGP „Titograd“ iz Titograda, a čelični most „Goša“ iz Smederevske Palanke.

Stanica Lutovo u
izgradnji,
1974. godine,
Monografija
OGP Titograd

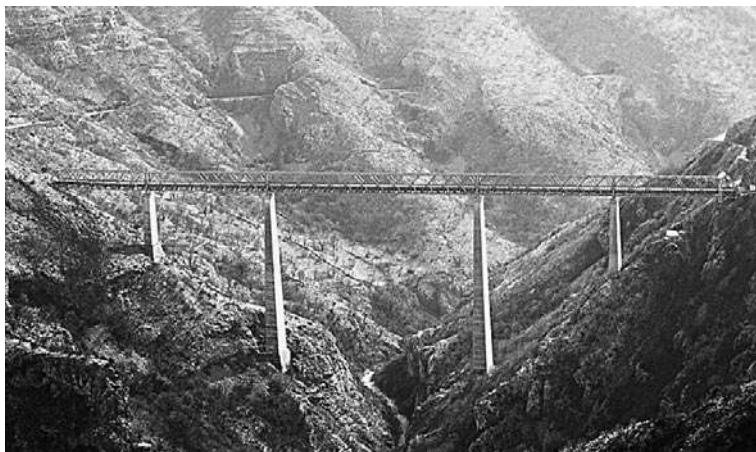


Najveći željeznički most u Evropi

Most na Maloj Rijeci je najveći željeznički most u Evropi, a do skoro je bio najveći u svijetu. „Niveleta koloseka je na visini od 201,24 metra iznad rečnog korita. Mostovska konstrukcija je kontinualni rešetkasti nosač od pet otvora. Stubovi su izgrađeni pomoću premeštajuće oplata promenljivog preseka. Stub br. 3 visok je 121 m. Temelji su na krečnjačkoj steni. Montaža čelične konstrukcije je izvedena konzolnim postupkom po principu slobodne montaže uz korišćenje kabl kрана nosivosti 12 t i raspona 630 m. Za transport materijala, opreme i komunikaciju radnika izgrađen je privremeni viseći most na visini 80m iznad rečnog korita i raspona 100 m. Ukupna dužina mosta je 411,0 m.“¹⁵

Most je izgradila beogradska „Mostogradnja“. Projektant mosta na Maloj Rijeci je inženjer Ljubomir Jeftović.

¹⁵ <http://mostogradnja.rs/Svetskirek.htm>



Most na Maloj Rijeci¹⁶

Projektant Mosta na Maloj rijeci

Jeftović Ljubomir, građevinski inženjer, diplomirao 1939. godine na Građevinskom fakultetu u Beogradu. Bio je jedan od par najistaknutijih konstruktora čeličnih mostova u Jugoslaviji u periodu od 1950. do 1980. godine. Uglavnom je projektovao željezničke mostove: Željeznički most preko Neretve kod Jablanice (1970), čelični ramovski most, $L=100\text{m}$; Željeznički most u Beogradu, zajedno sa Nikolom Hajdinom, prvi željeznički most sistema sa kosim kablovima u Evropi; a u Crnoj Gori – most na Maloj Rijeci 1974. godine, na pruži Beograd – Bar, čelični gredni rešetkasti most, u vrijeme izgradnje najviši željeznički most u svijetu. Inženjer Jeftović je život završio bez ikakvih društvenih priznanja, i izuzimajući par najstarijih živih inženjera i u potpunom zaboravu.

¹⁶ <https://mapio.net/pic/p-18034767/>



Plavi voz 1976. godine¹⁷

Plavi voz

„Plavi voz“ ili „Voz mira“ jedan je od najpopularnijih vozova na planeti. Napravljen za putovanja i protokolarnu potrebu Predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita. Prevalio je više od 600 hiljada kilometara po Evropi i Aziji.

Ovim vozom je putovalo više od 60 stranih državnika i državnih delegacija, među kojima i mnogo onih koji su stvarali istoriju dvadesetog vijeka: Nikita Hruščov, Leonid Brežnjev, Naser, Mahatma Gandi, Ahmed Ben Bela, Seku Ture, Konstantin Karamanlis, grčki kralj Pavle, britanska kraljica Elizabeta...¹⁸

¹⁷ Wikipedia

¹⁸ <http://www.zeleznicesrbije.com/plavi-voz/?lang=lat>

Mlado žito navijaj klasove...

Sva Crna Gora je satkana od Platija, Bijelih Stijena, od Trebešica i Ostrvica... zato skoro da nema ceste ili pruge na kojima, bar u prvim poratnim decenijama, nijesu ginuli graditelji. Jedan od prvih bio je omladinac iz Slovenije koji je poginuo na izgradnji pruge Nikšić – Titograd.



Igor Uršić, omladinac iz Slovenačke radne brigade „Miha Marinko“, rođen 25. septembra 1928. godine radio je na izgradnji Omladinske pruge Nikšić – Titograd. Poginuo je 3. juna 1948. godine.

U znak sjećanja ne njegovu žrtvu, nedaleko od Željezničke stanice u Podgorici mu je podignut prigodan spomenik.

Prema raspoloživim podacima na izgradnji pruge Beograd – Bar život su izgubila 104 graditelja¹⁹. Nemam pouzdanih podataka koliko ih je stradalo na izgradnji dijela pruge kroz Crnu Goru. U slavu svih njih, podsjetiću na par graditelja koji su stradali u Lutovu u vrijeme dok sam i ja radio na ovom gradilištu.

Slobodan Marković, električar porijeklom sa obližnjeg Pelevog Brijega, poginuo je u ljeto 1971. godine od strujnog udara u tunelu.

¹⁹ Branislav Marović, *100 godina Željeznice Crne Gore*, Štamparija „Obod“ Cetinje, Željeznica CG AD, 2008.

R. Kijamet iz Bijelog Polja (danas nakon 50 godina nijesam siguran da li mu je ime bilo Rifat ili Rafet) poginuo je pokušavajući da spasi Slobodana Markovića.

Pavle Nedović, palilac mina iz Prijeloga kod Bijelog Polja, poginuo je od mine u ljeto 1974. godine.

Na ovom gradilištu su poginuli i **Rajko Maljković**, vozač, **Muharem Metijajić**, miner iz Plava

Izgradnja pruge na dionici
Lutovo – Krušev potok...



Pruga Titograd – Skadar

Deset godina nakon završetka i puštanja u saobraćaj pruge Beograd – Bar, završena je i pruga Titograd – Skadar. Od Titograda do Božaja na granici sa Albanijom, izgrađeno je 24,70 km otvorene pruge normalnog kolosjeka. Ima 5 mostova, 3 tunela i 24 propusta. Na crnogorskoj strani ima samo jednu stanicu u Tuzima. Pruga se, sa prekidima, koristi za teretni saobraćaj.

Graditeljska odličja

Priču o izgradnji crnogorskih pruga najljepše je završiti popisom odličja koja su dodijeljena onima koji su se posebno istakli na spisku od skoro 50 hiljada graditelja „Omladinske pruge“. *Pobjeda* u utorak 13. jula 1948. godine, pod naslovom „Prezidium Narodne skupštine FNRJ odlikovao veći broj rukovodilaca i radnih jedinica na izgradnji pruge Nikšić – Titograd“, objavljuje spisak brigada i pojedinaca koji su odlikovani od strane najvišeg organa vlasti tadašnje Jugoslavije.

Ordenom bratstva i jedinstva I reda odlikovani su:

1. Savo Vujačić, komandant frontovskih brigada,
2. Prva gorička brigada,
3. Treća hrvatska brigada,
4. Žička brigada,
5. Druga makedonska brigada,
6. Prva ključka brigada i
7. Druga minerska brigada.

Ordenom rada I reda odlikovan je:

1. Spaso Drakić²⁰, politički rukovodilac na Omladinskoj pruzi,
2. Radovan Tomović, direktor Željezničko-građevinskog preduzeća broj 4;
3. Andrija Petričević, inženjer, zamjenik direktora Željezničko-građevinskog preduzeća broj 4;
4. Mišo-Mihailo Leković, komandant Štaba radnih brigada.

²⁰ Spaso Drakić, narodni heroj, ministar građevina u Vladi NRCG 1950/51.

Slijede omladinske udarne brigade:

5. Tridesetsedma nikšićka brigada,
6. Četrdesetpeti titogradska brigada,
7. Četrdeseta danilovgradska brigada,
8. Šezdesetšesta hercegovačka brigada,
9. Prva minerska brigada,
10. Prva užička brigada,
11. Brigada jugoslovenskih iseljenika iz Australije,
12. Prva republička brigada „Blažo Jovanović“.

Odlikovane su i frontovske udarne brigade:

13. Šesta barska brigada,
14. Četvrta nikšićka brigada,
15. Druga cetinjska brigada i
16. Prva hercegovačka brigada.

Orden zasluga za narod II reda dobio je:

1. Luka Banović, zamjenik direktora Željezničko-građevinskog preduzeća broj 4,

Orden bratstva i jedinstva II reda dobila je:

1. Jovanka Mušikić, član Štaba udarnih brigada.

Ordenom rada II reda odlikovani su:

1. Miloš D. Stefanović²¹, glavni inženjer Željezničko-građevinskog preduzeća broj 4;
2. Dušan M. Mandić, član Štaba radnih brigada;
3. Nikola A. Đakoni, električar;

²¹ Stefanović D. Miloš, građevinski inženjer, rođen 26. jula 1910. godine u Požegi. Diplomirao juna 1937. godine na Tehničkim fakultetu beogradskog univerziteta, diploma br. 8486 od 14. septembra 1937. godine.

4. Pavle Kasom, mehaničar mehaničke radionice;
5. Vaso Lakićević, zamjenik šefa Druge dionice;
6. Zdravko A. Manarol, inženjer, šef Četvrte dionice;
7. Boško Perazić, zamjenik komandanta Štaba radnih brigada;
8. Vuko M. Radovanović, zamjenik direktora Željezničko-građevinskog preduzeća broj 4;
9. Gledo Popović, član Štaba radnih brigada;
10. Božidar Sipić, poručnik, član Štaba radnih brigada.

Ordenom rada II reda odlikovane su i omladinske udarne brigade:

1. Šezdesetdruga barska brigada,
2. Pedesetdeveta cetinjska brigada,
3. Pedesetšesta pljevaljska brigada,
4. Četrdesetšesta kolašinska brigada,
5. Treća minerska brigada,
6. Druga specijalna brigada,
7. Četrdesetprva danilovgradska brigada,
8. Četrdeset treća titogradska brigada,
9. Četrdesetosma andrijevička brigada,
10. Pedesetčetvrta bjelopoljska brigada,
11. Osmu beranska brigada;

Zatim frontovske brigade:

1. Druga kotorska brigada,
2. Treća beranska brigada,
3. Sedma bjelopoljska brigada,
4. Četvrta kolašinska brigada,
5. Treća andrijevička brigada,
6. Četvrta pljevaljska brigada,
7. Šesta nikšićka brigada,

8. Šesta danilovgradska brigada,
9. Dvanaesta titogradska brigada i
10. Druga durmitorska brigada.

Ordenom zasluga za narod III reda odlikovani su:

1. Petar V. Bosnić, tehničar;
2. Jovo Orlić, tunelski poslovođa;
3. Božo Lj. Barjaktarović, instruktor Štaba radnih brigada i
4. Šćepan Perišić, mehaničar.

Orden rada III reda dobili su:

1. Đorđe Popović, inženjer, šef Prve dionice;
2. Mirko Božović, zamjenik šefa Prve dionice;
3. Ivan Bastijančić, bravar alatničar;
4. Miloje Bogićević, tesar;
5. Komnen Bojović, komandant Osme nikšićke frontovske brigade;
6. Nikola Veljković²², inženjer, šef sekcije za mostogradnju;
7. Mirko I. Vukadinović, građevinski nadzornik;
8. Mihailo Godić, miner;
9. Petar Šebalj, miner;
10. Momčilo V. Živanović, miner;
11. Miloš Vuksanović, član Glavnog odbora Jedinistvenih sindikata Crne Gore;
12. Joveta L. Jovetić, zamjenik šefa Četvrte dionice;
13. Milorad M. Jovanović, komandant Druge minerske omladinske brigade;
14. Milo P. Jovović, komandant Nikšićke frontovske brigade;

²² Veljković D. Nikola, građevinski inženjer, rođen 15. avgusta 1905. godine u Salašu. Diplomirao juna 1934. godine na Tehničkom fakultetu beogradskog univerziteta, diploma br. 9213 od 7. jula 1934.godine.

15. Nenad Ž. Kokanović²³, inženjer, šef tehničke proizvodnje Odsjeka Željezničko-građevinskog preduzeća broj 4;
16. Franjo Karličić, geometar;
17. Božo P. Kruška, zamjenik šefa mehanizacije;
18. Dušan D. Marković, miner;
19. Mile Kljajić, miner;
20. Idriz Kapičić, tehničar, šef Osme dionice;
21. Omer Mustafić, tehničar;
22. Drago Popović, inženjer, šef Treće dionice;
23. Krsto Mitrović, instruktor Štaba radnih brigada;
24. Savo Nikčević, miner;
25. Novo Raković, zamjenik šefa Osme dionice;
26. Boško Srzentić, instruktor Štaba radnih brigada;
27. Milan Kovačević, komandant Desete nikšićke frontovske brigade;
28. Dragutin Tomić, „buldožerac-mašinista“;
29. Krsto Nikčević, miner;
30. Vojislav Mugoša, komandant Prve omladinske brigade;
31. Raduša Đurović, komandant Četrdesete omladinske brigade;
32. Vukašin Dabović, komandant Treće minerske brigade;
33. Veselin Klikovac, komandant Četrdesetpete omladinske brigade;
34. Mrkoje Radonjić, komandant Druge specijalne brigade;
35. Bojana Kuzmanović, komandant Druge omladinske brigade;
36. Mato Kalavanović, komandant Prve minerske brigade;
37. Nikola Arsovski, komandant Prve željezničke brigade;
38. Mitar Marić, komandant Prve užičke brigade;
39. Mijo Katić, komandant brigade jugoslovenskih iseljenika

²³ Kokanović Ž. Nenad, građevinski inženjer, rođen 25. novembra 1911. godine u Loznici. Diplomirao juna 1936. godine na Tehničkom fakultetu beogradskog univerziteta, diploma broj 9206 od 29. septembra 1936. godine.

iz Australije;

40. Jovanka Zeković, komandant Šeste omladinske brigade;

41. Drago Divac, kulturno-prosvjetni referent Pete omladinske brigade;

42. Vlado Pantović, komandant Tridesetosme omladinske brigade;

43. Vuksan Stojanović, komandant Osamdesettreće omladinske brigade;

44. Stana Barjaktarović, komandant Osme omladinske brigade;

45. Kemal Čolović, kulturno-prosvjetni referent Pedesetpete omladinske brigade;

46. Božo Ognjenović, komandant Dvadesete omladinske brigade i

47. Abaz Hodžić, instruktor za predvojničku obuku Štaba radnih brigada.

Medalju rada su dobili:

1. Vasilije Abramović, inženjer, šef Druge dionice;

2. Božidar Tomić, tehničar;

3. Bajo Stanković, nadzorinik;

4. Nenad Popović, miner;

5. Veselin Maturić, automehaničar;

6. Rašel Kidrić, mašinista;

7. Gojko Mašić, nadzornik;

8. Salko Isović, šef odsjeka materijalno-tehničkog snabdijevanja;

9. Nikola Asanović, mehaničar;

10. Slado Asović, kovač;

11. Abdulah Kraja, instruktor Štaba radnih brigada;

12. Petar Bošković, šofer;

13. Nusret Bobojić, nadzornik;

14. Luka Bolješić, miner;

15. Mihailo Blagojević, miner;
16. Radoje Vukelić, šofer;
17. Dragutin Grupković, instruktor Štaba brigada;
18. Dušan Garić, pomoćnik nadzornika;
19. Blažo Duletić, komandant Sedme kotorske frontovske brigade;
20. Špiro Đurović, pomoćni finansijski manipulant;
21. Pavle M. Đurđevac, nabavljač;
22. Ferdo Elerišek, geometar;
23. M. Zoričić, nadzornik;
24. Savo Jovićević, instruktor Štaba brigada;
25. Petar Kaluđerović, komandant Šeste barske frontovske brigade;
26. Danilo Kovačević, mašinista;
27. Ilija Kusovac, nadzornik;
28. Dragutin Končar, miner;
29. Branko Katančar, miner;
30. Jagoš Knežević, predradnik;
31. Gojko Kavarić, instruktor Štaba brigada;
32. Aleksandar Krkić, nadzornik;
33. Milovan Matović, instruktor Štaba brigada;
34. Danilo Mirković, miner;
35. Nikola Milutinović, miner;
36. Radoje Mušikić, pisar druge klase;
37. Novo Nikčević, predradnik;
38. Savo Petrović, instruktor Štaba radnih brigada;
39. Milosav Pajević, magacioner;
40. Milivoje Popović, šofer;
41. Miloš Popović, komandant Treće kolašinske frontovske brigade;
42. Marko Boljević, miner;
43. Radoje Pižurica, komandant Osamdesetdruge omladinske brigade;

- 44. Joko Rađenović, miner;
- 45. Munir Selimović, nadzornik;
- 46. Mladen Stojanović, mašinista;
- 47. D. Škarić, kovač;
- 48. Geno Ugarković, nadzornik;
- 49. Janoš Hajdur, bravar-mehaničar;
- 50. Milivoje Stenčić, miner;
- 51. Marko Šebalj, miner;
- 52. Franjo Špetić, miner
- 53. Aleksandar Sopurko, miner;
- 54. Životije Pavlović, instruktor za predvojničku obuku
Štaba omladinskih brigada i
- 55. Vojin Blagojević, brigadista brigade jugoslovenskih
iseljenika iz Australije.

Spaso Drakić,
politički rukovodilac
na Omladinskoj pruži



Narodni heroj Spaso Drakić je rođen 15. decembra 1904. godine u Mojanovićima kod Podgorice. U međuratnom periodu se bavio zemljoradnjom.

Član KPJ je postao 1935. godine. Učesnik je NOB-a od 1941. godine. Na početku je bio politički komesar Zetskog partizanskog odreda. Kao borac IV proleterske crnogorske brigade ranjen je u bici na Sutjesci. Polovinom 1944. godine postavljen je za zamjenika političkog komesara V proleterske crnogorske brigade i sekretar divizijskog komiteta KPJ u Trećoj udarnoj diviziji...

Poslije rata je obavljao mnoge odgovorne političke i državne

dužnosti u Crnoj Gori, pored ostalih i dužnost ministra građevina.

Za Narodnog heroja je proglašen 10. jula 1952. godine. Pored ordena narodnog heroja dobio je i niz drugih visokih odlikovanja, među njima i Orden bratstva i jedinstva prvog reda, Orden rada prvog reda, Orden zasluga za narod drugog reda, Orden za hrabrost... Umro je 28. maja 1984. godine u Titogradu.

Literatura:

- Radonjić, Velizar, *Hronika graditeljstva u Crnoj Gori*, autorsko izdanje, Podgorica 2021.

- Perazić Gavro, Raspopović Radoslav, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Zbornik dokumenata sa komentarom, Podgorica 1992.

- Burzanović Slavko, *100 godina Željeznice Crne Gore*

- Milović Željko, „Pristan – prve decenije XX vijeka“, <http://www.montenegrina.net/>

- Andrijašević Živko i grupa autora „Istorijski leksikon Crne Gore“, Daily press Podgorica 2006.

- Grupa autora, *Crna Gora*, monografija, Književne novine, Beograd 1976.
- Andus Vojo, grupa autora, *Građevinski fakultet u Beogradu 1846–1996 godine* monografija, Beograd 1996.
- Marković S. Vojislav, *Imenik diplomiranih inženjera i arhietkata na Tehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1919–1938*, Beograd 1939.
- Simović Veselin Aga, *Leksikon građevinarstva*, Mladinska knjiga Zagreb
- Pejović D. Momčilo, *Školovanje crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Istorijski institut Crne Gore.
- Grupa autora, OGP „Titograd“, monografija, Titograd, 1976.
- Grupa autora, GRO „Titograd“, monografija, Titograd, 1981.
- Titograd: list radnika Građevinsske tadne organizacije „Titograd“, brojevi 1–89, 1979–1987.
- Opšte građevinsko preduzeće Titograd: list radnika OGP „Titograd“, broj 1–69, 1965–1971.
- *Crna Gora*: list radnog kolektiva GP „Crna Gora“ Nikšić, broj 1–255, 1964–1990.godina
- *Lovćeninvest*, list SOUR-a građevinarstva broj 1–49, 1976–1987.
- *Zeta*, list združenog preduzeća građevinafrstva, broj 1–30, 1972–1975.
- *Titogradska tribina*, broj 1–1952, 1960–1992.
- *Pobjeda*, 1945–1980.
- *Službeni list Crne Gore*, 1945–2020.
- *Službene novine Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije*, 1919–1941.
- *Glas Crnogorca* 1874–1922. godine
- *Pogled*, časopis Inženjerske komore Crne Gore broj 1–37, 201–2021.

- Marko Đukanović (1860–1930): portreti, Radonjić, Velizar, Izvor: *Pogled* : časopis inženjerske komore Crne Gore. ISSN 2336-9175. - God. 3, br. 5 (mart, 2013), str. 68–72.

- Compagnia di Antivari, Radonjić, Velizar, Izvor: *Pogled* : časopis inženjerske komore Crne Gore. ISSN 2336-9175. - God. 3, br. 6 (jul, 2013), str. 94–98.

NEMIRI PRINCA MIRKA

Petar Milatović

Nikola I Petrović Njegoš, also known as the "father-in-law of Europe" because of his daughters' carefully arranged marriages, was not as lucky with his sons. His second son, Prince Mirko, caused him the most trouble.

Nikad dotad Cetinje nije vidjelo više svijeta, čulo više pucnjave i primilo više telegrama. Bio je 17. jun, ljeto 1871. Knjaz Nikola je poslije četiri kćeri dobio sina prijestolonasljednika, a on dva imena: Danilo-Aleksandar. Prvo je dobio po dvojici velikih ličnosti iz kuće Petrović-Njegoš, po vladici i knjazu Danilu, a drugo od svog kuma na krštenju – ruskog cara Aleksandra II. Crnogorci su mu dali i treće ime – nadimak: Našljednik. Izgledalo je da je savjet jedne stare žene vračare, koja je crnogorskog gospodara savjetovala da se – ako hoće muško dijete – što prije preseli iz stare rezidencije u Biljardi u novoizgrađeni dvorac, urodio plodom.

Na drugog sina knjaz Nikola morao je da čeka još osam godina, u međuvremenu ljuljajući još tri kćeri. Petog aprila 1879. godine rodio se Mirko koji je dobio ime po svom djedu, velikom vojvodi Mirku Petroviću, i još u kolijevci postao očev nesporni ljubimac. Poslije njega na svijet su došle još dvije djevojčice i na kraju, kao dvanaesto dijete, sin Petar, 1889. godine.

I dok se o udadbama kćeri Nikole I Petrovića Njegoša zna bezmalo sve, nije on tek tako prozvan i „tast Evrope“, priča o bračnim i drugim ljubavima njegovih sinova prilično je nepoznata, iz više razloga. Prvo, rasli su uz autoritativnog oca koji je, sve su prilike, bio slab prema njihovim nestašlucima o kojima udvorički novinari (još i onda?!) nijesu smjeli da pišu; drugo, istorijske okolnosti i potonje izbjeglištvo nijesu im dozvolili da budu ono čemu se njihov brižni otac nadao i, treće, čini se najprihvatljivije – nijesu bili od očevog materijala, spremni da sve potčine vlastoljublju.

Ovo je, dakle, priča o Nikolinim sinovima, ponajviše o njegovom ljubimcu Mirku.

Našljednik bez nasljednika

Danilo-Aleksandar, koga su u porodici zvali Dane, odmalena se zanimao za sve osim za ono što su svi očekivali od njega – da sutra on bude gospodar Crne Gore i obezbijedi dugovječnost dinastije Petrović-Njegoš.

I bez obzira na školovanje, koje je, uglavnom, teklo na Cetinju uz privatne učitelje, Našljednik je o nasljedstvu najmanje mislio. Slobodan i lagodan život bez obaveza, česta putovanja i redovne posjete otmjenim salonima po evropskim metropolama, lov i lude zabave, bile su jedine stvari kojima se bez ostatka predavao. O ženidbi i svom nasljedniku nije mnogo mario. Neobavezni ljubavni susreti, o kojima su jedino izvještavale strane novine, uvijek željne takvih priča, ispunjavale su mu dobar dio života.

A kad je napunio dvadeset osam godina, otac je prvi put podviknuo na njega: hoću unuka! Za pomoć u izboru nevjestе uposlena je velika knjaginja Milica, druga kći knjaza Nikole, udata za velikog ruskog kneza Petra Nikolajeviča Romanova. Godine 1899. Našljednik je oženio devetnaestogodišnju Jutu,

kćerku prijestolonasljednika Meklenburg- Strelica, a kumovao je, kao i na njegovom krštenju, ruski car. Ovog puta Nikolaj II.

Iščekivanje knjaza Nikole da će njegov Nasljednik dobiti nasljednika bilo je uzaludno, isto kao i pokušaj da u Prvom balkanskom ratu Danilo stekne bar vojnički ugled. Njegovo komandovanje u bici za Skadar (1912–1913) imalo je katastrofalne posljedice. Ni u izbjeglištvu, od 1916. godine, nije ga zanimala politika, pa se na kraju i odrekao prava na crnogorsku krunu – mada je ona već bila bespovratno izgubljena – u korist svog sinovca. Umro je 1939. godine, izmučen dugom i teškom bolešću.

Kralj evropskih salona

Prije njega je, takođe, u izbjeglištvu, umro i njegov najmlađi brat, knjažević Petar. I on kasno oženjen, u trideset petoj godini, izvjesnom Violetom Vegner, nije imao poroda.

Drugorođeni sin Mirko, očev ljubimac, odmalena se isticao dječaćkim nepromišljenostima i nestašlucima. Ljepuškast i šarmantan, uvijek je uspijevao da dobije ono što želi i da mu svaki, čak i najteži, izgred prođe bez porodične grdnje.

Vrlo mlad počeo je da putuje po svijetu. U velikim evropskim gradovima njegovo prisustvo bilo je zapaženo po uvijek bučnim nastupima i obaveznoj pratnji lijepih žena, kako je u svojoj zanimljivoj i iscrpnoj knjizi *Vjenčanja na crnogorskom dvoru* zapisao Milan Jovičević. Bulevarska štampa punila je stupce njegovim salonskim i kafanskim pustolovinama, ali i hvalisanjima kako će brzo zasjesti na jedan od balkanskih prijestola – srpski, bugarski ili, u najgorem slučaju, na još nepostojeće, makedonski i balkanski.

Muzički obrazovan, čak i autor nekih kompozicija, očev ljubimac je veselo prihvatao mnogobrojne bračne kombinacije koje su evropski novinari bjesomučno vrtjeli, utrkujući se ko će mu

naći što bolju i ugledniju nevjestu iz najpoznatijih kraljevskih i carskih kuća na Starom kontinentu.

I onda je u Nici, na jednom od svojih bezbrojnih putovanja i ludovanja, sreo crnooku ljepoticu Nataliju Konstantinović, kći pukovnika Aleksandra Konstantinovića, rođaka Obrenovića. Ni danas se ne zna pouzdano – i onda su postojala sasvim oprečna mišljenja – da li je to bio brak iz ljubavi ili iz računa. Postoje, naime, svjedočenja, da je tim brakom knjaz-kralj Nikola htio da se dokopa srpskog prijestola, svog davnasnjeg sna, jer je Aleksandar Obrenović bio bez djece, a Karađorđevići u izbjeglištvu. Pa ako oženi sina rođakom Obrenovića...

Bilo kako bilo, Mirko i Natalija vjenčali su se 1902. godine, na Cetinju, na Petrovdan. Deset godina kasnije Natalija je zauvijek napustila varoš pod Orlovim kršem i vratila se roditeljima. A kakav je to brak bio možda ponajbolje, u svojim *Memoarima*, svjedoči vojvoda Simo Popović, sekretar knjaza Nikole, pored Milorada Medakovića jedini izvanjac koji je u Crnoj Gori dobio titulu vojvode...

Slikaj nas... gole

Bez ijedne lijepe riječi o ljubimcu dvora Petrovića, Popović govori o njegovim skandaloznim ljubavima po Cetinju i okolini.

Prva ljubav drugog sina knjaza Nikole bila je, to se tada tamo teško moglo sakriti, očeva milosnica J, kako je naziva vojvoda Simo Popović. I tada se otac prvi put posvađao, čak jako ružno, sa svojim ljubimcem. Knjaginja Milena, žena i majka, ćutala je, praveći se da ne čuje razlog nesporazuma između muža i sina joj.

Ljubavi crnogorskog princa – kada je povremeno iz Evrope stizao na Cetinje – bile su i brojne i bučne, u inače mirnoj i nadasve patrijarhalnoj sredini. Jeste, ali on je Gospodarev mezinac. Najskandaloznija je, tvrdi Popović, bila s glumicom K,

ženom upravitelja jednog pozorišnog putujućeg društva koje je izvjesno vrijeme davalo predstave na Cetinju. I to se događalo neposredno pred njegovu ženidbu. S njom se, ne krijući se mnogo, sastajao i danju i noću, i po cetinjskim kućama, ali i po okolnim pećinama.

Jednom je svog vjernog pratioca Mrguda natjerao da ih na livadi pored Cetinja slika gole. Ne zna se šta se docnije zbilo s tim fotografijama, ali se zna da su stotine pisama koje je danonoćno slao „svojoj duši Heni“ bile predmet svojevrstne trgovine, i porodične i političke. U njima je, bez pardona, pisao o najintimnijim detaljima, ali i gadno ružio porodicu.

Neka od tih pisama, ona najgolicljivija, otkupio je od „duše Heni“ dr Vladan Đorđević, i to na molbu i za pare pukovnika Konstantinovića, oca Natalijinog. Čovjek se trudio da nekako skrije bruku svog zeta. Pojedina pisma stigla su i do kralja Aleksandra Obrenovića, koja su ga uveseljavala, a neka je, i to najpristojnija, 1910. godine objavilo beogradsko *Zvono*.

Optužujem muža svoje sestre

Poslije kratkotrajne zanesenosti lijepom suprugom, nesmireni Mirko krenuo je u nove pustolovine. Sada je zaveo Lj. R, djevojku iz ugledne cetinjske porodice. I to nije krio. Godinama su bili zajedno, na stotinak koračaja od nesrećne Natalije, ali sad i zabrinutog oca. Tragedija koja ih je zadesila početkom 1908. godine, kada je strašna epidemija za dva mjeseca odnijela njihova dva prvorodena sina, Stevana i Stanislava, i treća Natalijina trudnoća, za trenutak ih je zbližila. Rodili su se Mihailo, Pavle i Emanuel.

Mirko je ubrzo nastavio po starom, a Natalija je spakovala svoje stvari i zauvijek otišla iz Crne Gore. Ni to mu nije bila dovoljna opomena, jer su uvijek drugi bili krivi za sve, pa je svojoj sestri Jeleni, italijanskoj kraljici, napisao pismo u kojem

je njenog muža, italijanskog kralja Emanuela III, optužio da je za vrijeme posljednjeg Natalijinog boravka u Rimu imao intimne odnose s njom.

Skandal je poprimio takve razmjere da je već ostarjeli kralj Nikola, da bi dao zadovoljenje uvrijeđenom italijanskom kralju, svog ljubimca poslao u zatvor na Kruševcu pored Podgorice, inače dvorcu koji je izgradio upravo za njega. Vojvoda Simo Popović tvrdi da je ubrzo izgorjela šuma pored dvorca-zatvora i da je to, po svoj prilici, bilo po naredbi kralja Nikole, čime je svom italijanskom zetu želio da pokaže da je Mirko sasvim sišao s uma.

Priča o nemirnom Mirku nema nimalo lijep kraj. U vrijeme kapitulacije crnogorske vojske, 23. januara 1916. godine, kada su kralj Nikola i vlada otišli u izbjeglištvo, Mirko je ostao u svom dvorcu-zatvoru na Kruševcu. Već teško bolestan, u proljeće iste godine upućen je na liječenje u jedan sanatorijum kraj Beča, snjujući o Crnoj Gori u sastavu Austrougarske, na čelu s njim kao kraljem. Umro je u Beču, 3. marta 1918. godine, nešto prije nego što se njegov stariji brat Danilo Našljednik odrekao već nepostojeće krune u korist sinovca, Mirkovog sina Mihaila.

Mihailo, kralj bez kraljevstva, bio je drugačiji od oca. Odbio je, 1941. godine, krunu koju su mu nudili Italijani kad su okupirali Crnu Goru. Njegov sin Nikola prvi put je bio u Crnoj Gori 1962. godine, gdje je kao pariski student stigao auto-stopom. Ovaj već decenijama ugledni pariski arhitekta već godinama naizmjenično živi u Francuskoj i u Crnoj Gori, bio je predsjednik prestižnog Cetinskog bijenala umjetnosti, osnivač je i predsjednik Fondacije Petrović-Njegoš, a nosilac je ordena francuske Legije časti. Otac je dvoje djece.

JEDAN RAZGOVOR DRAGOJA ŽIVKOVIĆA I DANILA RADOJEVIĆA

In the 1960s, with the appearance of the first critical voices of intellectuals who emphasized the need to affirm Montenegrin culture as distinct and autochthonous, began the arduous process of awakening national consciousness and emancipation of Montenegrins, continuing even today. Among the intellectuals who suffered constant confrontations and condemnation, Radoje Radojević (1922–1978) was the one who most strongly opposed the bi-national treatment of Montenegrin culture, which eventually led to his tragic disappearance in Ulcinj in July 1978. In the fall of 1979, historian Dragoje Živković and Radoje's brother Danilo Radojević recorded in Danilo's apartment in Belgrade, a conversation about the 1968 Titograd Culture Conference and other related topics. The audio recording of this conversation was preserved in Danilo Radojević's personal archive and is presented here to the public for the first time.

RADOJEVIĆ: Znaš, ja osećam jednu stalnu potrebu i pritisak da se vratim Radojevoj zaostavštini, to je užasna riječ prije svega zbog onog nastavka – *ština*, odnosno njegovim radovima koje treba sada prikupiti i odabrati i učiniti ih opet pristupačnim publici jer je to rasijano po časopisima i listovima. Treba tome dati jedan normalan poredak, napisati jedan predgovor vrijedan i ključ za sve to i naravno uzeti samo ono što odražava nivo njegov.

ŽIVKOVIĆ: Da jer on je pisao neka pisma u raznim listovima.

RADOJEVIĆ: Ja mislim prvenstveno na njegove radove, neobjavljene kritike.

ŽIVKOVIĆ: A to da, mislim, to je sve nivo i mislim tu nema šta da se bira.

RADOJEVIĆ: Da, ali eventualno.

ŽIVKOVIĆ: Pa, dobro, sad to treba provjeriti.

RADOJEVIĆ: U datom momentu je nešto bilo aktuelno, a bez komentara danas ne bi moglo biti možda ovoj publici dovoljno razumljivo. I sad dalje sljeduje, ali zapravo prvo mislim da uputim ovo što si pričao, ovaj tekst satiričnog romana *Mučenici*. Sad čim se vratim otud gledaču da odem kod Jovana¹ pošto je taj tekst kod njega, da ga uzmem i da se dogovorimo tako nas dvojica i da ga uputim.² A onda mislim dalje da priredim ta njegova pisma, prepisku. Valjalo bi objaviti jednu knjigu njegove prepiske. Sad, morao bih da vidim kod koga bi sve to moglo da bude, tih pisama njegovih znaš od značaja. Ja već imam neke ljude i tako. To ću da kseroksiram, o problemima nekim o kojima je on pisao značajnim, ta problemska pisma koja nose u sebi neke elemente vremena i njegovog osećanja stvari. Ja sam se kolebao da li da napravim, zapravo to mi je Branko³ sugerirao, jednu knjigu njegovih polemika. To bi bilo od izuzetnog značaja, knjiga polemika. Tako da...

ŽIVKOVIĆ: Ono sa Trifunovićem⁴, sa Dobricom Ćosićem, sa...

¹ Jovan Radojević (1928–1992), brat Danilov i Radojev, profesor književnosti, pjesnik, autor neobjavljenog romana *Prtine Pavla Dukljana*. Živio i radio u Vrbasu (Vojvodina).

² Roman Dragoja Radojevića *Mučenici* objavljen je 2005. u izdanju Centralne narodne biblioteke Crne Gore, pod uredništvom Čedomira Draškovića.

³ Branko Banjević.

⁴ Lazar Trifunović (1929–1983), istoričar umjetnosti, likovni kritičar i profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu; od 1962–1968. direktor Narodnog muzeja u Beogradu. Polemisao sa R. Radojevićem povodom podizanja Njegoševog mauzoleja.

RADOJEVIĆ: Sa Čanadanovićem⁵, sa Radovanom⁶ onim neznavenim i tako dalje. To su sve problemi koji nijesu problemi trenutka i koji nijesu problemi neki politički, momentalni. To su problemi koji su rezultirali iz trajne političke orijentacije velikosrpske buržoazije koja je imala osnovni cilj – likvidaciju crnogorske nacije. I svi ti koji su se suprotstavljali njemu, oni su izlazili iz mraka, pomaljali su se po nužnosti. Morali su to zbog njegovih reakcija i glasa da se pomole i da protivu njega dignu glas. A onda je on morao da reagira na odgovarajući način.

ŽIVKOVIĆ: Ja sam i prošli put kad sam bio kod tebe, podsetio sam te na onu knjigu *Srpska nacija u građanskom društvu*.⁷ Nijesi je vjerovatno još pročitao?

RADOJEVIĆ: Nijesam.

ŽIVKOVIĆ: Treba tu knjigu obavezno da imaš jer mislim da na jedan način ta knjiga obilježava prekretnicu u srpskoj novoj historiografiji jer je njegov pristup tom problemu sasvim nešto novo. Nešto u duhu ovog gledanja našeg na te probleme. Ja sam je najprije prelistavao, nijesam pridavao značaj. No jedne večeri legao sam nešto ranije pa mi se nije spavalo. Počnem da čitam i odmah sam shvatio da se radi o jednome dobrome tekstu i onda sam je pročitao iz daha i trebalo bi tu knjigu da prikažem baš zbog toga. To nije nekakva, da kažem, suptilna naučna analiza na osnovu bogatstva građe. To je jedan presek, jedan sintetički prikaz razvoja građanskog društva u Srbiji od kraja 18. vijeka do kraja Prvog svjetskog rata. Ali je izvanredno pošteno pristupio i onda sam se ja raspitao pa sam saznao da je on profesor na pravima, na Pravnom fakultetu, dr Miroslav Đorđević. Knjiga je

⁵ Mirko Čanadanović (1936), magistar filoloških nauka i predsjednik Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine. Polemisao sa R. Radojevićem o pitanjima jezika.

⁶ Radovan Bećirović (1897–1986), deseterački pjesnik i guslar.

⁷ Miroslav R. Đorđević: *Srpska nacija u građanskom društvu: od kraja XVIII do početka XX veka*, Beograd 1979.

jako dobra i mislim niđe on ne govori više o toj temi. Čak i u onome svom referatu o srpskoj naciji, tu je neke male felere napravio, ali u knjizi ne. Sve je to tako fino očišćeno i mislim da će te zadovoljiti ta knjiga kad je pročitaš, znaš, jer kad se tako nešto pojavi treba o tome pričati pred ljudima, da se pokaže kako i između njih uzrijeva misao i da se ti istoričari sasvim drugačije određuju prema Crnoj Gori, određuju se kao prema jednom subjektu, kao prema jednom pravom narodnom subjektu, bez ovih hegemonističkih pretenzija koje su inače prisutne u toj historiografiji. Tu je on napravio veliki iskorak. Ne može čovjek sve da stigne, a isplatilo bi se baš zbog toga tu knjigu prikazati, afirmisati. Posebno je on posvetio pažnju Svetozaru Markoviću i Dimitriju Tucoviću, zapravo iz njihovih, znaš...

RADOJEVIĆ: Osnovnih postavki.

ŽIVKOVIĆ: Da, on je izvukao ono što je...

RADOJEVIĆ: Ono što je moguće jer oni nijesu imali čist stav o svemu.

ŽIVKOVIĆ: Jeste, ali imaju neke misli i on je te misli uspio da izvuče.

RADOJEVIĆ: Marković je neke osnovne koncepcije imao čiste (...) Jer, prije svega on nije imao đe da nauči.

ŽIVKOVIĆ: Ali je to zaista osećao kao revolucionar. Recimo on se postavljao prema narodima, prema nesrpskim narodima, na jedan korektan način.

RADOJEVIĆ: Klasni način.

ŽIVKOVIĆ: Klasni, revolucionarni način, sa priznanjem svih njihovih osobenosti koje karakterišu jedan narod.

RADOJEVIĆ: Pravo na samostalnost, na slobodu. I onda, naravno, apelovao je na elemente radničkog jedinstva i na solidarnost proletersku.

ŽIVKOVIĆ: Da bio je on jedna velika figura. Bio je revolucionar koji je mnogo obećavao. Umro je rano, ne zapravo nasilno mu je prekraćen život. Bio je velikan toga doba. Srbi poslije

Svetozara Markovića nemaju, on je van sumnje najveći čovjek koga je imao srpski radnički pokret uopšte.

RADOJEVIĆ: Da on je bio čvrst. E sada, Dragiša Lapčević⁸ je nešto drugo.

ŽIVKOVIĆ: Dragiša ima svoje vrijednosti.

RADOJEVIĆ: On je imao vrijednosti izvanredne, izlazio je sa tim proleterskim parolama i nastupao sa tih pozicija, ali eto u onom momentu...

ŽIVKOVIĆ: On je znao da plijeni mase, da ih okupi, ali on je ipak bio...

RADOJEVIĆ: Išao je samo do jednog momenta, da ne bi došlo do sukoba sa osnovnom građanskom koncepcijom. On je išao, vodio narod, ali samo...

ŽIVKOVIĆ: Ali samo do jedne granice.

RADOJEVIĆ: Ali do jedne granice. Najbolji dokaz za to je činjenica da on 1919. nije htio da se promijeni ime partije.

ŽIVKOVIĆ: Da on je na Kongresu ujedinjenja pružao žestok otpor promjeni...

RADOJEVIĆ: Pružio je žestok otpor, on nije htio...

ŽIVKOVIĆ: Tražio je da ona zadrži staro socijaldemokratsko ime jer, u stvari, on je htio da pokaže svoj kontinuitet revolucionarni. Da to sad što se događa novo u pokretu i nije novo, nego produžetak...

RADOJEVIĆ: Socijaldemokratije. On jednostavno nije htio da prihvati novo stanje.

ŽIVKOVIĆ: Pa on je bio u pravu jer tu se nije mnogo novoga ni napravilo, osim od grupe ljevičara koji su poslije bili komunisti, među kojima je bio Filip Filipović⁹, onda Nikola

⁸ Dragutin-Dragiša Lapčević (1867–1939), srpski političar, novinar i istoričar. Prvi predsjednik Srpske socijaldemokratske partije.

⁹ Filip Filipović (1878–1938), član Srpske socijaldemokratske partije Dimitrija Tucovića; jedan od osnivača Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i prvi njen sekretar. Strijeljan u Moskvi nakon kraćeg

Grulović¹⁰, Nikola Kovačević.¹¹

RADOJEVIĆ: Da to su ti koji su tako ošćali, ali, kao što kažeš, u tim prvim godinama oni nijesu imali dovoljno teoretskog izgleda znanja i tako, nijesu se snalazili u tom balkanskom metežu, nijesu nalazili izlaz.

ŽIVKOVIĆ: Ne, oni nijesu mogli da ga nađu, oni su mislim znali nešto iz teorije...

RADOJEVIĆ: Da, znali su, znali su, prije svega imali su dodir, čitali su Engelsa, Marksa...

ŽIVKOVIĆ: Čitali su Engelsa dabome, ali više im je nekako bio priljezan Kaucki¹², ti austromarksisti. Znaš, oni su mislili stvarno da se autonomijom, kao što je austromarksistička koncepcija o nacionalnom pitanju, da se može riješiti, da je to kulturna autonomija, treba dati narodima pravo da mogu da govore svojim jezikom, da objavljuju knjige na svom jeziku i da je time riješen problem. Međutim to je samo buržoaska projekcija Austrougarske, zapravo njena intencija da drži na okupu tuđe narode.

RADOJEVIĆ: Jer joj je to bio jedini izlaz i mogućnost da održi državno jedinstvo, to je bio ustupak.

ŽIVKOVIĆ: Da to je bila posljednja šansa da se ne raspadne.

montiranog procesa.

¹⁰ Nikola Grulović (1888–1959), član Srpske socijaldemokratske partije Dimitrija Tucovića od 1910; jedan od osnivača Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista); član Pokrajinskog komiteta KPJ Vojvodine.

¹¹ Nikola Kovačević (1894–1979), jedan od vođa prve jugoslovenske komunističke grupe osnovane 1918. u Moskvi. Prema Izvještajima policije Kraljevine SHS bio je „najsposobniji i najopasniji boljševik“. Bio je sekretar centralnog komiteta Komunističke partije SHS. Upućen iz Moskve u Jugoslaviju radi pripreme boljševičke revolucije.

¹² Karl Kautsky (1854–1938), češko-austrijski filozof, novinar i teoretičar marksizma. Jedan od najvažnijih teoretičara Druge internacionale nakon Engelsove smrti (1895) do izbijanja Prvog svjetskog rata 1914.

RADOJEVIĆ: Eto tako... Vidiš ja sam počeo zboriti o tome što sam želio da nešto uradim na pripremi i objavljivanju djela Radojeva, a kada budem to radio ja ću te i konsultovati.

ŽIVKOVIĆ: A, da, kad se budeš opredijelio, mislim i kad budeš našao vremena za to, tome se ti moraš posvetiti malo ozbiljnije, moraš se koncentrisati.

RADOJEVIĆ: Da, moram se koncentrisati.

ŽIVKOVIĆ: Ne može to na parče.

RADOJEVIĆ: Ne, a osobito kad budem napravio tu zbirku njegovih polemika.

ŽIVKOVIĆ: E ja ću za polemike, za polemike ću ja napraviti predgovor.

RADOJEVIĆ: Pa mislim, eto vidiš, recimo ja sam ti to i prije govorio.

ŽIVKOVIĆ: Ne za pjesme i literarne tekstove, bilo bi to pretenciozno da se ja time bavim jer to nije moj fah. Ali ovo je meni blisko.

RADOJEVIĆ: To je tvoja materija.

ŽIVKOVIĆ: E, te polemike, tu smo se mi, nas dvojca smo se dobro razumjeli, mislim gotovo smo imali podudarna mišljenja o svim tim stvarima. I ja to osećam, osećam vrijednost i težinu tih njegovih tekstova, njihovu trajnu aktuelnost. U tome će i biti draž objavljivanja.

RADOJEVIĆ: I ono što nije niko čini mi se isticao, a što je osobita draž tih polemika, je njihova etičnost.

ŽIVKOVIĆ: Etičnost, pa da. Pa polemike ako ne bi imale tu notu, onda one zaista ne bi imale ni svoju svrhu. Jer polemika je ipak takav vid dijaloga između naučnika koji ne obavezuje nekog trećeg, jer se tu ne može podastrijeti obilje činjenica da nešto argumentuju, nego se donose ilustracije. Ali etička nota o kojoj ti govoriš, ona se vidi, ona se provlači kao crvena nit, ona zapravo daje boju.

RADOJEVIĆ: Ta borba za čovjeka, ta borba za ličnost.

ŽIVKOVIĆ: Ona daje boju tome dijalogu, to je ono što je bitno, kako kažeš, etičko u tome. I da, to će čak biti prava poslastica, meni je zadovoljstvo da pristupim jednom takvom predgovoru. U stilu onom kako sam pisao, ako se šećaš ono...

RADOJEVIĆ: Jeste, u onoj knjizi tvojoj.

ŽIVKOVIĆ: E ono će pominjem njegov rad kao međaš, zapravo kao ugaoni kamen u pogledu razumijevanja i tretmana crnogorskog nacionalnog pitanja. Jer do njega niko tome nije poklanjao ozbiljnu pažnju. Možda je on tebi lično ranije skretao pažnju, ali to je više bilo, kako da kažem, u jednoj familijarnoj atmosferi, to nije imalo neke šire...

RADOJEVIĆ: To su bile naše veoma žive diskusije. To su bili naši razgovori od jutra do večeri, kad smo god mogli. Naši komentari literature...

ŽIVKOVIĆ: Da, vidiš, to je ipak sve trebalo provjeriti.

RADOJEVIĆ: To je bio jedan period sazrijevanja, to je bio period utvrđivanja u istini, moj lično. Mislim to je izvanredan period koji je mene izgradio i kao ličnost i opredijelio me. Ali, ujedno, kažem, kroz te borbe tada izrastao je i on sam jer je najedanput, uključivši se u sve to, odnosno vidjevši sve to, sagledavši dimenzije toga, mogao da pruži drugima dokaz o dubini i značaju tih problema. Ljudi su to više svodili na neki lični teren. To je sve bilo razbijeno i svak je bio jednostavno okupiran sopstvenom problematikom i sopstvenim nekim pitanjem. A najedanput, lične tegobe, rasipanje naroda i tako dalje, najedanput izrastaju kroz tu njegovu riječ, kroz tu problematiku koju on iznosi. Uzročnici svega toga se vide.

ŽIVKOVIĆ: Da, i još što je tu, mislim, presudno, baš taj simpozijum 1968. godine, na kome je on iznio tu blistavu postavku. I vrlo smjelo mogu ti reći, u tom trenutku je to bilo, iako je to bilo već vrijeme da kažemo relativno poodmaklo iza četvrtoga plenuma kad je dogmatizam bio slomljen. Ipak, on je u svijesti ljudi, u nekakvoj predstavi ljudi u politici, i to baš onih koji su

odlučivali o politici bio snažno prisutan. I njegova ta misao je djelovala kao grom iz vedra neba na njih. A za nas koji smo ponešto znali, ti si više znao zato što si bio uz njega i tako stalno raspravljao o stvarima, upravo je bila mobilizacija. Njegova misao je bila mobilizatorska za ljude koji su ovde (u Crnoj Gori) bili, kolika snaga istine izbija iz toga njegovog rezonovanja.

RADOJEVIĆ: Upravo tako.

ŽIVKOVIĆ: Zato je to zaista jedna vrsta prekretnice u našoj ne samo kulturnoj, nego mislim i šire u našoj istoriji. Sad mi ne možemo to da cijenimo, reperkusije toga. Mi to osećamo na neki način, ali ipak, kad vrijeme dà pravi sud o tome, kad to uzri...

RADOJEVIĆ: Znaš kako, to se odrazi na cijeli kompleks pitanja, na psihičko stanje naroda, na orijentacije duhovne. Jer ono gubljenje tla, ono rasipanje najedanput sada počinje da dobija nove dimenzije, da se ljudi uzglobljavaju i da se nalaze đe su, da uspostavljaju repere, da se vraćaju problemu onom pravom, da vide đe je to, đe leži uzročnik takve situacije. I prirodno da dolazi do konsolidacije svijesti.

ŽIVKOVIĆ: To sam htio da podcrtam, tu je zapravo ono suštinsko što je bitno. Od toga trenutka, od njegovoga istupanja, počinje revolucija naše svijesti. Revolucionisanje svijesti u tom najprogresivnijem smislu vraćanja naroda sebi. Tu je njegova uloga koja je na žalost još uvijek anonimna, još uvijek ne može da dođe do izražaja, iako ona knjiga njegovih kritika¹³, ona što su je ovde (u Crnoj Gori) objavili, to je dragocjeno. Međutim i to se vrlo zataškava, gura se u onu, kako da kažem, kolekciju onih izdanja, samo da nađe jedno fizičko mjesto među tim izdanjima. Ali ona ne bi trebala da bude samo fizički prisutna, nego treba je izvući pa pokazati koliko je u njoj kondenzovano mudrosti, nauke, svega onog što predstavlja suštinsko prilaženje ovim problemima, ovoj raspravi oko crnogorskoga bića.

¹³ R. Radojević: „Tokovima crnogorske književnosti“, *Pobjeda*, Titograd 1978.

RADOJEVIĆ: Da, samo znaš kako, koliko je njih intimno dočekalo sa najvišim neprijateljstvom ovu knjigu. Oni se ne usuđuju da pišu javno, ali šutnjom, kako kažeš, oni je potiskuju, misle da je tako tim mrakom šutnje ugoše.

ŽIVKOVIĆ: To zapravo sa druge strane znači koliko je još uvijek taj mrak prisutan, koliko je on objektivno prisutan iako je izgubio pravo građanstva u onom smislu poleta kakvog ga je imao do tada. Ali još uvijek je prisutan jer su ti ljudi fizički prisutni u institucijama, u kućama, u ustanovama đe se rješavaju ove stvari. I onda oni, razumije se, svjesno čine da se to zataška, da se potisne, da bi oni sebe nekako nametnuli. Međutim, crni su im dani došli.

RADOJEVIĆ: Da, ali pravo da ti kažem, da i to, ali ja sam baš zbog one stvari o kojoj si ti govorio toliko uvjeren, iz nje snaga takva bije, moć saznanja i izuzetno poniranje...

ŽIVKOVIĆ: A to je erupcija duha, onoga, znaš onoga što nosi sobom iskričavost, koji inspiriše, što podstiče svakoga ko iole ima smisla za to.

RADOJEVIĆ: Tako kad dođe jedan period mirniji, kad dođe jedna generacija pametnija, kad dođe to u ruke nekog budućeg kritičara koji će znati da ošeti složenost, kompleksnost njegove misli, dubinu njenu, onda će se on začuditi i začuđiće se onda i mnogi kako je mogla u tom vremenu da prođe ta knjiga a da ne dobije snažni odjek. Onda će biti ujedno osuđeno vrijeme u kome je mogla da iziđe tako snažna knjiga bez odjeka odgovarajućeg. A to tako često i biva, ne samo savremenici.

ŽIVKOVIĆ: Pa mislim, to je obično sudbina velikih ljudi, da mnogo, mnogo iza njih se otkriva njihovo djelo i izlazi na svjetlost dana, pa počinje da dobija onu pravu legitimaciju koja mu pripada po vrijednosti u literaturi, u kulturi, jednostavno u toj kulturnoj nadgradnji, po tome što je proizvod duha.

Priredila **Kosana Radojević**

CRNOGORSKA VOJNA ISTORIJA (I DIO)

Srđa Martinović

Military history of the territory of today's Montenegro can be traced back to the 3rd century BC and the Illyrian wars against the Romans. The history of wars includes the battles of Medeon (231 BC) and Paxos (229 BC), then the battles of Bojana (997), Tuđemili (1042), Oblun (1125), Saursko polje (1385), Sveti Marko (1474), Lješkopolje (1604) as well as the battles in the Second World War. Throughout all this time, Montenegro was mainly fighting defensive wars, and the longest one was against the Ottoman army.

Vojna istorija na teritoriji današnje Crne Gore može da se prati još od 3. vijeka prije nove ere i ratova koje su Iliri vodili protiv Rimljana, tadašnjih zavojevača. Nakon nestanka ilirske države, teritorija Crne Gore bila je u sastavu rimske provincije Dalmatia, a potom u sastavu provincije Prevalis (Prevalitana) čiji su ključni gradovi bili Duklja i Skadar. Relativno dugačak period mira, počinje da se narušava početkom 7. vijeka kada na ove prostore počinju da prodiru Avari, Sloveni, a povremeno i drugi narodi. Formiranjem slovenske države na teritoriji današnje Crne Gore čije obrise možemo da pratimo od kraja 10. vijeka, može se sagledavati i vojna istorija Duklje/Zete/Crne Gore. Prva poznata bitka iz ovog perioda je bitka iz 997. koju je vodio knez Vladimir protiv vizantijske vojske. Od tog perioda pa do

završetka Drugog svjetskog rata Crna Gora je vodila najčešće odbrambene i oslobodilačke ratove protiv različitih osvajača – vizantijske, bugarske, raške, normanske, bosanske, mletačke, francuske, austrijske i austrougarske, srpske, njemačke i italijanske vojske. Najduže od svih Crna Gora je ratovala sa osmanском vojskom, njenim regularnim ili neregularnim jedinicama. Tokom duge vojne istorije bilo je i nekoliko međusobnih ratova koje su vodile različite grane dinastije Vojislavljevića oko borbe za tron, kao i Balšići i Crnojevići oko borbe za prevlast nad cjelokupnom teritorijom Zete. Međutim, u Crnoj Gori je uvijek opstajala ona ideja i težnja, čije se snage nijesu oslanjale na protivnike i tuđine, već na su počivale na svijesti o sopstvenoj državi i slobodi. Tu ideju je začeo knez Vladimir, iako manje ratoboran od svojih nasljednika, a kasnije su je učvršćivali i uobličavali knez Dragomir, knez Vojislav, kralj Mihailo i njegov sin Bodin i unuk Đorđe. Uočljivo je da u hiljadu godina sagledavanja vojne istorije nije prošlo u prosjeku nekoliko godina da nijesu vođeni ratovi ili velike bitke. Od dukljanskih ustanaka i ratova sa Vizantijom, do Skadarskih ratova Balšića oko pomorskog nasljeđa, preko ratova Crnojevića sa Osmanskim carstvom koje je zapljuskivalo obale Evrope. Istim putem nastavili su i vladari iz različitih crnogorskih plemena. Od Grdanovog ustanka 1597. preko bitaka na Lješkopolju, Kosovom Lugu, Kućima do proslavljenih bitaka na Carevom Lazu, Trnjinama, Čevu, Predišu sve do pobjedonosnih bitaka na Martinićima i Krusima. Nakon ovih pobjeda u nizu učvrstila se u potpunosti slava crnogorskog oružja. Naravno, u dugom ratovanju bilo je i poraza i oni su obuhvaćeni u ovom radu, ali znatno je više pobjeda i zato se Crna Gora u putopisima i izvještajima stranaca opisivala kao ostrvo i simbol slobode.

O podacima o gubicima osmanske vojske u svakoj bici 17. i 18. vijeka teško je govoriti bez pouzdanih podataka. Nesporno je da su osmanski gubici bili znatno veći u odnosu na

crnogorske u većini bitaka koje su se vodile, tim prije jer se radilo o snagama koje su napadale, a i sačuvani su uglavnom podaci o crnogorskim pobjedama. Dodatno, proporcionalni odnos sukobljenih snaga je bio veći, pa je za očekivati da su i gubici bili proporcionalni manji. Ipak treba sa rezervom uzeti pojedine izložene podatke, više je vjerovatno da se u krajnjem slučaju radilo ne samo u poginulim već i ranjenim, izgubljenim i izbačenim vojnicima iz stroja, a ne treba zanemariti i faktor uveličavanja koji se mogao koristiti u cilju povećanja značaja pobjede i podizanja borbenog morala.

Ovaj rad koji se zaniva na istraživanju dužem od jedne decenije, predstavlja prvi put na jednom mjestu objedinjene bitke, bojeve, ratove, ustanke i sukobe koji su se vodili na teritoriji današnje Crne Gore ili na teritorijama koje su bile vezane za državu Crnu Goru. Dodatno, donosi se niz bitaka i borbi koje do sada nijesu predstavljene javnosti, niti publikovane u ranijim izvorima. Osnovna ideja je da se na jasan, razumljiv, hronološki i koncizan način predstavi crnogorska vojna istorija. Iako je istorija Crne Gore u potpunosti prožeta i ispunjena ratovima, do sada ona nije napisana. Osim opštih istorija, crnogorski istoričar Marko Dragović je u jednom svom ne obimnom radu objavljenom u ruskom časopisu, dao kratak pregled bitaka u 18. vijeku. Osim Dragovića, svi ostali koju su se kasnije bavili ovom tematikom bili su vojna lica – oficiri. Nakon njega 1920-ih istoriju ratova pisao je divizijar Mitar Martinović, a njegovi tekstovi samo su djelimično publikovani. Njegov obuhvat odnosio se na bitke od Carevog Laza 1712. zaključno sa njegovim ratovanjem. Sličnu namjeru 1950-ih imao je i pukovnik Ljubomir Poleksić ali njegov spis se nalazi u privatnom vlasništvu i nije publikovan, niti završen. Svoj naum i djelo, nešto kasnije, uspjeli su da završe dvojica oficira u emigraciji. Potpukovnik Jefto Ružić u Velikoj Britaniji objavio je 1970. godine knjigu *Iz istorije ratova Zete i Crne Gore*. Pisao je u

inostranstvu bez kontakta sa izvornom građom, a na osnovu postojećih i dostupnih publikacija i vlastitog iskustva iz dva balkanska i Prvog svjetskog rata. Ova knjiga obuhvata period od početka 16. vijeka. Znatno obimnije i detaljnije je djelo oficira Mihaila Šurbatovića objavljeno u Los Angelesu 1989. godine pod nazivom *Istorija ratova Crne Gore: od njenog postanka 1499. do 1924. godine zaključno*. Dakle, obuhvata period od pada Crnojevića do 1924. kada se završavaju komitske akcije u Crnoj Gori. Treba napomenuti da je Šurbatović jedan od rijetkih, ako ne i prvi, autor koji je posebno obradio Božićni ustanak pod tim imenom kao i komitske oružane aktivnosti od 1919. godine.

Osim navedenih djela koja su parcijalno obrađivala pojedine periode iz vojne istorije, nije postojalo djelo koje zadovoljava potrebu današnje Crne Gore da na naučan i moderan način zaokruži pitanje vojne istorije. Zahvaljujući ličnom angažmanu posljednjih godina na ovom polju napravljeni su značajni koraci. Otvoren je Institut za vojnu istoriju Crne Gore 2017. godine, a iste godine na svim nivoima vojnog obrazovanja u Crnoj Gori uveden je predmet Vojna istorija koji je predavala moja malenkost. Vojna istorija Crne Gore kao predmet uvedena je na Osnovnom vojničkom krusu, Naprednom vojničkom krusu, Osnovnom podoficirskom kursu, Naprednom podoficirskom kursu, Oficirskom kursu za lica iz civilnih struktura, Oficirskom krusu prilagođavanja za oficire koju su obrazovanje dobili na stranim vojnim akademijama, kao i na Kursu dobrovoljnog služenja vojnog roka. Izrađen je obrazovni materijal iz ove oblasti za sve nivoe obrazovanja sa potrebnim ispitnim oblicima, sa teorijskim i praktičnim dijelom. U zavisnosti od nivoa obrazovanja fond časova iznosi od 12 do 16. Svaka generacija imala je priliku da učestvuje u realizaciji praktičnog dijela koji se sastojao u rekonstrukciji neke od poznatih bitaka iz crnogorske vojne prošlosti na realnom terenu. Na moj prijedlog po detaljno urađenom projektu tj. organizaciji i sistemati-

zaciji u okviru Ministarstva odbrane formirana je 2022. godine posebna organizaciona jedinica Direkcija za vojnu istoriju i tradiciju čime je Crna Gora po prvi put dobila državnu organizacionu jedinicu koja bi se bavila pitanjem vojne istorije. Dodatno, Crna Gora je 2023. sa svojim predstavnicima prvi put učestvovala na Međunarodnom kongresu za vojnu istoriju koja okuplja vojne historičare iz više od stotinu država svijeta. U novembru 2023. formirana je nacionalna Komisija za vojnu istoriju. U periodu od 2016. godine moja malenkost napisala je više monografija na temu vojne istorije uzglavnom u izdanju Ministarstva odbrane i/ili Instituta za vojnu istoriju Crne Gore: *Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore; Crnogorski generali u Vojski Kraljevine SHS/Jugoslavije; Crnogorska vojska 1854–1916; Crnogorska garda, Crnogorska žandarmerija, Crnogorska policija* itd.

Pred nama je istorija od bitke na Medeonu 231. p. n.e. do modernih ratova i bitaka. Vojna istorija je osnova svake vojne strategije, vještine ratovanja, vojne taktike ili doktrine odbrane i nužna je i nezaobilazna na svim vojnoobrazovnim ali i opšteobrazovnim institucijama. S tim u vezi, uz ovaj rad i djelo koje je u pripremi, Crna Gora polako ali sigurno potpuno zaokuržuje pisanje vojne istorije kao jedne od najznačajnijih istorijskih oblasti, nešto što je odavno trebalo biti urađeno.

Ilirski ratovi 3–2 vijek p. n. e.

Ilirsko kraljevstvo i bitka kod Medeona
septembar 231. p. n. e.

U periodu vladavine ilirskog kralja Argona (250–230. p. n. e) iz plemena Ardijejaca stvorena je najmoćnija država na Balkanu koja je obuhvatala dio teritorije današnje Crne Gore. Kralj Argon je bio sin Pleurata II I pokazao izrazitu sposobnost

kao vladar. Dolazio je iz ilirskog plemena Ardijejci sa kojima je započela istorija ilirskog kraljevstva. Uspio je da ujedini razbijena ilirska plemena i uguši vlast pojedinih plemenskih prvaka. Stvorio je snažnu državnu organizaciju i proširio teritorijalnu vlast. Njegova država se prostirala od Pelješca do južno iza Drača sa dubljim zaleđem primorja. Glavno uporište Ilirije bio je grad Rizon (Risan) sa Bokom Kotorskom, a zatim i gradovi Butoe (Budva), Doclea, Olcinium, Meteon (Medun), Skadar, kao i sliv Skadarskog jezera. Kralj Argon je svog vazala Demetrija postavio za gospodara Farosa (Hvara). Na poziv Demetrija sa Farosa, kralj Argon mu je sa ilirskom vojskom otišao u pomoć u sukobu sa Etolcima. Etolski savez je zahtijevao pripajanje grada Medeona od strane Akarnanca. Kralj Argon je do tada okupio veliku vojsku i pokrenuo vojno-pomorsku operaciju, koja sa vojnog aspekta za taj period predstavlja jednu od najvećih vojnih sila. Uputio je flotu jačine 100 lembi (ilirskih galija) i 5.000 vojnika. Ilirska vojska iskrcala se na obalu Akarnanije u septembru 231. p. n. e. i maršovskim poretком stigla do Medeona.¹ Etolske pjašadijske i konjičke snage nalazile su se u ravnici, dok je na okolnim uzvišenjima bila raspoređena laka pješadija. Iako su bili iznenađeni dolaskom ilirskih snaga, kao uvježbani vojnici sa dosta iskustva brzo su ušli u borbeni poredak. Ilirska vojska je zgusnutim redovima napala etolske snage, razbila njihovu konjicu i poremetila etolske borbene linije. U toku bitke ilirskoj vojsci pridružili su se se Akarnanci iz opkoljenog grada. U ovom ratu u bici 231. p. n. e. komandant ilirske vojske odnio je pobjedu nad Etolcima. Ilirska vojska je zarobila veliki broj etolskih vojnika i zaplijenila bogat ratni plijen. Nakon osvajanja Medeona, ilirska vojska se na galijama vratila se u Iliriju. Po povratku u Iliriju, kralj Argon je organizovao veliko slavlje (trijumf). Ubrzo nakon ove bitke je

¹ Appian, *The Illyrian Wars*, *perseus.tufts.edu*, pristupljeno 7. septembra 2023.

preminuo, a faktičku vlast naslijedila je njegova supruga, kraljica Teuta. Grad Medeon i dio Akarnanije je uspostavio savez sa kraljevinom Ilirijom kako bi se zaštitio od potencijalnih napada. Za vrijeme kralja Argona i kraljice Teute ilirsko kraljevstvo doživjelo je najveću vojnu, teritorijalnu i političku ekspanziju. Za vrijeme njihove vladavine ilirsko kraljevstvo jača pomorske snage, izrađuje lambe – posebnu vrstu brodova koji se nazivaju ilirskim galijama. Izgradnjom mornarice, Iliri postaju prisutni i na moru, čime dodatno proširuju svoj uticaj, stižu sa svojim galijama do Grčke i Jonskog mora.² Širenje moći neminovno zadire u interes drugih država, što je predstavljalo uvertiru za sukob sa najmoćnijom državom tadašnjeg Mediterana i Evrope.

Pomorska bitka kod Paksosa proljeće 229. p. n. e.

Ovo je bila pomorska bitka koja se vodila između saveza na čelu sa kraljevinom Ilirijom koji je predvodila kraljica Teuta protiv saveza koji su sačinjavali Korkira, Ahajska i Etolska liga (grčki savez).³ Kraljica Teuta je početkom 229. p. n. e. izdala naredbu ilirskoj vojsci da izvrši pomorski pohod na jug veći od onog koji je pokrenula prethodne godine. Glavni operativni cilj ove pomorske operacije bio je osvajanje Korkira (Krfa). Glavnina pomorskih snaga uputila se prema ovom ostrvu, dok se dio pomorskih snaga iskrcao kod Epidamna (Drača) u cilju osiguravanja logistike (hrana i voda).⁴ Nakon što su ove manje snage odvracene od Epidamna, zaplovile su prema Korkiri. Ilirske pomorske snage uspjele su da se iskrcaju na ostrvo i pripreme se za osvajanje samog grada. Korkir je od Ahajaca i Etolaca zatražio hitnu pomoć protiv ilirske vojske. Ahajci i

² Polibije, *Istorije*, II, Matica srpska, Novi Sad.

³ Isto.

⁴ Isto.

Etolci su odmah uputili združene pomorske snage od deset natkrivenih brodova prema Korkiri. Ilirska flota jačine deset brodova pojačana sa još sedam brodova svojih saveznika Akarnana, u vodama kod ostrva Pakasos južno od Krfa susrela je snage koji su dolazile u pomoć, presrela ih i napala.⁵ Pomorske snage Ilirije i saveznice, koncentrisale su četiri svoja broda i nemilosrdno ih zabijali u bočne strane neprijateljskih brodova.⁶ Svjesno žrtvujući svoje brodove, uništavali su i protivničke galije, a koristeći prednost u ljudstvu prelazili su na grčke galije i savladavali protivničku mornarsku posadu. Združene ilirske i akarnanijske snage koordinisanim sadejstvom uspjele su da zarobe četiri protivnička broda sa tri vesla i da potope jedan brod sa petoro vesala.⁷ Ostatak protivničkih snaga je pobjegao. Nakon ovog poraza Korkira se predala, a ilirske snage ostavile su ostrvo pod upravom Demetrija sa Farosa i njegove posade.⁸ Ilirske pomorske snage su potom otplovile na sjever i prije povratka u Iliriju izvršile su još jedan napad na Epidamn. Ilirsko kraljevstvo uspostavilo je kontrolu nad Korintskim zalivom, kao i pomorskim putevima prema Siciliji i Rimu. Moć njihovog kraljevstva je bila na vrhuncu. U istom periodu Rimljani su pripremali vojno-pomorsku operaciju protiv kraljice Teute. Bitka se smatra dijelom Prvog ilirskog rata. Rat jeste bio objavljen u vrijeme njenog vođenja, ali vojno-pomorske snage Rima tek su se spremale za prelazak Jadranskog mora. Tokom bitke ispoljena je odlučnost i efikasnost kao i bespošteditost u realizaciji ispunjenih ciljeva. Ilirske vojne snage pokazale su sposobnost sadejstva i jedinstva akcije kako

⁵ Appian, *The Illyrian Wars*, *perseus.tufts.ed*, pristupljeno 7. septembra 2023.

⁶ Isto.

⁷ Polibije, *Istorije*, II, Matica srpska, Novi Sad.

⁸ Appian, *The Illyrian Wars*, *perseus.tufts.ed*, pristupljeno 7. septembra 2023.

na kopnu tako i na moru. U pomorskoj operaciji upotrijebljena je vještina presijecanja i kidanja protivničke flote sa nepredvidljivom taktikom žrtvovanja spostvene flote. Ilirska flota nije dozvolila razvijanje protivničke flote u potpuni borbeni poredak, već je munjevitom brzinom iskoristila brojčanu prednost i izvršila prvi i odlučujući udar svom silinom vlastitih snaga. Dodatno, ilirska flota se pokazala doraslom za vođenje borbenih dejstava daleko od svojih matičnih luka.

Prvi ilirski ratovi

229–228. p. n. e

Ovaj rat je vođen između republike Rim i Ilirije na čelu sa kraljicom Teutom. Glavni uzrok rata jeste povećanje trgovinske plovidbe Jadranskim more nakon Prvog punskog rata i uvećanje moći ilirskog kraljevstva za vrijeme vladavine kraljice Teute. Gusari kraljice Teute napadali su trgovačke brodove i ugrožavali trgovačke puteve između Grčke i gradova u današnjoj Južnoj Italiji. Glavna luka rimskih brodova bila je Brindizi, a operacije ilirskih gusara počele su se širiti i do Jonskog mora. Zbog toga su Rimljani uputili izaslanike kod kraljice Teute sa zahtjevom da im se isplati odšteta za štetu koju su njihovim brodovima nanijeli gusari i da se prekine sa takvim aktivnostima na moru. Kraljica Teuta je rimskim izaslanicima saopštila da je prema važećim ilirskim pravilima gusarenje dozvoljeno, da je u pitanju privatna aktivnost i da tu nema prostora za miješanje rimske vlasti. Ne očekujući ovakav odgovor, rimski izaslanik Korunkanis je nanio kraljici uvredu zbog čega je ubijen po kraljičinom naređenju, dok je drugi rimski izaslanik zarobljen. Ovo je bio direktan povod da Rim 229. p. n. e. objavi rat Iliriji. Rimski Senat je odlučio da pokrene vojnu ekspediciju i uputi rimsku vojsku jačine 200 konjanika i flotu jačine 200 brodova pod komandom

konzula Lucija Postumija Albina i Gneja Fulvija Centumala.⁹ Ovo je bila prva poznata rimska operacija preko Jadranskog mora organizovana protiv Ilira. Konzul Gnej Fulvije je sa dijelom snaga krenuo prema Korkiri jer se nadao da ilirska vojska još nije zauzela ovo područje. Demetrije sa Farosa uspostavio je kontakt sa rimskom vojskom i ponudio im je predaju ostrva. Rimska vojska se iskrala sjeverno od Apolonije. Tokom vojnih operacija rimska vojska je uspjela da potisne i protjera ilirske garnizone iz većeg broja gradova. Prvo su osvojili Epidamnos, nakon čega su u sadejstvu kopnenih i pomorskih snaga nastavili napredovanje prema sjeveru. U pokretu, osvajali su postupno grad za gradom. Nakon Apolonije, Epidamnosa, osvojili su Korkiru, a zatim uz pomoć Demetrija i ostrvo Faros.¹⁰ Rimljani su uspostavili protektorat nad ovim grčkih gradovima. Uspjeli su da pokore Ardijeje, dok su Partine i Atintane primili u savezništvo. Kao protivtežu Teutinoj moći Rim je u Iliriji postavio Demetrija Faroskog kao moćnika.¹¹ Nakon osvajanja najvećeg dijela ilirskog kraljevstva kraljica Teuta se povukla u grad Rizon (Risan) i konačno izvršila predaju 227. p. n. e. Prvi ilirski rat se završio rimskom zabranom plovidbe ilirskim brodovima južno od Lisa (Lješa u Albaniji).¹² Rim je dozvolio kraljici Teuti da i dalje vlada, ali na malom području, najvjerovatnije oko Risna u Kotorskom zalivu. Imala je obavezu da plaća značajna novčana sredstva i da prizna rimski suverenitet. Kraljevina Ilira razbijena je na više manjih oblasti koje su date na upravu rimskim pristalicama. Najveći dio ilirske teritorije dat je na upravu Pinesu, a nešto manji dio teri-

⁹ Zaninović, Marin, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

¹⁰ Appian, *The Illyrian Wars*, perseus.tufts.edu, pristupljeno 7. septembra 2023.

¹¹ Džino, Danijel, *Rimski ratovi u Iliriku*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.

¹² Stipčević, Aleksandar, *Iliri – povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1989, 42.

torije dat je na upravu Demetriju sa Farosa. U ovom ratu ilirska strana je izvršila disperziju vlastitih snaga što je iz početne prednosti postala slabost koja se naročito ispoljila tokom defanzivnih dejstava.

Drugi ilirski ratovi

220–219. p. n. e

Ovaj rat je vođen između republike Rima i Ilirije na čelu sa Demetrijem sa Farosa. Tokom 219. p. n. e. Rim je bio u složenoj vojnoj i političkoj situaciji, bio je u ratu sa Keltima iz Cisalpske Galije, a počeo je i Drugi punski rat sa Kartaginom. Iako je Demetrije bio regent Ilirije koji je uz pomoć Rima došao na vlast, iskoristio je zauzetost Rima na više frontova, uspostavio tradicionalne veze sa Makedonijom pod vladom kralja Antigona Dosona i izgradio je novu ilirsku ratnu flotu. Na makedonskoj strani učestvovao je 222. p. n. e. u bici kod Selasije. Demetrije je poveo operaciju napada na ilirske gradove koji su bili rimske provincije. Uspostavljao je kontrolu nad teritorijama koje su bile pod rimskom vlašću. Uspio je i Antitane da odvoji od uticaja Rima. Nakon uspješnih operacija u potiskivanju rimske vlasti, na čelu flote od 50 lembe (vrsta ilirske galije), zajedno sa Skerdilaidom, ilirskim vladarom Labeata i njegovih 40 galija otplovio je južno od Lisačime i tako prekršio sporazum sa Rimom koji je sklopljen na kraju Prvog ilirskog rata.¹³ Ovim postupkom došlo je do rata sa Rimom. Flota na čelu sa Demetrijem prva je izvršila napad na Pilos u Meseniji kada su nakon nekoliko pokušaja uspjeli da zarobe još 50 brodova.¹⁴ Nakon osvajanja Pilosa, združena ilirska flota došla je do Peloponeza koji je opljačkala. Na Peloponezu je došlo do razd-

¹³ Appian, *The Illyrian Wars*, *perseus.tufts.ed*, pristupljeno 7. septembra 2023.

¹⁴ Isto.

vajanje dvije flote. Demetrije je sa svojom flotom od 50 lembara obišao Peloponez i oplovio Kikladskim ostrvima. Na putu je gušio svaku vrstu otpora. Demetrije je potom uspio da osvoji Dimale u kojem je smjestio značajne vojne snage. Dimale je bio veoma dobro utvrđen grad, čija su se utvrđenja smatrala neosvojivim. Demetrije je dalje aktivnosti usmjerio ka smjeni svojih protivnika u drugim gradovima i njihovo davanje na upravu svojim prijateljima i pristalicama. Strahujući od uspostavljanja ilirsko-makedonskog savezništva koje bi bilo usmjereno protiv Rima, Senat je 219. p. n. e. prema Iliriji uputio jake snage na čelu sa konzulom Lucijom Emilijem Paulom i konzulom Markom Livijem Salinatorijem. Kad je saznao za pokret jake rimske vojske, Demetrije je naredio da se pogube Iliri koji su mu se suprotstavljali. U toku priprema za rimski napad Demetrije je napravio vojnu grešku, podijelio je svoje snage na dvije prilično udaljene tačke. Naime, dio snaga ostavio je utvrđene u gradu Dimale za koji je vjerovao da je neosvojiv, dok je sa 6.000 svojih vojnika prešao Jadran i sa jakom vojskom i dobrom logistikom i utvrdio se na ostrvu Faros (Hvar).¹⁵ Podijeljene ilirske snage bile su znatno lakši protivnik snažnoj rimskoj vojsci. Uprkos jakim utvrdama grad Dimale je nakon sedam dana opsade osvojen od strane rimske vojske predvođene konzulom Lucijem Emilijem Paulom. Nakon osvajanja Dimale, rimska flota se uputila ka Farosu.

Pad Dimale imao je loš uticaj na moral Ilirije, pa su pojedini gradovi koji su bili rimske provincije prilazili Rimljanima bez borbe. Kada je konzul Lucije Emilije došao blizu Farosa, shvatio je da osvajanje dobro utvrđenog ostrva sa jakom vojskom neće biti lako bez primjene ratnog lukavstva. Konzul Lucije je noću tajno uspio da u šumoviti dio ostrva iskrca dio svojih snaga, a onda je rano izjutra sa 20 brodova zaplovio ka luci koja je bila na kraju ostrva. Demetrije nije imao potpuni operativni

¹⁵ Isto.

pregled situacije, nije uradio potrebna izviđanja terena, niti je imao signalne i zaštitne snage na rubovima ostrva. Kako je vjerovao da je to čitava rimska vojska, sa dijelom svojih snaga izašao je iz utvrđenja kako bi u luci spriječio rimsko iskrcavanje. Tu je došlo do velike borbe rimske i ilirske vojske kojoj su počele da pristižu i preostale snage iz utvrđenja na ostrvu. U trenutku kada su gotovo sve ilirske snage bile van tvrđave, napad je izvršila sakrivena rimska vojska koja je već bila na ostrvu. Presjekla je mogućnost povlačenja ilirske vojske u utvrđenjima. Ilirska vojska našla se pod udarom i frontalnog i pozadinskog dijela.

Nakon poraza kod Farosa, Demetrije je uspio da pobjegne i da se skloni kod makedonskog kralja. Nakon ove bitke konzul Lucije je pokorio ostale djelove Ilirije i izvršio reorganizaciju vlasti i teritorije. Konzul Lucije sa konzulom Markom trijumfalno se vratio u Rim.¹⁶ Rimske snage su usmjerile Ilire i Demetrijevu flotu ka Makedoniji. Demetrije je u Makedoniji postavljen za savjetnika od povjerenja na dvoru kralja Filipa V. Tu je i ostao do smrti u Mesini 214. p. n. e.¹⁷ Nakon ovog rata najmoćniji ilirski vladar postao je Skerdilaida od Labeata. U ovom ratu snažna ilirska flota je vodila opsežne operacije na udaljenim pomorskim lokacijama. Međutim, pripremajući se za invaziju rimskih snaga, ilirski komandant je pogrešno procijenio i podijelio svoje snage. Njegove snage prilikom odbrane, iako dobro utvrđene, nijesu pokazale značajniju inicijativu. Korišćenje predstraža i dubinsko izviđanje nije korišćeno, a cjelokupni odbrambeni plan zanemario je čitave segmente odbrane. Rimske snage pokazale istrajnost u realizaciji postavljenih ciljeva, odličan smisao za manevrisanje i odvlačenje pažnje neprijatelju. Upotreba ratnog lukavstva uspješno je korišćena prilikom osvajanja ostrva.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u Antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.

Treći ilirski rat 171–169. p. n. e

Ovaj rat je vođen kao dio Trećeg makedonskog rata do kojeg je došlo 171. p. n. e. koji se vodio između Rima i Makedonije. Obije strane pokušavale su da osiguraju savezništvo Ilira. Ilirski kralj Gencije je 171. p. n. e. uspostavio savezništvo sa Rimljanima u borbi protiv Makedonije. Makedonski kralj Perzej, znajući značaj Ilirije, nastojao je da pridobije kralja Gencija na svoju stranu.¹⁸ Uz snažnu diplomatsku aktivnost koja se vodila preko tri makedonska poslanstva u Iliriji, makedonski kralj je diplomatskim sredstvima radio na pridobijanju kralja Gencija. Tek nakon vojnih operacija u Iliriji između 170. i 169. p. n. e. koje je kulminaciju doživjelo osvajanjem Uskane i opsijedanjem Oeneje, kralj Gencije je počeo da daje signale približavanja Makedoniji. Dobijanje njegove naklonosti trajalo je kroz nekoliko etapa u godinu dana. Kralj Perzej je slao tri poslanstva kod Gencija, a nakon davanja garancija i 300 talenata srebra pridobio ga je za saveznika.¹⁹ Ugovor o savezništvu zaključen je u gradu Diumu u Termantičkom zalivu. Iz blagajne kralja Perzeja izdvojeno je 300 talenata i obilježeno ilirskim pečatom.²⁰ Kralj je 169. p. n. e. promijenio stranu i udružio se sa kraljem Prezejem. Kralj Gencije je sakupio vojsku od 15.000 ratnika kod Lješa.²¹ Krenuo je 10 km prema Dirahiji i izvršio napad na grad Basaniju koji je bio pod rimskom kontrolom. Gencijev polubrat Kavarancije je sa 1.000 vojnika i 50 konjanika krenuo prema Kavima. Mnogobrojnija rimska vojska jačine 30.000 vojnika

¹⁸ Appian, *The Illyrian Wars*, *perseus.tufts.ed*, pristupljeno 7. septembra 2023.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Džino, Danijel, *Rimski ratovi u Iliriku*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.

pod komandom Lucija Anicija Gala bila je smještena u Apoloniji.²² Dodatno, na njihovoj strani bilo i 2000 Partina sa 200 konjanika.²³ Rimskim snagama je komandovao Lucije Anicije Galo. Ilirska vojska i mornarica su stupile u borbu sa rimskom vojskom. Nakon borbe, ilirska vojska se povukla do utvrđenog Skadra. Kralj Gencije se tu utvrdio očekujući pomoć polubrata Kavarancija.²⁴ Međutim, kada je saznao da mu je polubrat zarobljen s porodicom, kralj Gencije se predao i odveden je u Rim. Prvo je interniran u Spoletium, a potom u Iguvium u Umriji u kojem je i preminuo. Sa njim je u Rim odnesena i njegova riznica od 27 funti zlata, 19 funti srebra, 13.000 denara i 120.000 ilirskog srebrnog novca. Ovaj rat je trajao 30 dana.

Snažna ilirska flota koja se sastojala od 220 ilirskih galija predata je na Krf, Apoloniju i Epidamnu (Drač). Završetkom Trećeg ilirskog rata, Ilirija je 168. p. n. e. osvojena je nakon 40 godina ratovanja i borbe i postala je rimska provincija. Sa njene teritorije Rim je kasnije nastavio osvajanje cijelog Balkanskog poluostrva. Ilirija je shodno formuli Lucija Anicija Gala podijeljena u tri oblasti: Teritorija Labeata oko Skadarskog jezera, teritorija Boke Kotorske i Crnogorsko primorje. Lucije Anicije je 167. p. n. e. u Skadru sazvao veliki zbor lokalnih glavara i predstavnika.²⁵ Na njemu je obznanio odluku rimskog Senata da su svi ostali slobodni i oslobođeni plaćanja poreza (*immunes*). S druge strane, rimska vojska je u Iliriji i sjevernom Epiru ostavila pustoš. Uništila je oko 70 naselja i odvela u ropstvo oko 150.000 ljudi.²⁶ Ostaci Ilira preživljavali su na ruralnom području i u

²² Appian, The Illyrian Wars, *perseus.tufts.ed*, pristupljeno 7. septembra 2023.

²³ Isto.

²⁴ Zaninović, Marin, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

²⁵ Appian, The Illyrian Wars, *perseus.tufts.ed*, pristupljeno 7. septembra 2023.

²⁶ Isto.

ruševinama. Nakon 177 godina trajanja, uspona i ratova protiv Rima, ilirsko kraljevstvo je prestalo da postoji. Od ovog perioda teritorija današnje Crne Gore gravitira sastavu prvo Dalmatie, a kasnije Prevalitane kao rimskih provincija. Do novih značajnijih sukoba na ovom području dolazi prodorom Slovena i drugih naroda i njihovih napada i upadom na Prevalitanu odnosno gradove Duklju i Skadar. Dolaskom Slovena početkom 7. vijeka ponovo se formira svijest o postojanju sopstvene državne organizacije nezavisne od spoljnih i dalekih centara moći.

Ustanci, bitke i ratovi za vrijeme dinastije Vojislavljevića

Bitka kod Bojane, 997.

Tragove postojanja dukljanske države, iako veoma ograničeno, možemo da pratimo od perioda oko 9. vijeka kada i datira pečat dukljanskog arhonta Petra. Nakon njega, na istorijsku pozornicu izlazi dukljanski knez Vladimir. Bitka kod Bojane vodila se između dukljanske vojske kneza Vladimira i bugarske vojske cara Samuila. U komplikovanim vremenima knez Vladimir je pokušao sačuvati mir dok je u toku bio rat između Vizantije i države cara Samuila. Car Samuilo je optužio kneza Vladimira da je saveznik Vizantije, a u cilju izbjegavanja ratovanja na dva fronta izvršio je napad na vizantijske saveznike kako bi spriječio ovo savezništvo. Car Samuilo je sa jakim snagama pokrenuo pohod, osvojio Drač, a nakon toga napao Duklju.²⁷ Suprotstavio mu se knez Vladimir sa dukljanskom vojskom na rijeci Bojani. Potom se povukao u planine. Car Samuilo je ostavio dio vojske u podnožju planina, a dio uputio na osvajanje ulcinjske tvrđave.²⁸ Presudna borba vodila se u župi

²⁷ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

²⁸ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

Oblun.²⁹ Pregovorima car Samuilo je ponudio knezu Vladimiru da se preda, što je on odbio. Međutim, jedan dio njegovih plemića bio je spreman na pregovore i predaju, nakon čega se predao kako bi spasio vojsku i narod. Knez Vladimir je zarobljen i odveden je u tamnicu u Prespu.³⁰ Prema zapisu popa Dukljanina, knez Vladimir se sa vojskom sklonio na brdu Oblun na kojem je bilo mnogo zmija otrovnica koje su ujedale njegovu vojsku.³¹ Kada je vidio da se ne može nositi sa moćnijom bugarskom vojskom, da bi spasio svoju vojsku i narod predao se nakon pregovora. Samuilova vojska je spasila Kotor i Dubrovnik i opustošila teritoriju do Zadra, a potom se vratila preko Bosne i Raške u svoju prijestonicu.³² Car Samuilo nije pripojio Duklju svome carstvu, već je nakon žendibe kneza Vladimira sa njegovom kćerkom Kosarom vratio na čelo kneževine Duklje.

Dukljanski ustanci, 1034–1040.

Veliki ustanak Dukljana protiv vizantijske vlasti odvijao se u nekoliko faza. Prva faza je od podizanja ustanka do 1036. kada je knez Vojislav zarobljen. Druga faza je njegovo bjekstvo i oslobođenje Duklje i treća faza je pobjeda protiv vizantijske vojske u bici na Vranjini i bici na Tuđemilu.³³ Ustanak je predvodio knez Vojislav koji se u izvorima pominje kao knez Dobroslav ili knez Stefan Vojislav. Ustanak je podignut u aprilu 1034. neposredno nakon smrti vizantijskog cara Romana III

²⁹ Isto.

³⁰ Borožan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

³¹ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

³² *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

³³ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijiski institut Crne Gore, 2007.

Argira. Nakon smrti kneza Vladimira u Duklji je nastalo bezvlašće, dok su Kotorani ubili kneza Dragomira kako više ne bi bilo vladara koji će ih uznemiravati.

Usljed slabosti Vizantije ali i pritiska na stanovništvo, došlo je do pobune naroda na čije je čelo stao knez Vojislav. On je iskoristio slabost Vizantije nakon smrti cara i organizovao ustanak. Prvi ustanak je trajao 1034/1035, a završen je porazom, Vizantija je nametnula ugovor Duklji, a Vojislav je odveden u zarobljeništvo u Konstantinopolj.³⁴ Pobunjena Duklja je data na upravu Teofilu Erotiku.³⁵ Knez Vojislav je ubrzo uspio da pobjegne i 1039. dođe u Duklju. Organizovao je ponovo borbu u planinama, protjerao snage Teofila Erotika i zavladao prostorom od Zahumlja do Skadarskog jezera.³⁶ Nakon što je protjerao Vizantijce uspostavio je vlast u Duklji. Počeo je širiti vlast prrma susjednim kneževinama pokušavajući da obnovi granice Duklje od vremena kneza Vladimira. Napao je Tribale (Srbe) i susjedna i Vizantiji podložna plemena.³⁷ Sa vojskom je osvojio Zahumlje i Bosnu sve do Drine. Vizantijska strana bila je zauzeta stabilizacijom unutrašnjih prilika i suzbijanjem ustanka Petra Deljana.³⁸ Međutim, do novog sukoba je došlo kada je tokom zime 1039/1040. vizantijskom caru Mihailu koji je boravio u Solunu krenula iz Južne Italije pošiljka zlata od deset kentenara.³⁹ Tokom plovidbe morem, brod sa zlatom je upao u buru i sa teretom nevrijeme ga je 1040. izbacilo na obalu Duklje.

³⁴ Vojislavljevići zbornik radova sa skupa, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

³⁵ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

³⁶ Vojislavljevići zbornik radova sa skupa, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

³⁷ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture; Cetinje, 2017.

³⁸ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

³⁹ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

Knez Vojislav je zaplijenio i zadržao zlato uprkos svim protestima cara Mihaila. Ovo je izazvalo napad jakih vizantijskih snaga na Duklju, koje će biti poražene u bici na Vranjini 1040.

Bitka na Vranjini proljeće 1040.

Bitka na Vranjini vodila se između dukljanske vojske na čelu sa knezom Vojislavom i njegovim sinom Radosavom, i vizantijske vojske pod komandom Georgija Probata i vojskovođe Armenopola.⁴⁰ Direktan povod za napad vizantijskih snaga na Duklju je bilo zlato od deset kentenara Jovana Orfanotrafa (brata carevog) koje je bilo namijenjeno za cara Mihaila iz Južne Italije.⁴¹ Brod sa zlatom se nakon olujnog vjetrova i bure nasukao na obale Duklje. Knez Vojislav je zaplijenio zlato i nije htio da ga vrati uprkos zahtjevima cara. U cilju povraćaja zlata ali i pokoravanja Duklje vizantijski car Mihailo IV naredio je spatariju Georgiju Provatasu (Probatu) da prikupi vojsku sastavljenu od pješadije pod komandom Armenopola.⁴² Cilj je bio da se Duklja porobi, a knez Vojislav zarobi i dovede u Konstantinopolj. Vojska je koncentrisana u Skadarskoj ravnici. Dukljanska vojska je prikupljena u širem rejonu Crmnice. Bitka se vodila u rejonu Crmnice u tjesnacu između Skadarskog jezera i njegove vododjelnice sa Jadranskim morem. Knez Vojislav se nije mogao frontalno suprotstaviti jakim vizantijskim snagama, niti je zbog male dubine teritorije mogao izvoditi veće manevre. Odlučio se da iznenada napadne vizantijsku vojsku u tjesnacu i prekine im odstupnicu. Podijelio

⁴⁰ Mijušković, Milutin, Dve velike pobjede zetske vojske nad vizantijskom u XI veku, *Istorijski zapisi*, 4/1997, 124–127.

⁴¹ Isto.

⁴² Ostrogorski, Georgije, Barišić, Franjo, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Vizantološki institut, Beograd, 1966.

je svoju vojsku u dva dijela – zapadnu glavnu grupu i istočnu pomoćnu grupu. Prva grupa bila je postavljena zapadno od rejonu Vuranije (Vranjine) kojom je komandovao lično zajedno sa sinom Radoslavom, a koja je imala cilj da izvrši energičan napad na južni bok vizantijske vojske.⁴³ Istočna grupa pod komandom sinova kneza Vojislava – Gojislava, Mihaila, Sageneka i Predimira bila je pozicionirana u rejonu Vuranije (Vranjine) i imala je za cilj da udari s leđa vizantijsku vojsku nakon napada glavne grupe.⁴⁴ Zapadna grupa je iznenada izvršila snažan napad na vizantijske snage koje su užurbano i neuredno stupile u borbu. U ovoj borbi Radoslav kao vješt i snažan ratnik uspio je da svojim mačem ubije vojskovođu Armenopola.⁴⁵ Nakon što su vizantijske snage videle smrt vojskovođe uhvatila ih je panika i počele su da se povlače. Tada su ih sa leđa udarile snage istočne druge dukljanske vojske. Vizantijska vojska našla se na udaru sa obje strane i bila je potpuno dezorijentisana.⁴⁶ Georgije Probat je uspio da se spasi bjekstvom, ali mu je uništena gotovo čitava vojska.⁴⁷ Zaplijenjen je ogroman ratni materijal kao i dvije vizantijske lađe koji je upotrijebljen za jačanje odbrane Duklje jer se očekivao novi snažniji napad. Nakon ove bitke knez Vojislav je zavladao prostorom od rijeke Bojane do rijeke Neretve, čitavom oblašću Skadarskog jezera do više Stona, Dukljom, Travunijom i Zahumljem. Za hrabro držanje u bici Radoslav je dobio na upravu županiju Gacko.⁴⁸

⁴³ Vojislavljevići zbornik radova sa skupa, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁴⁴ Mijušković, Milutin, Dve velike pobjede zetske vojske nad vizantijskom u XI veku, *Istorijski zapisi*, 4/1997, 124–127.

⁴⁵ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

⁴⁶ Ostrogorski, Georgije, Barišić, Franjo, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Vizantološki institut, Beograd, 1966.

⁴⁷ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁴⁸ Borožan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture;

Bitka na Tuđemilu

7. oktobar 1042.

Odmah po dolasku na vlast vizantijski car Konstantin Monomah (1042–1055) naredio je organizaciju združenog napada na Duklju. Uz pomoć poklona i zlata za učešće u napadu pridobili su svoje vazale: raškog župana, bosanskog bana i humskog kneza. Komandant ovih vazalnih snaga je bio knez Ljutovid. Po carskoj naredbi, Mihailo, namjesnik Dračke oblasti, je iz svoje oblasti i okolnih provincija okupio oko 40.000 ljudi, a vizantijski historičar Jovan Skilica navodi da je bilo čak 60.000 ljudi.⁴⁹ Za komandanta ove vojske je određen vizantijski vojskovođa Kursilije koji je ovu vojsku koncentrisao u Skadarskoj ravnici. Glavni zadatak je bio osvajanje Duklje, hvatanje kneza Vojislava i njegovo dovođenje u Carigrad.⁵⁰ O brojnom stanju vojske humskog kneza Ljutovida ne postoje dostupni podaci. Kursilije je svoju vojsku okupio u rejonu Skadra, a Ljutovid u rejonu Trebinja. Kursilije je sa svojim snagama planirao da pređe rijeku Bojanu i da se ulogori u blizini današnjeg Starog Bara.⁵¹ Odredi Ljutovida je trebalo da nastupe dolinom rijeke Zete, kako bi kod Crmnice zajednički napali vojsku kneza Vojislava. Do bitke je došlo u širem rejonu Starog Bara na teritoriji između Lisinja (1.351 m), Rumije (1.593 m), Sutormana i mora.⁵² U tom dijelu nalazi se nizija okružena visovima. Vojska kneza Vojislava nalazila se u širem rejonu Crmnice. Kako je njegova malobrojna

Cetinje, 2017.

⁴⁹ Mijušković, Milutin, Dve velike pobjede zetske vojske nad vizantijskom u XI veku, *Istorijski zapisi*, 4/1997, 124–127.

⁵⁰ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

vojska bila stratezijski opkoljena, knez Vojislav je donio odluku da sa glavninom snaga izvrši napad prvi na ulogorenu neprijateljsku vojsku. Prema snagama kneza Ljutovida koje su se kre-tale iz pravca Trebinja uputio je manje snage na čelu sa svojim sinom sa ciljem da zaustave njihovo napredovanje dok se ne izvrši napad na vizantijsku vojsku.⁵³ Plan je bio da se Kursi-rijeva vojska okruži i uništi, a da im se u tjesnacu između Bara i Ulcinja prekine odstupnica. U cilju sprovođenja faktora iznena-đenja dukljanska vojska je u tajnosti, noću maršom prešla iz Crmnice preko Sutormana i planine Rumije. Za ovaj pokret dug oko 20 km bilo je potrebno vjerovatno dva dana.⁵⁴ Izbijanjem na vrhove iznad polja na kojem je bila ulogorena neprijateljska vojska, knez Vojislav je imao potpuni pregled terena i situacije. Prethodno je od svojih izviđača i uhoda obaviješten o stanju u neprijateljskim redovima. Kako ne bi bio otkriven, napad je morao izvesti relativno brzo. Svoje snage podijelio je u nekoliko napadnih kolona raspoređenih na okolnim visovima. Glavninom snaga tj. napadnim kolonama komandovao je knez Vojislav sa sinovima Radoslavom i Gojislavom, dok su malim odredima komandovali njegovi sinovi Mihailo, Sagenek i Predimir.⁵⁵ Pro-cjenjuje se da su sinovi komandovali odjeljenjima od po desetak ratnika. Ova odjeljenja pored naoružanja imala su rogove i tru-be, a njihov glavni zadatak je bio obmana neprijatelja i stvaranje efekta većeg prisustva vojske nego koliko je zaista ima.

U ponoći 6/7. oktobra, vojska kneza Vojislava koja se nalazila na planinskim visoravnima napala je vizantijsku vojsku. Prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, dukljanska vojska je pobijedila

⁵³ Jovanović, Jagoš, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Istorija Crne Gore od početka VIII vijeka do 1918, Cetinje, 1948.

⁵⁴ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁵⁵ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

vizantijsku zahvaljujući korišćenju prednosti terena, planinskih klanaca i upotrebom ratne vještine. Prilikom napada, sinovi kneza Vojislava sa svojim odjeljenjima počeli su da sviraju u rogove i trube na različitim stranama i da se uz viku spuštaju polako niz padine brda. Cilj je bio da se uz veliku galamu stvori utisak veličine vojske ali i opkoljenosti.⁵⁶ Isto je uradio i knez Vojislav sa glavinom svojih snaga. U mraku vizantijska vojska nije mogla sagledati pravu snagu protivnika. Vjerovali su da ih napada ogromna vojska, a dodatno su od povjerljivih ljudi kneza Vojislava bili obaviješteni da se sprema velika vojska, da su okpoljeni i da se nalaze u bezizlaznoj situaciji.⁵⁷ U ovom jurišu umalo nije poginuo knez Vojislav od strane svog sina Gojislava koji ga je oborio sa konja jer ga nije prepoznao prekrivenog krvlju i zemljom.

Kad su se dukljanski odredi počeli približavali vizantijskoj vojsci nastala je panika, strah, kolebanje i zbrka u njenim redovima. Ovaj nered iskoristila je dukljanska vojska i snažno pred zoru udarila protivnika koji je u panici počeo da odstupa. Namjesnik Mihailo naredio je komandantu južne vojske Kursiliju da napušta bojište i počne sa odstupanjem ka rejonu rijeke Bojane.⁵⁸ Ovo se odigralo neposredno pred juriš dukljanske vojske. Na izlazu iz barskog tjesnaca između Lisinja i mora dukljanske snage su iskoristile prednost terena i mačevima, strijelama, kopljima i kamenjem sa okolnih visova porazile vizantijsku vojsku. Naročito je silovito udarala lijeva kolona dukljanske vojske. Tu se odigrala najžešća borba, kada je vizantijska vojska izgubila dvije trećine vojnika i sedam stratega, nakon

⁵⁶ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

⁵⁷ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁵⁸ Mijušković, Milutin, Dve velike pobjede zetske vojske nad vizantijskom u XI veku, *Istorijski zapisi*, 4/1997, 124–127.

čega je nastalo njeno rasulo. Neki vizantijski vojnici sakrili su se u žbunju i šumarcima, neki su južnim padinama Rumije uspjeli da dođu do rijeke Bojane, a neki su se i probili kroz tjesnac. Ostatke vizantijske vojske gonila je vojska kneza Vojslava sve do rijeke Drim. Prema pojedinim podacima poginulo je čak 40.000 vizantijskih vojnika, dok o dukljanskim gubicima ne postoje podaci iako su morali biti znatni.⁵⁹

Vojskovođa Krusilije je ranjen, sklonio se u Skadar i tu je ubrzo podlegao povredama.⁶⁰ Neki istoriografski radovi navode da se dvije trećine vizantijske vojske nalazilo na bojnopolju u Barskoj bici.⁶¹ Duklja je nakon pobjede nad vizantijskom vojskom i njenim saveznicima, za duže vrijeme osigurala nezavisnost od Vizantije.

Bitka kod Klobuka oktobar 1042.

Bitka kod Klobuka vođena je između dukljanske vojske na čelu sa princom Gojislavom, sinom kneza Vojslava, i združene raško-bosansko-humske vojske pod komandom kneza Ljutovida. Bitka se odigrala u sklopu Dukljansko-vizantijskog rata. Vizantijska vojska napala je Duklju sa istoka, a suprotstavio joj se knez Vojslav sa glavninom snaga. Sa zapadne strane istovremeno raško-bosansko-humske snage napale su Duklju, a njima su se suprotstavile manje dukljanske snage pod komandom Gojislava koje je nakon bitke na Tuđemilu uputio knez Vojslav.⁶²

⁵⁹ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

⁶⁰ Mijušković, Milutin, Dve velike pobjede zetske vojske nad vizantijskom vojskom u XI veku, *Istorijski zapisi*, Podgorica, 4/1997, 124–128.

⁶¹ Isto.

⁶² *Vojslavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

Knez Vojislav je sa njima uputio i 50 krvavih Vizantijaca da idu u logor kneza Ljutovida, a ako ne budu htjeli ići da im odsječe glave.⁶³ Cilj je bio da pokažu knezu Ljutovidu kakav se poraz dogodio na Tuđemilu. Dukljanske snage princa Gojislava preko Boke Kotorske došle su u Konavle, a onda preko Mrcina (danas Dubravak) i Graba stigle do Klobuka.⁶⁴ Knez Ljutovid se nije prepaao kao njegova vojska, već je pozvao Gojislava sa dva vojnika na megdan u polje.⁶⁵ Dukljanske snage razbile su potpuno pomućene protivničke snage na Klobuku. Knez Ljutovid sa dva vojnika je ranjen u megdanu sa princom Gojislavom i njegova dva vojnika.⁶⁶ Kneza Ljutovida je ranio Udovnik, jedna od dvojice Gojislavovih vojnika. Cijeli da nakon bitke Gojislav je gonio protivničku vojsku, a zarobio je značajan plijen. Nakon pobjede na Tuđemilu i Klobuku, Duklja je učvrstila nezavisnost i više nije napadana od strane Vizantije duže vremena. Granice Duklje prostirale su se sve do Vojuše na istoku, a čitava trebi-njska oblast (s Konavljem) na zapadu, zajedno sa nekim djelovima primorskog Huma (do Stona) bile su u sastavu Duklje.

Bitka kod Prizrena septembar/oktobar 1072.

Bitka kod Prizrena vodila se u jesen između dukljanskih snaga i makedonskih ustanika, sa jedne strane, na čelu sa Bodinom Vojislavljevićem i njegovim vojvodom Petrilom i vizantijske vojske pod komandom Damianosa Dalasenosom.⁶⁷ Dukljanski

⁶³ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁶⁴ Mijušković, Milutin, Dve velike pobjede zetske vojske nad vizantijskom vojskom u XI veku, *Istorijski zapisi*, Podgorica, 4/1997, 124–128.

⁶⁵ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture; Cetinje, 2017.

⁶⁶ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁶⁷ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

kralj Mihailo odlučio je da pomogne slovenski ustanak Đorđa Vojteha protiv Vizantije pa je uputio svog sina Bodina sa vojvodom Petrilom i odredom od trista vojnika u Prizren.⁶⁸ Nakon ovoga, vizantijski car je odmah uputio snage iz Konstantinopolja u pomoć strategu Nićiforu Karanterosu.⁶⁹ Vizantijske i Bugarske snage su se ujedinile kod Prizrena pod komandom Dalasin U bici kod Prizrena krajem septembra ili početkom oktobra vizantijske snage su potpuno poražene. Vojskovođa Dalasenos i nekoliko drugih vizantijskih komandanata uključujući i Longibardopolosa su razbijeni. Nakon osvajanja utvrđenja u Prizrenu od strane ustanika na zboru Bodin je proglašen za cara sa imenom Petar III.⁷⁰ Komandnat Longibardopolos je upućen u Duklju, tamo je položio zakletvu kralju Mihailu nakon što je oženio njegovu kćerku postavljen je za komandnata vojske koja je uglavnom sastojala od Lombarda i Dukljana, a koja je upućena u pomoć Bodinu.⁷¹

Bitka kod Pauna
decembar 1072.

Bitka kod Pauna vodila se između dukljansko-ustaničkih snaga Bodina Vojislavljevića i vizantijskih snaga pod komandom Saronitisa. Nakon niza uspjeha sa ustanicima u Podunavlju i osvajanja Vidina i Niša na vijest dobijenu od Đorđa Vojteha koji se pokajao zbog predaje Skoplja, Bodin je u decembru 1072. po snijegu krenuo prema Skoplju.⁷² Uprkos

⁶⁸ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

⁶⁹ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁷⁰ Rotković, Radoslav, *Kratka ilistrovana istorija crnogorskog naroda*, Grafos, Podgorica, 1996.

⁷¹ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

⁷² *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

snijegu, sukobio se sa jakim snagama vizantijske vojske i novim vojskovođom kojeg je imenovao vizantijski car. Prema nekim podacima upao je u zasjedu kod Taonina koju mu je postavio Saronit. Vizantijska vojska je porazila Bodinove snage, a njega zarobila i odvela u zarobljeništvo u Konstantinopolju u crkvu Sv. Sergeja i Vakha,⁷³ a zatim su ga odveli u Antiohiju u Siriji.⁷⁴ Nakon što je saznao da mu je sin zarobljen, kralj Mihailo je preko svojih ljudi organizovao Bodinovo bjekstvo iz zarobljeništva.

Dukljansko-vizantijski rat 1072–1074/1075.

Do slabljenja vizantijske moći došlo je naročito nakon poraza kod Mancikerta. Nezadovoljni fiskalnom politikom logoteta Nićiforice, boljari iz Skoplja iz teme Bugarske počeli su da pripremaju oružani ustanak, a početkom septembra 1072. za vođu je izabran Đorđe Vojteh, jedan od najuglednijih predstavnika kavhana.⁷⁵ Upostavili su vezu sa dukljanskim kraljem Mihailom i tražili od njega pomoć predlažući mu da njegov sin Konstantin Bodin postane vladar nove države. Kralj Mihailo je uputio sina Bodina i 300 ratnika predvođenih vojvodom Petrilom.⁷⁶ Prema dogovoru, ustaničke snage Đorđa Vojteha uputile su se ka Prizrenu da dočekaju dolazak novog cara tj. sastanu se sa Bodinom i dukljanskim snagama. U Prizrenu su se sakupile vođe ustanka među kojima i najugledniji Đorđe Vojteh i proglasili Bodina za cara, pod imenom Petar III. Dukljansko-

⁷³ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

⁷⁴ Vukanović, Miloš, *Duklja za vrijeme Vojislavljevića*, Daily Press, Podgorica, 2019.

⁷⁵ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁷⁶ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

ustaničke snage su potukle namjesnika teme Bugarske i zauzele Skoplje od vizantijske vojske. U Skoplju su se snage podijelile. Bodin je sa dijelom snaga zauzeo Vidin i osvojio Niš. Njegova vojska je uništavala sve one koji mu se nijesu pokorili. Sa drugim dijelom snaga vojvoda Petrilo je osvojio Ohrid i Devol i tamo potvrdio priznavanje Bodina za vladara.⁷⁷ Potom je započeo osvajanje Kostura (Kastorije) u kojem su se nalazili Marijan, strateg Ohrida, Teognost Vurcis, patrikija i antipan Devola i Boris David, bugarski velikaš. Međutim, pred zidinama Kastorije, vojvoda Petrilo je krajem oktobra/početkom novembra 1072. poražen, pa je okolnim putem sa malo vojske morao da se vrati u Duklju.

Đorđe Vojteh je predao Skoplje Vizantijcima pod uslovom da lično bude pošteđen. Ubrzo se pokajao pa je uspostavio kontakt sa Bodinom. Bodin je u decembru 1072. sa svojim snagama krenuo iz Niša.⁷⁸ Uprkos ovakvom odnosu snaga i već poodmakloj zimi odlučio je da otpočne bitku kod mjesta Pauni na Kosovu, ali je poražen. U ovom ratu najviše su ratovala dukljanske snage pod komandom Bodina i Petrila, dok su se snage Đorđa Vojteha nakon početnih uspjeha pokolebale. Bodin je zarobljen i odveden u Konstantinopolj, a Đorđe Vojteh je izdahnuo usljed mučenja prije nego što je stigao pred cara.⁷⁹

Dukljanska vojska nastavila je i dalje da se bori i držala je pod kontrolom jugozapadne djelove teme Bugarske. U ovom periodu Raška je zauzeta od strane Vizantije. Nakon zarobljavanja Bodina, dukljanska vojska zajedno sa Normanima nastavila je i dalje da vodi borbu, ali na dukljanskim granicama. Od ljeta

⁷⁷ Borožan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

⁷⁸ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁷⁹ Ostrogorski, Georgije, Barišić, Franjo, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Vizantološki institut, Beograd, 1966.

1073. kralj Mihailo je ostao usamljen u borbi protiv vizantijske vojske koja je preuzela potpunu inicijativu.⁸⁰ Ubrzo je došlo i do izmirenja normanskog komandanta Roberta Gviscardija sa Vizantijcima. U ovom ratu poginulo je deset sinova kralja Mihaila. U ratu je učestvovalo više vojski, smjenjivali su se komandanti, a vođen je na širokom geografskom prostoru današnje Makedonije, Raške i sjeverne Albanije. Rat je okončan na jesen 1074. ili proljeće 1075. Iako je Mihailo poražen, ubrzo je stvorio nove saveznike, konsolidovao snage i povratio kontrolu nad teritorijama, a uslijedilo je i uzdizanje na nivo kraljevine.

Bodinovo proširenje Duklje
Raška, Bosna, Dračka oblast
1083–1085.

Nakon što je sredio unutrašnje prilike u zemlji, Bodin je 1083. preuzeo niz pohoda ka osvajanju okolnih teritorija. Prvi pohod pokrenuo je 1083. prema Raškoj koja je bila pod uticajem Vizantije. Nakon osvajanja Raške kao namjesnike postavio je dvojicu župana sa svog dvora – Vukana i Marka⁸¹ koji mu se zakunu da će oni i njihovi sinovi biti naročiti privrženici njemu i njegovim sinovima ili nasljednicima. Nakon osvajanja Raške, pokrenuo je pohod na Bosnu koju je osvojio 1084. Za kneza u Bosni je postavio Stevana. Nakon osvajanja Raške i Bosne, u borbi protiv Franaka 1085. osvojio je dračku oblast i Drač koji je nakon osvajanja predao Vizantiji.⁸²

⁸⁰ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁸¹ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁸² Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

Dukljansko-vizantijski rat 1085–1089.

Dukljansko-vizantijski rat vođen je između dukljanske vojske na čelu sa kraljem Bodinom i vizantijske vojske na čelu sa Jovanom Dukom, šurom vizantijskog cara Alekseja. Nakon iznenadne smrti Robera Gviskarda 17. jula 1085, normanskog komandanta koji je držao Drač nastalo je bezvlašće u ovom gradu.⁸³ Kralj Bodin je iskoristio ovu situaciju i napao je 1085. Dračke oblasti i osvojio Drač.⁸⁴ Zauzimao je gradove, trgovinske centre i puteve. Međutim, vizantijske snage su riješile međusobne probleme, brzo se pregrupisale i sakupile veliku vojnu snagu. Pred napadom vizantijske vojske kralj Bodin je ustupio Vizantijcima Drač i nastavio da pruža otpor u Duklji. Nakon dužih sukoba snage Jovana Duke slomile su ratobornost, žilavost kao i diplomatsku vještinu koju je Bodin pružao i posjedovao. Zarobljen je 1089. i odveden u zarobljeništvo iz kojega je uskoro uspio da se izbavi i vrati vlast u Duklji.⁸⁵ Potpisao je mir sa Vizantijom kojim je predviđeno da vrati sve gradove koje je osvojio na prostoru dračkog temata.

Na insistiranje kraljice Jakvinte, kralj Bodin je, kad su Branislav, sin Bodinovog strica Radoslava, njegov brat Gojislav i sin Predihna, jednom prilikom došli kod njega u Skadar, uhvatio ih i utamničio.⁸⁶ Ostali sinovi kralja Radoslava i njihova deca, kad su saznali za ovo, odlučili su da se skлоне u Dubrovnik u koji su otišli sa 400 ljudi pod oružjem. Kada je

⁸³ Isto.

⁸⁴ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

⁸⁵ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

⁸⁶ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

kralj Bodin saznao za ovo, uputio se ka Dubrovniku sa vojskom i otpočeo opsadu grada.⁸⁷ Bodinova vojska je pretrpjela znatne gubitke. Pogibija nekog Kozara, koji je bio miljenik Jakvinte, izazvala je njenu reakciju zbog koje je Bodin naredio da se odrube glave Branislavu, Gojislavu i Predihni. Zbog toga su se Bodinovi rođaci, koji su se nalazali unutar grada, ukrcali na lađe i otplovili u Split, odatle u Apuliju, a iz Apulije caru u Konstantinopolj.⁸⁸ Bodin je zauzeo Dubrovnik, podigao tvrđavu u blizini grada i vratio se u Skadar.

Dukljansko-vizantijski rat

1118. i 1125.

Uz pomoć svoje majke Jakvinte, Đorđe je uspio 1118. da zbaci sa vlasti kralja Grubešu i postane kralj Duklje. Imao je namjeru da pohvata i likvidira svoje rođake, sinove kneza Branislava koji su imali pretenzije na prijesto. Oni su uspjeli da se sklone u Drač kod svojeg strica Gojislava.⁸⁹ Vizantijska vojska je uz pomoć Đorđevih rođaka napala Duklju. Dukljanska vojska se povukla u tvrđavu Oblun na Tarabošu nakon čega je vizantijska vojska osvojila Skadar, a ubrzo i Duklju. Kralj Đorđe je uspio da se skloni u Rašku kod župana Vukana, a kraljica Jakvinta je zarobljena u Kotoru i odvedena u Konstantinopolj.⁹⁰ Ovim je završena prva vladavina kralja Đorđa, a za kralja je postavljen Grubeša. Đorđe je uspio iz Raške da napadne kralja Grubešu i da povrati vlast u Duklji 1025. godine. Vlast je dijelio sa

⁸⁷ Borozan, Đordije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

⁸⁸ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁸⁹ Vukanović, Miloš, *Duklja za vrijeme Vojislavljevića*, Daily Press, Podgorica, 2019.

⁹⁰ *Vojislavljevići zbornik radova sa skupa*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015.

Grubešinom braćom, Draghinom i Dragilom. Sa njima je imao prijateljske odnose, pa je na prijedlog Dragila, kralj Đorđe napao i osvojio Rašku. Ubrzo je ojačao, uspostavio je vlast na čitavoj teritoriji Duklje iako su mu se rođaci suprotstavili. Zarobio je i stavio u tamnicu Mihaila, sina kralja Vladimira, i Dragila, dok je Draghina sa sinovima uspio da pobjegne i skloni se u Drač koji je bio pod kontrolom Vizantije. U Draču im se pridružio i Gradihna, brat Dagilin⁹¹. Nakon ovog, protiv kralja Đorđa je 1125. osnovana druga koalicija između njegovih rođaka i Vizantije pod komandom vojskovođe Kalojana Komana.

Vizantijska vojska je zauzela Duklju do Bara i Podgorice, ali je zaustavila napredovanje jer je komandnat vizantijske vojske morao da ode u Carigrad. Kralj Đorđe je ovu pauzu vizantijske vojske iskoristio da izvrši napad na Oblun u kome su se utvrdili njegovi rođaci. U bici na Oblunu, Đorđe je pobijeđen, nakon čega je vizantijska vojska pokrenula ofanzivu kojoj su se pridružili i Rašani.⁹² Kralj Đorđe se borio po šumama protiv vizantijske vojske kada se utvrdio u tvrđavi Oblun na Malom Blatu, na Skadarskom jezeru odakle je pružao otpor vizantijskoj vojsci. Tokom ovih borbi, pod žestokim napadom vizantijske vojske, među Đorđijevim vojnicima izbila je pobuna i Oblun je zauzet, a kralj Đorđe je zarobljen i upućen u Konstantinopolj u tamnicu u kojoj je ubrzo preminuo.⁹³ U bici kod Bara kralj Grubeša je stradao. Potom je za kralja Duklje postavljen Gradhina.

Bitka na Morači

1108.

Bitka na Morači vođena je između dukljanskih snaga predvođenih kraljem Dobroslavom II, sa jedne strane, i snaga

⁹¹ Isto.

⁹² Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

⁹³ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne

Gore, 2007.

koje je predvodio Kočapar Vojsislavljević podržan od strane Vukana, raškog župana.⁹⁴ Bitka koja se dogodila na Morači dovela je do pada Dobroslava II i krunisanja Kočapara na dukljanski prijesto.⁹⁵ Dobroslav je kasnije protjeran u Rašku. Savez između Kočapara i Vukana ubrzo se rasturio, i Vukan je poslao svoju vojsku na grad Duklju, primoravajući Kočapara da bježi u Bosnu, a zatim u Zahumlje, đe je na kraju preminuo.⁹⁶

Bitka kod Bara

1125.

Bitka kod Bara vođena je između dukljanskih i raških snaga pod komandom zbačenog kralja Đorđa, sa jedne strane, i provizantijskih snaga kralja Grubeše Vojsislavljevića. Od Vizantije zbačeni kralj Đorđe Vojsislavljević, uz pomoć Raške (župana Uroša I) isplanirao je napad na kralja Grubešu.⁹⁷ Potisnuo ga je sa vojskom do Bara i porazio novog kralja Duklje, Grubešu Vojsislavljevića (vladao od 1118–1125) i povratio vlast u državi i nezavisnost od stranog uticaja. U bici pod zidinama Bara poginuo je kralj Grubeša koji je sahranjen u manastiru sv. Đorđa u Baru.⁹⁸

Bitka na Oblunu

1125.

Bitka na Oblunu vodila se između zetske vojske na čelu na kraljem Đorđem Vojsislavljevićem i vizantijske vojske

⁹⁴ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

⁹⁷ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

⁹⁸ Isto.

predvođene Aleksijem Kontostefanom, upraviteljem Drača.⁹⁹ Nakon što je sakupio vojsku kralj Đorđe je izvršio napad na Oblun kojeg su branile snage na čelu sa komandantom prvošem. Nakon jake borbe kralj Đorđe je uspio da zauzme Oblun.¹⁰⁰ Kad je ovo čuo, Aleksej je sa vizantijskom vojskom izvršio 1125. napad na Duklju zajedno sa rođacima kralja Đorđa.¹⁰¹ Zetska vojska pružala je otpor vizantijskoj vojsci u šumama i nepristupačnim terenima. Nakon zauzeća Skadra vizantijska vojska izvršila je prodor u unutrašnjost Duklje. Kralj Đorđe se sklonio u Crmnicu. Sklanjajući se pred naletom vizantijske vojske, potpomognutom raškom vojskom, kralj Đorđe se utvrdio u tvrđavi Oblun.¹⁰² Tvrđavu su opsjedale mnogobrojnije vizantijske snage. U međuvremenu, u vojnim redovima oko kralja Đorđa došlo je do pobune. U tom periodu vizantijski komandnat Aleksije Kontostefan se vratio iz Drača u Skadar, tako da su sada svi komandanti učestvovali u opsadi Obluna.¹⁰³ Pritisnut sa svih strana, uprkos snažnom otporu tvrđava je zauzeta, a kralj Đorđe je zarobljen, odveden je u Drač, a zatim u zarobljeništvo u Konstantinopolj đe je i preminuo nakon šest godina.¹⁰⁴ Nakon ove bitke i rata Vizantija je postavila kralja Gradihnu za vladara Duklje.

⁹⁹ Lekić, Petar, Aleksej Kontostefan vizantijski upravitelj Drača i Oblun, *Matica*, br. 97, proljeće 2024.

¹⁰⁰ Jireček, Konstantin, *Istorija Srba prva knjiga (do 1357)*, Beograd, 1922.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

¹⁰³ *Ljetopis popa Dukljanina*, Grafički zavod, Titograd, 1967.

¹⁰⁴ Nikčević, Vojislav, *Monumenta Montenegrina*, Istorijski institut Crne Gore, 2007.

*Ratna istorija Balšića*Bitka na Saurskom polju
28. septembar 1385.

Bitka se vodila između odreda zetske i osmanske vojske na području nedaleko od Berata u današnjoj Albaniji. Do intervencije osmanskih snaga došlo je zbog sukoba Balše II sa knezom Karlom Topijom. Tokom 1385. Balšić je zauzeo Drač, nakon čega je Karlo Topija zatražio vojnu pomoć od Murata I i osmanske vojske u borbi protiv Balšića.¹⁰⁵ Sultan Murat I je pozitivno odgovorio na ovaj zahtjev Topije. Osmanska vojska je stigla iz pravca Beograda i Rumunije, napala Zetu i opustošila jedan dio njene teritorije. Kada je dobio vijesti o upadu osmanske vojske i pustošenju njegove teritorije, Balša II kao hrabar vladar, nije poslušao savjete svojih najbližih saradnika da sačeka sa pokretom dok ne sakupi iz ostalih oblasti Zete još oružanih snaga, već je sa snagama koje je na brzinu sakupio pošao prema osmanskoj vojsci da brani svoje oblasti i teritoriju. Zetska vojska predvođena Balšom II bila je jačine 1.000 vojnika, dok su osmanske snage poslate od strane Hajredin-paše brojale oko 5.000 vojnika.¹⁰⁶ Nakon što je došao do rijeke Vojše, Balša II je na čelu svojeg odreda ušao u borbu sa osmanskom vojskom. Balša II se u ovoj borbi hrabro držao sa svojim odredom, međutim, bio je nadvladan od strane mnogobrojnije osmanske vojske na vlasti. Prema Mavru Orvinu, Osmanlije su odsjekle Balšinu glavu i poslale je Hajredinu-paši, tadašnjem namjesniku Murata I u Makedoniji i susjednim oblastima. Zajedno sa Balšom II u bici su poginuli Đorđe Krvavčić i vojvoda Ivaš.

¹⁰⁵ Šekularac, Božidar, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011.

¹⁰⁶ Božić, Ivan, *Doba Balšića* (drugi deo), 1970.

Karlo Topija je nakon ove bitke povratio vlast nad Dračem, ali je već iduće godine ponudio Mlečanima, u zamjenu za posjede na Kritu i Eubeji.¹⁰⁷ Otomanska pobjeda u ovoj bici, primorala je lokalne gospodare da priznaju vrhovnu vlast osmanskog sultana. Prema riječima dubrovačkog hroničara Mavra Orbinija bitka je izgledala ovako: „U to vrijeme dođe velika turska vojska do Beograda u Romaniji i navalili na Balšinu zemlju, te pohara jedan njen dio. Kad je to doznao Balša, odmah krene iz Drača ne čekajući da sakupi mnogo ljudstva, pa sa hiljadu konjanika dade se u potjeru za Turcima. Budući da su oni bili daleko brojniji od Zećana, Balšu je njegova vlastela savjetovala da izbjegava bitku dok ne sakupi jaču vojsku. No on, kako je bio veoma odvažan, nije hteo poslušati dobronamjeran savjet koji su mu davali ni voditi računa o opasnosti kojoj se izlagao, nego je donio odluku da udari na neprijatelja. Zametnuvši, dakle, bitku kod rijeke Vojuše, u pokrajini zvanoj Grekot i na Popovom polju koje se nalazi u pomenutoj pokrajini, bi poražen od Turaka i ubijen u borbi. U toj bici borio se veoma hrabro zajedno s nekim svojim ljudima i zamalo da nije izdržao napad neprijatelja, čiji se broj peo na pet hiljada i od kojih su mnogi tu izginuli. I s Balšine strane palo ih je mnogo, a neki su bili zarobljeni. Među ostalim bio je ubijen njegov vojvoda Đurađ Krvavčić, vrstan ratnik, i Ivaniš, sin kralja Vukašina.¹⁰⁸ Balši Turci odsjekoše glavu i odnesoše je Karijatinu (Hajredin-paši), Turčinu koji je držao one krajeve Makedonije i Romanije u ime turskog sultana Murata.“¹⁰⁹ Prema podacima Ivana Jastrebova, Balša II je poginuo na rijeci Vojši, a glava mu je odnešena u osmansku prijestonicu Jedrene.

¹⁰⁷ Božić, Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979.

¹⁰⁸ Božić, Ivan, *Doba Balšića* (prvi dio), 1970.

¹⁰⁹ Šekularac, Božidar, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011.

Prvi skadarski rat januar 1405.

Prvi skadarski rat vodio se između Zete na čelu sa Balšom III i Mletačke Republike oko primorskih oblasti. Direktan povod za rat je bila težnja Balše III da povрати gradove koje je njegov otac Đurađ II (1385–1403), u periodu dolaska osmanske vojske, predao Mlečanima 1396, da bi dobio naknadu od 1.000 dukata godišnje i obećanje da će mu pružiti vojnu pomoć, u slučaju napada osmanske vojske na njegovu državu.¹¹⁰ Balša II je iskoristio momenat kada je početkom 1405. izbila velika pobuna lokalnog stanovništva u Skadarskom kraju protiv mletačke vlasti. Glavni uzrok ove pobune bilo je izuzetno loše ponašanje mletačke vlasti. Nezadovoljstvo je kulminiralo nakon zloupotrebe vlasti, konfiskacijom imovine koja je nakon oduzimanja dijeljena pristalicama Mletačke Republike i uskraćivanjem prava pravoslavnim crkvama na prostoru pod vrhovnom vlašću Mletačke Republike. U ovaj sukob umiješao se Balša III, iskoristio je nemire i preuzeo kontrolu nad gradovima koji su pripadali njegovom ocu.¹¹¹

Nakon što je konsolidovala snage, Mletačka Republika je u ljeto 1405. uputila snage na čelu sa kapetanom Marinom Karavelom¹¹² koji je uspio da dopremi pojačanja mletačkom garnizonu u Skadru. Kapetan Karavela je imao zadatak povezivanja sa protivnicima Balše II kako bi lakše povratio gradove. Karavela je poveo pregovore i sa primorskim gradovima koji su priznavali Balšinu vlast i uspio je da, služeći se i nuđenjem priv-

¹¹⁰ Borožan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture; Cetinje, 2017.

¹¹¹ Božić, Ivan, *Doba Balšića* (prvi dio), 1970.

¹¹² *Istorija Crne Gore*, knj. 2, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 49–133.

ilegija i raznim obećanjima, postigne da oni priznaju mletačku vlast i pređu na njegovu stranu. Nakon akcija kapetana Karavele, na mletačkoj strani su se našli Budva, Bar i Ulcinj, a nešto kasnije i Drivast.¹¹³ Da bi vratio kontrolu nad ovim gradovima, Balša III je zatražio pomoć od sultana Sulejmana, a pomagao mu je i knez Vuk Lazarević.¹¹⁴ Mletačka je intenzivirala pritisak i nuđenjem raznih poklona, darova i benificija, uspjela dodatno da učvrsti i pojača saveznike. Međutim, uprkos ponudama nije uspjela da na svoju stranu pridobije Đuraševiće (tokom 1406. i 1407).¹¹⁵ Rat je nastavljen, ali bez vođenja većih bitaka i bez preimućstva bilo koje strane u sukobu. Upravo tada počeli su pregovori oko sklapanja mira, u koje se kao posrednik uključio srpski despot Stefan. Despot je u maju 1406. posredovao kod Mlečana, zatim i u junu 1407. tokom pregovora kod Bara. Zajedno sa sestrom Marom i Nikitom Topijom, despot Stefan je trebalo da garantuje da će Balša III ispuniti preuzete obaveze. Međutim, kako su Mlečani pristali da vrate Balšićima samo Budvu, do zaključenja mira nije došlo.¹¹⁶

Pregovori su obnovljeni u junu 1408. Prema novim odredbama mira, Balša je trebalo da prizna mletačku vlast nad Ulcinjem i Barom, a Mlečani su njemu trebali da ustupe kontrolu nad oblašću od Luštica do granica Marije Ratačke, sa Budvom, Paštrovićima i solanama.¹¹⁷ Iako su ugovor potpisale obje strane, predviđene odbredbe nijesu realizovane i rat je nastavljen. Kotorani su početkom 1409. su ponovo pokušali da dođu pod upravu Mletačke

¹¹³ Božić, Ivan, *Doba Balšića* (prvi dio), 1970.

¹¹⁴ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture; Cetinje, 2017.

¹¹⁵ Vukanović, Miloš, *Zeta za vrijeme Balšića*, Daily Press, Podgorica, 2019.

¹¹⁶ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

¹¹⁷ Božić, Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979.

Republike, jer su strahovali da bi se grad mogao naći pod direktnim pritiskom Balše, ako preuzme vlast nad Lušticom, kako je bilo predviđeno odbredbama ugovora koji je potpisan u junu 1408. U međuvremenu, Mlečani su u junu dogovorili sa sultanom Sulejmanom da će mu davati harač ako im obezbijedi vlast u primorju Zete. Do kupnih promjena došlo je u julu 1409. kada su Mlečani za 100.000 dukata od Vladislava Napuljskog otkupili njegova prava na Dalmaciju. Ovim su Mlečani došli u direktan sukob sa ugarskim kraljem Žigmundom Luksemburškim (1387–1437), kojem je Vladislav osporavao pravo na ugarski presto.

U cilju rješavanja kompilovane ratne i diplomatske situacije, tokom 1409. počeli su novi pregovori o miru, u kojima je pregovarala Jelena, majka Balše III sa Mletačkom Republikom.¹¹⁸ Iako nije došlo do sklapanja mirovnog ugovora, postignut je dogovor o primirju u trajanju od godinu dana. Ipak pri kraju isteka roka od godinu dana, Mlečani su prekršili dogovor.¹¹⁹ U jesen 1411. Ugarski kralj Žigmund poveo je rat protiv Mletačke Republike. Do promjena je došlo i u Zeti, jer se Jelena preudala za Sandalja Hranića, koji je polagao pravo na grad Kotor, a koji je u tom periodu vodio pregovore sa Mlečanima o priznavanju njihove vrhovne vlasti. U novonastaloj situaciji otpočeli su novi pregovori. Mlečani su pristali na pregovore i u aprilu 1412. su u Veneciju stigli predstavnici Balše III i njegovog novog očuha Sandalja Hranića, koji je posredovao u pregovorima.¹²⁰ Kako bi stekao dodatnu prednost u pregovorima i izvršio pritisak, Balša III je zauzeo Bar. Ovo je imalo za direktnu posljedicu da Mlečani u novembru 1412. prihvate sklapanje mira.¹²¹ Konačno

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture, Cetinje, 2017.

¹²⁰ *Istorija Crne Gore*, knj. 2, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 49–133.

¹²¹ Isto.

je zaključeno, shodno odredbama mirovnog ugovora, da stanje bude kao prije početka rata tj. da obje strane imaju one posjede koje su imale prije početka sukoba. Shodno tome, Mlečani su vratili Balši III Budvu i Ulcinj i nastavili su da mu isplaćuju godišnju naknadu od 1.000 dukata koju je bio dogovorio njegov otac.¹²²

Drugi skadarski rat 1419.

Drugi skadarski rat vodio se između zetske vojske Balše III i Mletačke Republike, a nakon Balšine smrti, 18. aprila 1421, rat je nastavio njegov nasljednik i ujak Stefan Lazarević. Operacije su vođene u okolini Skadra i gradova u Zetskom primorju. Rat je počeo 1419. a borbe su završene Skadarskim mirom 1423.¹²³ Definitivno je okončan sklapanjem Vučitrnskog mira 1426. kojim su obje strane samo djelimično ostvarile svoje ratne ciljeve.

Glavni povod za rat je bio isti kao i u prethodnom ratu, nastojanje Balše III da povрати gradove koje je njegov otac Đurađ II, predao Mlečanima 1396. Kako su Mlečani bili u ratu sa Osmanskim carstvom, a ugarski kralj Žigmund se 1418. sukobio sa njima,¹²⁴ takvu situaciju je pokušao da iskoristi Balša III i povрати sporne gradove. Smjelo je naredio početkom 1419. da se zarobe svi mletački trgovci u Zeti, a u martu iste godine izvršio je upad u oblast oko Skadra i Drivasta. Vodio je koncentrisane fazne vojne operacije prema gradovima, osvajajući prvo okolinu, a potom prelazeći na osvajanje utvrđenja. Nakon opsjedanja Drivasa osvojio ga je do kraja maja, dok je tvrđavu koja

¹²² Božić, Ivan, *Zeta u Despotovini*, 1970.

¹²³ Božić, Ivan, *Nemirno Pomorje XV veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979.

¹²⁴ *Istorija Crne Gore*, knj. 2, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 49–133.

mu je pružala kontinuirani otpor, zauzeo nakon nekoliko mjeseci tj. do kraja avgusta 1419. Nakon toga započeo je gradnju lanca strateških utvrđenja kod svetog Nikole na ušću Bojane i kod svetog Srđa, kako bi imao potpunu kontrolu nad plovidbom brodova rijekom Bojanom. Vjerovatno je u narednoj fazi imao u planu da zauzme Lješ.

Mletačka vojska preuzela je brzu vojnu operaciju u cilju obuzdavanja Balše III. Mlečani su u aprilu ponudili nagradu za hvatanje Balše III, čija je vrijednost ubrzano rasla. Nagrada je do kraja rata porasla na 8.000 dukata. Mletački kapetan koji je bio komandant vojne ekspedicije, dopremio je pomoć gradovima pod mletačkom kontrolom u Zetskom primorju i otpočeo opsežne vojne operacije protiv snaga Balše III. Dodatno, nastojao je da pridobije i okupi unutrašnje saveznike koji bi se borili protiv Balše III. Uspio je da pridobije i lokalne osmanske gospodare dajući im 5.000 dukata i tzv. Skadarske poreze ukoliko doprinesu pobjedi zetskih snaga, osvajanju zetskih teritorija koje bi predali Mlečanima. Ishod mletačko-zetskih ratova oko primorja, često je zavisio od odnosa između Mletačke Republike i Osmanskog carstva. Tako su početkom novembra Mlečani potpisali mir sa sultanom Mehmedom I (1413–1421), kojim je između ostalog bila definisana obaveza Osmanskog carstva da brani mletačke posjede na području današnje Albanije. Kotorani su i ovog puta u prelomnom momentu stali na stranu Mlečana, kada su u julu 1419. ponudili da priznaju mletačku vlasti i uključe se u borbu protiv Balše III.¹²⁵

Do dogovora Mlečana i Kotorana je došlo u maju 1420, dok je u julu iste godine mletački kapetan Jadranskog mora, Pjetro Loredan svečano primio ključeve Kotora.¹²⁶ Potom je kapetan Loredan dopremio jače snage u Kotor sa kojima je zauzeo Budvu. Sinhronizovanu akciju na Balšine teritorije otpočeli su i

¹²⁵ Šekularac, Božidar, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011.

¹²⁶ Isto.

Kotorani. Naišli su na jak otpor Balšinih pristalica, međutim u toku jeseni i pored velikog otpora lokalnog stanovništva, uspjeli su zauzeti Svetomiholjsku prevlaku i Lušticu.¹²⁷ Dalji tok rata je promijenjen, kada su krajem 1420. i početkom 1421. združenom vojnom akcijom Balšići i Đuraševići napali i opustošili okolinu Kotora. Ova akcija zetskih snaga dovela je do pobune lokalnog stanovništva u Kotoru koje je bilo prozetski orijentisano, protiv kotorske vlasti i uprave. Prednost zetskih snaga na terenu dovela je do obnavljanja mirovnih pregovora početkom 1421. Međutim oni su završeni neuspješno, a Mlečani su već tokom proljeća tražili saveznike protiv Balšića. Bezuspješno su pregovarali sa Sandaljom Hranićem nudeći mu prihode iz Kotora ukoliko povrate izgubljene posjede i utiče na Balšiće. Balšini poslanici su u aprilu ponovo bili u Veneciji, u pokušaju da postignu dogovor o uslovima mira. Ovi pregovori su takođe završeni neuspjehom, jer su Mletačke vlasti odbijale da vrate Budvu i Lušticu.¹²⁸

Pošto Balša nije imao muške djece, pitanje je bilo i ko će ga naslijediti, a Mlečani su smatrali da bi to mogao da bude njegov posljednji živi muški srodnik, njegov brat od strica Stefan (de Maromonte), koji je bio poznat kao nestalan čovjek i avanturista. Sam Balša je teško bolestan otišao kod svog ujaka, srpskog despota Stefana Lazarevića, predao mu Zetu na upravu i 28. 04. preminuo na njegovom dvoru. Balšinu smrt iskoristili su Mlečani da ponovo ovladaju Drivastom, a potom i Ulcinjem i Barom, čime su pod svoju kontrolu stavili cijelokupno Zetsko primorje, jer su u borbama sa Balšom zauzeli Budvu, a Kotor se sam stavio pod njihovu vlast (1420). Protiv njih, svoje pravo na Balšine posjede je istakao i vojvoda Sandalj Hranić, a svoju oblast su počeli da šire i Đuraševići iz Zetskog zaleđa. Međutim,

¹²⁷ Borozan, Đorđije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo culture, Cetinje, 2017.

¹²⁸ Božić, Ivan, *Doba Balšića* (prvi dio), 1970.

Stefanovim uključivanjem u dešavanja u Zeti, Đuraševići su ga priznali za vrhovnog gospodara i postali njegove vojvode (Đurađ i Lješ), dok mu je Sandalj prepustio borbu sa Mlečanima¹²⁹.

Borbe despota Stefana sa Mlečanima

Despot Stefan nije odmah započeo borbu u Zeti, vjerovatno i zbog smrti sultana Mehmeda I 26. 05. tj. dolaska na vlast njegovog sina Murata II (1421–1451), koju su Vizantinci pokušali da spriječe. On je prvo pokušao da pregovorima postigne mir u Zeti, ali je paralelno obavljao i vojne pripreme. Pošto Mlečani nijesu pristali da mu vrate Balšine posjede, on je u avgustu zauzeo Drivast i došao pod Bar, dok su Đuraševići zauzeli Svetomiholjsku prevlaku i Grbalj. Poslije početka novih pregovora koje su inicirali Mlečani i njihovog odugovlačenja, Stefan je u novembru zauzeo Bar i sklopio sa mletačkim predstavnicima primirje na pola godine. Nakon toga je napuštio Zetu u kojoj je ostavio vojvodu Mazareka da njom upravlja iz Bara. Iduće godine (1422), dok je primirje još bilo na snazi, Stefan je u Veneciju uputio vojvodu Vitka da obnovi pregovore o miru. On je zahtijevao da mu se vrate svi posjedi Balšića u Zeti, počevši od Skadra, dok su Mlečani tražili da im Stefan vrati gradove i oblasti koje je zauzeo prethodne godine. Tokom pregovora, zahtjevi obje strane su se smanjili i postignut je djelimičan dogovor, ali mir ipak nije zaključen. Istovremeno, Mlečani u Skadru su vršili pripreme i snabdijevali grad za eventualnu opsadu, dok je vojvoda Mazarek podigao niz utvrđenja duž Bojane, da bi kontrolisao brodove koji njom plove.¹³⁰

¹²⁹ Borozan, Đordije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture, Cetinje, 2017.

¹³⁰ Šekularac, Božidar, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011.

U drugoj polovini godine despotove trupe su opsjele Skadar koji se našao u teškoj situaciji, ali se opsada raspala u decembru iste godine. Mlečani su u jednom noćnom ispadu napali jedno od srpskih utvrđenja kraj Bojane, nedaleko od Svetog Srđa.¹³¹ Njegovi branioci su zbog mraka pomislili da ih je napala nadmoćna mletačka vojska, zbog čega su pobjegli, nakon čega su napadači zapalili njihovo utvrđenje. Ovo je stvorilo paniku i u glavnom dijelu srpske vojske koja je takođe pobjegla i napustila skadarsku oblast. Povlačenje srpske opsade Mlečani su iskoristili da prošire svoju vlast na neke predjele oko Bojane i napadnu posjede Ulcinjana (lojalnih Stefanu), a u proljeće 1423. na njihovu stranu su prešli Paštrovići, koji su za to nagrađeni novcem i tkaninama. Borbe u primorju je Stefan prepuštao svom sestriću Đurđu, koji je na čelu srpske vojske, u kojoj je bilo i 8.000 konjanika, početkom ljeta 1423. opsadirao Skadar.¹³² On je obnovio utvrde duž Bojane, a na njenom ušću je razvukao lanac kojim je Skadar i fizički odsječen od mora. Nova srpska opsada je primorala Mlečane da obnove mirovne pregovore koji su 12. 08. doveli do sklapanja tzv. Skadarskog mira,¹³³ prema kome su Stefanu priznati Bar i Drivast, 1.000 dukata godišnje kao i Balšićima, Mlečani su se obavezali da mu vrate Budvu i solane na Grblju, a njegovim trupama će biti omogućen nesmetan prelazak preko njihove teritorije.¹³⁴

Sa druge strane, Mlečanima su potvrđeni Kotor, Ulcinj i Skadar. Iako je sporazum potpisan, do njegove realizacije nije došlo zbog niza neriješenih pitanja, ali nije bilo ni novih borbi. Pregovori su nastavljeni narednih godina, prvo u avgustu 1424.

¹³¹ Isto.

¹³² Borozan, Đordije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture; Cetinje, 2017.

¹³³ Vukanović, Miloš, *Zeta za vrijeme Balšića*, Daily Press, Podgorica, 2019.

¹³⁴ Isto.

u Plani, potom tokom ljeta 1425. u Veneciji, da bi konačan mir bio potpisan 22. aprila 1426. u Vučitrnu, između Đurđa Brankovića, sa jedne, i skadarskog kapetana Frančeska Kvirina, sa druge strane.¹³⁵ Vučitrnski mir je bio baziran na prethodno potpisanom Skadarskom miru i kasnije su ga ratifikovali despot Stefan (22. 07. 1426) i Mletački senat (03. 02. 14).

Bitka na Ćemovskom polju ljeto 1450.

Bitka na Ćemovskom polju vodila se za vrijeme vladavine Stefana Crnojevića, između zetske i osmanske vojske. Ovo je bio period sve većeg prisustva osmanske vojske na Balkanu i prodora prema sjeveroistoku. Osmanska vojska pokrenula je napad na Zetu. U susret joj je pošla zetska vojska na čelu sa braćom Ivanom i Đurađom, sinovima zetskog gospodara Stefana Crnojevića. Zetska vojska uspjela je da porazi brojniju osmansku vojsku, ali je u ovoj bici poginuo Đurađ Crnojević.

Ratovi i bitke Crnojevića

Zetsko-despotski rat 1425–1453.

Zetsko-despotski rat vođen je između zetskih snaga na čelu sa Stefanicom Crnojevićem i snaga despota Đurađa Brankovića potpomognutim osmanskim odredima. U ovom ratu vođene su dvije važne bitke u Zeti 14. septembra 1452. i bitka na Medunu u jesen 1453. Kada je saznao da je Stefanica Crnojević sklopio antiosmanski sporazum sa Mletačkom Republikom, despot Đurađ Branković započeo je pripreme za vojni pohod na Zetu.

¹³⁵ *Istorija Crne Gore*, knj. 2, sv. 2. Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 49–133.

Snage despota Brankovića, pod komandom vojvode Altomana, izvršile su napad početkom ljeta 1452. Ovaj napad bio je pomognut osmanskim odredima i dijelom vojnika iz Gornje Zete. Vojvoda Altoman sa svojim snagama i osmanskim odredima popalio je gotovo sve kuće u selima koja su bila pod vlašću Stefanice Crnojevića. U tom pohodu zapaljeno je 570 domova od ukupno 590 kuća, o čemu piše u svom izvještaju Stefanica Crnojević u pismu mletačkome duždu iz 1460.¹³⁶ Ovaj podatak navodi i Vladimir Ćorović u *Istoriji srpskog naroda*, a takođe i Ivan Božić u *Istoriji Crne Gore 2*. Najvjerovatnije se radi o području uz desnu obalu Morače i Sitnice (Lješkopolje i Lješanska nahija) koje je bilo pod kontrolom Stefanice Crnojevića još od 1441. Radi se o selima Goričani (Vukovci), Goljemadi, Krusi i Beri koje je dobio od Stefana Vukčića Kosače. Popaljeno je i opustošeno govoto 95% domova.

U pismu mletačkom duždu iz 1460. Stefanica Crnojević opisuje prvu bitku sa despotovom vojskom.¹³⁷ Kaže da je vojvoda Altoman u ljeto 1452. stigao u Zetu i preduzeo kazneni pohod sa vojskom u kojoj je bilo i turskih odreda, kao i ratnika iz Gornje Zete. Despot Branković je bio naročito revoltiran neuspjelom pobunom u Grblju. Stefanica Crnojević u izvještaju navodi da je „srpski despot odlučio da se sveti pa je poslao svoga vojskovođu Altomana sa 12.000 što Turaka, što hrišćana, da ne samo silom nego i lukavstvom zatruju moju zemlju i mene lično uhvate. To mu nije uspjelo ... pa je ostavio na bojištu mnogo mrtvih, a ostalo je bilo poraženo i razbijeno“.¹³⁸ Prema Ivanu Božiću, Stefanica Crnojević je „tada uz pomoć trupa koje je dobio iz Kotora, razbio Altomanove snage tek na prilazima Donjoj Zeti, nanio im velike

¹³⁶ *Sazdanje Cetinja*, priredio Radoslav Rotković, Centar za kulturu, Cetinje, 2023.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Borozan, Đordije, *Crnogorske dinastije*, knjiga 1, Ministarstvo kulture; Cetinje, 2017.

gubitke i natjerao u bjekstvo, ali je ostao bez tvrđave Žabljaka, između donjeg toka Morače i Malog (Gornjeg) blata. Tu se učvrstila despotova posada. Uz popaljena sela ostala mu je samo tvrđava Soko, u predjelu između Cetinja i Podgorice“.

Stefanica Crnojević je sa zetskom vojskom i snagama koje su mu došle u pomoć iz Kotora, na linijama Donje Zete uspio da potpuno porazi vojsku vojvode Altomana koja se dala u stihijski bijeg. Kako bi se osvetio za ovaj poraz, despot Branković je nakon par mjeseci uputio novu vojsku na Zetu. Sa novim snagama u Zetsku ravnicu u septembru 1452. stigao je Toma Kantakuzin, brat supruge despota Brankovića.¹³⁹ Stefanica Crnojević pominje u pismu iz 1460. da je despot bio „razjaren“ zbog Altomanovog poraza, pa je zbog toga „poslao šuraka Tomu, koji je zastupao njega lično“.¹⁴⁰ Kantakuzin je bio iskusan vojni starješina koji je prethodne četiri godine uspješno ratovao i porazio bosanskog kralja Tomaša. Prema izvještaju Stefanice Crnojevića, Toma Kantakuzin došao je sa 25.000 vojnika.¹⁴¹ S druge strane, historičar Ivan Božić smatra da ova brojka nije precizna. Snagama despota Brankovića i ovaj put su se priključili osmanski odredi. Do bitke je došlo 14. septembra, kada je zetska vojska ponovo porazila vojsku despota Brankovića. Zetskoj vojsci zamalo nije pošlo za rukom da uhvati despotovog vojskovođu Kantakuzina koji se spasio bjekstvom preko rijeke Morače. U ovom događaju Stefanica Crnojević u izvještaju iz 1460. pisao je mletačkom duždu: „Turaka i hrišćana ... otjerasmo u najgorem stanju, razbismo i porazismo kao i gore pomenutoga Altomana. Čak bi i rečenoga Tomu živa uhvatili da nije uspio da se prebaci preko rijeke Morače.“¹⁴² Tako

¹³⁹ *Crnojevići zbornik radova*, Matica crnogorska, Grafo Bale, Podgorica, 2016.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² *Sazdanje Cetinja*, priredio Radoslav Rotković, Centar za kulturu, Cetinje, 2023.

ja osvojih sve do rečene rijeke“.¹⁴³ Nakon ove bitke, pod vlašću Stefana Crnojevića je bio cjelokupan prostor na desnoj strani obale Morače. Crnojeviću su dobrovoljno prišli Zečani tj. četiri katuna i plemena (Malonšići, Lužani, Bjelopavlići i Pješivci) koja su do tada bila pod despotovom vlašću.

Bitka kod Meduna 1453.

Nakon teških poraza u Zeti, despot Đurađ Branković nije imao namjeru odustati od napada na Stefana Crnojevića i Zetu. Ponovo je sakupio vojsku da izvrši novi napad. Prema suprotstavljenim podacima, treći vojni pohod dogodio se 1452. ili 1453. Ivan Božić smatra da je to bilo najvjerovatnije početkom jeseni 1453.¹⁴⁴ Ovim pohodom komandovao je vojvoda Miloš Biomuzević koji je bio komandant grada Meduna.¹⁴⁵ O ovome pohodu Stefanica Crnojević u pomenutom pismu duždu iz 1460. navodi kako je poraz Tome Kantakuzina „još jednom razbijesnio rečenoga gospodina despota ... pa je naredio vojvodi Milošu, zapovjedniku Meduna, i poslao mu mnoštvo ljudi sa različitim naređenjima, da se osveti za učinjene nepravde i da pokuša povratiti izgubljenu zemlju... Ovaj je velikom snagom i lukavstvom pošao na mene, no ... ja mu dođoh u susret i izvojevah pobjedu tako da se on stušio u bijeg kroz onu gužvu i stradanje svoje vojske da sačuva goli život, kroz kamenjar prema tvrđavi Medun da se unutra dobro zaključa. Cijeli kraj, to jest ostatak Zete i Morače ja zauzeh...“¹⁴⁶

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ *Crnojevići zbornik radova*, Matica crnogorska, Grafo Bale, Podgorica, 2016.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ *Sazdanje Cetinja*, priredio Radoslav Rotković, Centar za kulturu, Cetinje, 2023.

Zetska vojska pod komandom Stefanice Crnojevića sukobila se sa despotovom vojskom kod Meduna i uspjela da joj nanese poraz. Vojvoda Biomužević je, pri naletu zetske vojske, pobjegao kroz svoje vojne redove i preko međunskog kamenjara uspio da uđe u tvrđavu i da se zatvori. U ovoj bici Stefanica sa svojom vojskom zagospodario je Zetom i oblastima Morače. U periodu vladavine njegovog nasljednika, Ivana Crnojevića osmanska vojska ostvaruje najsnažniji prodor na Balkan.

Bitka kod Skadra i bitka kod Sv. Marka
1474.

Ova bitka vođena je između osmanske vojske koja je opsjedala Skadar i mletačke i zetske vojske koje su učestvovala u odbrani grada. Osmanska vojska jačine 12.000 vojnika na čelu sa grčkim begler-begom 17. maja došla je pod zidine Skadra u namjeri da ga iznenadnom akcijom zauzme. Međutim snage grofa Antonia Loredana koji je branio grad izašle su i sukobile se sa osmanskim vojskom. U cilju osvajanja Skadra došle su pojačane snage od oko 50.000 vojnika na čelu sa Sulejman-pašom, a iz Mletačke je upućeno pojačanje na čelu sa komandantom Gritijem.¹⁴⁷ Glavni zapovjednik Mletačke vojske naredio je albanskom providuru, Lunardu Boldu da nađe Ivana Crnojevića gospodara obližnje zemlje, čovjeka velikog autoriteta sa brojnim sljedbenicima i da ga zamoli da pomogne odbrani Skadra sa što više ljudi.¹⁴⁸ Ivan Crnojević se odazvao ovoj molbi i njegove snage su prebačene sa pet lađa preko jezera do Drima.¹⁴⁹

Mletačka vojska koncentrisala se oko biskupije Sv. Srđ, a 22. juna stiglo je veliko pojačanje osmanskoj vojsci na čelu sa

¹⁴⁷ George Merula, *The Siege of Shkodra* (1474).

¹⁴⁸ *Crnojevići zbornik radova*, Matica crnogorska, Grafo Bale, Podgorica, 2016.

¹⁴⁹ George Merula, *The Siege of Shkodra* (1474).

Sulejman-pašom.¹⁵⁰ Glavni boj koji je vodio Ivan Crnojević bio je na brdu Sv. Marko. Ivan Crnojević sa glavninom svojih snaga od 8.000 konjanika hrabro se držao na brdu Sv. Marko, a na Jezeru se udružilo 18 plovila, fusta i manjih jedinica u cilju oslobađanja terena oko grada.¹⁵¹ Shodno dogovoru da se približe gradu, Ivan Crnojević koji je bio kod mosta sa svojim ljudima krenuo je naprijed ivicom brda, a naoružane brodove uputio je Skadarskim jezerom prema obali. Kada je osmanska strana obaviještena o naređenjima, uputila je 12.000 konjanika¹⁵² protiv Ivana Crnojevića i napala ga je u trenutku kada se spuštao niz brdo sa svojim snagama. Ivan Crnojević se sa svojim snagama sukobio sa osmanskim konjanicima i okrenuo na njih artiljerijsku vatru i kamenje iz bacača. Uspio je da odbije osmanski napad u trenutku kada je Boldo sa svojim snagama bezuspješno pokušao da uđe u Bojanu, a komandant Trijadan Griti i providur Giti sklonili u Kotor kako bi se liječili od groznice koju su dobili.¹⁵³

Važnu ulogu u obrani Skadra imao je Ivan Crnojević jer je osiguravao vezu s Kotorom i opskrbljivanje grad preko Žabljaka ili Skadarskog jezera, boreći se istovremeno protiv jakih osmanskih snaga. Uspio je da preveze i drvenu građu iz Kotora preko brda na Žabljak đe je sagradio brodove fuste koje su iznenadile Osmanlije na Skadarskom jezeru. Tokom cijelog ljeta Ivan Crnojević je učestvovao u vojnim akcijama protiv osmanske vojske. Nadzirao je Skadarsko jezero s tri fuste i 15 manjih brodova, što je bilo vrlo važno jer mletačka flota (sastavljena od 34 veća i oko 100 manjih brodova) nije mogla ploviti dalje od Svetog Srđa.¹⁵⁴ Boldo je sa Žabljaka uspio doći do opkoljenog grada zahvaljujući brodovima Ivana Crnojevića.

150 Isto.

151 Isto.

152 Isto.

153 Isto.

154 Isto.

Nakon šest časova borbe, 28. jula, Sulejman-paša vidjevši da ne može osvojiti grad, ni borbom, ni novčanim ponudama, povukao se sa vojskom.¹⁵⁵ U ovim borbama vojska Ivana Crnojevića sadejstvovala je pješadijskim, konjičkim, artiljerijskim i pomorskim snagama.

Ivan Crnojević je sa zetskom vojskom pomagao mletačkoj vojsci i prilikom odbrane Skadra 1478. od osmanske vojske. Pored Ivana Crnojevića i ostalih vojnih starješina, u odbrani grada sa svojim odredima učestvovali su i raniji zetski vlastelini Balšića, Nikola i Jakov Moneta koji su na čelu konjanika i svojih odreda ostali u odbrani zidina grada do njegove predaje osmanskoj vojsci.

Bitka na Žabljaku Crnojevića ljetu 1479.

Nakon borbi između mletačke i osmanske vojske za Skadar, u kojoj je istaknutu ulogu imao Ivan Crnojević sa svojom vojskom, zaključen je mir 24. januara 1479. Skadar je prepušten sultanu Mehmedu II, a Ivan Crnojević je bio zaboravljen od mletačkih saveznika. Sultan Mehmed II imao je cilj da osvoji Zetu i proćera Ivana Crnojevića i zato je u ljeto 1479. uputio rumelijskog beglerbega Sulejman-pašu sa velikim snagama da napadne Zetu.¹⁵⁶ Nakon nekoliko sukoba sa mnogobrojnom osmanskom vojsku, Ivan Crnojević se sa ostacima svoje vojske zatvorio u svoj grad-tvrđavu na Žabljaku na Skadarskom jezeru.¹⁵⁷ Žabljak je branio Ivan Crnojević sa hiljadu preostalih vojnika.¹⁵⁸ Uspio je mjesec dana da se bori i odolijeva upornim napadima osmanske vojske koje su uz pomoć topova i čestim

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ *Sazdanje Cetinja*, priredio Radosav Rotkovic, FCJK, Cetinje, 2023.

¹⁵⁷ Tomić, Jovan, *Crnojevići i Crna Gora (1479–1528)*, Beograd, 1901.

¹⁵⁸ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018, 29.

jurišima napadale grad.¹⁵⁹ Nakon mjesec dana uporne odbrane i napada, osmanska vojska je prodrla u grad, a Ivan Crnojević se sklonio na Obod iznad Rijeke Crnojevića i tu prenio svoju prijestonicu.¹⁶⁰ Potom su vojni kontigenti osmanske vojske upućeni iz Podgorice. Ubrzo je prenio prijestonicu na Cetinje. Nakon žestokih borbi, osmanske snage uspjele su Ivana Crnojevića da primoraju na egzil.

Bitka u Albaniji 15. septembar 1481.

U najtežem periodu opstanka Zete, kada su gotovo sve balkanske teritorije bile pod osmanskom vlašću, jedan osmanski vojskovođa sa vojskom od 1.500 konjanika i 1.500 pješadije stigao je 15. septembra 1481. u Albaniju. Ovaj osmanski komandant došao je sa poklonima u svitama i novcu, da ih podijeli među stanovnicima Albanije.¹⁶¹ Kada je o ovome obaviješten, Ivan Crnojević je sa svojim malobrojnim snagama pohitao u susret osmanskoj vojsci. Izveo je napad na njih i primorao ih u bjekstvo. Uspio je da zarobi dio konja sa određenom sumom novca.¹⁶² U ovom period, Ivan Kastriot, sin Skenderbega nastavio je oružane akcije sa 4.000 vojnika i 600 konjanika protiv osmanske vlasti, kasnije je i njegov sin Đurađ Kastriot 1501. pokušao da organizuje ustanak protiv osmanske vladavine. Silaskom dinastije Crnojevića sa crnogorskog trona, sticajem unutrašnjih i spoljnih okolnosti, borba protiv zavojevača od

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Borožan, Đorđe, *Dinastije Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići*, Ministarstva kulture, Cetinje, 2015.

¹⁶¹ Tomić, Jovan, *Crnojevići i Crna Gora (1479–1528): istorijska rasprava*, Beograd, 1901.

¹⁶² *Sazdanje Cetinja*, priredio Radoslav Rotković, Centar za kulturu, Cetinje, 2023.

1499. do 1697. prelazi u ruke crnogorskih mitropolita biranih na crnogorskom narodnom zboru iz različitih crnogorskih plemena. Mitropoliti u svojim rukama koncentrišu duhovnu i svjetovnu vlasti u periodu crnogorskog vladikata.

*Bitke i ustanci za vrijeme mitropolita
iz različitih crnogorskih plemena*

Bitka kod Lepanta
7. oktobar 1571.

Iako ova bitka nije vođena na teritoriji Crne Gore, sa aspekta ukupne vojno-pomorske tradicije i istorije Crne Gore važna je jer je vođena između flote Svete Lige (udruženih pomorskih snaga Španije, italijanskih država i Vatikana) i osmanske flote. U ovoj bici na strani Svete Lige učestvovali su i pomorci sa Crnogorskog primorja na bokeškom brigantinu. Ova pomorska bitka i po broju i po značaju predstavlja jednu od najvažnijih bitaka u vojnoj istoriji.

U bici su se sukobili flota Svete Lige predvođena plemićem Don Huanom od Austrije i flota Osmanlija predvođena admiralom Ali-pašom. Na obje strane učestvovalo je preko 500 galija i više od 150 hiljada mornara i vojnika na brodovima. Turska flota admirala Ali-paše je poražena. Gubici na strani Ali-paše iznosili su 117 galija, 25.000 poginulih i 7.500 zarobljenih mornara.¹⁶³ Gubici flote Don Huana iznosili su 14 galija, 10.000 mrtvih i 2.500 ranjenih vojnika.¹⁶⁴ U bici je učestvovala kotorska galija *San Trifone di Cattaro* („Sveti Tripun Kotorski“) . Jadranski gradovi od Kopra do Kotora opremili su i poslali u bitku ukupno osam svojih galija koje su se borile u floti Svete Lige,

¹⁶³ Zogović, Ignjatije, „Bitka kod Lepanta“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 1971.

¹⁶⁴ Isto.

sastavljenoj od ratnih brodova pape, Venecije, Đenove i Španije. U floti Svete Lige bilo oko 88 hiljada mornara i vojnika, te ukupno 208 galija iz grčkih komuna sa Krita, Kefalonije, Levkasa i Krfa, galija jadranskih komuna, brodova sa Sicilije, iz Napulja, galija Savoje, ratnih brodova Đenove, Malte, Španije i 12 papinih galija. Među njima bila je galija „Sveti Tripun Kotorski“ sa 175 članova posade i kapetanom, kontom Jeronimom Bizantijem.¹⁶⁵ Nakon što je nesmotrenošću dijela đenoveških galija na čelu sa čuvenim admiralom Andreom Doriom koji je odveslao i previše na jug, stvorena velika rupa na južnom krilu flote Svete Lige, galija „Sveti Tripun Kotorski“ zajedno sa galijama Raba i Trogira i još desetak mletačkih galija, samoinicijativno je popunila prazninu kroz koju je trećina turske flote pokušala proboj i opkoljavanje glavnine snaga Svete Lige. Tu rupu samoinicijativno su odlučili zatvoriti kapetani Jeronim Bizanti iz Kotora, Ivan Dominis sa Raba i Kristofor Lučić iz Trogira i njihove kolege iz Venecije. Uspjeli da zaustave turski prodor. U ovoj akciji, galija „Sveti Tripun Kotorski“ je potopljena, poginula je čitava njena posada na čelu sa kapetanom Jeronimom Bizantijem.¹⁶⁶ Galija „Sveti Tripun Kotorski“ izdržala je istovremeni napad čak osam turskih brodova.

Jedrenjak „Sveti Trifun Kotorski“

Jedrenjak tipa galija izrađen je u arsenalu u Veneciji. Ova vrsta galije imala je deplasman od 150 do 200 tona, dužinu od 40 do 50 m, širinu od pet do šest metara i gaz od 1,5 m. Širina platforme za veslanje je bila od šest do osam metara. Maksimalna brzina iznosila je do 7 čvorova. Uglavnom je bila naoružana jednim velikim topom kalibra od 52 do 55 funti, dva srednja topa

¹⁶⁵ Mihaliček, Marija, „Kotorani i Paštrovići u bici kod Lepanta“, *Hrvatski glasnik*, septembar 2015.

¹⁶⁶ Dabinović, Slavko, „Doprinos Bokelja u Lepantskoj bici“, *Hrvatski glasnik*, 2021.

do 12 funti i dva mala topa do šest funti. Pored ovih topova, opremljena je sa nekoliko manjih topova na pramcu i strijelcima na krmi koji bi u pogodnom trenutku mogli da se ukrcaju na protivnički brod. Usmjeravanje topa vršilo se usmjeravanjem cijelog broda pramcem ka meti. Pokretao se na vesla, sa obje strane broda bilo je po 50 veslača koji su bili smješteni na klupama.

Na jednoj strani broda nalazila se kuhinja, a na drugoj pomoćni čamac. Na krmi je bio prostor za komandanta i kormilara. Prostor je bio prekriven platnom. Između redova klupa na veslačkoj platformi duž uzdužne ose broda bio je prolaz (korzija). U povoljnim vremenskim prilikama plovio je na jedra. Na svakom jarbolu imali su po jedno latinsko jedro, ali prije početka bitke jedra su se sklapala i brod je ulazio u borbeni položaj samo na vesla. Na svakoj klupi sa jednim veslom dužine preko 12 metara veslala bi po tri veslača – galiota. To su bili ili slobodni građani Mletačke Republike na odsluženju vojnog roka, koji su za to plaćeni, ili, mnogo češće, zatvorenici koji su zbog raznih prestupa osuđeni na veslačku službu na galijama na kojima su bili u lancima, odnosno robovi – zarobljeni neprijateljski vojnici. Osuđenici koji su služili kaznu i robovi kao što su galioti bili su lišeni bilo kakvih prava dok su služili na brodu. U cilju uštede težine i prostora, nije bilo kabina za posadu, a prostor ispod glavne palube je korišćen kao skladište za hranu, vodu i oružje. Kada galija nije plovila, veslači bi rastavljali klupe i širili veliko platno u vidu šatora iznad palube, a spavali su i živjeli na istom mjestu na kojem su veslali.

Život na ovim galijama bio je veoma težak. Mnogi članovi posade umirali su od epidemija ili iscrpljenosti i jednolične ishrane. Posada je isplaćivana unaprijed za period od tri do šest mjeseci. Plata slobodnim veslačima je iznosila šest lira, strijelci i mornari imali su 20 lira, viša posada 45 lira, a komandant 2.224 lire¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Mihaliček, Marija, „Kotorani i Paštrovići u bici kod Lepanta“, *Hrvatski glasnik*, septembar 2015.

Ovaj brod je 7. oktobra 1570. učestvovao u velikoj pomorskoj bici kod Lepanta u sastavu Svete lige, a protiv flote Osmanskog carstva. Brod je bio u sastavu flote mletačkog admirala Barbariga kao 42. po redu na desnom krilu. Posada broda je bila iz Boke Kotorske i Crne Gore. Uglavnom mornari iz Kotora, Prčanja, Dobrote, Kavča, Bogdašića, Lastve, Stoliva, Luštice, Krtola, Grblja.¹⁶⁸ Prema različitim podacima na brodu je bilo od 175 do 250 ljudi vojnika i veslača. Komandant broda je bio kapetan Jeronimo Bizanti. Oficiri na brodu su uglavnom bili Kotorani sa plemićkim titulama. O ovom brodu i borbi njegove posade u bici kod Lepanta ostavio je zapis Mavro Orbin. U toku bitke 7. Oktobra, admiral Andre Dorija i dio galija iz Đenove su otplovile previše na jug ostavljajući veći prostor na južnom krilu flote Svete lige.¹⁶⁹ Galija „Sveti Tripun Kotorski“ zajedno sa galijama iz Raba i Trogira i još desetak venecijanskih galija, preuzela je inicijativu i popunila prazninu kroz koju je pokušala da prođe trećina osmanske flote i opkoli glavne snage Svete Lige. Kapetani Bizanti sa kapetanom Ivanom Dominisom iz Raba i Kristoforom Lučićem iz Trogira i njihove kolege iz Venecije odlučili su zatvore ovaj prazan prostor i spriječe prolazak osmanske flote.¹⁷⁰ Suprotstavili su se mnogo moćnijim osmanskim pomorskim snagama. Uspjeli su da zaustave prolazak. Od centralnih snaga Svete Lige upućeno im je pojačanje koje nije na vrijeme stiglo. Bokeljski mornari zadivili su sve svojim junaštvom jer je galija „Sveti Tripun Kotorski“ izdržala istovremeni napad četiri pa i osam osmanskih brodova.¹⁷¹

¹⁶⁸ Zogović, Ignjatije, „Bitka kod Lepanta“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 1971.

¹⁶⁹ „Sbutege, Antun, Jeronim i Bisanti donijeli gradu vječnu slavu: učešće Bokelja u Kiparskom ratu i u bici kod Lepanta“, *Kult*, 20. jun 2021.

¹⁷⁰ Mihaliček, Marija, „Kotorani i Paštrovići u bici kod Lepanta“, *Hrvatski glasnik*, septembar 2015.

¹⁷¹ Dabinović, Slavko, „Doprinos Bokelja u Lepantskoj bici“, *Hrvatski glasnik*, 2021.

Posada se hrabro borila, a pojedini mornari uspjeli su da ubiju po sedam i osam osmanskih vojnika. Čitava posada stradala je u ovoj bici. Kapetan Bizanti posthumno je u decembru 1571. dobio odlikovanje za junačko borenje i držanje koje treba da posluži kao primjer njegovim potomcima“ u dokumentu izdatom na Krfu 26. decembra 1571. godine sa potpisom vrhovnog zapovjednika cjelokupne mletačke flote Sebastijana Veniera.¹⁷²

Ustanak vojvode Grdana 1597.

Termin „Grdanov ustanak“ označava organizovani pokret otpora protiv osmanske vlasti koji je uključivao vojne i političko-diplomatske aktivnosti u dužem vremenskom periodu. Ustanak je započeo 1596.¹⁷³ i predvodio nikšićki vojvoda Grdan, a u ustanku su učestvovali Pivljani, Drobnjaci, Nikšićani i Riđani. Ustaničke snage su u početku imale uspjehe jer je ustanak počeo da se širi i na ostala plemena. Kako su glavne vođe ustanka shvatile da ne mogu samostalno ostvariti zacrtane ciljeve, organizovali su diplomatsku aktivnost u traženju saveznika za borbu i pomoć u zapadnoj Evropi. Pored pape Klimenta III i španskog kralja, za pomoć su se obraćali austrijskom caru Rudolfu II, kao i vladarima italijanskih država Toskane, Firenze i Mantove. Snage vojvode Grdana poražene su 1597. godine na Gatačkom polju od strane osmanske vojske. Poslije ovoga je uslijedilo izmirenje ustanika i vojvode Grdana sa osmanskim vlastima, na čijem čelu se nalazio Ahmet-paša Kadum.

Osim vojvode Grdana, značajnu ulogu u organizaciji borbe protiv osmanske vlasti imao je pečki patrijarh Jovan. Njih dvojica su

¹⁷² „Sbuteaga, Antun, Jeronim i Bisanti donijeli gradu vječnu slavu: učešće Bokelja u Kiparskom ratu i u bici kod Lepanta“, *Kult*, 20. jun 2021.

¹⁷³ Tomić, Jovan, *Građa za istoriju pokreta na Balkanu protivu Turaka krajem XVI i početkom XVII vijeka*, knj. 1. st. 368.

u avgustu 1597. godine uputili svoja dva predstavnika u Rim u cilju traženja pomoći. Predstavnici su bili kaluđer Damjan Ljubibratić i Pavle, koji su u avgustu stigli u Rim.¹⁷⁴ Sa sobom su donijeli pismo u kojem patrijarh traži pomoć za spas svog naroda. Papa Kliment VIII je naredne godine postavio uslove za pružanje vojne pomoći, da prihvate rimsku crkvu. Kad je patrijarh Jovan shvatio da obećana materijalna pomoć ne dolazi, odlučio je da prihvati uniju tj. rimsku crkvu. Komunikacija vovjode Grdana i pape Klimenta održavana je neprekidno. Ova prepiska nastavljena je i sa novim papom Pavlom V (1605–1621). Novi papa je bio veoma zainteresovan za objedinjavanje hrišćanskih snaga za borbu protiv Osmanskog carstva, a naročito jer je dobijao vijesti o njihovom teškom položaju tokom vladavine sultana Ahmeda (1603–1617). Ustanici su bezuspješno tražili pomoć i od Austrije i Napulja.

Najistaknutiji glavari zapadnih crnogorskih plemena održali su početkom marta 1608. zbor u manastiru Kosijerovo, sa kojeg su uputili pismo španskom kralju Karlu Emanuilu I Savojskom, kojeg su smatrali jedinim vladarem na kojeg su mogu osloniti u borbi protiv osmanske vlasti.¹⁷⁵ U pismu se izražava podrška oslobodilačkim aktivnostima kralja Španije. Na novom skupu u manastiru Morača tokom 1608. glavari zapadnih crnogorskih plemena uputili su pismo papi Pavlu V sa molbom da utiče na španskog kralja u pružanju podrške njihovim oslobodilačkim akcijama. Na unutrašnjem planu nastojali su da okupe što veći broj plemena i naroda za ovaj pokret. U cilju pokazivanja spremnosti i odnosa prema španskom kralju, glavari južne Hercegovine, Crne Gore, Brda, Metohije i Zadrimea (Zadrimlja) sastali su se 13. decembra 1608. u manastiru Morača i na zboru ga proglasili „za svog jedinog zemaljskog kralja i gospodina“.

¹⁷⁴ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, Vijesti, Podgorica, 2006, 651–652.

¹⁷⁵ Isto.

Ovom sastanku prisustvovali su: vojvoda Radosav, vojvoda Jovan, knez Vukić, knez Nikola, protopop Cvijan, vojvoda Pavao, Sekul Cerović, spahija Vukadin, vojvoda Raič, vojvoda Rajak, knez Rajić, knez Raden, spahija Vujo, knez Sekul, Ivan, knez Risanski, Ivan Petrović, Banjanin spahija Tomaš, Vuk, vojvoda od Hoće, knez Marko, knez Petar, spahija Radosav, vojvoda Rajak Rajić, spahija Tadija, knez Mato Žarković, knez Matijaš, vojvoda Lale, spahija Stepan, knez Radul, spahija Vojin, knez Lale i Vujo Rišnjanin.

Potom je vojvoda iz Toskane Kozimo II Mediči uputio 8. juna 1611. pismo vojvodi Grdanu i patrijarhu Jovanu u kojem je tražio da ga obavijeste da li bi željeli da ga prihvate za vladara.¹⁷⁶ Ove neobične aktivnosti imale su za cilj pronalaženje saveznika u borbi protiv Osmanlija, ali su bile bezuspješne. Iako su bile protivnici Osmanskog carstva, evropske države nijesu imale ni snage, ni spremnosti da podrže oslobodilačke aktivnosti crnogorskih plemena, već su ih prepuštale okolnostima i sopstvenim akcijama. Cjelokupna ustanička aktivnost završena je 1612. godine kada u izvorima više nema pominjanja vojvode Grdana i smrću patrijarha Jovana 1614. godine.¹⁷⁷ Vojvodu Grdana je naslijedio njegov sin Jovan, a potom sinovac Petar koji je dobio berat za čehaja i knez koji je upravljao sa šest sela nikšićke nahije.¹⁷⁸ Ovaj ustanak nije mogao ostvariti veće ciljeve zbog nedovoljno snaga, nemanja saveznika ali i same situacije na Balkanu, ali je učvrstio svijest o značaju borbe protiv osvajača.

Bitka na Lješkopolju

1604.

Bitka na Lješkopolju vođena je između Crnogoraca i osmanske vojske u trenutku velikog uspona moći Osmanskog

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Isto.

carstva. Crnogorske čete i odredi vodile su oslobodilačke aktivnosti, djelovale i napadale osmansku vojsku, karavane i terete. Uskakale su i vršile napade na teritoriju koja je bila pod kontrolom osmanskih vlasti. U cilju sprečavanja djelovanja Crnogoraca na teritoriji Skadarskog sandžakata, naročito crnogorskih četa u okolini Oboda, Žabljaka i Podgorice, skadarski sandžak-beg Ali-beg Mimibegović odlučio je da napadne Crnu Goru i primora Crnogorce na pokornost. Za ovaj napad mobilisao je 12.000 vojnika. Glavni pravac djelovanja osmanske vojske je bio Podgorica – Lješanska nahija – Cetinje. Osmanska vojska je prešla rijeku Moraču i sredinom 1604. izvršila napad na Lješansku nahiju.¹⁷⁹ Odred od 400 Lješnjana suprotstavio se ovom napadu i pružio snažan otpor. Mnogobrojnija osmanska vojska je prodrla do sela u Lješanskoj nahiji – Stanjevića i Gorice, zapalila ih, opljačkala i nakon toga pokušala dalji prodor prema Cetinju.¹⁸⁰ Prednje trupe osmanske vojske uspjele su da dođu do sela Staniselića. Lješnjani su uspjeli da odbijaju osmanske napade do same noći, kada je osmanska vojska prestala sa napadima i ulogorila se. U toku noći Lješnjanima u pomoć je stigao crnogorski mitropolit Rufim Njeguš sa odredom od 500 Katunjana.¹⁸¹ Nakon toga ukupna crnogorska snaga iznosila oko 900 ratnika.¹⁸²

Mitropolit Rufim je sastavio je operativni plan, prema kojem je bilo predviđeno da se u toku noći osmanska vojska okpoli i napadne sa tri strane, a da se u njihovu pozadinu uputi više odjeljenja sastavljenih od tri-četiri čovjeka, ukupno 50 ratnika. Poznavajući dobro konfiguraciju terena, krećući se u opancima, Crnogorci su u toku noći uspjeli da zauzmu planirane tačke za

¹⁷⁹ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

¹⁸⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 48–49.

¹⁸¹ Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16–17. vijeka*, Beograd, 1970.

¹⁸² Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

sprovođenje operativnog dejstva. Zauzeli su položaje na tzv. jurišnom odstojanju. Odmah u svanuće, uz glasne ratne pokliče u cilju plašenja neprijatelja, izvršili su juriš su juriš jataganima sa svih strana. Osmanska vojska je bila iznenađena, nastupila je dezorijentacija i nered. Crnogorska odjeljenja izvršila su i ubojiti napad iz pozadine što je dodatno dovelo do panike među osmanskim vojskom. U ovom jurišu od ranih jutarnjih časova do podne osmanska vojska je potpuno poražena. Prema nekim podacima posječeno je 3.000 osmanskih vojnika, dok je komandant Ali-beg Mimibegović ranjen i umalo je uspio da se izvuče iz bitke zahvaljujući dobrom konju, a njegov pomoćnik Šaban Čehaja je poginuo.¹⁸³ Gubici crnogorske vojske bili su neznatni, a zaplijenjena je velika količina oružja i džebane. Poginuo je komandant jednog od crnogorskih odreda, vojvoda Vuksan Martinović. Bitka kod Lješkopolja ima veliki značaj jer predstavlja prvu veliku pobjedu crnogorske vojske nakon Crnojevića i imala je velikog uticaja na moral cjelokupnog stanovništva dajući primjer da je borba i pobjeda moguća uprkos mnogobrojnoj vojsci. Ovo je bila prva poznata bitka u kojoj je crnogorskom vojskom neposredno komandovao crnogorski mitropolit.¹⁸⁴

Bitka u Kosovom Lugu i kod Kokota
septembar 1613.

Španski kralj, pomognut papom i Vatikanom, kao i italijanskim gradovima, početkom 1613. pokrenuo je opsežnu akciju za organizovanje hrišćana u borbi protiv Osmanskog carstva. Dolazeći u kontakt i pod uticaj izaslanika ovog pokreta, crnogorska plemena iz Brda: Bjelopavlići, Rovčani, Piperi, Bratonožići, Kuči i Vasojevići, i albanska plemena: Hoti,

¹⁸³ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

¹⁸⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 48–49.

Kastrioti i Klimenti podigli su ustanak protiv osmanske vlasti.¹⁸⁵ Kako se ustanak rasplamsao i proširio, zabrinut zbog razvoja situacije sultan je izdao naredbu skadarskom sandžak-begu Arslan-paši da organizuje vojsku i suzbije ga. Kako bi pojačao vojnu snagu sandžak-begu, sultan je stavio pod njegovu komandu ljudstvo još sedam drugih sandžak-begova. Nakon što je sakupio veliku vojnu silu, u ljeto 1613. osmanska vojska je nastupala koncentrično od Skadra, Prizrena, Peći i Hercegovine. Glavnom svojih snaga Arslan-paša je izvršio napad na Vasojeviće, Kuče, Bratonožiće i albansko pleme Klimente.¹⁸⁶ Velika osmanska vojska koja nije bila lako pokretljiva i bez poznavanja terena nije postigla odgovarajući efekat. Crnogorska plemena izbjegavala su frontalni sukob sa mnogobrojnijom vojsku, već su se razdvojili u manja borbeno odjeljenja i povukla se u planine, konstantno zadajući brze udarce po bokovima i slabijim mjestima osmanskoj vojsci. Ova odjeljenja razvlačila su i nanosila velike gubitke osmanskoj vojsci. Pritom su presijetali njihove karavane i plijenili ih. Kada je u septembru 1613. počeo da pada snijeg, Arslan-paša je izmijenio operativni plan i odlučio da u isto vrijeme napadne plemena Bjelopavliće i Pipere u dolini Zete, i Crnu Goru od Podgorice preko Lješanske nahije. Crnogorski mitropolit, Rufim Njeguš na vrijeme je saznao za ovu promjenu plana Arslan-paše i prema tome izradio plan vojnog djelovanja.¹⁸⁷ Shodno planu, mitropolit Rufim je izdao uputstva da odredi iz Lješanske i Riječke nahije zatvore pravac od Podgorice, odredi iz Crmničke nahije da zatvori prevoj Sutorman, da odredi iz Cuca i Grahova zatvore pravac iz Hercegovine preko Grahova.¹⁸⁸ Mitropolit je sa ostalim plemenima Katunske

¹⁸⁵ Stanojević, Gligor, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16–17. vijeka*, Beograd, 1970.

¹⁸⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 48–49.

¹⁸⁷ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

¹⁸⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

nahije pošao u pomoć Bjelopavlićima. Arslan-paša je sredinom septembra 1613. napao glavninom snaga na Bjelopavliće, a manjim snagama na Piperi.¹⁸⁹ Piperi su se povukli u planine, a malim odjeljenjima sprovodili su napade na desni bok osmanske vojske kao i na njihovu pozadinu. Do odlučne borbe došlo je krajem septembra 1613. u Kosovom Lugu kod Glavice.¹⁹⁰ Bjelopavlići su pružili snažan otpor. Istovremeno, u dogovoru sa njima dejstvovali su i Rovčani. Prema utvrđenom mitropolitovom planu, rovačka odjeljenja su snažno napadala desni bok osmanske vojske. U pogodnom momentu, mitropolit Rufim sa 700 Crnogoraca, izvršio je iznenadni juriš jataganima na lijevi bok osmanske vojske.¹⁹¹ U istom trenutku Bjelopavlići su izvršili juriš s fronta, Rovčani na desni bok, a Piperi na pozadinu osmanske vojske. Uz konstatne pokliče: „Naprijed ko je Crnogorac“, došlo je do borbe jataganima.¹⁹² Crnogorske snage uspjele su da poraze brojniju osmansku vojsku vješto planirajući i koristeći prednost terena, faktor iznenađenja i brzu smjenu defanzivno-ofanzivnog djestva. Prema nekim podacima poginulo je više od hiljadu osmanskih vojnika. Gubici na crnogorskoj strani nijesu bili veliki, uglavnom su se odnosili na ranjene vojnike. Zaplijenjena je veća količina oružja, džebane i konja. U Bjelopavlićima i Piperima učinjena je velika materijalna šteta paljenjem i pustošenjem od strane osmanske vojske. Za vrijeme bitke na Kosovom Lugu, kolona osmanske vojske koja je naderala od Podgorice napala je Lješansku nahiju. Dobro organizovane, uz laku mobilnost, crnogorske snage su napravile operativni zahvat i uhvatile osmansku vojsku u kliješta u blizini

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

¹⁹¹ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁹² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Kokota i munjevitim i iznenadnim juriše potpuno je porazili.¹⁹³ Samo manji broj osmanskih vojnika je uspio da se povrati u Podgoricu.

Crna Gora u Morejskom ratu 1684.

Pristupanje Mletačke Republike Svetoj Ligi, 1684. dovelo je do rata Mletačke Republike i Osmanskog carstva, koji je poznat kao Morejski rat zbog Moreje – Peloponeza na kojem su se vodile najveće bitke. Kada je počeo rat, Crna Gora je jednim dijelom podržala Mletačku Republiku dok je crnogorski mitropolit Rufim ostao po strani zbog nepovjerenja u Mlečane. Glavni razlog ove suzdržanosti bio je nepovjerenje Crnogoraca u odnosu na Mlečane i njihovu političku prevrtljivost koja je ispoljena u prethodnom Kandijskom ratu. Crnogorci, koji su ranije više puta bili ostavljani od Mletačke Republike, tražili su konkretne dokaze o mletačkim namjerama i odlučnosti. Jedan od razloga napada mletačke vojske u avgustu 1684. na Herceg Novi bio je i uvjeravanje Crna Gore o stvarnim namjerama. Mletačka vojska je prilikom ovog napada većim dijelom spalila grad, osim tvrđave u kojoj je zatvorila osmansku posadu.¹⁹⁴

Napad na Novi je podstakao Crnogorce da se uključe u Morejski rat na strani Mletačke Republike. Većina crnogorskih plemena uključila se u rat, a priključili su se i Pivljani, Banjani, Drobnjaci i Nikšići.¹⁹⁵ Jedino se nijesu mogla priključiti crnogorska plemena oko Podgorice, jer je skadarski sandžak-beg uzeo taoce i na taj način spriječio njihovo uključivanje u Morejski rat. Savezništvo sa Mletačkom Republikom izazvalo je reakciju kod skadarskog sandžak-bega koji je počeo sa priprema za

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

¹⁹⁵ Isto.

vojni pohod na Crnu Goru. Kada je crnogorski mitropolit saznao za ove osmanske namjere, obratio se za pomoć Mletačkoj Republici koja je uputila odred Bokelja i Nikšićana na Cetinje na čelu sa harambašom Bajom Pivljaninom.¹⁹⁶ U toku ovog osmanskog pohoda vođene su mnoge bitke, ali se najvažnija dogodila 1685. Nakon dvije godine, u toku Morejskog rata Crna Gora je u sadejstvu sa mletačkim i drugim snagama učestvovala u osvajanju ovog grada.¹⁹⁷

Učešće Crnogoraca u bici kod Novog izazvalo je novi osmanski pohod na Crnu Goru. Kako bi izašla iz teške situacije, crnogorska plemena na zboru održanom 1688. donijela su odluku o prihvatanju mletačke vlasti i odluku o podizanju ustanaka protiv Osmanlija.¹⁹⁸ Kući su takođe ustali protiv osmanske vlasti što je dovelo do osmanske vojne intervencije i bitke na Kućima.¹⁹⁹

Situacija za osmanske pozicije nije bila povoljna ni u Hercegovini i okolini. Grahovljani su 1689. uz pomoć mletačke vojske, izvršili napad na osmansko utvrđenje Klobuk, a istovremeno u vojnom pokretu preuzeli su i ofanzivu na Trebinje. Crnogorska plemena na Pivi, Morači i Tari priključila su se crnogorskom pokretu protiv osmanskih vlasti. Crnogorci su uspjeli da se vojno drže sve do septembra 1692. kada je Sulejman-paša odlučio da obnovi vojni pohod na Crnu Goru. Za namjere Sulejman-paše je saznao mletački providur u Kotoru koji je obavijestio crnogorskog mitropolita i uputio mletački odred na Cetinje da se zajedno suprotstave osmanskoj vojsci. Mletačka Republika je u Hercegovini, za razliku od Crne Gore, imala

¹⁹⁶ *Crnogorske isprave XVI–XIX*, Arhiv SR Crne Gore, Cetinje, 1964.

¹⁹⁷ Tomić, Jovan, *Crna Gora za Morejskog rata 1684–1699*, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Beograd, 1907.

¹⁹⁸ *Crnogorske isprave XVI–XIX*, Arhiv SR Crne Gore, Cetinje, 1964.

¹⁹⁹ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001; *Crnogorske isprave XVI–XIX*, Arhiv SR Crne Gore, Cetinje, 1964.

raspoređene svoje snage i aktivnosti protiv osmanske vlasti trajale su sve do 1695.²⁰⁰ Glavna vojna baza za Hercegovinu i okolna crnogorska plemena je bilo Grahovo zbog njegove strateške pozicije. Upravo uz pomoć ovih snaga iz Hercegovine, Mletačka Republika je uspjela da osvoji tokom 1694. Trebinje i Klobuk.²⁰¹ Ovo su bili posljednji mletački ratni uspjesi na ovom dijelu fronta u toku Morejskog rata.

Ugovorom u Sremskim Karlovcima iz 1699. Morejski rat je okončan. Mir su zaključili Osmansko carstvo i Sveta Liga, koju se sačinjavale sljedeće članice: Mletačka republika, Rusija, Austrija i Poljska. Osmansko carstvo je ugovorom sklopljenim u Karlovcima, moralo Mletačkoj republici predati Risan i Herceg Novi, što je označilo aposlutnu mletačku kontrolu nad Bokom Kotorskom, dok je Mletačka imala obavezu da povuče svoje snage iz Hercegovine. Osmansko carstvo je između Kotora i Budve, zadržalo vlast u Poborima, Brajićima, Majinama i Grblju. Moreja (Peloponez) koja je bila na početku pod osmanskom vlašću, nakon ovog rata prešla je pod kontrolu Mletačke Republike. Osmansko carstvo je Austriji naparavilo velike ustupke davanjem teritorije Transilvanije i Ugarske.

Bitka na Vrtijeljci 1685.

Bitka na Vrtijeljci vodila se između Crnogoraca i osmanske vojske u okviru Morejskog rata. U pomoć Crnogorcima stigao je odred hajduka i Bokelja. Nakon poraza Osmanlija kod Beča 1683. godine Austrija, Poljska i Mletačka Repbulika stvorile su Svetu alijansu u borbi protiv Osmanskog carstva. S tim u vezi Mletačka je vodila pregovore sa crnogorskim mitropolitom Rufimom oko zajedničke borbe. Skadarski sandžak-beg

²⁰⁰ *Crnogorske isprave XVI–XIX*, Arhiv SR Crne Gore, Cetinje, 1964.

²⁰¹ Stanojević, Gligor, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd, 1962.

Sulejman-paša Bušatlija je saznao za ove pregovore i pokušao je da raznim ponudama i ustupcima odvrati crnogorskog mitropolita Rufima II Boljevića od saradnje sa kotorskim providurom u zajedničkom otporu Osmanskom carstvu. Djelovao je direktno uzimanjem talaca i davanjem mita na nekoliko plemena, stvaranjem razdora čime je uspio da ih odvrati od učešća u ratu i neutrališe u odbrani Crne Gore (Kuće i Bjelopavliće, dok je Klimente pokorio).²⁰² Glavna prepreka ovim njegovim namjerama je bio vladika Rufim. Dok je u tajnosti pripremao vojsku na Brda, da bi zamaskirao vojni pohod, napisao je pismo koje je uputio mitropolitu Rufimu i svim ostalim crnogorskim glavari-
ma u kojem ih poziva da dođu u Skadar u cilju dogovora. U pismu se navodi: „ako hoće da su podanici carevi i njegovi“, a da će ga „dobro zapamtiti“ ako ne dođu na vjeru da od njega prime darove. Kod nekih glavara prijetnja je imala uticaja, ali vladika Rufim i katunski prvaci odbili su ovaj poziv. U odgovoru, vladika Rufim je napisao skadarskom paši: „Mi nijesmo ni carevi ni tvoji podanici, nego vjerni Hristovi vojnici, pa nećemo žaliti krvi da ostanemo slobodni, kao što smo dosad bili, u ime boga i naših slavnih predaka“.²⁰³

Kada je shvatio da time neće ništa postići, da Rufim II sa Crnogorcima odbija takve ponude, odlučio je da napadne Crnu Goru kako bi je spriječio da ostane van Morejskog rata. Sa velikom vojskom Sulejman-paša je u maju krenuo ka Cetinju iz Žabljaka, paleći i ubijajući sve pred sobom.²⁰⁴ Pokorio je nekoliko prvih plemena, ali je dalje napredovanje bilo otežano jer je naišao na snažan i žilav otpor. Iz pravca Spuža ka Cetinju sa svojim snagama je krenuo dukađinski Sandžak-beg. Otpor je

²⁰² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁰³ Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16–17. vijeka*, Beograd, 1970.

²⁰⁴ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

znatno oslabljen međusobnim plemenskim sukobima, ali i neorganizovanošću. Katunjani su nekoliko puta tokom ljeta uspjeli da potisnu osmanske snage koje su kao mnogobrojnije nadirale ka Cetinju. Sulejman-paša je nastavio prodiranje, ali znatno usporeno, jer su mu manji odredi, koji su koristili metodičnu tehniku brze smjene ofanzivno-defanzivne borbe, zadavali znatne poteškoće i gubitke. Kako se približavao Cetinju napredovao je veoma sporo. Borbe su vođene za svaku stopu. Uprkos gladi i strahovitom pritisku, Katunjani nijesu odustajali od borbe.²⁰⁵

Predstavnici crnogorskih plemena obratili su se za pomoć Mletačkoj Republici. Mletačka Republika je prihvatila ovaj zahtjev i uputila odred ljudi koji su činili hajduci i Bokelji predvođeni Bajom Pivljaninom kao i odred od 400 Mlečana. U ovom kritičnom period (25. septembra) umro je mitropolit Rufim za koga se pretpostavlja da je otrovan od osmanskih uhoda ili plaćenika. Ovo je znatno uticalo na organizaciju otpora Katunjana. Sporadične borbe trajale su od maja i tokom čitavog ljeta. Do žestoke bitke na uzvišenju Vrtijeljka kod Cetinja došlo je 26. septembra između odreda Baja Pivljanina i snaga Sulejman-paše.²⁰⁶ Crnogorske snage su pretrpjele poraz, a Bajo Pivljanin je poginuo sa svojom jedinicom. Odred od 400 Mlečana se povukao kad je bitka počela i otišao na svoju teritoriju. Osmanske jedinice su potom nastavile dalje i spalile sela Ljubotinj, Građane, Bjeloše, Očiniće, Trnovo, kao i Cetinje.²⁰⁷ Skadarski i sandžački beg sastavili su snage na Cetinju ali dalje su bili spriječeni da napreduju. Hajdučke čete Katunjana su koncentrisale svoje akcije na osmansku pozadinu i uspjele da prekinu dopremanje hrane i ostalih potrepština. Istrajno i uporno napadanje katunskih četa dovelo je do nereda i pobune u osmanskoj vojsci, pa je paša nakon nekoliko

²⁰⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁰⁶ Stanojević, Gligor, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd, 1962.

²⁰⁷ Isto.

dana hitno naredio povlačenje sa Cetinja prema Spužu, Podgorici i Žabljaku. Prilikom povlačenja počela je da pada kiša, a katunske čete su snažno napadale kolone osmanskih vojnika po bokovima i pozadini.²⁰⁸ Zbog ovoga povlačenje osmanske vojske trajalo je pet dana. Prema nekim podacima, tokom ovih sukoba crnogorski gubici iznosili su 100 mrtvih i 160 ranjenih,²⁰⁹ a Crna Gora je pretrpjela ogromnu štetu od pustošenja i paljenja. Osmanski gubici iznosili su preko 3.000 stradalih, bez podataka o broju ranjenih.²¹⁰ Crnogorska stana zarobila je značajan plijen u hrani, konjima i drugom materijalu.

Bitka za Herceg Novi 1687.

Ova bitka vođena je u okviru Morejskog rata između osmanske vojske, s jedne strane, i združenih snaga u čijem sastavu su bili i crnogorski odredi. Od kraja 15. vijeka Herceg Novi je osvojen od strane osmanske vlasti. Kada je mletačka, španska i vatikanska pomorska flota pod komandom Andrea Dorija poražena septembra 1538. godine od strane osmanskog admirala Hajrudina Barbarose, sa svojim bordovima doplovila je do Herceg Novog.²¹¹ Snage pod komandom Feranta Gonzage i Jovana Sarmenta iskrcale su se i opkolili grad 1583. Opsadi su se priključili i Peraštani i grad je predat 12. jula, a prema drugim dokumentima 28. oktobra 1583.²¹²

²⁰⁸ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

²⁰⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Vrandečić, Josip, Mengušić, Željana, „Osvajanje Herceg Novog 1687. godine prema izvješćima mletačke nuciature“, *Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, sv XLI–XLII, Split, 2011.

²¹² Rašo, Nebojša, *Bitka za Novi 1687*, Biro Konto Igalo, Herceg Novi, 2021.

Španska vojska izgradila je tvrđavu Gornji grad koja se naziva Španjolica. Osmanske pomorske snage pokrenule su akciju da bi ponovo osvojile Herceg Novi. Uprkos snažnoj obrani, osmanska vojska je jula 1539. zauzela ovaj grad. Nakon ovoga, mletačka vojska je uz pomoć Peraštana i drugih pokušala bezuspješno nekoliko puta da povрати grad. Za vrijeme Kandijskog rata 1645–1669. mletačka vojska je uz pomoć Crnogoraca pokušala ponovo da zauzme Herceg Novi. Novi napad na Novi od strane crnogorsko-primorskog odreda sastavljenog od boraca sa područja Crne Gore, Župe, Perasta, Paštrovića i Maina dogodio se 1684. kad su napadnuta sela u okolini grada.

Krajem jula 1687. započele su opsežne pripreme za napad na Novi. Napadne snage procjenjuju se na 16.000 vojnika i bile su sastavljene od mletačke, vatikanske i malteške vojske, kao i Crnogoraca, Paštrovića, Peraštana i Albanaca (oko 4.000).²¹³ Crna Gora pod upravom mitropolita Visariona Borilovića Bajice podržala je osvajanje Novog i uputila odred da učestvuje u ovoj aktivnosti. Mletačka vojska pod komandom Jeronima Kornera, malteške galije pod komandom grofa Đona Đozefa Herbeštajna, a vatikanske galije pod komandom grofa Kamila Feretija stigle su kod Korčule, jačine osam galija sa 1.400 vojnika. Mletačka je mobilisala oko 7.000 vojnika kao teritorijalne snage iz Dalmacije i Makarske i oko 2.000 iz centralnih oblasti, oko 2.400 mletačkih, vatikanskih i toskanskih plaćenika, sto malteških vitezova na čelu sa vitezom de Meskatinom, zatim Morlaci po komandom kavaljera Janka, snage generalnog providura Zena.²¹⁴

Nakon sukoba oko prvenstva u komandovanju, Korner je dobio dužnost komandanta ove operacije. Glavna operativna baza je bila na Hvaru, jer je Duborvniku odgovaralao da osman-

²¹³ Tomić, Jovan, *Crna Gora za Morejska rata (1684–1699)*, Srpska kraljevska akademija, 1907.

²¹⁴ Rašo, Nebojša, *Bitka za Novi 1687*, Biro Konto Igalo, Herceg Novi, 2021.

ska vojska drži Novi. Do prve bitke došlo je na Kamenom na Gručalici 15. septembra u popodnevnom časovima kada je osmanska vojska poražena, a poginulo je između 300 i 600 osmanskih vojnika među kojima i 40-ak visokih oficira, a zarobljeno je 12 barjaka.²¹⁵ Na strani združenih snaga bilo je 24 poginula i ranjena.

Podaci o broju Crnogoraca koji su učestvovali u ovom ratu su različiti, najvjerovatnije da ih je bilo više 1.500, a da je odred od 300 Crnogoraca koji je učestvovao u bici na Kamenovu bio samo jedan tih snaga. Učestvovali su Katunjani kao i ostala plemena Stare Crne Gore, zatim Nikšićani, Riđani, Grbljani, djelovi Paštrovića itd. Od Crnogoraca u bici su se istakli braća vojvoda Batrić, Tomaš, Marko, Ivan i Miloš Martinović zbog čega su odlikovani, a komandovali su Milija Milić, Ilija Jovanović, Jovan Ožegović, Savo Kujačić, Laketa i Petar Radović, Jovan Stratimirović Laketić, Vujadin Radibratić, Petar Pavković i Despinić. Grbljane je predvodio knez Nikola Lazarević, a Prčanjane, opštinski glavar Vicko Petrov Luković (istakli se Prčanjani Pavo Maras i Niko Sbutega koji je još ranije kod Morinja sa četom iznenadio osmanske vojnike i pogubio njihovog komandanta Resula Resovića).²¹⁶ Korner je obojici dao značajne nagrade. Među Crnogorcima u ovoj bici smrtno je ranjen vojvoda Savo Anđelić, koji je nakon mjesec dana podlegao ranama.

Glavni napad na Novi otpočeo je bombardovanjem ujutru 28. septembra.²¹⁷ Pogođena je kula koja je eksplodirala vjerovatno od baruta koji je tu bio skladišten. Osmanski branioci su odbili

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Vrandečić, Josip, Mengušić, Željana, „Osvajanje Herceg Novog 1687. godine prema izvješćima mletačke nuciature“, *Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, sv XLI–XLII, Split, 2011.

²¹⁷ *Crna Gora Izvještaji mletačkih providura 1687–1735*, preveo Dragan Marović, CID, Podgorica, 1998.

pozive na predaju. Združene snage porazile su omansku vojsku Husein Topal-paše 30. septembra i zauzele grad.²¹⁸ Padu Novog osim aktivnog učešća crnogorskog odreda, umnogome je doprinijela i borba Crnogoraca sa Sulejman-pašom čije su napredovanje usporili i spriječili brzi povratak u odbranu grada. Komandant Korner imao je u planu nastavak borbenih djestava i osvajanje Ulcinja, međutim združene snage su se počele osipati.²¹⁹ U ovim borbama poginula su 42 Peraštana zbog čega su nagrađeni zemljom.

Bitka na Kučima 1688.

Bitka na Kučima vođena je u okviru Morejskog rata između Crnogoraca i osmanske vojske Sulejman-paše i Husein-paše. Direktan povod za napad na Crnu Goru je bilo crnogorsko-mletačko savezništvo i zajednički vojni uspjesi u Morejskom ratu, kao i jedinstvo crnogorskih plemena iz Brda sa Crnom Gorom. Sandžak-beg Sulejman-paša i hercegovački Husein-paša Murvetić organizovali su napad na Crnu Goru. Prema osmanskome vojnom planu prvi na udaru snaga skadarsko-paše trebalo je da budu Kuči, čije se osvajanje smatralo važnim za uspostavljanje kontrole nad crnogorskim plemenima u Brdima. Na osnovu izrađenog vojnog plana, dalji pravac djelovanja osmanskih snaga je bio u pravcu Nikšića u kojem je ustanak bio u toku. Zbog toga su oni riješili da prvo pokore Kuče, a nakon toga da vojno djelovanje usmjere na plemena u oblasti Nikšića, koja su bila u ustanku. Osmanske snage krenule su iz dva pravca. Početkom marta 1688. Sulejman-paša krenuo je sa 7.000

²¹⁸ Tomić, Jovan, *Crna Gora za Morejskoga rata (1684–1699)*, Srpska kraljevska akademija, 1907.

²¹⁹ Vasiljević, Jovan, Visković, Berislav, *Velike pomorske bitke i operacije kroz istoriju*, BIGZ, Beograd, 1975.

vojnika iz pravca Skadra na Kuče, dok je hercegovački paša Husein Murvetić sa 8.000 vojnika krenuo pravcem Kolašin – Veruša – Brskut – Momče.²²⁰ Informaciju o napadu na njih Kuči su dobili na vrijeme, pa su odlučili da decu i nejač sklone u planine, a potom, kad utvrde glavni pravac djelovanja, da se suprotstave osmanskoj vojsci. Kako bi postigli planirano, isturili su liniju sastavljenu od manjih odjeljenja koja su imala zadatak da pružaju otpor i da se povlače. Upravo ta crnogorska odjeljenja prva su prihvatila borbu sa osmanskim vojskom ispitujući njihovu snagu i spremnost. Glavnina crnogorskih snagu držana je na okupu dok se otkrije glavni pravac osmanskog napada. Prema crnogorskom planu, trebalo je zauzeti položaje i dočekati osmansku vojsku i o svemu izvijestiti crnogorskog mitropolita Visariona, kao i piperske i klimentske glavare.

Odbrani Kuča pridružili su se Piperi i Klimenti. Prema razrađenom planu trebalo je da napadnu lijevi bok osmanske vojske onda kada Kuči otvore borbu, dok su isto tako Klimenti trebali da napadaju desni bok osmanske vojske u trenutku kada Kuči počnu glavni boj. Ovaj plan i odlučnost podržao je mitropolit Visarion koji im je poslao blagoslov i rekao da će uputiti više četa koje će, nezavisno i sakriveno, preći na osmansku teritoriju i izvoditi napade na osmansku vojsku iz pozadine u trenutku koji se procijeni kao najpogodniji. U zoru 10. marta 1688. Sulejman-paša je sa vojskom pošao na Kuče pravcem Podgorica Doljane – Vrbica – Medun.²²¹ Isturena odjeljenja Kuča počela su borbu sa osmanskim izviđačkim djelovima na Doljane.²²² Osmanska vojska napredujući pustošila je i palila sve pred sobom. Odjeljenja Kuča koja su prva prihvatila borbu,

²²⁰ Tomić, Jovan, *Crna Gora za Morejskoga rata (1684–1699)*, Srpska kraljevska akademija, 1907.

²²¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²²² Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

povlačila su se i nastavljala borbu. Prema crnogorskom planu, Kuči su zauzeli položaje linijama zapadne kose Čingilera – Medunski grad – Bojlek.²²³ Sa vojnog aspekta ovi položaji su bili od velike važnosti. Kad su došle do ovih položaja, osmanske snage su se tu zaustavile i ulogorile se ispod Medunskog grada na Rudinama Ljanovića. U toku noći, odred od 300 Pipera prešao je Moraču i zaposleo položaje na desnom kučkom krilu, a odred od oko 300 Klimentata na lijevom kučkom krilu.²²⁴ Prema planu, Piperi i Klimenti su zauzeli početne položaje spremni za napade sa oba boka. U zoru 11. marta osmanska vojska je izvršila opšti napad na Kuči kao glavni cilj njihovog pohoda. Kuči su primili borbu na sebe, a Piperi i Klimenti su ih dočekali na oružje. Kada je osmanska vojska tokom borbe došla na tzv. jurišno odstojanje, oko 12 časova nakon jednog plotuna, Kuči su prešli u novi poredak i izvršili iznenadni juriš jataganima, a ubrzo nakon toga, odredi Pipera i Klimenta izvršili su juriš na desno i lijevo krilo osmanske vojske. U tom prelomnom trenutku, pozadinu osmanske vojske širokom linijom fronta napale su crnogorske hajdučke čete, ukupne jačine 200 boraca. Osmanska vojska koja se našla pod udarom sa četiri strane, počela se povlačiti pred snažnim jurišima crnogorskih snaga. Crnogorci su nastavili da jurišaju prema neprijatelju. U poretku povlačenja, osmanska vojska koja nije poznavala konfiguraciju terena bježeći pred Crnogorcima našla se na liticama Malog Orljeva visine 200–300 m. Usljed pritiska protivničkih snaga i nepreglednosti terena osmanski vojnici su padali jedan za drugim.²²⁵ U bici na Kućima, snage Sulejman-paše u potpunosti su poražene. Niz litice Maloga Orljeva poginuo je ili pao veliki broj osmanskih starješina, uključujući dva sandžak-bega, osam aga, nekoliko čehaja i drugih uglednih ljudi iz Podgorice,

²²³ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

²²⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²²⁵ Isto.

Skadra, Ulcinja i Elbasana. Na crnogorskoj strani bilo je 30 mrtvih i 24 ranjena.²²⁶ Zarobljen je značajan ratni plijen, a zaplijenjen je Sulejman-pašin šator sa svom opremom i stvarima, nekoliko osmanskih zastava, nekoliko hiljada pušaka i 120 konja natovarenih hranom i džebanom. Tokom borbi sa Sulejman-pašom, hercegovački paša Husein Murvetić, napao je Kuće pravcem Veruša – Brskut – Momče.²²⁷ Ova vojska nije ulazila u glavni okršaj, već je zaplijenila veliku stoku i odnijela plijen u Hercegovinu.

Osmanska vojska u ovoj bici pokazala je nepripremljenost, nije koristila izviđačke jedinice da prikupe podatke o stanju na terenu, visoki vojni komandanti pokazali su slabo vojničko znanje, a izostalo je i sadejstvo dvije vojske koje su nastupale iz zajedničkog pravca. Vojska hercegovačkog paše našla se praktično u pozadini crnogorskih snaga, ali nije iskoristila ovu prednost. Sulejman-paša postavio je logor vojske na nepovoljom terenu izlažući je protivničkom dejstvu, a usljed dezorijentacije i meteža nije usmjerio glavni pravac odstupanja.

Bitka u Gornjem Polju

1690.

Dugotrajne borbe crnogorskih četa u krajevima koji su bili pod osmanskom kontrolom vremenom su jačale i prerastale u oslobodilački pokret. Oružano djelovanje Crnogoraca dovodilo je do nestabilnosti na osmanskoj teritoriji, pa su često upućivane osmanske kaznene ekspedicije. Crnogorske čete bile su naročito aktivne oko Nikšića i Onogošta kao centralne tačke za kontrolisanje toga kraja. Ovi oružani napadi naročito su se pojačali i osnažili u toku Morejskog rata. Kako bi umirio Crnogorce u Nikšiću, iskusni osmanski vojskovođa Džin-Alije-paša na

²²⁶ Isto.

²²⁷ Isto.

Vaskrs 6. aprila 1690. organizovao je pohod na Nikšić.²²⁸ Od sedam paša, koji su s vojskom dolazili da pokore Nikšiće, šest je bilo ubijeno, a sedmi je bio Džin-Alija. Za ovaj pohod mobilisao je oko 3.000 vojnika, pretežno konjanika, a priključilo mu se i 300 spahija iz Bosne.²²⁹ Planirao je da iskoristi praznični period i bez većih napora pokori nespremne Nikšićane zauzete proslavljanjem praznika. Napredujući sa vojskom nije naišao na otpor ni kada je ušao na teritoriju Nikšića. Osmanska vojska je nesmetano prošla kroz klanac Dugu ne znajući da su za sobom ostavili dvije pandurice u kojima se nalazio jedan odred Nikšićana, kao predstraža prema Hercegovini. Kada je paša sa vojskom stigao do Vira u Gornjem Polju, na brzinu se sakupili Gornjepoljani sa okolnim selima i formirali odred od 800 boraca koji se odmah suprotstavio osmanskim snagama.²³⁰

Borba u Gornjem Polju trajala je puna četiri sata. Kako je u osmanskim snagama preovladavala konjica koja nije bila vješta ovom terenu, došlo je do udaljavanja konjice i pješadije čime su osmanske snage izgubile samopouzdanje i počele se kolebati. U kritičnom trenutku, 80 Crnogoraca koji su bili u dvije stražarnice uključilo se u bitku.²³¹ Izvršili su napad iz pozadine i dodatno pojačali metež u osmanskoj vojsci. Pokušavajući da povрати red u pokolebanom rasporedu svoje pješadije, Džin-Alija je dojurio na konju, međutim uprkos hrabroj borbi osmanska vojska je poražena, a sam paša je zarobljen. Zajedno sa njim zarobljeno je 40 osmanskih vojnika, dok je u borbi poginulo oko 400 vojnika, većinom spahija.²³² Gubici Nikšićana, odnosno Gornjepoljaca bili su neznatni. Prema zapisima, Džin-pašu su

²²⁸ Tadić, Radivoje, *Gornje Polje kod Nikšića*, Nikšić – Beograd, 2001, 69–71.

²²⁹ *Kazivanja straih Trebješana*, Zajednica kulturnih ustanova, Nikšić, 1973.

²³⁰ Isto.

²³¹ Isto.

²³² Isto.

zarobili Vuk Jušković, Trebješanina – Andrija Batrićević i Milo Skočević.²³³ Jušković je obećao paši da ga neće ubiti, pa ga je preporučio svom sestriću Vlastelinoviću, koji je takođe živio u Gornjem Polju, da ga isprati u svoje mjesto. Vlastelinović je pašu odveo u Risan, predao ga Mlečanima tj. kotorskom providuru Pietru Duodu.²³⁴ Kao nagradu od mletačkog dužda dobio je titulu grofa.

Na osnovu nekih izvora mletačkog porijekla, Džin-Aliju je zarobio knez Rade Vlastelinović.²³⁵ Zarobljeni Džin-Alija nudio je za otkup tri hiljade cekina, tri rasna konja i tri sablje. Po jednom drugom izvoru, za turskog vojskovođu su Dubrovčani nudili 10 hiljada cekina.²³⁶ Kako je istaknuto u jednom izvještaju od 5. maja 1690. zarobljeni osmanski komandant, koji je prije toga dobio „šezdeset i dvije bitke“,²³⁷ upućen je u Veneciju, na poklon mletačkom senatu.²³⁸ Povodom razbijanja i poraza Džin-Alijine vojske, u narodnim predanjima sačuvano je nekoliko toponima, kao, na primjer: Robljenove rupe i Robljenov do, po roblju koje su Turci bili povelili; Odžina poljana po odži koji je tu pogubljen; Troguzovo ždrijelo po kavazbaši Troguzu; Džin-Alijino groblje, mjesto gdje su pokopani Džin-Alijini vojnici; Džin-Alijino ždrijelo, mjesto gdje se Džin-Alija predao i Balića Ljut po uhvaćenim balijama.

²³³ Isto

²³⁴ *Kazivanja straih Trebješana*, Zajednica kulturnih ustanova, Nikšić, 1973.

²³⁵ Tadić, Radivoje, *Gornje Polje kod Nikšića*, Nikšić – Beograd, 2001, 69–71.

²³⁶ Isto.

²³⁷ Isto.

²³⁸ Isto.

Bitka na Komanima, 23. maj 1691. i
bitka na Piperima, jul 1691.

U Morejskom ratu Crnogorci su zajedno sa mletačkom vojskom ratovali protiv osmanske vojske. Tokom 1690. zajednički su dejstvovali mletački i crnogorski odredi u operacijama u Hercegovini. Zajednički su izvršili napade na Trebinje, a potom i na Bileću.²³⁹ Osmanska vojska napadala je više puta Crnu Goru konstantno pokušavajući da je poptuno porazi i umiri. U jednoj od tih osmanskih akcija došlo je do borbe kod Komana kada je jedan jači osmanski odred poražen od strane Crnogoraca.²⁴⁰ Nakon bitke kod Komana u maju, osmanska vojska je ponovo poražena od strane Crnogoraca u julu iste godine u Piperima.²⁴¹

Drugi pohod Sulejman-paše Bušatlije na Crnu Goru
1692.

Kako bi se osvetio za težak poraz koji je doživio u bici na Kućima, Sulejman-paša je pripremio jaku vojsku da ponovo napadne Crnu Goru. Prije pohoda paša je uputio pismo u kojem je pozvao crnogorske glavare na pregovore. Crnogorski glavari u odbili ovaj poziv i poslali paši uvrjedljiv odgovor. Početkom ljeta 1688. Sulejman-paša je krenuo sa vojskom pravcem Skadar – Podgorica – Cetinje. Tokom napredovanja uspio je samo da zapali nekoliko kuća, ali je ubrzo naredio povlačenje zbog jakog otpora koji su mu Crnogorci pružili, ali i naređenja sultana da bude spreman sa vojskom za rat protiv austrijske vojske.

Crnogorski mitropolit Visarion zbog opasnosti od novog

²³⁹ Tomić, Jovan, *Crna Gora za Morejskog rata (1682–1699)*, Beograd, 1907.

²⁴⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁴¹ Isto.

pohoda sazvaio je 1688. skupštinu plemenskih glavara na Cetinju.²⁴² Na skupštini je odlučeno da se zatraži vojna pomoć Mletačke Republike i da dođe jedan mletački odred na Cetinje u cilju pojačanja odbrane. Mletačka Republika je na ovaj zahtjev uputila jedan odred jačine 500 vojnika pod komandom kotorskog vlastelina Zana Grbičića. U periodu zatišja Sulejman-paša iskoristio je teško stanje u Kućima zbog gladi i pustoši, pa uspio darovima da pridobije jedan dio njihovih glavara i odvoji ih od jedinstva sa ostalima crnogorskim plemenima. U tom teškom periodu, na Cetinju je preminuo mitropolit Visarion, a došlo je i do sukoba između crnogorskih glavara i mletačke posade. Odmah nakon smrti mitropolita, mletački odred je iskoristio nejedinstvo crnogorskih glavara ušao i smjestio se u Cetinjskom manastiru i počeo da se ponaša kao gospodari.²⁴³

Nakon što je osmanska vojska u januaru 1690. porazila austrijsku vojsku u bici kod Kačanika, Sulejman-paša je počeo sa pripremom velike akcije protiv Crne Gore.²⁴⁴ Vojni pohod na Crnu Goru počeo je 1692. i osmanska vojska je napredovala ka Cetinju. Istovremeno, na Cetinju, crnogorski glavari očekujući napad zahtijevali su od Mletačke Republike da im dovede pojačanje i dopremi potrebnu džebanu da bi mogli pružiti otpor. Kako su odbijeni ovi zahtjevi, a mletački odred pokazao ponašanje kao da su oni njima pretpostavljeni, crnogorski glavari su odlučili da pripuste osmansku vojsku do Cetinja kako bi se obračunala sa mletačkom posadom, nakon čega bi oni izvršili napad na osmansku vojsku i potisnuli je.²⁴⁵ Mletački odred na Cetinju pružio je veoma slab otpor i predao se osmanskoj vojsci. Dozvoljeno im je da se sa oružjem povuku u Kotor.²⁴⁶ Pri

²⁴² Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16–17. vijeka*, Beograd, 1970.

²⁴³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁴⁴ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

²⁴⁵ Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16–17. vijeka*, Beograd, 1970.

polasku, mletački kapetna je naredio tajno da se minira Cetinjski manastir. Prilikom ulaska Sulejman-paše u manastir došlo je do eksplozije mine koja se aktivirala pomoću postavljenog fitilja.²⁴⁷ Eksplozija je srušila jedan dio manastira i ubila jedan dio osmanskih vojnika, dok je Sulejman-paša ranjen.²⁴⁸ Prema utvrđenom planu, Crnogorci su ubrzo izvršili disperzivni napad na osmansku vojsku na više lokacija. Napadi su sprovedeni na cijelom prostoru od Cetinja do Lješkopolja. Sulejman-paša se hitno vratio u Skadar, a osmanska vojska je počela povlačenje. Tokom povlačenja, osmanska vojska je za sobom ostavila značajnu količinu vojnog materijala. Sulejman-paša je dalje otišao u Carigrad odakle se nije više vraćao u Skadar ili Crnu Goru.²⁴⁹

Ratovi i bitke za vrijeme dinastije Petrović-Njegoš do 1796. godine

Bitka na Carevom Lazu 28. jul 1712.

Nakon Rusko-turskog mira na Prutu, bilo je izvjesno da će osmanska vojska napasti Crnu Goru zbog njene saradnje i pomoći Rusiji. Mitropolit Danilo je sazvao zbor crnogorskih glavara da ih obavijesti o pismu cara Petra Velikog i da se dogovore oko organizovanja zajedničkog otpora. Odlučeno je da se brane od svakog napada. Na inicijativu mitropolita Danila, u zimu i proljeće 1712. hajdučke čete su postale naročito aktivne, stizale su do Heretve i Lima, presrijetale karavane i dopremale u Crnu Goru oružje i municiju.²⁵⁰

²⁴⁶ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

²⁴⁷ Stanojević, Gligor, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16–17. vijeka*, Beograd, 1970.

²⁴⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Isto.

Sultan Ahmed III odlučio je da se konačno obračuna sa Crnom Gorom. Taj zadatak povjerio je bosanskom veziru Ahmet-paši Šapčaliji, i postavio ga za glavnog komandanta vojske koja je formirana da uništi Crnu Goru.²⁵¹ Ahmet-paša mobilisao je vojsku iz Bosne, Hercegovine, Albanije i Stare Srbije. Podaci o ukupnim osmanskim snagama se kreću od 20.000 do čak 60.000.²⁵² Sporazumio se sa skadarskim Tahir-pašom o načinu napada. Glavni plan je bio unuštenje Crne Gore u jednom naletu. Kako su pretpostavljali da će Crnogorci braniti Cetinje do posljednjeg čovjeka, glavninu snaga koncentrisali su na pravac Podgorica – Cetinje na kojem se očekivala crnogorska vojska.

Kada je saznao za koncentrisanje osmanske vojske oko Podgorice, mitropolit Danilo je pozvao crnogorske glavare na dogovor. Glavari su usvojili njegov prijedlog da se brani Cetinje i plan odbrane. Prema planu mitropolita Danila, glavni odbrambeni položaj uspostavljen je oko izvornog dijela riječice Vlahinje i brda Pržnik i Vranjina. Crnogorske snage brojale su između 5.000 i 7.000 boraca. Po planu odbrane, položaj odbrane podijeljen je na tri odsjeka. Centralni odsjek – izvorni dio riječice Vlahinje, pod komandom mitropolita Danila; desni odsjek brdo Pržnik pod komandom serdara Janka Đuraškovića i lijevi odsjek – brdo Vranjina pod komandom vojvode Vuka Mićunovića.²⁵³ Prema utvrđenom operativnom planu, centralni odsjek je bio uvučen u dubinu sa zadatkom navlačenja naprijatelja, dok su krilni odsjeci bili prikriveni sa bočnih strana. Predviđeno je bilo da čekaju u tajnosti dok centralni odsjek ne primi i razvije borbu, pa da krilni odsjeci iznenada udare u bokove osmanske vojske.²⁵⁴ Osmanska

²⁵¹ Pavićević, Stojančević, Ratković-Kostić, *Od Careva laza 1712. i boja kod Ivankovca 1805. do odlaska Turaka iz Srbije 1867*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1998.

²⁵² Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

²⁵³ Vukčević, Nikola, *Pitanje boja na Carevom lazu*, Beograd, 1968.

vojska se ulogorila na riječici Vlahinji i tu se zadržala skoro tri dana, ne pokušavajući pokret naprijed, nije upućivala čak ni izviđačka odjeljenja. Ovakvo ponašanje osmanske vojske kod mitropolita Danila i njegovih vojnih starješina izazvalo je sumnju na moguće očekivanje pojačanja. Odlučio je da izvrši iznenadni napad prije svitanja zore kako bi ih zatekao na spavanju. Prema novom planu, srednja kolona (raniji centralni odsjek) pod neposrednom komandom mitropolita Danila, trebalo je da napadne sa čela I, tek kada se razvije borba između te kolone i osmanske vojske, da krilne kolone Janka Đuraškovića i Vuka Mićunovića, izvrše napad na bokove osmanske vojske. Kako su odlično poznavali teren i bili vješti noćnom kretanju, Crnogorci u toku noći, neopaženo zauzeli polazne položaje za dejstvo. Ispred zore, kada je osmanska vojska bila na spavanju, napadna kolona mitropolita Danila izvršila je snažan napad. Faktor iznenađenja je u potpunosti sproveden. Osmanski vojnici počeli su da daju otpor, ali su se u zabuni međusobno ubijali. U toj pometnji osmanskih jedinica, crnogorske krilne kolone napale su osmansku vojsku po bokovima. Turci su bježali u svim pravcima, neki su bježali u šume i dolazili do litica prolaza, a Crnogorci su ih sjekli. Bitka je otpočela oko 4 časa, a trajala je do 9 časova prije podne.²⁵⁵ Kako su tijela osmanskih vojnika ležala na bojištu kao lazina (posječena šuma), zbog toga što su bili carevi vojnici, poprište bitke nazvano je Carev Laz. Prema nekim, vjerovatno uveličanim podacima, osmanski gubici bili su 30.000.²⁵⁶ Osmanska vojska jeste u potpunosti poražena, a Crnogorci su daljom pretragom terena nalazili ranjene i onesposobljene osmanske vojnike u šumi i kamenjarima.²⁵⁷ Pored mnogo oružja, džebane i drugih potreba; Crnogorci

²⁵⁴ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁵⁵ Isto.

²⁵⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 63–66.

²⁵⁷ Pavićević, Stojančević, Ratković-Kostić, *Od Careva laza 1712. i boja*

su oteli 86 turskih barjaka (zastava).²⁵⁸ Crnogorski gubici iznosili su 300 poginulih, dok broj ranjenih nije poznat.²⁵⁹ Poginuo je komandant desne kolone serdar Janko Đurašković,²⁶⁰ a mitropolit Danilo je teško ranjen u grudi. Panagija mu je bila napola presječena turskom sabljom, što se vjeruje da mu je spasilo život.²⁶¹

Crnogorci u ratu
Mletačke Republike, Austrije i Osmanskog carstva
1714–1718.

Ovaj rat je počeo 1714. i vođen je između Osmanskog carstva i Mletačke Republike, a kao mletački saveznik uključila se Austrija. Mletačka Republika je nudila saradnju crnogorskom mitropolitu Danilu, nastojeći da kao saveznike u ratu pridobije Crnogorce. Mitropolit Danilo je odlagao davanje odgovora, a krajem 1716. Inkvizitorski sud u Veneciji je donio odluku da se otruje. Vršeći na njega dodatni pritisak, početkom januara 1717. uvedeno je zvanje guverandura u cilju slabljenja mitropolitovog uticaja u Crnoj Gori. Kada je bila izrazito nepovoljna vojna situacija za Mletačku Republiku, u avgustu 1717. mitropolit Danilo je ponudio saradnju.²⁶² Došlo je do vojnog sporazuma, nakon čega je uslijedio združeni pohod crnogorske i mletačke vojske prema Baru.

U oktobru 1717. odred Crnogoraca na čelu sa mitropolitom Danilom, zajedno sa mletačkom vojskom izvršio je napad na Bar.²⁶³ Tokom ove vojne operacije, Crnogorci su pokazali

kod Ivankovca 1805. do odlaska Turaka iz Srbije 1867, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1998.

²⁵⁸ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

²⁵⁹ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁶⁰ Vukčević, Nikola, *Pitanje boja na Carevom lazcu*, Beograd, 1968.

²⁶¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 63–66.

²⁶² Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁶³ Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Ministarstvo kulture, Cetinje, 2017.

vještinu ratovanja, a mitropolit Danilo umijeće komandovanja. Do novih vojnih akcija došlo u novembra 1717. kada je mitropolit Danilo Mletačkoj Republici iznio prijedlog o formiranju deset četa od koje će imati 4.000 boraca sa glavnim zadatkom zaštite granice i puteva i sprečavanje prodora osmanske vojske prema Mletačkoj Republici. Zapravo se radilo o svojevrsnom projektu razvoja vojske u Crnoj Gori. Tim prijedlogom zatražio je i podršku za izgradnju galija i nabavku topova uz pomoć kojih bi se osvojilo i kontrolisalo Skadarsko jezero. Ovaj mitropolitov prijedlog Mletačka Republika nije prihvatila.

Bitka na Trnjinama 1717.

Osmanska vojska je objavila rat Mletačkoj Republici 25. novembra 1714. Austrija je obnovila savez sa Mletačkom Republikom i 1716. objavila rat Osmanskom carstvu. Strahujući da će se u ovaj rat uključiti Crna Gora i organizovati oružane borbe, osmanska vojska je odlučila da djeluje preventivno, organizuje vojni pohod i u korijenu spriječi eventualne oružane akcije Crnogoraca, dok se još nijesu oporavili od napada Numan-paše Ćuprilića.²⁶⁴

Bosanski vezir je naredio hercegovačkom Durmiš-paši Čengiću da mobiliše dovoljne vojne snage iz Hercegovine i Sandžaka i da izvrši napad na Crnu Goru.²⁶⁵ Durmiš-paša Čengić sa svojim bratom i begom Ljubovićem iz Nevesinja (svi učesnici u Ćuprilićevoj ekspediciji 1714) mobilisao je 20.000 vojnika.²⁶⁶ Pravcem Grahovo – Cuce – Cetinje početkom ljeta 1717. počeo je osmanski napad. Do prve borbe došlo je u selu Trnjinama, kada je 40 ratnika iz ovog sela pružilo snažan otpor

²⁶⁴ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

²⁶⁵ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

²⁶⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

zadržavajući vojsku dok ne dođe pojačanje. Ubrzo je u Trnjine stigao mitropolit Danilo sa 3.000 Katunjana koji su odmah ušli u borbu. Prema operativnom planu, odredi Cuca i Bjelica izvršili su čeon napad na osmansku vojsku, dok su odredi Čevljana i Velestovca napali osmansku vojsku sa oba boka.²⁶⁷ Žestoka borba je trajala oko sedam časova. Vješti ratovanju na planinskom kršu, koristeći prednost terena, Crnogorci su uspjeli da višebrojnu osmansku vojsku satjeraju u klance, bez mogućnosti za manevrisanje i da je zaskačući sa svih strana poraze u borbi jataganima.

U bici na Trnjinama zarobljen je Durmiš-peša Čengić, njegov brat, beg Ljubović i još 70 uglednih hercegovačnih Turaka.²⁶⁸ Prema nekim podacima, poginulo je čak 5.000 osmanskih vojnika.²⁶⁹ Od Crnogoraca je poginulo 90 ratnika, dok je oko 120 ranjeno. Zarobljene osmanske vojnike Crnogorci su doveli na Čevo, đe su crnogorski glavari razmatrali o sudbini zarobljenih vojnika. Većina ih je bila za to da se daju na otkup, međutim pod uticajem jednog dijela stanovništva, uglavnom žena koje su Osmanlije pogubile na prevaru, odlučeno je da se pogube u znak osвете za zločine i prevaru koju je uradio Ćuprilić prilikom njegovog pohoda na Crnu Goru tri godine ranije.²⁷⁰

Bitka na Slatini u Bjelopavlićima 1718.

Za vrijeme rata Austrije sa Osmanskim carstvom, crnogorske čete pojačale su oružane aktivnosti protiv osmanske vojske. U ovome su se naročito isticali čete iz Bjelopavlića i Pipera napadajući osmanske položaje pema Spužu, Podgorici i Donjoj

²⁶⁷ Stanojević, Gligor, *Crna Gora u doba Danila*, Cetinje, 1955.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

²⁷⁰ Isto.

Zeti. Kako bi spriječio djelovanje i pritisak crnogorskih četa koje vrše na osmanske teritorije, Ahmed-paša je sakupio vojsku i pokrenuo vojni pohod sa glavnim zadatkom kažnjavanja Bjelopavlića i Pipera. Sa vojskom jačine 8.000 boraca krenuo je pravcem Skadar – Doljani. Kada je došao u Doljane, zaustavio se i ulogorovao. Njegov plan bio je likvidacija plemenskih prvaka. Planirao je da prvo likvidira vođe hajdučkih četa iz Bjelopavlića: Petra Boškovića iz sela Slatina i Rada Stanišića iz sela Vinići.²⁷¹ Pozivajući se na prijateljstvo sa Radom Stanišićem, Ahmed-paša je uputio poziv njemu i Petru Boškoviću da dođu kod njega dajući mu obećanje da im se ništa neće dogoditi. Njih dvojica su se odazvali ovom pozivu. Kad su došli kod paše, nakon kraćeg razgovora, dao je znak da se vežu. Petar je uspio da pobjegne otimajući pašinog konja. Kad je stigao u Slatinu obavijestio je o pašinim namjerama svoje bratstvenike. Odlučili su da se zatvore u kulu i spremni dočekaju osmansku vojsku. Ahmed-paša je sa vojskom prešao rijeku Moraču i započeo napad uz dolinu rijeke Zete. Pašinim snagama pridružile su se i osmanske jedinice iz Spuža. Jedan dio osmanske vojske napadao je uz Zetu u pravcu sela Slatina, a drugi dio vojske napredovao je niz rijeku Zetu u susret skadarskom paši. Bjelopavlići su svoju decu i nemoćne sklonili u piperske planine u pravcu Ostroga i Garča. Osmanska vojska, napredujući, palila je sve pred sobom. Snažan otpor osmanskoj vojsci dat je kod sela Slatina. Stanovnicima Slatine koji su bili spremni za borbu priključili su se i stanovnici okolnih sela. U pomoć Bjelopavlićima došao je odred od 100 Pipera i 300 Pješivaca. Na Slatini je došlo do velike borbe, o situaciji je odmah izviješten mitropolit Danilo kojem je zatražena pomoć. Mitropolit Danilo je odmah uputio odred od 1.200 Crnogoraca pod komandom čevskog vojvode Draška Popovića.²⁷² Ovaj

²⁷¹ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁷² Stanojević, Gligor, *Crna Gora u doba Danila*, Cetinje, 1955.

odred došao je u Slatinu četvrtog dana od prodora osmanske vojske.²⁷³ Vještim manevrisanjem uspio je da zaobiđe osmanske snage i da izvrši napad na njihovu pozadinu i lijevi bok. Nakon ispaljenja prvih plotuna, u nedostatku municije Crnogorci su izvadili jatagane i počeli borbu prsa u prsa hladnim oružjem. Istovremeno sa odredom vojvode Popovića, juriš na osmanske snage izvršili su Bjelopavlići, Pješivci i Piperi. Pred juriše crnogorskih odreda osmanska vojska je počela odstupati prema Spužu kako bi se sklonila u spušku tvrđavu. Borba je trajala oko tri časa. Poginulo je nešto preko 2.000 osmanskih vojnika.²⁷⁴ Gubici crnogorskih snaga iznosili su ukupno 40 poginulih i 85 ranjenih. U ovim borbama zarobljen je veliki plijen u oružju i džebani.

Bitka na Piperima

1732.

Ova bitka vodila se zbog lokalnih sukoba i međusobnih napada Crnogoraca i Turaka. Do sukoba Pipera sa spuškim i podgoričkim Turcima došlo je 1730. kada su neki podgorički Turci napali piperske čobane. Pri tome su posjekli nekoliko čobana, zarobili dvije djevojke i zaplijeni dosta stoke. Ovo je pokrenulo osvetničku akciju Pipera, čije su hajdučke čete konstantno djelovale oko Spuža i Podgorice presrijetajući i ubijajući Osmanlije. U tim akcijama piperske čete napadale su karavane, ubijale pratnju i plijenile trgovačke toware. Pored zaplijene tovara i drugog materijala, počelo je i otimanje žena i davanje na otkup. Kako bi zaustavio ove aktivnosti koje su se proširile i uzele većeg maha, skadarski paša mobilisao je 12.000 vojnika sa kojima je odlučio da napadne i kazni Pipere.²⁷⁵ Za komandanta

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 71–72.

²⁷⁵ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

ove vojske je odredio Rustem-bega Džidi-Begovića, bliskog rođaka sultana Mahmuda Prvog. Rustem-aga je bio prilično mlad i nije imao većeg vojnog i komandnog iskustva. Sa vojskom je krajem avgusta 1732.²⁷⁶ došao pravcem Skadar – Podgorica. Ulogorio je svoju vojsku na Ćemovskom polju i uputio poziv osmanskim starješinama iz Spuža i Podgorice da dođu u njegov šator na vojno savjetovanje. Ovo je bilo krajem avgusta 1732. Za ove namjere saznao je crnogorski mitropolit Danilo i odmah obavijestio Pipere, Bjelopavliće, Rovčane, Bratonožiće i Kuće poručujući im da se pripreme za osmanski napad. Mitropolit Danilo je istovremeno uputio više jačih crnogorskih hajdučkih četa između Spuža i Podgorice. Kako nijesu imali precizne podatke o pravcu kretanja osmanske vojske, u očekivanju napada, Piperi i Bjelopavlići sklonili su nejač i stoku u piperske i rovačke planine, a isto su uradili Bratonožići i Kući u svoje planine.

Rustem-beg je izvršio napad svom snagom na Pipere od rijeke Morače do Spuža. Piperski odredi su pružali mjestimično manje otpore usporavajući osmansko napredovanje, ali zbog malobrojnosti nijesu mogli prihvatiti na sebe veću borbu. Osmanska vojska je napredovala i palili sve pred sobom, a za prva četiri dana došli su do linije Kopilje – Radovče.²⁷⁷ Sa glavnom snagom zalogorovali su po okolnim glavicama i udolinama oko Poljica, dok je štab Rustem-bega bio na poljicu Drezge. Uzeli su u zarobljeništvo žene, decu i starce koji nijesu usjeli da se na vrijeme sklone u planine. U pomoć Piperima došli su odredi Bjelopavlića, Rovčana, Bratonožića i Kuća, tako da su ukupne crnogorske snage iznosile 2.000 boraca.

Prema operativnom planu koji su utvrdili crnogorski glavari, napad crnogorskih snaga je trebalo izvesti u noći i to prema dogovorenom znaku kad drugi put zakukuriču kokoti. Na osnovu

²⁷⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 71–72.

²⁷⁷ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

plana, Piperi i Rovčani trebalo je da napadnu sa fronta, a kada se borba razvije, da Bjelopavlići napadnu na lijevo krilo, a Kuči i Bratonožići na desno krilo. Na dogovoreni znak ispred zore, Piperi i Rovčani izvršili su frontalni napad, a izvršeni su i koordinisani napadi po bokovima. Osmanske snage koje su bile ulogorene bez nekog posebnog poretka, bile su iznenađene napadom, počele su da pucaju nasumice i međusobno se ubijaju. U samu zoru crnogorske snage su jataganima izvršile napad na opkoljene osmanske snage u čijim je redovima nastala opšta panika i bježanje u pravcu Spuža i Podgorice, ostavljajući šatore i opremu. Povlačenje osmanskih snaga prekinule su crnogorske hajdučke čete koje je bio uputio mitropolit Danilo. Nastao je opšti metež kad su na njih jurišali Crnogorci iz pravca u kojem su se povlačili. Prilikom haotičnog bježanja dosta osmanskih vojnika se udavilo u Zeti i Morači. Odred Pipera, zbog kojeg je ovaj sukob i počeo, uspio je da zarobi Rustem-bega i čitav njegov štab, i da oslobodi taoce koje je osmanska vojska bila uzela.²⁷⁸ Istog dana Piperi su posjekli Rustem-bega sa štabom. Borba je trajala do podne. Osmanska strana je imala oko 3.000 poginulih.²⁷⁹ Crnogorski gubici iznosili su 40 mrtvih i 130 ranjenih.²⁸⁰ I u ovoj bici zaplijenjena je veća količina oružja, džebane, šatora, hrane i tovarnih konja. Ova bitka u Piperima bila je posljednja veća bitka koja se dogodila za vladavine mitropolita Danila koji je bio glavni začetnik i organizator borbe protiv Osmanskog carstva.

Bitka u Kučima 1739.

Oružano djelovanje i aktivnost crnogorskih plemena koja su bila pod osmanskom vlašću umnogome je zavisila od ratnih dešavanja na širem planu. Njihov intenzitet naročito se

²⁷⁸ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁷⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 71–72.

²⁸⁰ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

povećavao kada je Osmansko carstvo vodilo ratove protiv evropskih država. Za vrijeme rata koji su vodile Austrija i Rusija protiv Osmanskog carstva od 1736. do 1739, crnogorska plemena Brda su povelu ustanički pokret i snažno napadala osmanske jedinice nanoseći im značajne gubitke. Iz tih razloga sultan je naredio Hodaverdi-paši Mahmutbegoviću iz Peći da povede vojni pohod i kazni crnogorska plemena. Pod njegovom vojnom komandom došao je i skadarski Ahmed-paša. Hodaverdi-paša mobilisao je snage jačine 30.000 boraca i to iz Metohije, Sandžaka i okoline Plava i Gusinja.²⁸¹ Sa 15.000 vojnika Hodaverdi-paša uputio se iz Peći prema Plavu i Gusinju đe ga je čekala druga polovina vojske. Prema planu koji je izradio, planirao je da istovremeno iz dva pravca kliještima obuhvati Kuče, Bratonožiće i Pipere. Shodno tome, izdao je naredbu skadarskom paši da napadne od Podgorice u pravcu Meduna. Za ovaj poduhvat skadarski paša je mobilisao 15.000 vojnika. Jedan dio vojske Ahmed-paše ulogorio se na Dinoši, a drugi dio na Doljanima. Hodaverdi-paša sa sjevera nastupao je pravcem Plav – Gusinje – Vrmoša – Kržana – Medun kako bi prema predviđenom planu izvršio združeni napad.

Crnogorci su dobili informacije o osmanskome napadu, pa je kučki vojvoda Ilija Radonjić Ilinković sazvao na zajednički dogovor glavare iz Kuča, Pipera i Bratonožića. Na dogovoru u Kućima odlučeno je da se nejač i stoka Pipera i Bratonožića sklone u piperske i rovačke planine, a nejač i stoka iz Kuča da se sklone u planine Koma; da se Piperi i Bratonožići stave pod zajedničku komandu kučkog vojvode Ilije Ilikovića (oko 1.900 boraca). Dalje je odlučeno da se vojsci skadarskoga Ahmed-paše pruži otpor isključivo manjim odjeljenjima koja će iz zaseda napadati osmansku vojsku, a da se glavina crnogorskih snaga drži sakrivena na položajima oko Meduna i čeka glavnu borbu. Do glavnog napada je trebalo da dođe kada osmanska

²⁸¹ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

vojska uđe u Orljevske klance i litice.

Prema planu, Kuči su trebali da izvrše prvi napad, a kada se razvije borba da po bokovima udare odredi Pipera i Bratonožića. Crnogorski vojni plan nije zaboravio osmansku pozadinu pa je u tu svrhu odabrao 200 iskusnih ratnika koji do detalja poznaju teren od Meduna do Gusinja. Od ovih 200 okušanih ratnika formirano je više hajdučkih/gerilskih četa jačine 10–15 ljudi. Upućene su što bliže Gusinju i Plavu sa zadatkom da iz zasjeda, napadaju vojsku Hodaverdi-paše, da joj usporavaju pokret i zaprečavaju napredovanje. Imale su posebni zadatak da obrušavaju krše na osmansku vojsku, zatvaraju prolaze i otežavaju vojsci kretanje. Njihov zadatak je bio da napadaju komoru i logistička odjeljenja i da u svakom pogledu ometanju napredovanje. Tokom vijećanja, odbambenim snagama se priključio odred od 400 Rovaca na čelu sa vojvodom Savićem, kao i šest četovođa crnogorskih hajdučkih četa, ukupne jačine 90 ratnika. Ove hajdučke čete nalazile su se skrivene na području od Duklje do Cijevne. Zadatkom odreda Rovaca je bio da napadne osmansku pozadinu iz pravca Zlatice kad započne glavna borba. Hajdučke čete imale su u zadatak da kada dođe do napada, sprečavaju snabdijevanje osmanske vojske od Podgorice i Spuža.

Napad osmanskih snaga započeo je 2. avgusta i to Hodaverdi-paše iz pravca Gusinja i skadarskog Ahmed-paša iz pravca Podgorice.²⁸² Ahmed-paša išao je u tri napadne kolone. Desna kolona bila je pod komandom dva pašina sina i nadirala je pravcem: Dinoša – Kula Rašovića – Medun. Srednja (glavna) kolona bila je pod neposrednom komandom paše, nastupalca je pravcem: Doljani – Vrbica – Medun. Lijeva kolona, pod komandom bega Ljubovića i bega Čengića, nastupala je pravcem Zlatica – Kupusci – Kosor. Lijeva kolona našla se na udaru crnogorskih zasjeda.

Nakon što se formacija i pravac nadiranja osmanske vojske u potpunosti pokazao, vojvoda Radonjić je napravio plan odbrane

²⁸² Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

shodno prepozicijama osmanskih kolona. Prema lijevoj osmanskoj koloni na Kunj Zlatički odredio je dio Kuča pod komandom Đura Jovovića. Drugi dio Kuča, pod neposrednom komandom vojvode Ilije, bio je raspoređen ka glavnoj osmanskoj koloni oko Meduna i Medunske Čafe. Manje snage uputio je prema desnoj osmanskoj koloni. Nenaviknuta na krševiti i teško prohodni teren, dodatno uz veliku toplotu, osmanska vojska je sporo naredovala. Njihovo napredovanje znatno su otežavali stalni napadi hajdučkih četa, koje su napadale slabe tačke osmanskih kolona, udarali su na komore i karavane. Kako bi prekinuli ove napade, upućivana su snažna potjerna odjeljenja koja nijesu dala rezultate. Sve ovo je iscrpljivalo osmansku vojsku i remetilo njen pokret.

Prva je borba otpočela na Zlatičkom Kunju sa lijevom osmanskom kolonom. Nakon što se razvila velika borba, Crnogorci su u pogodnom trenutku izvršili juriš jataganima, koji je lijevu kolonu primorao na povlačenje. U ovoj borbi poginuo je Đuro Jovović, a njegove snage, nakon što su prekinule lijevu kolonu, pošle su u pomoć snagama vojvode Radonjića na Medunu koje su ispred sebe imale glavninu osmanskih snaga.²⁸³

Nakon što su se sjedinile, snage Hordaverdi-paše 2. avgusta krenule su prema Podgorici.²⁸⁴ Kako su najbolje poznavali teren, za njihovu prethodnicu određeni su Gusinjani. Njegove snage odmah su počele napadati hajdučke čete Brda. Prema planu, sprečavale su njegovo napredovanje postavljanjem brojnih zasjeda i prepreka koje je naročito intenzivirano na području planine Kom. Obrušavanjem veće količine krša i zemlje uspjeli su čak pola dana da zaustave čitavu osmansku vojsku. Kod Gusinja su hajdučke čete iz Kuča razbile veliki karavan, a uspjele su da uhvate preko 50 konja natovarenih hranom i džebanom i da ih dopreme pod Medun.²⁸⁵

²⁸³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

²⁸⁴ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica.

²⁸⁵ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

Vojska Hodaverdi-paše palila je pred sobom sve na što je naišla. Nakon četiri dana usiljenog marša i borbe sa zasjedama njegova vojska došla je na liniju Kosor – Ubli.²⁸⁶ Došlo je do sjedinjavanja i miješanja njihovih snaga sa desnom kolonom Ahmed-paše, nakon čega su oko 12 časova zalogorovali u prostoru: Ubli – Dučići – Rašovići. Usljed velike vrućine i napora na bojištu je zavlдало zatišje, jedino su se oko Meduna prepucavala prednja odjeljenja obje strane. Vojvoda Radonjić je iskoristio ovaj predah da napravi raspored prema kojem je osmanske snage trebalo napadati sa severa, istoka i juga, tako da su se osmanske snage mogle povlačiti samo na zapad. Glavni napad Crnogorci su trebali da izvrše sa severoistoka na ulogorene osmanske snage u prostoru sela: Ubli – Dučići – Noći – Rašovići.²⁸⁷ Napad su izvršili Kući između 14 časova i 15 časova na nepripremljene osmanske vojnike.²⁸⁸ Za njima, u napad su krenuli Piperi i Bratonožići. Nakon prvih pušćanih ploutuna, izvršen je opšti juriš jataganima koji je osmanske jedinice primorao na povlačenje ka Podgorici. Iz pravca prema kojem su se povlačili napad su izvršili Rovčani. U povlačenju osmanske jedinice lijeve kolone naišle su na jedinice srednje kolone kod koje su izazvale paniku. Osmanske jedinice u haotičnom bježanju padale su i ginuli niz litice. Hodaverdi-paša, koji je imao pregled situacije, nakon osipanja snaga skadarskog paše i dijela svojih snaga, odmah je naredio svojim trupama da odstupaju u pravcu Gusinja.²⁸⁹

Jedan dio osmanskih snaga nije uspio na vrijeme da se povuče. Među tim vojnicima bila su i dva sina skadarskog Ahmed-paše i oko 75 osmanskih aga i begova koji su se zatvorili u kulu

²⁸⁶ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica.

²⁸⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

²⁸⁸ Isto.

²⁸⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

Rašovića i iz nje se branili.²⁹⁰ Oko 100 Crnogoraca držalo je kulu u obruču. Odredi Kuča i Bratonožića gonili su osmanske jedinice koje su odstupale ka Gusinju, a odredi Pipera i Rovčana gonili su osmanske jedinice koje su odstupale ka Podgorici i Spužu. Osmanske jedinice iz pravca povlačenja u okolini Zlatice dočekale su crnogorske hajdučke čete što je dovelo do potpunog rastrojstva osmanskih snaga. Borbe su trajale sve do noći. Narednog dana crnogorske snage su se okupile oko Kule Goge Rašovića u kojoj je bilo zabarikadirano oko 75 vojnika.²⁹¹ Pozvani su na predaju, dok su oni nudili da ih daju na otkupe. Tokom pregovora došlo je do puškaranja iz kule u kojem je poginuo vojvoda Savić Rovačanin što je za osvetu imalo paljenje kule sa svim licima koja su u njoj bila zatvorena.

Ukupni gubici osmanskih snaga kreću se oko više hiljada, dok su crnogorske snage imale 45 poginulih i 97 ranjenih.²⁹² Načinjena je velika materijalna šteta na crnogorskoj strani, ali zarobljen je bogat ratni plijen. Hodaverdi-paša je sa svojim snagama prilikom povratka u cilju osвете napao Vasojeviće u kojima je izvršio pljačkanje i paljenje.

Ova bitka primjer je dobrog sagledavanja prednosti i nedostataka i svojih i protivničkih snaga. Crnogorska strana je ispoljila detaljno planiranje na osnovu preciznih podataka dobijenih sa terena, a izrađivala je i nove, dodatne planove nakon utvrđivanja rasporeda protivničkih snaga. Crnogorski plan je u detalje razrađivao pojedine segmente, ne samo operativnog već i taktičkog djelovanja. Komandni kadar pokazao je jedinstvo komandovanja uprkos razlikama, ali i potpuno sadejstvo u realizaciji djelova plana kao i sposobnost predviđanja i djelovanja u skladu sa razvojem situacije. Pokazala se i sposobnost primjene različitih borbena-taktičkih dejstava na širokom geografskom

²⁹⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

²⁹¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

²⁹² Isto.

području. Komandant je izvršio potpuno prebacivanje težišta borbe sa glavne napadne kolone na lijevu kolonu, čime je u potpunosti postignut faktor iznenađenja. Pravilno su korišćene prednosti terena, sve raspoložive snage iskoristile su maksimalno svoje mogućnosti i vještine. S druge strane, iako mnogobrojnije, osmanske snage početno su pravilno odredile prioritete i izradile plan ali su u narednim fazama lako odustajale od planiranog. Slabo su osigurani pravci odstupanja, pogrešno je izvedeno i izviđanje prostora borbenog dejstva. Skadarska vojska je postupala skoro identično kao i prilikom ranijeg napada na istom području, te je slabo naučila lekcije iz prethodnog iskustva.

Bitka na Ublima Čevskim avgust 1750.

Antiosmanske akcije koje je počeo da sprovodi i organizuje agilni i energični novi crnogorski mitropolit Vasilije izazvale su reakcije kod osmanskih i mletačkih vlasti. Snažna podrška oslobodilačkim namjerama od strane Cetinja prema istočnim crnogorskim plemenima pokrenula je oslobodilačko raspoloženje i akcije. Ovo je dodatno podstaklo jačanje djelovanja crnogorskih hajdučkih četa duboko u osmanskoj teritoriji. U cilju suzbijanja ovih akcija kao i sprečavanja mitropolita Vasilija da učvrsti svoju tek stečenu poziciju, Bosanski vezir organizovao je odlučan vojni pohod na Crnu Goru. Okupio je 30.000 vojnika i odredio za komandanta Ćehaj-pašu. Glavni zadatak ovog pohoda je bio hvatanje ili likividiranje mitropolita Vasilija. Sa velikom vojskom Ćehaj-paša krenuo je pravcem Trebinje – Vilusi – Grahovo – Čevo.²⁹³ Zasutavio se na Ublima Čevskim i tu se ulogorio sa vojskom. Odmah je uputio poziv mitropolitu Vasiliju i crnogorskim glavarima da dođu na pregovore i na miran način riješe sve sporne stvari.

²⁹³ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

Crna Gora našla se u izrazito teškoj situaciji, s jedne strane, osmanska vojska ušla je na njenu teritoriju i postavljala, praktično, ultimatum. S druge strane, Crna Gora je ostala bez praha za oružje, a nije ga mogla nabaviti od Mletačke Republike jer je ona prethodno potpuno zatvorila granice. Mitropolit Vasilije je dobio informacije o pokretu osmanskih snaga pa je odlučio da uputi odred jačine oko 2.000 Crnogoraca pod komandom čevskog serdara Đikana u Meoca, selo u Cucama.²⁹⁴ U iščekivanju sukoba sa vojskom čija je snaga bila brojčano veća više od deset puta, na prijedlog crnogorskog harambaše Nikca Tomanovića (Nikca od Rovina) razmatran je plan o ubistvu osmanskog komandanta Čehaj-paše kao jedino rješenje. Za ovu akciju dobrovoljno se javilo 40 Crnogoraca.

Zajedno sa serdarom Đukanom izrađen je plan da u toku noći crnogorska vojska izvrši premještaj u Stožerski Do, i da zauzme raspored za napad koji treba biti izveden izjutra. Dogovoreni znak za početak napada je bio kada čuju da su zapucale puške u osmanskom logoru. Crnogorska strana odgovorila je Čehaj-paši da će na povjerenje narednog dana doći Nikac Tomanović sa 40 najboljih Crnogoraca kako bi dogovarali uspostavljanje mira. Uz pašin pristanak, narednog dana Nikac Tomanović je oko 12 časova sa 39 Crnogoraca došao ispred pašinog šatora. Nekoliko osmanskih vojnika ih je dočekalo. Tomanović je stao ispred šatora koji je bio otvoren, dok su ostali u polukrugu i sa lijeve i sa desne strane opkolili šator, istovremeno su otvorili vatru i ubili pašu i njegove najbliže saradnike.²⁹⁵ Kad je crnogorska vojska čula pucanje u šatoru sa svih strana je izvršila napad na osmanske snage koje su bile zbunjene zbog pogibije komandanta i najviših vojnih starješina. Nakon pušćane vatre, Crnogorci su jataganima jurišali i razvili borbu prsa u prsa.

²⁹⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

²⁹⁵ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*,

Narodna knjiga, Beograd, 1979.

Obezglavljena osmanska vojska počela je sa povlačenje, u pravcu Nikšića i Grahova, ostavljajući svu opremu. Crnogorci su ih gonili do noći. U ovoj bici osmanska vojska pretrpjela je potpun poraz, a uspjela je da donese tijelo svog komandanta u Nikšić. Iako ne postoje podaci o osmanskim gubicima, prema nekim podacima, Crnogorci su ubili 3.500 vojnika. Gubici crnogorskih snaga iznosili su 40 ratnika koji su bili sa Tomanovićem, od koji je njih šest zajedno sa Tomanovićem uspjelo da se izvuče, ali su svi ranjeni.²⁹⁶ Pored njih poginulo je još 42 Crnogorca, dok je ranjeno njih oko 90. Crnogorcima je pao u ruke veliki plijen u oružju, džebani, profijantu, šatorima i konjima.

U ovoj bici izraženo je alternativno rješavanje odnosa snaga, stavljanjem fokusa na neutralisanje komandnog kadra, nakon čega jedinice bez starješina postaju daleko manje efikasne i organizaciono i moralno. Mitropolit Vasilije je ispravno postavio svoje jedinice na priličnoj udaljenosti od protivničkih snaga, čime je omogućio crnogorskoj strani da odlučuje o mjestu vođenja borbe, iako realni plan za dalje postupanje nije postojao zbog niza ograničavajućih faktora. Ispoljena je vojnička istrajnost i odlučnost, korišćena je prednost terena kao i faktor iznenađenja. Preuzeti su odvažni, smjeli i efikasni potezi u momentima kada su svi elementi bili nepovoljni po crnogorske pozicije.

Bitka na Čevu

1745.

Okolni osmanski prvaci konstantno su vršili pritisak na Crnu Goru da obuzda oružane akcije uz pokušaje da je primoraju da plaća poreske obaveze prema Osmanskom carstvu. Krajem maja 1754, bosanski vezir Hadži Mehmed-paša uputio je poziv crnogorskom mitropolitu Savi i crnogorskim glavarima za postizanje dogovora oko isplaćivanja harača. Slabo energični i miru

²⁹⁶ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

sklonu mitropolit Sava, nakon kraćih pregovora, prihvatio je jednokratno plaćanje, a za to bi mu bio garantovan slobodan prolaz preko svoje teritorije. Međutim, do realizacije dogovora nije došlo jer je ratoborni i energični vladika Vasilije koji je držao većinsku vlasti, uz podršku glavnih crnogorskih glavara, svjesnih ratne opasnosti, donio novu odluku kojom se odbija isplata harača. Ovo je bio direktan povod da osmanske snage iz Bosne krajem novembra 1756. otpočnu napad na Crnu Goru.²⁹⁷

Za ovaj pohod mobilisano je 20.000 osmanskih vojnika, dok su Crnogorci uspjeli da sakupe oko 5.000 ratnika.²⁹⁸ Glavni komandant osmanskih snaga je bio čehaj Ahmet-paša, koji je sa glavinom snaga nadirao pravcem Nikšić – Ozrinići – Čevo. Ove snage su nakon kraćih borbi zauzele Čevo. Drugi osmanski odred nastupao je pravcem Hercegovina – Grahovo – Cuce sa zadatkom da se u Cucama objedini sa glavnim snagama. Nakon sjedinjenja snaga i kraćih priprema prodor je nastavljen pravcem Bjelice – Cetinje sa zadatkom osvajanja glavnog grada. Crnogorske snage pod komandom guvernadura Stanislava Radonjića odlučno su 3. decembra 1756. srele osmanske snage u selu Prediš, u Bjelicama.²⁹⁹ Pod jakim i istrajnim pritiskom crnogorskih snaga zaustavljen je osmanski prodor. Crnogorskim snagama na ruku su išle i loše vremenske prilike. Usljed snažnog otpora Crnogoraca, osmanska vojska se počela povlačiti prema Nikšiću. U Nikšiću je početkom januara zaključen ugovor čime je rat okončan. Crnogorska strana se obavezala da će plaćati propisani harač, da neće vršiti upade na osmansku teritoriju, kao ni da neće primati strane izaslanike. Crnogorci su se samo formalno obavezali ugovorom, iako su bili odlučni da, uprkos osmanskim napadima, ne plaćaju predviđeni harač.

²⁹⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

²⁹⁸ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

²⁹⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989, 75–80.

Bitka na Čevu
30. novembar 1756.

U odsustvu vladike Vasilija, koji je u proljeće 1752. otišao u Rusiju, mitropolit Sava nije mogao spriječiti pogoršanje unutrašnjih prilika u Crnoj Gori zbog učestalih međuplemenskih svađa i krvne osvete. Osim na unutrašnjem planu, prilike su bile veoma teške i na spoljnopoličkom polju. Bosanski vezir Hadži Mehmed-paša na osnovu fermana sultana Osmana III izvršio je mobilizaciju velike vojske kako bi napao Crnu Goru i naplatio harač.³⁰⁰ Nakon što je stigao u Gacko, bosanski vezir je uputio pisma pojedinim crnogorskim glavarima i pozvao ih da dođu u Gacko i mirnim putem riješe sporna pitanja. Vezir je pokušavao da iskoristi unutrašnje svađe, dodatno razjedinu crnogorska plemena i stekne vojnu i političku prednost. Kako se mitropolit Sava nije protivio odlasku pozvanih glavara, uz posredovanje spuškog kapetana Abdula Parmakovića,³⁰¹ nekoliko glavara je došlo kod vezira i sa njim napravilo ugovor. Predviđeno je bilo da crnogorska plemena dobrovoljno plaćaju harač; da budu pokorna sultanu i da crnogorska plemena neće napadati Osmanlije. S druge strane Crnogorcima je garantovano: da mogu slobodno putovati i trgovati čitavim Osmanskim Carstvom i da ih niko ne smije napadati i plijeniti im stoku.³⁰² Kao garanciju za poštovanje ugovora, Osmanlije su uzele taoce. Za uslugu oko ovoga ugovora spuški kapetan Abdul Parmaković od sultana je dobio titulu paše. Kako je bio uvjeren da će Crnogorci ispuniti sve preuzete obaveze, Parmaković je bosanskom veziru dao svotu svoga novca da se na ime crnogorskog harača pošalje sultanu.

³⁰⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

³⁰¹ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

³⁰² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

Kad su čuli za odredbe ugovora, Crnogorci su bili nezadovoljni i prijetili su smrću glavarima koji su učestvovali u dogovoru. Situacija se znatno promijenila kada je vladika Vasilije u junu 1754. došao iz Rusije sa zanatnom finansijskom pomoći. Nezadovoljan donešenim ugovorom, odmah je sazvao skupštinu na kojoj je poništen ugovor. Odmah je uputio izaslanike u crnogorska plemena sa porukom da je ugovor poništen i da niko ne daje ništa na ime harača, niti da drži dobre odnose na Osmanlijama. Ovaj Vasilijev smjeli državnički potez, izazvao je veliko nezadovoljstvo kod bosanskog vezira i spuškog paše Parmakovića. Protiv vladike Vasilija je bila i Mletačka Republika zbog njegovih bliskih odnosa sa Rusijom, pa je tri puta pokušavala da ga otruje. U znak pritiska na vladiku Vasilija i Crnu Goru, Mletačka Republika je zatvorila sve pazare za Crnogorce, i pod prijetnjom smrtnom kaznom, zabranila svaku vrstu trgovine sa Crnogorcima. Vršeci strahoviti pritisak na crnogorska primorska plemena Paštroviće, Maine, Pobore i Grbalj, Mletačka Republika je uspjela da spriječi njihovo pomaganje Crnoj Gori. Novopostavljeni paša Parmaković uspio je da raznim privilegijama pridobije za sebe crnogorska plemena Brda.³⁰³

Stiješnjena između osmanskog i mletačkog pritiska, Crna Gora je ostala izolovana i sama. Bosanski vezir je tri puta slao pisma vladici Vasiliju i upozoravao ga na plaćanje harača uz prijetnju surovom omazdom.³⁰⁴ Kako su svi pazari bili zatvoreni za Crnogorce, nastupila je oskudica svega i velika glad. Da bi osigurale neki izvor hrane crnogorske hajdučke čete krstarile su po Hercegovini, napadali mletačke i dubrovačke trgovačke karavane i plijenili toware. Bosanski vezir je na ovo reagovao slanjem ultimatika vladici Vasiliju da isplati harač, a ovaj put je zahtijevao da mu se za njegov harem pošalje 12 djevojaka iz crnogorskih bratstava. Kako je vladika Vasilije odmah odbio

³⁰³ Isto.

³⁰⁴ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

ove zahtjeve, na osnovu sultanovog fermama, bosanski vezir je mobilisao 40.000 vojnika sa područja Bosne i Hercegovine.³⁰⁵ Za komandanta vojske odredio je svoga pomoćnika Osman-pašu. U međuvremenu, došlo je do smjene vezira Hadži Mehmed-paše Ahmet-pašom koji je nastavio sa pripremama za pohod i za komandanta potvrdio svog pomoćnika Čehaj Osman-pašu. Glavni operativni ciljevi ove vojne ekspedicije bili su potpuno potčinjavanje Crne Gore pod sultanovu vlasti i primoravanje da plaća harač; uzimanje taoca iz glavnih bratstava; podizanje na Njegušima ili nekom drugom mjestu utvrđenja u kojem bi boravila stalna osmanska posada.

Osman-paša je sa vojskom stigao u jesen u Nikšić. Sredinom novembra 1756. izvršio je napad na Crnu Goru sa tri strane. Glavnina osmanskih snaga (srednja napadna kolona), pod komandom Osman-paše kretala se pravcem Nikšić – Čevo. Desna napadna kolona, pod komandom paše Čengića napredovala je pravcem Vilusi – Grahovo – Čevo. Lijeva napadna kolona pod komandom spužkog paše Parmakovića napredovala je pravcem Podgorica – Cetinje.

Shodno osmanskoj napadnoj formaciji, vladika Vasilije organizovao je crnogorske snage u tri odreda. Prema glavnoj osmanskoj koloni uputio je glavninu svojih snaga jačine 3.000 Katunjana.³⁰⁶ Druga dva odreda uputio je prema lijevoj i desnoj osmanskoj koloni. Crnogorci su davali snažan otpor i punih 15 dana sprečavali osmanskih prodor. Borili su se sve dok im nije falilo praha. Crnogorskom otporu pogodovalo je i loše vrijeme (kiša, mraz i pljuskovi) koji je dodatno otežavao osmansko napredovanje. Kad im je nestalo praha, Crnogorci su počeli da se povlače prema Čevu. Osmanska vojska je lakše i slobodnije napredovala, pritom paleći i ubijajući sve pred sobom, jer je znala da Crnogorci

³⁰⁵ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

³⁰⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

nemaju više praha niti ijednog fišeka. Osmanska vojska je uspjela da prodre na Čevo i tu su se sastale dvije kolone Osman-paše i Čengić-paše. Osmanska vojska se ulogorila na Čevu, a tada je nastupio veliki mraz sa vjetrom. U tom periodu Crnogorcima je Petar Bjeladinović iz Risna uspio da prošvercuje i dostavi nekoliko tovara džebane (praha). Odmah po dobijanju džebane Crnogorci su odlučili da 30. novembra izvrše napad na osmansku vojsku.³⁰⁷ Crnogorci su sa svih strana, u samu zoru dok su osmanski vojnici još spavali i odmarali, izvršili napad. Nakon kraće paljbe koja je izazvala iznenađenje i zabunu, Crnogorci su sa svih strana izvršili juriš jataganima. U borbi noževima prsa u prsa koja je trajala tri sata, osmanska vojska je poptuno potučena i počela je povlačenje u pravcu Nikšića i Grahova. Tokom borbe ranjen je Osman-paša, ali su njegovi vojnici uspjeli da ga iznesu i dovedu u Nikšić. Treća kolona, koja je nastupala od Podgorice, kad je čula za teški poraz na Čevu, povukla se u Spuž i Podgoricu. U borbama koje su vođene od početka napada zaključno sa 30. novembrom, osmanske snage na osnovu glava koje su Crnogorci posekli i leševa koji su ostali na bojištu, imali su 8.000 mrtvih.³⁰⁸ Za broj ranjenih nema podataka. Crnogorske snage imale su 180 mrtvih i oko 200 ranjenih.³⁰⁹ Crnogorci su uzeli bogat plijen u oružju, džebani, profijantu, šatorima i tovarnoj stoci.

Bitka kod Spuža

1758.

Prema pisanja Marka Dragovića osmanska vojska jačine 60.000 vojnika spuškog kapetana Abdul-paše Parmakovića izvršila je 1758. napad na Crnu Goru.³¹⁰ Do odlučujuće bitke

³⁰⁷ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

³⁰⁸ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

³⁰⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

³¹⁰ LITERATURA: Dragović, Z, Черногория и её отношения к России в

došlo je kod Spuža 27. maja kada su Crnogorci uspjeli da poraze jake osmanske snage i primoraju ih na povlačenje.³¹¹ Nije isključena mogućnost da je ova bitka bila dio operacija koje su vođene protiv Crne Gore tokom 1756. godine.

Bitka iz 1761.

Ova bitka se vodila između Crnogoraca i turskih jedinica. Bećir-paša Osmanagić 15. aprila 1761. napao je sa velikom vojskom crnogorska Brda kojima su u pomoć pristigli ostali Crnogorci iz četiri nahije. Crnogorci su u ovim borbama uspjeli da poraze osmansku vojsku i primoraju je na povlačenje.³¹²

Bitka na Trnjinama 1765.

Bitka na Trnjinama vodila se između Crnogoraca i turskih jedinica. Nikšićki paša sa velikom vojskom iz Bosne i Hercegovine napao je Crnu Goru. U borbama kod sela Trnjine u Cucama 5. Oktobra, Crnogorci su uspjeli da poraze njegovu vojsku.³¹³ U periodu relativnog mira, vladika Vasilije se okrenuo sređivanju unutrašnjih prilika. Produbio je i proširio odnose sa crnogorskim plemenima u Brdima i istočnoj Hercegovini, a nastavio je da razvija odnose sa Rusijom. Tokom svog trećeg boravka u Rusiji preminuo je u martu 1766. u Petrogradu. Svojom enegrijom, harizmom i autoritetom imao je podršku crnogorskih glavara i brzo se nametnuo u odnosu na povučenijeg mitropolita Savu. Vasilije je uspio da objedini crnogorska plemena u obraćanju

царствованіе императора Павла, *Руская старина* XXXIII, S. Peterburg, 1882, str. 432–439.

³¹¹ Isto.

³¹² Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije i njegovo doba (1740–1766)*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

³¹³ Isto.

osmanskih napada. Osim unutrašnje politike, vodio je i aktivnu diplomatsku akciju na učvršćivanju Crne Gore. Nakon njegove smrti, upravu nad zemljom kratkotrajno (1766–1767) ponovo preuzima mitropolit Sava.

Bitka na Čevu 1768.

Izbor Šćepana Malog za vladara Crne Gore, izazvao je reakcije susjednih država, prije svega Osmanskog carstva. Shodno naredbi sultana i osmanske vlade, bosanski vezir Sulejman-paša, urumelijski vezir i skadarski paša dobili su zadatak da mobilišu svoje snage, osvoje Crnu Goru i da živog uhvate Šćepana Malog. U cilju uspješne operacije, osmanska vlada je zahtijevala od Mletačke Republike da vojskom zatvori granicu prema Crnoj Gori i iz oba pravca spriječi svaki saobraćaj sa njom. Mletačka Republika prihvatila je ovaj zahtjev, ali je zbog straha od prodora osmanskih snaga na njenu teritoriju mobilisala 27.000 vojnika i za komandanta ovih snaga postavila generala Krapovića. General Krapović je zatvorio granicu od Budve do Risna i pod pretnjom smrtno kazne zabranio svaku trgovinu sa Crnogorcima.³¹⁴

Prema osmanskim izvorima trojica paša mobilisali su oko 92.000 vojnika (prema mletačkim izvorima osmanska vojska je imala 67.000 vojnika, dok neki izvori pominju čak 110.000 vojnika). Bosanski vezir sa 35.000 vojnika kretao se pravcem Bosna – Riđani i zalogorovao je u polju oko Riđana. Rumelijski begler-beg sa 30.000 vojnika ulogorio se kod Podgorice, između Gorice i rijeke Sitnice. Skadarski Mehmed-paša sa 27.000 vojnika ulogorio se sa jednim djelom snaga oko Plavnice, a sa drugim

³¹⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

dijelom snaga jugoistočno od Sutormana.³¹⁵ Oko Grahova koncentrisali su se manji odredi osmanske vojske. Osmanska vojska je 6. oktobra preduzela koncentrični napad na Crnu Goru. Prema operativnom planu, bosanski vezir Sulejman-paša sa 35.000 vojnika nadirao je od Nikšića ka Čevu. Rumelijski begler-beg sa 30.000 vojnika nadirao je linijom Spuž – Podgorica, manjim snagama prema Cetinju, a glavninom snaga prema Čevu. Skadarski Mehmed-paša sa 27.000 vojnika, manjim snagama nadirao je od Plavnice ka Cetinju, a sa glavninom svojih snaga preko Sutormana na Crmnicu i takođe ka Cetinju.

U pripremi za odbranu Crna Gora je mobilisala sve snage koje je imala. Sa dječacima i starcima imala je 10.000 boraca.³¹⁶ Svu nejač, stoku, pokretnu imovinu i stvari sklonili su na vrijeme u planine. Prema crnogorskom planu odbrane prema Nikšiću i Spužu određeni su Katunjani i Riječani, prema Podgorici određeni su Lješnjani, prema Skadru, Crmničani, a prema Grahovu i Kotoru nekoliko crnogorskih hajdučkih četa. Kako bi imali izgovor da je pobjegao, Šćepan Mali se prema dogovoru sa crnogorskim glavarima sklonio u jedan od manastira. Glavna komanda nad crnogorskim snagama bila je povjerena serdaru Ivanu Petroviću sa Njeguša. U pomoć Crnoj Gori došla su i crnogorska plemena Bjelopavlići, Piperi i Župljani (Nikšićka Župa). Njihov zadatak je bio da formiraju manje jedinice, da krstare u osmanskoj pozadini i da napadaju i presrijeću karavane od Klobuka, Nikšića, od Spuža i Podgorice. Takođe, imali su zadatak i da otimaju džebanu i hranu i da je dopremaju crnogorskim snagama kao i da onemogućavaju snabdijevanje osmanske vojske.

Kako su bili značajno malobrojniji kad su se približili osmanskoj vojsci, Crnogorci su se razbili u manje odrede i zauzeli položaje čekajući prikriveni u zasjedi dolazak osmanske vojske.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

Crnogorci su bosanskog vezira dočekali u Ostroškim klancima. Rumelijskog begler-bega dočekali su na terenski pogodnim položajima na desnoj obali rijeke Zete. Odred Lješnjana je uspio da zaustavi nadiranje osmanskih snaga od Podgorice, a odred Crmničana zaustavio je napredovanje osmanskih snaga od Plavnice i Sutormana. Katunjani i Riječani koji su na sebe primili glavninu osmanskih snaga, uspjeli su ih zadržati nekoliko dana, ali su bili primorani na povlačenje. Bosanski vezir i rumelijski begler-beg uspjeli su prema planu da se probiju na Čevo. Tu su združili snage i ulogorovali se.³¹⁷ Skadarski paša sa vojskom uspio je kroz Crmničku nahiju da prodre do Gluhoga Dola. Osmanska vojska palila je i pustošila iz svih pravaca kojima je napredovala. Kada je sjedinio snage, bosanski vezir je sa Čeva uputio ultimatum crnogorskim glavarima sa zahtjevom da mu dovedu živog Šćepana Malog, što je i bio glavni cilj pohoda. Crnogorci su odgovorili da Šćepan Mali više nije tu. Ovaj odgovor bosanskog vezira nije zadovoljio, pa su borbena dejstva nastavljena. Crnogorske hajdučke čete znatno su otežavale snabdijevanje osmanske vojske na Čevu. Situaciju su dodatno otežavale i loše vrmenske prilike jer su uslijedile obilne kiše, polave, a hrane u osmanskom logoru je bilo sve manje.

S druge strane, polovinom oktobra Crnogorcima je nestala džebana, a kad su to saznale, osmanske snage su nastavile sa jakim napadima. Pravac napredovanja prema Cetinju se otvarao. Međutim, 7. novembra situacija je znatno preokrenuta. Naime, hajdučke čete iz Brda, presrele su i napale jedan veliki karavan koji je, od Klobuka, nosio džebanu osmanskoj vojsci na Čevo. U ovom teškom napadu zaplijenjeno je 80 konja natovarenih džebanom koja je odmah upućena crnogorskim snagama.³¹⁸ Pored ovoga, na osnovu informacija dobijenih iz Podgorice o pokretu tovara sa džebanom, Crnogorci su odmah uputili odred

³¹⁷ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

³¹⁸ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

od 500 ratnika da zapadnu u Leskovac i sačekaju karavan.³¹⁹ Napali su karavan iz zasjede i oteli toware. Više pratilaca karavana je poginulo, a neki su pobjegli. Prilikom ovog napada ranjeno je nekoliko Crnogoraca. Ovom prilikom zaplijenjeno je 60 tovara konja džebane koji su odmah dopremljeni na Čevo.³²⁰

Srećne okolnosti u presudnom trenutku uslijedile su jedna za drugim. Dogodilo se kad je nestala Crnogorcima džebana, da je zbog velikog nevremena i grmljavine nastalo veliko pražnjenje, pa je grom udario i uništio džebanu skadarskog paše, pri čemu je stradao veći broj osmanskih vojnika. Isto se dogodilo i sa mletačkom barutanom.³²¹ Ovaj slijed planiranih i neplaniranih događaja znatno je promijenio stanje na frontu. Kako su ostali bez logistike, hrane i džebane, osmanske vojnike zahvatila je demoralizacija. Dok je crnogorska strana opremljena dovoljnom količinom džebane dobila na moralu i spremala se za odlučnu akciju.

Na savjetovanju crnogorskih vojnih starješina i glavara utvrđen je plan i odlučeno da se osmanska vojska na Čevu napadne uoči Mitrovdana (6/7. novembra u dva sata prije zore).³²² Crnogorske snage imale su 4.000 boraca koje su podijeljenje u tri odreda i to: jedan dio Katunjana pod komandom vojvode Draga Vukotića imao je zadatak da napadne iz pravca Vojinića, drugi dio Katunjana pod komandom bjeličnog vojvode Milića imao je zadatak da izvrši napad iz pravca sela Zaljut, Riječani, pod komandom serdara Jova Đuraškovića, trebalo je da napadnu iz pravca Dosa niz Potočinu. Prema crnogorskom planu, zadatak hajdučkih četa iz Brda bio je napadaju pozadinu osmanske vojske. Utvrđeno je da glavni znak za napad dā serdar Petrović paljenjem vatre i pucanjem maškula (prangije) iznad sela Vojinića.³²³

³¹⁹ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

³²⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

³²¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³²² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³²³ Isto.

U tajnosti, po mraku, crnogorske snage uputile su se i zauzele dogovorene položaje. Na dogovoreni znak izvršile su napad na ulogorenu osmansku vojsku. Iznenadjenje je bilo potpuno, a osmanski vojnici bili su dezorijentisani. Koristeći pometnju Crnogorci su izvršili juriš jataganima i pobijedili protivničku vojsku koja se povlačila bez ikakvog reda na različite strane, a najviše prema Spužu i Nikšiću. U povlačenju, Crnogorci su ih gonili, presijecali im povlačenje i obračunavali se s njima. Prostor od Čeva, sela Zagarača i Spuža bio je prekriven tijelima osmanskih vojnika. Pobjeda Crnogoraca bila je potpuna.

Tokom borbi i ove bitke pretpostavlja se da je poginulo, ranjeno i izbačeno iz stroja oko 20.000 osmanskih vojnika.³²⁴ Crnogorci su uzeli veliki plijen, veću količinu oružja, džebane, 1.300 šatora, uključujući dva vezirska šatora, 3.000 konja itd.³²⁵ Na drugom dijelu fronta prema Crmnici, prilikom udara groma u džebanu skadarskoga paše nastala je zbrka u redovima njegove vojske što su iskoristili Crmničani i izvršili napad na osmansku vojsku, potpuno je potisnu i primorali na bjekstvo. Gonili su i uspjeli da posjeku preko hiljadu glava i zaplijene veću količinu oružja i drugog materijala. Ovaj poraz na Čevu i Crmnici uticao je na ostale osmanske kolone da se užurbano povuku u utvrđenja u Podgorici, Žabljaku i Skadaru. Ukupni crnogorski gubici u ovom turskom pohodu bili su: 265 mrtvih i nešto preko 300 ranjenih.³²⁶

Bitka na Čevu 1776.

U cilju kažnjavanja Crne Gore zbog neplaćanja harača, albanski paša Mehmet Bušatlija, za vrijeme vladavine mitropolita Save, sa velikom vojskom napao je Crnu Goru. U bici na Čevu

³²⁴ Isto.

³²⁵ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

³²⁶ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

27. aprila 1776. poražen je od Crnogoraca i promoran da sa vojskom napušta Crnu Goru.³²⁷

Bitka iz 1779.

Vodila se između Crnogoraca i osmanskih jedinica za vrijeme vladavine mitropolita Save. Nakon tri godine od neuspješnog napada, Mehmet paša je odlučio da napadane crnogorska plemena Brda u cilju sprečavanja oružanih djelovanja njihovih odreda. Za ovaj poduhvat mobilisao je 40.000 vojnika. U junu 1779. došao je sa vojskom iz pravca Skadra. Napad je izvršio na crnogorska Brda ali su Crnogorci združenim snagama 13. juna 1779. uspjeli da potuku njegove snage i primoraju ih na povlačenje.³²⁸

Velike bitke Petra II Petrovića Njegoša

Bitka na Bjelopavlićima jun 1792.

Dolaskom na crnogorski prijesto 1784. mitropolita Petra I Petrovića Njegoša oslobodilački pokret dobio je snažan zamah. Podržani sa Cetinja, glavari iz Bjelopavlića, vojvoda Đuran Radović, pop Rade Bošković i arhimandrit manastira Ostrog, Josif Pavićević na sastanku u Ostrogu krajem 1791. donijeli su odluku da podignu ustanak i konačno se oslobode osmanske vlasti. Sredstva za džebanu prikupili su od manastirskog novca (100 dukata) i od priloga Bjelopavlića koji su davali stoku koja je unovčena kako bi se nabavila džebana. O ovoj odluci lično su

³²⁷ Dragović, Z., Черногория и её отношения к России в царствование императора Павла, *Руская старина* XXXIII, S. Peterburg, 1882, str. 432–439.

³²⁸ Isto.

obavijestili mitropolita Petra I koji je podržao i izdao im potrebna uputstva za dalje djelovanje. Pripreme za ustaničku akciju vođene su oprezno i u tajnosti. Direktna događaj koji je doveo do ustanka dogodio se početkom 1792. kada je Jovo Pajov Radulović iz sela Glavice ubio spuškog Asan-aga. Ovim činom otpočele su ustaničke akcije Bjelopavlića što je odmah izazvalo rekaciju osmanske vojske. Kako bi spriječili prodor osmanskih jedinica iz Spuža, Bjelopavlići su iskopali šanac od rijeke Zete do rijeke Sušice. O ustanku je odmah obaviješten skadarski vezir Mahmut-paša Bušatlija koji je mobilisao 12.000 bašibozuka (neregularna vojska) iz Skadra, Malesije, Podgorice i Spuža.³²⁹ Za komandanta ovih snaga postavio je spuškog kapetana Osman-aga Mećikukića sa zadatkom gušenja ustanka, razoružavanja i kažnjavanja Bjelopavlića. Osmanska vojska se koncentrisala ka Bjelopavlićima, a zalogorovala je na prostoru od Spuža do Praskavice i rijeke Sušice. Vojne strajšine i glavari Bjelopavlića kad su videli vojsku sastali su se na savjetovanju i utvrdili plan: da 60 odabranih ratnika pod komandom serdara Mihaila Boškovića odmah zaposjedne šanac; da se nejač i stoka sklone u zbjegove, da borci spremno čekaju kod svojih sela, a kad se otkriju pravci osmanskog napada, da ih u manjim odjeljenjima napadaju sa svih strana.³³⁰ Dalje je odlučeno da se zatraži pomoć od Petra I i da se odluka o početku glavnog napada donese shodno aktuelnoj situaciji na frontu.

Petar I je pozitivno odgovorio na zahtjev Bjelopavlića i utvrdilo je da će uputiti odred Zagarčana. Pomoć je dogovorena i od Pipera i Rovčana. Osman-aga je sredinom maja 1792. (petak) sazvao svoje vojne starješine na izradu plana napada. Odlučeno je da se osmanska vojska podijeli na dva dijela: jedan dio pod komandom Osman-age, da napadne šanac, a drugi dio pod komandom

³²⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³³⁰ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

njegovog brata Husein-age, imao je zadatak da zaobiđe šanac i napadne selo Ćurilac i dalje u pravcu sela Glavice.³³¹ Prema planu, napad je trebalo da počne u zoru drugog jutra od sastanka (nedelja). Kad su izvršene sve pripreme, napad je izveden u zoru u junu 1792.³³² Osman-aga je napao šanac ispred kojeg su branioi napravili prepreku od dva reda drača. Branioi iz šanaca otvorili su puščanu paljbu na napadače koji su kratko zastali jer su pretrpjeli znatne gubitke. Uslijedio je tipičan puščani dvoboj između branilaca i napadača. Istovremeno, Husein-aga je napao na Ćurilac u kojem nije naišao na veći otpor, već je napredovao dalje. Odmah iza Ćurioca na njegove snage otvorile su vatru dvije jake uporedne zasjede Bjelopavlića i Zagarčana pod komandom popa Rada Boškovića i Rajića Pešića. Kad su upali u zasjedu, faktor iznenađenja je bio presudan, gubici su bili veliki i došlo je do pometnje i kolebanja u redovima osmanske vojske koja se počela povlačiti. Iznenađeni jakom vatrom i pretrpevši ozbiljne gubitke, Turci su bili zbunjeni. U tom trenutku, tri odreda jačine 40–50 ljudi, iznenađeni su po lijevom boku udarila osmanske snage. Iz pravca sela Vučice napala je četa Marka Kadića, iz pravca sela Brajovića, četa Vuka Brajovića i iz sela Zagrede, napala je od Veljega Polja četa Marka Mitrovića.³³³ Ovi ubojiti napadi izazvali su zbunjenost osmanskih snaga koje su počele da bježe. U prelomnom momentu stigao je odred od 400 Rovčana i Pipera koji su sa desnog boka udarili snage Osman-age.³³⁴ Napadu su se priključile i grupe boraca iz drugih sela. U bašibozuku je nastala opšta panika i pometnja, počeli su da bacaju oružje i opremu i da bježe u Spuž. U ovoj bici poginulo je 390 osmanskih vojnika, a uzet je i značajan plijen. Sa crnogorske strane bilo je 17 mrtvih i oko 35 ranjenih.³³⁵

³³¹ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

³³² Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

³³³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³³⁴ Isto.

³³⁵ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

Bitka na Piperima avgust 1792.

Nakon neuspjelog vojnog pohoda u Bjelopalićima juna 1792, Mahmut-paša je u avgustu pokrenuo novi napad s ciljem da umiri, razoruža Pipere, uzme taoce i primora ih na plaćanje harača. Glavni cilj je bio slamanje pokreta otpora koji je bio ojačao i uzeo maha. Okupio je vojsku jačine oko 14.000 vojnika od čega 10.000 Arnauta i 4.000 nizama, i sredinom avgusta iz pravca Podgorica – Spuž izvršio napad na Pipere. U tom periodu najveći dio Pipera nalazio se na planinama sa stokom na ispaši, pa su osmanske snage bez većeg otpora zauzele južni dio Pipera i zapalile sva sela u tom dijelu. Narednog dana, oko podna, došli su do Stijene Piperske i Rogama i tu su se zadržali u cilju grupisanja i odmaranja. Štab Mahmut-paše nalazio se kod sela Stijena. Kad su Piperi saznali da im je osmanska vojska u selima, sakupili su se, a u pomoć im je došao i dio Rovaca. Sa snagom od 800 ratnika, obavijestili su i Bjelopavliće. Narednog dana, 15. avgusta na Gospođindan, u širokom opsegu sa planina izvršili su napad na ulogorenu osmansku vojsku. Napad je iznenadio osmanske snage. Sa boka su udarili i Bjelopavlići koji su nakon kraće puščane paljbe zajedno sa Piperima i Rovcima izvršili juriš. Osmanske snage su počele da se povlače u neredu. Crnogorci su ih usmjerili i natjerali na lokaciju Orlova Stijena sa provalijom i mnogi osmanski vojnici su stradali padajući na stijene. Crnogorci su preostale snage gonili do Morače i Zete. Borbe su prekinute kada je nastupila noć. U ovim borbama poginulo je preko 500 osmanskih vojnika. Crnogorski gubici iznosili su 60 poginulih i preko 80 ranjenih, dok su Piperi imali veliku materijalnu štetu. Crnogorci su uspjeli da oslobode sve taoce, a zaplijenili su značajan ratni plijen, među kojima i šator Mahmut-paše.

Bitka na Gornjoj Morači
30. jula 1795.

Pleme Morača je brdom Ostrvica podijeljeno na Gornju i Donju Moraču. Gornja Morača je opkoljena visokim planinama, čije se strane strmo spuštaju u rijeku Moraču. Svojim položajem i sklopom, Gornja Morača je prirodna tvrđava teško pristupačna, teška za vođenje vojnih operacija regularnom vojskom. Na teritoriji Morače nalazi se manastir u kojem su se često održavali sastanci i pravili dogovori o borbi protiv osmanske vlasti. Pod uticajem mitropolita Petra I odlobodilačke akcije u Brdima i Istočnoj Hercegovini postaju sve oštrije, organizovanije i efikasnije. Ove akcije naročito su koordinisane i dogovarane u Morači zbog njene strateški dobre pozicije.

Skadarski vezir Mahmut-paša Bušatlija i pljevaljski paša Selmanović odlučili su da stopiraju razvijanje ovoog pokreta. Naredili su 1795. osmanskim jedinicama u Nikšiću i Kolašinu da napadnu i poharaju Gornju Moraču, a potom Donju Moraču i Morački manastir.³³⁶ U junu je mobilisano oko 2.000 vojnika iz Nikšića pod komandom Zuka Paripovića.³³⁷ Osmanski plan je bio da se napad izvrši u julu kada Moračani sa porodicama i stokom odlaze u planine. Odred iz Nikšića došao je 12. jula do linija Gornje Morače. Istovremeno je nastupao osmanski odred jačine 800 vojnika pravcem Kolašin – Polja – Gornja Morača. Paripović je svoj odred podijelio u četiri manja odreda (bataljone). Prva tri bataljona imala su zadatak da napadnu Gornju Moraču sa tri strane, a četvrti bataljon imao je zadatak da napadne katune. Tri bataljona odreda iz Nikšića 30. jula napala su iz tri pravca: prva grupa, pod komandom Zuka Paripovića, posla je

³³⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³³⁷ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

niz Čuke; druga grupa, pod komandom Muja Hadžajlića pošla je niz Rzaču; treća grupa, pod komandom Jusa Mrke, pošla je niz Ljevišne strane. Prema utvrđenom rasporedu, četvrti bataljon, pod komandom Avdije Zukovića, napalo je katune, plijenio stoku i zarobljavao ljude.³³⁸ Osmanski odredi prodrli su dosta lako niz strane, zapalili selo Ljevište i ubili nekoliko staraca.

Prvi otpor osmanskom napadu pružio je serdar Mališa sa nekoliko Moračana, a napad su izvršili iz zasjede, kratko zaustavljajući napredovanje. Nakon ovog pucanja, saznalo se za osmanski napad. Grupe Gornjomoračana informisane su o napadu, grupisali se na položajima na kojima ih je vijest zatekla i stihijski napali osmanske jedinice. Ubrzo su im se priključili i Donjomoračani i Rovčani sa katuna. Razvila se nekontrolisana borba. Osmanski vojnici su napadani sa svih strana. U toku borbi poginula su im sva tri komandanta. Pred naletom više Crnogoraca koji su pristizali sa katuna, obezglavljene osmanske jedinice počele su da bježe uz strmu Rzaču i Ljeviške strane. Staradalo je 150 osmanskih vojnika, a 20 ih je zarobljeno. Od Moračana, poginulo je 15 boraca, a nekoliko ih je ranjeno. Odred iz Kolašina, kad je primio vijesti o porazu odreda iz Nikšića, nije stupao u borbu već se ubrzano povukao u Kolašin.³³⁹ Najveću štetu Moračanima napravio je četvrti bataljon odreda iz Nikšića koji je u toku borbe u Gornjoj Morači, napao nezaštićene katune, zaplijenio stoku i odveo 20 žena i dece kao taoce.³⁴⁰ Moračana je ukupno poginulo 15 i nekoliko ih je ranjeno. Njih su Moračani su zamijenili za zarobljene osmanske vojnike.

³³⁸ Isto.

³³⁹ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

³⁴⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Bitka na Martinićima jul 1796.

Skadarski vezir Mahmut-paša Bušatlija je još u junu 1792. slao svoje vojne odrede da kazne oružane aktivnosti u Bjelopavlićima protiv osmanskih vlasti podržane od strane crnogorskog mitropolita Petra I. Bjelopavlićima su u pomoć došli Piperi i dio Rovaca, kao i ostali Crnogorci pa je ovaj njegov pohod završio neuspješno. Drugi put je Mahmut-paša slao odrede u avgustu iste godine kada je popalio većinu sela u Piperima. Kao reakcija na ovo, Crnogorci iz Pipera i Bjelopavlića, potpomognuti Crnogorcima iz Zagarča i Komana (oko 800 ratnika) napali su osmanske snage 15–27. avgusta na Gospođindan i natjerali ih na povlačenje.³⁴¹

U cilju širenja teritorija i kažnjavanja samovoljnih Pipera i Bjelopavlića i njihovih težnji da žive zajedno sa Crnom Gorom, skadarski vezir, Mahmut-paša Bušatlija je sredinom 1796. odlučio da napadne Pipere i Bjelopavliće. Ova dva plemena, iako formalno u pod osmanskim vlašću, odlučila su da se suprotstave ovom napadu i uputila su delegaciju na Cetinje da zatraži pomoć. Na Cetinju je jula 1796. donijeta odluka da će Crnogorci braniti sva crnogorska plemena. Mahmut-paša je svoje snage je sakupio u sjevernoj Albaniji. Vojsku je pojačao i nekim odredima koji su dolazili iz brdskih plemena, da bi potom, početkom jula 1796, sa većim dijelom vojske krenuo prema Podgorici. Manji dio snaga ostavio je u Podgorici, a sa glavninom snaga krenuo prema Spužu. Ulogorio se na Visočici. U Bjelopavliće je 5. jula 1796. stigla crnogorska vojska koja je formacijski bila podijeljena na dva dijela koji su se sastojali od po dva odreda.³⁴² Prema zapisu

³⁴¹ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

³⁴² Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

savremenika, mitropolit Petar I, koji je bio u vojničkoj uniformi i naoružan kao i ostali Crnogorci, preuzeo je komandu nad Katunjanima i dijelom Riječana tj. nad prvim dijelom vojske koji se sastojao od prvog i drugog odreda. Guvernador Joko Radonjić je komandovao drugim dijelom crnogorske vojske koji se sastojao od trećeg i četvrtog odreda.³⁴³ Nakon što je došla u Bjelopavliće, u Slatini na lijevoj obali rijeke Zete, crnogorska vojska se ulogorila. Petar I pozvao je po tri glavara iz Bjelopavlića i Pipera i zajedno sa crnogorskim komandantima formirao štab za vođenje operacija protiv Mahmut-paše.³⁴⁴ Plan Petra I je bio da žene, decu i stoku iz Pipera i Bjelopavlića skloni u planine i da prvi napadne osmanske snage u Visočici, a da Piperi i Bjelopavlići opkole osmanske snage sa juga i istoka, pa kad Crnogorci izvrše glavni napad, da i oni napadnu osmanske snage.³⁴⁵

Područje pod brdom Visočica u blizini Spuža zaposjele su osmanske snage Mahmut-paše Bušatlije, a koje su bile podijeljene u tri odreda (divizije).³⁴⁶ Prvim odredom komandovao je neposredno Mahmut-paša sa bratom Ibrahimom sa pravcem glavnog djelovanja u rejonu Martinića ispred kojeg je bio Petar I sa prvim dijelom vojske (prvi i drugi odred). Drugi osmanski odred išao je u pravcu Pipera i susreo se sa trećim odredom drugog dijela crnogorske vojske. Treći osmanski odred djelovao je iz pozadine, sa ševera od Kolašina i sa zapada od Nikšića protiv četvrtog crnogorskog odreda i jednog manjeg odjeljenja u Pješivcima. Osmanska vojska napredovala je prema Martinićima. Do prvih čarki došlo je 13. jula između Crnogoraca i prednjih odjeljenja osmanske vojske.³⁴⁷ Od 13. do 21. jula vodile su

³⁴³ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

³⁴⁴ Šurbatović, Mihailo, n. d, str. 99.

³⁴⁵ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

³⁴⁶ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

³⁴⁷ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

se borbe manjeg intenziteta. Petar I je prešao sa Crnogorcima rijeku Zetu, a prvi je rijeku sa barjakom prešao barjaktar Pero Vukotin Martinović.³⁴⁸

Do glavnog i odlučujućeg sukoba došlo je 22. jula 1796. u selu Martinići u Bjelopavlićima kada su osmanske snage izvršile napad, a Crnogorci su protivnapadom odbili juriš. Osmanska vojska je svu snagu koncentrisala prema vojsci Petra I. Nepunih sat vremena nakon napada Petra I na Visočici, napad na bok i pozadinu izvršili su Piperi i Bjelopavlići. Ovo sadejstvo crnogorskih snaga je iznenadilo osmansku vojsku, pa je Mahmut-paša uputio rezervu na odrede Pipera i Bjelopalića. Crnogorci su iskoristili prednost nepristupačnog terena na kojem Mehmet-paša nije mogao da razvije u potpunosti svoje snage. Nakon sat vremena zajedničke pušćane vatre na osmansku vojsku koja je davala jak otpor, započela je borba jatagani-ma koja je trajala oko četiri sata.³⁴⁹ Od ranih jutarnjih sati borba se vodila prsa u prsa, da bi sredinom dana, u popodnevnim satima, crnogorska vojska uspjela je da potisne osmanske jedinice. Njihove snage su potiskivane do glavnog komandnog šatora, da bi prilikom bjekstva gubici kod Osmanlija bili još veći jer su se vojnici davili u Zeti i Morači. Crnogorci su izvršili protivnapad, a osmanska vojska je počela da se povlači sa bojišta. Crnogorska vojska je uspjela da porazi brojniju osmansku vojsku, a u borbama je u grudi ranjen komandant, Mahmut-paša. Hitno je iznešen iz borbe i odnešen u Spuž na pružanje pomoći. Ovo je izazvalo strah i pometnju u osmanskim redovima.

Po objektivnoj procjeni pod komandom u ovoj bici je Paša-Bušatlija imao između 17.000 i 18.000 vojnika, dok je mitropolit Petar I imao između 3.000 i 4.000 vojnika.³⁵⁰ Đakon Aleksije je ostavio zapis prema kojem je osmanska vojska imala 34.860

³⁴⁸ Šurbatović, Mihailo, n. d, 215.

³⁴⁹ Isto, n. d, str. 99.

³⁵⁰ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

vojnika, dok je crnogorska vojska imala 9.863 vojnika.³⁵¹ Prema istom izvještaju, osmanska vojska je izgubila 67 oficira, dvojicu paša, 28 hodža i jednog šeika, dok je broj ranjenih i mrtvih iznosio 2.569. Kod Crnogoraca i Brđana su gubici bili znatno manji i iznosili su 23 mrtva, 16 ranjenih i 18 zarobljenih. U borbama je Petar I dva puta ranjen.³⁵² Mitropolit Petar I navodi podatke da je osmanska strana imala 473 poginula. Zarobljen je značajan ratni plijen, a ova pobjeda imala je snažan politički i diplomatski odjek o mogućnosti sloma snažne osmanske vojske. Nakon ove pobjede, Piperi i Bjelopavlići ušli su u sastav Crne Gore.

Bitka na Krusima oktobar 1796.

Odmah nakon što se izliječio od ranjavanja na Martinićima, Mahmut-paša otpočeo je opsežne pripreme za novi napad na Crnu Goru. Oslanjao se na sporazum sa Francuskom i vojna znanja francuskih oficira.³⁵³ Sakupio je veliku oružanu snagu i za napad probrao najbolje vojnike svog pašaluka. Cilj napada je bilo osvajanje Crne Gore i dalji prodor prema Bosni. Prije pokreta zatvorio je sve osmanske pazare kako bi crnogorska plemena iz Brda doveo do gladi, držao pokornim i spriječio da pomognu Crnoj Gori. Sa glavinom snaga krenuo je iz Skadra prema Podgorici. Kada je došao u Doljane kod Podgorice, uputio je odred od oko 2.000 vojnika prema Piperima, Kućima i Bjelopavlićima kako bi zamaskirao glavni cilj napada.³⁵⁴

³⁵¹ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

³⁵² Šurbatović, Mihailo, n. d, str. 100.

³⁵³ *Petar I Petrović Njegoš (pisma i dokumenti)*, Istorijski institut Crne Gore, 1997–1998.

³⁵⁴ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

Koncentrisao je velike snage u Podgorici sa namjerom da nastupaju prema Lješkopolju i dalje pravcem Krusi – Carev Laz – Rijeka Crnojevića izvrši upad na Cetinje. Mahmut-paša je u pismu Petru I nastojao da maskira svoju glavnu namjeru, opravdavajući gomilanje trupa u cilju napada na Pipere i Bjelopavliće. Tokom avgusta 1796. vladika Petar I je već obaviješten o namjerama turske vojske i započeo je pripremu vojske. Obavijestio je Pipere i Bjelopavliće da mu upute manji dio snaga, a glavninu svojih snaga da zadrže za svoju odbranu. Preuzeo je komandu nad glavnim crnogorskim snagama, pod brdom Sađevcem se ulogorio na desnoj obali Matice, dok je drugim odredom Crnogoraca koji je zauzeo teritoriju pod brdom Busovina kod sela Krusa, komandovao guvernadur Joko Radonjić. Mahmut-paša je forsirao desnu obalu rijeke Sitnice sa glavnim pravcem djelovanja na Krusima.

Bitka je započela 22. septembra (3. oktobra) 1796. prilikom čega je turskim trupama izdao naredbu skadarski vezir, kako bi prešli desnu obalu Sitnice i napali crnogorske položaje.³⁵⁵ Osmanska vojska prodirala je po dubini i na relativno širokom bojnopolju. U cilju sužavanja bojišta i usmjeravanja osmanskih snaga na glavninu crnogorske vojske, sa krila su odred Crmničana i Riječana krenuli u kontranapad. Prednji osmanski odredi su bili izrazito snažni i brojni, opremljeni vatrenim naoružanjem i uspjeli su da probiju prvu liniju crnogorske odbrane i nastavili prodirati uz okolna brda, dok je za njima nastupala glavnina osmanskih jedinica. Kad su osmanske snage izbile u rejonu Krusu sačekali su ih Crnogorci jačine 3.000 ratnika predvođeni Petrom I.³⁵⁶ Uz strašne urlike sa isukanim sabljama i noževima Crnogorci su izvršili opšti kontranapad, koristeći prednost krševitog, poznatog terena.

³⁵⁵ *Petar I Petrović Njegoš (pisma i dokumenti)*, Istorijski institut Crne Gore, 1997–1998.

³⁵⁶ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

Najžešće borbe oko Krusa i izviše Sitnice trajale su tri-četiri sata. Prednji odredi osmanske vojske bili su paralisani od straha. Tokom cijelog dana, u žestokim borbama su Crnogorci nanijeli teške udarce Turcima koji su pretrpjeli težak poraz. Panika je zahvatila i glavninu osmanskih snaga. U takvim okolnostima, Mahmut-paša je uzjahao konja i sa ličnom gardom krenuo u juriš kako bi povratio moral svojih snaga. U borbi je ubijen Mahmut-paša Bušatlija od strane Bogdana Vukova Nikolića iz sela Zalazi kod Njeguša. Crnogorci su ostatak poražene osmanske vojske gonili u pravcu Podgorice, jer su se sklanjali u utvrđenjima u ovom gradu. Borba je prestala kada je osmanska vojska prešla na lijevu obalu Morače, a osmanski poraz je bio potpun.

Prema zapisima đakona Alekseja u bici je učestvovalo 23.000 turskih vojnika, dok je kod Crnogoraca bilo 6.950.³⁵⁷ Prema tim podacima poginula su 74 oficira i 3.400 turskih vojnika.³⁵⁸ Zaplijenjen je značajan ratni plijen, vojna oprema, oružje, municija i 15 osmanskih zastava.³⁵⁹ Osmanskog barjaktara je posjekao Pero Vukotin Martinović, jedan od komandanata Crnogoraca i uzeo mu zeleni barjak sa zlatnim kitama.³⁶⁰ Crnogorci su izgubili 132 ratnika, dok je njih 237 ranjeno.³⁶¹ Piperi i Bjelopavlići su konačno ušli u sastav Crne Gore.

Ovo je jedna od najznačajnijih crnogorskih pobjeda koja je imala važne političke i državne posljedice sa aspekta objedinjavanja crnogorskih plemena i oslobođenja od osmanske vlasti. Petar I je primio odlikovanje Ordenom Sv. Aleksandra Nevskog

³⁵⁷ Isto.

³⁵⁸ *Petar I Petrović Njegoš (pisma i dokumenti)*, Istorijski institut Crne Gore, 1997–1998.

³⁵⁹ Lučić, Čedomir, *Mitropolit Petar Prvi Petrović*, Titograd, 1991.

³⁶⁰ Martinović, Savo, *Memoari*, CID, Podgorica, str. 215.

³⁶¹ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

od strane ruskog cara Pavla i sablju. Za vrijeme ove bitke, Crnogorci iz Vasojevića, Morače, Rovaca, Uskoka i Trebjese oružano su sprečavali prolazak osmanskih snaga iz pravca Gusinja, Plava, Bihora, Bijelog Polja i Kolašina. U bici na Lopatama oktobra 1796. uspjeli su da poraze osmansku vojsku jačine 3.000 vojnika i zaustave njeno napredovanje ka Podgorici.

Crnogorsko-francuski rat 1806–1813.

Nakon nekoliko pobjeda u Italiji, Napoleon Bonaparta diktirao je uslove mira koji je 18. oktobra 1797. zaključen u Nampaformiji. Ovim mirovnim ugovorom Mletačka Republika je prestala da postoji, a njene teritorije podijeljene su između Francuske i Austrije. Austriji su pripale Dalmacija i Boka Kotorska. U cilju uspostavljanja kontrole nad ovim oblastima austrijski general baron Matija Rukavina okupirao je Dalmaciju i Boku Kotorsku. Napoleon je 1804. Francusku proglasio carevinom, a sebe carem.

Na vrhuncu moći, Crna Gora, Dalmacija i Boka Kotorska našle su se u njegovim ratnim planovima. Izdao je naredbu 6. maja 1806. da se u tajnosti organizuje vojna operacija i zauzme Dubrovnik. Za komandanta ovih snaga određen je francuski general Aleksandar Bernard Lariston. Zbog nedostatka flote poražene kod Trafalgara, ova francuska ekspedicija kretala se kopnenim putem što joj je značajno usporilo napredovanje. Promjene koje su nastale propašću Mletačke Republike i pojavom Francuza u Egiptu, uticale su na ruskog cara Pavla Prvog da sklopi savez sa Osmanskim carstvom kako bi osigurao slobodan prolaz ruske crnomorske flote kroz moreuze pod osmanskom kontrolom. Nakon postizanja sporazuma jedna eskadrila ruske crnomorske

flote, pod komandom viceadmirala Dimitrija Senjavina, prošla je kroz moreuz Dardanele i usidrila se u luku na Krfu.

Usponom Napoleona situacija na evropskom tlu se dramatično mijenjala. U bici kod Austerlica 1805. Francuska vojska je porazila ujedinjenu austrijsku i rusku vojsku. Mirom u Požunu 1805. Napoleon je nametnuo svoje uslove i dobio je sve nekadašnje teritorije Mletačke Republike uključujući Dalmaciju sa Istrom i Trstom i Boku Kotorsku. U cilju sprečavanja dolaska francuske vojske na područje crnogorskog primorja, ruska vlada je uputila izaslanika oficira Stefana Sankovskog u Crnu Goru da postigne dogovor sa crnogorskim mitropolitom oko zajedničkog sprečavanja ulaska francuske vojske u Boku Kotorsku. Brigadir Sankovski je 1805. stigao u Crnu Goru. U međuvremenu organizovali su se Bokelji da se suprotstave ulasku francuske vojske u Boku i zatražili su pomoć Petra I i istovremeno zamolili viceadmirala Senjavina da sa ruskom flotom uđe u Crnu Goru. Njegovu eskadru sačinjavalo je 11 linijskih brodova, 7 fregata, 5 korveta, 7 brikova i 12 topovnjača.³⁶²

Petar I je 15. februara 1806. Sazvao na Cetinju skupštinu glavara na kojoj je donešena odluka da Crnogorci zajedno sa Bokeljima organizuju odbranu Boke od prodora francuske vojske.³⁶³ Mitropolit Petar I je određen za komandanta crnogorskih i bokeljskih snaga. Petar I je odmah uputio pismo austrijskom komandantu Boke, u kome ga je obavijestio o odluci skupštine i dao mu ultimativ da austrijska vojska napusti Boku.³⁶⁴ Austrijski general markiz Gizelijeri pristao je da sa svojim snagama napušta Boku, a Petra I je obavijestio da će ključeve predati mjesnim gradskim kapetanima. Crnogorske snage su odmah ušle u Boku bez ikakvih borbi.³⁶⁵

³⁶² Pavlović, Cvetko, Maršal Marmon, *Matica*, proljeće/ljeto 2010.

³⁶³ Lučić, Čedomir, *Mitropolit Petar Prvi Petrović*, Titograd, 1991.

³⁶⁴ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997.

Petar I je sa svojim vojnim komandantima i vojskom došao u Herceg Novi, i u manastiru Savina smjestio svoj štab iz kojeg će rukovoditi borbama. Osim crnogorskih i bokeljskih komandanata u sastav štab je ušao i brigadir Sankovski. Odmah po ulasku Crnogoraca u Boku, kako bi pomogli odbranu, viceadmiral Senjavin je odmah uputio dva bataljona musketira i četiri topa pod komandom generala Puškina. Odmah zatim, kao pojačanje, uputio je odred od 1.500 vojnika.³⁶⁶ Nedugo poslije toga u Boku je sa svojom flotom uplovio viceadmiral Senjavin. Francuske snage na čelu sa generalom Loristonom nastupale su iz pravca sjevera, preko austrijske teritorije napredujući u pravcu Cavtata i Dubrovnika. General Loriston se 25. maja sa odredom od 1.500 vojnika iz Makarske kretao prema Dubrovniku i uputio je pismo admiralu Senjavinu da shodno odredbama mirovnog ugovora napušti Boku, što je on odbio čekajući naredbe ruskog cara. Francuska vojska je 27. maja 1806. ušla u Dubrovnik koji je odlučio da stane na francusku stranu.

Operacija kod Cavtata 1806.

Odmah po dobijanju informacije da su se francuske snage primakle Cavtatu i Dubrovniku, mitropolit Petar I je iz Novog krenuo je sa vojskom u pravcu Dubrovnika. Crnogorske snage zauzele su Konavle. General Loriston je znao da nema dovoljno baruta, pa je kod Dubrovnika u luci zaplijenio osmanski brod i snabdio svoje snage dovoljnom količinom ratnog materijala. Prethodno je iz skladišta u Dubrovniku uzeo sve što mu je bilo od pomoći u borbi. Crnogorske i francuske

³⁶⁵ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

³⁶⁶ Baras, Franjo, *Maršal Marmont memoari*, Split, 1984.

snage srele su se 1. juna 1806. nadomak Cavtata.³⁶⁷ Započela je žestoka borba između francuske i crnogorske vojske koja nije dugo trajala, a završena je povlačenjem francuske vojske prema Cavtatu.³⁶⁸ Narednog dana (2. juna) francuska vojska je izašla iz Cavtata i ostavila četiri topa jer se ubrzano povlačila.³⁶⁹

U narednih nekoliko dana vođene su borbe, a crnogorsko-ruskim snagama dolazila su nova pojačanja. General Loriston je izdao naredbu da se popiše čitavo pravoslavno stanovništvo u okolini koje je moralo predati vatreno i hladno oružje. Teške borbe vođene su 2. juna kod mjesta Obod. Francuske snage su se 3. juna povukle na liniju Mlini – Srebreno – Brgat. Tog dana se vodila žestoka borba na Rijeci Dubrovačkoj, nakon čega su se crnogorske snage povukle na liniju Orsula – Dubac – Brgat. Crnogorci su po ranijoj praksi protivnicima sjekli glave i noseve što je izazvalo strah ali i protest francuskog generala. Mitropolit Petar I sa svojim snagama uspio je da potisne francusku vojsku nesporedno do bedema Dubrovnika.³⁷⁰ U toku borbe, 300 osmanskih vojnika priključilo se francuskim snagama. U borbama oko Cavtata i Dubrovnika francuska vojska imala je značajne gubitke a poginuo je i francuski general Delog, 18 viših oficira i 450 vojnika.³⁷¹ Zarobljen je i ađutant glavnog komandanta. Ne postoje podaci o broju ranjenih francuskih vojnika. Crnogorci i Bokelji imali su 25 mrtvih i oko 40 ranjenih.³⁷² Crnogorske snage zarobile su značajan plijen u oružju i džebani.

³⁶⁷ Isto.

³⁶⁸ Rašo, Nebojša, *Ruska ekspedicija na Jadranu 1806–1807*, Herceg Novi, 2017.

³⁶⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

³⁷⁰ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.

³⁷¹ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997.

³⁷² Isto.

Bitka kod brda Brgat

17. jun 1806.

Kako je cilj operacije crnogorsko-ruske vojske bio Dubrovnik, kako bi zauzela utvrđeni grad, potrebno je bilo uspostaviti kontrolu nad neposrednom odbranom Dubrovnika tj. zauzeti brdo Brgat i ostrvo Lokrum. Odmah nakon ulaska u Dubrovnik, francuske snage su uz pomoć Dubrovčana, preduzele utvrđivanje brda Brgat koje je topografski i taktički predstavljalo važan položaj. S druge strane, viceadmiral Senjavin 8. juna sakupio je saradnike i izradio detaljan operativni plan za zauzimanje tvrđave u Dubrovniku. Prema ovom planu, knez Vjazemski razvrstao je borbene redove crnogorsko-ruskih snaga. Za glavnog kopnenog komandanta određen je mitropolit Petar I koji se smjestio u kuću Jera Pušića u Cavtatu. Francuska vojska se povukla.

U bici kod Brgata 17. juna, položaje je branilo 3.000 pripadnika regularne francuske vojske i 4.000 dobro naoružanih Dubrovčana.³⁷³ Snage koje su napadale ovaj položaj bile su nešto slabije. Sačinjavalo ih je 3.500 Crnogoraca i Bokelja i 1.200 ruskih vojnika. Komandant crnogorsko-bokeljskih snaga je bio Petar I, a komandant ruskih snaga je bio knez Vasilij Vjazemski i major Zabelin.³⁷⁴ Petar I je sa Crnogorcima i Bokeljima prvi izvršio napad. Na juriš su zauzeli istaknute položaje i počeli se penjati uz brdo Brgat. Odmah nakon njih i knez Vjazemski sa ruskim vojnicima krenuo je naprijed. Pred naletom protivničkih snaga, general Loriston izvršio je snažan protivnapad koji nije završio uspješno. Združene crnogorsko-ruske snage na opšti juriš uspjele su da zauzmu brdo Brgat,

³⁷³ Isto.

³⁷⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

uprkos snažnoj odbrani i da na njemu postave svoje zastave. Mitropolit Petar I i knez Vjazemski nastavili su da gone francuske snage u povlačenju. U ovim borbama francuska strana je imala 400 poginulih oficira i vojnika i oko 400 mrtvih i ranjenih Dubrovčana. U borbama je ubijen francuski general Delgorg kada je odred Crnogoraca na Gornjem Brgatu prišao iz pozadine njegovim snagama. Tada je teško ranjen i posječen.

Crnogorci i Bokelji imali su 100 poginulih i nekoliko ranjenih. Borba na Brgatu je bila zapravo prva faza (dan) opsade Dubrovnika koja je nastavljena. Francuska vojska utvrdila se u tvrđavi, a u grad je ušlo i lokalno stanovništvo. Dubrovčani su zahtijevali pregovore pa i kapitulaciju, što je general Loriston odbio. Naredio je potpuno zatvaranje kapija grada u 17h. Crnogorske-ruske snage su zauzele uzvišenje Srđ, kao i utvrde na Gružu, a izvršile su i presijecanje vode. Ruske snage otvorile su artiljerijsku vatru na utvrđenja (sa pozicije Srđ). Grad je bio potpuno opkoljen sa kopna i mora. Mitropolit Petar I je 18. juna premjestio svoj štab iz Cavtata na položaj Bosanka. Napadne snage povećavale su pritisak na grad, a na položaj Srđ iznešeno je još artiljerije. General Loriston sazvao je 21. juna ratni savjet i bezuspješno je jedan odred od 300 vojnika izašao iz tvrđave i pokušao probijanje kroz obruč.

Nakon ovih operacija ruski car Aleksandar I naredio je da se Boka preda francuskim snagama. Viceadmiral Senjavin, sa flotom, povukao se dublje u Boku, a Crnogorci i Bokelji povukli su se do Herceg Novog.³⁷⁵ U odbrani Boke ostao je mitropolit Petar I kojeg je francuska strana na razne načine nuđenjem privilegija i novca bezuspješno pokušala da pridobije. Nakon što mu je nestalo džebane za vojsku, mitropolit Petar I je kod pri-

³⁷⁵ Rašo, Nebojša, *Ruska ekspedicija na Jadranu 1806–1807*, Herceg Novi, 2017.

morskih trgovaca založio svoju mitru, naprsni krst i panagiju kako bi za taj novac kupio potrebna sredstva za nastavak borbe. Bokelji su uputili delegaciju u Petrograd kako bi zamolila ruskog cara da ne preda Boku francuskoj strani, a zamolili su Petra I i viceadmirala Senjavina da ne povlače snage iz Boke dok se ne vrati njihova delegacija.³⁷⁶ Dok je na frontu vladalo primirje, francuska vojska je primakla svoje predstraže pod Herceg Novi, a na ulazu u Bokokotorski zaliv postavila je svoju artiljeriju. U međuvremenu, došlo je do promjene situacije u odnosima velikih sila zbog čega je ruski car naredio viceadmiralu Senjavinu da ne predaje Boku, već da nastavi borbu u zajednici sa Crnogorcima i Bokeljima i da je uporno brani. Nakon ove naredbe, borbe su odmah nastavljene. Kako su se francuske jedinice bile približile Novome, Crnogorci i Bokelji odbili su 2. septembra francusku vojsku od ovog grada. Potom je, 13. Septembra, odred od 6.000 Crnogoraca i Bokelja i 3.000 ruskih vojnika potisnuo francusku vojsku sa Ostra i Molunata i otelo im 38 topova. Pred naletom mitropolita Petra I i drugih jedinica, francuska vojska se velikom brzinom povlačila prema Dubrovniku. Prilikom napredovanja mitropolit Petar I sa svojim jedinicama uspio je 16. septembra da zauzme utvrđeni logor u Vitalini. Jedan odred ruske vojske zajedno sa Rišnjanima na juriš je zauzeo Vučje ždrijelo. Francuska vojska potpuno je odvrćena i potisnuta u Cavtat.

Bitka na Sutorini
23. septembra 1806.

Francuskim snagama u okolini Dubrovnika stiglo je pojačanje od 20.000 vojnika na čelu sa maršalom Ogistom Marmonom. Maršal Marmon je odmah preuzeo inicijativu i kod Ljute napao

³⁷⁶ Baras, Franjo, *Maršal Marmont memoari*, Split, 1984.

snage pod komandom Petra I koje su morale da odstupaju do Debelog Brijega. Iako je imala gubitke, dobro obučena i opremljena francuske vojska potiskivala je crnogorske snage koje su se povlačile ka Herceg Novom. Maršal Marmon je uputio jednu jaku kolonu da ubrzanim maršem presiječe odstupanje crnogorskih snaga, međutim, Crnogorci su uspjeli da razbiju ovu kolonu i da se povuku do Herceg Novog.³⁷⁷ Francuska vojska koja je napredovala ka Novom zaustavila se kod Sutorine, u predgrađu tvrđave Kastelnovo.³⁷⁸ Izjutra, francuske snage prešle su u napad na Crnogorce. Petar I uputio je u borbu jedan dio Crnogoraca, dok je drugi držao u rezervi. Crnogorske snage pomogli su ruski ratni brodovi koji su otvorili artiljerijsku vatru na francuske trupe. Dvije kolone francuskih vojnika prešle su u juriš, ali su odmah dočekani kontrajurišom od strane Crnogoraca i Bokelja.³⁷⁹ U tom presudnom trenutku Petar I je uputio u juriš i rezervne snage. Opšti juriš primorao je francusku vojsku na povlačenje. Borbe su trajale do noći. Maršal Marmon je 3. oktobra naredio povlačenje svojih jedinica prema Cavtatu.³⁸⁰ Kad je Petar I dobio informacije o ovoj naredbi, naredio je gonjenje protivnika u kojem su francuske jedinice pretrpjele značajne gubitke. U tim borbama ranjen je general Džozef Molitor i 37 oficira, dok je zarobljen francuski general Bove, 47 oficira i 1.300 vojnika.³⁸¹ Među poginulima je bio i kapetan Gajet kojeg je naročito žalio maršal Marmon.³⁸² Zbog uspjeha u ovoj bici, ruski car je Petra I nagradio krstom od dragog kamenja i isplatio je troškove nastale prilikom vođenja borbi u Boki. Ovo je omogućilo Petru I da povрати svoju mitru,

³⁷⁷ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.

³⁷⁸ Isto.

³⁷⁹ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997.

³⁸⁰ Pavlović, Cvetko, Maršal Marmon, *Matica*, proljeće/ljeto 2010.

³⁸¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

³⁸² Pavlović, Cvetko, Maršal Marmon, *Matica*, proljeće/ljeto 2010.

naprsni krst i panagiju. Crnogorsko-ruske snage nastavile su operacije i zauzimanje dalmatinske obale. Zauzele su 12. decembra 1806, ostrvo Korčulu kada se kao komandant istakao Savo Petrović, brat Petra I. Potom su 14. decembra zauzele Brač.³⁸³

Kada je zauzet Brač, viceadmiral Senjavin informisan je da su velike osmanske snage pod komandom janjinskog Ali-paše izvršile napad na Jonska ostrva.³⁸⁴ Viceadmiral Senjavin je kod Brača ostavio tri ratna broda i sa flotom hitno zaplovio prema Jonskim ostrvima. Na insistiranje Francuske, Osmansko carstvo je u decembru 1806. objavilo rat Rusiji. Ovo je potpuno promijenilo situaciju na ovom dijelu fronta. Združene francuske snage zajedno sa osmanskim jedinicama iz Hercegovine počele su napadati crnogorske i ruske snage i vršiti upade u pogranične krajeve.³⁸⁵ Ovo je zahtijevalo novo planiranje shodno novonastalim okolnostima. Petar I i brigadir Sankovski odlučili su da fokus borbe stave na druge djelove, pa su izradili detaljan plan i započeli opsadu Nikšića i Klobuka. Ovim opsadnim snagama komandovao je ruski oficir Zabelin.³⁸⁶ Zbog sukoba Zabelina i Sankovskog oko načina vođenja operacije propala je opsada Nikšića i Klobuka. Francusko-ruski rat završen je 8. jula 1807. mirom u Tilzitu. Prema odredbama mirovnog ugovora, Rusija je između ostalih oblasti morala Francuskoj predati Boku. Francuske snage ušle su u Boku 10–12. avgusta 1807.³⁸⁷

Iako se nije slagao sa navedenim odlukama, Petar I se sa svojim snagama povukao iz Boke čekajući nove povoljnije pri-

³⁸³ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

³⁸⁴ Rašo, Nebojša, *Ruska ekspedicija na Jadranu 1806–1807*, Herceg Novi, 2017.

³⁸⁵ Baras, Franjo, *Maršal Marmont memoari*, Split, 1984.

³⁸⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

³⁸⁷ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.

like. Ovaj rat je bio dio sukoba širih razmjera u koji su bile uključene velike sile toga doba. Situacija na mikrofrontu zav-
isila je od krupnih promjena na velikoj međunarodnoj sceni. Oružane snage manje države pratile su interese velikih država, međutim interesi velikih i malih često se ne poklapaju već se konfrontiraju.

S

7 globalisation

7 Totalitarian democracy
Bojan Jovanović

T

51 montenegrin diplomacy

51 Foreign policy of Montenegro
Mira Šorović

Z

105 law

105 Environmental law
Dragoljub Drašković

W

137 geopolitics

137 EU and Russia
Marko Kusovac

T

155 education

155 Education in the 21st century
Miloš Borozan

Z

227 literature

227 The literary work of Dušan Baranin
Sofija Kalezić

O

237 theatre

237 Theatre through states and
dynasties
Luka I. Milunović

O

271 folklore

271 Newly choreographed dance or
Schund-dance
Slobodan Jerkov

history **277**

Sacral iconography of Bar from **277**
the time of the Kingdom of
Duklja – pluteus of the altar rail
Savo Marković

Missionary Juraj Križanić – **285**
forerunner of pan-Slavism
Ilija Vujošević

Cultural heritage of Dobrota **309**
Ljubica Krivokapić

Defense of Montenegrin coastal **321**
cities in the 17th century
against the Ottoman Empire
Jovan Đuranović

Cetinje tribe of Donji Kraj **355**
Milorad Čeranić

Region of Pljevlja in the 15th **387**
century Ottoman censuses
Veselin Konjević

film **421**

Veljko Bulajić **421**
– the master of epic film
Božidar Proročić

François Truffaut **501**
– a genius film maker
Žarko Martinović

caricature **537**

Cartoonist as **537**
a chronicler of time
Sonja Lagator

S

583 museology

583 Gifts from the Turkish Sultan
Abdul Hamid II to
Prince Nikola Petrović
Marina Šoć

T

605 archaeology

605 Oriental cults in Municipium S
(Komini, Pljevlja)
Olga Pelcer Vujačić

Z

621 construction

621 Construction of the Montenegrin
railroads (II)
Velizar Radonjić

W

649 Montenegro for beginners

649 The unrest of Prince Mirko
Petar Milatović

T

655 archive

655 A conversation between Danilo
Radojević and Dragoje Živković
(prepared by Kosana Radojević)

Z

665 military history

665 Montenegrin military history
(Part one)
Srđa Martinović

O

C
